“HISTORIJSKI POGLEDI” 10

Izdavač:
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:
Prof. dr. Izet Šabotić

Redakcija:
Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr. Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Zećir Ramčilović, doc. dr. Šefko Sulejmanović

Glavni i odgovorni urednik:
Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:
Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:
Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:
Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:
Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:
Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:
Mr. Adnan Tinjić

Štampa:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:
Sadika Murić

Tiraž:
150 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 10

Publisher:
Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:
Prof. dr. Izet Šabotić

Editorial board:
Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr. Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Zećir Ramčilović, doc. dr. Šefko Sulejmanović

Editor-in-chief:
Prof. dr. Sead Selimović

Editor:
Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:
Mr. Jasmin Jajčević

Lector:
Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:
Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:
Mr. Adnan Tinjić

Design cover:
Mr. Adnan Tinjić

Printed by:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:
Sadika Murić

Edition:
150 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editiorial board, they are exclusively the author.

UDK/UDC 94 ISSN 2637-1502 (Print)
pogledi.cimoshis.org ISSN 2712-0651 (Online)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

10

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. VI, BR. 10/VOL. VI, NO. 10, 1-513, TUZLA 2023.

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR.....9

FOREWORD..... 13

I ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Sedad BEŠLIJA, dr. sc. Hana YOUNIS, dr. sc. Dženita SARAČ-RUJANAC, Mehmed HODŽIĆ, MA
Uloga i značaj vode u razvoju Sarajeva kroz historiju // The role and significance of water in the development of Sarajevo over the course of history……..19

Dr. habil. Zsolt András UDVARVÖLGYI, PhD
A Journey with experiences of a lifetime. The adventures of Gyula Germanus in Bosnia and Herzegovina in 1902 // Putovanje sa životnim iskustivima. Avanture Đule Germana u Bosni i Hercegovini 1902. godine……52

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Utjecaj austro-ugarskih planova o izgradnji Sandžačke željeznice na Bihor i Novopazarski sandžak // The impact of Austro-Hungarian plans for the construction of the Sandjak Railway on Bihor and the Novi Pazar Sandjak……72

Prof. Ass. Dr. Orges DRANÇOLLI
Destruction of Old Bazaars in Kosova // Uništavanje starih čaršija na Kosovu……..101

Prof. dr. Admir MULAHUSIĆ, prof. dr. Jusuf TOPOLJAK, prof. dr. Nedim TUNO, Muamer ĐIDELIJA, Nedim KULO
Kartografski izvori prostornih podatka o starim gradovima Toričan i Vrbenac // Cartographic sources of spatial data on the old cities of Torican and Vrbenac……..121

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Bosna i Hercegovina i konstituisanje Avnojske Jugoslavije (1943-1945) // Bosnia and Herzegovina and the establishment of the AVNOY Yugoslavia (1943-1945)……148

Mr. Mirjana MANOJLOVIĆ
Razvoj visokog školstva u Bosni i Hercegovini: Istorijsko-statistička analiza // Development of higher education in Bosnia and Herzegovina: Historical and statistical analysis……188

Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ
Sporazum Zulfikarpašić-Milošević 1991. godine // Zulfikarpašić-Milošević agreement in 1991……..209

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ
Iskreni dogovor ili zakulisne političke igre? Novi prilozi istraživanju razgovora Milošević-Tuđman u Karađorđevu i Tikvešu 1991. godine? // Honest agreement or behind-the-scenes political games? New contributions to the research of Milošević-Tuđman talks in Karađorđevo and Tikveš in 1991……238

Dr. sc. Merisa KAROVIĆ-BABIĆ
Sarajevo, 2. i 3. maj 1992. godine. Žrtve, interpretacije, manipulacije // Sarajevo, May 2nd and 3rd, 1992. Victims, interpretations, manipulations……...260

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Ka NATO putu - Od formiranja i ustrojstva Armije Republike Bosne i Hercegovine do Oružanih snaga Bosne i Hercegovine // Towards the NATO Path - From the formation and structure of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina to the Armed Forces of Bosnia and Herzegovina……..283

Prof. dr. Zećir RAMČILOVIĆ
Republika Sjeverna Makedonija i Bosna i Hercegovina od uspostavljanja diplomatskih odnosa do danas (1993-2022) // Republic of North Macedonia and Bosnia and Herzegovina from establishment of diplomatic relations to today (1993-2022)……...313

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Građanske i reformske snage u Crnoj Gori prema ratu protiv Bosne i Hercegovine // Civil and reform forces in Montenegro towards the war against Bosnia and Herzegovina……341

Prof. dr. Hamza KARČIĆ
American Realists and the War in Bosnia 1992-1995 // Američki realisti i rat u Bosni 1992-1995……356

Doc. dr. Ermin KUKA, mr. Almir GRABOVICA, mr. Alma HAJRIĆ ČAUŠEVIĆ
Logori za Bosance i Hercegovce na teritoriji Srbije 1992-1996. u funkciji destrukcije bosanskohercegovačkog društva i države // Camps for Bosnians and Herzegovians on the territory of Serbia 1992-1996. in the function of destruction of Bosnia and Herzegovina Society and State ……..371

Prof. dr. Vedad GURDA, Amar LUKAVAČKIĆ, MA
Pojedina obilježja učinitelja i žrtava ratnih silovanja procesuiranih pred Sudom Bosne i Hercegovine // Some characteristics of the perpetrators and victims of war rape prosecuted before the Court of Bosnia and Herzegovina….....397

Doc. dr. Mariyana STAMOVA
Osnivanje nezavisne Republike Makedonije – Decenija međunarodnog priznanja (1991–2001) // The foundation of the independent Republic of Macedonia – A decade of international recognition (1991–2001)……....…….423

Prof. Ass. Dr. Albina DRANÇOLLI RAMADANI, Prof. Ass. Dr. Kujtime BOSHTRAKAJ CAMAJ
Parallel University of Prishtina, 1991-1999: Functioning, challenges and peaceful resistance // Paralelni Univerzitet u Prištini, 1991-1999: Funkcionisanje, izazovi i mirni otpor……..…..437

II PRIKAZI // REVIEWS

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Diego Arria, USPORENI GENOCID U BOSNI, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2023, 326 str.……..…….459

Emil MUJKIĆ
Andrew I. Port, NEVER AGAIN: GERMANS AND GENOCIDE AFTER THE HOLOCAUST, The Belknap Press of Harvard University Press; USA, Cambridge, Massachusetts; England, London 2023, 403 str.……..…….471

Hatidža FETAHAGIĆ
Husref Tahirović, Dr. ISAK SAMOKOVLIJA - ŽIVOT U BIJELOM MANTILU, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2022, 198 str....478

III AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA // ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2022. godini // Activities of Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla in 2022……485

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS……505

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS……507

PREDGOVOR

Pred naučnom i širom javnosti se nalazi deseti, jubilarni broj časopisa *Historijski pogledi*. U ovom broju časopisa u osamnaest naučnih priloga, te tri prikaza i jedan izvještaj tretirana je veoma zanimljiva i raznovrsna historijska tematika, koja se odnosi na prošlost Bosne i Hercegovine, ali i zemalja šireg regiona. Dodatna vrijednost predstavljenih historijskih sadržaja je u tome, što isti tretiraju pitanja koja se prvi puta pojavljuju pred naučnom javnosti, a vezana su za stariju, ali i noviju bosanskohercegovačku prošlost. Najveći broj radova predstavlja vrijedne sinteze, zasnovane na bogatoj historiografskoj osnovi, pri čemu dominiraju izvori prvoga reda.

Ovaj broj časopisa u sadržajnom smislu donosi zanimljive osvrte vezane za važnu i raznovrsnu historijsku tematiku. Časopis počinje sa radom o ulozi i značaju vode u razvoju Sarajeva kroz historiju, pri čemu je ukazano da je voda bila nezaobilazan faktor razvitka brojnih urbanih naselja, pa tako i Sarajeva. Rad tretira različita tematska područja koja hronološkim slijedom predstavljaju iskorištavanje vodenog potencijala Sarajeva od ranog osmanskog perioda pa sve do danas. Ukazano je na činjenicu da je voda potpuno uticala na urbani, ekonomski i socijani razvoj Sarajeva. Zanimljiv sadržaj, se odnosi na putovanje Đule Germana (hadži Julijus Abdul-Karim Germanius) po Bosni i Hercegovini u 1902. godini. Riječ je o poznatom učenjaku i popularnoj ličnosti u Mađarskoj i prvom Mađaru koji je hodočastio Meku. U radu je detaljno predstavljeno njegovo putovanje kroz Bosnu, posjeta raznim mjestima, gdje se susretao s ljudima pri čemu je bilježio dragocjena zapažanja na osnovu kojih je stvorena jedna zanimljiva slika o Bosni i Hercegovini i ljudima u jednom vremenu kakvo je ono s početka 20. stoljeća. Vrlo sadržajan i historiografski bogat rad se odnosi na austrougarske planove vezane za izgradnju Sandžačke željeznice početkom 20. stoljeća. Ovim planom Austro-Ugarska je težila povećati svoj uticaj na Balkanu, ali i uticati na život ljudi u Sandžaku. Rad donosi brojne detalje koji su prvi puta predstavljeni historijskoj javnosti. Puno važnih i zanimljivih detalja donosi i rad koji tretira tematiku uništavanja starih čaršija na Kosovu. Ukazano je da su kroz stoljeća čaršije bile neodvojive od svakodnevnog života ljudi, kojima su bile važan izvor egzistencije. Međutim, kroz vrijeme, usljed prirodnih okolnosti te ljudskog nemara došlo je do stradanja ovih vrijednih urbanih cjelina. Na Kosovu su orijentalna urbana jezgra planski i namjerno uništavana s ciljem funkcionalne i vizualne izmjene određenog prostora. Na vrlo zanimljiv način su kroz stare katastarske austrougarske karte i planove predstavljeni stari gradovi Toričan i Vrbenac, pri čemu je donesen značajan broj novih podataka o samim gradovima, ali i ukazano na značaj kartografskih karti, planova i skica kao historijskih izvora. Na opširan način je tretirana tematika vezana za konstituisanje Avnojevske Jugoslavije (1943-1945) i mjestu Bosne i Hercegovine u istoj. Rad donosi neke nove poglede na navedenu tematiku, te ukazuje na potrebu reinterpretacije nekih važnih činjenica, koje podrazumijevaju

„dubinska“ traganja za potpunijim multiperspektivnijim odgovorima na pitanja koja se odnose na položaj Bosne i Hercegovine u Avnojevskoj Jugoslaviji. Zanimljivi historijski i statistički podaci su doneseni i o razvoju visokog školstva u Bosni i Hercegovini od osnivanja prvih visokoškolskih ustanova pa sve do danas. Ova tematika je posmatrana kroz analizu značajanog broja statističkih podataka novijeg datuma.

Najveći broj radova u ovom broju časopisa *Historijski pogledi*, odnosi se na noviji period bosanskohercegovačke prošlosti, vezan za ratna dešavanja iz 90-ih godina 20. stoljeća. U istim su otvorena brojna pitanja, koja su posmatrana iz različitih uglova, pri čemu su iznijeta važna i zanimljiva stajališta. Rad „Sporazum Zulfikarapašić-Milošević“, donosi dosta detalja koji nam pomažu da bolje spoznamo okolnosti vezane za odnos i ciljeve srbijanske politike prema Bosni i Hercegovini 90-ih godina 20. stoljeća. U posebnm radu prezentovani su novi prilozi vezani za dogovor Milošević-Tuđman u Karađorđevu i Tikvešu iz 1991. godine. Navedene činjenice ukazuju na dvostruku političku igru Miloševića, koja je išla u smjeru ne samo podjele Bosne i Hercegovine sa Tuđmanom, već više na konfrontiranju Hrvata sa Bošnjacima u teškim ratnim okolnostima. Zanimljiv rad tretira tematiku manipulacija historijskim činjenicama, na primjeru događaja koji su se zbili 2. i 3. maja 1992, u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu. O svim detaljima ovog događaja date su validne činjenice, koje pobijaju stajališta koja služe ideološkim i nekim drugim potrebama. I u radu koji govori o NATO integracijma Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, donosi se zanimljiv historijski osvrt, vezan za razvoj Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, kao i put istih prema NATO integracijam. U posebnom radu su detaljno predstavljeni diplomatski odnosi Sjeverne Makedonije i Bosne i Hercegovine od 1993. do 2022. godine. Ukazano je na jednu pozitivnu praksu dobrih prijateljskih međusobnih odnosa, što je rezultiralo i solidnom ekonomskom i kulturnom saradnjom građana ovih zemalja. O reakcijama građanskih i reformskih snaga u Crnoj Gori na rat protiv Bosne i Hercegovine doneseno je izuzetno dosta važnih podataka, koje ukazuju da je jedan dio crnogorskog društva, na realan način, spoznao događaje u Bosni i Hercegovini te shodno tome u kontinuitetu iskazivao reakcije. Veoma zanimljiv rad se odnosi na američku real-politiku prema ratu protiv Bosne i Hercegovine. Ukazano je da je američka real-politika imala uticaja na krucijalne odluke koje su se ticale ratne sudbine Bosne i Hercegovine, kao što su embargo, naoružanje i druge važne odluke. Generalno, realisti su smatrali da rat u Bosni i Hercegovini ne ugrožava njihove vitalne nacionalne interese te da ne zahtijeva veći angažman SAD-a u Bosni i Hercegovini. Vrijedan rad se odnosi na sadržaj koji tretira logore za Bosance i Hercegovce na teritoriji Srbije (1992-1996). Kroz validne historijske izvore te valjanu analizu ukazano je da je Srbija i na ovaj način bila potpuno uključena u agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Isto tako, važne historijske činjenice donosi rad koji se odnosi na fenomen silovanja, kao ratnih zločina u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. I ovaj rad ukazuje na brutalnost i sistematičnost u provođenju agresije na Bosnu i Hercegovinu. Zanimljiva

tematika je vezana za stvaranje nezavisne Republike Makedonije, kako i na rad Paralelnog univerziteta u Prištini, kao vida otpora i istrajne borbe albanskog naroda protiv srbijanskog režima u vremenu od 1991. do 1999. godine.

U posebnom poglavlju *Prikazi*, predstavljene su i približene naučnoj i široj javnosti tri zanimljive historijske publikacije, te dat detaljan izvještaj o radu i aktivnostima Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2022. godini.

Prezentovani sadržaji u ovom broju časopisa daju jednu novu historiografsku dimenziju, koja se odnosi na raznovrsnost tretiranih historijskih pitanja, te na obradu tema koje se po prvi puta prezentuju historijskoj javnosti. Radovi su zasnovani na snažnoj historiografskoj osnovi i naučno-medodološkom kritičkom odnosu. Zahvaljujući tome, isti predstavljaju važno štivo o prošlosti, koje daje značajan doprinos razvoju historiografije u Bosni i Hercegovini i okruženju.

Uredništvo

FOREWORD

In front of the scientific and general public is the tenth, jubilee issue of the journal *Historical Views*. In this issue of the journal, in eighteen scientific contributions, as well as three reports and one report, a very interesting and diverse historical topic is treated, which relates to the past of Bosnia and Herzegovina, as well as the countries of the wider region. The added value of the presented historical contents is that they treat issues that appear before the scientific public for the first time, and are related to the older, but also the more recent, history of Bosnia and Herzegovina. The largest number of papers represent valuable syntheses, based on a rich historiographical basis, with primary sources dominating.

In terms of content, this issue of the journal brings interesting reviews related to important and diverse historical topics. The journal begins with a paper on the role and importance of water in the development of Sarajevo throughout history, where it is pointed out that water was an indispensable factor in the development of numerous urban settlements, including Sarajevo itself. The work deals with different thematic areas that chronologically represent the exploitation of Sarajevo's water potential from the early Ottoman period until today. It was pointed out that water had a complete impact on the urban, economic and social development of Sarajevo. Interesting content, refers to the journey of Gyula Germanus (Hadži Julijus Abdul-Karim Germanius) in Bosnia and Herzegovina in 1902. He is a famous scholar and popular figure in Hungary and the first Hungarian to make the pilgrimage to Mecca. The paper presents in detail his journey through Bosnia, his visits to various places, where he met people, where he recorded valuable observations on the basis of which an interesting picture of Bosnia and Herzegovina and its people was created in a time like that of the beginning of the 20th century. A very substantial and historiographically rich work refers to the Austro-Hungarian plans related to the construction of the Sandjak railway at the beginning of the 20th century. With this plan, Austria-Hungary aimed to increase its influence in the Balkans, but also to influence the lives of people in Sandjak. The work brings numerous details that were presented to the historical public for the first time. A lot of important and interesting details are also provided by the work dealing with the topic of the destruction of old bazaars in Kosovo. It was pointed out that throughout the centuries bazaars were inseparable from people's everyday life, for which they were an important source of livelihood. However, over time, due to natural circumstances and human negligence, these valuable urban units have suffered. In Kosovo, oriental urban cores were planned and deliberately destroyed with the aim of functionally and visually changing a certain area. The old towns of Toričan and Vrbenac were presented in a very interesting way through old cadastral Austro-Hungarian maps and plans, where a significant amount of new data about the cities themselves was brought, but also the

importance of cartographic maps, plans and sketches as historical sources was pointed out. Topics related to the constitution of AVNOY Yugoslavia (1943-1945) and the place of Bosnia and Herzegovina in the same were treated in an extensive manner. The work brings some new views on the mentioned topic, and points to the need to reinterpret some important facts, which imply „in-depth“ searches for more complete, multi-perspective answers to questions related to the position of Bosnia and Herzegovina in AVNOY Yugoslavia. Interesting historical and statistical data were brought about the development of higher education in Bosnia and Herzegovina from the establishment of the first higher education institutions until today. This topic was observed through the analysis of a significant number of recent statistical data.

The largest number of works in this issue of the journal *Historical Views* refers to the recent period of Bosnia and Herzegovina's past, related to the war events of the 90s of the 20th century. In the same, numerous questions were opened, which were observed from different angles, while important and interesting points of view were presented. The work „Zulfikarapasic-Milosevic Agreement“ provides a lot of details that help us to better understand the circumstances related to the relationship and goals of Serbian policy towards Bosnia and Herzegovina in the 90s of the 20th century. In a special paper, new contributions related to the Milosevis-Tuđman agreement in Karađorđevo and Tikveš from 1991 were presented. The aforementioned facts point to the double political game of Milosevic, which went in the direction not only of dividing Bosnia and Herzegovina with Tuđman, but more of confronting Croats with Bosniaks in difficult wartime circumstances. An interesting paper deals with the topic of manipulation of historical facts, using the example of the events that took place on May 2 and 3, 1992, in Dobrovoljacka Street in Sarajevo. Valid facts are given about all the details of this event, which refute points of view that serve ideological and other needs. And in the paper that talks about the NATO integration of the Armed Forces of Bosnia and Herzegovina, an interesting historical overview is presented, related to the development of the Armed Forces of Bosnia and Herzegovina, as well as their path towards NATO integration. Diplomatic relations between North Macedonia and Bosnia and Herzegovina from 1993 to 2022 are presented in detail in a separate paper. One positive practice of good friendly mutual relations was pointed out, which resulted in solid economic and cultural cooperation between the citizens of these countries. About the reactions of the civil and reformist forces in Montenegro to the war against Bosnia and Herzegovina, a lot of important data were brought, which indicate that a part of the Montenegrin society, in a realistic way, learned about the events in Bosnia and Herzegovina and accordingly continuously expressed reactions. A very interesting paper refers to the American real-politics towards the war against Bosnia and Herzegovina. It was pointed out that American real-politics had an influence on crucial decisions concerning the war destiny of Bosnia and Herzegovina, such as the embargo, armaments and other important decisions. In general, the realists

believed that the war in Bosnia and Herzegovina did not threaten their vital national interests and that it did not require greater US involvement in Bosnia and Herzegovina. Valuable work refers to the content that treats the camps for Bosnians and Herzegovinians on the territory of Serbia (1992-1996). Through valid historical sources and valid analysis, it has been shown that Serbia was fully involved in the aggression against Bosnia and Herzegovina in this way as well. Likewise, important historical facts are provided by the work related to the phenomenon of rape, as a war crime during the aggression against Bosnia and Herzegovina. This work also points to the brutality and systematicity of the aggression against Bosnia and Herzegovina. An interesting topic is related to the creation of the independent Republic of Macedonia, as well as the work of the Parallel University in Pristina, as a form of resistance and persistent struggle of the Albanian people against the Serbian regime in the period from 1991 to 1999.

In the special chapter *Reviews*, three interesting historical publications were presented and brought to the scientific and general public, and a detailed report was given on the work and activities of the Center for the Research of Modern and Contemporary History Tuzla in 2022.

The contents presented in this issue of the journal give a new historiographical dimension, which refers to the variety of historical issues treated, and to the processing of topics that are presented to the historical public for the first time. The papers are based on a strong historiographical basis and a scientific-methodological critical relationship. Thanks to that, they represent important reading about the past, which makes a significant contribution to the development of historiography in Bosnia and Herzegovina and the surrounding area.

Editorial Board

I

ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Sedad BEŠLIJA
E-mail: sedad.beslija@iis.unsa.ba
Dr. sc. Hana YOUNIS
E-mail: hana.younis@iis.unsa.ba
Dr. sc. Dženita SARAČ-RUJANAC
E-mail: dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba
Mehmed HODŽIĆ, MA
E-mail: mehmed.hodzic@iis.unsa.ba
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:556(497.6 Sarajevo)"14/18" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.19

ULOGA I ZNAČAJ VODE U RAZVOJU SARAJEVA KROZ HISTORIJU[1]

Apstrakt: *Vrlo važan segment u oblikovanju i funkcioniranju Sarajeva kroz njegovu dugu prošlost predstavljala je voda. Voda, kao simbol života, u različitim formama i oblicima označavala je u ljudskoj povijesti nezaobilazan faktor postanka i razvitka mnogih urbanih sredina, što se na sarajevskom primjeru veoma jasno uočava. Na osnovu podataka iz neobjavljene arhivske građe, publikovanih izvora i relevantne literature ovim tekstom nastoje se prikazati pojedini elementi koji su, bez sumnje, doveli do toga. Rad tretira različita tematska područja koja su hronološkim slijedom predstavila iskorištavanje vodnog potencijala Sarajeva i njegove bliže okoline, kao jednog od ključnih uzročnika urbanog razvoja grada i njegovog ekonomskog i socijalnog preoblikovanja. U klasično osmansko doba Sarajevo je, u najvećoj mjeri zahvaljujući instituciji vakufa, predstavljalo područje sa izrazito velikim brojim različitih formi i oblika gradnje na vodi. Bunarevi, šadrvani, sebilji, česme, ali i široko razgranata mreža vodovoda omogućavali su da se blagodat vode nesmetano koristi. Stupe, mlinovi i mostovi bili su u funkciji privredne djelatnosti, koja je direktno utjecala na ekonomiju grada. Osim ovih pozitivnih primjera rad donosi i informacije o pojedinim problemima uzrokovanim prirodnim dejstvom snage vode. Sarajevo se u osmanskom i austrougarskom periodu suočavalo sa poplavama koje su, u zavisnosti od intenziteta i činjenice da li je plavila Miljacka ili neka od njenih pritoka, uzrokovale veću ili manju štetu. Stoga je i nastojanjima gradskih vlasti za sprječavanjem ovakvih scenarija*

[1] Ovaj rad predstavlja rezultat istoimenog naučno-istraživačkog projekta realizovanog u okviru djelatnosti Univerziteta u Sarajevu – Instituta za historiju u periodu 2022-2023, a finansiranog od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

posvećena posebna pažnja. U radu se značajno govori o izgradnji i održavanju sarajevske vodovodne mreže. Predstavljaju se i analiziraju njeni začeci u osmanskom periodu, kao i prvi, za ono vrijeme, moderni pristupi u izgradnji savremenog vodovoda nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Austrougarske vlasti nastojale su, svjesne postojećeg vodnog potencijala izvora rijeke Mošćanice nedaleko od Sarajeva, maksimalno iskoristiti ove pogodnosti s ciljem snadbijevanja grada dovoljnim količinima pitke vode. Osmanski vodovodi bili su dotrajali i nisu mogli zadovoljiti potrebe cjelokupnog stanovništva, koje je bilo u konstantnom porastu, a gradska teritorija je iz godine u godinu bila šira, pa je i to predstavljalo otežavajuću okolnost. U radu je detaljno prikazano na koji način je tekla izgradnja prvog modernog vodovoda u Sarajevu 1889. godine, kao i to kako je on funkcionisao u narednom periodu. Predstavljeni i analizirani slučajevi iz izvorne građe jasno oslikavaju sa kojim problemima su se suočavali pojedini stanovnici grada koji su željeli da se priključe na vodovodnu mrežu ili im je novi vodovod načinio štete različite vrste na njihovim privatnim stambenim i objektima druge vrste i namjene. Posljednji segment koji ovaj rad tretira odnosi se na iskorištavanje vodne snage za proizvodnju električne energije. Predstavljene su ideje i realizirani projekti na ovome planu. Pred kraj Prvog svjetskog rata u funkciju je puštena elektrana Dudin Hrid, koja je koristila vodnu snagu postojećeg vodovoda dovedenog sa planine Jahorine. Na taj način, on je grad opskrbljivao vodom i električnom energijom, što je bilo od izuzetnog značaja. Osobita pažnja posvećena je pitanju izgradnje hidrocentrale na rijeci Željeznici, u Bogatićima nedaleko od Sarajeva. Ovaj projekat, iako zamišljen i planiran početkom dvadesetog stoljeća, tek je nakon Drugog svjetskog rata bio realizovan i predstavljao je prvi izgrađeni objekat Prvog petogodišnjeg plana. Rezultati ovdje predstavljenog istraživanja mogu poslužiti, ne samo u okvirima historiografskog dijapazona, već i za potrebe saznanja koja su od višestrukog društvenog značaja.

Ključne riječi: *Voda, Sarajevo, historija, Miljacka, Mošćanica, vodovod, elektrifikacija.*

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF WATER IN THE DEVELOPMENT OF SARAJEVO OVER THE COURSE OF HISTORY

Abstract: *Water represented a very important segment in the design and functioning of Sarajevo over the course of its long past. Water, as a symbol of life, in various forms and shapes, has been an indispensable factor in the creation and development of many urban areas in human history, which is very clearly visible in the Sarajevo example. Based on data from unpublished archival materials, published sources and relevant literature, this text attempts to present certain elements that undoubtedly led to the city's development. The work deals with different thematic areas that chronologically presented the exploitation of*

the water potential of Sarajevo and its immediate surroundings, as one of the key causes of the city's urban development and its economic and social transformation. In the classic Ottoman era, Sarajevo was, to the greatest extent thanks to the institution of the Waqf, an area with an extremely large number of different forms of construction on the water. Wells, fountains and shadirwans as well as a wide branched network of water supply systems, made it possible to use the bounty of water unhindered. Mills and bridges were in the function of economic activity, which directly affected the prosperity of the city. In addition to these positive examples, the paper also provides information on certain problems caused by the natural effect of water power. During the Ottoman and Austro-Hungarian periods, Sarajevo was faced with floods which, depending on the intensity and whether the Miljacka or one of its tributaries flooded, caused damages of different scopes. Therefore, special attention was paid to the efforts of the city authorities to prevent such scenarios. The paper deals with the construction and maintenance of Sarajevo's water supply network. Its beginnings in the Ottoman period are presented and analyzed, as well as the first, at that time, modern approaches in the construction of a modern water supply system after the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina. The Austro-Hungarian authorities, aware of the existing water potential of the source of the Mošćanica river not far from Sarajevo, tried to make maximum use of these facilities with the aim of supplying the city with sufficient quantities of drinking water. The Ottoman waterworks were dilapidated and could not meet the needs of the entire population, which was constantly growing, and the city's territory was expanding year by year, so this was also an aggravating circumstance. The paper shows in detail how the construction of the first modern water supply system in Sarajevo proceeded in 1889, as well as how it functioned in the following period. The presented and analyzed cases from the original material clearly illustrate the problems faced by the residents who wanted to connect their housholds to the water supply network as well s how the new water supply system caused various types of damage to their private properties. The last segment that this paper treats refers to the use of water power for the production of electricity. Towards the end of the First World War, the Dudin Hrid power plant was put into operation, which used the water power of the existing water supply brought from the Jahorina mountain. In this way, the city was supplied with water and electricity, which was extremely important. Particular attention was paid to the construction of a hydroelectric plant on the Željeznica River, in Bogatići, not far from Sarajevo. This project, although conceived and planned at the beginning of the twentieth century, was only realized after the Second World War and represented the first built object of the First Five-Year Plan. The results of the research presented here can serve, not only within the framework of the historiographic range, but also for the needs of knowledge that is of various social significance.

Key words: *Water, Sarajevo, history, Miljacka, Mošćanica, water system, electrification.*

Voda i Sarajevo u klasično osmansko doba

Srce, ako željelo bi vidjet dunjalučku sliku raja samog,
pođi, onda, vidjet Sarajevo, ne oklijevaj nego idi tamo.
Taj grad lijepi k'o kakva je Ćaba koja čežnju zaljubljenih budi,
što su svoje ostvarili želje, tako su mi govorili ljudi.
Zrak i voda plaho su prijatni, život daju, dušu okrepljuju,
sarajevske vode tekućice na Selsebil vrelo podsjećaju.
Derviš-paša Bajezidagić (oko 1560-1603. godine).[2]

Čovjek je od svog postanka nastojao na najbolji mogući način koristiti vodu koja predstavlja jedan od simbola civilizacije. U osmanskoj civilizaciji, koja je bila utemeljena na hanefijskoj pravnoj školi islama, voda je, poput trave i vatre, čovječanstvu dozvoljena za široku upotrebu. To se odnosi na mora, jezera, rijeke, podzemne i druge vode.

Osmanlije su veliku pažnju poklanjale obrađivanju i oživljavanju zemlje, pa je *temliknama*, koju je država izdavala pojedincima na ime zemljišnog posjeda za obrađivanje, davala vlasničko pravo i nad vodama i izvorima koji su se nalazili u blizini dodjeljene zemlje ili na njoj samoj. Ako je vlasništvo dobilo više ortaka/partnera, onda se vode nisu mogle koristiti niti na njima nešto graditi bez dozvole ostalih ortaka. Zabranjeno je bilo stanarima na gornjem dijelu rijeke graditi branu na njoj kako bi smanjili vodni kapacitet stanarima koji stanuju nizvodno. Ako je izgradnja brane bila nužna onda se pravo raspolaganja vodom dodjeljivalo počevši od stanara nizvodno pa prema gornjem dijelu rijeke.

Osmanlije su vodu ciljano koristile u procesu urbanizacije. Voda je predstavljala ključni prirodni resurs u higijenskom, kulturno-obredoslovnom i djelimično privrednom smislu. Opskrba vodom gradova, njezina distribucija posebno u područjima gdje je voda rijetka te uzgoj riže bile su glavne inicijative države u vezi s korištenjem vode na velikom zemljištu. Opća osmanska hidropolitika polazila je od toga da obrađivač zemlje raspolaže sa vodnim resursom u okviru agrarnog sistema.[3]

Voda je bila pokretač i izgradnje arhitektonskih objekata različite namjene. Bend/brana, akvadukt, vodovod, česma, šadrvan i slične građevine odražavaju osmansku kulturu vode. U najkraćem, opipljivi su izraz žive osmanske hidrokulture.[4]

U 15. i 16. stoljeću uložena su ogromna sredstva u vodovodnu mrežu. Najprije su se detektovali izvori vode i teren, potom bi se napravio plan o tome

[2] Prev. Mehmed Handžić, prepjev M. Kodrić. Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli, poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Fondacija „Baština duhovnosti", Mostar 2012, 138.
[3] Halil Inalcık, Su, *İslam Ansiklopedisi*, 37. tom, TDV, Istanbul 2009, 437-440.
[4] Abdullah Martal, XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk, *TTK Belleten*, LII/205 (1989), 1586.

odakle će se uzeti voda, njen tok, gdje će izgraditi akvadukt ili tunel i na kraju bi se pristupilo izgradnji vodovoda. Voda je putem kanala, akvadukta, tunela i cijevi dovođena do predviđenog mjesta. Različitim metodama voda je bila prečišćivana. To su metode mirovanja, bistrenja, taloženja, filtriranja i prenosa vode. Da bi sve navedeno funkcionisalo izgrađeni su i bazeni za pročišćavanje, dimnjaci i filteri.[5] U doba sultana Mehmeda II Fatiha (1451-1481) počela je institucionalizacija vodovoda, da bi u vrijeme sultana Sulejmana Kanunija (1521-1566) vodovod i profesija vodovodžije postala važna društvena profesija.[6]

Vode koje su do gradske jezgre dopremane izravno državnom inicijativom bile su pod njenom kontrolom ili kontrolom državnog vakufa. Posebno se vodilo računa o održavanju i kontroli državnih ili vakufskih voda pri sultanskim džamijama, dvorovima i narodnim česmama. Na tim poslovima radio je vodovodžija (sujoldžu).[7]

Prilikom izgradnje nove džamije, javne banje ili česme, prije svega je trebalo pronaći izvor vode van grada. Pronađena voda je zatim dovođena u grad kanalom zvanim *katma* (dodatak) koji je služio za priključenje vode na glavnu vodnu mrežu unutar vakufa. Postojala je posebna legislativa oko načina korištenja te vode. Također, stanovništvo je tragalo za novim vodnim resursima bušenjem bunareva što je pojačavalo količinu vode u gradskoj vodovodnoj mreži. Međutim, oni su uglavnom bili u privatnom vlasništvu osobe koja bi ih pronašla. S druge strane, bilo je i zloupotreba na način da su ljudi mijenjali smjer vode za privatnu upotrebu. Iz tog razloga, osmanske vlasti su zabranjivale izgradnju novih objekata u područjima koja graniče sa mjestima gdje prolaze vodovodi, a stanovništvo okolnih sela bi bilo zaduženo za održavanje i zaštitu vodovoda.[8]

Sve navedeno važilo je i za novi urbani centar čije je temelje udario Isa-beg Ishaković sredinom 15. stoljeća na obalama rijeke Miljacke koje je postalo poznato pod imenom Sarajevo. U izgradnji ovog grada, u okrilju osmanske civilizacije, voda je odigrala važnu ulogu u privrednom, društvenom, kulturnom, vjerskom i svakodnevnom životu. Osmanlije su na tlu Bosne imale komparativnu prednost zbog činjenice da je to područje od prahistorije bilo poznato po blagodati vode koja je čovjeku olakšavala uvjete življenja, ali zbog čega je, između ostaloga, bila i stalnom metom napada i primamljiv plijen za raznorazne osvajače.[9]

Oživljavanje kulture svakodnevnog izraženog korištenja vode u Bosni posljedica je prije svega uloge koju je voda imala u islamskom svjetonazoru koji je na ovo podneblje došao s Osmanlijama. Islam je, između ostalog, vjera i vanjske čistoće koja je neophodna za prisan i stalan odnos sa Bogom, a postiže se korištenjem vode. Zato je od nastanka prvih urbanih jezgri u Bosni, kao što je

[5] *Isto*, 1586-1587.
[6] Abdullah Martal, Suyolcu, *İslam Ansiklopedisi*, 38. tom, TDV, Istanbul 2010, 1-2.
[7] *Isto*, 1-2.
[8] H. Inalcık, Su, *İslam Ansiklopedisi*, 437-440.
[9] Detaljnije o Isa-begu Ishakoviću i procesu nastanka Sarajeva vidi u: *Isa-beg Ishaković*, Zbornik radova, Udruženje za zaštitu kulturne baštine „Isa-beg Ishaković“, Sarajevo 2019, 114 str.

i Sarajevo, nastala i velika potreba za vodom koju će koristiti stanovništvo i putnici. Sve to zajedno usmjerilo je stanovništvo da, uporedo sa izgradnjom građevina različite namjene, traga za izvorima vode za potrebe džamije, hamama, česmi, šadrvana, musafirhana, bezistana, hanova, imareta, obrazovnih ustanova, vlastitih kuća i dr. U tome su prednjačili razni dobrotvori, muškarci i žene, koji su odvajali od svoga imetka za opće društveno dobro, pa su poznati mnogi vakufi iz čijih prihoda je jedan dio išao za održavanje vodovoda ili česmi.

Prvi vodovod u Sarajevu je sagrađen 1461. godine. Ako se podsjetimo činjenice da je vodovod u London doveden 1609. godine, a u Beč tek 1839. godine onda je jasno o kakvom se civilizacijskom poduhvatu u gradu Sarajevu radi. U ovom gradu je kraj osmanske uprave zateklo 68 vodovoda različite dužine koji su opskrbljivali vodom 156 javnih česmi. U taj broj ne spadaju česme pored džamija, hamama ili hanova. Na lijevoj obali Miljacke bila su 32, a na desnoj 36 vodovoda. Od većih vodovoda na desnoj strani Miljacke treba spomenuti Crnil koji je opskrbljivao 21 česmu, Mošćanicu koju je činilo sedam manjih vodovoda i opskrbljivao 12 česmi, Javornik 10 česmi te Veliki Sedrenik 5 česmi. Na lijevoj obali Miljacke Hrvatin je snabdijevao vodom 7 česmi, Boguševac 6 česmi, Hadžabdinca 5 česmi, Hrid i Knjeginjac po 5 česmi.[10]

Voda se na izvoru hvatala u terezije, omanje bazene koji su se nalazili na početku vodovoda. Mogle su biti sabirne, taksim, protočne ili terezije na laktu. Voda se provodila pomoću čunkova tj. cijevi od pečene gline različite dužine i širine, a mogli su biti pravljeni i od borovine i to su bili drveni čunkovi zvani tomruci.[11]

Sarajevske česme, osim što su napajale vodom stanovnike grada, putnike namjernike, pa i životinje, predstavljaju estetki i arhitektonski ukras grada o kojem su stihove napisali brojni pjesnici i opise dali mnogi putopisci sa zapada i istoka kroz stoljeća. U pjesmi o Sarajevu, čuveni Muhamed Nerkesi (1592-1632) napisao je i ovaj stih: „Tu se čovjeku čini da može dugo živjeti, jer na hiljadu mjesta po Sarajevu, teku česme iz vrela neumrlosti.“ Česme su građene od kamena tesanika kao zaseban objekat, a mogle su biti i uz dvorište susjedne kuće, u podzidu ulice, a najčešće u blizini džamije i pekare. Dvije su vrste česmi: musluk i bunar-česme, a sastavni dio svake česme bili su lula, korito, prala ili mlatila, tasovi i tarih odnosno natpis.[12]

Jedan dio siromašnog stanovništva raznosio je vodu po kućama, i tako zarađivao za život, pa su se prozvali vodonošama. U kućama je voda služila za ishranu, pranje, zagrijavanje te održavanje avlije.

Osim česmi, u Sarajevu su poznati šadrvani (bazen s vodoskokom) koji su građeni kao ukras u dvorištima džamija, medresa, tekija, hamama, dok su sebilji (objekat na putu s vodom) podizani u ulicama i na trgovima. Bilo je najmanje 6 šadrvana, a najpoznatiji je onaj u haremu Gazi Husrev-begove

[10] Hamdija Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, u: Izabrana djela III, priredili: dr. Avdo Sućeska i dr. Enes Pelidija, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1991, 99-102.
[11] *Isto*, 107.
[12] *Isto*, 107-123.

džamije iz 1530. godine. Do 1697. godine i rušilačkog pohoda Eugena Savojskog, Evlija Čelebi spominje sebilje na 300 mjesta u Sarajevu, a od 18. stoljeća podignut je samo jedan, onaj na baščaršijskom trgu donacijom bosanskog namjesnika Mehmed-paše Kukavice. Kod Begove i Careve džamije su postojale i vruće česme koje su služile samo za muslimane kako bi u zimskim danima udobno uzimali abdest za namaz.[13]

Izdvojit ćemo vodovode koje su Sarajevu poklonila dva najveća sarajevska vakifa. Za potrebe svojih zadužbina, utemeljitelj Sarajeva Isa-beg Ishaković je sagradio vodovod i vodu doveo iz vrela u Pastrmi koje izvire na desnoj obali potoka Bistrika. Bilješka o vodovodu nalazi se u Isa-begovoj vakufnami iz 1462. godine.[14] Poznato je da je ovaj vodovod vodom opskrbljivao Isa-begov hamam, njegova dva šadrvana, begluk i u njemu kućni hamam i pet javnih česmi te vjerovatno i Kolobara-han. Šezdesetak godina kasnije, Gazi Husrev-beg je vodu doveo na daljini od 7-8 kilometara s vrela Crnila do svoje džamije i ostalih zadužbina. Vijest o njemu zabilježena je u vakufnami iz 1531. godine.[15] Vodovod je vodom opskrbljivao šadrvan u dvorištu džamije, hanikah, medresu, imaret, musafirhanu, dvije česme, kasnije Tašlihan, Đulovhan, Morića-han i hamam. Vodovod je imao 6 ogranaka, a na njemu su bile 21 sarajevske česme.[16]

U bogatijim kućama bilo je kućnih česmi i bunareva u dvorištu. Bunarevi su se gradili po mahalama, ali i hanovima i čaršijskim trgovima. U Sarajevo ih je sredinom 17. stoljeća bilo oko 700, a kraj osmanske uprave ih je dočekalo oko 500. Bunardžija je bio zadužen da ih gradi, održava i popravlja.[17]

Cijeli niz zanatlija brinuo se o izgradnji, a zatim održavanju i popravkama na vodovodu. Među njima su sujoldžije, stručnjaci koji su gradili vodovode, ali i nadzirali njihov rad; meremačije su otklanjali kvarove na postojećem vodovodu; klesari, zidari, stolari, kaldrmedžije, kaligrafi, kazandžije, kovači, dunđeri i irgete su imali posla na raznim objektima koji su služili u svrhu snabdijevanja vodom stanovnika Sarajeva za njihove svakodnevne potrebe.[18]

Prirodne nepogode, poplave, požari, kuge činili su mnoge štete Sarajevu kroz historiju. Tu je voda odigrala štetnu ulogu kroz historiju grada. Prve poplave zabilježene su još sredinom 16. stoljeća kada je Miljacka toliko nadošla da je

[13] *Isto*, 123-128.
[14] Gliša Elezović, Turski spomenici u Skoplju, separat preštampan iz *Glasnika skopskog naučnog društva*, sv. 1-2, Beograd, bez godine izdanja, 22-23.; Hazim Šabanović, Dvije najstarije vakufname u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1952, br. 2 (1951), 19.
[15] GHB Sidžil II, br. 352, 18 – Gazi Husrev-begova vakufnama iz 1531. godine; „Gazi Husrev-begova vakufnama za džamiju, imare i hanikah", preveo Fehim Spaho, u: *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1932, XXXIII; Fehim Dž. Spaho, Vakufnama Gazi Husrev-bega iz 1531, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut, Monumenta Turcica, Serija III, Knjiga 1, Sarajevo 1985, 47-60.
[16] H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, 129-192.
[17] *Isto*, 192-202.
[18] *Isto*, 202.

srušila glavnu branu, Isa-begove mlinove i mnoge mostove. Nekada su i pritoke Miljacke, poput potoka Bistrik ili Ramića banja, također, znale nanositi veliku materijalnu štetu u gradu.[19]

Vodni potencijal Sarajeva u privrednom smislu iskoristili su najprije državni funkcioneri od Isa-bega Ishakovića pa nadalje, zatim i bogatiji ljudi, age i određeni vakufi. Ipak, sarajevski mlini su većinom bili izgrađeni na vakufskom imanju. Gradnjom mlinova i stupa nastojali su staviti sarajevske vode u funkciju privrednog razvoja grada. Mlinovi su podignuti na Miljacki, Mošćanici, Koševi i Bistriku. Čelebi je zabilježio da je u Sarajevu bilo 176 mlinova te da svaki mlin za 24 sata samelje 50 ćila (1 ćila = 25 oka) žita. Premda je broj ćila koji navodi Čelebija pretjeran, ipak, time je želio istaknuti značaj mlinova u Sarajevu. Na kraju osmanske uprave, oko 1870. godine, u Sarajevu je bilo 28 mlinova od kojih je 9 bilo vakufskih, a ostali privatni.[20]

Najpoznatiji sarajevski mlinovi bili su oni Isa-bega Ishakovića, na Miljacki kod Bendbaše, sa 9 vitlova pod jednim krovom. Uvakufio ih je za potrebe musafirhane koju je izgradio, a sve to zabilježio u vakufnami iz 1462. godine.[21] Često su stradavali u poplavama i ponovo građeni. Radili su sve do pred samu austrougarsku okupaciju Bosne. Sa 9 vitlova bio je poznat i Morića mlin niže Careve ćuprije koji je izgrađen u 18. stoljeću. Na tom mjestu je ranije bila tabačka stupa koja je pripadala Mustafa-agi Moriću.[22]

Uz sarajevske vode razvili su se i neki zanati. Od Latinske ćuprije do Drvenije niz Miljacku bilo je više tabhana još od sredine 15. stoljeća u kojima se prerađivala sirova koža. Tabhana je pored Miljacke bilo i na Mošćanici. Iza današnjih Višegradskih vrata još od 1565. godine bila je tabačka stupa izvjesnog Sufi Alija sina Abdullahovog, koji je bio tabak. Kraj Višegradske kapije i u Kovačićima su radile ćebedžije koji su valjali i tkali ćebad.[23]

Poplave u Sarajevu i regulacija Miljacke kao njihova posljedica u drugoj polovini 19. stoljeća

Sarajevo što si potavnilo,
ili te je vatra pogorila
ili te je kuga pomorila
ili Miljacka voda poplavila.[24]

[19] Vejsil Ćurčić, „Mlinska industrija u Bosni i Hercegovini", P. o. iz: *Kalendar Napredak*, Sarajevo, 1936, 29 str.
[20] H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, 209-225.
[21] H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, 19-23.
[22] H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, 224-225.
[23] Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1958, 73-77.
[24] Hamdija Kreševljaković, „Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu", u: *Napredak*, 1928, 150.

Klasično Sarajevo nestalo je rušilačkim pohodom Eugena Savojskog 1697. godine. Od početka 18. stoljeća nastajalo je novo Sarajevo koje nije bilo zaštićeno od prirodnih nepogoda što je doneklo oblikovalo njegov novi izgled kroz vrijeme.

Poplave u Sarajevu su bile jedna od čestih prirodnih nepogoda. Najčešće su plavile rijeka Miljacka i Bistrički potok. Da je Miljacka povremeno znala biti izuzetno opasna ukazuje podatak iz 1777. godine kada je „porušila branu na Bendbaši i iskopala udubljenje za visinu munare.“[25] Muvekit je zabilježio da je tokom 19. stoljeća Miljacka tako nabujala da je odnijela pola džamije, dok je u novembru 1869. godine nastao odron zemlje iznad bističkih mahala. „Odatle je potekla jaka rijeka žuta blata, koja ispuni potok Bistrik i potok Đeku velikim kamenjem. Poruši sve mostove i ograde, provali kanal pred kasarnom i pođe prema Carevoj ćupriji. Sve bliže ulice ovog kraja ispuniše se kamenjem i pijeskom.“[26] Rijeka je plavila ponajviše radi obilnih padavina i otapanja snijega, stoga je stanovništvo znalo da se kod takvih vremenskih prilika treba pripremiti. U maju 1874. godine padao je veliki grad od kojeg je Miljacka ponovno nadošla. Pored toga što je odnijela nekoliko ograda, potopila bašte, vrtove i usjeve u Sarajevskom polju, na njenom putu našlo se i 80 naramaka drva koji su se prodavali na Bentbaši.[27] Upravo rijekom su se ta drva dovlačila do Bentbaše kako bi se Sarajevo snabdijevalo ogrjevom zimi, ali i ljeti.

Na isti dan kao i 1869. Miljacka je poplavila i 1881. godine.[28] Tako brzo je nabujala da je Sarajevski list izvjestio kako „Miljacka rasteti rapidno, i kolosalna voda jurila je sa istoka dolazeći takvom brzinom, kakvu Sarajlije već puno godina ne pamte.“ Ta poplava počinila je veliku štetu: na Hisetima jer je odnijela 7 metara zemlje i isto toliko kuća, stanovništvo je evakuisano iz svih kuća sa obale, pred kućom Despića napravila je veliku štetu a “Ćumurija most ugnuo se na desnoj obali, ...kod Careve ćuprije (kamenite) odnijela je voda svo one historičke zahode, koji su taj kraj varoši toliko ružili, a na kamenitom Mustafa-pašinom mostu, preko puta od ingliskog konsulata tu je bijesno jureća vodurina tako žestoko udarala u most, daje most u srijedi pukao u širinu od četiri palca.“ S obzirom na to da je obala Miljacke imala s obje strane kuće, dućane i bašće, a kako bi se suzbile poplave nakon kiša godine 1886. vlast je pristupila pravljenju regulacijskog toka Miljacke.

Iako su gradnja i regulacija toka Miljacke trajali nekoliko godina, a mostovi Ćumurija i Čobanija umjesto drvenih dobili željeznu konstrukciju, iz Sarajevskog lista vidimo da je već naredne godine Bistrički potok tako nabujao da je zajedno sa Miljackom napravio priličnu štetu na radovima. Voda je toliko nabujala da su se „od silne kiše“ činili „neki sokaci po Sarajevu kao žive rijeke i jezera, da se jedva moglo prolaziti.“

[25] Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis,* 1746-1804, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 145.
[26] Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, El-Kalem, Sarajevo 1999, 1141.
[27] *Bosna*, br. 415, 27. 5. i 8. 6. 1874, 1.
[28] „Poplava u Sarajevu”, u: *Sarajevski list*, br. 11, 2. 11. 1881, 3.

Početak regulacije rijeke nije značio i kraj poplavama. Poplava koja se desila 1887. godine prouzročila je dosta problema u radovima na regulaciji toka Miljacke. Te godine izlio se Bistrički potok. On je tom prilikom toliko nadošao da je poplavio zgradu okružnog suda, Filipovićevu ulicu i stigao do Tekije. Zbog jačine kojom se potok ulijevao u Miljacku u potpunosti je srušen nasip a nakon toga i „nova željezna ćuprija" Čobanija koja je predstavljala drugi željezni most na Miljacki ali prvi koji je trebao služiti za saobraćaj.[29] Već naredne godine opet je Čobanija bila zatvorena u oktobru „pošto je po iskazu tehničkome tako slab i istrošen, da bi se lahko mogla koja nesreća slučiti."[30] Tek u julu 1889. godine Čobanija je potpuno rekonstruisana i puštena u promet.

Regulacija korita rijeke Miljacke bila je od krucijalnog značaja za Gradsku upravu Sarajeva. Miljacka je svojim tokom predstavljala prirodne međe 7 kotara koji su činili grad Sarajevo od 1883. godine:

> „Unutrašnji grad (Čaršija) pruža se uz obje obale Miljacke, na istoku od mosta kod Bentbaše duž unutrašnjega reda kuća trga (majdana) na Bentbaši do ušća ulice Ćemaluše, i teče na sjeveru duž Ćemaluše ulice do Alipašina mosta, onda duž Koševe potoka i desne obale Miljacke do Skenderpašina mosta, onda od Terezije ulice i za njom obuhvatajuć skupinu vojarne na Filipovićevu trgu do Bakarevićeve ulice, teče zatim kod ušća Bistrik ulice istočno kroz tijesnu ulicu do Konak-ulice a onda duž ove i Sahanagić ulice k maloj Alifakovac ulici i duž ove k lijevoj obali Miljacke na desnoj obali Miljacke: II. Kotar: Koševsko polje obuhvata skupinu izmegju gradske megje na sjeveru i zapadu, te izmegju Miljackine obale na jugu i na istoku Koševe ulice, od vojničkoga groblja do ulice Ćemaluše i zatim duž megje I. kotara do Miljacke. III. Kotar: Bjelava obsiže skupinu izmegju gradske megje na sjeveru ulice Koševe na zapadu megje I. gradskoga kotara na jugu i Potoka na istoku. IV. Kotar: Kovači obuhvataju skupinu izmedju gradske medje na sjeveru, Potoka na zapadu, medje I. gradskoga kotara na jugu te tvrgjavnoga bedema na istoku. V. Kotar: Kasteoski (grad) okružuju na svim stranama bedemi na lijevoj obali Miljacke VI. Kotar: Hrvatin obuhvata skupinu izmegju lijeve obale Miljacke i megje I. kotara na sjeveru, izmegju gradske megje na istoku i jugu, i Bistrika potoka na istoku. VII. Kotar: Bistrik-Čobanija obuhvata skupinu izmegju megje I. kotara i lijeve obale Miljackine na sjeveru, izmegju gradske megje na zapadu i jugu, i potoka Bistrika na istoku."[31]

Dakle regulacija rijeke Miljacke i potoka koji su se nalazili u gradskoj jezgri značilo je mijenjanje samog izgleda grada. Svjesno važnosti tog velikog projekta bilo je i Gradsko poglavarstvo koje je od prvih godina nakon okupacije i velikog požara iz 1879. godine pokušavalo skrenuti pažnju da će se Miljacka

[29] „Mali vjesnik – Velika voda", u: *Sarajevski list,* br. 132, 11. 11. 1887, 2.
[30] „Mali vjesnik – Most Čobanija", u: *Sarajevski list*, br. 123, 20. 10. 1886, 2.
[31] „Naredba", u: *Sarajevski list*, br. 38, 3. 4. 1883, 2.

zbog čestih poplava morati regulisati. I pored slaganja o tom pitanju Gradskog poglavarstva – Gradske uprave i Zemaljske vlade zbog velikih troškova koje je taj projekt iziskivao regulacija je završena tek 1897. godine.

U međuvremenu je Miljacka više puta plavila i ostavljala velike štete koje su se svake godine iznova očekivale, posebno u predjelu kod Bentbaše. Gradska uprava je smatrala da tome doprinosi i nekontrolisano bacanje smeća te je pokušala to zabraniti.[32] Godine 1884. Gradsko vijeće je donijelo odluku da se od Latinskog mosta do Ćumurije izgradi zid kako bi se obala učvrstila. Poglavarstvo je smatralo da bi najbolje bilo da posao uradi vojska čime bi troškovi bili smanjeni.[33] Ubrzo nakon toga gradska vlast je donijela odluku da se regulišu ulice Rudolfova i Ćumurija te da se naprave kanali u tim ulicama od Ferhadije sve do Miljacke.[34] Formiran je poseban odbor koji je konstantno radio na pripremama i proračunima, ne samo korita Miljacke, nego i potoka i okolnih pritoka koje su također plavile i pravile problem stanovništvu.[35] Zbog modernizacije puteva i sve prisutnijih kola bilo je važno da se odredi širina ulica što je također učinjeno u junu 1885. godine.[36] I pored svog truda radovi su tekli dosta sporo, a 1886. godine šetalište uz rijeku Miljacku moglo se raspoznati. Interesantno je da je stanovništvo koje je živjelo uz obalo od Ćumurije do Čobanije dalo dio svog zemljišta za izgradnju nove ulice.[37] Konačni tok Miljacka je dobila 1897. godine, a na lijevoj obali je završeno postavljanje šina za tramvaj.[38]

Konačnom regulacijom Miljacke zauvijek su nestali mnogi objekti sa lijeve strane rijeke. „Iz današnje perspektive zaštite graditeljskog naslijeđa čini se gotovo nevjerovatnim da su, uz džamije, bezistane, hamame i hanove, najznačajnije sarajevske gradnje − stari kameni mostovi − regulacijom korita Miljacke bili praktično desetkovani. Careva ćuprija 1897. g. porušena je u potpunosti, dok su Šeherćehajina i Latinska ćuprija izgubile po jedan otvor, prva lijevi, druga desni, da bi im ubrzo zbog prilagođavanja novim saobraćajnim okolnostima bili uklonjeni i korkaluci. S obzirom na takva zbivanja opravdano se postavlja pitanje koliko je uistinu bila dobra Pagliarucijeva nivelacija Grada i koliko je orijentalno graditeljsko nasljeđe uistinu štitio prvi Generalni regulacioni plan grada Sarajeva načinjen 1890. g.“[39] S obzirom na sve navedeno sasvim je legitimno zapitati se da li je Miljacka morala biti tako ravna? Određene arhitekte smatraju da su se, „bar kada su sarajevske kamene ćuprije u pitanju, mogla iznaći

[32] „Oglas”, u: *Sarajevski list,* br.52, 30. 4. 1882, Prilog br. 52.
[33] „Iz sarajevskog gradskog vijeća”, u: *Sarajevski list,* br. 134, 23. 11. 1884, 2.
[34] „Oglas”, u: *Sarajevski list,* br. 85, 1. 8. 1884, 4.
[35] „Iz sarajevskog gradskog vijeća”, u: *Sarajevski list*, br. 101, 7. 9. 1884, 2.
[36] „Iz sarajevskog gradskog vijeća”, u: *Sarajevski list*, br. 71, 28. 6. 1885, 2.
[37] „Nove gradjevine po Sarajevu”, u: *Sarajevski list,* br. 96, 18. 8. 1886, 3.
[38] „Mali vjesnik – Radnja na Appelovoj obali”, u: *Sarajevski list*, br. 21, 21. 2. 1897, 2.
[39] Emir Fejzić, Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija: od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018, 7.

i sretnija rješenja.“[40] Slično je bilo i sa mnogim drugim iz različitih razloga upražnjenim lokacijama, koje su popunjavane novim objektima.

Prilog 1. *Izgled korita Miljacke prije regulacije.*[41]

Prilog 2. *Objekti na obali Miljacke kod Carevog mosta prije regulacije.*[42]

[40] *Isto*, 22.
[41] Muzej Sarajeva (dalje: MS), Zbirka fotografija (dalje: ZF), inv. br. 8667.
[42] MS, ZF, fotografija nema inventarni broj.

Prilog 3. *Izgled korita Miljacke prije regulacije*.[43]

Prilog 4. *Izgled korita Miljacke prije regulacije*.[44]

O česmama i bunarima u Sarajevu u drugoj polovini 19. stoljeća

Godine 1865. kada je Johan Roskijević posjetio Bosnu bio je zadivljen koliko je česmi i vode u Sarajevu. Tom prilikom je zapisao da "muhamedanci poklanjaju naročitu

[43] MS, ZF, inv. br. MA72.
[44] MS, ZF, inv. br. 648.

pažnju i vrijednost na vodu, tako da imaju uvijek dovoljno vode za piće i pranje i da ne prezaju ni od kakvih troškova da grad snabdiju sa dovoljno dobre vode.“[45]

U svom nastajanju obavezni element uz džamiju bila je česma, a u baštama su se nalazili bunari koje su mnogi putopisci posebno isticali prilikom opisivanja sarajevske ljepote. Koliko je voda važan element za razvoj Sarajeva najbolje ilustruje činjenica da su mahale dobivale imena po njima poput Prijeka česma ili Bijela česma i mnogih drugih. Česme u ulicama su predstavljale posebnost te je svaka obavezno imala svoje ime. Ta mjesta su bila centar društvenog života, posebno djevojkama koje bi se tu sastajale, ašikovale i družile. Stoga i ne čudi da su upravo one ušle u narodnu pjesmu, a da je jedna od najpoznatijih ona koja počinje sa „Kad ja pođoh na Benbašu na vodu.“ I narodna predaja prepuna je priča koje su u određenim slučajevima i istinite poput one o Feredžuši, ženi koja nije kupovala feredžu nego je konstantno novac koji joj suprug davao za feredžu štedila sve dok nije imala dovoljna novca da napravi česmu u svojoj mahali. Ta česma se i danas nalazi na uglu kraj džamije u Logavinoj ulici, koju narod po tome prozva Feredžušom.[46]

Zanimljivo je istaći kako je Zemaljska vlada naredila da se 1892. godine izvrše popisi svih bunara, izvora i česmi u sarajevskom kotaru. Na tom popisu vidimo da je samo u Koševu bio 1 bunar, 6 izvora i 8 česmi, Velešići su imali 9 izvora i 15 bunara, dok su Faletići imali 12 izvora, 10 česmi i 2 bunara, a Hodidjed 19 izvora, 10 česmi i 5 bunara.[47]

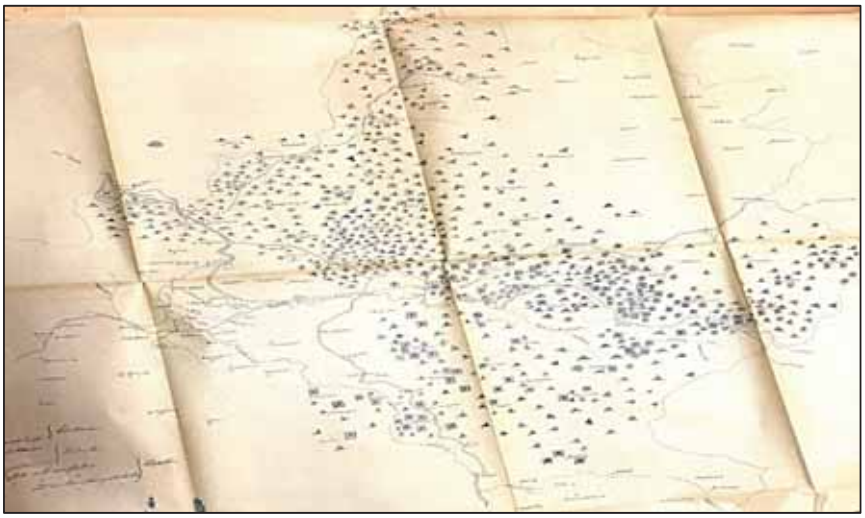

Prilog. 5. *Prikaz bunara, izvora i česmi u sarajevskom kotaru 1892. godine.*[48]

[45] Johan Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Hercegovine*, Leipzig und Wien 1868, 163.
[46] H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, 160; Muhamed Hadžijahić, Sarajevske džamije u narodnoj predaji, u: *Zbornik za život i običaje Južnih Slavena*, XXX/2, Zagreb 1936, 230.
[47] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (1879-1918) (dalje: ZVS), 1892, kutija br. 204, sign. 61-164/4.
[48] *Isto*.

„Mošćanice vodo plemenita“[49] – odnos austrougarskih vlasti prema višestoljetnoj žili kucavici starog Sarajeva

Još od kad je Skender-paša početkom šesnaestog stoljeća jedan rukavac rijeke Mošćanice proveo preko Vratnika, Ploče, Kovača i Baščaršije do Miljacke, ona je predstavljala važan segment u historijskom razvoju Sarajeva. Stoga stoji Kreševljakovićeva tvrdnja da se stari grad Vratnik uspostavio zahvaljujući upravo ovom vodotoku.[50] Austrougarska okupacija zatekla je u Sarajevu razgranatu mrežu vodovoda, od kojih je Mošćanica zauzimala posebno značajno mjesto, s obzirom na njen vodoopskrbni, ekonomsko-privredni i opšti društveni karakter. Realno sagledavajući sve navedene aspekte, nove vlasti su u glavnom gradu okupirane pokrajine nastojale sprovesti projekte poboljšanja i novogradnje na polju komunalne infrastrukture. To je rezultiralo, između ostalog, izgradnjom prvog vodovoda modernog tipa u Sarajevu 1889. godine. Realizacija ovog značajnog ostvarenja izvršena je zahvaljujući postojećim kapacitetima Mošćanice, koja je i ovaj put *plemenito* priskočila u pomoć svome višestoljetnom suputniku Sarajevu.

Austrougarske vlasti u Sarajevu su dvanaest godina po okupaciji koristile postojeće vodovode. Loše održavanje i nebriga o pojedinim cijevima kojima je tekla voda, propustima, kanalima i česmama dovodili su do širenja zaraznih bolesti, koje u Sarajevu nisu bile nepoznanica. Budući da su vodovodi većinom bili u vlasništvu vakufa, najveću odgovornost za takvo stanje snosile su mutevelije, upravitelji vakufskih dobara. Ovo pitanje je za Zemaljsku vladu bilo od izuzetnog značaja. O lošem stanju na području vodosnabdjevanja i održavanja vodnih elemenata ona je upozoravala Zemaljsku vakufsku komisiju, zahtijevajući da se uočene nepravilnosti otklone. U jednom takvom izvještaju saopšteno je da su primjećeni kvarovi na sarajevskim vodovodima Dobravoda, Hrvatin, Crnjel, Žagrić i Paje.[51] Zemaljska vlada je zahtijevala da Komisija poduzme mjere kojima će se vakufski vodovodi držati „u dobrom redu“ i omogućavati dovoljnu količinu „zdrave vode“, osobito jer bi u suprotnom „nečistoća prohoda i nestašica dobre vode mogla prouzrokovati pogibelj za zdravstvene odnošaje“.[52] Okupacione vlasti su nastojale, makar djelimično,

[49] Stih iz poznate sarajevske sevdalinke *Na Obhodži prema Bakijama* ili *Mošćanice vodo plemenita* u kojoj djevojka razgovara sa rijekom i predočava joj ljubavne osjećaje koje gaji prema svome dragom. U samom tekstu se Mošćanici pridružuje epitet plemenita, u čemu se bez sumnje može ogledati značaj ove rijeke od koje je Sarajevo u osmanskom i austrougarskom periodu imalo izuzetno velike koristi. O historijskoj pozadini i likovima u ovoj pjesmi vidjeti u: Alija Bejtić, Historijska pozadina "Mošćanice",„ u: Dženana Buturović i Munib Maglajlić (priredili), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici.* Knjiga 2: Usmena književnost, Alef Sarajevo, Sarajevo 1998, 509-513.

[50] Hamdija Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Gradska štedionica općine grada Sarajeva, Sarajevo 1939, 66.

[51] Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Arhiv Islamske zajednice (dalje: AIZ), Fond Zemaljska vakufska komisija za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVK), 1887, kutija br. 24, sign. 2510.

[52] GHB, AIZ, ZVK, 1887, kutija br. 23, sign. 2434.

popraviti trenutno stanje i sve veću potrebu grada za novim količinima pitke vode zadovoljiti izgradnjom jednog savremenog vodovoda, koji je trebao iskoristiti potencijal izvora rijeke Mošćanice. Opštinsko zastupstvo je već 1884. godine počelo sa pripremama za realizaciju ovog plana. Inžinjeri Šupler i Le Gros, iz firme Karl Frajher fon Švarc, izvršili su radove na istraživanju trase kako bi mogli izraditi planove budućeg vodovoda. Voda Mošćanice je poslana na analizu u Beč gdje je utvrđena njena izuzetna kvaliteta.[53] Međutim, finansijska sredstva kojima je opština raspolagala nisu bila dostatna za realizaciju. Stoga je donijeta odluka o podizanju zajma, koja je uspješno provedena tek 1889. godine i to zauzimanjem ministra Kalaja. Podignut je kredit od 300.000 forinti sa dvadesetogodišnjim rokom otplate.[54] Kako su ukupni troškovi izgradnje iznosili oko milion kruna (600.000 forinti), zastupstvo je zatražilo pomoć Zemaljske vlade, koja je iz sredstava vojnog erara opštini dodijelila 160.000 kruna za ovu namjenu. Dio novca, u iznosu od sto hiljada kruna, obezbijedila je i uprava Vakufa.[55] Nakon toga, moglo se pristupiti izgradnji.

Vrelo Mošćanice nalazi se u Faletićima, otprilike sedam kilometara sjeveroistočno od centra grada, na nadmorskoj visini od oko 830 metara. Kako se sastojalo od više izvora različite izdašnosti, samo je glavni i najjači sporedni uzet u vodovod Mošćanica. On je obuhvatio izgradnju kaptaža na samom vrelu, dva rezervoara u gradu na Vratniku, kao i dovode od kaptaže do rezervoara u dužini od oko pet kilometara.[56] Prvi rezervoar visoke zone sa 400 metara kubnih zapremine sagrađen je u blizini Višegradske kapije, u mahali Čebedžije i obezbjeđivao je vodom vojsku u Bijeloj i Žutoj tabiji. Drugi rezervoar niske zone nalazio se pored Žute ili Jekovac tabije i imao je zapreminu od 1100 metara kubnih, odakle se vodom snabdijevao grad u dolini.[57] Ovaj novosagrađeni vodovod imao je kapacitet od 160 litara po glavi stanovnika Sarajeva na dnevnom nivou, a brojao je 141 bunar, odnosno spremište za vodu, kao i 97 hidranta za požar. Cjelokupna dužina cijevi, koje su bile izgrađene od lijevanog željeza, iznosila je 30 kilometara.[58] Radovi na izgradnji ovog prvog modernog vodovoda u Sarajevu započeli su 8. jula 1889. i trajali do 15. oktobra 1890, kada je pušten u pogon, čime je Sarajevo definitivno prešlo na novi i savremeni način snabdijevanja vodom.[59] O tome kako je tekla izgradnja nove vodovodne mreže u gradu *Sarajevski list* je izvještavao svoje čitaoce. U jednom od objavljenih članaka navedeno je:

[53] Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1960, 95-96.
[54] *Isto*, 96.
[55] Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, U.G. Videoarhiv – Rekultura, Sarajevo 2019, 59.
[56] *Sarajevski vodovod 1889-1962*, Komunalno preduzeće Vodovod, Sarajevo 1962, 56.
[57] T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 97.
[58] „Vodovod u Sarajevu“, u: *Kalendar Bošnjak*, Sarajevo, 1895, 60.
[59] H. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave*, 59.

> Gradnja vodovoda u Sarajevu otpočela je prošle sedmice od duhanske fabrike u pravcu prema gradu. Radnika za iskopavanje zemlje imade toliko – sve samih domaćih – da kopanje i polaganje gvozdenih cijevi u zemlju ide neobično brzo. Cijevi su već položene od fabrike pa pored zemaljske vlade i gradskog šetališta do Žabljak ulice, a danas je počelo otkopavanje zemlje u Ćemaluši. Radnja oko vodovoda udešava se tako, da ne smeta prometu po ulicama. Sudeći po ovom početku očevidno je, da će radnja na vodovodu brzo napredovati. Publika po ulicama prati ove radnje živim interesom.[60]

Iz predstavljenog teksta može se zaključiti kako su okupacione vlasti vrlo ozbiljno i temeljito pristupile realizaciji izgradnje vodovoda Mošćanica. Osiguravanjem sredstava koja su nedostajala i angažovanjem dovoljnog broja radnika, omogućeno je da krupni radovi zidanja kaptaža i rezervoara budu izvršeni u zavidnom roku, te da se, kao što je to i *Sarajevski list* prikazao, sa izgradnjom vodovodne mreže u gradu krene već u proljeće 1890. godine. Posebno treba istaći ulogu uprave Vakufa koja je, osim spomenute početne finansijske potpore, besplatno ustupila na korištenje pojedine parcele vakufskog zemljišta, za smještaj čunkova, tj. cijevi i organizaciju privremene kovačnice.[61]

Kako je izgradnja vodovoda Mošćanica tekla izuzetno brzo, Gradsko poglavarstvo je još u aprilu 1890. uputilo poziv svim zainteresovanim licima da se prijave ukoliko žele da im se voda uvede u kuće ili na imanja. Uprava vodovoda je o trošku kućevlasnika uvodila vodu sa gradske mreže ako su postojale tehničke mogućnosti za to.[62] Korištena voda se plaćala po propisanoj skali ili paušalno na godišnjem nivou.[63] Postavljanjem mjerila mogla se izračunati stvarno utrošena količina vode, pa se plaćanje obavljalo i na taj način.[64] Iako je kapacitet Mošćanice, kao najizdašnijeg izvora na području Sarajeva nakon Vrela Bosne, omogućavao značajan dotok vode, Zemaljska vlada je savjetovala da se ona ipak koristi racionalno i da se treba spriječiti svaki „suvišni potrošak".[65] U znak zahvalnosti za podršku i pomoć Vakufa izgradnji vodovoda, kao i za ustupanje raznih izvora i vakufskih vodovoda gradskim

[60] „Gradnja vodovoda u Sarajevu", u: *Sarajevski list*, br. 36, 26. 3. 1890, 2-3. Uporedi: T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 96-97.

[61] GHB, AIZ, Fond Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVP), 1890, kutija br. 18, sign. 3547.

[62] T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 97-98. Vrlo detaljan obračun o uvođenju vodovoda u privatnu kuću može se vidjeti na primjeru domaćinstva Abdulaha Kumašina. Tu su navedene sve stavke koje su ulazile u cijenu, uključujući kopanje dolaznih kanala, instalaciju cijevi, ugradnju pipa i mjerila itd. – Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond Kumašin (dalje: KŠ), 1906, kutija br. 6, sign. 556.

[63] HAS, Fond Skender-pašin vakuf – Sarajevo (dalje: SPV), 1918, kutija br. 2, sign. 383. Primjerke računa za utrošenu količinu vode vidjeti u: HAS, KŠ, 1895, kutija br. 6, sign. 548; Fond Glođo-Svrzo (dalje: GS), 1905, kutija br. 3, sign. 163; SPV, 1918, kutija br. 1, sign. 158.

[64] GHB, AIZ, Fond Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVR), 1896, kutija br.32, sign. 2390.

[65] GHB, AIZ, ZVP, 1891, kutija br. 21, sign. 493.

vlastima, Zemaljska vlada se obavezala u ime Gradskog poglavarstva upravi Vakufa besplatno davati vodu zauvijek na 73 česme, koje su se nalazile uz džamije i druge vakufske zgrade, kao i unutar istih.[66] Vakufska komisija imala je zadatak da odredi tačne lokacije ovih česmi i označi ih u predviđenom planu za širenje vodovodne mreže.[67] Novi vodovod izazvao je veliko interesovanje među sarajevskim stanovništvom, što se odrazilo i na broj zahtjeva za uvođenjem vode u kuće. Izvorna građa pokazuje da se nekim od tih molbi nije moglo izaći u susret iz objektivnih razloga. Česti su bili zajednički zahtjevi žitelja jedne mahale ili ulice, koji su tražili da se sa gradske mreže spoji jedna česma za potrebe njihovih domaćinstava.[68] Takva je bila i molba stanovnika Ašikovca, čija mahalska česma je bila u „hrđavom i slabom stanju", sa malom količinom nečiste vode. Stoga su tražili da im se priključi voda sa Mošćanice.[69] Gradsko poglavarstvo nije im moglo izaći u susret iz, kako je navelo, „tehničkih razloga" o kojima ništa detaljnije nije rečeno.[70] S druge strane, u slučaju Mehmedbega Mutevelića, precizno je objašnjeno kako nije moguće uvesti vodu u njegovu kuću, budući da ni u njegovoj ulici još uvijek nisu bile položene vodovodne cijevi i sve dok se to ne izvrši nije se moglo udovoljiti njegovom zahtjevu.[71] Interesantan je i zahtjev iz mahale Strošići čiji stanovnici su tvrdili da im je njihova stara česma srušena prilikom izgradnje novog vodovoda i da su ostavljeni bez vode. Njihovu potrebu za novom česmom pravdali su velikom udaljenošću od najbliže postojeće, što bi u slučaju požara moglo imati velike posljedice.[72] S narastajućim interesovanjem i povećanjem broja zahtjeva u narednom periodu, predstavnici pojedinih firmi tražili su od vlasti da im dozvoli da samostalno vrše instalaciju kućnih vodovoda i popravak istih.[73] Može se, dakle, zaključiti kako se izgradnjom novog vodovoda i širenjem gradske mreže otvarala mogućnost i za novim oblicima poslovanja i

[66] T. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave*, 212-213.
[67] GHB, AIZ, ZVK, 1889, kutija br. 52, sign. 2592. Voda Mošćanice je besplatno uvedena i u Gazi Husrev-begov hamam. Zanimljivo je istaći kako je mutevelija ovog vakufa, Mehmedbeg Mutevelić, već ranije bio platio priključak vode, ali je uplaćena svota novca nakon postignutog dogovora o besplatnom korištenju vraćena nazad vakufu. – GHB, AIZ, ZVP, 1891, kutija br. 36, sign. 232.
[68] GHB, AIZ, ZVP, 1891, kutija br. 30, sign. 2731.
[69] GHB, AIZ, ZVR, 1895, kutija br. 8, sign. 2977. Da je ovo bila ustaljena praksa i u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini svjedoči i; usporedbe radi; molba stanovnika Dračine ulice u Mostaru, koji su tražili da im se u sokak dovede voda kako bi njome opskrbili svoje kuće. Mostarsko gradsko poglavarstvo je željelo izaći u susret ovoj molbi, međutim cijevi je trebalo položiti kroz vakufsku bašču Aiše-hatun vakufa na Brankovcu, pa se tražila dozvola vakufsko-mearifskog povjerenstva za tu aktivnost. Povjerenstvo je pristalo da se voda provede do spomenute ulice, uz uslov da se, između ostalog, voda besplatno uvede i u jednu vakufsku kuću. – Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije, Fond Vakufsko povjerenstvo Mostar (1892-1958), 1910, kutija br. 20, sign. 10/10 (826/10).
[70] GHB, AIZ, ZVR, 1895, kutija br. 10, sign. 3180.
[71] ABiH, ZVS, 1893, kutija br. 271, sign. 61-131/39.
[72] ABiH, ZVS, 1901, kutija br. 391, sign. 129-146/8.
[73] ABiH, ZVS, 1907, kutija br. 208, sign. 220-35.

stjecanja materijalne dobiti, što je bez sumnje utjecalo na prosperitet samog grada.

Iako je gradnja vodovoda Mošćanica predstavljala važan segment u urbanističkom razvoju Sarajeva, ona je sa sobom nosila i određene poteškoće, koje su uzrokovale svojevrsne probleme na postojećoj arhitekturi. To za austrougarski period uprave nad gradom nije bilo neuobičajeno, s obzirom na intenzivnu građevinsku djelatnost. Jedan od primjera iz izvorne građe navodi da je prilikom izgradnje rezervoara na Jekovcu značajno oštećena imovina Derviše Paralije iz Iplidžik Sinanove mahale. Njoj je, naime, u potpunosti srušen zid pomoćnog objekta, koji se nalazio uz sami rezervoar, te je morala da nanovo sagradi cijelu građevinu. Okružni sud u Sarajevu uvažio je njenu žalbu i naložio Gradskom poglavarstvu da Paraliji isplati odštetu. Poglavarstvo je procijenilo nastalu štetu i donijelo odluku da joj se isplati 80 forinti odštete, na što je tužiteljica i pristala.[74] Ovaj primjer bez sumnje nije bio usamljen slučaj i on slikovito objašnjava kakve su nezgode i nepredviđene okolnosti pratile izgradnju novog vodovoda u Sarajevu. Slične stvari dešavale su se i u narednom periodu kada je funkcioniranje vodovoda zaživjelo u potpunosti, a kvarovi bili uzrokom većih ili manjih šteta. Pucanje cijevi nedaleko od kuće Mehage Mraovića iz mahale Megara dovelo je do otjecanja vode ispod temelja objekta i rezultiralo urušavanjem istog. Mraović je tražio od Gradskog poglavarstva odštetu, navodeći da je glavni razlog uništenja njegove imovine vodovod.[75] Iako je Poglavarstvo prvobitno odbilo nadoknaditi štetu, nakon što je pokrenut sudski postupak i uočeno da bi općina mogla izgubiti parnicu, odlučeno je da se izvrši nagodba sa oštećenim i isplati mu se tri hiljade kruna odštete, na što je Mraović i pristao.[76]

Uzimanjem Mošćanice u novi vodovod u značajnoj mjeri smanjila se količina vode koja je nastavila da teče svojim tokom preko Vratnika do ušća u Miljacku. Ovaj vodotok je puna četiri stoljeća bio sastavni dio svakodnevnog života lokalnog stanovništva i novonastale promjene nosile su sa sobom određene posljedice. Mošćanica je bila glavna pokretačka snaga brojnih vodenica i stupa, pa se njenim reduciranjem ugrozilo funkcioniranje i postojeća privredna djelatnost na ustaljeni način, osobito ako je u tome bio uključen i ljudski faktor. O tome govori i sljedeći primjer. Zemaljskom vakufskom povjerenstvu u avgustu 1891. uputio je žalbu Ibrahim Hamzić, mutevelija Kasap-zade vakufa, protiv vlasnika pilane Steinitza iz Ćemaluše ulice. On je kod svoje pilane na Vasinom hanu zaustavljao vodu zbog čega su veliku štetu trpili vakufski mlinovi na Vratniku.[77] Povjerenstvo je ovu žalbu proslijedilo kotarskom uredu s molbom da riješi nastali problem. Kako je ovaj slučaj okončan nije nam poznato, ali je on jasan pokazatelj da je smanjena količina vode Mošćanice negativno utjecala na

[74] ABiH, ZVS, 1893, kutija br. 271, sign. 61-131/3.
[75] ABiH, ZVS, 1900, kutija br.125, sign. 23-30.
[76] ABiH, ZVS, 1900, kutija br. 125, sign. 23-30/2.
[77] GHB, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku, 1891, kutija br. 1, sign. AB-1-13/1891.

uobičajeni način života. To potvrđuje i žalba Muhameda i Vasfije Kumašin, koji su posjedovali dva mlina u ulici Potok. Oni su od gradskog poglavarstva tražili odštetu zbog toga što njihove vodenice nisu imale dovoljnu količinu vode nakon uzimanja Mošćanice u vodovod. Poglavarstvo je nastojeći da izbjegne moguću parnicu, a ujedno i s ciljem regulacije ulica u gradu, predložilo vlasnicima da otkupi njihove mlinove, na što su Kumašini i pristali, uz iznos od šest hiljada kruna.[78] Na ovakav način planirano je da se iste godine otkupi još deset mlinova u gradu.[79] S obzirom na to da je nakon izgradnje novog vodovoda Mošćanica prestala da se konzumira za piće iz njenog korita, gradske vlasti su imale intenciju da isto u potpunosti zatrpaju pri čemu su vodni objekti bili rasformirani, a na mjestu korita nastajale bi ulice pogodne za promet. Treba istaći da su ovakve aktivnosti nastavljene i nakon austrougarskog perioda, pri čemu je Mošćanica u potpunosti prestala teći kroz Sarajevo 1930. godine.[80] Austrougarske vlasti su potencijal Mošćanice iskoristile u potpunosti. Iako su tim aktivnostima narušeni tradicionalni obrisi života i svakodnevnice, one su činjenično predstavljale jedan od značajnijih oblika modernizacije i urbanizacije samog grada.

Širenje vodovodne mreže u Sarajevu do 1918. godine

Izgradnja i puštanje u funkciju savremenog vodovoda Mošćanica predstavljali su novu, modernu, fazu u snabdijevanju grada vodom. Iako su vlasti smatrale da će osigurane količine pitke vode biti dostatne za cjelokupnu populaciju, vrlo brzo se uvidjelo kako takve procjene i nisu bile tačne. Stalno povećavanje broja stanovništva, širenje grada i fizička nemogućnost da se Mošćanica dostavi do svake željene lokacije, bile su uzrokom da se u sistem ovog vodovoda uključe i drugi značajni izvori iz sarajevske okoline, kao i da se sagrade novi samostalni vodovodi. Pored Mošćanice, Sarajevo je 1895. godine još uvijek koristilo 58 starih vodovoda iz osmanskog perioda sa 48,5 kilometara cjevovoda.[81] Tome svjedoče i brojne aktivnosti na njihovom održavanju i očuvanju. Tako je Gradsko poglavarstvo Mujagi Svrzi krajem 1897. godine besplatno dodijelilo 20 metara željeznih cijevi, kojima je trebao popraviti vodovod Veliki Sedrenik.[82] Istom je Poglavarstvo dozvolilo i da premjesti česmu ovog vodovoda sa ugla ulica Logavina i Sunulah ef. na ugao Logavine i Golobrdice ulice.[83] Iako je Svrzo, pretpostavljamo kao mutevelija ovog vakufa, vršio spomenute aktivnosti, nadzor nad njima je imala uprava gradskog vodovoda.

[78] ABiH, ZVS, 1906, kutija br. 266, sign. 221-1256.
[79] „Sjednica gradskog zastupstva", u: *Sarajevski list*, br. 85, 22. 7. 1906, 2.
[80] Hamdija Kreševljaković, Mošćanica u starom Sarajevu, u: *Sarajevo urbanistički problemi 1*, Urbanistički zavod grada Sarajeva, Sarajevo 1958, 49.
[81] *Sarajevski vodovod 1889-1962*, 57.
[82] HAS, GS, 1897, kutija br. 3, sign. 152.
[83] HAS, GS, 1905, kutija br. 3, sign. 164.

Gradske vlasti su od 1894. godine pristupile povećanju kapaciteta gradskog vodovoda. Prvi izvor koji je uključen u postojeći sistem bio je Crnil, stari vodovod koji je Gazi Husrev-beg doveo u Sarajevo iz sela Donje Biosko. Jedna njegova česma je već 1884. godine tražena od vakufa za potrebe vojne kasarne na Vratniku.[84] Glavni razlog priključenja Crnila gradskom vodovodu ležao je u potrebi dioničke pivare za većim količinama vode. Kako opšta opskrba grada vodom ne bi trpila nedostatke Gradsko poglavarstvo je tražilo dozvolu Zemaljske vlade da ovaj izvor sastavi sa Mošćanicom, što je uz vladino odobrenje i učinjeno 1895. godine.[85] Sjedinjeni Crnil i Mošćanica snabdjevali su veći dio grada. Za potrebe mahala na lijevoj obali Miljacke u gradsku mrežu je uključen i izvor Begovac.[86] Stalna potreba za novim količinama vode uvjetovala je nužnost uvođenja novih izvora, od kojih su Kovačići i Prača predstavljali dva najznačajnija.[87] Vrelo Kovačići, kojim je snabdjevano Novo Sarajevo, uvedeno je 1904. godine. Međutim, njegov kapacitet je korišten samo jednim dijelom zbog dugogodišnjeg spora sa dioničkom pivarom. Pivara je, naime, imala dozvolu Zemaljske vlade još od 1894. godine za upotrebu ovog vrela, pa je prilikom izgradnje kaptaža oštro protestovala kod Gradskog poglavarstva zbog ugrožavanja njenih „privatnih prava".[88] Slično kao kod Mošćanice i prilikom ove izgradnje bilo je slučajeva u kojima je nanesena šteta pojedincima, za koje je morala biti plaćena odšteta. Jedan takav primjer jeste i Sulejmana efendije Pinje kome je bilo oštećeno i za potrebe polaganja cijevi uzurpirano privatno zemljište uz novosagrađeni rezervoar u Kovačićima, za što mu je isplaćeno 50 kruna naknade.[89] Jahorinski vodovod bio je posljednji koje su austrougarske vlasti izgradile u Sarajevu. On je ubuhvatao nekoliko izvora od kojih je najznačaniji bilo vrelo rijeke Prače. Građen je od 1912. do 1917. godine i gradu je doveo znatne količine nove vode.[90] Za potrebe izgradnje rezervoara otkupljeno je zemljište od lokalnog stanovništava na Dudinom Hridu, čime je već 1913. godine dio ovog vodovoda pušten u funkciju.[91] Zanimljivo je istaći kako se zbog uzimanja izvora Prače pobunilo lokalno stanovništvo opštine Donja Prača iz kotara Rogatica. U svojoj molbi upućenoj Zemaljskoj vladi naveli su kako se protive odvodnji vode u Sarajevo, budući da je rijeka Prača predstavljala jedini

[84] GHB, AIZ, ZVK, 1884, kutija br. 4, sign. 503. U ranije spominjanom izvještaju Zemaljske vlade navedeno je da je jedna česma ovog vodovoda u Tašlihanu u potpunosti propala. To jasno govori kako se upravljalo ovim vakufom. – GHB, AIZ, ZVK, 1887, kutija br. 24, sign. 2510.
[85] ABiH, ZVS, 1895, kutija br. 471, sign. 129-91/27.
[86] ABiH, ZVS, 1900, kutija br. 125, sign. 23-25.
[87] Pred kraj 1900. godine u Sarajevu je bilo 2573 kućne česme, 1611 prohoda sa ispiranjem, 204 nužnika, 216 banja i 273 druga isteka vode. Dakle, ukupno 4877. Krajem 1909. godine ukupan broj isteka vode iznosio je 8561, što znači da se tokom devet godina broj kućnih instalacija vodovoda povećao za 75%. – T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 100. Treba istaći da je izgrađen i poseban vodovod za potrebe zemaljske bolnice.
[88] ABiH, ZVS, 1903, kutija br. 257, sign. 129-78/40.
[89] ABiH, ZVS, 1904, kutija br. 290, sign. 394-2/21.
[90] ABiH, ZVS, 1912, kutija br. 181, sign. 47-751, 47-751/2.
[91] ABiH, ZVS, 1912, kutija br. 182, sign. 47-836.

stalni i najvažniji izvor vode na tom području. Svi manji vodotoci su ljeti presušivali a zimi zamrzavali, tako da se ova rijeka koristila za opskrbu stoke i stanovništva. Također, naveli su da bi mnoštvo mlinova kojim su sebi osiguravali materijalnu egzistenciju i obezbjeđivali ishranu moralo biti stavljeno van funkcije.[92] Vlada nije uvažila ovaj zahtjev i vodovod je izgrađen kako je i planirano. Da li je ovakav postupak imao neke ozbiljnije posljedice po lokalnu zajednicu nije nam poznato iz izvorne građe. Međutim, sasvim je jasno da su austrougarske vlasti prioritet davale osiguranju boljih uvjeta života u glavnom gradu nauštrb provincije. Na taj način one su izgradnjom modernog vodovoda i širenjem vodovodne mreže postavili temelje daljnjeg razvoja grada na ovom polju. U međuratnom periodu nije bilo velikih investicija niti značajnih poboljšanja na vodopskrbi. Tek je nakon Drugog svjetskog rata socijalistička vlast, na osnovama austrougarske djelatnosti, planski pristupila adaptaciji i novoizgradnji, što je u konačnici 1962. godine dovelo do iskorištavanja potencijala izvorišta Bačevo, kojim se i danas snabdijeva gotovo cijelo Sarajevo. Pa ipak, austrougarski vodovodi i dalje su u funkciji, pri čemu posebno treba istaći Mošćanicu koja napaja veliki dio starog dijela grada.

Prilog. 6. *Polaganje cijevi novog vodovoda Mošćanica na Vratniku 1889. godine*.[93]

[92] ABiH, ZVS, 1912, kutija br. 771, sign. 256-28/16.
[93] *Sarajevski vodovod 1889-1962*, 55.

Voda kao izvor električne energije za grad Sarajevo. Sarajevske hidroelektrane jugoslovenskog značaja

Voda, ključna u ljudskoj egzistenciji i stalno prisutan segmet sveukupne kulture koncem 19. stoljeća postaje vrlo važna u još jednom civilizacijskom dostignuću. Brojni eksperimeti koji su se provodili kroz stoljeća rezultirali su razumijevanjem i konačnim ovladavanjem procesom stvaranja električne energije. Godine 1874. licenciran je patent sijalice sa žarnom niti i ova godina se u literaturi nerijetko navodi kao godina „pojavljivanja" električne energije tj. njene javne upotrebe. Posljednje decenije 19. stoljeća obilježene su primjenom otkrića Thomasa Edisona i Nikole Tesle što će dovesti do izgradnjem prve električne centrale na vodeni pogon, one na Nijagarinim vodopadima u aprilu 1895. godine. Samo nekoliko mjeseci poslije pušten je u rad i cjelovit elektroenergetski sistem s neizmjeničnom strujom u našem susjedstvu, na rijeci Krki. Bile su to jasne naznake da će voda i njena snaga imati važno mjesto u proizvodnji ovog energenta budućnosti.

Pojava električne energije u Sarajevu veže se upravo za konac 19. stoljeća kada gradsko zastupstvo 1891. godine donosi odluku da se zamijene lojane svijeće i petrolejske lampe i grad osvijetli električnom rasvjetom. To je podržala Zemaljska vlada koja je u tu svrhu finansirala izgradnju kalorične centrale na Hisetima pored rijeke Miljacke. Njena izgradnja počela je 1893, a u rad je puštena u aprilu 1895. godine kada električnim fenjerima biva osvjetljena Koševska ulica, Ćemaluša do Ferhadije i Čekrkčinija ulica. Narednog mjeseca osvijetljena je Apelova obala prilikom puštanja u saobraćaj prvog električnog tramvaja.[94]

Ova elektrana i njeni proizvodni kapacitet bili su proširivani u narednom periodu. Međutim, Sarajevo se razvijalo, a broj njegovih građana je rastao. Iskazivane su sve veće potrebe za osvjetljenjem javnog prostora, sarajevskih mahala i ulica, radnih prostorija u industrijskim postrojenjima, mašina u privredi, posebnih ustanova poput banje na Ilidži, brojnih domaćinstava i slično što je zahtijevalo znatnije količne i nove izvore električne energije.

Gradska vlast razmatrala je niz mogućih rješanja. Razmatrala se mogućnost proširenja elektrane na Hisetima, izgradnje druge parne elektrane kao i kupovina električne energije iz elektrane u Brezi. Jedna od mogućnosti bila je i izgradnja potpuno novog objekta, hidrocentrale na rijeci Željeznici nedaleko od Sarajeva. Inicijativa o izgradnji ove elektrane na vodeni pogon razmatrana je na sjednici gradske uprave koncem novembra 1909. i tom prilikom jednoglasno je usvojena.[95] Međutim, Zemaljska vlada nije bila oduševljena ovom idejom iako je Vodna gospodarska zadruga iz Beča smatrala da je izgradnja ove centrale

[94] T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom,* 125-126.

[95] HAS, Fond Gradsko poglavarstvo – Sarajevo, Zapisnik XIV vrhovnodržavnih sjednica općinskog zastupništva. Sesija IX godina 1908-1910. Zapisnik sastavljen dne 30. novembra 1909. u javnoj izvanrednoj sjednici općinskog zastupstava u Sarajevu. Vidjeti i: „Izvanredna sjednica gradskog zastupstva", u: *Sarajevski list*, br. 145, 3. 12. 1909, 2.

najisplativije rješenje za grad Sarajevo, pri čemu je hidroelektrana u kratko vrijeme trebala opravdati investiciona ulaganja. Gradske vlasti su formirale i posebnu deputacija koja je sa Zemljakom vladom trebala postići konačan dogovor o upotrebi vode rijeke Željeznice i izdejstvovati njenu saglasnost za izgradnju centrale.[96]

Ponovno je gradsko zastupstvo na sjednici od 2. maja 1912. godine potvrdilo odluku o podizanju hidroelektrane na rijeci Željeznici za koju je trebalo izdvojiti 1.8 miliona kruna. Konačno, na sjednici gradskog zastupstva 14. oktobra 1912. godine Josip Vancaš je obavijestio prisutne da je Zemaljska vlada dala općini koncesiju na stotinu godina uz korištenje 3000 sekundnih litara vode, na projekat koji su izradili Janesch i Schnell. Međutim, vlada je odobrenje dala uz značajnu ogradu ostajući pri stavu da će ovo preduzeće biti nerentabilno. Takva suzdržanost vlade utjecala je na to da je početni entuzijazam za realizaciju ovog projekta postepeno slabio i da će alternative, poput hidrocentrale na Hridu, postati fokus gradskih vlasti.[97]

Pitanje izgradnje hidrocentrale na Hridu razmatralo se u kontekstu izgradnje složene, moderne, vodovodne mreže u Sarajevu. Godine 1890. dovršena je izgradnja vodovoda Mošćanica, a 1904. godine i izgradnja vodovoda Kovačići.[98] U predvečerje Prvog svjetskog rata pristupilo se izgradnji i još jednog vodovodnog sistema, onog koji je trebao prikupljati vodu sa planine Jahorine i sistemom cjevovoda i komora, preko Hrida dovesti vodu u grad. Do tada je sam Hrid imao složenu mrežu od pet vodovoda pri čemu je svaki vodovod imao svoje vrelo i svoju česmu.[99]

Izgradnja ovog jahorinskog vodovoda započela je 1913. godine i bilo je potrebno povezati izvore Prače, Stansko vrelo (udeljeni oko 39 km od Sarajeva) kao i izvor Bistrice (10 km udaljeno) i dovesti vodu do rezervoara na Trebeviću (Brus) iz kojeg je prema gradu trebala teći voda kroz cijevi dužine 3200 m uz uz pomoć četiri rasteretne komore. Njegovom izgradnjm 1917. godine Sarajevo je dobilo gravitacioni vodonosni sistem koji je obezbjeđivao zanačajne količine pitke vode. Vodovod će biti rekostruisan 1923. godine.[100]

Izgradnja ovog vodovoda otvorila je mogućnost realizacije novog projekta koji je trebao iskoristiti postojeću vodenu snagu jahorinskog vodovoda za proizvodnju električne energije za grad. Predstavnik firme Andritz iz Graca predstavio je opštinskim vlastima 1913. godine projekat kojim je vodu pomenutog gradskog vodovoda trebalo dodatno iskoristiti bez bojazni da će se tako ugroziti njen kvalitet. Na postojećem vodovodu, prema ovom projektu, trebala se izgraditi centrala za svega 400.000 kruna čija bi proizvodnje električne energije trebala biti dovoljna za 13.000 novih lampi. O ovom prijedlogu i ponudi pomenute firme gradsko zastupstvo je razgovaralo 15. maja 1913, dok je 18.

[96] „Mali vjesnik: Zaključak o novoj elektrani“, u: *Sarajevski list*, br. 9, 11. 1. 1910, 2.
[97] „Iz gradske općine“, u: *Sarajevski list*, br. 226, 15. 10. 1912, 3.
[98] *Sarajevski vodovod 1889-1962*, 9.
[99] H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, 100, 187.
[100] *Sarajevski vodovod 1889-1962*, 57-61.

septembra 1913. godine usvojilo ponuda firme Andritz iz Graca za izgradnju elektrane na pomenutom vodovodu koja je trebala koštati 435 000 kruna.[101]

Radovi na izgradnji vodovoda pa tako i hidroelekrane značajno su bili otežani novonastalim ratnim uslovima, ali to nije značilo njihovo potpuno obustavljanje. Glavna dionica vodovoda Prača-Bistrica građena je tokom prvih ratnih godina dok je, hidrocentrala na Dudinom Hridu, počela s radom krajem rata, 1918. godine. Postavljeni visokotlačni čelični cijevovod dovodio je vodu do centrale pri čemu se kinetička energija koristila za pokretanje dvije horizontalne Peltonove turbine i proizvodnju električne energije. Ista voda se potom deponovala u vodorezervoar iz kojeg se dalje distribuirala u sistem vodovoda grada Sarajeva.[102]

Izgradnja ove centrale na vodovodu bila je specifičan i značajan poduhvat čime je grad Sarajevo, u narednim decenijama, dobijao značajnu količinu električne energije. Međutim, potrebe za strujom će stalno rasti uporedo sa razvojem i napretkom grada. Bio je to ključni razlog što će ponovno biti oživljena inicijativa iz 1909. godine o iskorištavanju bogatog vodenog potencijala rijeke Željeznice u Bogatićima.

Koncem 1930-ih godina Gradska štedionica u Sarajevu ponovno je pokrenula ovo pitanje, izvršila pripremne radove, sačinila projekat izgradnje i obezbjedila nužnu mehanizaciju i materijal za novu hidrocentralu.[103] Međutim, radovi su uskoro morali biti prekinuti usljed izbijanja Drugog svjetskog rata i njemačke okupacije Sarajeva.[104]

Nedugo nakon oslobođenja grada, u aprilu 1945. godine ova inicijativa ponovno se pomno razmatrala u kontekstu zamišljene modernizacije države i duštva koja je prvenstveno podrazumijevalu ubrzanu industrijalizaciju i

---

[101] T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom,* 132.

[102] *Sarajevski vodovod 1889-1962*, 59.
Distributivna hidroelektrana Dudin Hrid radila je sve do 1999. godine i tokom rata 1992-1995. bila povremeno jedini snabdijevač električnom energijom opkoljenog Sarajeva. Godine 1999. zabilježila je proizvodnju od 547.820 KWh, ali je usljed ozbiljnih oštećenja vodovodne cijevi bila prisiljena na trajnu obustavu rada. Hidrocentrala je zajedno sa ugrađenom opremom (generatori, turbine, upravljačka i kontrolna oprema) i originalnim alatima za njeno održavanje, stambenim objekatom i pratećom infrastrukturnim sistemom, proglašena nacionalnim spomenikom od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika u decembru 2009. godine. Danas je aktuelna inicijativa lokalne vlasti o izgradnji nove hidrocentrale na Hridu kao i rekostrukcija postojeće i njeno pretvaranje u tehnički muzej. Vidi: www.epbih.ba/novost/6620/mala-he-hrid-proglasena-nacionalnim-spomenikom; www.aa.com.tr/ba/balkan/prezentiran-projekat-muzej-inžinjerstva-bih-i-izgradnja-nove-mini-hidroelektrane-na-lokalitetu-hrid
www.kons.gov.ba (*Električna centrala na Dudinom Hridu, industrijska graditeljska cjelina*/"Službeni glasnik BiH", 24/10 (pristupljeno: 15. 3. 2023)

[103] „Izvršeni su najteži radovi na izgradnji hidrocentrale u Bogatićima", u: *Oslobođenje*, br. 21, 26. 5. 1946, 4.

[104] *Sarajevski dnevnik* je u septembru 1945. pisao kako su partizanske jedinice smještene na ovom gradilištu još 1941. iskoristile postojeće mašine i materijal i od njega napravili električnu centralu koja je Trnovu obezbijedila električno osvjetljenje. U mjesecu maju 1942. tokom Druge ofanzive gradilište je zauzeto i uništeno od strane njemačkih i talijanskih snaga. „U selu Bogatići kod Kijeva gradi se velika hidrocentrala", u: *Sarajevski dnevnik*, br. 59, 7. 9. 1945, 3.

elektrifikaciju čiji je pokretač bila upravo električna energija.[105] Iz tog razloga, za dovoljne količne električne energije glavnog grada Republike trebalo je konačno realizirati plan iskorištavanja rijeke Željeznice. Ova hidroelektrana smatrana je prioritetnim zadatkom pri čemu je ona bila od posebnog značaja ne samo za grad Sarajevo nego i za cijeli srednjebosanski industrijski basen (Sarajevo-Zenica-Vareš-Breza) i istovremeno veće količine electične energije trebali su potaći i široku elektrifikaciju „naših gradova i sela".[106]

U julu 1945. Gradska štedionica grada Sarajeva, kao vlasnik gradilišta hidroelektrane u Bogatićima, ugovorom je predala dokumentaciju i ingerencije nad daljom izgradnjom republičkom Ministarstvu industrije tj. Električnom preduzeću Bosne i Hercegovine (Elektrobih). Istovremeno, Elektrobih je po „ubrzanom postupku" trebao preuzeti nadležnosti nad svim elektroenergetskim objektima. Međutim, takvom odlukom nije bilo zadovoljan Gradski narodni odbor (GNO) grada Sarajeva insistirajući da kalorična centrala kao i postojeća hidroelektrana Dudin Hrid ostanu u njegovoj nadležnosti ili da, u suprotnom, dobije adekvatnu odštetu. Upućenu žalbu GNO Privredni savjet Narodne Republike Bosne i Hercegovine smatrao je „neumjesnom".[107] Uskoro je Elektrobih pod svojom ingerencijom imao 39 elektrana, a time i hidrolektranu Hrid i gradilište u Bogatićima.[108]

Gradnja hidroelektrane je započela u julu 1945. godine o čemu je *Sarajevski dnevnik* s jasnim entuzijazmom izvještavo javnost, a konačno otvorenje hidrocentrale ambiciozno najavljivao za konac 1946. godine.[109] O izgradnji „velike hidroelektrane" u Bogatićima republičko Ministarstvo industrije i rudarstva redovno je izvještavalo savezno Ministarstvo industrije uz učestale molbe za odobrenje novčanih i materijalnih sredstva pri čemu su za gradnju ključna bila sredstva Savezne planske komisije tj. Privrednog savjeta iz fonda za obnovu.

[105] O tome opširnije: Dženita Sarač Rujanac, Svjetlo u tunelu. Električna energija i elektrifikacija u Bosni i Hercegovini do sredine 1970-ih godina, u: *Prilozi*, br. 51, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2022, 247-296.

[106] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond MIFNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije FNRJ, I dio, Ministarstvo industrije FNRJ 1946: izradio Jerko Jerić, februar 1946. „Napori na elektrifikaciji naše Narodne republike", u: *Sarajevski dnevnik*, br. 207, 26. 2. 1946, 4. Vidjeti i: ABiH, Fond Ministarstvo građevina NR BiH (dalje: MG NRBiH), kutija 83, povjerljivi spisi 4083, *Izgradnja akumulacionog basena za HEL Bogatići* (Zemaljski projektni zavod Bosne i Hercegovine), 26. 10. 1948. i *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, Institut za istoriju, Sarajevo 1990, 114-115.

[107] Vidjeti: AJ, fond MEFNRJ, kutija 18, Odluka o postavljanu članova upravnog odbora i nadzornog odbora Električnog preduzeća BiH, 29. 9. 1945; *Isto*, kutija 18, Preuzimanje Gradske elektrane u Sarajevu, 26. 9. 1945. i Isto, kutija 18, Potreba intervencija u vezi sa sprovođenjem Uredbe o osnivanju Električnog preduzeća BiH, 22. 9. 1945

[108] AJ, Fond MEFNRJ, kutija 10, Popis električnih preduzeća u BiH (Ministarstvo industrije i rudarstva, Odjeljenje za industriju), 26. 6. 1946.

[109] „U selu Bogatići kod Kijeva gradi se velika hidrocentrala", u: *Sarajevski dnevnik*, br. 59, 7. 9. 1945, 3.

Izgradnju ovog ambicioznog objekta pratili brojni problemi, od nestašice građevinskog materijala, nemogućnosti njegovog dopremanja, nedostataka mehanizacije, alata i radne snage, nepostojanja stručnjaka u ovom domenu, nejasnih ingerencija republičkih i saveznih organa, nepostojanje dugorčnijih planova, česte izmjene postojećih planova izgradnje i dinamike rada, promjene izvođača radova pa sve do vremenskih nepogoda koje su značajno ruinirale gradilište. Sve to je utjecalo da su građevinski radovi produženi i u 1947. godinu. Početkom juna *Oslobođenje* je s oduševljenjem najavilo konačan završetak radova na hidroelektrani i njeno svečano otvorenje.[110]

U njenu izgradnju bilo je uloženo 100.818.815 dinara,[111] a svečano je puštena je u rad 8. juna 1947. uz prisustvo predstavnika republičkog i saveznog rukovodstva. Na svečanosti je istaknut njen veliki značaj kao prvog realiziranog projekta Petogodišnjeg privrednog plana, kao "prve velike pobjede ujedinjenih snaga radnika, seljaka i narodne inteligencije u elektrifikaciji naše zemlje",[112] na kojoj su „Srbi, Muslimani i Hrvati, radili kao braća na poslu, koji će dati nova krila, novu snagu njihovoj zajedničkoj otadžbini".[113]

Hidroelektrana u Bogatićima postaje važan faktor tzv. reona 7 srednje Bosne u čijem sistemu su bile povezane hidroelektrane Hrid i Travnik kao i kalorične elektrane Sarajevo, Zenica i Vareš. Godine 1949. ovom kao i hidroelektranom Hrid i termoelektranom Sarajevo rukovodi preduzeće Elektrane Sarajevo.[114]

Međutim, tokom prvih godina rada bilježili su se brojni problemi koji su bili svojstveni i za druge, u brzini i nestašici, izgrađene objekte. Ipak, postepeno će ključni problemi biti prevaziđeni pa će već početkom 1950-ih godina njena proizvodnja premašivati projicirani operacioni i osnovni plan čineći je važnim izvorom električne energije. Ona je bila ključni snabdjevač velikih potrošača poput Vojno-tehničkog zavoda Tito Sarajevo, Željezničke radionice Sarajevo, Gradskog tramvaja Sarajevo kao i Željezare Zenica, rudnika uglja Zenica, Kakanj i Breza.[115] U novembru 1949. Bogatići su, prema izvještaju Generalne direkcije elektroprivrede s 197% ostvarili operativni i 158% osnovni plan

[110] "Uskoro će biti puštena u pogon hidrocentrala Boriša Kovačević u Bogatićima", u: *Oslobođenje*, br. 188, 2. 6. 1947, 3.

[111] AJ, Fond KDK, kutija 34, Utrošak na objektima hidroelektrane u Bogatićima, Bogatići 18. 7. 1947.

[112] „Danas na svečani način puštena u pogon HE Boriša Kovačević u Bogatićima", u: *Oslobođenje*, br. 194, 9. 6. 1947, 1, 2.

[113] „Na radu u Bogatićima provjerila se naša velika političke snaga- saveza radnika, seljaka i narodne inteligencije", u: *Oslobođenje,* br. 195, 10. 6. 1947, 1.

[114] AJ, Fond KDK, kutija 33, Bilans električne energije za područje NR BiH za 1948, 3. 2. 1948. AJ, fond MEFNRJ, kutija 113, Preduzeća pod administrativno-operativnom rukovodstvom Glavne direkcija elektroprivrede za NR BiH u Sarajevu Ministarstva industrije i rudarstva NR BiH, 4. 2. 1949.

[115] AJ, Fond KDK, kutija 33, Nedostaci električne energije, rejon 7 (Energetski sistem Sarajevo-Zenica), Sarajevo 29. 8. 1949. i AJ, Fond SENFNRJ, kutija 11, Izvještaj o stanju postrojenje i remonta, Ministarstvo elektroprivrede, NR BiH Sarajevo (Ministarstvo elektroprivrede NR BiH, dopis Savjetu za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ), 21. 7. 1950.

proizvodnje.[116] Izvršenje plana proizvodnje bilježilo se i u prvom kvartalu 1950. godine,[117] što se nastavio i tokom njene druge polovine.[118] Plan proizvodnje bio je premašen i tokom prve polovine 1951. godine pri čemu je u prvom kvartalu bilo ostvareno 121% operacionog, tj. 124% osnovnog plana.[119]

Proizvodnja hidroelektrane u Bogatićima u narednim godinama će rasti. Tokom 1960-ih ona je bila dio sistema elektrodistributivnog preduzeća Vladimir Perić Valter Sarajevo. Od ukupne proizvodnje ovog preduzeća 1969. godine koja je iznosila 55.868 MWh, hidroelektrana Boriša Kovačević u Bogatićima proizvela je najznačajniji dio, tačnije 34.047 MWh električne energije.[120]

Iako će velike hidroelektrane i njihovo umrežavanje biti u fokusu republičkih i saveznih vlasti, sarajevske hidrolektrane Hrid i Bogatići, u narednim decenijama bit će značajni i stalni snabdjevači električnom energijom grada Sarajeva i njegove okoline.

Zaključna razmatranja

Voda i značajan broj njenih izvora bili su među ključnim pokretačima razvoja novog urbaniteta nastalog sredinom 15. stoljeća poznatog po imenu Sarajevo. Osmanska civilizacija je poklanjala veliku pažnju vodnom resursu kroz različite segmente življenja. Islam je vjera čistoće *per se* pa je voda postala prisnim dijelom ljudske svakodnevnice, primarno kroz odnos prema Bogu, ali je ona, pored toga, svoj konkretan odraz našla i u kulturi, arhitekturi i privredi. U klasično osmansko doba Sarajevo je, dobrim dijelom na temelju svijesti o općem dobru kroz instituciju vakufa, postalo mjesto prvih vodovoda, česmi, bunareva, šadrvana, sebilja, mlinova, stupa, vodovoddžija, tabaka i dr. bez kojih bi historija grada bila nezamisliva. Međutim, voda je nekada predstavljala i veliki izazov. Naime, česte poplave sarajevskih potoka, a posebno rijeke Miljacke predstavljale su veliki problem sarajevskom stanovništvu. Učestale jesenje poplave posebno su bile razarajuće a stanovnici u kućama uz rijeku Miljacku i Bistrički potok bili su prisiljeni napustiti svoja ognjišta u koja se naknadno nisu mogli vratiti bez materijalnih ulaganja. Promjena nije bilo ni nakon okupacije te je austrougarska vlast odlučila pristupiti regulaciji rijeke Miljacke, koja je predstavljala žilu

[116] AJ, Fond MEFNRJ, kutija 113, Izvještaj za mjesec novembar (dispečerski centar), Sarajevo, 8. 12. 1949.
[117] AJ, Fond SENFNRJ, kutija 11, Pregled planirane i ostvarene akumulacije i doprinosa u prvom tromjesječju 1950. godine.
[118] AJ, Fond SENFNRJ, kutija 11, Analiza izvršenja plana u 1950. godini Generalne direkcije elektroprivrede NR BiH Sarajevo. Pregled proizvodnje električne energije po mjesecima u 1950. godini. Tabela br. 1-b) 11-588.
[119] AJ, Fond SENFNRJ, kutija 11, Analiza izvršenja plana u Prvom kvartalu 1951. Generalne direkcije elektroprivrede NR BiH Sarajevo, br. 11-692. i *Isto*, kutija 12, Izvještaj elektroenergetske dispečerske službe Bosne i Hercegovine. Izvještaj za mjesec maj 1950, 6. 6. 1950.
[120] ABiH, Fond Elektroprivreda, fascikla: Elektrifikacija seoskih naselja 1967-1976, *Realizacija električne energije distributivnih preduzeća*, stanje na dan 31. 12. 1969.

kucavicu cijelog grada i granice svih 7 kotara na koje je Sarajevo bilo podijeljeno. S obzirom na to da je regulacija korita Miljacke iziskivala velika materijalna sredstva, Gradska uprava je postepeno radila na promjenama, iseljavanjem mahala uz samu obalu, izgradnjom mostova željezne konstrukcije.

Regulacijom Miljacke koja je završena 1897. godine zaštićena je uža jezgra grada od daljnjih devastacija, ali su mnogobrojni važni kulturno-historijski objekti zauvijek nestali, a grad je u potpunosti poprimio novi izgled. Pored regulacije rijeke izuzetno važan segment u kulturi življenja predstavljale su česme i bunari kao nerazdvojan dio sistema vodovoda uspostavljenog u osmanskom periodu. Koliko je voda važan element za razvoj Sarajeva najbolje ilustruje činjenica da su mahale dobivale imena po njima poput Prijeka česma ili Bijela česma i mnogih drugih. Česme u ulicama su predstavljale posebnost te je svaka obavezno imala svoje ime. Ta mjesta su bila centar društvenog života posebno djevojkama koje bi se tu sastajale, ašikovale i družile. Prema popisu iz 1892. godine vidimo da je tradicija nastavljena pa je u mahali Koševo bio 1 bunar, 6 izvora i 8 česmi, Velešići su imali 9 izvora i 15 bunara dok su Faletići imali 12 izvora, 10 česmi i 2 bunara, a Hodidjed 19 izvora, 10 česmi i 5 bunara. Austrougarske vlasti su u Sarajevu zatekle razgranatu mrežu vodovoda. Nastojeći da moderniziraju grad i otklone probleme sa vodosnabdjevanjem poduzele su izgradnju prvog modernog vodovoda 1889. godine, koristeći se kapacitetima izvora rijeke Mošćanice, čiji rukavac je do tada više od tri stoljeća tekao preko Vratnika, Kovača i Baščaršije. Narastanje grada i povećanje broja gradskog stanovništva primorali su vlasti da u narednim godinama rade na širenju postojeće vodovodne mreže vodovoda Mošćanica, ali i da sagrade nove vodovode, od kojih je posljednji građen u periodu 1912-1917. godine i njime je čista i pitka voda rijeka Prače i Bistrice sa planine Jahorine dovedena u grad. Ovim aktivnostima austrougarske vlasti su narušile i trajno izmijenile tradicionalne obrise života i gradske svakodnevnice, ali su zahvaljujući tome doveli do modernizacije i urbanizacije samog Sarajeva. Bila je to druga značajna promjena izgleda grada, poslije rušenja i paljenja starog Sarajeva u pohodu Savojskog 1697. godine. Koncem 19. stoljeća voda postaje vrlo važna u još jednom civilizacijskom dostignuću, tj. proizvodnji električne energije koja donosi brojne prednosti i nameće se kao energent budućnosti. Električna energija pojavljuje se u Sarajevu upravo koncem 19. stoljeća kada Gradsko zastupstvo 1891. godine donosi odluku da se lojane svijeće i petrolejske lampe zamijene i grad osvijetli električnom rasvjetom. Elektrifikacija uskoro osvaja javni prostor, radionice i privredna postrojenja i postepeno se uvodi u domaćinstva. Širenje mreže zahtijevalo je nove izvore i znatniju količinu električne energije. Njih će upravo voda, tj. vodena snaga obezbijediti prvo izgradnjom elektrane Dudin Hrid kao dio jahorinskog vodovoda koja je puštena u rad koncem Prvog svjetskog rata. Ovaj specifičan poduhvat podrazumijevao je upotrebu vode za pokretanje dvije turbine koje su proizvodile energiju dok se voda potom deponovala u vodorezervoar i dalje distribuirala su sistem gradskog vodovoda. Na drugoj strani, projekat usvojen od Gradskog zastupstva grada Sarajeva 1909. tj. 1912.

godine o izgradnji hidroelektrane na rijeci Željeznici koja je trebala proizvoditi značajne količine energije potrebne za Sarajevo dugo je čekao na realizaciju. Izgradnja je započela 1940, ali je prekinuta njemačkom okupacijom da bi nakon završetka Drugog svjetskog rata upravo hidroelektrana Bogatići bila prioritet i republičkih i saveznih planova. Konačno, kao prvi izgrađeni objekat Prvog petogodišnjeg plana ova velika hidroelektrana puštena je u rad 8. juna 1947. godine i u narednim decenijama bit će značajan izvor prijeko potrebne električne energije, ne samo za grad Sarajevo, nego i za cjelokupni industrijski basen srednje Bosne.

Summary

Water and a significant number of its sources were among the key drivers of the development of the new urban area created in the middle of the 15th century known as Sarajevo. Ottoman civilization paid great attention to the water resource through different segments of life. Islam is a religion of purity per se, so water has become an intimate part of human everyday life, primarily through the relationship with God, but it has also found its concrete reflection in culture, architecture and economy. In the classical Ottoman era, Sarajevo became the site of the first watersystems, fountains, wells, mills, sebils and shaderwans, etc., without which the history of the city would be unimaginable. However, water used to be a big challenge. Namely, the frequent flooding of Sarajevo's streams, especially the Miljacka river, posed a big problem for the population. The frequent autumn floods were especially devastating, and the residents in the houses along the Miljacka River and Bistrički Potok were forced to leave their homes, to which they could not subsequently return without material investments. There were no changes even after the occupation, and the Austro-Hungarian government decided to start regulating the Miljacka river, which represented the lifeblood of the entire city and the borders of all 7 districts into which Sarajevo was divided. In view of this, the regulation of the riverbed of the Miljacka required large financial resources, the City Administration gradually worked on changes, emigrating the neighborhoods along the riverbank, building bridges of iron construction.

The regulation of the Miljacka river, which was completed in 1897, protected the narrow core of the city from further devastation, but many important cultural and historical objects disappeared forever, and the city completely took on a new look. In addition to the regulation of the river, fountains and wells represented an extremely important segment in the culture of living as an inseparable part of the water supply system established in the Ottoman period. How important water is for the development of Sarajevo is best illustrated by the fact that villages were named after them, such as Prijeka česma or Bijela česma and many others. The fountains in the streets were special and each had its own name. These places were the center of social life, especially for young women,

who would meet and socialize there. According to the census from 1892, we see that the tradition continued, so in the village of Koševo there was 1 well, 6 springs and 8 fountains, Velešići had 9 springs and 15 wells, while Faletići had 12 springs, 10 fountains and 2 wells, and Hodidjed 19 springs, 10 fountains and 5 wells. The Austro-Hungarian authorities found a branched network of water pipes in Sarajevo. In an effort to modernize the city and eliminate problems with water supply, they undertook the construction of the first modern water supply system in 1889, using the capacity of the source of the Mošćanica river, whose tributary had flowed through Vratnik, Kovači and Baščaršija for more than three centuries. The growth of the city and the increase in the number of the city's population forced the authorities to work on the expansion of the existing water network of the Mošćanica watersystem in the coming years, but also to build new networks, the last of which was built in the period 1912-1917 and with it the clean and drinkable water of the Prača and Bistrica rivers from the Jahorina mountain was brought to the city. With these activities, the Austro-Hungarian authorities violated and permanently changed the traditional outlines of life and everyday life in the city, but thanks to this they led to the modernization and urbanization of Sarajevo itself. It was the second significant change in the appearance of the city, after the demolition and burning of old Sarajevo during the Savoy campaign in 1697. At the end of the 19th century, water became very important in another civilizational achievement, i.e. the production of electricity, which brings numerous advantages and is emerging as the energy source of the future. Electricity appeared in Sarajevo at the end of the 19th century, when the City Council made a decision in 1891 to replace tallow candles and kerosene lamps and illuminate the city with electric lighting. Electrification soon conquers public space, workshops and commercial facilities and is gradually introduced into households. The expansion of the network required new sources and a significant amount of electricity. Water, i.e. water power, will provide them first with the construction of the Dudin Hrid power plant as part of the Jahorina water supply system, which was put into operation at the end of the First World War. This specific undertaking involved the use of water to run two turbines that produced energy, while the water was then deposited in a water reservoir and further distributed to the city's water supply system. On the other hand, the project adopted by the City Council of the city of Sarajevo in 1909 and 1912, on the construction of a hydroelectric power station on the Željeznica river, which was supposed to produce significant amounts of energy needed for Sarajevo, waited a long time for implementation. Construction began in 1940, but was interrupted by the German occupation, so that after the end of the Second World War, the Bogatići hydroelectric power plant would be a priority of both republican and federal plans. Finally, as the first built object of the First Five-Year Plan, this large hydroelectric power plant was put into operation on June 8, 1947, and in the coming decades it will be a significant source of much-needed electricity, not only for the city of Sarajevo, but also for the entire industrial basin of central Bosnia.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljena izvori/Unpublished sources:

1. **Arhiv Jugoslavije**, Beograd (AJ)
   - Fond: Komisija državne kontrole Vlade FNRJ (KDK)
   - Fond: Ministarstvo industrije Vlade FNRJ (MIFNRJ)
   - Fond: Ministarstvo elektroprivrede Vlade FNRJ (MEFNRJ)
   - Fond: Savjet za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ (SENFNRJ)
2. **Arhiv Bosne i Hercegovine**, Sarajevo (ABiH)
   - Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo (1879-1918) (ZVS)
   - Fond: Elektroprivreda
3. **Historijski arhiv Sarajevo**, Sarajevo (HAS)
   - Fond: Gradsko poglavarstvo – Sarajevo (GP)
   - Fond: Skender-pašin vakuf – Sarajevo (SPV)
   - Fond: Glođo-Svrzo (GS)
   - Fond: Kumašin (KŠ)
4. **Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije**, Mostar (AHNK)
   - Fond: Vakufsko povjerenstvo Mostar (1892-1958) (VPM)
5. **Arhiv Islamske zajednice**, Sarajevo (AIZ)
   - Fond: Zemaljska vakufska komisija za Bosnu i Hercegovinu (1883-1894) (ZVK)
   - Fond: Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890-1895) (ZVP)
   - Fond: Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo za Bosnu i Hercegovinu (1895-1909) (ZVR)
6. **Gazi Husrev-begova biblioteka**, Sarajevo (GHB)
   - Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (ZRDA)
   - GHB Sidžil II, br. 352, 18 – Gazi Husrev-begova vakufnama iz 1531. godine.
7. **Muzej Sarajeva**, Sarajevo (MS)
   - Zbirka fotografija

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Bašeskija, Mula Mustafa Ševki: *Ljetopis,* 1746-1804, Sarajevo 1968.
2. Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović: *Povijest Bosne 2*, El-Kalem, Sarajevo 1999.
3. Roskiewicz, Johan: *Studien über Bosnien und die Hercegovine*, Leipzig und Wien 1868.
4. Spaho, Fehim (preveo):"Gazi Husrev-begova vakufnama za džamiju, imare i hanikah", u: *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1932.
5. Spaho, Fehim Dž: "Vakufnama Gazi Husrev-bega iz 1531", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut, Monumenta Turcica, Serija III, Knjiga 1, Sarajevo 1985.

Novine/Newspapers:

1. *Bosna,* Sarajevo: 1874.
2. *Oslobođenje*, Sarajevo: 1947.
3. *Sarajevski dnevnik*, Sarajevo: 1945, 1946.
4. *Sarajevski list*, Sarajevo: 1881-1887,1890, 1897, 1906, 1909, 1910, 1912.

Knjige/Books:

1. Fejzić Emir, Fejzić Irma, *Sarajevska čaršija: od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018.
2. *Isa-beg Ishaković*, Zbornik radova, Udruženje za zaštitu kulturne baštine "Isa-beg Ishaković", Sarajevo 2019.
3. Kadrić Adnan, *Mostarski bulbuli, poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Fondacija "Baština duhovnosti", Mostar 2012.
4. Kreševljaković Hamdija, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Narodna prosvjeta, Sarajevo 1958.
5. Kreševljaković Hamdija, *Izabrana djela III. Banje, vodovodi, hanovi, karavansaraji*, Veselin Masleša, Sarajevo 1991.
6. Kreševljaković Hamdija, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, U.G. Videoarhiv – Rekultura, Sarajevo 2019.
7. Kreševljaković Hamdija, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Gradska štedionica općine grada Sarajeva, Sarajevo 1939.
8. Kruševac Todor, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1960. (ćir)
9. *Sarajevski vodovod 1889-1962*, Komunalno preduzeće Vodovod, Sarajevo 1962.

Članci/Articles:

1. Bejtić Alija, Historijska pozadina "Mošćanice", u: Dženana Buturović i Munib Maglajlić (priredili), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Knjiga 2: Usmena književnost*, Alef Sarajevo, Sarajevo 1998.
2. Vodovod u Sarajevu, u: *Kalendar Bošnjak*, Sarajevo 1895.
3. Ćurčić Vejsil, Mlinska industrija u Bosni i Hercegovini, P. o. iz: *Kalendar Napredak*, Sarajevo 1936.
4. Elezović Gliša, Turski spomenici u Skoplju, separat preštampan iz *Glasnika skopskog naučnog društva*, sv. 1-2, Beograd, bez godine izdanja.
5. Hadžijahić Muhamed. Sarajevske džamije u narodnoj predaji, u: *Zbornik za život i običaje Južnih Slavena*, XXX/2, Zagreb 1936.
6. Inalcık Halil, Su, *İslam Ansiklopedisi*, 37. tom, TDV, Istanbul 2009.
7. Kreševljaković Hamdija, Mošćanica u starom Sarajevu, u: *Sarajevo urbanistički problemi 1*, Urbanistički zavod grada Sarajeva, Sarajevo 1958.
8. Kreševljaković Hamdija, Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu, u: *Napredak*, Sarajevo 1928.
9. Martal Abdullah, Suyolcu, *İslam Ansiklopedisi*, 38. tom, TDV, Istanbul 2010.
10. Martal Abdullah, XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk, *TTK Belleten*, LII/205 (1989).
11. Šabanović Hazim, Dvije najstarije vakufname u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1952.
12. Sarač Rujanac Dženita, Svjetlo u tunelu. Električna energija i elektrifikacija u Bosni i Hercegovini do sredine 1970-ih godina, u: *Prilozi*, br. 51, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2022.

Internet:

1. www.aa.com.tr/ba/balkan/prezentiran-projekat-muzej-inžinjerstva-bih-i-izgradnja-nove-mini-hidroelektrane-na-lokalitetu-hrid.
2. www.epbih.ba/novost/6620/mala-he-hrid-proglasena-nacionalnim-spomenikom.
3. www.kons.gov.ba (*Elektirična centrala na Dudinom Hridu, industrijska graditeljska cjelina*/"Službeni glasnik BiH", 24/10) (pristupljeno: 15. 3. 2023).

Dr. habil. Zsolt András UDVARVÖLGYI, PhD
University of Miskolc, Faculty of Humanities
Institute of Applied Social Sciences, Hungary
E-mail: udvarvolgyizsolt@gmail.com

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:910.4:929(497.6)"1902" (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.52

A JOURNEY WITH EXPERIENCES OF A LIFETIME. THE ADVENTURES OF GYULA GERMANUS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1902.

Abstract: *Gyula Germanus or Hajji Julius Abdul-Karim Germanus, Hungarian Muslim Orientalist Professor (1884-1979) was a well-known scholar and popular figure in Hungary from the turn of the century until late seventies. He was an Arabist, teacher, professor, writer, traveller, literary historian as well MP in Hungary (1958-1966) and member of many academies abroad. He converted to Islam in Delhi in 1930, and he was the first Hungarian to make a pilgrimage to Mecca (Hajj) in 1935. In this paper, I would like to describe in more detail his first major trip abroad, which took him to Bosnia and Herzegovina in the summer of 1902. The 17-year-old Germanus, a newly graduated, well-informed, educated, multilingual and already interested in Eastern culture, had a lifetime of experiences on his journey. Based partly on one of his memoirs and partly on a radio play he wrote and found in the Germanus bequest, I will outline in detail a chronicle of his days in Bosnia. First he travelled by train from Budapest to Banja Luka, where he visited the only Trappist monastery in the Balkans, and then he wrote a brief history of the Trappist order in his book. He then travelled with his companions by coach along a wild and scenic road carved into the valley of the Vrbas river towards Jajce. He noted that the Hungarian soldiers who invaded Bosnia and Herzegovina in 1878 had named the province "the land of curved mountains" for a reason. It is in Jajce that he had his greatest and most astonishing adventure, when he walked into a café in the evening, where he was greeted with great affection by the regular Bosniaks, especially after it turns out that he speaks Turkish. So he spends the evening in good company and is amply entertained. This first impression of the kindness and hospitality of the Muslim people of the East will stayed with him for the rest of his life. Jajca was followed by a journey by narrow-gauge railway to Sarajevo, the capital of Bosnia. In addition to describing the city and its sights, Germanus also reported that he had made a new and very dear friend, the intelligent Ahmed Mustafa, a shariat law student. After meeting*

him, they talked about the Islamic religion, the Quran, shariat and visited the bazaar. Afterwards they had dinner and Germanus invited his new friend to visit Hungary, who accompanied him to Grazová and then to Raguza. They also discovered Raguza together and said goodbye to each other. From there Germanus travelled to Cattaro, then to Cetinje in Montenegro, where he had interesting and instructive adventures, and after a long and difficult ordeal, including two days of starvation, he arrived in Fiume, where he was helped by an acquaintance of his father's, and was able to travel home in peace. In the conclusion, I will explain that six years after Germanus' visit, the Austro-Hungarian Empire annexed Bosnia and Herzegovina to the Empire, and tensions between the peoples of the Balkans escalated, leading to the Sarajevo assassination attempt on 28 June 1914, which soon afterwards led to the outbreak of the First World War. Germanus never forgot his first trip and the positive experiences he had here. He had sympathy for the Bosniaks and helped them in Hungary when veteran soldiers and officers stranded in Hungary after the First World War founded an Islamic religious community in 1931 under the leadership of former Military Imam Husein Hilmi Durić[1]. Germanus, who was already a Muslim, supported them, mobilised his network of contacts for them and took on the role of secretary-general of the so-called "Gül Baba Cultural Committee". I believe that the teenager Germanus' personality development was greatly influenced by his trip in 1902 and the friendly, welcoming atmosphere that surrounded him.

Key words: *Gyula Germanus, Bosnia and Hercegovina, Banja Luka, Jajca, Sarajevo, bosniaks, Austro-Hungarian Empire, journey.*

PUTOVANJE SA ŽIVOTNIM ISKUSTIVIMA. AVANTURE ĐULE GERMANA U BOSNI I HERCEGOVINI 1902. GODINE

Apstrakt: *Đula German ili Hajji Julius Abdul-Karim Germanus, mađarski muslimanski orijentalist, profesor (1884-1979), bio je poznati učenjak i popularna figura u Mađarskoj od početka stoljeća do kasnih sedamdesetih godina. Bio je arabist, učitelj, profesor, pisac, putnik, književni povjesničar, kao i član parlamenta u Mađarskoj (1958-1966), te član mnogih akademija u inozemstvu. Prešao je na islam u Delhiju 1930. godine, postavši prvi Mađar koji je obavio hodočašće u Meku (Hajj) 1935. godine. U ovom radu želim detaljnije opisati njegovo prvo značajno putovanje u inozemstvo, koje ga je odvelo u Bosnu i Hercegovinu tokom ljeta 1902. godine. Sedamnaestogodišnji Germanus, nedavno diplomirani, dobro obrazovan, višejezičan i već zainteresiran za istočnu kulturu, stekao je mnogo životnih iskustava tokom svog putovanja. Na temelju*

[1] *Husein Hilmi Durić* (1887-1940) K. und K. military officer, Military Imam, Bosnian Muslim religious leader, Grand Mufti of Buda.

dijela njegovih memoara i dijela radijske igre koju je napisao, a koju je pronašao u njegovoj ostavštini, detaljno ću opisati kroniku njegovih dana u Bosni. Prvo je putovao vlakom iz Budimpešte do Banja Luke, gdje je posjetio jedini trapistički samostan na Balkanu, te je potom napisao kratak povijesni prikaz trapističkog reda u svojoj knjizi. Zatim je putovao s svojim suputnicima kočijom duž divlje i slikovite ceste urezane u dolinu rijeke Vrbas prema Jajcu. Napomenuo je da su mađarski vojnici koji su 1878. godine osvojili Bosnu i Hercegovinu nazvali provinciju "zemljom zakrivljenih planina" s razlogom. U Jajcu je doživio svoju najveću i najiznenađujuću avanturu kad je ušao u kafić navečer i dočekan s velikom naklonošću od strane redovnih Bošnjaka, posebno nakon što se ispostavilo da govori turski jezik. Tako je proveo veče u dobrom društvu i obilno se zabavio. Prvi dojam o ljubaznosti i gostoprimstvu muslimanskog stanovništva Istoka ostao mu je za cijeli život. Nakon Jajca slijedilo je putovanje uskom prugom do Sarajeva, glavnog grada Bosne. Osim opisa grada i njegovih znamenitosti, Germanus je također izvijestio da je stekao novog i vrlo dragog prijatelja, inteligentnog Ahmeda Mustafu, studenta šerijatskog prava. Nakon što su se upoznali, razgovarali su o islamskoj religiji, Kur'anu, šerijatu i posjetili bazare. Nakon toga su večerali, a Germanus je pozvao svog novog prijatelja da posjeti Mađarsku, te ga je pratio do Gračišća, a zatim do Dubrovnika. Tamo su zajedno istraživali Dubrovnik i pozdravili se. Odande je Germanus putovao do Kotora, zatim do Cetinja u Crnoj Gori, gdje je doživio zanimljive i poučne avanture, a nakon dugog i teškog iskušenja, uključujući dva dana gladi, stigao je do Rijeke, gdje mu je pomogao poznanik njegovog oca i mogao se mirno vratiti kući. Zaključit ću objašnjavajući da su šest godina nakon Germanusovog posjeta, Austro-Ugarska Monarhija anektirala Bosnu i Hercegovinu u svoje carstvo, što je dovelo do eskalacije napetosti između naroda Balkana, a to je kulminiralo atentatom u Sarajevu 28. lipnja 1914. godine, koji je ubrzo doveo do izbijanja Prvog svjetskog rata. Germanus nikada nije zaboravio svoje prvo putovanje i pozitivna iskustva koja je tu stekao. Suosjećao je s Bošnjacima i pomagao im je u Mađarskoj kad su se veterani vojnici i časnici našli u Mađarskoj nakon Prvog svjetskog rata i osnovali Islamsku vjersku zajednicu 1931. godine pod vodstvom bivšeg vojnog imama Huseina Hilmi Durića. Germanus, već musliman, podržavao ih je, mobilizirao svoju mrežu kontakata za njih i preuzeo ulogu tajnika tzv. "Gül Baba Kulturnog odbora". Vjerujem da je razvoj ličnosti tinejdžera Germanusa snažno utjecao njegovo putovanje 1902. godine i prijateljska i gostoljubiva atmosfera koja ga je okruživala.

Ključne riječi: *Đula German, Bosna i Hercegovina, Banja Luka, Jajce, Sarajevo, Bošnjaci, Austro-Ugarska Monarhija, putovanje.*

Introduction

Gyula Germanus or Hajji Julius Abdul-Karim Germanus, Hungarian Muslim Orientalist Professor (1884-1979) was a well-known scholar and popular figure in Hungary from the turn of the century until late seventies. He was an Arabist, teacher, professor, writer, traveller, literary historian as well MP in Hungary (1958-1966) and member of many academies abroad. He converted to Islam in Delhi in 1930, and he was the first Hungarian to make a pilgrimage to Mecca (Hajj) in 1935. In this paper, I would like to outline his first major trip which derived to Bosnia and Herzegovina in the summer of 1902 when he was just 17 years old. Already a fan of the Orient, the young Germanus, a multilingual and a freshly graduated from high school, was already deeply impressed by the country, which was occupied by the Austro-Hungarian Empire since 1878. He was captivated not only by the beauty of nature and the diversity of the landscape, but also by the cultural and religious diversity, the historic towns, the monuments, few of them Hungarian related, and above all the kindness and hospitality of the Bosnian Muslims.

Germanus was born in Budapest on November 6, 1884 into a Hungarian Jewish family. They were typical examples of the assimilating, aspiring, talented, hard-working family of the Austro-Hungarian Monarchy. Gyula Germanus was not a good student in the early years of high school and sometimes got very low marks. In 1902, he passed his maturity exam at the VIII District General High School, and then passed his grammar school maturity exam with distinction in ancient Greek and Latin. One of his first trips after graduation, in the summer of 1902, was to Bosnia and Herzegovina, where he first encountered Islam and experienced the hospitality of Bosnian Muslims. On his return home, although his parents had intended him to become an engineer, he enrolled at the Faculty of Humanities of the University of Budapest in the autumn of 1902, majoring in History and Latin. This is how he wrote about it: "On my return from a trip to Bosnia and Herzegovina, I enrolled at the university. I decided to become a teacher, because this was the best way to train myself for further studies. I chose Latin and History because my knowledge of Turkish, once perfected, will enable me to contribute to the Turkish period of Hungarian history from Turkish sources."[2] In this paper, I will use Germanus's memoirs and other sources to describe his 1902 trip in a little more detail.

[2] Gyula Germanus, *'A félhold fakó fényében'* [In the Pale Light of the Crescent Moon], Budapest, Táncsics, 1957. p. 6, accessed 16 June, 2023, https://mek.oszk.hu/00600/00663/00663.pdf.

Photo 1. *Portrait of Gyula Germanus, 1918.*
Source: *Hungarian Geographical Museum, Érd, Germanus bequest*.

Adventures in Bosnia-Hercegovina

On 29 July 1878, the army of the Austro-Hungarian Monarchy crossed the Sava River to take control of Bosnia and Herzegovina, or the Novi Pazar Sanjak, in accordance with a resolution adopted at the Congress of Berlin. The occupation succeeded, and the "k. und k." (Imperial and Royal, in German: "kaiserlich und königlich") army, with the help of the first "monitors" (small warships), took possession of the territories assigned to the Monarchy within a few weeks. Whereas the Christians had risen up against Turkish rule before, the Muslim population of the province took up arms against the invaders, and following the defeat, masses of emigrants set off for the Ottoman Empire. Later, the establishment of a joint governorate in Sarajevo and decades of occupation brought relative calm, stability and economic growth to Bosnia and Herzegovina.[3] The successful and active governor of Bosnia and Herzegovina between 1882-1903 was the Hungarian Béni Kállay[4], joint Minister of Finance, and Hungarian-Bosnian political, economic and cultural relations were also revived. Hungarian soldiers, officials, railwaymen, merchants and entrepreneurs travelled to the occupied territories, and in many cases lived there for many years,

[3] Tamás Tarján M,*'Bosznia-Hercegovina okkupációja'* [The occupation of Bosnia and Herzegovina], *Rubicon Online,* accessed 15 June 2023, https://rubicon.hu/kalendarium/1878-julius-29-bosznia-hercegovina-okkupacioja?gc_id=14734383555&h_ad_id=547570060264&gclid=EAIaIQobChMItajinPfE_wIVFs53Ch1UPQphEAAYASAAEgJ6CvD_BwE.

[4] Béni Kállay (1839-1903) was a Hungarian nobleman, politician, diplomat, historian, joint Minister of Finance of the Austro-Hungarian Monarchy and Governor of Bosnia and Herzegovina.

as did an increasing number of Bosniaks (military officers, businessmen and students) who came to Hungary for longer or shorter periods. The interest of Hungarian researchers, scientists and artists in Bosnia and Herzegovina has also increased, and numerous travelogues, economic and historical studies have been written about the region. For example, Tivadar Kosztka Csontváry[5], one of the most famous Hungarian painters, spent the spring of 1903 in Bosnia, where he painted his famous painting "Roman Bridge in Mostar". The Balkans were also within the reach of Hungarian travellers, so it was not surprising that young Germanus chose Bosnia and Herzegovina as his destination.

Photo 2. *Tivadar Csontváry Kosztka: Roman bridge in Mostar.*
Source: Wikipedia. https://hu.m.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Cskt-romai_hid_mosztarban_%281903%29.jpg.

Germanus wrote his life story several times and always paid great attention to mentioning this life-long journey to Bosnia and Herzegovina. In his bestselling book, *In the Pale Light of the Crescent Moon*, first published in 1957[6] and later a bestseller that has gone through several editions, this is how he recalls his experiences in Bosnia and Herzegovina:

> „Summer was approaching, and after passing my maturity exams, with little money in my pocket and my father's words of encouragement in my heart, I set off on my first trip to Bosnia. At that time, in 1902, Bosnia and Herzegovina was enjoying the blessings of Western civilisation under Austro-Hungarian occupation. Hungarian soldiers made their way through the forests of Bosnia, and in the towns, which were still entirely eastern in character, military-run hotels

[5] *Tivadar Csontváry Kosztka* (1853-1919) was a Hungarian painter.
[6] Gyula Germanus, *'A félhold fakó fényében'* [In the Pale Light of the Crescent Moon], Budapest, Táncsics, 1957, accessed 16 June 2023, https://mek.oszk.hu/00600/00663/00663.pdf.

> offered travellers a rest. Banja Luka, a town in the hills, was my first stop in the east. The male population wore baggy trousers, which were held together by a wide waistband. All wore *fezs* on their heads, a remnant of Turkish rule. They spun the wheel of time in open street cafés. I hardly saw any women, they were at home working for their husbands. The few who ventured out into the street were covered from head to toe in a thick shroud, with only two narrow slits around their eyes through which they looked out. A few kilometres from Banja Luka, in the middle of the forest, lay the only Trappist monastery in the then monarchy. I was eager to visit this interesting monastic order, the only one in our country. I hired a car with a few acquaintances I had made during the journey and we made a trip into the forest. The Prior welcomed me warmly and showed me around the church, then showed me the cheese factory and the monks' residence outside. He then treated me to the delicious cheese, the only thing this monastic order is known for in the world. While we were in the church, the Prior was conspicuously taciturn and greeted his fellow monks with a silent nod of the head. But when he served us cheese in the dining room, he not only began to talk, but also laughed heartily when we asked him any inappropriate questions. At our request, he told us the story of the monastery."[7]

Germanus then gives a brief history of the monastic order in his book: "It is not a very old order, it came out of the Cistercian order in the 17th century. At that time, a wealthy and dissolute nobleman named Dominique Armand Jean le Bouthillier de Rancé[8], tired of a life of worldly pleasures, retired to the monastery of La Trappe, imposing a strict abstinence. The Cistercian monastery at La Trappe was a rather secular place, and de Rancé had to use all his persuasive talents to persuade his fellow monks to adopt a godly lifestyle. Some, disillusioned by the world's call, joined him and established a new spirit in the monastery. They embraced total silence and drowned their carnal desires in hard work. They cleared the forests, cultivated the land and renounced all pleasure: they drank no wine, ate no meat, fish or eggs, and even added no spices to their meals of vegetables and bread. This austere lifestyle was a counterweight to the mischievous life of the 17th century, and more and more people sought solace and spiritual comfort in the monastery, which soon extended its work of conversion outside France. Trappist monasteries sprang up in England, Ireland, Germany, and even in far-off China. Over time, the overly strict rules were relaxed and the silent monks began to produce beer. They made furniture from the trees of the forest, established a textile weaving industry and taught the people

[7] *Ibidem,* 4.
[8] *Armand Jean le Bouthillier de Rancé* (1626-1700) was an abbot of La Trappe Abbey and the founder of the Trappists.

the blessings of a higher material civilisation, without abandoning their original principles."[9]

The writer then describes in detail his journey through the mountains to Jajca: From Banja Luka he travelled on by coach with his new acquaintances. The coach (or: carriage) was a kind of old-fashioned one, with tiny mountain horses, nimbly picking their way down the Vrbas River valley. The road wound through wild forest-covered hills. Beside it, the Vrbas River flowed, sometimes in a smooth channel, sometimes among pebbles, then angrily paused and bumped up to smash through the rocks in its path, then with a fierce slash it slammed into the belly of the mountain and disappeared into the depths. They lost sight of the river, its powerful splashing replaced by silence, broken only occasionally by the cry of a bird. The thumping of horses' hooves and the rattle of the coach were their only companions in the forest, through whose wispy trees a castle-rom was peeping out in the blue sky. But the river Vrbas was not entirely unfaithful to them. After a few hours, it burst out of its hollow in a bend in the side of the mountain, making its way with a triumphant roar. During the occupation of 1879, the Hungarian soldiers from Kecskemét rightly called Bosnia the "land of the curved mountains".

Photo 3. *Valley of Vrbas river, 1903.*
Source: Fortepan. Nr. 76309. https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Bosznia.

After a ten-hour travel, they arrived in Jajca, quite tired. In the twilight of the evening, the city appeared to him like some fairy-tale castle. It was

[9] *Ibidem,* 4.

surrounded by a thick wall, and outside its gates stood a grumpy guard. Few strangers visited this town in those days, and the guards looked on with a scowl. He ate a hasty supper at the hotel, and while his companions went to bed, Germanus ventured out into the street. By then it was completely dark, and the streets were sparsely lit by a single kerosene lamp. Most of the houses were built of mud brick, but the latticed balconies lent them some ornament. There were hardly any people on the streets, and the sounds emanating from the houses suggested to him that it was now only fitting to be at home. The solitude and silence was mysterious, and he walked on, a little heartbroken and discouraged. In a small square, a stronger light shone from the ground floor of one of the houses. People were coming and going through its gates. It was a café. Two large kerosene lamps hung from the ceiling, and along the wall, people sat on stools, sipping coffee.[10]

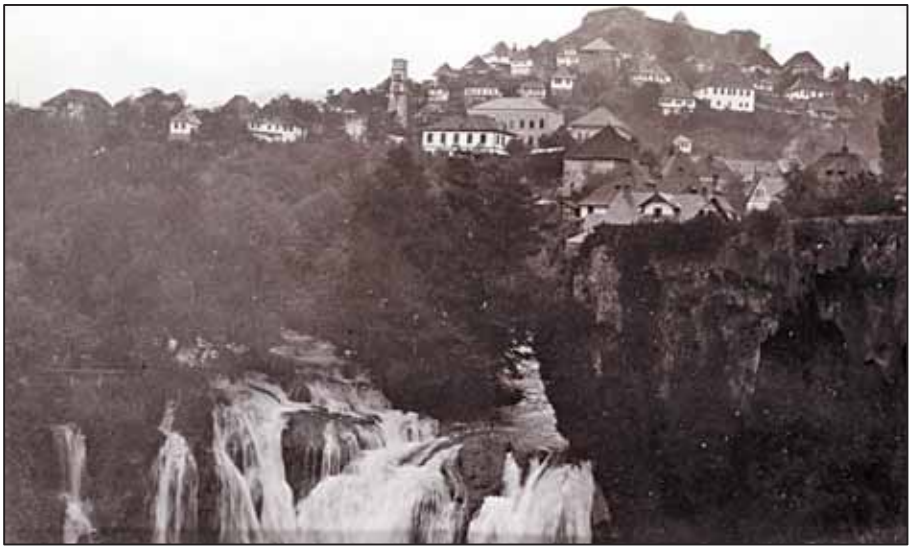

Photo 4. *Jajce, the waterfall, the castle in the background, 1903.*
Source: Fortepan. Nr. 76307 https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Bosznia.

This is followed by describe of a lovely story that remained memorable and instructive for the professor, until rest of his life. Moreover, it further increased his interest in the Balkans and Oriental people and Islamic culture:

> „They were all Bosniaks and men. They wore *fezes* or *turbans* on their heads, pistols and *hanjars* in their belts, and the way some of them squatted on their benches with their legs tucked under them, as was the Oriental custom, looked like beasts about to pounce. I entered the café

[10] *Ibidem,* 5.

trembling and sat down on a bench at a fair distance from the guests. The coffee man stood in front of me and spoke to me in Serbian. I could only understand that he was offering me coffee, and I replied with a nod of my head. The customers looked at me. I did not dare look at them, but I could feel one of them reaching for his belt and adjusting something. Others cleared their throats and whispered. The coffee man put the cup in front of me; I tried to lift it to my lips with trembling hands. It was too hot. In fact, the whole room, saturated with cigarette smoke, was pouring out its heat on me like a cauldron. I remembered the history: the Muslims called the Hungarians *Giaours (kafirs)*, infidel dogs, and for centuries they had killed and murdered them in the name of Allah, for the salvation of the Prophet. Now I sit here as a lone *Giaour* in front of armed Muslims who, far away in the dark night in the alley of Jajca, are taking revenge on me for the wrong our politicians have done to them. My brow beaded with sweat: there is no escape from here! Where to? They shoot at me, they stab me with their *hanjars* - but if I stay here, there is no escape. An older, tall Bosnian with a downlink moustache got up and came towards me. He was walking slowly, as if he was going to sneak up on me. I bowed my head and waited for the end. Then he spoke to me in a gentle voice: - *»Salem aleykum!«* (»Peace be with you!«) - and I stuttered in fear of my death and repeated the familiar Muslim greeting. He sat down beside me and offered me his hand, which I shakily accepted. I was now somewhat emboldened, for I had realised that I had not yet been mowed down, and I said to him in stuttering Turkish: - *»Siz Türkçe bilirmisiniz?«* (»Do you know Turkish?«). This sentence, as if by magic, brightened my neighbour's face, and his companions gave vent to their astonishment and delight with loud cries of *»Mashallah«* (»God has willed it.«). They jumped up from their seats and settled around me. They all shook my hand, put sweets in front of me, rolled cigarettes for me and encouraged me to stick it with my saliva then followed by a loud conversation in Turkish. At first, I found it difficult to understand and my answers were stuttering, but the subject of the conversation was so narrow that my existing vocabulary helped me out. It was my first encounter with Muslims. They did not attack me, they did not kill me, they even treated me to a friendly handshake, and it was late at night when the whole party escorted me to the hotel, as if they had become my bodyguards to protect me with their lives against any attack. An unforgettable memory that left such a deep impression on me that it will stay with me for the rest of my life."[11]

As I mentioned earlier, Germanus returned home from his trip to Bosnia and Herzegovina and enrolled at the university. He decided to become a teacher, as this was the best way to train himself for further studies. He chose Latin and History because he wanted to use his knowledge of Turkish, when he had

[11] *Ibidem*, 5-6.

perfected it, as a historian to provide information from Turkish sources on the Ottoman occupation of Hungary.[12]

„In the land of the curved mountains"

I found the manuscript of a very interesting radio play entitled *From my memories...I. In the land of the curved mountains* in the Germanus bequest in the Hungarian Geographical Museum in Érd.[13] The twisty and adventurous radio play was first broadcast by the Hungarian „Kossuth Radio" on 4 December 1964 between 14:30 and 15:00[14], and was broadcast several times afterwards. The story is about young Germanus' journey to Bosnia and Herzegovina. I will pick out the parts that are not in the previously mentioned book. Of course, knowing Germanus's storytelling capacity and imagination, it cannot be ruled out that the following stories are fiction and that the other characters, apart from Germanus, are only figments of his imagination. Nevertheless, I think they are an excellent addition to the memoir, and perhaps add colour to the overall picture. Exactly 121 years ago, this is how an informed, educated, language-speaking, open-minded young Hungarian man saw Bosnia and Herzegovina and its peoples. Even at the start of the long train journey itself, the protagonist Germanus is engaged in conversation with a Hungarian veteran sergeant, Mihály Kerekes, who lives in Bosnia and married there:

"One morning in July 1902, sitting on the hard wooden bench of the 3rd class carriage at the Eastern Railway Station of Budapest, perhaps no one was happier than Germanus when a tall man with a big moustache climbed into the compartment, huffing and puffing, carrying a basket, demijohn and other luggage. Germanus jumped up and helped him put his luggage away, and they got to talking. Germanus told his companion that he wanted to see the world, he was going to Doberlin, on the banks of the Una. His companion introduced himself, his name was Mihály Kerekes, he was born in Kecskemét, the war took him away in 1877, he served as a sergeant in Bosnia, and he became friends with the »land of the curved mountains« and a Bosnian girl. He wanted to make a Hungarian wife of her, but her father-in-law would only marry his daughter to him if he stayed and ran his little shop with him. What could he do, Mihály Kerekes divided his heart in two, one half staying with his mother in Kecskemét, the other half with his new family in Banja Luka."[15]

[12] *Ibidem,* 6.
[13] Gyula Germanus, *'From my memories...I. In the land of the curved mountains'*, Radio play. Manuscript. Hungarian Geographical Museum, Érd, Germanus bequest, box nr. 21.
[14] [N. A.], *'A Magyar Nemzet rádió és televízió műsora'* [The radio and television program of the 'Magyar Nemzet' daily newspaper], *Magyar Nemzet,* 20/278 (1964) 112-133, 16.
[15] Gyula Germanus, *'From my memories...I. In the land of the curved mountains'*, Radio play. Manuscript. Hungarian Geographical Museum, Érd, Germanus bequest, box nr. 21, 2-3.

Germanus then told his companion that Bosnia must be an interesting place and that he had always been interested and fascinated by its history, and at his partner's request he gave a short lecture on the history of the country on the train. Germanus went back to the 7th century AD, when the Byzantine emperors settled Slavs from northern Germany in the Balkans to serve as their bulwarks against the Huns and Avars who had settled in the Carpathian lowlands. Over time, these Slavs, Croats and Serbs converted to the Greek Orthodox religion. But the Bulgarians of Turk origin also became Slavicised and forgot their original Bulgarian language. Among the Orthodox Christian peoples of the Balkans, the inhabitants of Bosnia occupied a special place. In the 10th century, the Bogomil religion spread among the Bosniaks, based on the "Struggle of Good with Evil", similar to the Persian Zoroastrian religion. Kerekes then asked if Germanus was going to become a priest, he knew so much. In response, Germanus stated that the history of Bosnia cannot be explained without religious connections. The consequence of the many religious divisions was that many people converted to Islam in the wake of the Turkish conquests. These Muslims were naturally favoured by the Turks and gave rise to the landowning class. The landlords treated the *kmets* as serfs. The majority of the inhabitants of Bosnia are still Muslims today. Kerekes then asked the well-informed young man if he knew why Austria-Hungary had to invade this country. Germanus knew that, according to the Berlin resolution, it had been "allowed" to invade by the Congress of Berlin. In response, Kerekes said that it was not that simple and that he was among the marching soldiers in the "land of the curved mountains". He lived through it and it was terrible. They had gone into it without any preparation. Everywhere there was uncertainty, a lack of head space. Gyula Andrássy[16], then Foreign Minister of the Austro-Hungarian Monarchy, declared: "We are marching in with a band of soldiers". And what was the reality? Failure, defeat, suffering everywhere. In the area of Banja Luka, Dolna-Tuzla, the population and the remaining Turkish army attacked the Kerekes Mihálys with stones in a mountain pass. In Maglaj, however, Bosnian riflemen hiding behind rocks inflicted a bloody defeat on the invading Hussars. Sarajevo was a bloody sacrifice for the birthday of Emperor Franz Joseph[17]. That was certainly the truth. Germanus shivered as he listened to Kerekes, who had witnessed the bloody chapters of the romantic, medieval country's history...[18]

Time and train raced past the forests of Bosnia, where Hungarian soldiers cut the path and military-run hotels offered rest to passengers. Arriving in Doberlin in the morning, they continued their journey on a narrow-gauge train to

[16] Gyula Andrássy (1823-1890) was a Hungarian aristocrat, politician and statesman who served as Prime Minister of Hungary (1867-1871) and as Foreign Minister of Austria-Hungary (1871-1879).

[17] Franz Joseph I Habsburg-Lorraine (1830-1916) was the Emperor of Austria, King of Hungary and other states of the Habsburg Monarchy (1848-1916).

[18] Gyula Germanus, *'From my memories...I. In the land of the curved mountains'*, Radio play. Manuscript. Hungarian Geographical Museum, Érd, Germanus bequest, box nr. 21, 3-6.

Banja Luka. They arrived in the afternoon and the picturesque hilltop town was Germanus' first stop in the east. The military hotel was their first accommodation. The merchant-sergeant Kerekes still stayed with him and was happy to guide him to his second home. Kerekes drew the young man's attention to the way Bosniaks dress, their distinctive national costume, the men's baggy trousers and the fez on their heads, which is one of their prides. Their women work at home for their husbands. The few who venture out into the streets are covered from head to toe in a thick shroud. Only around the eyes are two small slits through which he peers out into the world. Germanus stayed in Banja Luka for two wonderful days and then travelled by carriage to Jajce, where he arrived after a tiring 10-hour journey.[19]

The story of the café and the friendly Bosnians was also a big part of the radio play. He then stayed in Jajce for a few days before arriving in Sarajevo, the capital of Bosnia, on a narrow-gauge train. It was a beautiful, never-before-seen eastern city. The city was bisected by the Miljacka River, with gentle hills rising on the opposite bank.

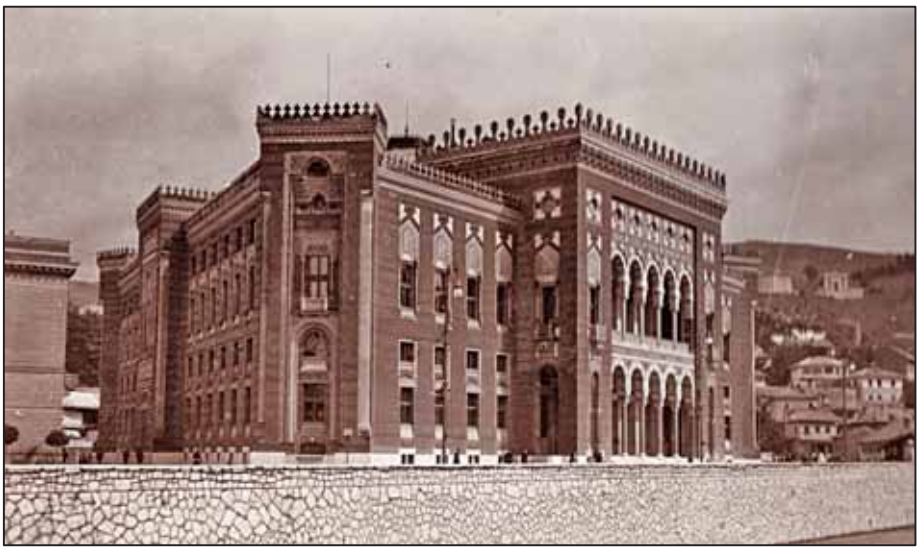

Photo 5. *Sarajevo, City Hall, 1903.*
Source: Fortepan. Nr. 76311. https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Bosznia.

He was captivated by the city's public buildings and mosques, and while he was absorbed in the scenery, he was approached by a student of his own age who offered to help him with his sightseeing. His name was Ahmet Mustafa and he was a student of *shariat* law at the mosque school. Germanus had already heard of mosque schools, for he began his journey prepared and well-read, and

[19] *Ibidem*, 6-7.

told his partner that their religious law influenced every aspect of his life. Ahmed replied that this is their strictest code of law, because they only recognise the *Quran* and the traditions of the Prophet as the source of their legislation. The *Quran* is the most wonderful creation, the word of God. It proclaims full equality between people, regardless of who their ancestors were, rich or poor. Their religion is called Islam, meaning "resting in the will of God". The *shariat* commits to brotherly love all those who enter this holy camp. There are 114 chapters in the *Quran*, covering public and private law, morality and ideology. Germanus "listened to his words like magic. Behold, a student almost his own age opened the door to a new world. What is the truth? What the West and Europe believe, or what emanates from the East like enchantment?"[20] Ahmed looked at him kindly, and, as if sensing his upset balance, guided him in a different direction, in space and time. He led him through narrow alleys and showed her the eastern bazaar, the *carsi*. Each stall belongs to a man who makes his own art. Germanus marveled at the beautiful copper bowls, the lamps from the "Arabian Nights", the scarves, the gold and silver embroidery, the weavings, the silver work, the gold, and Ahmed warned him that he would be disappointed in life if he mistook gold for copper.[21]

Photo 6. *Sarajevo, bascarsija, 1903.*
Source: Fortepan. Nr. 76312. https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Bosznia.

[20] *Ibidem,*10.
[21] *Ibidem,* 10-11.

Ahmed then showed him the Turkish architecture, including the famous "yellow castle" built by Suleiman the Magnificent[22]. His new friend, with his great wisdom for life, was touchingly kind to Germanus. He took him to a small low-cost restaurant for dinner, where guslica was played and sang sweet-sad songs about the feelings and desires of a foreign people.[23]

Photo 7. *Sarajevo, bascarsija, 1903.*
Source: Fortepan. Nr. 76313. https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Bosznia.

While talking, Germanus invited his new friend to visit Hungary. He invited him with a warm heart and a true feeling, but his father's stern face appeared in his imagination and he was seized with fear. What was his father going to say to the "Muslim student" who lived in such a different world and had the *Quran* as his code of law. He became so friendly with Ahmed that he promised to go with him to Grazova to show him the wonderful seaside resort of Dalmatia, Raguza (now: Dubrovnik). On the way to the coast, before leaving Bosnia and Herzegovina, they visited Mostar, "which means 'bridge', built by the Romans." It is assumed, that they only stopped here for a short time.[24]

[22] Suleiman I or Suleiman, the Magnificent (1494-1566) was the Sultan of the Ottoman Empire (1520-1566).
[23] Gyula Germanus, *'From my memories...I. In the land of the curved mountains'*, Radio play. Manuscript. Hungarian Geographical Museum, Érd, Germanus bequest, box nr. 21, 11.
[24] *Ibidem,*11-12.

Photo 8. *Mostar, Stari most, 1903.*
Source: Fortepan. Nr. 76326. https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Bosznia.

The radio play then describes their experiences in Raguza, after which the two friends said their goodbyes and Germanus continued his adventures via Cattaro to Cetinje in Montenegro, and after a difficult journey, a forced wait caused by a railway strike left him starving for two days before arriving in Fiume, where he was helped out by an acquaintance of his father. But hunger and other hardships did not discourage him from further adventures. As he said in parting with Mr. Porgess, who was helping him out, "this was only his first 'wing-testing' and he was only setting out after his geography and history book, but he vows and promises, and knows that he will set out again some day, on hard journeys, on any trials, on any adventures. And the goal will not be 'adventure', but to know people, to gain knowledge, maybe once, maybe many times, but he will set out towards the goal he has set."[25] Germanus never forgot the memories of his first trip to the Balkans, the many experiences, the fond peoples and the mentality of Bosniaks inspired him throughout his life.

Summary

It should be noted that although the Austro-Hungarian Monarchy "temporarily occupied" Bosnia and Herzegovina, it was in fact planning to stay there permanently. The provinces were formally part of the Ottoman Sultan's empire. The Monarchy was preparing to make the occupation permanent and to

[25] *Ibidem,* 12-17.

put internal administration on a constitutional footing. This required the "annexation", the legal incorporation that took place six years after Germanus's voyage, in 1908. The issue became urgent when the 1908 "Young Turk Revolution" took place in Istanbul, and it was feared that the now parliamentary Turkish state would reclaim the two provinces. The joint council of ministers took its decision in August, and on 5 October 1908 Franz Joseph proclaimed the annexation without informing the Russians in advance of the date of the announcement. Serbia protested vehemently, as it wanted the territories itself. War threatened to break out. Troops had to be sent to the southern border. Germany, of course, sided with the Monarchy, and so Russia acquiesced in the change, restraining even belligerent Serbia. This time, war was avoided, but tensions remained.[26]

So much so, that on 28 June 1914, the Austro-Hungarian Archduke Franz Ferdinand[27], heir to the throne and his wife were assassinated in Sarajevo by Gavrilo Princip[28], a Serbian student associated with the *Crna ruka* (Black Hand, or formally: Unification or Death) secret military society. Diplomatic complications following the death of the archduke and archduchess led to the outbreak of the First World War a month later, on 28 July 1914. After the First World War, as we have already pointed out in our previous studies[29], Bosnian soldiers and officers were stranded in Hungary, and in 1931, they founded an Islamic religious community in Budapest under the leadership of former Military Imam Husein Hilmi Durić. They worshipped at the Gül Baba türbe in Buda, forming a disciplined, solidary community sympathetic to the host Hungarian society. The Bosnian Muslims in Hungary sought and found contact with the then well-known and respected teacher and scholar Gyula Germanus, a convert to Islam, who recalled this period in his book "Allah Akbar!":

> "During my stay in India, a Hungarian Muslim prayer community was established in Budapest. Its members were mostly Bosniaks who had taken Hungarian citizenship. After their organization in Buda, one of them sang the call to prayer (*adhan*), and the news spread through the press of the Muslim world and filled Muslim hearts with joy. (...) These Bosnian-Hungarian Muslims, all poor, hard-working, with calloused palms, came to me and expressed great hope in my help.

[26] [N. A.], *'A Monarchia annektálja Bosznia-Hercegovinát'* [The Monarchy annexes Bosnia and Herzegovina], mult-kor.hu, 13 September 2004, accessed 15 June 2023 https://mult-kor.hu/cikk.php?id=7441.

[27] Franz Ferdinand Habsburg-Lorraine, (1863-1914) was an Archduke of Austria and was the heir presumptive to the throne of Austria-Hungary.

[28] Gavrilo Princip (1894-1918) was a Bosnian Serb student and terrorist.

[29] Zoltán Bolek, Zsolt Udvarvölgyi: 'A Unique and Great Period of History of Islam in Hungary: The Community of Bosnian Veterans (1931-1947)', *Yeni Türkiye* 23/97 (2017), 86-100; Zoltán Bolek, Zsolt Udvarvölgyi, 'Episodes in the life of the Bosnian Muslim Community in Hungary (1920-1945)', *Historijski pogledi,* vol. V, no. 8, Tuzla 2022, 112-133. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.112).

They wanted to build themselves a mosque and a canteen for Muslim students. They had great faith in my Eastern connections. This seemed difficult, but I did not refuse them my help. They chose a priest (*imam*) among themselves and asked my opinion whether they had the right to do so, given that the Turkish Muslim priest Abdul Latif[30], who was brought here by the Hungarian government to maintain contacts with the Muslim world, has been working in Budapest for more than 20 years."[31]

Photo 9. *The praying Gyula Germanus, Cairo, 1939.*
Source: *Hungarian Geographical Museum*, Érd, Germanus bequest.

Germanus has always been a supporter of the Bosnian Muslim community and has also been involved in the so-called "Gül Baba Cultural Committee", which was set up to support the Islamic community, as its Secretary General. His travels in 1902 certainly played a major role in developing his sympathy and helpfulness towards the Bosniaks in Hungary. Although the author of this study is a historian and not a psychologist, he believes that experiences and impressions in adolescence are crucial to the development of an individual's personality, and this was no different in the case of Germanus. The good words and kind gestures he received as a young man kept the busy professor, already preparing for his pilgrimage to Mecca (Hajj), from turning away from his fellow Bosnian Muslims and for a long time he supported them in their aims.

[30] Abdul Latif (1886-1946) was a Turkish lector, imam, hodja, leader of the Turkish Muslim community in Budapest.
[31] Gyula Germanus, *'Allah Akbar!'*, Szépirodalmi, Budapest 1984, 73.

Zaključak

Važno je napomenuti da iako je Austro-Ugarska Monarhija "privremeno okupirala" Bosnu i Hercegovinu, zapravo je planirala tamo ostati trajno. Te provincije su formalno bile dio Osmanskog carstva Sultana. Monarhija se pripremala da okupaciju učini trajnom i da uspostavi ustavni poredak za unutrašnju upravu. To je zahtijevalo "aneksiju", zakonsku inkorporaciju koja se dogodila šest godina nakon Germanusovog putovanja, 1908. godine. Pitanje je postalo hitno nakon što je 1908. godine došla "Mlada turska revolucija" u Istanbulu, te se strahovalo da će sada parlamentarna Turska država ponovno preuzeti te dvije provincije. Zajedničko vijeće ministara donijelo je svoju odluku u augustu, a 5. oktobra 1908. Franjo Josip proglasio je aneksiju bez prethodne obavijesti Rusije o datumu objave. Srbija je oštro protestirala, jer je i sama željela te teritorije. Prijetila je opasnost od rata, pa su trupe morale biti poslane na južnu granicu. Njemačka se, naravno, stavila na stranu Monarhije, pa je Rusija pristala na promjene, čak i suzdržavajući ratobornu Srbiju. Ovaj put je izbjegnut rat, ali napetosti su ostale.

Toliko da je 28. juna 1914. godine u Sarajevu ubijen austro-ugarski nadvojvoda Franjo Ferdinand, nasljednik prijestolja, i njegova supruga, od strane Gavrila Principa, srpskog studenta povezanog sa tajnim vojnim društvom Crna ruka. Diplomatske komplikacije nakon smrti nadvojvode i nadvojvotkinje doveli su do izbijanja Prvog svjetskog rata mjesec dana kasnije, 28. jula 1914. godine.

Nakon Prvog svjetskog rata, kako smo već napomenuli u našim prethodnim istraživanjima, bosanski vojnici i časnici ostali su zarobljeni u Mađarskoj, a 1931. godine osnovali su Islamsku vjersku zajednicu u Budimpešti pod vodstvom bivšeg vojnog imama Huseina Hilmi Durića. Oni su se molili u Gül Baba türbe u Budimpešti, stvarajući disciplinirani i solidarnu zajednicu koja se sa simpatijama odnosila prema domaćem mađarskom društvu. Bosanski muslimani u Mađarskoj tražili su i pronašli kontakt s tada dobro poznatim i cijenjenim učiteljem i učenjakom Đulom Germanom, koji je prešao na islam i sjećao se tog razdoblja u svojoj knjizi "Allah Akbar!".

> "Tokom mog boravka u Indiji, osnovana je mađarska muslimanska molitvena zajednica u Budimpešti. Njeni članovi su uglavnom bili Bošnjaci koji su stekli mađarsko državljanstvo. Nakon njihove organizacije u Budimu, jedan od njih je izgovarao poziv na molitvu (adhan), a vijest se proširila putem muslimanskog svijeta i ispunila muslimanske srce radošću. (...) Ovi bosansko-mađarski muslimani, većinom siromašni, marljivi ljudi s natopljenim dlanovima, došli su k meni i izrazili veliku nadu u moju pomoć. Željeli su izgraditi džamiju i kantinu za muslimanske studente. Imali su veliko povjerenje u moje veze na Istoku. Činilo se teškim, ali nisam im odbio pomoć. Među sobom su izabrali svećenika (imama) i pitali su me za mišljenje imaju li pravo na to, s obzirom na to da je turski muslimanski svećenik Abdul Latif, koji je doveden ovdje od strane mađarske vlade kako bi

održavao kontakte sa muslimanskim svijetom, već više od 20 godina radio u Budimpešti."

Germanus je uvijek bio pristalica bosansko-muslimanske zajednice i također je bio uključen u tzv. "Gül Baba Kulturni odbor", koji je osnovan kako bi podržavao islamsku zajednicu, kao njen glavni tajnik. Njegova putovanja 1902. godine svakako su igrala važnu ulogu u razvijanju njegove simpatije i spremnosti da pomogne Bošnjacima u Mađarskoj. Iako autor ovog istraživanja nije psiholog, vjeruje da su iskustva i dojmovi u adolescenciji ključni za razvoj osobnosti pojedinca, a to nije bilo drugačije u slučaju Germanusa. Dobri riječi i ljubazni gestovi koje je primao kao mladić zadržali su zauzetog profesora, već pripremljenog za svoje hodočašće u Meku (Hajj), od toga da se okrene protiv svojih bosansko-muslimanskih sunarodnjaka, i dugo je podržavao njihove ciljeve.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Germanus Gyula, *'From my memories...I. In the land of the curved mountains'*, Radio play. Manuscript. Hungarian Geographical Museum, Érd, Germanus bequest, box nr. 21.

Books/Knjige:

1. Germanus Gyula, *'A félhold fakó fényében'* [In the Pale Light of the Crescent Moon], Budapest, Táncsics, 1957. accessed 16 June 2023, https://mek.oszk.hu/00600/00663/00663.pdf.
2. Germanus Gyula, *'Allah Akbar!'*, Budapest, Szépirodalmi 1984.

Articles/Članci:

1. [N. A.], *'A Magyar Nemzet rádió és televízió műsora'* [The radio and television program of the 'Magyar Nemzet' daily newspaper], *Magyar Nemzet*, 20/278 (1964) 112-133.
2. Bolek Zoltán, Udvarvölgyi Zsolt 'A Unique and Great Period of History of Islam in Hungary: The Community of Bosnian Veterans (1931-1947)', *Yeni Türkiye* 23/97 (2017), 86-100.
3. Bolek Zoltán, Udvarvölgyi Zsolt 'Episodes in the life of the Bosnian Muslim Community in Hungary (1920-1945)', *Historijski pogledi*, vol. V, no. 8, Tuzla 2022, 112-133. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.112).

Internet:

1. [N. A.], *'A Monarchia annektálja Bosznia-Hercegovinát'* [The Monarchy annexes Bosnia and Herzegovina], *mult-kor.hu*, 13 September 2004, accessed 15 June 2023 https://mult-kor.hu/cikk.php?id=7441.
2. Tarján M, Tamás,*'Bosznia-Hercegovina okkupációja'* [The occupation of Bosnia and Herzegovina], *Rubicon Online,* accessed 15 June 2023, https://rubicon.hu/kalendarium/1878-julius-29-bosznia-hercegovina-okkupacioja?gc_id=14734383555&h.

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
JU OŠ „Mileva Lajović Lalatović" – Nikšić, Crna Gora
E-mail: sabos@t-com.me; sait.sabotic@os-mllalatovic.edu.me

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:656.2(497.16 Bihor/Novi Pazar)"1850/1909" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.72

UTJECAJ AUSTRO-UGARSKIH PLANOVA O IZGRADNJI SANDŽAČKE ŽELJEZNICE NA BIHOR I NOVOPAZARSKI SANDŽAK

Apstrakt: *Svojom pojavom željeznice su unijele nove mogućnosti u životu ljudi, ali i one u pogledu političkih planova i djelovanja. Željezničke aktivnosti pokrenute su na Balkanu u drugoj polovini XIX vijeka i bitno su utjecale na međusobne odnose balkanskih država. Ovaj rad se bavi istraživanjem potencijalnih utjecaja planova Austro-Ugarske o izgradnji Sandžačke željeznice na nahiju Bihor i šire kazu Bijelo Polje i Novopazarski sandžak, koji su bili dio Osmanskog carstva. Austro-Ugarska je još prije održavanja Berlinskog kongresa istakla svoje pretenzije prema prostoru Balkana videći u njemu most koji ih je mogao povezati sa toplim Egejskim morem i dalje sa prostorom Bliskog istoka. Austro-Ugarska je imala ambiciju da proširi svoj utjecaj na Balkanu, a izgradnja željeznice bila je jedan od načina ostvarivanja tog cilja. Tako krupne političke namjere nisu mogle proći bez reakcija Osmanskog carstva, koje je nastojalo da očuva svoju teritorijalnu cjelovitost i posjede u tom dijelu Balkana. Slovenske države i slovenski narodi su u Rusiji tradicionalno tražili zaštitu, što jne Rusiji otvarilo mogućnost da i sama iskaže svoje interesovanje za ostvarivanjem političkog utjecaja u tom dijelu Evrope. Uvidjevši da joj je Austro-Ugarska glavni takmac na prostoru Balkana, Rusija je 1897. godine postigla dogovor sa njom o očuvanju situacije po principu status quo. Ovaj dogovor je potvrđen i sporazumom u Mircštetu 1903. godine, koji je težio međusobnom neutralisanju ili podjeli interesnih sfera gdje je Bugarska prepuštena Rusiji, a Srbija Austro-Ugarskoj. Glavni cilj koji je Austro-Ugarska nastojala da ostvari bio je sprječavanje stvaranja jedne velike države na prostoru od Dunava do Jadranskog mora, države koja bi joj zatvarala put prema istoku. Kako se na tom prostoru nalazila Srbija, austro-ugarska propaganda je bila uperena protiv nje i pored tradicionalno dobrih veza sa dinastijom Obrenovića. Svoje političke planove Austro-Ugarska je pokušala da osnaži izgradnjom odgovarajuće željezničke mreže, koja bi joj omogućila lakšu i bržu kontrolu prostora koji je željela da kontroliše. U tom*

smislu Beč je početkom XX vijeka počeo zagovarati plan izgradnje tzv. „Novopazarske željeznice", koja je imala da poveže Uvac sa Mitrovicom. Međutim, njemački kancelar Bernhard von Bulou savjetovao je ministra vanjskih poslova Austro-Ugarske grofa Agenora Romualda Gołuhovskog da napusti tu zamisao zbog nepovoljne situacije u Makedoniji, u kojoj su se nazirali nemiri. Austro-Ugarska diplomatija nije željela da se javno i do kraja izjasni po tom prijedlogu. Sve navedeno imalo je utjecaja na stanovništvo svih djelova Novopazarskog sandžaka. U radu se upravo zato razmatra kako bi izgradnja željeznice podstakla privredni razvoj cjelokupnog kraja stvarajući nove trgovinske puteve, a takođe podstakla investiranje u privredne grane poput trgovine i poljoprivrede. Takođe, u radu se daju nagovještaji u pogledu promjena u demografskoj strukturi kroz doseljavanje stanovništva iz drugih djelova Osmanskog carstva i Austro-Ugarske, jer bi to željeznica nužno nametnula. Takođe, bitno je pomenuti i činjenicu vezanu za pitanje kako bi realizacija tzv. „Novopazarske željeznice" utjecala na etničku i vjersku dinamiku u nahiji Bihor i na širem prostoru.

Ministarstvo vanjskih poslova carske Rusije u više navrata intervenisalo je kod austrijskog cara Franca Josefa i grofa Goluhovskog da napuste plan izgradnje „Novopazarske željeznice", jer je ruska vlada ostala pri mišljenju koje je dala još 1900. godine. Austro-Ugarska je na kraju pristala. Na kraju, od svega je ostao samo politički utjecaj podržavan propagandnim aktivnostima tajnih službi. Rad ima i karakter temelja za dalja istraživanja i rasprave o ovoj temi.

Ključne riječi: *Austro-Ugarska, Osmansko carstvo, Novopazarski sandžak, Nahija Bihor, Kaza Bijelo Polje, Novopazarska željeznica, politički sukobi, politički utjecaj, propagandne aktivnosti.*

THE IMPACT OF AUSTRO-HUNGARIAN PLANS FOR THE CONSTRUCTION OF THE SANDJAK RAILWAY ON BIHOR AND THE NOVI PAZAR SANDJAK

Abstract: *The emergence of railways brought about new possibilities in people's lives, as well as in terms of political plans and actions. Railway activities began in the Balkans in the second half of the 19th century and had a significant impact on the relationships between Balkan states. This work explores the potential influence of Austro-Hungarian plans for the construction of the Sandjak Railway in the region of Bihor and the broader areas of Bijelo Polje and the Novi Pazar Sandjak, which were part of the Ottoman Empire.*

Austro-Hungary had expressed its ambitions in the Balkans even before the Berlin Congress, seeing the region as a bridge that could connect them to the warm Aegean Sea and further to the Middle East. The construction of the railway was one of the means by which Austro-Hungary sought to expand its

influence in the Balkans. Such significant political intentions did not go unnoticed by the Ottoman Empire, which aimed to preserve its territorial integrity and possessions in that part of the Balkans.

Slovene states and peoples traditionally sought protection in Russia, giving Russia an opportunity to express its own interest in exerting political influence in this part of Europe. Recognizing that Austro-Hungary was its main rival in the Balkans, Russia reached an agreement with them in 1897 to maintain the status quo. This agreement was further confirmed by the Treaty of Mürzsteg in 1903, which aimed to mutually neutralize or divide spheres of interest, with Bulgaria falling under Russian influence and Serbia under Austro-Hungarian.

Austro-Hungary's primary goal was to prevent the creation of a large state in the region from the Danube to the Adriatic Sea, which would block its path eastward. As Serbia was located in that region, Austro-Hungarian propaganda was directed against it, despite traditionally good relations with the Obrenović dynasty. Austro-Hungary attempted to strengthen its political plans through the construction of a suitable railway network, which would facilitate easier and faster control of the desired territory.

This led to the advocacy of the so-called "Novi Pazar Railway," which would connect Uvac with Mitrovica. However, German Chancellor Bernhard von Bülow advised Austro-Hungarian Foreign Minister Count Agenor Romuald Gołuchowski to abandon this plan due to the unfavorable situation in Macedonia, where unrest was brewing. Austro-Hungarian diplomacy did not want to make a public and final decision on this proposal.

All of the above had an impact on the population of all parts of the Novi Pazar Sandjak. The work examines how the construction of the railway would have stimulated economic development in the entire region by creating new trade routes and encouraging investment in economic sectors such as trade and agriculture. The paper also provides insights into potential changes in the demographic structure through the influx of populations from other parts of the Ottoman Empire and Austro-Hungary, which the railway would necessarily impose. Furthermore, it is essential to mention how the realization of the "Novi Pazar Railway" would have affected the ethnic and religious dynamics in the Bihor district and the broader area.

The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire intervened with Austrian Emperor Franz Joseph and Count Goluchowski on several occasions to abandon the plan to build the "Novi Pazar Railway," as the Russian government maintained the same view it had expressed in 1900. Austro-Hungary eventually agreed, leaving only a political influence supported by the propaganda activities of secret services. This work serves as a foundation for further research and discussions on this topic.

Key words: *Austro-Hungary, the Ottoman Empire, the Novi Pazar Sandjak, Bihor District, Bijelo Polje Kaza, Novi Pazar Railway, political conflicts, political influence, propaganda activities.*

Opšte prilike na Balkanu kroz prizmu željeznica

Od trenutka kada su dva mjesta u Engleskoj, Stokton – Darlington, prvi put povezana željezničkom prugom, 27. septembra 1825. godine, kojom prilikom je isprobana parna lokomotiva kao pronalazak engleskog konstruktora Džordža Stivensona, a koja je na pruzi vukla kompoziciju od 12 teretnih i 22 putnička vagona, u svijetu se mnogo šta promijenilo.[1] Brži protok informacija, mogućnost masovnog prevoza tereta i robe, mogućnost prevoza većeg broja putnika i povećana bezbjednost tokom putovanja u odnosu na ranije načine, utjecali su na veću pokretljivost stanovništva i znatno „skraćivanje" rastojanja među pojedinim mjestima. Ali nisu to bile jedine prednosti željezničkih pruga. Sve ubrzaniji razvoj željezničkog saobraćaja odrazio se i na društveni, privredni i kulturni život.[2] Koristeći prednosti ovog vida saobraćaja, privredno razvijenije zemlje pokušale su da ostvare svoj utjecaj na svoje susjedstvo, a potom i na one zemlje koje su stajale na putu njihovih interesa.

Utrka velikih sila za uspostavljanjem ekonomskog i političkog utjecaja u Osmanskom carstvu dijelom je bila pomognuta i napretkom koji je ostvaren na polju željezničkog saobraćaja. U toj utrci posebno je prednjačila Austro-Ugarska iza koje je stajala ujedinjena Njemačka. Austro-Ugarska je svoje pretenzije prema Balkanu, a time i prema teritoriji Osmanskog carstva, pojačala nakon vojnih i diplomatskih poraza u Italiji 1859. i kod Sadove u Pruskoj 1866. godine.[3] Prema zamislima svojih stratega Austro-Ugarska je težila da prodre prema Solunu iz pravca Bosne i Hercegovine preko teritorije tadašnjeg Kosovskog vilajeta. To je bilo područje koje je, uz podršku Njemačke, trebalo da joj bude dato kao nadoknada za gubitke na Zapadu. Odredbe Berlinskog kongresa dale su Austro-Ugarskoj veliku podršku povjerivši joj mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu i vrši kontrolu nad Novopazarskim sandžakom.[4] Pored Austro-Ugarske, veliko interesovanje za područje Balkana ispoljavala je Rusija. Ona je težila da se uz pomoć slovenskih država, ali i Bugarske, što više približi Bosforu i Dardanelima. Pretenzije prema preostalim teritorijama Osmanskog carstva na Balkanu imala je i Bugarska. Njen diplomatski establišment je nastojao da slovensko stanovništvo nastanjeno južno od Šar-planine pripoji svojoj teritoriji. Na taj način je stvoreno takozvano *makedonsko*

[1] *100 godina željeznice Crne Gore*, Podgorica 2009, 9.
[2] Do 1845. godine u svijetu je bilo izgrađeno 16.000 kilometara pruge, 1855. godine 487.000, a 1910. godine je bilo više od milion izgrađenih kilometara pruge.
[3] *Istorija novog veka*, u redakciji akademika J. V. Tarlea, Beograd 2008, 490.
[4] Senaid Hadžić & Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja, Od idejā do ujedinjenjā*, Mostar 2019, 279-281.

pitanje u čijem rješavanju će Bugarska aktivno učestvovati. Njene pretenzije sjevernije od Šar-planine bile su znatno manje izražene.[5]

Prednosti željezničkog saobraćaja bile su brzo uočene i od osmanskog javnog mnjenja, pa su i na Porti razmatrane brojne mogućnosti gradnje željezničkih trasa. Vojna saradnja između Francuske, Engleske i Osmanskog carstva, uperena protiv Rusije u toku Krimskog rata, nastavljena je i nakon njegovog završetka na način što su mlade Osmanlije upućivane na zapad da tamo izučavaju nauku i tehnologiju.[6] Upravo iz njihovih redova poticali su i zagovornici izgradnje željezničkih pruga na teritoriji Osmanskog carstva.[7] Takve ideje imale su svog utjecaja i na tanzimatske reforme koje su bile u toku, a u sklopu njih je razmatrana i ideja o izgradnji pruge Istanbul – Beč, odnosno do granice sa Austro-Ugarskom. Bečki dvor je 1868. godine uspio od Visoke Porte dobije koncesiju za izgradnju željezničke pruge na liniji Istanbul – Adrianopol (Drinopolje/Edirne) – Plovdiv – Sofija – Niš – Beograd sve do austro-ugarske granice. Gradnja željeznice je započela 1872, ali je privremeno obustavljena zbog ustanaka i ratova na većem dijelu Balkanskog poluostrva tokom „Istočne krize" od 1875. do 1878. godine. Radovi su po završetku krize nastavljeni, a željeznička pruga koja povezuje Istanbul i Beč završena je 1888. godine.[8] Da bi se željeznička mreža što više unaprijedila i razudila, stranim ulagačima su nuđene koncesije i garantiran im je monopol nad linijama. Pri kraju vladavine sultana Abdul Medžida Osmansko carstvo je raspolagalo sa prugama čija je ukupna dužina iznosila 452 km.[9] Pruga čiju je izgradnju investirao belgijski bankar, baron Moritz de Hirsch, povezivala je Istanbul sa Edrenama i Sofijom sa kracima od Edrena prema Alexandroupolisu. Završena je 1874. godine i bila je duga ukupno 562 km.[10] Na tome se nije stalo. Za vrijeme vladavine sultana Abdul Hamida II pruge su se intenzivnije gradile i dosegle su do Monastira, odnosno Bitole 1897. godine.[11]

[5] Vesna Zarković, Reforme u Osmanskom carstvu i Stara Srbija, *Baština*, sv. 35, Priština – Leposavić 2013, 144.

[6] *Istorija Osmanskog Carstva*, priredio Rober Mantran, prevela s francuskog Ema Miljković-Bojanić, Clio, Beograd 2002, 865. (u narednim napomenama prilikom navođenja ove bibliografske jedinice, koristićemo skraćenicu IOC).

[7] Prva željeznica u Osmanskom carstvu izgrađena je na dionici između Izmira i gradova Kasabe (159 km) i Aydina (73 km) u vrijeme vladavine sultana Abdul Medžida (1839-1861).

[8] Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *Themelimi i shteteve kombetare te Ballkanit 1804-1920*, Dituria, Tirane 2004, 183. (Navedeno prema: Gazmend Rizaj, Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata od 1900. do 1912. godine u kontekstu albanskog pitanja, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, br. 3, Zagreb 2019, 913).

[9] Joseph von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ Carstva*, 3, Zagreb 1979, 398.

[10] *Isto*, 398.

[11] *Isto*, 399.

Kako navode Charles i Barbara Jelavich, sredinom XIX stoljeća *sve balkanske zemlje imale su strast za izgradnju željeznica*.[12] Prije nego što će se dogoditi Berlinski kongres i među Južnim Slovenima su se pojavile ideje o izgradnji željezničkih pruga. Težnja za izlazom na more zagovarana je u Srbiji još polovinom XIX vijeka. Tu ideju razradio je Ilija Garašanin u „Načertaniju" iz 1844. godine, zagovarajući potrebu da se od Porte traži slobodan put do Jadranskog mora. Sa završetkom Istočne krize i održavanjem Berlinskog kongresa došlo je do stvaranja nove mape Balkana, ne samo geografske, već i političke, što je podrazumijevalo i pridavanje veće pažnje ukupnoj saobraćajnoj infrastrukturi.

Upravo u navedenom kontekstu našlo se i područje Novopazarskog sandžaka, koje je nakon 1878. godine razdvajalo granice Srbije i Crne Gore. U njegovom sastavu bilo je i područje kaze Akova sa Bihorom.

Položaj i značaj Novopazarskog sandžaka nakon Berlinskog kongresa

Prema članu XXV Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu i da postavi svoje garnizone u Novopazarskom sandžaku.[13] Do njihovog uspostavljanja došlo je na osnovu austro-osmanske konvencije od 21. aprila 1879. godine. Svoje trupe Austro-Ugarska je postavila u mjestima Pljevlja, Prijepolje i Priboj.[14] Prvobitno je bilo planirano da se trupe stacioniraju i u Bijelom Polju, ali se od te namjere odustalo zbog besputnosti terena.[15] Mandat koji je Austrougarska dobila na Berlinskom kongresu omogućavao joj je delovanje do linije *au delà de Mitrovitza*, ali je upravo bilo to što je otvaralo vrata za nedoumice i nagađanja u vezi sa novim ambicijama. Ovakvi stavovi predstavnika velikih sila doveli su Novopazarski sandžak u poziciju u kojoj je ostao ukliješten između Srbije i Crne Gore postajući na izvjestan način *politička zemljouzina* pogodna za dalje političke i druge planove Austro-Ugarske na Balkanskom poluostrvu. Za Osmansko carstvo on je bio nada da će se upravo na tom prostoru, u spletu promjenljivih političkih okolnosti, promijeniti i njihova politička pozicija na Balkanu. Kao zapadna kapija geostrateški osjetljivog prostora Kosovskog vilajeta, Novopazarski sandžak, prostor koji je zahvatao površinu od 7.666

[12] Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *Themelimi i shteteve kombetare te Ballkanit 1804-1920*, 183. (Navedeno prema: G. Rizaj, *Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata*, 913).

[13] S. Hadžić & A. Velagić, *Balkanska praskozorja*, 303-304; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, 278-279; Josef Matuz, *Osmansko carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992, 147.

[14] Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Zagreb 1910, 19, 92; Mita Kostić, Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa 1878, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, VII, Skoplje 1940, 93;

[15] *Bijelo Polje*, monografija, Beograd 1987, 140.

km²,[16] je bio spona sa Bosnom i Hercegovinom, ali i pogodan poligon za ostvarivanje saradnje Osmanskog carstva sa Austro-Ugarskom u raznim pogledima. Takve pozicije u potpunosti je bila svjesna austro-ugarska diplomatija, pa je uz veliku predostrožnost nastojala da Srbiju suzbije u ostvarivanju bilo kakvih utjecaja na tom prostoru. Kao jedan od uslova za priznavanje nezavisnosti Srbije, Austro-Ugarska je na Berlinskom kongresu zahtijevala od srpske vlade da se obaveže da će za izgradnju željezničke pruge od Beograda do osmanske granice, odnosno makedonskih pokrajina, angažovati austrijsku firmu.[17] Suprotno postignutim dogovorima srpska vlada je već u tom periodu isticala namjere da želi da pristupi gradnji željeznice od Merdara, na tadašnjoj srpsko-osmanskoj granici, do Medove na albanskoj obali. Uz dodatne diplomatske pritiske Austro-Ugarska je ipak primorala Srbiju da potpiše dva sporazuma – Sporazum o željeznicama i Sporazum o trgovini, koji je sklopljen u aprilu 1881. godine.[18] Sredinom juna iste godine sklopljen je još jedan sporazum. Radilo se o „tajnoj konvenciji" čijim se drugim članom knez Milan Obrenović, u ime Srbije, odrekao svake političke i vjerske propagande u Bosni i Hercegovini i u Novopazarskom Sandžaku.[19] U zamjenu za to srpski knez je obezbijedio svoju dinastiju za 10 godina i od dvora u Beču dobio dosta neodređeno obećanje *da se neće protiviti sama i da će kod drugih sila pomagati ako ona (Srbija) dođe u položaj da dobije kakvo teritorijalno uveličavanje u pravdu južne granice, ali izvan Novopazarskog Sandžaka*.[20] Ipak, odricanje od bilo kakve propagande ili ostvarivanja utjecaja kneza Milana na području Novopazarskog sandžaka, bilo je samo deklarativnog karaktera. Naime, srpski radikali su u svom programu iz 1881. godine za svoju politiku otvoreno postavili sljedeće ciljeve: slogu s Crnom Gorom i Bugarskom, zatim kulturno pomaganje neoslobođenih djelova srpstva i buđenje svijesti o narodnom jedinstvu.[21] Takav program nije isključivao ni djelovanje na području Novopazarskog sandžaka bez obzira na njegovu demografsku strukturu u kojoj je stanovništvo islamske religije činilo više od polovine ukupnog stanovništva. Na drugoj strani takva politika Srbije dolazila je u sukob sa interesima Austro-Ugarske, a svakako i Osmanskog carstva. No, iako je to bilo tako, veze pravoslavnog stanovništva sa područja Novopazarskog sandžaka, samim tim i

[16] Fikret Midžić, *Granice i teritorija Bosne i Hercegovine od Karlovačkog mira do kraja Prvog svjetskog rata na starim geografskim kartama (1699 – 1918)*, Bihać 2010, 80.
[17] G. Rizaj, *Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata,* 913.
[18] Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers,1804-1999*, Granta Books, London 2000, 149-150.
[19] Vladimir Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1936, 11-13; Mita Kostić, O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878), *Istoriski časopis*, knj. XIV-XV, 1963-1965, Beograd 1965, 399.
[20] M. Kostić, *Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku*, 94.
[21] Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, I, Beograd 1947, 443; M. Kostić, *O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878)*, 400.

sa područja kaze Bijelo Polje sa Bihorom, sa istomišljenicima u Beogradu, nisu prekidane što potvrđuje i jedan opširni izvještaj od 4. novembra 1887. godine Komande pljevaljske brigade, koji je upućen Komandi 15. kora u Sarajevu.[22]

Znajući da je ukrštanje njihovih interesa sa srpskim i osmanskim interesima na području Novopazarskog sandžaka neizbježno, Austro-Ugarska je pribjegavala diplomatskim potezima „korak po korak". „Tajna konvencija" Srbije sa Austro-Ugarskom, produžena je 9. februara 1889. i imala je da važi do 1895. godine. Diplomatskim načinom onemogućena da djeluje na pomenutom području, Srbija se orijentisala u pravcu moravsko-vardarske doline.[23] Ohrabrena ovom diplomatskom akcijom kojom je uspjela da uspostavi politički utjecaj u Novopazarskom sandžaku, Austro-Ugarska je od tog trenutka budno pratila sva dešavanja i ponašanja stanovništva, sa ciljem da još više produbi svoju političku dominaciju.[24] Međutim, u svojim namjerama prema svom susjedstvu, nije podbacivala ni Srbija. Budžetom za 1890. godinu za propagandne svrhe bilo je opredijeljeno 200.000 dinara, da bi već naredne godine taj iznos bio povećan na 500.000 dinara.[25] Iz tog budžeta bila su plaćena i lica zadužena za propagandu na području Novopazarskog sandžaka, među kojima se, konkretno za kazu Bijelo Polje, pominje izvjesni Joca Pupić.[26]

Da bi svoje ciljeve što lakše ostvarivala Austro-Ugarska je u Pljevljima ustanovila komandu c. kr. posadnih trupa u Novopazarskom Sandžaku (*K. K. Besatzungs-Truppen-Kommando*), uz koju je organizovala i obavještajnu službu koja je veoma sinhronizovano djelovala što se dâ vidjeti iz brojnih izvještaja obavještajaca koji su podatke prikupljali na terenu. Izvještaji iz Pljevalja su redovno upućivani c. kr. komandi 15 kora u Sarajevu, odakle su prosljeđivani vladi u Beču.[27] Komanda u Pljevljima imala je jednog generalštabnog oficira kao *civilnog komesara* ili *političkog referenta*, pred kojim su bili postavljeni vrlo ozbiljni zadaci, a prije svega da svestrano prati cjelokupan život stanovništva u Novopazarskom sandžaku i sve pojavnosti koje su bile u vezi sa njim.[28] Glavnu pažnju svog djelovanja, civilni komesar je morao usmjeriti na politička pitanja. Vlada iz Beča je, u tom pogledu, zahtijevala od komesara da radi na: 1) Iznalaženju političkih podjela i to ne

[22] M. Kostić, *O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878)*, 401, 402.
[23] M. Kostić, *Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku*, 94; M. Kostić, *O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878)*, 399.
[24] Dimitrije Đorđević, Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice, *Istoriski časopis*, knj. VII, 1957, Beograd 1957, 214.
[25] Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih djela, Prosvetno-političko odeljenje (dalje: AS, MID, PPO), 1891, pp, br. 551, red 8, Referat ministru (sačinjen u MID-u), Beograd, 23. februara 1891.
[26] M. Kostić, *O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878)*, 404.
[27] M. Kostić, *Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku*, 94; M. Kostić, *O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878)*, 400.
[28] M. Kostić, *Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku*, 94.

samo *Sandžaka Novog Pazara*, nego i cjelokupnog Kosovskog vilajeta 2) Što je moguće tačnije ustanovljenje broja stanovništva 3) Pronalaženje kako se broj stanovnika dijeli po vjerama. 4) Iznalaženje broja stanovništva po narodnosti 5) Ustrojstvo uprave i sudstva 6) Proučavanje saobraćaja, željeznica, pošta, telegrafa i cesta 7) Ispitivanje kako stoji s narodnim obrazovanjem.[29] Sve navedene zadatke civilni komesar je, uz podršku potčinjenih službenika, pokušavao da realizuje u zadatim rokovima. Dosljednim poštovanjem postavljenih ciljeva Austro-Ugarska je jedino mogla računati na sigurno ostvarivanje svog interesa na prodor prema Novopazarskom sandžaku.

Bosanska Istočna pruga (*Bosnische Ostbahn*)

Osmansko carstvo tokom druge polovine XIX vijeka nije željelo da zaostane za ostalim evropskim zemljama u pogledu željezničke infrastrukture. Samo desetak godina nakon Krimskog rata na Porti se javila ideja na koji način se povezati sa Zapadom, a prije svega sa austro-ugarskom željezničkom mrežom. U tom pogledu bilo je zamišljeno da se to učini uz pomoć teritorije Srbije, koja nije podržala ovu ideju jer je zahtijevala direktne razgovore sa Portom, pokušavajući da izbjegne razgovore sa predstavnicima kompanija koje su se bavile izgradnjom željeznica.[30] Shvatajući da se na toj strani ne mogu zadovoljiti željeni interesi, a ne želeći da se odrekne Bosne i Hercegovine, Porta je 1869. godine razmatrala potpuno nov projekat koji je predviđao da željeznička trasa ide od Istanbula, preko Edirne – Skoplja – Prištine i Novog Pazara, na Sarajevo, a odatle na Brod ili Banja Luku – Sisak, gdje bi se spojila sa austrijskom željezničkom mrežom.[31] Na ovu bosansko-sandžačku varijantu pruge bečki politički krugovi su blagonaklono gledali, dok su se u Srbiji pribojavali da bi njena realizacija mogla biti krajnje štetna i ekonomski i politički, zbog toga što će austrijska industrijska roba *preplaviti Tursku*, a u slučaju rata Austrija bi mogla veoma lako prebaciti svoju vojsku na jug *prije nego što bi se ruski vojnik mogao maći*.[32] Takva razmišljanja bila su i motiv za rusku diplomatiju da poradi na opstrukcijama u vezi sa ovim planom. Prilika za to ukazala se 1871. godine kada je umro Ali-paša, jedan od najvećih zagovornika *bosanske pruge*. Njegov nasljednik, Mahmud-paša, podlegao je ruskim diplomatskim utjecajima i odustao od projekta *bosanske pruge*,[33] kako je ova trasa nazivana u najširim krugovima stanovništva. S obzirom da se sa Mahmud-pašom nije mogao sklopiti odgovarajući ugovor, baron Moric Hirš, vlasnik Kompanije *Chemins de fer Orientaux (Orijentalne pruge)*, sa sjedištem u Parizu, pristupio je potpisivanju potpuno novog ugovora sa Portom 1872.

[29] I*sto*, 94.
[30] D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice*, 216.
[31] *Isto*, 217.
[32] *Isto*, 217.
[33] *Isto*, 218.

godine, kojim je odbačen željeznički spoj osmanske sa austro-ugarskom prugom preko teritorije Bosne.[34] Na zalaganje Hiršove kompanije 1873. godine izgrađena je željeznička pruga Solun – Skoplje, koja je naredne godine produžena do Mitrovice. Za izvođača radova angažovana je jedna austrijska firma (na osnovu sporazuma iz 1869). Da bi se ostvarilo što bolje povezivanje balkanskih posjeda na kojima je bila prisutna Austro-Ugarska, bilo je potrebno izgraditi još jedan krak pruge koji bi spojio teritoriju Bosne i Hercegovine i Mitrovicu koja je već imala željezničku vezu sa Solunom.[35] Do kraja 1874. godine na teritoriji Osmanskog carstva u promet je bilo pušteno 1.300 km željezničkih pruga, ali se za gradnju pruge Uvac[36] - Mitrovica morao čekati povoljan trenutak. U međuvremenu dogodila se Istočna kriza (1875-1878), nakon koje je, na osnovu odluka kongresa sazvanog u Berlinu, Austro-Ugarska dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu.

Austro-Ugarska diplomatija je u novembru 1900. godine objelodanila vijest da će se ubrzo započeti sa gradnjom tzv. bosanske željeznice koja bi spajala Sarajevo sa Novopazarskim sandžakom, a da će pruga odatle, najvjerovatnije, produžiti do Mitrovice. Jedan od glavnih pokretača ovog projekta 1900. godine, bio je Venjamin Kalaj, upravitelj Bosne i Hercegovine od 1878-1903. godine. Ključni razlozi koji su ga opredijelili za ovu inicijativu bili su u tome što je on smatrao da bi direktna linija Sarajevo – Solun, Austriji dala mogućnost kontrole nad željezničkom mrežom cjelokupnog Balkana, a što bi, opet, obezbijedilo sprovođenje austrijskog utjecaja i volje. Nadalje, Kalaj je bio mišljenja da će takva pruga omogućiti brže dopremanje vojnih snaga u Novopazarski sandžak i Makedoniju, da će otvoriti nova područja austrijskoj trgovini i industriji i da će suzbiti opasnost srpskih, italijanskih i ruskih željezničkih planova koji bi mogli preduhitriti Austriju.[37] Saglasni sa ovako obrazloženim planom, ministar inostranih poslova Goluhovski i članovi Krunskog savjeta su prihvatili Kalajevu ideju i novembra 1900. godine odobrili građenje prve dionice od Sarajeva do sandžačke granice. Njihove pretpostavke išle su u pravcu da će se nakon ove realizacije pristupiti i realizaciji kraka do Mitrovice.[38] Takve vijesti bile su signal za ruskog ambasadora da izvijesti svoju vladu i iznese svoje mišljenje prema kome izgradnja ove željeznice ima za cilj da ogradi Bosnu i Hercegovinu i da onemogući spajanje Srbije i Crne Gore.[39] Ruski ministar spoljnih poslova, Lamsdorf, je februara 1901. godine poručio austrijskom dvoru da bi gradnja ove pruge značila povredu sporazuma od 1897.

[34] *Isto*, 218.

[35] *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, Vol. V, The Near East, Chapter XXXIX – The Dispute About the Adriatic and Novibazar Railways, 1906-8, doc. № 230, *Sir. E. Goschen to Sir Edward Grey*, Vienna, February 5, 1908, Enclosure in № 230. Memorandum by Mr. Gregory on Baron von Aehrenthal's „Expose". (Navedeno prema: G. Rizaj, *Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata,* 920).

[36] Uvac je naselje u istočnom dijelu Bosne i Hercegovine, na granici sa Srbijom.

[37] D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice*, 218-219.

[38] *Isto*, 219.

[39] ABO DMC, f. Prinovljeni spisi, 1900, br. 61, Izvještaj iz Beča Muravjovu, 4. novembra 1900.

godine između Rusije i Austrije, a samim tim i promjenu stanja na Balkanu. Iako argumentovan, ovaj stav nije naišao na političko razumijevanje bečkog dvora. Štaviše, grof Goluhovski je odgovorio da za protest nema mjesta tvrdeći da gradnja ove pruge proističe iz Berlinskog ugovora i da je kao takva stvar Austrije i Osmanskog carstva.[40] Nezadovoljna odgovorom, Rusija je nastavila sa oponiranjem.

Vijest o gradnji *bosanske željeznice* je iz Beča brzo stigla do Srbije i uznemirujuće odjeknula, jer je bila shvaćena kao direktna prijetnja i stavljanje pred svršen čin. Stoga, uzimajući sve u obzir, srpska diplomatija se pobrinula da pruži adekvatan odgovor. Smatrajući da će Porta promijeniti svoj stav, jer je vijest o gradnji željeznice i u Novopazarskom sandžaku disonantno odjeknula, Srbija je istakla plan o „timočkoj prugi", koja bi bila produžena do granice sa Osmanskim carstvom.

Godine 1902., ne obazirući se na ruske diplomatske note, grof Goluhovski je uspio da obezbijedi novčana sredstva (75.000.000 kruna) za početak radova na gradnji pomenute pruge. Istočno-bosanska željeznica od Sarajeva do Uvca, sa krakom na Vardište, bila je završena 1906. godine. Međutim, ubrzo se pokazalo da je ona bez svog nastavka do Mitrovice „slijepo crijevo". Kao dokaz da je ta tvrdnja tačna može poslužiti činjenica koja govori da je na njoj promet putnika i robe bio veoma slab i da ostvareni prihod nije pokrivao ni troškove samog saobraćaja.[41]

Sandžačka (Novopazarska) i Jadranska željeznica

Težnja za izlazom na more pojavila se u Srbiji još polovinom XIX vijeka. Tu ideju razradio je Ilija Garašanin u „Načertaniju" iz 1844. godine, zagovarajući potrebu da se od Porte traži slobodan put do Jadranskog mora. Nakon izgradnje prvih željeznica u Srbiji, a posebno od 1896. godine kada je bio sačinjen projekat tzv. „timočke željeznice", koja je bila zamišljena da od Kladova ide dolinom Timoka do Niša, ideja o „Jadranskoj željeznici" postala je još interesantnija.[42] U srpskim diplomatskim krugovima se razmišljalo da se „timočka željeznica" od Niša jednom trasom produži do osmanske granice, a odatle preko osmanske teritorije da ide do Jadranskog mora. Na Porti je to pitanje pokrenuto 1897. godine, ali zbog zauzetosti u ratu sa Grčkom i uopšte zbog opštih političkih prilika na Balkanu, sa Porte nije mogao stići očekivani odgovor. Da bi ipak odobrovoljo Srbiju sultan je pomenute godine dozvolio otvaranje škola za srpsku mladež u Bitoljskom i Solunskom vilajetu.[43] Nezadovoljna takvim postupkom, Srbija nije htjela da odustane od svojih planova. S proljeća 1898. godine ponovo je inicirano da Porta dâ svoj pristanak

[40] D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice*, 219.
[41] *Isto*, 219.
[42] Mihailo Vojvodić, *Putevi srpske diplomatije*, Beograd 1989, 151.
[43] AS, MID, PPO, 1897, red 430, pp, br. 976, Izvještaj iz Carigrada, 11. aprila 1897.

na srpski željeznički projekat. Kako se u tom periodu za Srbiju na Porti nije mogla obezbijediti ruska podrška i ovaj diplomatski pokušaj je ostao bez uspjeha.[44]

Zaoštravanje odnosa između Srbije i Austro-Ugarske 1903. godine, a posebno carinski rat, iznova su aktuelizovali pitanje „Jadranske željeznice", jer se u vladinim krugovima sve više uviđalo da je Srbiji potrebno trajnije rješenje za njenu spoljnu trgovinu.[45] Međutim, u svojim namjerama oko željeznice nije mirovala ni Austro-Ugarska. „Željeznička politika", koju je vodio Erental, pokrenuta januara 1908. godine, predviđala je realizaciju tri željeznička projekta. Prvi je bio tzv. sjeverni krak koji je podrazumijevao izradu željezničke trase na relaciji Vardište i Užice. Srednji krak je bio planiran za povezivanje sa teritorijom Kosovskog vilajeta na relaciji Uvac – Mitrovica, dok je južni krak bio usmjeren prema sjevernoj Albaniji povezivanjem Kotora i Medove.[46] Snažna austro-ugarska spoljnopolitička ofanziva, međutim, nije mogla proteći bez određenih reagovanja onih strana na čijim teritorijama je imala da se odvija.

Kako je iz ugla ovog rada posebno važan srednji krak planirane željeznice, ukratko ćemo se osvrnuti na njega. Pruga Uvac – Mitrovica je, nakon izlaska na teren inženjera za proučavanje trase, dobila dvije varijante.[47] One su podrazumijevale da je trasa od Uvca do Prijepolja istovjetna i da treba da prati za saobraćaj prirodno predisponiranu dolinu Lima. Od Prijepolja, prva varijanta je podrazumijevala da produži limskom dolinom na jug. Ona je dobila neslužbeno ime „Rožajska trasa". Druga varijanta je podrazumijevala odvajanje od Prijepolja i praćenje doline Mileševe, odakle bi se usmjerila prema Sjenici, Novom Pazaru i tako došla do odredišta - Mitrovice. Ova varijanta je neslužbeno bila poznata pod imenom „trasa Rogozna".[48] Posmatrano iz globalnog ugla i jedna i druga varijanta su odgovarale potrebama stanovništva nahije Bihor, odnosno kaze Bijelo Polje. „Rožajska trasa" je bila planirana tako da direktno prolazi preko područja Bihora i nastavlja prema Beranama i Rožaju da bi na kraju stigla do Mitrovice kao krajnje odredišne tačke. Ovako planirana, ova trasa je i priželjkivana među stanovnicima Bihora, jer je uveliko mogla promijeniti postojeće prilike na tom području. Ona je, u svijesti Bihoraca, bila nagovještaj boljeg života i uopšte ekonomskih prilika. Njen prolazak velikim dijelom teritorije Bihora značio bi izvanrednu priliku za povezivanje ovog područja sa znatno udaljenijim krajevima, ne samo u smislu putne infrastrukture, već u mnogo složenijem i višeslojnijem značenju. Ipak, na kraju sumiranja svih relevantnih činjenica u vezi sa trasama, Beč se konačno odlučio za tzv. „trasu Rogozna", a da ona prevagne doprinijelo je to što je ova trasa povezivala veća gradska naselja Sandžaka – Prijepolje, Sjenicu i Novi Pazar.

[44] M. Vojvodić, *Putevi srpske diplomatije*, 152.
[45] Novak Ražnatović, Crna Gora i pitanje Jadranske željeznice 1900-1902. godine, *Istorijski zapisi*, 1, Titograd 1968, 113.
[46] D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice*, 230.
[47] AS, MID, PPO, 1908, red. 256, pp, br. 589, Izvještaj iz Carigrada, 19. marta 1908.
[48] D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice*, 234.

Nju su priželjkivali i tada aktuelni osmanski vojni garnizoni. Sa strateške tačke posmatranja postojao je još jedan razlog zbog koga je ova dionica dobila prioritet, a on je što je masiv planine Rogozne bio važan osmanski odbrambeni položaj prema Mitrovici i Kosovu, koji je zatvarao pristup iz Bosne i Sandžaka za Makedoniju.[49]

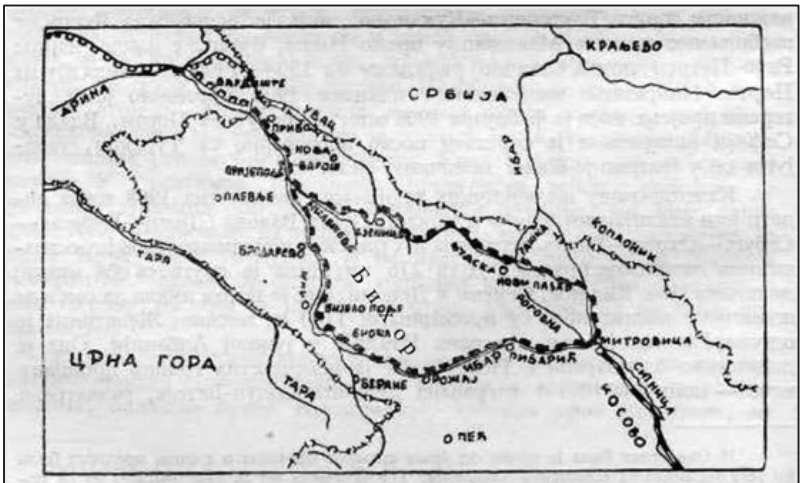

Сл. 3 — Пројекти новопазарске железнице.
Fig. 3 — The Novibazar railway projects. (Po karti Remy, Sandsakbahn und Donau-Adriabahn; Neue Freie Presse No 15620, 15 II 1908).

Prilog 1. *Projekti Sandžačke (Novopazarske) željeznice.*[50]

Kada je Austro-Ugarska objelodanila namjeru da želi da gradi željeznicu od Uvca do Mitrovice na Kosovu, to je u osmanskim političkim krugovima izazvalo zabrinutost jer se uvidjelo da bi se na taj način austro-ugarska željeznička mreža preko Novopazarskog sandžaka, Kosova i vardarske doline, direktono povezala sa Solunom i Sredozemnim morem.[51] Imajući to na umu sultan Abdul Hamid II je crnogorskom poslaniku u Carigradu, Mitru Bakiću, predočio da bi bilo neophodno da Osmansko carstvo, Crna Gora i Srbija, zajednički istupe jednom protestnom notom protiv austro-ugarskih željezničkih planova.[52] U odgovoru iz Crne Gore stajalo je: *Budući smo se*

[49] D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice*, 235.
[50] Preuzeto iz: Dimitrije Đorđević, Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice, *Istoriski časopis*, knj. VII, 1957, Beograd 1957, 234. Na ovoj karti naše je dodavanje naziva Bihor.
[51] *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. III, sv. 1/I, priredili Mihailo Vojvodić i Ljiljana Aleksić-Pejković, Beograd 2010, 9.
[52] Državni Arhiv Crne Gore, Ministarstvo inostranih djela (dalje: DACG, MID), f. 55, dok. br. 1456, Mitar Bakić – Vojvodi Gavru Vukoviću, Carigrad, 21. oktobra 1908; N. Ražnatović, *Crna Gora i pitanje Jadranske željeznice*, 115, 116, 117.

riješili vjerno sljedovati linijom ponašanja u ovom pitanju koju Njegovo Veličanstvo Sultan izvoliće nam odrediti, očekujemo njegova uputstva.[53]

Razumijevajući da je ukupna situacija vrlo važna i vlada Srbije se potrudila da pruži adekvatan odgovor. Suprotstavljanje Srbije namjerama Austro-Ugarske dato je kroz isticanje potrebe da se pristupi gradnji željezničke pruge koja bi povezala Dunav sa Jadranom. Srpska vlada je namjeravala da gradi željeznicu od Merdara (na tadašnjoj srpsko-osmanskoj granici) do Medove na albanskoj obali. Izlaz željeznice na Bar tada je bio neprihvatljiv i zbog toga što je članom XXIX Berlinskog ugovora (1878) Austro-Ugarska imala pravo policijskog nadzora nad crnogorskom obalom. Izgradnjom takve pruge, Srbija bi bila u prilici da u svojim rukama zadrži najvažnije balkanske saobraćajne arterije i tako postane najvažnija tranzitna država na Balkanu.[54] Takva pozicija dala bi joj mogućnost ostvarivanja direktnih utjecaja na područje Novopazarskog sandžaka, što nije odgovaralo ni Osmanskom carstvu, a ni Austro-Ugarskoj.

Zanimljivo je reći da se krajem 1906. pojavio sličan plan o balkanskoj transverzalnoj željeznici. Prema tom zamišljenom projektu bilo je planirano da se izgradi trasa koja bi povezivala Ulcinj i Prahovo na Dunavu. Na toj trasi povezali bi se Skadar, Prizren, Peć, Mitrovica, Kuršumlija i Niš.[55] Izgradnju ove pruge i njenu realizaciju podržala bi mješovita francusko-talijansko-britanska korporacija. Taj plan nije bio slučajan, jer su ga zagovarali upravo Talijani u okviru svoje balkanske politike, a i zbog suparništva s Austro-Ugarskom u ovom dijelu Evrope.[56] I premijer italijanske vlade Đovanni Gioliti i ministar vanjskih poslova Tomazo Titoni, toplo su preporučivali talijansko finansijsko ulaganje u tu željeznicu.[57]

U martu 1908. godine, nakon dobijanja finansijske pomoći u vidu francuskog, britanskog, ruskog i italijanskog kapitala, srpska vlada zatražila je od Porte koncesiju za izgradnju Jadranske željeznice.[58] Iako se nije službeno oglasila protiv dodjele koncesije, Porta je na razne načine prolongirala davanje konačnog odgovora. Karakteristično je istaći da je septembra 1908. godine "sjevernu Albaniju" proputovao i Rus, Aleksandar Bašmakov sa zvaničnim objašnjenjem *da bih raščistio kolike su mogućnosti za izgradnju željezničke pruge koja bi povezivala Srbiju sa Jadranskim morem*.[59] Svakako, Bašmakov kao Rus nije skrivao da je za njega *zaštita slovenskih interesa u isto vrijeme*

[53] Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Državnog Muzeja na Cetinju (dalje: ABO DMC), f. Memoari Gavra Vukovića, depeša Mitru Bakiću od 25. oktobra 1900. godine.
[54] Ferdo Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Split 1933, knj. 7. Прир. Младен Вукомановић, Београд 1980, 56; G. Rizaj, *Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata,* 916.
[55] G. Rizaj, *Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata,* 915.
[56] *Isto*, 915.
[57] *Isto*, 915.
[58] BDOW-VXXXIX,No. 243, Sir F. Bertie to Sir Edward Grey, Paris, March 3, 1908. (Navedeno prema: G. Rizaj, *Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata*, 926).
[59] Aleksandar Bašmakov, *Preko Crne Gore u zemlju Gega*, CID, Podgorica 1996, 7.

sprovođenje interesa moje zemlje. Takođe, on nije krio ogorčenje stavom Austrije koju je optuživao da joj je namjera da *srpsko pleme mora leći u grob*.[60] Na kraju, u pogledu trase buduće „Jadranske željeznice", Bašmakov je zaključio: *Najbolji pravac željezničke pruge koja će jednog dana povezivati Srbiju i Jadransko more je trasa koja ide od Mitrovice pravom linijom preko metohijske ravnice na manastir Visoki Dečani (s jednim krakom za Peć, pa dolinom Dečanske Bistrice i tunelom Bogićevica (7-8 km) na Plav i Gusinje, pa tunelom (iste dužine) ispod Predelca i dolinom Cijevne na Podgoricu, da bi se na kraju završila u pogodnom pristaništu Bar*.[61] U apsoloviranju pitanja „Jadranske željeznice" Bašmakov je zanemario činjenicu da se radilo o prostoru na kome su se sukobljavali različiti politički, državni i konfesionalni interesi, što je uvijek bilo potencijalno žarište stvarnih, odnosno oružanih sukoba.

Prilog 2. *Željeznički projekti na Balkanu 1908. godine*.[62]

[60] *Isto*, 8.
[61] *Isto*, 179.
[62] Preuzeto iz: Dimitrije Đorđević, Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice, *Istoriski časopis*, knj. VII, 1957, Beograd 1957, 231.

Planovi sa željeznicama bili su presječeni u junu 1908. godine, kada je došlo do nemira koji su prerasli u Mladotursku revoluciju.[63] Novi režim se Sandžačkoj željeznici odupirao na diplomatski način. Kada je Mustafa-paša septembra 1908. godine podnio ministru građevina u Carigradu opširan izvještaj o radovima na izgradnji Sandžačke željeznice, ministar je cjelokupnu stvar riješio na način što je proglasio sekundarnom u odnosu na osmanske interese.[64] Ovakav stav izazvao je veliko neraspoloženje u austrijskoj ambasadi u Carigradu, koja je odmah izvijestila svoju vladu u Beču. Planovi o izgradnji Sandžačke željeznice sačekali su aneksiju Bosne i Hercegovine. Povlačenje austro-ugarskih garnizona sa područja Pljevaljskog i Novopazarskog sandžaka, unijelo je nove nade da će radovi biti nastavljeni. Ipak, pregovori povedeni o tome 1909. godine nisu imali pozitivan ishod. Mladoturci nisu bili pristalice željezničkog projekta, već su prvenstveno tražili od Austro-Ugarske da im garantuje vojnu bezbjednost Novopazarskog sandžaka.[65]

Nakon diplomatskih pritisaka u vezi sa investiranjem u „Jadransku željeznicu", koje smo pomenuli, na kraju je popustila i Porta i u septembru 1909. francuskom dioničarskom društvu data je dozvola za preliminarno sondiranje terena. U oktobru iste godine stigli su francuski inženjeri sa namjerom da izvrše trasiranje željezničke pruge. Međutim, na terenu su naišli na neprijateljski raspoloženo albansko stanovništvo Kosovskog vilajeta, pa su sredinom decembra 1909. godine bili prisiljeni da zaustave radove i vrate se u Istanbul.[66] Na taj način radovi na Sandžačkoj željeznici sveli su se uglavnom na pripremne radnje – proučavanje „trase Rogozna", povjeravanje budućih poslova glavnom inženjeru Društva orijentalnih željeznica, Fridrihu, obezbjeđivanju i dopremanju vojnih snaga koje bi štitile radnike i samu trasu, odabir Deutsche Bank-e koja je imala da finansira radove i budno praćenje novinskih članaka koji su govorili o razvoju situacije na terenu.[67]

Poslije neuspjeha 1909. godine projekat Sandžačke željeznice nije pokretan sve do balkanskih ratova od strane Erentalovog nasljednika Bertholda. Međutim, dogovorena podjela Novopazarskog sandžaka između Srbije i Crne Gore prvih dana rata, stavila je tačku na ovaj željeznički projekat.

[63] *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914, knj. III, sv. 1/I*, 10.
[64] D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice*, 236-237.
[65] *Isto*, 242.
[66] Đorđe Mikić, Pitanje trasiranja sandžačke i jadranske železnice kroz Kosovski vilajet 1908/9. godine*, Obeležja*, III, Jedinstvo, Priština 1976, 106.
[67] O ovim dešavanjima, zanimljivo je reći, pisao je i beogradski *Trgovinski glasnik*. Opširnije: *Trgovinski glasnik*, br. 67, 70, 73, 84. i 91. od aprila 1908; *Trgovinski glasnik*, br. 167, od 27. jula 1908; *Trgovinski glasnik*, br. 165, 179, od jula 1908. godine

Prilog 3. *Mreža balkanskih željeznica u prvoj deceniji XX vijeka: postojeće željeznice,predložene željeznice i projekti željeznica.*[68]

Male sredine i veliki planovi

Administrativnim promjenama sprovedenim prije održavanja Berlinskog kongresa 1878. godine kadiluk Bihor je preimenovan u kadiluk Akova, odnosno *Bjelopoljski kadiluk*. Jedno kraće vrijeme, koje je predstavljalo prelazni period, kadiluk se zvao *Bihorsko-bjelopoljski kadiluk*, da bi od 1866. godine preovladao naziv *Bjelopoljski kadiluk.*[69] U kasablijskim uslovima života ugled bjelopoljskog kadije je porastao, a sa njim i njegova uloga u rješavanju problema iz svakodnevnog života stanovništva koje mu je, po sudskom

[68] Preuzeto iz: Gazmend Rizaj, Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata od 1900. do 1912. godine u kontekstu albanskog pitanja, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, br. 3, Zagreb 2019, 925.
[69] *Bosna*, br. 30, Sarajevo, u ponedjeljak 5. i 18. dekembra 1866. god.

nadleštvu, pripadalo. Stvaranjem nove političke mape na Balkanu 1878. godine, teritorija Bjelopoljskog kadiluka praktično je postala granično područje prema Crnoj Gori, što je nametalo obavezu sasvim drugačijeg vojnog organizovanja, pa i djelovanja njegovih čelnih ljudi. U novonastalim okolnostima trebalo je ispoljiti svu pragmatičnost kako u političkom, tako i u društvenom djelovanju.

U saobraćajnom pogledu područje Bjelopoljske kaze bilo je prilično neuređeno. Putna mreža je bila u lošem stanju i na nju je pozornost obraćena tek u vrijeme tanzimatskih reformi, preciznije sa donošenjem Zakona o putevima 1869. godine.[70] Iako je mirovni sporazum u Berlinu bio potpisan, te iako je obavezivao sve članice potpisnice, oružani incidenti u graničnoj zoni Bjelopoljske kaze i dalje su bili prisutni i često remetili svakodnevicu uvodeći tamošnje stanovništvo u vojničke obaveze. Pored ovih, u mnogim sandžačkim sredinama javili su se 1880. godine i problemi između lokalnog muslimanskog stanovništva i centralne vlasti vezani za regrutaciju mladića prispjelih za vojsku. Iz Bijelog Polja bio je protjeran kajmekam sa svojim saradnicima, dok je u nekim drugim mjestima regrutnim komisijama rad bio onemogućen. Lokalna kriza je prijetila da preraste u mnogo ozbiljniju krizu, ali je uz velike napore vlasti ipak prevaziđena.[71] Da bi situaciju održala pod kontrolom, Porta je pored kaze Bijelo Polje, formirala i kazu Mojkovac i posebnu nahiju Vraneš. Nešto kasnije (1884-1885), sultanovom iradom obrazovana je kaza Donji Kolašin, spajanjem nahije Vraneš i Ravne Rijeke i dotadašnje kaze Mojkovac.[72] Administrativne promjene ipak nisu mogle zaustaviti narastanje ekonomskih problema, uz koje su pogranični incidenti dodatno otežavali cjelokupnu situaciju. Kada je 28. novembra 1884. godine jedna crnogorska pogranična četa na čelu sa barjaktarom Milošem Radovićem, bez suđenja, ubila devet muslimanskih stanovnika iz Bjelojevića, koji su lovili ribu na Biogradskom jezeru (ukupno ih je bilo 13), na Cetinje nije upućen tačan izvještaj o tom događaju. Istupom osmanskog poslanika na Cetinju, Dževad-paše,[73] cjelokupan slučaj je dobio karakter diplomatskog problema, zbog čega je moralo da se pristupi formiranju mješovite komisije koja je imala zadatak da cjelokupan slučaj ispita i donese konačnu odluku.[74] Sa Cetinja su savjetovali oprez prilikom pregovora sa Raif efendijom, glavnim osmanskim eksponentom u ovom incidentu.[75] Mješovita komisija i pored dobre volje svojih članova, nije

[70] *Bosna*, br. 176, Sarajevo, u ponedjeljak 13. i 25. oktobra 1869. god.
[71] Opširnije vidjeti: Sait Š. Šabotić, Pobuna Bihoraca povodom regrutacije mladića za osmansku vojsku 1880. godine, *Almanah*, 73-74, Podgorica 2017, 223-233.
[72] *Bijelo Polje*, monografija, Beograd 1987, 141.
[73] *Glas Crnogorca*, br. 11, Cetinje, 11. marta 1884, 3; *Glas Crnogorca*, br. 12, Cetinje, 18. marta 1884, 3; Jovan Muhadinović, *Osmansko poslanstvo i muslimani Crne Gore 1879-1912*, Podgorica 2022, 27.
[74] DACG, MID, f. 15, dok. br. 40;1, *Serdar Miro Vlahović – Ministru vojnom, vojvodi Plamencu*, Kolašin, 29. novembra 1884. god.
[75] DACG, MID, f. 15, dok. br. 41;1, *Voj. S. Radonjić – Baju Gardaševiću,* Cetinje, 25. januara 1885. god.

mogla otkloniti uzroke pograničnih sukoba, niti konkretno navedenog, pa su se oni nastavili sve do balkanskih ratova.

Nakon Berlinskog kongresa ekonomska situacija se u nahiji Bihor i uopšte Bjelopoljskoj kazi počela pogoršavati. Na takvo stanje utjecalo je više faktora, među kojima je i dolazak muhadžira sa područja Nikšića, Kolašina, Mojkovca, ali i Bosne i Hercegovine.[76] Naime, sticanje nezavisnosti Srbije i Crne Gore i zaposijedanje Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, podstaklo je teritorijalno premještanje stanovništva: muslimanskog stanovništva iz okruga koji su bili pripojeni Srbiji na teritoriju Osmanskog carstva i pravoslavnog stanovništva u obrnutom smjeru.[77] Jedan dio pravoslavnog stanovništva iz Crne Gore takođe se pokrenuo pa je preko teritorije Novopazarskog sandžaka tražio nova staništa u Srbiji. Dio muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine iskoristio je teritoriju Novopazarskog sandžaka kao etapnu stanicu na putu prema Maloj Aziji. Svi ti događaji ostavljali su određene posljedice na prostor i stanovništvo nahije Bihor i šireg prostora. Kako je to bilo i vrijeme velikih reformi u Osmanskom carstvu, situacija se dodatno komplicirala, jer je trebalo usaglasiti sve stavove centralne i lokalne vlasti.[78] Oni muhadžiri koji su odlučili da se zadrže na prostoru Bjelopoljske kaze, naseljavali su se na seoskim utrinama, odnosno zajedničkoj zemlji koju su koristili svi seljani za ispašu. Zauzimanjem tih parcela smanjivao se prostor za gajenje stoke, što je dovodilo do smanjenja stočnog fonda. Opadanjem broja grla stoke koje su seljani gajili, smanjivala se i mogućnost prehranjivanja porodice. Taj proces je dalje vodio prema iseljavanju, odnosno napuštanju vjekovnih ognjišta.[79] Nesuglasje između centralne i lokalne vlasti stvaralo je pojavu odmetničkih družina, koje su pljačkale, zlostavljale i stanovništvo kaze Bijelo Polje i nahije Bihor izlagale raznim drugim vidovima pritisaka, stvarajući ambijent nesigurnosti. Nakon 1880. godine na ovo područje sve češće su upadale i čete iz Crne Gore.[80] To je primoravalo predstavnike vlasti da započnu sa stvaranjem tzv. zaptijskih patrola koje su svojim zasjedama i potjerama nastojale da suzbiju porast kriminala.[81]

Što se tiče drugih privrednih grana i u njima se osjećao izvjestan pritisak, naročito u trgovini. Do Berlinskog kongresa njom su se u najvećoj mjeri bavili muslimani, da bi nakon toga trgovinske aktivnosti počeli

[76] *Bijelo Polje*, 148.

[77] Od 1909-1911. godine 450 muslimanskih porodica, došavši iz Bosne i Hercegovine, naselile su se u Sandžaku, od kojih 185 zapadno od Lima, 110 u donjoj dolini Lima, a oko 50 u oblasti Nove Varoši. Gaston Gravje, *Novopazarski Sandžak* (reprint izdanje), „Jedinstvo“, Novi Pazar 1977, 68.

[78] Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje, Istorijsko-etnloška rasprava*, EI SANU, Beograd 1979, 228-230.

[79] Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 228-229.

[80] *Isto*, 228.

[81] Među predvodnicima četa koje su pokušavale da zaštite muslimansko stanovništvo od raznih nevolja, prednjačila je jedna formacija pod komandom Fejza Kaljića i hodže Mehmeda Gušmirovića.

preduzimati i pravoslavci. Jedan broj pridošlih muhadžira, naročito oni koji su se nastanili u Bijelom Polju ili Rožajama, počeo je da se bavi zanatlijskim poslovima, mada je bilo i onih koji su stupili u red ulemanskog sloja. Na taj način oni su, unekoliko, potiskivali stanovništvo koje se od ranije nalazilo na prostoru nahije Bihor i gradskih sredina kojima je ona gravitirala. Važnu ulogu u privrednom životu nahije Bihor činile su vodenice i vodeničari koji su ih opsluživali. Iako ni malo lak, vodeničarski zanat je bio prilično cijenjen, a njegovom razvitku doprinosila je sama konfiguracija terena i bogatstvo vodenim tokovima. Prema sačuvanim podacima, u Bjelopoljskoj kazi su 1896/1897. godine bile 173 vodenice.[82]

Na prostoru nahije Bihor stanovništvo je, osim u konfesionalnom pogledu, bilo izloženo i drugim društvenim podjelama. Prije svega tu se podrazumijeva podjela na bratstveničkoj osnovi, koja je bila dosta izražena i naročito primjetna prilikom krvnih osveta.[83] Kod bihorskih bratstava bila je razvijena svijest o pripadništvu istom bratstvu i zajedništvu, kao i o tome da će bratstvo svojom snagom pružiti zaštitu svom članu, ne samo u pogledu fizičke, već i materijalne pomoći ukoliko se za njom ukaže potreba. Za muslimansko stanovništvo u oblasti Bijelog Polja i Bihora, Gaston Gravje tvrdi da je zadržalo instituciju zadruge u kojima je bilo od 50-60 članova: *Ona sačinjava jednu celinu, ona se pokorava jednom starešini, grupiše se oko jednog ognjišta nosi jedno isto ime i skoro uvek sama obrazuje jedno 'selo' koje nosi ime same familije*.[84]

Ukupnu situaciju na prostoru nahije Bihor, koju je karakterisalo latentno postojanje anarhije, loša ekonomska situacija i prisustvo imovinske i lične nesigurnosti, dodatno je pogoršavao blagonaklon stav sultana prema Albancima, neefikasnost lokalnih organa vlasti i rovarenja tajnih pristalica raznih strana – srpske, austro-ugarske i osmanske.[85]

Prema dostupnim podacima, brojnost stanovništva Bjelopoljske kaze iznosila je 1876. godine ukupno 10.183 stanovnika, od čega muslimanskih 6.661 i nemuslimanskih 3.522.[86] Na žalost, nedostaju podaci koji bi ukazivali na konkretnu brojnost svih naselja koja su činila sastavni dio kaze.

Osmanska država je 1881. godine preduzela sve korake da izvrši popis stanovništva. U njemu je odvojeno evidentirana muška i ženska populacija po miletima.[87] Kaza Bijelo Polje sa Bihorom administrativno je pripadala

[82] *Bijelo Polje*, 142.
[83] Sait Š. Šabotić, Jedan primjer krvne osvete iz Bihora, *Almanah*, 29-30, Podgorica 2005, 65-79; Izet Šabotić, Pomirba i krvarina u Gornjem Bihoru – slučaj ubistva Spaha Škrijelja iz Dašče Rijeke, *Glasnik Bihora*, br. 5, Petnjica 2020, 83-98.
[84] G. Gravje, *Novopazarski Sandžak*, 46.
[85] O obavještajnom radu na području Bihora opširnije vidi: Sait Š. Šabotić, Prilog proučavanju obavještajnog djelovanja na području Bihora nakon Berlinskog kongresa, *Almanah*, 89-90, Podgorica 2022, 255-266.
[86] *1296 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi*, 123.
[87] Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social History*, The University of Wiskonsin Press 1985, 140, 141, 142, 150, 151.

Novopazarskom sandžaku. U Kosovskom vilajetu popis je obavljen nakon gušenja Prizrenske lige i to pod nadzorom Derviš paše, u periodu jul – septembar 1881. godine.[88] Zbog otpora jednog dijela albanskog stanovništva i popustljive politike koju je prema njima vodio Derviš paša, popis u cjelosti nije bio završen u Prizrenskom, Pećkom i Novopazarskom sandžaku. Uopšteno govoreći to je bio pokušaj uvođenja moderne statistike u osmansku državnu administraciju. Rezultati popisa konačno su objavljeni 1893. godine. Osmanska administracija ih je smatrala vrlo pouzdanim i kao takve ih koristila u razne svrhe. Prema podacima ovog popisa kaza Bijelo Polje imala je ukupno 18.073 stanovnika. Od tog broja muslimanski muški stanovnici su činili 2.416, a ženski 2.217 stanovnika. Pravoslavni muški stanovnici su brojali 7.272 a ženski 6.168 stanovnika.[89] Podaci iz perioda od dvije godine kasnije, sadržani u Salnami za 1883. godinu, potvrđuju da je došlo do uvećanja broja stanovnika kaze. Naime, prema podacima iz 1883. godine u kazi Bijelo Polje sa Bihorom bilo je 8.379 stanovnika muslimanske konfesije i 2.888 stanovnika nemuslimana, odnosno ukupno 11.267.[90] Posmatrano u odnosu na prethodni period, uvećanje muških stanovnika iznosi +1.579 osoba, odnosno 8,59 %. Zbog nedostatka podataka o ženskoj populaciji, nemoguće je dati potpunu demografsku sliku Bjelopoljske kaze u navedenom periodu. Prema sačuvanim podacima iz 1885. godine, primjetno je da se broj muških stanovnika u kazi Bijelo Polje umanjio. Naime, muških muslimanskih stanovnika tada je bilo 6.893, a pravoslavnih 2.442 stanovnika, što će reći da ih je ukupno bilo 9.335.[91] Broj stanovnika, kao što se primjećuje, je oscilirao, da bi 1896/1897. godine kaza imala 18.026 stanovnika (9.723 muških i 8.303 ženskih).[92] Na taj demografski potencijal, koji je računao na svoju budućnost, morala se obratiti dužna pažnja.

Bijelo Polje kao gradsko središte kaze, bilo je očit primjer građevinske aktivnosti krajem XIX vijeka. U toj kasabi bilo je 4.025 domaćinstava, 130 zadužbinskih česama, pored kojih su prisutni i drugi objekti poput javnih zgrada, medresa, kasarni i sl. Do 1898. godine, u Bijelom Polju su postojale ukupno 323 prodavnice, 10 pekara, 8 hanova i 173 mlina.[93] Kasaba je imala 20 muslimanskih osnovnih škola i 1 hrišćansku školu, 1 srednju školu i 1 medresu, zatim jednu kasarnu i jedan državni magacin.[94] Sa ovakvom infrastrukturom Bijelo Polje je svakako moglo odgovoriti svim zahtjevima okolnog stanovništva. Takođe, na osnovu raspoloživih podataka moglo bi se zaključiti da se radilo o području na kome je vladao mir o čemu svjedoči i podatak da je u

[88] *English documents on the Albanian League of Prizren and the Start of the Disintegration of the Balkans (1877-1885)*, II, ed. S. Rizaj, Pristhinë 1996, br. 84, 85.
[89] K. H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, 140-141.
[90] *1300 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi*, 139.
[91] *1300 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi*, 158.
[92] *Bijelo Polje*, 142.
[93] Abidin Temizer, Osmanli Devleti'nin Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova, *Osmanli Donemi Balkan Şehirleri*, 3, editörler: Zafer Gölen & Abidin Temizer, Ankara 2017, 1358.
[94] *Isto*, 1358.

postberlinskom periodu registrovano svega 14 nesreća u gradu i 6 na seoskom području.[95]

Kaza Bijelo Polje je početkom XX vijeka (1902) u svom sastavu imala 4 nahije (Pešter, Bihor, Kamdat/Kamrat i Brzava) sa ukupno 133 sela i pripadala je kazama druge kategorije.[96] Svim stanovnicima, bez obzira na njihova vjerska ili politička ubjeđenja, bili su potrebni mirnodopski uslovi kako bi prevazišli uzroke stalnih nezadovoljstava koji ih nisu ostavljali. Godine 1910. uslijedila je nova administrativna reorganizacija kaze Bijelo Polje. Tada su ukinute nahije Pešter i Kamdat, a ostale su nahija Brzava sa 11 sela i nahija Bihor sa 45 sela (ranije ih je bilo 40). Samom centru kaze – Bijelom Polju, bila su podređena 82 sela.[97]

Kraj XIX i početak XX vijeka kaza Bijelo Polje, kao uostalom i područje cjelokupnog Sandžaka, bilo je poprište izukrštanih interesa Osmanskog carstva, Austro-Ugarske, Srbije i Crne Gore. U takvim uslovima brojni agenti raznih strana pokušavali su da pridobiju „one druge", kako bi njihova strana ostvarila svoj naum. Tako je bilo i sa željezničkim projektima.

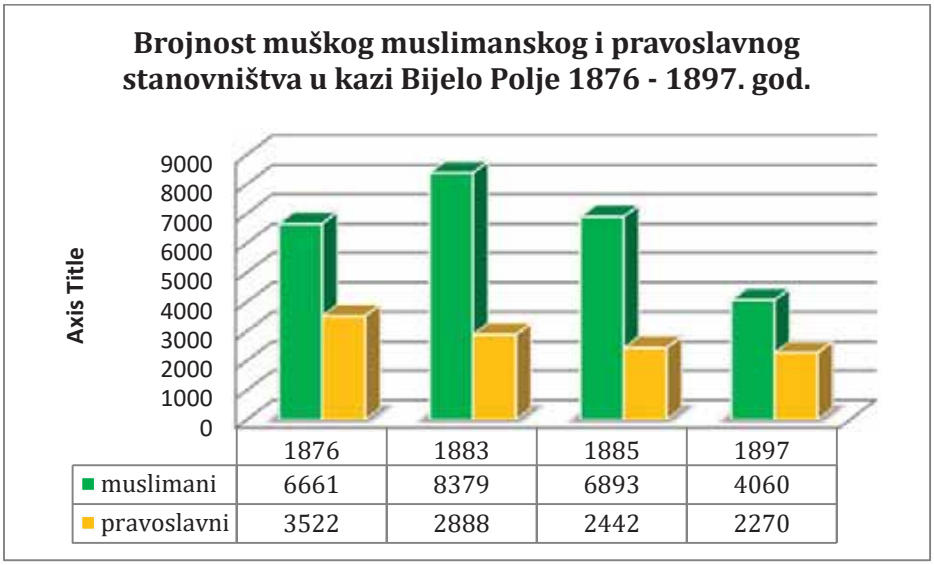

Prilog 4. *Grafički prikaz brojnosti muškog muslimanskog i pravoslavnog stanovništva u kazi Bijelo Polje 1876-1885. god. (Podaci iz 1897. godine drugačije su rađeni).*

Kada su bolje obaviješteni društveni krugovi u novopazarskoj, sjeničkoj, bjelopoljskoj i rožajskoj čaršiji počeli širiti priču o budućoj željeznici, čija je izgradnja bila u planu, vijesti su počele stizati i na ruralno

[95] *Isto*, 1358.
[96] *Bijelo Polje*, 142-143.
[97] *Isto*, 149.

područje. Seosko stanovništvo, iako neobrazovano, bilo je svjesno da će planirane željeznice prvo koristiti državnim interesima, a tek onda širim društvenim slojevima. Saznanje da bi trasa tzv. „Novopazarske željeznice" trebala da od Prijepolja prođe preko Brodareva i Bijelog Polja, a da zatim dolinom Lima dođe do sela Bioče, bilo je prvorazredna informacija koja je budila mnoge nade među stanovnicima Bihora. U onovremenim uslovima željeznica je imala moć da u potpunosti preobrazi mnoge navike, pa se računalo da će tako biti i sa stanovništvom Bihora, tj. da će ga buduća željeznica učiniti znatno pokretljivijim u odnosu na raniji period. Koliko god da su bili uvjereni u određene prednosti koje će doći sa željeznicom - pozitivan utjecaj na društveni, privredni i kulturni život, mogućnost obrazovanja njihove djece i sl., siromašniji su znali da će se sa željeznicom odvijati i asimilacioni procesi, da će ona donijeti ostanak na vjekovnim ognjištima, ali i ubrzanje života, a nužno i promjene koje su bile stalni pratilac svega navedenog. Opšte siromaštvo i prilična kulturna učmalost, bili su, zbog toga, ponajjači motiv zbog koga se priželjkivao prolazak željeznice kroz pomenute krajeve. Samim tim bilo je jasno da je Austro-Ugarska svojom ekonomskom moći i vješto vođenom politikom, koja je podrazumijevala više obećanja, a manje konkretnog rada, uspjela da stanovništvu Bjelopoljske kaze, Bihora i šireg prostora, nametne jednu vrstu razmišljanja usmjerenog ka zadovoljenju svojih interesa uz pomoć moćnijeg političkog faktora. Bio je to, dakle, direktan politički utjecaj ostvaren vještom manipulacijom oličenom u vidu obećanja, koja su opipavala puls stanovništva što je bilo potrebno radi obezbjeđivanja mirne teritorije u slučaju daljih teritorijalnih napredovanja. Ipak, na odluku da željeznica bude dio njihovog životnog ambijenta, mještani Bihora i uopšte Bjelopoljske kaze, nisu mogli utjecati. Zato će ekonomske, političke i društvene nevolje biti pratilac stanovništva Bihora i Novopazarskog sandžaka za još dugi niz godina.

Kada je Austro-Ugarska nakon diplomatskih pritisaka Rusije morala odustati od daljih željezničkih planova, posebno od izgradnje „Sandžačke željeznice", krenule su i nešto primjetnije migracije sa područja Bihora. Svim razboritijim stanovnicima ovog kraja bilo je jasno da će on bez dobrih saobraćajnica još za dugo ostati učauren unutar svog društvenog bića.

Zaključak

Željeznice su svojom pojavom unijele potpuno novu dimenziju u istorijske događaje i procese, odnosno dale su nevjerovatan zamah vojno-strateškim i političkim pitanjima kao logistika koja je omogućavala uvođenje potpuno novog diskursa u rješavanju i zadovoljavanju opštih nacionalnih ali i pojedinačnih interesa. Željezničke aktivnosti pokrenute na Balkanu u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, bitno su utjecale na međusobne susjedske odnose balkanskih država koje su nastojale da izgrade što bolju međunarodnu poziciju.

Prinuđena razlozima političke prirode da svoju ekspanziju usmjeri prema Balkanu, Austro-Ugarska već od Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine, raznim ekonomskim mjerama i građevinskom djelatnošću velikih razmjera, nastoji da pokaže svoju moć i tako nametne svoju dominaciju ostalim susjedima. Shodno tome, tokom posljednjih decenija XIX i početkom XX vijeka, počinje vrlo snažno uvezivanje ekonomskih i strateških pitanja. Osim Austro-Ugarske i Osmanskog carstva u projekte izgradnje željeznica poslije Berlinskog kongresa uključiće se međunarodno priznate države Srbija i Crna Gora, mada će i Italija, Bugarska i Grčka, takođe iskazati svoju zainteresovanost. U vrtlogu izukrštanih političkih i ekonomskih interesa dominantnih balkanskih država, neminovno su se našle i male sredine koje su željeznički projekti mogli izvesti na prosperitetan put ili ih, ako nisu bile direktno vezane za željezničke trase, ostaviti da i dalje budu u potpunoj izolaciji i na marginama svih važnijih dešavanja. Jedna od takvih oblasti bila je i Novopazarski sandžak čiji je važan dio predstavljala i kaza Bijelo Polje sa nahijom Bihor. Priča o planovima gradnje željeznice na prostoru Bihora, tj. Bjelopoljske kaze, tipičan je primjer manipulativnog političkog utjecaja na male sredine i stanovništvo koje u njima živi.

Iako važnog geostrateškog položaja za Osmansko carstvo, Novopazarski sandžak nije uspijevao da se otrgne ekonomskoj i saobraćajnoj izolovanosti. Dolazak austro-ugarskih trupa i njihovo razmještanje po pojedinim sandžačkim gradovima dodatno će usložiti i političku stranu, tako da će u periodu od Berlinskog kongresa pa do aneksije Bosne i Hercegovine, među bošnjačkim stanovništvom Sandžaka ponestati optimizma koji se osjećao u periodu tanzimatskih reformi. Pored neefikasnog činovničkog aparata nedostatku tog optimizma doprinosila je i loša putna infrastruktura. Novu nadu za popravljanje ukupnog stanja među stanovnicima nahije Bihor i šireg područja, unijele su austro-ugarske projekcije željeznica koje su se ticale i ovog prostora. Prije svega bio je to projekat Sandžačke odnosno Novopazarske željeznice, pokrenut 1900, a intenziviran 1908. godine, koji je bio zamišljen da se realizuje na relaciji Uvac – Mitrovica. I jedna i druga varijanta ovog projekta – „trasa Rogozna" i „Rožajska trasa", u biti su trebale da odgovaraju stanovništvu Bihora, jer su mu budile i nudile sasvim nove mogućnosti i svojom realizacijom mogle utjecati na to da se opšte ekonomsko, društveno pa i političko stanje, na ovom području, znatno popravi. Na samom terenu, u pogledu željezničkih projekata, moglo se primijetiti dvojako raspoloženje. Dok je manji dio stanovništva iskazivao svoje nepovjerenje prema ponuđenom projektu, drugi dio je od njega očekivao ispunjenje određenih snova. Međutim, stanovništvo Bihora i Bijelog Polja zanemarivalo je činjenicu da Austro-Ugarska u navedenom projektu prije svega želi da obezbijedi sopstveni ekonomski i politički utjecaj u jugoistočnoj Evropi i uspostavi interesne sfere, čime bi dobila prednost nakon očekivanog raspada Osmanskoga carstva. Drugačije kazano, iza austro-ugarskih obećanja ekonomske prirode, bili su skriveni politički i ekspanzionistički ciljevi. Očekivanja stanovništva Bihora i

uopšte Novopazarskog sandžaka bila su dosta visoka, a uveliko ih je podgrijavala i centralna vlast, jer je bila svjesna činjenice da je Sandžačka željeznica snažno oružje u rukama Beča u borbi sa ekspanzionističkim namjerama Srbije. Kao što je željeznica drugim sredinama donosila dah nove kulture, novu modu i nagovještaje boljeg života, izgradnju puteva, doseljavanje stanovništva, tako se i na području Bihora očekivalo da će sa željeznicom uslijediti sve veće otvaranje te sredine prema susjedstvu, što se, međutim, nije desilo. Dok se boljitak očekivao, osmanski društveni sistem u Sandžaku trpio je gomilanje problema, odnosno ekonomsko-socijalnu krizu koja je bila poput omče oko vrata. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, snovi o povezivanju nekadašnje osmanske teritorije (Uvac), sa onom koja je i dalje bila u sastavu Osmanskog carstva (Mitrovica) su se raspršili.

Iako Austro-Ugarska nije direktno utjecala na popravljanje ekonomskog stanja u Bihoru i Novopazarskom sandžaku, jer je pred balkanske ratove potpuno odustala od projekta Sandžačke željeznice, njen politički utjecaj bio je dovoljno snažan da tamošnjem stanovništvu ukaže na nekoliko važnih momenata: prvi od njih svakako je bio organizacija samog društva, drugi, ekonomska nadmoć i politički utjecaj koji je ostajao iza svakog povučenog poteza austro-ugarske administracije. Takođe, cjelokupno stanovništvo Sandžaka, bez obzira na njegovu nacionalnu i konfesionalnu pripadnost, i preko projekta Sandžačke željeznice jasno je moglo uočiti važne krajnje tačke austro-ugarske politike kojima je ona težila (Solun) i na taj način u sopstvenoj sredini podstaći razmišljanja o novim načinima djelovanja koji bi pomogli popravljanju ukupnog stanja na širem sandžačkom području. U tom smislu i trgovci iz Bihora su se od početka XX vijeka sve češće mogli naći na pijacama grčkih gradova.

Summary

The emergence of railways introduced an entirely new dimension to historical events and processes, providing a significant boost to military, strategic, and political matters. Railways revolutionized logistics, enabling a completely new discourse in addressing and satisfying both general national and individual interests. Railway activities initiated in the Balkans in the second half of the 19th and early 20th centuries had a profound impact on the diplomatic relations among Balkan states, each striving to strengthen its international position.

Due to political reasons, Austro-Hungary was forced to redirect its expansion towards the Balkans. Since the Berlin Congress and the occupation of Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary aimed to demonstrate its power and impose its dominance on its neighboring states through various economic measures and large-scale construction projects. During the late 19th and early 20th centuries, economic and strategic matters became closely intertwined. Not

only Austro-Hungary and the Ottoman Empire, but internationally recognized states like Serbia and Montenegro also engaged in railway construction projects following the Berlin Congress. Italy, Bulgaria, and Greece also expressed interest in the Balkan railway projects.

In the midst of interwoven political and economic interests of the dominant Balkan states, small communities found themselves in a position where railway projects could either propel them towards prosperity or leave them in complete isolation and on the margins of important developments. One such area was the Novi Pazar Sandjak, which included the Bijelo Polje Kaza and the Bihor District. The story of railway construction plans in the Bihor region, particularly the Bijelo Polje Kaza, serves as a typical example of manipulative political influence on small communities and their inhabitants.

Despite its significant geostrategic position for the Ottoman Empire, the Novi Pazar Sandjak struggled to overcome economic and transportation isolation. The arrival of Austro-Hungarian troops and their deployment in various Sandjak cities further complicated the political landscape. The period from the Berlin Congress to the annexation of Bosnia and Herzegovina witnessed a loss of optimism among the Bosniak population of the Sandjak, who had previously been hopeful during the Tanzimat reforms. In addition to the ineffective bureaucratic apparatus, the poor transportation infrastructure contributed to this loss of optimism.

Austro-Hungary's projections of railway construction, including the Sandžak or Novi Pazar Railway project initiated in 1900 and intensified in 1908, offered new possibilities for the inhabitants of the Bihor region and raised hopes for improving the overall economic, social, and political conditions in the area. The „Rogozna Route“ and the „Rožaje Route“ of this project were designed to cater to the population of Bihor, offering them new prospects. However, the population neglected the fact that Austro-Hungary primarily aimed to secure its economic and political influence in Southeastern Europe and establish spheres of interest, giving it an advantage after the anticipated collapse of the Ottoman Empire. Behind Austro-Hungary's promises of an economic nature lay hidden political and expansionist objectives.

The expectations of the people in Bihor and the broader Novi Pazar Sandjak were quite high, and they were further fueled by the central authorities' awareness that the Sandjak Railway was a powerful tool for Vienna in its struggle against Serbia's expansionist ambitions. Just as railways brought a new culture, fashion, and promises of a better life to other regions, the people of Bihor expected that the railway would lead to greater openness with their neighbors. Unfortunately, this did not happen. The Ottoman social system in the Sandjak was facing a mounting crisis, akin to a noose around its neck, as the hopes of connecting the former Ottoman territory (Uvac) with the territory still under Ottoman rule (Mitrovica) faded after the annexation of Bosnia and Herzegovina.

While Austro-Hungary did not directly contribute to improving the economic situation in Bihor and the Novi Pazar Sandjak, its political influence was strong enough to highlight several crucial points to the local population. First and foremost was the organization of society itself, followed by economic superiority and political influence left behind by every move of the Austro-Hungarian administration. The entire population of the Sandjak, regardless of its national and confessional affiliations, could clearly see important points of Austro-Hungarian politics through the Sandjak Railway project. These points included its aims, such as Solun (Thessaloniki), and inspired thinking about new ways of action that would help improve the overall situation in the broader Sandjak area. In this regard, even traders from Bihor began to appear more frequently in the markets of Greek cities from the early 20th century.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Državnog Muzeja na Cetinju (ABO DMC),
   - f. Memoari vojvode Gavra Vukovića
   - Prinovljeni spisi, 1900.
2. Arhiv Srbije (AS), Ministarstvo inostranih djela (MID),
   - Prosvetno-političko odeljenje, 1891.
3. Državni arhiv Crne Gore (DACG), Ministarstvo inostranih djela (MID),
   - fasc. 1885, 1908.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *1296 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi.*
2. *1300 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi.*
3. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, Vol. V, The Near East, Chapter XXXIX – The Dispute About the Adriatic and Novibazar Railways, 1906-8, doc. № 230, *Sir. E. Goschen to Sir Edward Grey*, Vienna, February 5, 1908, Enclosure in № 230. Memorandum by Mr. Gregory on Baron von Aehrenthal's „Expose".
4. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. III, sv. 1/I, priredili Mihailo Vojvodić i Ljiljana Aleksić-Pejković, Beograd 2010.
5. *English documents on the Albanian League of Prizren and the Start of the Disintegration of the Balkans (1877-1885), II, ed. S. Rizaj,* Pristhinë 1996.

Novine/Newspapers:

1. *Bosna*, 1866, 1869.
2. *Glas Crnogorca,* 1884.
3. *Trgovinski glasnik*, 1908.

Knjige/Books:

1. *100 godina željeznice Crne Gore*, Podgorica 2009.
2. Bašmakov Aleksandar, *Preko Crne Gore u zemlju Gega*, CID, Podgorica 1996.
3. *Bijelo Polje*, monografija, Beograd 1987.

4. Ćorović Vladimir, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1936.
5. Glenny Misha, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers,1804-1999*., Granta Books, London 2000.
6. Gravje Gaston, *Novopazarski Sandžak*, reprint izdanje, „Jedinstvo", Novi Pazar 1977.
7. Hadžić Senaid & Velagić Adnan, *Balkanska praskozorja, Od idejā do ujedinjenjā*, Mostar 2019.
8. Hadžić Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016.
9. Hammer Joseph von, *Historija Turskog /Osmanskog/ Carstva*, 3, Zagreb 1979.
10. *Istorija novog veka*, u redakciji akademika J. V. Tarlea, Beograd 2008.
11. *Istorija Osmanskog Carstva*, priredio Rober Mantran, prevela s francuskog Ema Miljković-Bojanić, Clio, Beograd 2002.
12. Jelavich Charles, Jelavich Barbara, *Themelimi i shteteve kombetare te Ballkanit 1804-1920*, Dituria, Tirane 2004 Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *Themelimi i shteteve kombetare te Ballkanit 1804-1920*, Dituria, Tirane 2004.
13. Karpat Kemal H, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social History*, The University of Wiskonsin Press, 1985.
14. Mandić Mihovil, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Zagreb 1910.
15. Matuz Josef, *Osmansko carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992.
16. Midžić Fikret, *Granice i teritorija Bosne i Hercegovine od Karlovačkog mira do kraja Prvog svjetskog rata na starim geografskim kartama (1699 – 1918)*, Bihać 2010.
17. Muhadinović Jovan, *Osmansko poslanstvo i muslimani Crne Gore 1878-1912*, Podgorica 2022.
18. Prodanović Jaša, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, I, Beograd 1947.
19. Šćepanović Žarko, *Srednje Polimlje i Potarje, Istorijsko-etnloška rasprava*, EI SANU, Beograd 1979.
20. Šišić Ferdo, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Split 1933, knj. 7. Прир. Младен Вукомановић (1980), Београд 1933.
21. Vojvodić Mihailo, *Putevi srpske diplomatije*, Beograd 1989.

Članci/Articles:

1. Đorđević Dimitrije, Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske željeznice, *Istoriski časopis*, knj. VII, 1957, Beograd 1957.
2. Kostić Mita, Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa 1878, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, VII, Skoplje 1940.
3. Kostić Mita, O brojnom, socijalno-ekonomskom i političkom stanju Srba pod Turcima u Novopazarskom sandžaku posle Berlinskog kongresa (1878), *Istoriski časopis*, knj. XIV-XV, 1963-1965, Beograd 1965.
4. Mikić Đorđe, Pitanje trasiranja sandžačke i jadranske železnice kroz Kosovski vilajet 1908/9. godine*, Obeležja*, III, Jedinstvo, Priština 1976.
5. Ražnatović Novak, Crna Gora i pitanje Jadranske željeznice 1900-1902. godine, *Istorijski zapisi*, 1, Titograd 1968.
6. Rizaj Gazmend, Diplomatski sporovi oko transbalkanskih željezničkih projekata od 1900. do 1912. godine u kontekstu albanskog pitanja, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2019.
7. Šabotić Izet, Pomirba i krvarina u Gornjem Bihoru – slučaj ubistva Spaha Škrijelja iz Dašče Rijeke, *Glasnik Bihora*, 5, Petnjica 2020.
8. Šabotić Sait Š, Jedan primjer krvne osvete iz Bihora, *Almanah*, 29-30, Podgorica 2005.
9. Šabotić Sait Š, Pobuna Bihoraca povodom regrutacije mladića za osmansku vojsku 1880. godine, *Almanah*, 73-74, Podgorica 2017.
10. Šabotić Sait Š, Prilog proučavanju obavještajnog djelovanja na području Bihora nakon Berlinskog kongresa, *Almanah*, 89-90, Podgorica 2022.

11. Temizer Abidin, Osmanli Devleti'nin Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova, *Osmanli Donemi Balkan Şehirleri*, 3, editörler: Zafer Gölen & Abidin Temizer, Ankara 2017.
12. Zarković Vesna, Reforme u Osmanskom carstvu i Stara Srbija, *Baština*, sv. 35, Priština – Leposavić 2013.

Prof. Ass. Dr. Orges DRANÇOLLI
Institute of History „Ali Hadri“ - Prishtina, Republic of Kosovo
E-mail: orgesdr@gmail.com

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:930.85:728(497.115)"1912/1999" (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.101

DESTRUCTION OF OLD BAZAARS IN KOSOVA

Abstract: *The model of development for Ottoman-style cities in the territory of Kosova from the 15th century to the first decade of the 20th century revolved around a distinctive triad: the local market, the mosque, and the bazaar. In the early periods of ottoman rule, mosques were strategically built in places where there was local market. This was done intentionally, since these were places where a significant number of people gathered. The bazaars and other type of buildings, as part of the mosque complexes, played an important role in the formation and development of cities during the Ottoman period as well. Thus, directly impacting the formation and growth of cities. Among these elements, the bazaars held a special significance, as they became the reference point of cities. And this was due, mainly because of their character, which was of craft, commercial and economic importance. The bazaars were more than just places of trade; they became emblematic reference points for cities, drawing local citizens and people from surrounding regions, who integrated these bustling spaces into their daily lives. In addition to their economic and commercial functions, the bazaars held immense historical, social, and cultural importance. As the centuries passed, living and engaging with the bazaars became inseparable from the life of Kosovar cities, and these spaces became an integral part of the collective memory and identity of the inhabitants.*

Throughout the centuries, the bazaars in Kosova became inseparable from daily life, contributing to the region's unique charm and heritage. However, this rich historical fabric has suffered significant losses as many bazaar shops fell victim to destruction. The destruction occurred over time due to exposure to the natural elements and human interventions, but there were also cases of intentional and planned destruction. These intentional and systematic destructions started immediately after the conquest of Kosova by Serbia in 1912. Urban and spatial plans as well as various military armaments during the Albanian-Serbian war in Kosova from 1998 to 1999 were responsible for deliberate and systematic mass destruction of the bazaars. Although, the types and methods of destruction varied, the underlying purpose remained consistent. This was done with the aim to destroy, the cultural, social, and economic significance of the bazaars, to change the physiognomy

structure, and style of the old traditional cities in Kosova. Thus, by destroying Albanian tangible and intangible heritage and replacing it with the conqueror's creations, the conquerors sought to erase the cultural identity and history of the local autochthonous population.

This study aims to explore the motives, methods, and intentions behind the targeted bazaar destruction, drawing upon relevant documents, past evidence, and available literature. By understanding the reasons behind such destructive actions, it becomes possible to preserve and safeguard the remaining bazaar heritage and restore a sense of continuity with the past. Through this research, we can shed light on the historical, cultural and social values of these bazaars, emphasizing the importance of their conservation, protection, and promotion for future generations. By safeguarding these heritage sites, Kosova can maintain a link to it's past and continue to celebrate the legacy of its ancestors, fostering a deeper sense of identity and pride among its inhabitants.

Key words: *Kosovo, bazaars, architecture, destruction, cultural heritage, ottoman.*

UNIŠTAVANJE STARIH ČARŠIJA NA KOSOVU

Apstrakt: *Model razvoja osmanskih gradova na teritoriji Kosova od 15. vijeka do prvog desetljeća 20. vijeka temeljio se na jedinstvenoj trijadi: lokalnom tržištu, džamiji i čaršiji. U ranim periodima osmanske vlasti, džamije su se strateški gradile na mjestima gdje je postojalo lokalno tržište. To je bilo učinjeno namjerno, jer su to bila mjesta gdje se okupljao značajan broj ljudi. Čaršije i druge vrste zgrada, kao dio džamijskih kompleksa, igrali su važnu ulogu u oblikovanju i razvoju gradova tijekom osmanske vladavine, direktno utječući na formiranje i rast gradova. Među tim elementima, čaršije su imale poseban značaj, jer su postali referentna tačka gradova. A to se dogodilo uglavnom zbog njihovog karaktera, koji je imao obrtnički, trgovinski i ekonomski značaj. Čaršije su bile više od mjesta trgovine; postali su simbolične referentne tačke gradova, privlačeći lokalne građane i ljude iz okolnih regija koji su te živahne prostore integrirali u svoj svakodnevni život. Osim svojih ekonomskih i trgovinskih funkcija, čaršije su imale ogroman historijski, društveni i kulturni značaj. Kako su stoljeća prolazila, život i sudjelovanje na čaršijama postali su nerazdvojni od života u kosovarskim gradovima, a ti prostori postali su sastavni dio kolektivnog pamćenja i identiteta stanovnika.*

Kroz stoljeća su se čaršije na Kosovu nerazdvojno povezali s svakodnevnim životom, doprinoseći jedinstvenom šarmu i kulturnoj baštini regije. Međutim, ovaj bogat historijski okvir pretrpio je značajne gubitke kako su mnoge čaršijske trgovine postale žrtvama uništenja. Uništenje se događalo tijekom vremena uslijed izloženosti prirodnim elementima i ljudskim

intervencijama, ali bilo je i slučajeva namjernog i planskog uništavanja. Takvo plansko i sustavno uništavanje počelo je odmah nakon osvajanja Kosova od strane Srbije 1912. godine. Urbanistički i prostorni planovi, kao i različito vojno naoružanje tijekom albansko-srpskog rata na Kosovu od 1998. do 1999. godine, bili su odgovorni za namjerno i sustavno masovno uništavanje čaršija. Iako su vrste i metode uništenja varirale, temeljni cilj je ostao konzistentan. To je učinjeno s ciljem uništenja kulturnog, društvenog i ekonomskog značaja čaršije, mijenjajući fizionomiju strukture i stila starih tradicionalnih gradova na Kosovu. Tako su osvajači nastojali uništiti albansko opipljivo i neopipljivo nasljeđe i zamijeniti ga stvarima osvajača, s namjerom brisanja kulturnog identiteta i historije lokalnog autohtonog stanovništva.

Ovo istraživanje ima za cilj istražiti motive, metode i namjere iza ciljanog uništavanja čaršija, koristeći relevantne dokumente, historijske dokaze i dostupnu literaturu. Razumijevanjem razloga iza takvih destruktivnih postupaka postaje moguće sačuvati i zaštititi preostalu baštinu čaršija i obnoviti osjećaj kontinuiteta s prošlim vremenima. Kroz ovo istraživanje možemo rasvijetliti historijske, kulturne i društvene vrijednosti ovih čaršija, naglašavajući važnost njihova očuvanja, zaštite i promocije za buduće generacije. Očuvanjem ovih naslijeđenih lokaliteta, Kosovo može održavati vezu s prošlošću i nastaviti slaviti naslijeđe svojih predaka, potičući dublji osjećaj identiteta i ponosa među svojim stanovnicima.

Ključne riječi: *Kosovo, čaršije, arhitektura, uništenje, kulturna baština, osmanski.*

Introduction

The destruction of old bazaar complexes as part of traditional urban architecture in Kosova is an extremely important issue for the history, urban development and architectural, economic, commercial, social, and cultural aspects of the cities in the region. The destructive violence against bazaars as a phenomenon is quite complex and has been rarely addressed by relevant researchers such as historians, art historians, architects, engineers, etc. It can be said that until now, there has not been any specific work dedicated to the destruction of these urban-architectural complexes. Usually, this issue is addressed within the framework of general studies on historical, cultural, and material heritage in Kosova, or in studies that discuss the history of development of the respective cities.

Among the few publications that discuss the destruction of bazaars, it is worth mentioning Esat Haskuka's book, „Ura, çarshia dhe Lagjja Arasta“, published in 1999. In this book, the author addresses, among other things, the destruction of the Arasta Bazaar in Prizren. Additionally, Muhamed Shukriu in his book „Prizreni i lashtë- Morfologjia e ecurive për ruajtjen e kulturës

materiale“, in some parts provides important details regarding the development leading up to the destruction of the Arasta Bazaar. Moreover, Andrew Herscher's book, „Violence taking place: The architecture of the Kosova Conflict,“ published in 2010, deserves emphasis. In the first part of the book, titled „Modernization“- „A relic of the past, fast disappearing,“ the author mainly focuses on the destruction of Pristina's Old Bazaar after World War II, starting in the late 1940s.[1] Regarding the destruction of the bazaar in Pristina during the post-World War II years, there are few other articles and book parts by different authors.[2] However, they are not as thorough as the study of Andrew Herscher.

Regarding the destruction of bazaars during the war in Kosova in the years 1998-1999, there are very few publications. They are primarily addressed within the framework of surveys and works that generally deal with the systematic and deliberate aggression against objects of traditional architecture in Kosova. Among them, the aforementioned book by Andrew Herscher and the survey conducted in 1999 by him and Andras Riedlmayer, „The destruction of cultural heritage in Kosova: A post-war survey,“ are worthy of mention. The destruction of bazaars during the recent war is also addressed by the author Fejaz Drançolli in the book „Trashëgimia e shkatërruar në Kosovë 1998/1999 - Destroyed heritage in Kosova 1998/1999,“ published by the Institute for War Crimes Research in 2017.

In the aforementioned contributions, authors, either focus on specific cases and periods of bazaar destruction, or the treatment is done within the context of general destruction of tangible heritage. This paper, analyzes the destruction of bazaars in Kosova in general, regardless of the period, purpose, and methods of destruction. Thus, the study deals with the bazaars that were destroyed as a result of urban planning policies after the conquest of Kosova by Serbia in 1912 and after the World War II, which we will classify as institutional destruction. Additionally, we will address the Bazaars that were destroyed as a result of violence by Serbian security forces in Kosova during the war in 1998-1999.

Usually, the issues of bazaar destructions, especially during the communist period and the war in Kosova in 1998-1999, are treated separately, as events that are not interconnected. However, the question that needs to be raised is whether these crimes against cultural heritage were isolated incidents during specific periods and ideologies, or if they have deeper reasons and long-term historical and developmental connections. Therefore, alongside the history of the destruction of bazaars, the research will examine the interconnections

[1] Andrew Herscher, *Violence taking place: The architecture of the Kosovo Conflict*, Stanford University Press, Stanford 2010, 30.

[2] Eliza Hoxha, "Prish-ti-na", *Heritage of Prishtina: Remained heritage of Prishitna -Trashëgimia e Prishtinës: Trashëgimia e mbetur e Prishtinës*, CHwB, Prishitnë 2008; Arbër Sadiki, *Arkitektura e ndërtesave publike në Prishtinë: 1945-1990- Faktorët shoqëror dhe formësues*, NTG Bledi, Prishtinë 2020.

between institutional destruction during the communist period and the actions of Serbian security forces during the war. Additionally, the events will be placed in the context of the historical timeline, past century's historical developments, national ideologies, and the political aims of the Serbian state regarding Kosova.

The paper is based on relevant literature that addresses the violence against material cultural heritage assets, with a particular focus on the phenomenon of destruction within the context of urban planning developments and wars as well as on studies that directly discuss the history, architecture, and the economic, commercial, and social importance of the bazaars in the cities of Kosova. Hence, in addition to the physical damage, study complements the analysis of violence against these urban and architectural complexes with other important aspects, providing a broader and comprehensive dimension of the causes and consequences of their, and looting, demolition and destruction.

Violence towards architecture

Destruction of religious, secular, public and individual residential traditional architectural complexes as a form of violence is an early phenomenon of human societies.[3] Often, the destructions were deliberate and systematic. With further development and advancement of military technology, in modern wars, destruction of cultural heritage has increased to great proportions. Notably, 20th proved that this form of violence is already an integral part of the war. Built spaces, historical and cultural heritage, urban complexes, due to their importance are often the target of deliberate attacks, looting, damage and destruction.[4]

The reasons for the destruction of assets of cultural, historical, religious and artistic value during the wars are diverse. Sometimes the destruction of cultural heritage is done as a collateral damage during conflicts. Often the warring parties use the destruction and damage of heritage as a political tool. [5] This method is intended to achieve multiple goals. One of them is destruction of the landscape, environment, setting, and the urbanism where a certain group of people, community or an ethnic group lives. By burning down and destroying houses, bazaars, schools, architectural complexes, neighborhoods, villages and cities, apart from the destruction of the living environment, it makes conditions for living and developing a normal life in that area difficult.

[3] Mirjana Ristic, Architecture, *Urban Space and War: The Destruction and Reconstruction of Sarajevo-Palgrave Studies in Cultural Heritage and* Conflict, 2018, 1.

[4] Martin Coward, *Urbicide: The politics of urban destruction*, Taylor & Francis e-Library, 2008, 8-10; Joris D. Kila, Christopher V. Herndon, Military involvement in cultural property protection- An Overview, *Joint Force Quarterly,* Vol. 74, 3rd Quarter, National Defense University Press, 2014, 117.

[5] Robert Bevan, *The destruction of memory: Architecture at war*, London 2006, 7-8.

Additionally, it destroys the heritage, the culture and the collective memory of its inhabitants as well.[6]

It is precisely the destruction of historical and religious heritage, monuments, that is phenomenon leading to the aforementioned crimes. Buildings of cultural heritage, profane and sacral alike, as a part of the identity of the neighborhoods, villages, towns, cities, ethnic group, community or known and unknown master, artists, craftsmen, become the main target of ethnic cleansing in war conditions, where the destruction of heritage is used as political tool.[7] The aim is to erase and destroy the traces of identity of historical, cultural, and artistic creativity of a particular ethnic group.

Destruction of architectural heritage in Kosova

The architectural heritage with significant historical, cultural, artistic and religious values in Kosova, during the Serbian rule (1912-1999), was subjected to systematic and planned state institutional destruction.

There is no doubt that the cause of these destructions was also the Serbian national platforms. These platforms were in service of creating Greater Serbia, extending and strengthening Serbia's territories beyond Serbia.[8] These Serbian state programs and objectives aimed at the ethnic cleansing of Kosova's territories from Albanians, as well as their colonization with Serbian and Montenegrin settlers.[9] In this context, we must mention the programs, projects, and ideas of Ilija Grashanin (Načertanije - 1844)[10], Dobrica Ćosić, Vasa Čubrilović (Expulsion of the Albanians - 1937, The Problem of National Minorities in the New Yugoslavia - 1944)[11], Ivo Andrić (Project for the Division of Albania - 1939)[12], Draža Mihailović (1941)[13], etc, as well as the Yugoslav-Turkish Convention for the Resettlement of Albanians (1938)[14]. Part of these programs also involved the destruction of tangible cultural heritage.

In this case, it is worth mentioning the „12 Points of the Vasojevići Canon“. This canon, though conceived earlier, it was prepared for publication

[6] Helaine Silverman, D. Fairchild Ruggles, *Cultural heritage and human rights*, New York, 2007, 5; M. Coward, *Urbicide*, 6.
[7] Mary Kaldor, *New and old wars: organized violence in a global era*, 3d Edition, Stanford University Press, 2012, 105-106.
[8] Rexhep Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve sipas programeve kombëtare serbe- Që nga Naçertanija e Ilija Grashaninit (1844) deri te ndarja e Kosovës sipas Dobrica Qosiqit (2004)*, Tiranë 2005, 3.
[9] Oliver Jens Schmitt, *Kosova- Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, Koha, Prishtinë, 2012, 145-146, 153-158.
[10] R. Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve,* 59-77.
[11] *Ibidem,* 31-52.
[12] *Ibidem*, 127-138.
[13] *Ibidem,* 157-162.
[14] *Ibidem,* 113-126.

by the author Dr. Ilija M. Jeliq and was published by the Royal Serbian Academy in 1929. [15]

The publication is one of the earliest written and published platforms with content that promotes division and religious hatred. Point two of this canon, among other things, discusses and shows how mosques should be treated as sacred objects. According to this law, the construction of mosques should not be allowed, and the existing ones should not be used but left to time and destroyed. [16] From the perspective of urban development, it is known that the mosque was at the center of the architectural complexes built in the Ottoman period and style. The bazaars were also a significant part of these complexes.

Meanwhile, in „The Exile of the Albanians," Vasa Čubrilović, among other things, when discussing the ways in which Albanians should be expelled from Kosova, emphasizes that their cemeteries should be destroyed, the surrounding walls of their homes should be demolished, and the permits for opening shops and practicing crafts should be taken away from them. [17] Of course, it is known that the craft activities in the respective shops were developed in the bazaars, the old complexes of the cities. Hence, their destruction would also contribute to achieving Vasa Čubrilović's goals, the expulsions of the Albanians.

These partial, sometimes total, destructions were realized in different forms; nevertheless, they had the same objective. Beside expulsions, the aim was to change the physiognomy of the environments in the villages and cities of Kosova, as well as to extinguish and destroy the identity of their creators and users.

Types used for destruction of cultural heritage were different. In this case we should mention the institutional type where through spatial planning, urban planning and lack of institutional care, the archeological remains and the cores of the old cities were destroyed. Besides this type, destruction by military artillery and Serbian state security structures during wars was carried out as well.

Concrete cases where we encounter the application of the aforementioned types and methods for massive or partial destruction of the cultural heritage of architectural complexes are the old bazaars of Kosova such as the Bazaar of Vushtrri, Prishtina, Peja, Prizren and Gjakova. Before diving into the destruction of bazaars in Kosova, it is of interest to mention the history, development, typology, function, and importance of these architectural complexes in the cities of Kosova.

[15] Dr. Ilija M. Jelić, *Vasojevički Zakon od dvanaest točaka*, Srpska Kraljevska Akademija, Posebna izdanja knjiga, LXXIII, društveni i istoriski spisi, knjiga 29, Beograd 1929.
[16] *Ibidem,*13.
[17] R. Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve,* 12.

History of the old Bazaars

Bazaars, as a type of building in Kosova, for the first time appeared with the Ottoman conquest of the region (15th century - 1912). As such, they represent the first urban planning of old cities with Ottoman influence and style. Bazaars as public commercial complexes were realized with the help of the foundations (*vakfs)*.[18] The mosque had a central place in the design of the Ottoman-style city with local elements. Meanwhile, other accompanying buildings such as public baths, bazaars, kitchens, inns, madrasas, etc., were integral parts of the urban-architectural complexes.[19]

In Kosova, bazaars were built in several cities: Vushtrri, Pristina, Peja, Prizren, Gjakova, Kaçanik, Mitrovica and Gjilan. The construction of these complexes with a public, economic, commercial, artisanal character had a major impact in the development of cities in Kosova. [20] As in other parts of the Balkans, in Kosova as well, bazaars were built in the places of former markets or open markets. [21] The construction of shops was carried out continuously in order to develop the economy and the increase of the crafts and trade of the city. Another important factor in the development of markets is the development of the main roads in cities.[22]

Typology of bazaars

From the urban point of view, bazaars were extended horizontally. The bazaar had a main street from which other smaller streets branched off.[23] The roads were curved and paved with cobblestones. We had two variants of the roads. The variants were distinguished by the way the road was laid out in order to control the flow of the rainwater. In one variant, the road was slightly elevated in the middle so that the water flowed on both sides of the road. In the other variant, the middle part was at a lower level than the edges; hence, the water flowed through the middle of the street. Shops were built on the sides of the streets, which were ground floor and one floor high. Sometimes, there were

[18] Skender Rizaj, *Kosova gjatë shekujve XV,XVI dhe XVII: Administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore*, Rilindja, Prishtinë 1982, 177-178; Eduart Caka, Roli i institucionit të vakëfit në zhvillimin e qytetit shqiptarë gjatë periudhës osmane, *Univers*, nr. 22, Instituti Shqipëtar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam, 2021, 90-91.
[19] Fatma Acun, A portrait of the ottoman cities, *The Muslim World Journal*, Vol 92, Issue 3-4, John Wiley and Sons, 2002, 267.
[20] S. Rizaj, *Kosova,* 177-178.
[21] Aleksandra Krstikj, Hisako Koura, Identifying the block pattern of Skopje's Old Bazaar: Analysis of blocks' development, typology and transformation, *Journal of Architecture and Planning* (Transactions of AIJ), vol. 79, No. 700, Architectural Institute of Japan, 2014, 1338.
[22] Serafim Nikolić, *Prizren od srednjeg veka do carvemenog doba: Urbanističko- arhitektonski razvoj*, Prizren 1988, 251.
[23] Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare*, Instituti i Historisë, Tiranë 1984, 399.

also shops that had a ground floor and a half floor or even two floors. These types of shops influenced the dynamics and plasticity of bazaars in the cities of Kosova.

Regarding the compositional scheme and construction, the shops had rectangular bases, with openings from the street. They were secured with wooden shutters. Meanwhile, the floors were secured with metal or wooden railings. In the technical, constructive aspect, they had a wooden structure, stones and sun-dried brick.[24] . The interiors and exteriors of the shops were painted with lime. Interior decorations in the shops were modest, however, in some cases they had decorations, namely wooden moldings. The decorations were mainly on the supporting pillars and ceilings. The shops had single and double-pitched roofs covered with traditional tiles. They were characterized with long eaves.[25] In addition to the constructive and functional role, traders used eaves for the display of gsoods.[26] Normally, the structure of the walls has changed over time due to adaptations and restorations in the 19th-20th century.[27]

The organization of the life in bazaar was regulated based on crafts. Thus, every production, special and roughly similar craft were clustered next to each other.[28] These were led by guilds, which were economical and social organizations.[29] In addition to aspects of economic and commercial life, guilds had a political, social and religious, educative role as well.[30] They were part of the social elite of the cities and carried out multiple activities, which benefited the social, cultural, and political life of the city.

Institutional destruction of the old bazaars

Before dealing with the deliberate destruction of old bazaars from Serbian state, we should mention that over time other factors such as climate conditions, natural disasters, new constructions without criteria, lack of awareness from some shop owners, etc. had impact on the degradation of the old bazaar complexes.[31] Nevertheless, large-scale destructions, which left

[24] Nađa Kurtović-Folić, Studija o revitalizaciji Velike čaršije u Đakovici, *Antikitetet e Kosovës-Starine Kosova*, VIII, EKMMK, Prishtinë 1987, 1.
[25] Fejaz Drançolli, *Trashëgimia monumentale në Kosovë- Monumental Heritage in Kosova*, Prishtinë 2011, 154.
[26] Z. Shkodra, *Qyteti,* 169.
[27] N. Kurtović-Folić, *Studija o revitalizaciji*, 1.
[28] Z. Shkodra, *Qyteti,* 169-170.
[29] S. Rizaj, *Kosova,* 185.
[30] S. Rizaj, *Kosova,* 186; Zija Shkodra, *Esnafet shqiptare (Shekujt XV-XX)*, Tiranë, Akademia e Shkencave e R.P. Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1973, 221.
[31] Zoran Petrović, Branislav Milenković, *Prizren grad spomenik slika grada*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2006; Muhamed Shukriu, *Prizreni i lashtë: Morfologjia e ecurive*

bazaars in irreversible state, were caused by urban plans and the last war in Kosova during the years 1998-1999.

After 1912[32], and especially after the Second World War, in the name of progress, economic development, modernism, etc. many old bazaars, the cores of Kosova's cities, were degraded and destroyed. These destructions, among others, were carried out by means of spatial and urban planning realized in Belgrade under the slogan „Tear down the old, build the new".[33] During this period, mainly the old bazaars and works of other types of traditional architecture were destroyed in Prizren, Prishtina, Vushtrri, Mitrovica, Kaçanik, a part of the bazaar in Peja (the Grand Bazaar), and partially in Gjakova. It should be mentioned that institutionally, apart from the Grand Bazaar in Gjakova, where studies were carried out for the revitalization of the historical core in 1979,[34] there are no similar studies in other cities.

The Arasta Bazaar of Prizren

The Arasta Bazaar complex in Prizren was an architectural structure of Ottoman type and style mixed with local elements. This complex had a significant economic and social impact as a commercial and artisanal hub in the city of Prizren. Unlike the bazaar with multiple, accessible streets, the Arasta presents a complex consisting of two rows of shops separated by street that can be closed during nights and provide extra security for the shops.[35] Occasionally, this street is open-air, but there are cases where it is covered with a roof or vaults. Arasta Bazaar in Prizren was the only case where this type of architectural construction is presented during the Ottoman rule. Unfortunately, we have very limited data about this specific complex. To date, we have only one publication that discusses this urban-architectural complex and its destruction.[36] From Haskuka's study, we can gather some information about the layout and appearance of this part of the city, specifically the Arasta Neighborhood.

The Arasta Bazaar of Prizren stretched on both sides of the Lumbardh River. It extended from the Sinan Pasha Mosque (1615) to the vicinity of the Mehmet Pasha Mosque (1561) and the Complex of the Albanian League of Prizren (19th century). The shops in this Bazaar were constructed using stone,

për ruajtjen e kulturës materiale, Prizren 2001, 189. Esat Haskuka, *Ura, çarshia dhe Lagjja Arasta*, Prizren 1999, 14.

[32] E. Haskuka, *Ura,* 17.

[33] Fejaz Drançolli, Disa ndërtime arkitektonike islame të shek. XV në Prishtinë, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët (simpozium ndërkombëtar)*, BIK, Prishtinë 1995, 167,168; E. Hoxha, Prish-ti-na, 6, 9; A. Herscher, *Violence taking,* 30.

[34] Husref Redžić, Nedžad Kurto, Džemal Čelić, *Studija regeneracije i revitalizacije Velike Čarsije u Djakovici*, Gjakovë 1979.

[35] Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic architecture*, Taylor &Francis e-library, 2002, 24.

[36] E. Haskuka, *Ura, çarshia*.

brick, and wood as construction materials. The Arasta in Prizren was covered with a roof. Within the bazaar complex, there was also a covered bridge called the Arasta Bridge, with shops on both sides. [37] Over time, this part of the city's bazaar developed and was reconstructed, taking the form of a complex and eventually acquiring the name Arasta Neighborhood. In 1526, a masjid was built within the complex. The Jakup Evrenos Bey was the donor of the masjid. Later, a minaret was added to the sacred building, and it became known as the Arasta Mosque. [38] Part of this architectural complex was also the Mirihan Caravanserai, built by Kukli Bey in the 16th century. The caravanserai was demolished in 1951.[39] The streets within the Arasta Bazaar were paved with cobblestones. [40]

It should be noted that throughout history, the Arasta Bazaar suffered several times due to unfortunate events. However, it is important to highlight the deliberate destruction that occurred. Serbian institutions and security forces carried out these destructive measures. In 1913, the Serbian army looted and set fire to the Bazaar and the Arasta Bridge. [41] However, institutional plans for destruction had started with the occupation of Prizren by the Serbian army in 1912.

Immediately after the occupation, a new urban planning of the city of Prizren began. The architect tasked with this project was Momir Korunovic, an officer in the Serbian army. [42] Korunovic implemented the project based on a geodetic map created by the Directorate of Geography of the General Staff of the Serbian army in Belgrade. The geodetic map was based on the surveys conducted by Colonel Knez Milkovic of the 3rd Serbian Army during the years 1912-1913. This urban planning marked the beginning of the systematic and deliberate destruction of Prizren. The plan was completed in 1924 and legalized by Decision UB.49761 of the Serbian government. The aim was to change the physical and architectural identity of the city, specifically the destruction of the Ottoman-era and style architectural heritage, in order to create a Renaissance-style medieval city reminiscent of the time of Dušan. It is worth mentioning that during this period, after World War I, a large number of sacred and secular buildings along the river were destroyed. [43] There was also an attempted destruction of the Sofi Sinan Pasha Mosque, and as a result only the mosque's courtyard was destroyed. [44] The final destruction, from which the Bazaar and

[37] E. Haskuka, *Ura,* 13; M. Shukriu, *Prizreni i Lashtë,* 86.
[38] S. Nikolić, *Prizren od*, 99; E. Haskuka, *Ura, çarshia,* 22.
[39] E. Haskuka, *Ura, çarshia,* 25.
[40] *Ibidem,* 5.
[41] *Ibidem,* 14.
[42] M. Shukriu, *Prizreni i Lashtë,* 187.
[43] *Ibidem,* 187,189.
[44] *Ibidem,* 298.

the Arasta Neighborhood never recovered from, was carried out in mid 60's according to the urban plan of 1961/62.[45]

The Old Bazaar of Prishtina

The Bazaar of Prishtina, as an architectural-urban complex, was established during the Ottoman rule of Kosova. Its construction began within ta part of the complex of Çarshi Mosque (1389-1461) and the Grand Mosque (1461). It extended from the old urban area of Ottoman-era Prishtina and expanded over time to other parts of the city. Architecturally and structurally, the Old Bazaar of Prishtina did not differ from the bazaars of the Ottoman-era and style mixed with local elements in Kosova and the Balkans in general. The architectural complex had hundreds of shops, although the exact number cannot be determined. According to Andrew Herscher, there were around 200 shops, mostly owned by Albanian residents.[46] Meanwhile, according to Eliza Hoxha, the number of shops reached close to 500. [47] If we compare the Bazaar of Prishtina with other bazaars in major cities in Kosova, such as Peja, Prizren, and Gjakova, which had similar urban expansions, we can assume that the most accurate number should be around 500 shops. The shops were on the ground floor, one floor, or one and a half floors. Some authors[48] also mention the existence of a *bezistan* (covered bazaar) within the old bazaar complex, but to this day there are no traces or remains found from this type of building.

The destruction of the Bazaar of Prishtina took place after World War II. The destruction of this architectural complex was carried out under the guise of the „modernization“ of the city of Prishtina. The plan for the urban planning of Prishtina, which included the destruction of the bazaar, was implemented in Belgrade by the Urban Planning Institute of Serbia.[49] The architect Dragutin Partonic drafted the General Urban Plan of Prishtina in 1953.[50] Several public buildings were constructed in the place of the old bazaar.[51] Additionally, as a result of this plan, the Llukaq Mosque, the St. Ndou Catholic Church, the Synagogue, the Hamam, Inns, and other public buildings that were characteristic of ottoman-era Prishtina were destroyed. These demolitions can be considered unnecessary, as Prishtina had sufficient land outside the Ottoman-era city to accommodate any construction and urban planning.

[45] *Ibidem,* 86, 331.
[46] A. Herscher, *Violence,* 30.
[47] E. Hoxha, *Prish-ti-na*, 10.
[48] A. Sadiki, *Arkitektura,* 23.
[49] A. Herscher, *Violence taking,* 33.
[50] A. Sadiki, *Arkitektura*, 25.
[51] A. Herscher, *Violence,* 38; E. Hoxha, *Prish-ti-na*, 9.

Destruction of the old bazaars during the war in 1998-1999

In the last war, during the years 1998-1999, the Serbian state security forces destroyed a large number of historical cultural heritage assets with artistic values in Kosova. Part of this heritage that was deliberately destroyed by various means and forms are the Old Bazaar of Vushtrri, the Long Bazaar of Peja and the Grand Bazaar of Gjakova.[52]

The Old Bazaar of Vushtrri (XV-1912), although it had lost much of its original condition, in its core, there were still old shops that retained the originality. At the end of March 1999, the military forces of the Serbian state deliberately looted, burned and completely destroyed 50 shops of the old complex.[53] Along with the Bazaar the Çarshi Mosque (1878) was burned as well. After the destruction, heavy machinery was used to clean the site.[54]

The Old Bazaar of Peja (XV-1912), as an architectural complex, was composed of two parts, Grand Bazaar and the Small or Long Bazaar. The Grand Bazaar was destroyed after World War II. Whereas, the Long Bazaar was looted, burned and destroyed by the military forces in the spring of 1999. On this occasion, 344 shops on the ground floor, and the first floor were burned.[55] In this way, the entire old urban planning of the city of Peja was destroyed, thus, losing its original state. Along with bazaar, Çarshi Mosque (1471/72), Hamam of Haxhi Isa Beg, Complex of Haxhi Zeka, etc. were looted and burned down as well.

The Grand Bazaar of Gjakova (XVI-1912) was built around the walls of Hadim Aga Mosuqe (1595) and stretched out continuously along with crafts and trade of the city.[56] It was among the best-preserved bazaars in its original state in Kosova and in the region. During the last war it suffered the same fate as the Bazaars of Vushtrri and Peja. Within the architectural complex of the Grand Bazaar of Gjakova, 464 shops on the ground floor, first floor as well as second floor were looted, burned, shelled and destroyed.[57] According to the witnesses of the case, the deliberate burning by the Serbian state security forces

[52] Andrew Herscher, Andras Riedlmayer, *The destruction of cultural heritage in Kosovo 1998-1999: a post-war survey, Kosovo Cultural Heritage Project*, Cambridge, Massachusetts USA, 2001, 6; Fejaz Drançolli, *Monumentet e shkatërruara në Kosovë 1998/99- Destroyed monuments in Kosova 1998/99*, IHKL, Prishtinë 2015, 117-122.

[53] F. Drançolli, *Monumentet e shkatërruara,*. 119; Fejaz Drançolli, Osman Gojani, Njazi Haliti, *Trashëgimia Historiko-Kulturore e Kosovës (gjendja dhe dëmet)*, Dokumentacioni i Institutit të Kosovës për Mbrojtjen e Monumenteve të Kulturës, Prishtinë 2006.

[54] A. Herscher, A. Riedlmayer, *The destruction,* 71-72.

[55] F. Drançolli, *Monumentet e shkatërruara,* 117; F. Drançolli, O. Gojani, Nj. Haliti, *Trashëgimia,* 2006.

[56] Fejaz Drançolli, Xhamia e Hadumit Çarshia e Gjakovës- Hadum Mosque Bazaar in Gjakova, IMMK, Prishtinë 2007, 8; Masar Rizvanolli, *Çarshia e Madhe e Gjakovës- Grand Bazaar of Gjakova*, Gjakovë 2009, 9.

[57] F. Drançolli, O. Gojani, Nj. Haliti, *Trashëgimia,* 2006.

began on March 24, 1999.[58] On this occasion, the core of the old city of Gjakova was destroyed. A projectile hit Hadum Mosque but fortunately only the portico was damaged.[59] The library of the mosque though, was not as fortunate and was burned down, thus destroying a large number of old books and scripts in Albanian and oriental languages.[60]

Summary

From a historical perspective, it is clear that there is continuity in the destruction of old bazaars in Kosova. Consequently, these destructions, regardless of the period, ideology of the time, and the methods used to carry them out, cannot be seen as isolated events from one another. For example, the Arasta Bazaar in Prizren was destroyed during a different period and political ideology than the destruction of the Bazaar of Prishtina and the Grand Bazaar of Peja. Furthermore, these bazaars, in addition to the time period, also differ in terms of the forms of destruction that took place during the war in 1998-1999 in Kosova. What make these destructions similar are the perpetrators and their motives. The forms, methods, and justifications of the destruction were used and applied according to the political circumstances of the moment.

The complexes of the old bazaars in Kosova, as a part of the Albanian cultural heritage and built environment were unique and among the most valuable achievements in the Balkan Peninsula. They were distinguished by their structure and construction technique, which were made by popular Albanian craftsmen. Therefore, this traditional heritage represents a phenomenon of architectural agglomeration with urban, historical, artistic and cultural values for the creation and development of old cities in Kosova. Each of these complexes of shops on the ground floor, ground floor and half, and one or two floors high present a landscape with special architectural features for the cities where they were built. Bazaars as museums under the open sky were a tangible evidence of traditional Albanian craftsmanship that evolved over the centuries. [61]

In addition to the aforementioned importance, bazaars as public spaces throughout history played an important role in the economic, commercial, public, social, political and cultural life of local residents. Thus, the purpose of the violence against the bazaars was manifold and should not be separated from other forms of systematic violence, be it physical, spiritual, economic, social, political, etc., exercised against the Albanian population by the Serbian state.

[58] M. Rizvanolli, *Çarshia*, 35; Josef Martinsen, *What happened in Kosovo? 1998-1999: A documentation*, Sypress Forlag, Oslo 2010, 73.
[59] A. Herscher, A. Riedlmayer, *The destruction,* 53-54.
[60] M. Rizvanolli, *Çarshia*, 35.
[61] F. Drançolli, *Trashëgimia monumentale,* 154.

Among other things, the destruction of the old autochthonous cores of the cities was intended to completely change the physiognomy, structure, and style of the old traditional cities. Hence, the loss of the identity of Albanian material culture in Kosova and its replacement with the identity of the conqueror's creations. This type of crime usually follows or occurs during major human tragedies such as crimes against humanity and genocide.[62] Another important aspect that should be mentioned is the destruction of the continuity of the organizational structure of the guilds, which, apart from their economic and commercial importance, had a political, social and cultural influence on the daily life of the cities of Kosova as well. Furthermore, the destruction of these shop complexes also meant the loss of traces of the old crafts that had been cultivated for centuries. Along with them, many important objects such as working tools, antique chests, ornaments, antique weapons, ceilings, and many works of ethnographic value realized by the masters of the tradition were extinguished. This tradition, in addition to the economic importance for craftsmen, was also a special cultural and touristic asset and attraction in the spaces of the old bazaars.

Taking into account that the destructions during the last war (1998-1999) took place alongside a campaign of ethnic cleansing accompanied by mass executions, rapes, kidnappings, beatings and looting,[63] this signifies that the bazaars itself were the target of deliberate destruction, and not a consequence of the fighting. Moreover, the propaganda of the Serbian state during that time, in addition to denial, tried to attribute this destruction to architectural buildings to the NATO bombings.[64]

Today, from the agglomeration of old bazaars destroyed during the war, the Small or Long Bazaar in Peja and the Grand Bazaar in Gjakova were restored. Fortunately, the Grand Bazaar of Gjakova, thanks to the revitalization study of the historical core in 1979, found it easier to return the complex to its original state. Meanwhile, the Long Bazaar of Peja did not have a similar study; nevertheless, the restoration works were carried out. It should be noted that the setting of the bazaars has been restored, although many of the old crafts are not in function of their original state.

These anti-civilization, inhumane acts towards the tangible and intangible heritage were aimed at destroying the culture, identity and collective memory of the Albanian people. The destructions exceeded any human scale and as such are not only a crime against the material heritage and the Albanian identity, but are also a crime against the world heritage which is protected by

[62] Zejnullah Gruda, The importance of investigating war crimes, *Challenges of researching war crimes in Kosova 1998 to 1999: presentations from the international conference held in Prishtina on december 16, 2011*, War Crime Research Institute, Prishtinë 2013, 38.

[63] Humans Rights Watch, *Under orders- War crimes in Kosovo.* (https://www.hrw.org/reports/2001/kosovo/) (Accessed 24/7/2023).

[64] A. Herscher, A. Riedlmayer, *The destruction,* 5-6.

humanitarian law according to the international norms of the highest international institutions such as UNESCO, ICOMOS, etc.[65]

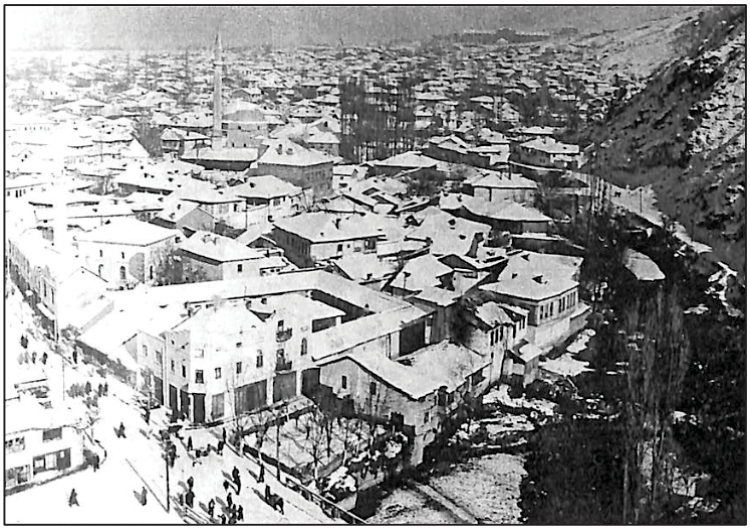

Figure. 1. *Prizren. Arasta Neighborhood in 1955.* (E. Haskuka).

Figure. 2. *Peja. Long Bazaar.* (IKMM).

[65] Fejaz Drançolli, *Trashëgimia e shkatërruar në Kosovë 1998/1999 - Destroyed heritage in Kosova 1998/1999,* IHKL, Prishtinë 2017, 213.

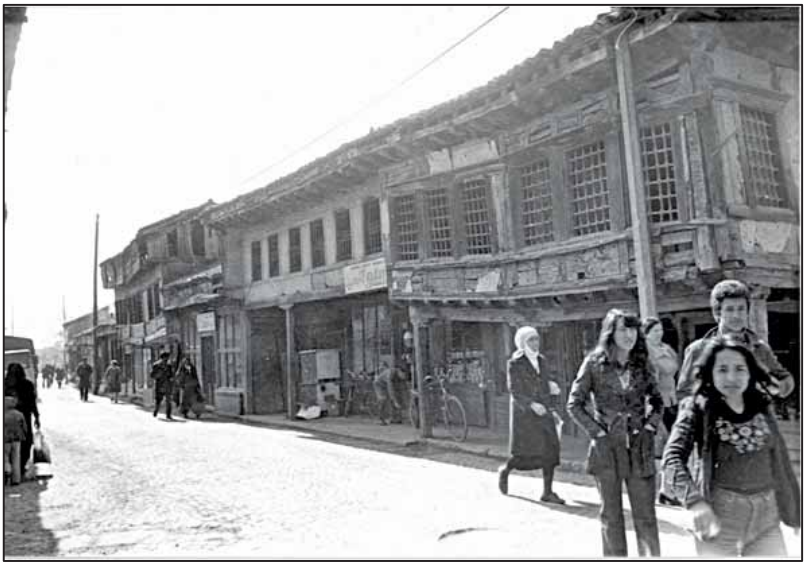

Figure. 3. *Gjakova. Grand Bazaar.* (IKMM).

Figure. 4. *Vushtrri. The Old Bazaar after destruction in 1999.*
(Exhibition catalogue: *Shkatërrimi i trashëgimisë kulturore në Kosovë 1998-1999*, IHKL, Prishtinë- Tiranë, 2012).

Figure. 5. *Peja. The Long Bazaar after destruction in 1999.*
(Exhibition catalogue: *Shkatërrimi i trashëgimisë kulturore në Kosovë 1998-1999*, IHKL, Prishtinë- Tiranë, 2012).

Figure. 6. *Gjakova. The Grand Bazaar after destruction in 1999.*
(Exhibition catalogue: *Shkatërrimi i trashëgimisë kulturore në Kosovë 1998-1999*, IHKL, Prishtinë- Tiranë, 2012).

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Published sources/Objavljeni izvori:

1. Drançolli Fejaz, Gojani Osman, Haliti Njazi, *Trashëgimia Historiko-Kulturore e Kosovës (gjendja dhe dëmet)*, Dokumentacioni i Institutit të Kosovës për Mbrojtjen e Monumenteve të Kulturës, Prishtinë 2006.

Books/Knjige:

1. Bevan Robert, *The destruction of memory: Architecture at war*, London 2006.
2. Coward Martin, *Urbicide: The politics of urban destruction*, Taylor & Francis e-Library, 2008.
3. Drançolli Fejaz, *Monumentet e shkatërruara në Kosovë 1998/99- Destroyed monuments in Kosova 1998/99*, IHKL, Prishtinë 2015.
4. Drançolli Fejaz, *Trashëgimia e shkatërruar në Kosovë 1998/1999 - Destroyed heritage in Kosova 1998/1999,* IHKL, Prishtinë 2017.
5. Drançolli Fejaz, *Xhamia e Hadumit Çarshia e Gjakovës- Hadum Mosque Bazaar in Gjakova*, IMMK, Prishtinë 2007.
6. Fejaz Drançolli, *Trashëgimia monumentale në Kosovë- Monumental Heritage in Kosova*, Prishtinë 2011,
7. Haskuka Esat, *Ura, çarshia dhe Lagjja Arasta*, Prizren 1999.
8. Herscher Andrew, Andras Riedlmayer, *The destruction of cultural heritage in Kosovo 1998-1999: a post-war survey, Kosovo Cultural Heritage Project*, Cambridge, Massachusetts USA 2001.
9. Herscher Andrew, *Violence taking place: The architecture of the Kosovo Conflict*, Stanford University Press, Stanfrod 2010.
10. Jelić dr. Ilija M, *Vasojevički Zakon od dvanaest točaka*, Srpska Kraljevska Akademija, Posebna izdanja knjiga, LXXIII, društveni i istoriski spisi, knjiga 29, Beograd 1929.
11. Kaldor Mary, *New and old wars: organized violence in a global era*, 3d Edition, Stanford University Press, 2012.
12. Martinsen Josef, *What happened in Kosovo? 1998-1999: A documentation*, Sypress Forlag, Oslo 2010.
13. Nikolić Serafim, *Prizren od srednjeg veka do carvemenog doba: Urbanističko-arhitektonski razvoj*, Prizren 1988.
14. Petersen Andrew, *Dictionary of Islamic architecture*, Taylor &Francis e-library, 2002.
15. Petrović Zoran, Milenković Branislav, *Prizren grad spomenik slika grada*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2006.
16. Qosja Rexhep, *Shpërngulja e shqiptarëve sipas programeve kombëtare serbe- Që nga Naçertanija e Ilija Grashaninit (1844) deri te ndarja e Kosovës sipas Dobrica Qosiqit (2004)*, Tiranë 2005.
17. Redžić Husref, Kurto Nedžad, Čelić Džemal, *Studija regeneracije i revitalizacije Velike Čarsije u Djakovici*, Gjakovë 1979.
18. Ristic Mirjana, Architecture, *Urban Space and War: The Destruction and Reconstruction of Sarajevo -Palgrave Studies in Cultural Heritage and* Conflict, 2018.
19. Rizaj Skender, *Kosova gjatë shekujve XV,XVI dhe XVII: Administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore*, Rilindja, Prishtinë 1982.
20. Rizvanolli Masar, *Çarshia e Madhe e Gjakovës- Grand Bazaar of Gjakova*, Gjakovë 2009.
21. Sadiki Arbër, *Arkitektura e ndërtesave publike në Prishtinë: 1945-1990- Faktorët shoqëror dhe formësues*, NTG Bledi, Prishtinë 2020,.
22. Schmitt Oliver Jens, *Kosova- Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, Koha, Prishtinë 2012.

23. Shkodra Zija, *Esnafet shqiptare (Shekujt XV-XX)*, Tiranë, Akademia e Shkencave e R.P. Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1973.
24. Shkodra Zija, *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare*, Instituti i Historisë, Tiranë 1984.
25. Shukriu Muhamed, *Prizreni i lashtë: Morfologjia e ecurive për ruajtjen e kulturës materiale,* Prizren 2001.
26. Silverman Helaine, D. Fairchild Ruggles, *Cultural heritage and human rights*, New York 2007.

Articles/Članci:

1. Caka Eduart, Roli i institucionit të vakëfit në zhvillimin e qytetit shqiptarë gjatë periudhës osmane, *Univers*, nr. 22, Instituti Shqipëtar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam, 2021.
2. Drançolli Fejaz, Disa ndërtime arkitektonike islame të shek. XV në Prishtinë, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët (simpozium ndërkombëtar)*, BIK, Prishtinë 1995.
3. Fatma Acun, „A portrait of the ottoman cities“, *The Muslim World Journal*, Vol 92, Issue 3-4, John Wiley and Sons, 2002.
4. Gruda Zejnullah, The importance of investigating war crimes, *Challenges of researching war crimes in Kosova 1998 to 1999: presentations from the international conference held in Prishtina on december 16, 2011*, War Crime Research Institute, Prishtinë 2013.
5. Hoxha Eliza, Prish-ti-na, *Heritage of Prishtina: Remained heritage of Prishitna - Trashëgimia e Prishtinës: Trashëgimia e mbetur e Prishtinës*, CHwB, Prishitnë 2008.
6. Kila Joris D, Herndon Christopher V, Military involvement in cultural property protection- An Overview, *Joint Force Quarterly,* Vol. 74, 3rd Quarter, National Defense University Press, 2014.
7. Krstikj Aleksandra, Koura Hisako, Identifying the block pattern of Skopje's Old Bazaar: Analysis of blocks' development, typology and transformation, *Journal of Architecture and Planning* (Transactions of AIJ), vol. 79, No. 700, Architectural Institute of Japan, 2014.
8. Kurtović-Folić Nađa, Studija o revitalizaciji Velike čaršije u Đakovici, *Antikitetet e Kosovës- Starine Kosova*, VIII, EKMMK, Prishtinë 1987.

Internet:

1. Humans Rights Watch, *Under orders- War crimes in Kosovo*. (https://www.hrw.org/reports/2001/kosovo/) (Accessed 24/7/2023).

Prof. dr. Admir MULAHUSIĆ
E-mail: admir.mulahusic@gf.unsa.ba
Prof. dr. Jusuf TOPOLJAK
E-mail: jusuf.topoljak@gf.unsa.ba
Prof. dr. Nedim TUNO
E-mail: nedim.tuno@gf.unsa.ba
Muamer ĐIDELIJA
E-mail: muamer.djidelija@gf.unsa.ba
Nedim KULO
E-mail: nedim.kulo@gf.unsa.ba
Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:528.9:908(497.6 Toričan/Vrbenac)"14/19" (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.121

KARTOGRAFSKI IZVORI PROSTORNIH PODATKA O STARIM GRADOVIMA TORIČAN I VRBENAC

Apstrakt: *Historijska kartografija zauzima značajno mjesto među historijskim izvorima. Mnogi istraživači prilikom istraživanja imaju mogućnost korištenja mnogih kartografskih izvora. Značajan izvor u historijskoj kartografiji su kartografski prikazi nastali iz vremena vladavine Osmanskog carstva na tlu Bosne i Hercegovine. Međutim, treba istaći i postojanje kartografskih prikaza Bosne i Hercegovine koji su djela svjetskih kartografa. Poseban značaj pri istraživanjima imaju krupnorazmjerni prikazi koji se sreću u formi katastarskih planova različitih razmjera. Međutim, veliku pomoć istraživačima nude i sitnorazmjerni kartografski prikazi. Prvi krupnorazmjerni prikazi teritorije Bosne i Hercegovine su izrađeni u doba vladavine Austro Ugarske Monarhije. Ovaj kratki period vladavine na tlu Bosne i Hercegovine je imao za posljedicu premjeravanje i prikazivanje kompletne teritorije Bosne i Hercegovine na katastarskim planovima razmjera 1:6250, 1:3125, 1:1562,5 i 1:781,25. Na osnovu ovih krupnorazmjernih prikaza su nastali mnogi sitnorazmjerni prikazi različite tematike namjene i razmjere. Sitnorazmjerni prikazi su izrađeni u različitim razmjerima što je ujedno i diktiralo detaljnost prikaza. Karte tj. sitnorazmjerni grafički prikazi su bili u npr. razmjerama 1:12500, 1:25000, 1:75000, 1:150000. Završetkom prvog svjetskog rata nastaje novi period kartografisanja područja Bosne i Hercegovine. U ovom vremenu su izrađene topografske karte razmjera 1:25000, 1:50000 pa i sitnije razmjere. Naravno, autori karata su pratili stanje na terenu i nastojali da sadržajno i shodno mogućnosti prikaza, sve detalje koji su mogli biti prikazani budu i prikazani na njima. Završetkom Drugog svjetskog rata nastaje sasvim novi period u izradi*

grafičkih prikaza Bosne i Hercegovine. Posebno mjesto zauzimaju krupnorazmjerni prikazi – katastarski planovi koji su izrađivani u razmjerama 1:5000, 1:2500, 1:2000, 1:1000 i 1:500. Na osnovu katastarskih planova nastali su sitnorazmjerni grafički prikazi Bosne i Hercegovine – karte. Razmjera karata je bila od 1:2500, 1:50000 i sitnije. Izrađivane su karte različite namjene i tematike. Poseban značaj imaju topografske karte. Svim prethodno pomenutim prikazima je značajna odrednica potpunost prikaza. Potpunost kartografskog prikaza se ogleda u prikazu svih značajnih objekata u ovisnosti od razmjere prikaza. Područje Bosne i Hercegovine ima mnoge znamenitosti. Većina ovih znamenitosti je premjerena i prikazana na krupnorazmjernim geodetskim podlogama – katastarskim planovima kao i sitnorazmjernim geodetskim podlogama – kartama. Izradu grafičkih prikaza Bosne i Hercegovine su vršili mnogi kartografi. Uzevši ovo u obzir Bosna i Hercegovina ili pak njeni pojedini dijelovi su prikazani na kartama različitih razmjera vezanih za različite autore. Upravo ovo ima za posljedicu postojanje grafičkih prikaza na kojima su zastupljeni različiti znakovi, način prikaza, ali i pisma i jezici. Kartografski prikazi u Bosni i Hercegovini su nastajali u različitim vremenskim periodima. Prikazi Bosne i Hercegovine sežu u starost od nekoliko stoljeća. Na kartografskim prikazima su prikazani detalji koji su zanimljivi mnogim istraživačima. Prilikom nastanka kartografskih prikaza, nije se ni slutilo koliki će značaj imati prikazi za istraživanja u današnjem vremenu. Historijska kartografija putem kartografskih prikaza nudi mnogo podataka o mnogim objektima na tlu Bosne i Hercegovine. Za istraživanje su posebno značajni prikazi travničkih starih gradova Toričan i Vrbenac. U radu su istraživani prikazi pomenutih ostatka travničkih starih gradova. Prikazivani su na mnogim kartografskim izvorima različitih namjena i različitih razmjera koji su bili izrađeni od strane različitih autora u različitim vremenskim periodima. U radu je analiziran prikaz ostatka starih gradova na dostupnim kartografskim izvorima na izvorima od XVII do XX stoljeća.

Ključne riječi: *Stari grad, Toričan, Vrbenac, kartografski izvori.*

CARTOGRAPHIC SOURCES OF SPATIAL DATA ON THE OLD CITIES OF TORICAN AND VRBENAC

Abstract: *Historical cartography has an important place among historical sources. Many researchers can have the opportunity to use many cartographic sources during their research. An important source in historical cartography is maps created during the reign of the Ottoman Empire on the territory of Bosnia and Herzegovina. However, the existence of cartographic representations of Bosnia and Herzegovina which are the results of the work of cartographers of the world should also be emphasized. Large-scale representations found in the form of cadastral plans of various scales are of*

particular importance in research. However, small-scale cartographic representations also offer great help to researchers. The first large-scale representations of the territory of Bosnia and Herzegovina were made during the reign of the Austro-Hungarian Monarchy. This short period of rule on the soil of Bosnia and Herzegovina resulted in the surveying and representing of the entire territory of Bosnia and Herzegovina on cadastral plans at the scale 1:6250, 1:3125, 1:1562.5 and 1:781.25. On the basis of these large-scale representations, many small-scale representations of different topics, purposes and scales were created. Small-scale representations were made in different scales, which also dictated the detail of the representation. The maps, i.e. small-scale graphic representations, were produced at the scales of 1:12500, 1:25000, 1:75000, and 1:150000. With the end of the First World War, a new period of cartography of the territory of Bosnia and Herzegovina was born. During this time, topographical maps were made at the scales of 1:25,000, 1:50,000, and smaller scales. Of course, the authors of the maps monitored the situation on the ground and tried to ensure that all the details that could be shown were shown on them in terms of content and according to the possibility of the display. After the end of the Second World War, a completely new period was started in the production of graphic representations of Bosnia and Herzegovina. A special place is occupied by large-scale representations views - cadastral plans that were prepared at the scales of 1:5000, 1:2500, 1:2000, 1:1000 and 1:500. On the basis of cadastral plans, small-scale graphic representations of Bosnia and Herzegovina - maps were created. The map scales were 1:2500, 1:50000 and smaller. Maps with different purposes and themes were created. Topographic maps have a special significance. The completeness of the presentation is an important determinant of all the previously mentioned presentations. The completeness of the cartographic display is reflected in the display of all significant objects, depending on the scale of the display. The area of Bosnia and Herzegovina has many sights. Most of these sights have been measured and shown on large-scale geodetic bases - cadastral plans as well as small-scale geodetic bases - maps. Graphic representations of Bosnia and Herzegovina were created by many cartographers. Taking this as important data, Bosnia and Herzegovina or its individual parts are shown on maps of different scales related to different authors. This is precisely what results in graphic representations on which different signs, display methods, letters, and languages are represented. Cartographic representations in Bosnia and Herzegovina were created in different time periods. The depictions of Bosnia and Herzegovina go back several centuries. Cartographic representations show details that are interesting to many researchers. At the time of the creation of cartographic representations, it was not even imagined how important the representations would be for research in today's time. Historical cartography through cartographic representations offers a lot of information about many objects on the soil of Bosnia and Herzegovina. The depictions of the Travnik's old towns Toričan and Vrbenac, are especially important for the research. In the paper, the depictions of the

aforementioned remnants of Travnik's old towns were investigated. They were shown on many cartographic sources of different purposes and different scales, which were made by different authors in different time periods. The paper analyzes the depiction of old cities in historical cartographic sources from the 17th to the 20th centuries.

Key words: *Old town, Toričan, Vrbenac, cartographic sources*.

Uvod

Bosna i Hercegovina je, kroz svoje višestoljetno postojanje, bila poprište mnogih historijskih nesuglasica. Te nesuglasice su se manifestovale na različite načine tako da se na tlu Bosne i Hercegovine smijenilo nekoliko vlasti različitih država. Svaka od tih država je ostavila građevinsko naslijeđe. Kroz sva dešavanja, na tlu Bosne i Hercegovine je postojalo mnogo starih naseobina i starih gradova. Veliki broj starih gradova nije bio u mogućnosti odolijevati zubu vremena, historijskim previranjima ali i nebrizi stanovnika Bosne i Hercegovine. Značajan broj starih gradova je srušen i urušen, ali je značajan broj i sada u dobrom građevinskom stanju. Na području travničkog kraja je bilo nekoliko starih gradova: Kaštel, Travnik, Vrbenac, Toričan…. Međutim, jedino se stari grad u Travniku održao u ispravnom stanju. Kako bi se ukazalo na veliki značaj historijske kartografije u historiji Bosne i Hercegovine, a time potvrdila višestoljetnost postojanja starih gradova Vrbenac i Toričan, izvršena je analiza kartografskih prikaza koji sadrže prikaze starih gradova odnosno njihovih ostataka. Nažalost, i na terenu su vidljivi samo građevinski ostaci koji su svjedoci postojanja Toričana i Vrbenca. Nažalost, u dostupnim literaturnim izvorima se, stari gradovi koji su predmet istraživanja u radu vrlo slabo spominju.

Toričan

Stari grad Toričan se nalazi na zapadu lašvanske doline. Bio je to stari grad lociran u Turbetu iznad naselja Varošluk. Narod ga naziva Varoški grad[1]. U rimsko doba uže područje Toričana predstavljalo je jedno od najnaseljenijih i najrazvijenijih u dolini Lašve[2]. Grad spada među starije srednjevjekovne gradove u Bosni. Sastoji se samo od dvije kule, koje se u razmaku od jedva oko stotinu koraka nalaze na krajevima krševite vrlo strme kose. Kule su spojene nepravilnim bedemom koji se pruža pravcem od juga k sjeveru[3]. Po svoj prilici,

[1] Ćiro Truhelka, Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretena kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik), *Glasnik Zemaljskog muzeja,* Sarajevo 1915, 372.
[2] Aladin Husić, Toričan na razmeđu između dviju epoha, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo 2005, 124.
[3] *Isto*, 373.

Toričan potiče iz XIV stoljeća[4]. Imao je dominantan položaj nad čitavom gornjom Lašvom[5].

Stari grad Toričan i pod njim lokalitet Varošluka tragovi su života u srednjem vijeku[6]. Postojao je još 1503. godine[7], kada se spominje kao državna svojina[8]. Spominje se čak 1393. godine[9]. Timurhan je, prema podacima koji datiraju od 1520. do 1533. godine bio upravitelj tvrđave Toričan[10]. U tekstu je za riječ tvrđava iskorištena riječ koja se prevodi kao „Tvrđava sa kulama i zidovima. Najznačajnija utvrda u Osmanlijskoj epohi" [11]. Ismail sin Turhanov je 1604. godine bio upravitelj tvrđave Toričan. U blizini tvrđave je bila livada koju je od davnina koristio Stipan tj. Batal[12]. Već 1620. godine se spominje kao porušen[13]. Po svojoj arhitekturi spadao je u red manjih tvrđava.[14]

Prilog 1. *Ostaci sjeverne kule Toričana. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

[4] Krešimir Papić, *Travnik grad i regija*, Travnik 1975, 97.
[5] Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009.
[6] Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavsaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 129.
[7] Mihovil Mandić, Predhistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1926, 38.
[8] Đoko Mazalić, Travnik i Toričan (prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 160.
[9] Aladin Husić, *Nahija Lašva od 1463. godine do kraja 16. vijeka*, Magistarski rad. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2003, 11.
[10] Başbakanlik Devlet Arşivlerigenel Műdűrlűgű, Hersek, *Bosna ve Izvornik livâlari icmâl tahrîrdefterleri* (926 – 939) / 1520 – 1533, Ankara 2006, 106.
[11] Hamza Kurtanović, *Vojna terminologija u Osmanskom carstvu i Republici Turskoj*, Završni rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2017, 42.
[12] Adem Handžić, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. Godine*, sv I/2, Bošnjački institut Zűrich – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 240.
[13] Đ. Mazalić, *Travnik i Toričan (prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka),* 160.
[14] A. Husić, *Nahija Lašva od 1463. godine do kraja 16. vijeka*, 14.

Prilog 2. *Ostaci južne kule Toričana. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

Prilog 3. *Uklesani znakovi na kamenu u zidu južne kule Toričana. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

Vrbenac

O ovom starom gradu ima vrlo malo historijskih podataka. U dostupnim literaturnim izvorima se prepoznaje kao Vrbenac i kao Vrbovac. Ostatci Vrbenca se nalazi na strmoj litici iznad rijeke Jesenice. Ostatci starog grada su locirani u blizini tunela i trase napuštene uskotračne šumske pruge koja je vodila od Bile do obronaka Vlašića dolinom rijeke Jesenice. To je ostatak neobične tvrđave

srednjega vijeka[15]. U ruševinama starog grada se posebno ističe 20 strmih kamenih stepenica kojima se može prići ostacima starog grada. Lokalitet Vrbenca se sastoji iz dva dijela i to mali grad i veliki grad koji su smješteni odmah jedan pored drugog.

Ostatcima starog grada se može prići uskom stazom koja vodi od napuštene šumske pruge do malog grada. Ostatci malog grada su urasli u šiblje i ne raspoznaju se ostatci građevine. Sa malog grada se ponovo kratkom stazom ide u podnožje velikog grada. Veliki i mali grad zajedno čine stari grad Vrbenac. Stari grad ima oblik pravougaonika. Postavljen je u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Sa jugoistočne strane odmah uz ostatke desnog debelog kamenog zida su stepenice uklesane u kamen. Penjanjem uz stepenice se dolazi u središte nekadašnjeg starog grada. U središtu su, prema usmenom predanju, ostatci građevine koji su slabo vidljivi. Sa sjeverozapadne strane ostatka utvrde se vidi horizontalna kamena terasa. Usmena predanja govore da su na ovim terasama bile građevine.

Sjeveroistočni i jugozapadni zid su dobro očuvani jer predstavljaju monolitni kameni blok dobiven klesanjem insitu prirodne stijene. Ovi zidovi se sa sjeverozapadne strane spuštaju skroz do rijeke Jesenice. Ovo je jedinstven primjer srednjevjekovne utvrde kod koje su prirodne litice iskorištene kao bedemi[16]. Sa istočne strane ostatka starog grada je uočljiva kamena staza – put različite širine. Staza polazi iznad naselja Gornji Miletići i ide prema Skomorju. Prolazi kroz šumu, zarasla je u vegetaciju, ali su joj neki dijelovi vidljivi. Sa istočne strane ostatka tvrđave je potes Zapalača. Ovaj lokalitet čini nekoliko obradivih parcela. Lokalitet je povezan sa lokalitetom starog grada. Sa zapadne strane je naselje Zagrađe. Lokalitet naselja i ostatke starog grada razdvaja uska dolina kroz koju protiče rijeka Jesenica.

Prilog 4. *Veliki grad Vrbenac – pogled sa malog grada. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

[15] M. Mandić, *Predhistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika*, 39.
[16] Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009.

Prilog 5. *Dio u kamenu uklesanih stepenica unutar Vrbenca. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

Prilog 6. *Ostatci malog grada Vrbenca. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

Ostatci starih gradova na krupnorazmjernim geodetskim podlogama

Prikazi ostataka starih gradova se mogu podijeliti u dvije skupine krupnorazmjernih prikaza – katastarskih planova: prikazi nastali u vrijeme uprave Austro Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini i prikazi nastali u razdoblju socijalističke Bosne i Hercegovine. Proces izrade katastarskih planova podrazumijeva i proces topografisanja istih čime planovi postaju historijski izvori za razna istraživanja[17]. Pri izradi planova obaveza je korištenja topografskim znacima[18].

Prvi krupnorazmjerni kartografski prikaz starog grada Toričana je nastao tokom premjera Bosne i Hercegovine od strane Austro Ugarske Monarhije. Premjer je trajao od 1880. do 1884. godine[19], a premjerena je cjelokupna teritorija Bosne i Hercegovine u tadašnjim granicama[20]. Premjer je provođen grafičkom metodom[21]. Taj premjer se danas najčešće naziva starim premjerom[22]. Područje na kome se nalaze ostatci starog grada su premjeravani 1883. godine. Kompletne poslove premjera i izrade krupnorazmjernih prikaza vodio je Vojnogeografski institut u Beču (u ovom periodu je vodio i poslove izrade sitnorazmjernih prikaza). Rezultat premjera su bili katastarski i zemljišnoknjižni planovi te katastarski operat kao i operat zemljišne knjige. Podaci prikupljeni ovim premjerom se nazivaju podaci starog premjera.

[17] Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Nehrudin Rebihić, Analiza prikaza grobalja naselja Lupac i Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera, *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, 114. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.111).

[18] Admir Mulahusić, Tomaž Ambrožič, Jusuf Topoljak, Tuno Nedim, *Inžinjerska geodezija u rudarstvu*, Sarajevo i Ljubljana, 2021, 198.

[19] Kemal Arnautović, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik,* 44, Sarajevo 2013, 73.

[20] Admir Mulahusić, Ivka Kljajić, Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Muamer Đidelija, Bosanskohercegovački samostani, medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, god. 75(98), br. 2, Zagreb 2021, 118.

[21] Militärgeographischen Institut Osterrichisch-ungarischen Monarchie, *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina,* Wien 1880.

[22] Jusuf Topoljak, Miljenko Lapaine, Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Analiza vanjskih elemenata sadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geodetski list*, god. 71(94), br. 1, Zagreb 2017,55.

Prilog 7. *Ostatci Toričana prikazani na katastarskom planu, 29 XVII 2 b1, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.*

Na katastarskom planu su ostatci starog grada sa okolnim terenom koji se smatra da je pripadao starom gradu tretirani kao zasebna čestica. Zapadna granica parcele je objekat pravougaonog oblika. Prikaz starog grada nije izvršen topografskim znakom. Kao naznaka da se radi o starom gradu, na planu je, sa južne strane prikaza ostataka starog grada upisana riječ Grad. Katastarska čestica na kojoj je izgrađen stari grad je, prema podacima starog premjera, numerisana brojem 477 u k.o. Varošluk. Prema aktuelnim podacima zemljišnoknjižnog ureda, površina čestice je 300 m^2. Naziv čestice je Stari grad, a kao način korištenja čestice, evidentirana je ruševina. Čestica je evidentirana kao Opštenarodna imovina (OST, 2022).

Poslije Drugog svjetskog rata intenziviraju se geodetski radovi i vrši se masovan premjer Bosne i Hercegovine, a samim tim i područja Travnika tj. lokaliteta Toričana. Kompletne poslove izrade krupnorazmjernih prikaza vodila je Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine. Geodetske poslove na terenu i obradu podataka je vršilo JP Geodetski zavod iz Sarajeva. Ovaj premjer je nazvan novi premjer. Područje na kome se nalazi ostatci starog grada je premjeravano 1973. godine aerofotogrametrijskom metodom. Novim premjerom, zemljište na kome su ostaci starog grada nije tretirano kao samostalna parcela.

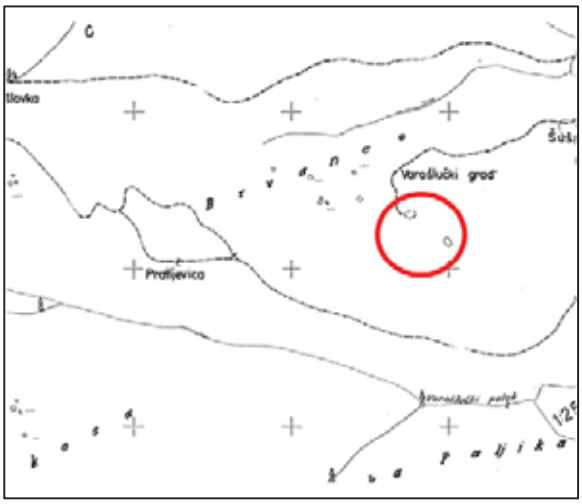

Prilog 8. *Ostatci Toričana prikazani na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6E18-14, razmjera 1:5000, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.*

Na planu novog premjera je napisan tekst Varošlučki grad. Nije ucrtan predviđeni znak kako bi se znalo da postoje ostatci starog grada.

Prilog 9. *Ostatci Vrbenca prikazani na katastarskom planu, 29 XVII 16 a4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.*

Na planu starog premjera na lokalitetu ostatka starog grada nije ucrtan predviđeni znak za ruševinu koji je predviđen predloškom topografskih znakova za planove starog premjera. Područje nije tretirano ni kao samostalna čestica. Na katastarskom planu je samo napisan riječ Grad koja upućuje na postojanje Vrbenca.

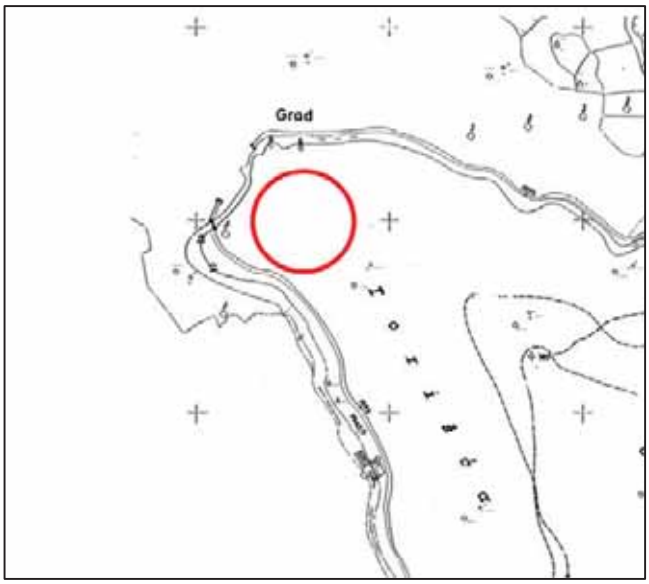

Prilog 10. *Lokalitet ostataka Vrbenca prikazan na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F19-42, razmjera 1:5000, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.*

Na planu novog premjera je samo napisana riječ grad i to ne na mjestu na kome se nalaze ostatci grada Vrbenca.

Ostatci starih gradova na sitnorazmjernim kartografskim podlogama

Postoji veliki broj sitnorazmjernih prikaza koji potiču iz različitih vremenskih perioda jer su ljudi oduvijek nastojali izrađivati grafičke prikaze njima bitnih područja. Od najranijih vremena razvoja civilizacije ljudi su nastojali prikazivati dijelove zemljine površine na tada improviziranim materijalima i uz tadašnje mogućnosti[23]. Sitnorazmjerne kartografske podloge na kojima su prikazani ostatci starih gradova se vezuju za vrijeme vladavine više

[23] Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Admir Mulahusić, Mithad Kozličić, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria 20 (2)*, Zadar 2015, 176.

država na tlu Bosne i Hercegovine. Posebno se ističu sitnorazmjerni prikazi – karte nastali u vrijeme Austrougarske Monarhije, Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Jugoslavije. Karta je umanjena slika zakrivljene Zemljine površine i njenih dijelova u ravnini[24]. Prva karta koja je izrađena na temelju podataka integralnog geodetskog premjera Bosne i Hercegovine je generalna karta Bosne i Hercegovine izrađena u vrijeme vladavine Austro Ugarske monarhije[25].

Kartografski prikazi starih gradova za vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini

Sitnorazmjerni grafički prikazi Bosne i Hercegovine kao djela svjetskih kartografa nastali u vrijeme vladavine Osmanskog Carstva na tlu Bosne i Hercegovine predstavljaju historijske izvore iz kojih se mogu crpiti mnogi podaci. Kartografija i kartografisanje Bosne i Hercegovine od strane mnogi svjetskih kartogarafa u vrijeme kad je bila dio Osmanskog carstva su oblasti koje zahtijevaju velika i opsežna istraživanja.

Prilog 11. *Toričan na karti Regni Hungariae descriptio vera, Viennae / Wolfgang Lazius, 1556 (URL 1).*

Autor karte je Wolfgang Lazius. Karta je izrađena 1556. godine, a prikazuje dio Bosne i Hercegovine. Na karti je prikazana i visinska predstava

[24] Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Tuno Nedim, *Geodezija za građevinske inžinjere*, Zenica 2017, 154.
[25] Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Generalna karta Bosne i Hercegovine razmjere 1:150 000, *Geodetski glasnik*, 46, Sarajevo 2015, 28.

terena. Opis karte i nazivi na karti su na latinskom jeziku. Na karti je ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad, a sa desne strane znaka je napisana riječ Dorizan što upućuje na naziv starog grada Toričana. Iznad znaka je upisana i riječ Werwilacz.

Prilog 12. *Toričan na karti Novo dissegno della dalmatia et Crovatia Francesca Camocija 1563.*[26]

Na ovoj karti je prikazan dio sadašnje Bosne i Hercegovine na kome je vidljiv prikaz položaja Toričana. Autor karte je Francesco Camoci, a karta je izrađena 1563. godine. Na karti je ucrtan znak koji izgledom asocira na tvrđavu tj. za tadašnji grad. Ispod znaka je napisan naziv grada Dorizan, što predstavlja položaj sadašnjih ostataka starog grada Toričana.

[26] Dubravka Mlinarić, Josip Faričić, Lena Mirošević, L, Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodernium, *Geoadria*, 17(2), Zadar 2012, 157.

Prilog 13. *Toričan na karti Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarvmqve regionvm nova descriptio, 1570.*[27]

Karta izrađena 1570. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Autor karte je Augustino Hirschvogelio. Opis karte je na latinskom jeziku.Na kartu je ucrtan znak znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad. Ispod znaka su u dva reda napisane dvije riječi koje ukazuju da se radi o tadašnjem gradu, a sadašnjim ostacima starog grada Toričana. Prva riječ je Berwilacz, a druga riječ je dorizan.

Prilog 14. *Toričan na karti Sclavonia, Croatia, Bosnia Cum Dalmatiae Parte / Mercator 1607 (URL 2).*

[27] Dubravka Mlinarić, Josip Faričić, Lena Mirošević, L.,(2012): Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodernium, Geoadria 17(2), Zadar 2012, 157.

Karta izrađena 1607. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Autor karte je Gerard Mercator, flamanski kartograf.. Na karti je na lokalitetu Toričana uočljiv znak u obliku kruga. Iznad znaka je upisana riječ *dorizan*, što je zapravo naziv starog grada Toričana. Iznad riječi *dorizan* je upisana i riječ Werwilacz. Na karti je ucrtan i znak u obliku kruga pored koga je napisana riječ Travnic.

Prilog 15. *Toričan na karti Landkarten des Königreichs Ungarn und dennen andern angrüntzeuten Königreichen Fürstenthumen und Landschafften / Martin Stier 1664. (Lična zbirka Nedima Tune).*

Karta je izrađena 1664. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Autor karte je Martin Stier, austrijski kartograf. Na karti je na položaju Toričana ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad. Iznad znaka je napisan i naziv grada, napisana je riječ Torizan, što je zapravo stari grad Toričan, odnosno položaj današnjih njegovih ostataka.

Prilog 15. *Toričan na karti Partie Meridionale du Royme de Hongrie tiree de divers Autheurs / Sanson 1664 (URL 2).*

Karta izrađena 1664. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Djelo je Nicolasa Sansona, francuskog kartografa. Opis karte je na francuskom jeziku. Na karti je ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad na mjestu sadašnjih ostatka Toričana. Ispod znaka je napisan riječ Dorizan, što je zapravo Toričan. Sa lijeve i desne strane znaka je razdvojeno napisana riječ Werwilacz. u. Isti znak je iskorišten i za prikaz Travnika.

Prilog 17. *Toričan na karti Kraljevine Bosne,* Giacomo *Cantelli da Vignola Rim, 1689. (Kozličić, 2016).*

Karta izrađena 1689. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Djelo je talijanskog kartografa Giacoma Cantellia da Vignola. Opis karte je na talijanskom. Na karti je ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu što zapravo predstavlja položaj tadašnjeg utvrđenog grada Toričana. Iznad znaka je na karti napisana riječ Torizan, što zapravo predstavlja naziv grada Toričan. Međutim, uzevši položaj znaka za grad u odnosu na okolne gradove, a pogotovo u odnosu na položaj rijeke Lašve, uočava se značajno odstupanje od stvarnog položaja. Na karti je na isti način kao i Toričan prikazan i položaj Kaštela. Pored znaka koji izgledom podsjeća na tvrđavu napisana je riječ Castel.

Topografske karte VGI Austro Ugarske Monarhije

Na ovima kartama su vidljivi prikazi starih gradova koji su predmet istraživanja u radu.

Prilog 18. *Ostatci Toričana prikazani na Specijalnoj karti Austro-Ugarske Monarhije, Z 29 C XVII Travnik und Bugojno, razmjera 1:25 000, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1910, URL 4.*

Na lokalitetu ostataka starog grada Toričan na karti razmjere 1:25000 se nalazi znak za ruševinu. Međutim, nije napisan naziv starog grada nego samo naziv brda na kome se nalazi stari grad. Na karti se uočava natpis Radiša, što je u stvari naziv brda na kome se nalaze ostatci starog grada.

Prilog 19. *Ostatci Vrbenca prikazani na Specijalnoj karti Austro-Ugarske Monarhije, Z 29 C XVII Travnik und Bugojno, razmjera 1:25 000, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1910, URL 4.*

Na lokalitetu ostataka starog grada se nalazi znak za ruševinu. Pobliži opis lokaliteta je dat natpisom *Ruine Vrbenac grad*. Znakom je određen položaj grada, a tekstom je istaknut njegov naziv – Vrbenac. Nadalje, u tekstu je korištena njemačka riječ Ruine koja ukazuje da se radi o ostatcima odnosno o ruševini.

Topografske karte Kraljevine Jugoslavije

Karte su nastale u vrijeme vladavine monarhističke Jugoslavije na tlu Bosne i Hercegovine. Karte su izdate 1935. godine.

Zanimljivo je spomenuti da je Geografska sekcija Generalštaba britanske vojske (engl. General Staff, GeographicalSection) iz Londona kopirala je spomenuti list karte i s manjim doradama izdala ga 1943. godine[28].

[28] Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Aladin Husić, Lidija Fekeža-Martinović, Ostaci srednjevjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik,* 46, Sarajevo 2015, 64.

Prilog 20. *Ostatci Toričana prikazani na topografskoj karti, 76- 3 Travnik, Karte des Nordwestbalkan 1:50 000, razmjera 1:50 000, izdao Chef des Kriegskarten- und Vermessungswesen, Berlin, 1943. Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na karti se uočava znak za razvalinu i natpis Grad. Međutim, analizom položaja znaka na karti vidi se da nije ucrtan na mjestu na kome se nalaze ostatci starog grada.

Prilog 21. *Ostatci Vrbenca prikazani na topografskoj karti, 76- 2 Travnik, Karte des Nordwestbalkan 1:50 000, razmjera 1:50 000, izdao Chef des Kriegskarten- und Vermessungswesen, Berlin, 1943. Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na karti je ucrtan znak za ostatke starog grada – tj. ruševine znakom za razvaline. Pored znaka su upisane riječi Vrbovac grad. Ovim je za stari grad iskorišten naziv Vrbovac.

Topografske karte socijalističke Jugoslavije

Topografske karte različitih vrsta i razmjera su nastale kartografskom obradom podataka novog premjera u vrijeme kada je Bosna i Hercegovina bila u sastavu Socijalističke Jugoslavije.

Prilog 22. *Ostatci Toričana prikazani na topografskoj karti, Zenica 9, razmjera 1:50 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1978, Univerziteta u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na karti razmjere 1:50000 je ucrtan znak za ostatke starog grada – tj. ruševine znakom za razvaline. Pored znaka su upisane riječi St. grad. Ovim je naglašeno da se radi o prikazu starog grada. Umjesto riječi stari, iskorištena je skraćenica od dva slova. Nije napisan naziv starog grada, ali se po položaju identifikuje kao stari grad Toričan .

Prilog 23. *Ostatci Toričana prikazani na topografskoj karti, Travnik 101, razmjera 1:100 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1955, Univerziteta u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na ovoj karti je ucrtan znak za razvalinu i napisana je riječ Grad. Prema položaju znaka vidi se da nije ucrtan na mjesto na kome se nalaze ostatci Toričana.

Prilog 24. *Ostatci Vrbenca prikazani na topografskoj karti, Zenica 7, razmjera 1:50 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1978, Univerziteta u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na ovoj karti nije ucrtan predviđeni topografski znak koji bi korisnika karte upućivao na postojanje ostataka starog grada. Na karti je na mjestu ostataka starog grada upisano Vrbovac grad čime se identifikuje lokalitet.

Prilog 25. *Ostatci Vrbenca prikazani na topografskoj karti, Travnik 101, razmjera 1:100 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1955, Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Karta razmjere 1:100000 sadrži znak za razvalinu i natpis Vrbovac grad. Natpis i znak su na mjestu ostataka starog grada.

Zaključak

Na osnovu provedenog istraživanja i objavljenih rezultata u radu vidi se da historijska kartografija ima značajno mjesto među historijskim izvora. Predstavlja neiscrpne historijske izvore za razne istraživače. Pokazatelj značajnosti kartografskih historijskih izvora su prikazi teritorije Bosne i Hercegovine korišteni u istraživanju prikaza ostataka starih gradova Toričan i Vrbenac (Vrbovac).

Na karti izrađenoj u XVII stoljeću uočavaju se znak za stari grad i natpis Toričan. Na karti je napisana riječ Torizan. U XIX stoljeću je nastao krupnorazmjerni prikaz – katastarski plan na kome je je prikazan stari grad Toričana. Međutim, uvid u podatke zemljišnoknjižnog ureda je dao jednu sasvim novu informaciju o starom gradu. Naime, na katastarskom planu je ucrtana čestica i na njoj objekat, ali je u operatu zemljišne knjige evidentirana ruševina.

Svi sitnorazmjerni kartografski prikazi izrađeni na osnovu krupnorazmjernih prikaza iz XIX stoljeća evidentiraju stari grad Toričan kao ruševinu. Evidentiranje je izvršeno znakom za ruševinu. Pored znaka je na nekim sitnorazmjernim prikazima – kartama napisana riječ grad ili stari grad čime je ukazivano na ostatke starog grada. Međutim, niti jedan kartografski prikaz ne donosi naziv tog grada. Naprotiv, naziv Toričan je evidentan samo na prikazu iz XVII stoljeća.

Na karti iz XVII stoljeća nije ucrtan položaj Vrbenca. Dostupan krupno razmjerni prikaz Vrbenca iz XIX stoljeća (katastarski plan iz vremena Austro Ugarske Monarhije – plan starog premjera) je prilično oskudan. Naime stari grad Vrbenac se prepoznaje samo po riječi Grad koja je napisana na planu na mjestu na kome bi trebao biti znak za ostatke starog grada. Na krupnorazmjernom prikazu iz XX stoljeća (katastarski plan iz vremena socijalističke Bosne i Hercegovine – plan novog premjera) nisu prikazani ostatci starog grada. Međutim, jedini podatak koji upućuje na postojanje starog grada je riječ Grad koja nije upisan na mjestu na kome bi na planu trebali biti prikazani ostatci starog grada. Iz prethodnog se vidi da je na planovima starog premjera prikazan Toričan. Međutim na planovima novog premjera, izrađenim 90 godina nakon planova starog premjera, ostatci starog grada nisu potpuno kartografisani. Nedostatak prikaza ostataka Vrbenca na krupno razmjernim prikazima je evidentan i na planovima starog kao i na planovima novog premjera.

Sitno razmjerni kartografski prikazi, osim prikaza iz XVII stoljeća, sadrže podatke o postojanju starog grada Vrbenca. Smatra se važnim istaći da sitnorazmjerni prikaz iz 1943. godine koristi naziv Vrbovac umjesto Vrbenac. Naziv Vrbovac se koristi i u svim sitnorazmjernim prikazima nastalim poslije pomenutog sitnorazmjernog kartografskog prikaza.

Sitno razmjerni kartografski prikazi sadrže prikaze ostatka oba stara travnička grada. Na nekim kartografskim prkazima je ucrtan znak za ostatke starih gradova, a na nekim nije. Međutim, na svim sitnorazmjernim prikazima je upisan dodatni tekst kojim se naglašava prikaz na karti odnosno na terenu postojanje ostatka starih gradova. Tekst je napisan na različitim jezicima što ovisi od vremena izrade podloge. Naziv Toričan je napisan samo na jednom prikazu. Dva sitnorazmjerna kartografska prikaza Toričana sadrže znak i tekst koji nisu upisani na mjestu na kome bi na karti trebali biti. Jedan krupnorazmjerni prikaz Vrbenca sadrži riječ grad koja nije upisana na mjestu na kome bi trebala biti napisana. Svi sitnorazmjerni prikazi Vrbenca – Vrbovca sadrže znak za ruševine i odgovarajući tekst sa toponimom.

Summary

Based on the conducted research and the published results in the paper, it is evident that historical cartography holds a significant place among historical sources. It represents inexhaustible historical sources for various researchers. An

indicator of the importance of cartographic historical sources is the depictions of the territory of Bosnia and Herzegovina used in the exploration of the remains of the old cities of Toričan and Vrbenac (Vrbovac).

On the map created in the 17th century, a symbol for the old city and the inscription "Toričan" can be observed. However, on the map, the word "Torizan" is written. In the 19th century, a large-scale representation - a cadastral plan showing the old city of Toričan was created. However, an examination of the land registry data revealed an entirely new piece of information about the old city. Namely, on the cadastral plan, a parcel and a structure are marked, but in the land registry record, it is documented as a ruin. All small-scale cartographic representations created based on the large-scale depictions from the 19th century classify the old city of Toričan as a ruin. This classification is made with a symbol for a ruin. Next to the symbol, on some small-scale representations or maps, the word "city" or "old city" is written, indicating the remains of the old city. However, none of the cartographic depictions provide the name of this city. On the contrary, the name "Toričan" is only evident on the 17th-century depiction.

On the 17th-century map, the location of Vrbenac is not marked. The available large-scale depiction of Vrbenac from the 19th century (cadastral plan from the time of the Austro-Hungarian Monarchy - the old survey plan) is quite sparse. Namely, the old city of Vrbenac is only recognizable by the word "City" written on the plan where there should be a symbol for the remains of the old city. On the large-scale depiction from the 20th century (cadastral plan from the time of socialist Bosnia and Herzegovina - the new survey plan), the remains of the old city are not shown. However, the only information indicating the existence of the old city is the word "City," which is not written in the place where it should indicate the remains of the old city. From the previous, it can be seen that the plans from the old survey show Toričan. However, on the plans from the new survey, created 90 years after the old survey plans, the remains of the old city are not fully mapped. The lack of depictions of the remains of Vrbenac on large-scale representations is evident in both the old and new survey plans.

Small-scale cartographic representations, except for the 17th-century depiction, contain information about the existence of the old city of Vrbenac. It is important to note that the small-scale representation from 1943 uses the name "Vrbovac" instead of "Vrbenac." The name "Vrbovac" is used in all small-scale representations created after the mentioned small-scale cartographic depiction.

Small-scale cartographic representations include depictions of the remains of both old cities in Travnik. Some cartographic representations have the symbol for the remains of old cities, while others do not. However, all small-scale representations include additional text emphasizing the depiction on the map or on the ground of the existence of the remains of the old cities. The text is written in different languages depending on the time of the substrate's creation. The name "Toričan" is only written on one depiction. Two small-scale cartographic representations of Toričan contain a symbol and text that are not

written in the place where they should be on the map. One large-scale representation of Vrbenac contains the word "City," which is not written in the place where it should be. All small-scale representations of Vrbenac - Vrbovac contain a symbol for ruins and the corresponding text with the toponym.

Zahvala.

Autori rada se zahvaljuju Kadrić Jahiji i Aganović Osmanu iz Zagrađa koji su autorima pomogli pri obilasku ostatka Vrbenca. Riječi zahvale se upućuju i Asimu Tahiroviću iz Varošluka koji je izdvojio svoje vrijeme i zajedno sa autorima obišao ostatke Toričana.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Başbakanlik Devlet Arşivlerigenel Műdűrlűğű, Hersek, Bosna ve Izvornik livâlari icmâl tahrîrdefterleri (926 – 939) / 1520 – 1533*, Ankara 2006.
2. Handžić A, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine,* sv I/2, Bošnjački institut Zűrich – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
3. Husić A, *Nahija Lašva od 1463. godine do kraja 16. vijeka*, Magistarski rad. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2003.
4. Kurtanović H, *Vojna terminologija u Osmanskom carstvu i Republici Turskoj*, Završni rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2017.
5. Militärgeographischen Institut. *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina*. Wien: Militärgeographischen Instituts Osterrichisch-ungarischen Monarchie , Beč 1880.

Knjige/Books:

1. Kozličić M, *Geostrategijski položaj bosanskohercegovačkoga prostora na jugoistoku Europe prema starim geografskim kartama*, BiH Initiative Stuttgart, Stuttgart 2016.
2. Kreševljaković H, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo 1957.
3. Kreševljaković H, Korkut D, *Travnik u prošlosti 1464-1878*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1961.
4. Mulahusić A, Ambrožič T, Topoljak J, Tuno N, *Inžinjerska geodezija u rudarstvu*, Univerzitet u Sarajevu – Građevinski fakultet i Univerzitet u Ljubljani - Fakultet za građevinarstvo i geodeziju, Sarajevo i Ljubljana 2021.
5. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, *Geodezija za građevinske inžinjere*, Politehnički fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2017.
6. Papić K, *Travnik grad i regija*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1975.
7. Redžić H, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo - Publishing, Sarajevo 2009.

Članci/Articles:

1. Arnautović K, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik*, 44, Sarajevo 2013, 72-85.
2. Husić A, Srednjevjekovni Toričan na razmeđu dviju epoha, *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 54, Sarajevo 2005, 123-138.
3. Mandić M, Prethistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 35-43, Sarajevo 1926.
4. Mandić M, Turbe kod Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 83-90, Sarajevo 1924.
5. Mazalić Đ, Travnik i Toričan (prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 145-166, Sarajevo 1948.
6. Mlinarić D, Faričić J, Mirošević L, Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodernium, *Geoadria*, 17(2), Zadar 2012, 145-176.
7. Mulahusić A, Kljaić I, Tuno N, Topoljak J, Kulo N, Srednjovjekovne tvrđave prikazane na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere Bosne i Hercegovine. Geodetski list, 75(98) (4), 2021, 331-427.
8. Mulahusić A, Kljajić I, Tuno N, Topoljak J, Đidelija M, Bosanskohercegovački samostani, medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, 75 (98), 2, Zagreb 2021, 117- 142.
9. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, Rebihić N, Analiza prikaza grobalja naselja Lupac i Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera. *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, 111-156. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.111).
10. Topoljak J, Lapaine M, Tuno N, Mulahusić A, Analiza vanjskih elemenata sadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine. *Geodetski list*, 71(94) (1), 2017, 55-76.
11. Topoljak J, Tuno N, Mulahusić A, Husić A, Fekeža-Martinović L, Ostaci srednjevjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik*, 46, 2015, 55-75.
12. Truhelka Ć, Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretena kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 365-374, Sarajevo 1915.
13. Tuno N, Mulahusić A, Generalna karta Bosne i Hercegovine razmjere 1:150 000, *Geodetski glasnik*, 46, 2015, 28-47.
14. Tuno N, Topoljak J, Mulahusić A, Kozličić M, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria* 20 (2), 2015, 175-214.

Internet:

1. David Rumsey Historical Map Collection. https://www.davidrumsey.com (6.2.2023).
2. Gallica. https://gallica.bnf.fr (16.2.2023).
3. The Third Military Survey (1869-1887). https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/ (17.2.2023).
4. Wolfgang Lazius, Regni Hungariae descriptio vera, Viennae, 1556. https://www.facebook.com/media/set/?set=ms.c.eJxF0NuNxDAMA8CODnqT6r (19.1.2023).

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:32(497.6:497)"1943/1945" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.148

BOSNA I HERCEGOVINA I KONSTITUISANJE AVNOJSKE JUGOSLAVIJE (1943-1945)

Apstrakt: *Nisu rijetke države koje su, poput Jugoslavije, izrastale iz protivurječnih historijskih kretanja. Kritičko proučavanje društveno-historijskih višesmjernih tokova nakon haotičnog aprilskog rata 1941. i brzog rasparčavanja monarhističke Jugoslavije obuhvata i racionalna saznanja o suprotstavljenim političkim i nacionalnim perspektivama od 1918. kada je ona nastala, o problematičnim zbivanjima između dva svjetska rata, njihovim uzrocima i posljedicama. Teško međuratno nasljeđe i neuspjeh pokušaja da se riješe akutni problemi u državi uticali su na dramatično stanje i konflikte na prostoru okupirane Jugoslavije, polarizaciju, kolaboraciju i svrstavanja. Stanje rata je i zamršeno stanje krize. Raspad Jugoslavije njeni narodi i politički subjekti dočekali su s podijeljenim stavovima o tome treba li (i ako treba: kako i na kojim osnovama) uspostaviti tu državu. Svaka Jugoslavija („stara" i „nova") je značila i „novi konstitucijski koncept o odnosu između njenih glavnih naroda/ političkih grupa" (Dejan Jović). Antifašističku, oslobodilačku borbu je 1941-1945. uspješno predvodio partizanski pokret uz dominantnu ulogu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Vladimir Dedijer je pisao da je 1941. započeo revolucionarni rat i „niko nije ni sanjao kakvog će karaktera biti". To je bio i građanski rat, razorio je ideju da se ova država može obnoviti u obliku u kojem je 1918. nastala. Bio je to složen rat („rat svih sa svima"), s brojnim opterećenjima (nacionalnim, vjerskim, socijalnim, historijskim).*

Antijugoslavenske snage su dugo bile brojnije od projugoslavenskih koje su, na kraju, trijumfovale. Govorna praksa jugoslavenskog antifašizma je, podsjeća Drago Roksandić, simbolički najprepoznatljivija po sintagmatskim parolama: „Smrt fašizmu – sloboda narodu", te „bratstvo i jedinstvo". Odlukom o federativnom uređenju države donijetoj na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu 1943., negiran je noseći stub prethodne Jugoslavije: državni i nacionalni unitarizam. Odluke AVNOJ-a bile su okvirnog i načelnog karaktera. Osnovana je federacija, ali do kraja nisu izvedeni oblici svih njenih jedinica vezani za njihove granice, strukturu članica saveza, „kao unitarnih ili složenih". Nastanak federalne Bosne i Hercegovine bio je praćen sa usaglašavanjima u vrhu KPJ i

Narodnooslobodilačkog pokreta. Specifičnost „avnojske formule" iskazana je i u činjenici da je 1943. formirana savezna država, a 1944. članice federacije (republike). Tada su njihova zemaljska antifašistička vijeća konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela. Niz pratećih pitanja kojima su se odluke u Jajcu o ustrojstvu Jugoslavije bavile, bio je i 1945. predmet detaljnijeg razmatranja i preciziranja državno-partijskog vrha i AVNOJ-a. Ona su s problemima revizije saznanja i vrijednosnih sudova i dalje ostala, pod novim uglovima, u naučnom fokusu, izložena promišljanjima u širem kontekstu, reinterpretacijama činjenica i „dubinskim" traganjima za potpunijim, multiperspektivnim odgovorima. Razvoj historiografije je „u znaku kontraverzi". Ni istraživanje nastanka „nove" Jugoslavije ne može se izvoditi bez odbacivanja ideoloških naboja i predubjeđenja, uz uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, kao „čeda svoga vremena". Relevantne historijske sadržaje treba odvajati od „deklarativnih proklamacija, patetičnih istupanja, ceremonijalnoprotokolarnih stavova". U pojednostavljenom shvatanju prošlosti, „sve izgleda jednostavno i pravolinijsko". Nužno je višedimenzionalno, slojevito i utemeljeno tumačenje historijskih fenomena i procesa.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, AVNOJ, ZAVNOBiH, politika, historiografija, kultura sjećanja.*

BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE ESTABLISHMENT OF THE AVNOY YUGOSLAVIA (1943-1945)

Abstract: *Many states, like Yugoslavia, emerged from conflicting historical currents. A critical examination of the socio-historical multi-directional flows after the chaotic April War of 1941 and the rapid disintegration of monarchical Yugoslavia also encompasses rational knowledge of opposing political and national perspectives dating back to 1918 when it was established, with its problematic events between the two World Wars, their causes, and consequences. The turbulent interwar legacy and the failure to address acute problems within the state influenced the dramatic situation and conflicts in occupied Yugoslavia, leading to polarization, collaboration, and alignments.*

The state of war is a complex crisis situation. The breakup of Yugoslavia was met with divided opinions on whether (and if so, how and on what basis) to reestablish the state. Each Yugoslavia (the „old" and the „new") also represented a „new constitutional concept of the relationship between its major nations/political groups" (Dejan Jović). The successful antifascist liberation struggle from 1941 to 1945 was primarily led by the partisan movement, with the dominant role of the Communist Party of Yugoslavia (CPY). Vladimir Dedijer wrote that in 1941, a revolutionary war began, and „no one dreamed what its nature would be." It was a civil war, destroying the idea that this state could be

rebuilt in the form it took in 1918. It was a complex war („a war of all against all") with numerous burdens (national, religious, social, historical).

Anti-Yugoslav forces were long more numerous than pro-Yugoslav forces, which eventually triumphed. The speech of Yugoslav antifascism is most symbolically recognizable by the phrase: „Death to fascism – freedom to the people," and „brotherhood and unity." By the decision on the federal organization of the state at the Second Session of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) in Jajce in 1943, the foundational pillar of the previous Yugoslavia—state and national unitarism—was denied. AVNOJ's decisions were of a framework and principle nature. The federation was established, but until the end, the forms of all its units related to their borders and the structure of alliance members („unitary or complex") were not fully defined.

The emergence of the federal Bosnia and Herzegovina was accompanied by harmonization at the top of the CPY and the People's Liberation Movement. The specificity of the „AVNOJ formula" was also reflected in the fact that in 1943, a federal state was formed, and in 1944, the members of the federation (republics). At that time, their provincial antifascist councils were constituted as the highest legislative and executive representative bodies. Many accompanying issues addressed in the decisions in Jajce on the structure of Yugoslavia remained under detailed consideration and clarification by the state-party leadership and AVNOJ in 1945.

These issues have continued to be the subject of more detailed review and analysis in the context of the developments in historiography and have been exposed to considerations in a broader context. They have been reinterpreted, their facts have been analyzed, and there have been „in-depth" searches for more complete, multiperspective answers. The development of historiography is „marked by controversy." Research into the formation of the „new" Yugoslavia should not be conducted with ideological biases and prejudices but should consider new experiences present in the flow of time and in the minds of contemporaries, including historians, as „children of their time." Relevant historical contents must be separated from „declarative proclamations, pathos statements, ceremonial-protocol stances." In a simplified understanding of the past, „everything appears simple and linear." It is necessary to interpret historical phenomena and processes in a multidimensional, layered, and grounded manner.

Key words: *World War II, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, AVNOJ, ZAVNOBiH, politics, historiography, culture of remembrance.*

Drugi svjetski rat je na postjugoslavenskom prostoru, iz naučnog i političkog ugla, jedan od najviše problematiziranih historijskih perioda. S brojnim reljefnim i nedovoljno istraženim sastavnicama, još pripada tzv.

„vrućem sjećanju".[1] Historijsko pamćenje oblikuju tri u različitoj mjeri institucionalizirana idejna faktora: kultura sjećanja, historijska nauka i primarno iskustvo.[2]

Jugoslavensku državu restaurirale su progresivne društvene snage koje su predvodili komunisti - nosioci antifašizma i pokretači borbe protiv okupatora, iako su one antijugoslavenske dugo bile brojnije od projugoslavenskih.[3] Komunisti su od početka borbe 1941. stvarali nove organe vlasti, prakticirali tolerantniju nacionalnu politiku, odbacujući ranija negativna državna, politička i društvena iskustva, vjerujući da grade „novi svijet", da „prave istoriju u hodu".[4] „Naša nerealnost jurišanja na nebo", napisao je docnije slavni partizanski komandant Koča Popović, „pokazala se kao jedino realna". Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), „partija revolucionarne akcije", nastojala je da objedini sve patriotske, antifašističke snage u opštejugoslavensku narodnooslobodilačku borbu.[5] Iz institucionaliziranih temelja fomiranih tokom rata, razvio se politički sistem kojim je restaurirana jugoslavenska država, ali je njegova društvena sadržina bila u diskontinuitetu s njenim predratnim sistemom.[6] Glavna snaga KPJ

---

[1] S. Đurović, Istorija morala i etika rata i revolucije – otvorena tema istoriografije savremene istorije, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1995, 166; Lj. Dimić, Istoriografija i rat, u: *Okrugli sto Kraljevo oktobra 1941,* Kraljevo 2003, 197-210; M. Ristović, Kome pripada istorija Jugosavije?, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1, Beograd 2013, 139. Bilo je i onih učesnika krupnih ratnih i poratnih previranja, koji su pisali javnu historiju istodobno s tajnom, koju treba objaviti nakon njihove smrti (npr. memoari Rodoljuba Čolakovića) – prema: T. Kuljić, Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima, *Helsinške sveske*, br. 11, Beograd 2002, 25.

[2] T. Kuljić, Tito u novom srpskom poretku sećanja, *Sociologija*, br. 2, Beograd 2003, 98.

[3] Kolaboracija („kontrarevolucija") u Jugoslaviji je bila masovna, brojno je rasla sve do kraja 1943. godine – vidi: B. Petranović, Osnivački kongres Narodnog fronta Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1980, 11; Isti, Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993, 210. Trajna politička i ekonomska kriza stvorila je u monarhističkoj Jugoslaviji „klimu nesigurnosti, u kojoj su se pripadnici svih nacionalnosti osećali gubitnicima naopakog načina na koji je država stvorena. Razočarani stvarnošću, mnogi politički opredeljeni ljudi okrenuli su se protiv ideje jugoslovenstva" – vidi: M. Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku,* Beograd 2013, 151.

[4] B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 36; Lj. Dimić, Istoriografija i ideologija – jugoslovensko iskustvo 1945-1955, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1, Beograd 1994, 38; S. Đurović, *Istorija morala i etika rata i revolucije – otvorena tema istoriografije savremene istorije*, 159-160.

[5] D. Živković, KPJ i pitanje vlasti u revoluciji s posebnim osvrtom na odluke u Jajcu, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1984, 22; D. Petrović, Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945. godine, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1993, 164-165; H. Sundhaussen, Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja" i mitovi, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 241-242. Lideri KPJ su ponavljali da je „dominacija partije isključivo celishodna mera" diktirana potrebama borbe – vidi: A. Đilas, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija,* Beograd 1990, 215.

[6] R. Ratković, „Lažna predstava o kontinuitetu", *Helsinška povelja*, br. 77-78, Beograd, avgust-septembar 2004.

bilo je „militantno vodstvo, ali i deklariranje ravnopravne budućnosti zasnovane na rješenju nacionalnih pitanja".[7] Sociolozi postavljaju pitanje šta je 1941. bila realpolitika. Ima ocjena da je tek nakon kapitulacije Italije 1943. situacija na frontovima bila jasnija, da se iskazala „nadmoć industrije antifašističkih sila. Uočiti ovu nadmoć na vreme nije bilo lako, ali je to bila autentična realpolitika".[8] Vojno-politička institucionalizacija jugoslavenske federacije tekla je od početka borbe, iako je formalna kvalifikacija federacije pomenuta tek ujesen 1943, što se ne može shvatiti van konteksta historijske situacije.[9] U Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) procjenjivalo se u ljeto 1943. da je rat ušao u završnicu, da se za njegov kraj treba pripremiti.[10] Amerikanci i Britanci su već u martu preporučivali jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi da se posveti stvaranju federalne države.[11] Ideja o izgradnji ove države na toj osnovi potekla je još od Britanaca 1918, ali je tada odbačena na zahtjev Francuza koji su vjerovali da je unitarizam zasnovan na etničkom principu korisniji za njene interese.[12] KPJ i borbom je neposredno rukovodilo

[7] Osnovno je ono što je 1940. zaključila Peta zemaljska konferencija KPJ: „borba za ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije" - vidi: J. Pleterski, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 1973, 20; upor. F. Trgo, Komunistička partija Jugoslavije i fašistička agresija, u: *Fašizam i neofašizam*, Zagreb 1976, 248-249; J. Pleterski, Nekoliko zapažanja o tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji, *Opredjeljenja*, br. 5, Sarajevo 1987, 89; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika,* Zagreb 1988, 317; Z. Radelić*, Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991: od zajedništva do razlaza,* Zagreb 2006, 31; opšir. Naučni skup: Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1941. godine, *Filozofija i društvo*, br. 4, Beograd 1993, 109-221.

[8] T. Kuljić, „Nova upotreba Nedića", *Politika*, Beograd, 30. decembar 2015, https://www.politika.rs/sr/clanak/346253/Nova-upotreba-Nedica.

[9] Revolucionarna praksa je od 1941. mijenjala unutrašnje uređenje Jugoslavije, a nije kvalifikovala ove promjene kao federalizam, federaciju, federativno uređenje iz unutrašnjepolitičkih i međunarodnih obzira sve do jeseni 1943. godine. Riječ je, piše B. Petranović, o funkcionisanju vojno-političkih organa praktično prema teritorijalnim kompetencijama partijskih rukovodstava, odnosno organizacija, jer je KPJ jezgro NOP-a. Prema tom teritorijalno-partijskom mjerilu stvarani su pokrajinska vodstva za vojno rukovođenje i organi vlasti, odnosno politička predstavništva u formi „zemaljskih vijeća – vidi: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 529; B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 45-46.

[10] F. Skerl, Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943),* Beograd 1974, 581.

[11] Izbjeglička vlada je u julu 1943. donijela *Deklaraciju Srba, Hrvata i Slovenaca*, gdje se ističe da u Jugoslaviji žive tri naroda: Srbi, Hrvati i Slovenci. Narodna zajednica Srbija obuhvatila bi Srbiju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu sa izlazom na Jadran i južnu Dalmaciju. Četnički pokret Draže Mihailovića je, kao eksponent vlade, prihvatio ideju trojne federacije - vidi: D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, Beograd 1962, 195; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943,* Beograd 1988, 292-295.

[12] B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991, 240. Prilikom stvaranja jugoslavenske države 1918, federativno ustrojstvo je odbačeno s obrazloženjem vodećih

operativno jezgro s Titom na čelu. Ostali vodeći partijski kadrovi su bili na bližim ili daljim područjima, držeći se generalne partijske linije. Povremeno su održavana šira savjetovanja vodećih ljudi, ali u toku rata nije nijednom održan sastanak Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ) u punom sastavu. Pokrajinska partijska vodstva su također radila bez plenuma.[13] Slobodna teritorija u jesen 1943. obuhvatala je više od polovine prostora Jugoslavije; cijenila se na oko 130.000 km^2, s preko 5,000.000 stanovnika.[14] Dolazak britanske misije, na čelu s brigadnim generalom Ficrojem Maklejnom (Fitzroy MacLean), polovinom septembra kod Tita označio je priznanje NOV i POJ i zapečatio sudbinu četničkog pokreta.[15] Došla je i američka misija koju je predvodio major Lin Feriš (Lynn Farish). On je u oktobru poslao izvještaj svojoj vladi o stanju pokreta pod Titovim vodstvom. Predsjednik Ruzvelt je taj izvještaj docnije pokazao Staljinu na Teheranskoj konferenciji.[16] Usponu NOP-a su pridonijeli i neuspjesi nacionalizama povezanih sa silama koje su gubile rat.[17] Ideja „nove Jugoslavije" bila je neka sveobuhvatna (catch-all) parola. Mnogima je nudila ponešto, a nikome sve.[18] Titovi pogledi na nacionalno pitanje su formirani „u trajnom

srpskih političara (Nikola Pašić) da je nemoguće obilježiti granice između Srba, Hrvata i Slovenaca osim sistemom „iseljevanja i doseljavanja kojim bi se rastavili razni elementi, što su sada ispremeštani na najzapleteniji način" – prema: O. Milosavljević, Nacionalizam i federalizam: nemogući spoj i jugoslovensko iskustvo, u: *Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije: u kontekstu evrointegracija*, Petrovaradin 2015, 31-32.

[13] B. Petranović, KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e, *Istorijski zapisi*, br. 2-3, Titograd 1969, 322; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 4, Zagreb 1982, 28. Milovan Đilas, svojedobno jedan od Titovih najbližih saradnika, docnije je govorio: „Neki danas zamišljaju da je za vreme rata postojao CK kao forum i da se kolektivno odlučivalo u ratu. Mi smo kolektivno mogli da radimo jedino u Drvaru i na Visu (1944. – prim. S. B), inače sve je rješavao Tito sa onim članovima CK koji su se zatekli u njegovoj blizini" – vidi: V. Glišić, Istoričarevi susreti i razgovori sa Milovanom Đilasom, *Tokovi istorije*, br. 3-4, Beograd 2002, 107. Članovi CK i komandanti mogli su iznijeti „svoje mišljenje koje bi Tito najčešće usvajao prećutno". On je „u konačnoj liniji u ratu odlučivao o svemu" – prema: T. Kuljić, Tito do vlasti (1937-1945) - strukture, procesi, ličnost, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1997, 73.

[14] V. Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, Ljubljana-Beograd 1978, 139.

[15] B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, 159; V. Šumanović, Politička važnost borbi Titovih i Mihailovićevih snaga u Istočnoj Bosni i Sandžaku ujesen 1943. godine, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, br. 15, Split 2022, 187. Tito je 1972. izjavio da je borba između partizana i četnika bila građanski rat, „ali mi nismo želeli da o tome govorimo", jer bi to NOP-u štetilo kod saveznika – vidi: D. Tošić, „Suočavanje sa nacionalnom dramom", *Republika*, br. 374-375, Beograd, 1-28. febuar 2006.

[16] M. Mišović, „Toplo-hladna diplomatija između Jugoslavije i SAD", feljton, *Dana*s, Beograd, 18. mart 2002.

[17] S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 470.

[18] „Po mnogočemu je partizanski pokret bio široka crkva, u koju su mogle stati razne struje i grupe" – prema: D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb 2003, 126. Tek je na Petom kongresu KPJ 1948. rečeno da je rat u Jugoslaviji bio i socijalistička revolucija.

podozrenju nesrpskih naroda prema unitarnoj državi".[19] Tito je 1943. zazirao od saveznickog iskrcavanja u Jugoslaviji, pošto bi to značilo povratak kralja i izbjegličke vlade i kraj planova KPJ o preuzimanju vlasti.[20] Revolucionarna teorija nije priznavala legitimitet izbjegličke vlade i kontinuitet monarhije. Revolucija se sprovodi, „ali se o njoj ne govori suviše – to je bila osnova tzv. linije" KPJ.[21] Tito je vjerovao da se „federativna ideja može nadograđivati na proleterski internacionalizam".[22] U septembru 1943, nakon kapitulacije Italije i saveznickog osvajanja južne Italije, on je s vrhom NOP-a razmatrao ideju o novom sazivanju AVNOJ-a. Bihaćko zasjedanje AVNOJ-a 1942. na kojem je došlo do odvajanja političke od vojne vlasti, prema sastavu učesnika, bilo je u granicama „ostvarene utopije".[23] AVNOJ je i pravno trebao steći svojstvo vrhovnog organa vlasti. Njegovo zasjedanje je sazvano nešto kasnije nego što je planirano, pošto zemaljska antifašistička vijeća nisu oformljena u svim budućim federalnim jedinicama. Obrazovanje zemaljskih i pokrajinskih vijeća trebalo je da dovede da „narodi i narodnosti Jugoslavije dobiju pouzdana politička sredstva za zaštitu svojih individualnih prava i za povezivanje u uslovima ravnopravnosti".[24]

Odluka o sazivanju AVNOJ-a donijeta je u oktobru 1943. godine.[25] Na vijest da će se u Moskvi sastati britanski ministar vanjskih poslova Entoni Idn (Anthony Eden), američki ministar vanjskih poslova Kordel Hal (Cordell Hull) i komesar za vanjske poslove SSSR-a Vjačeslav Molotov (Вячеслав Молотов), Tito je uputio depešu, ispred političkih i vojnih institucija i organa NOP-a, u Moskvu. U njoj se apostrofira da se ne priznaje jugoslavenska vlada, ni kralj u

[19] J. Broz Tito, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe, *Proleter*, br. 16, decembar 1942; upor. T. Kuljić, *Tito do vlasti (1937-1945) - strukture, procesi, ličnost*, 63; M. Zorić, Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva rata i u Drugom svetskom ratu, *Svarog*, br. 1, Banjaluka 2010, 130-132.

[20] N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 247.

[21] K. Nikolić, Komunistička partija Jugoslavije i ustanak u Srbiji 1941, *Istorijska baština*, br. 20, Užice 2011, 19, 24. Janko Prunk je upozoravao da se ta revolucija ne može u potpunosti razumjeti bez truda da se na antropološki način razloži „mišljenje, ponašanje, životno i političko vrednovanje ondašnjih komunista".

[22] I. Goldstein, Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine, u: *Međunarodna naučna konferencija Zbornik radova: 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Sarajevo 2019, 97.

[23] G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 572. U Bihaću se na zasjedanju AVNOJ-a govorilo da Jugoslavija treba biti „bratska zajednica Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, BiH i Makedonije".

[24] D. Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije,* Beograd 2012, 148.

[25] V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987, 94. Jugoslavensko „bratstvo i jedinstvo" bilo je rođeno u trenutku kada je malo tko vjerovao da će jugoslavenska zajednica ikada više biti obnovljena na bilo koji način – prema: D. Roksandić, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018, 132.

inostranstvu, da im se neće dozvoliti povratak „jer bi to značilo građanski rat", te da ogromna većina naroda želi demokratsku republiku i koja se „oslanja na narodnooslobodilačke odbore" (NOO).[26] Vodstvo NOP-a je u Jajcu s nestrpljenjem očekivalo rezultate Moskovske konferencije koja je trajala od 13. do 30. oktobra. Sovjetska vlada nije Titovu depešu stavila na dnevni red. To je ubrzalo sazivanje AVNOJ-a.[27] U oktobru su na proširenim sjednicama Politbiroa CK KPJ usvojeni zaključci o federativnom uređenju države, stvaranju privremene vlade, zabrani povratka u zemlju kralju i kraljevskoj vladi.[28] Komunisti su u svojim planovima imali u vidu i iskustva uređenja Sovjetskog Saveza. Federativna Jugoslavija se kao država, prvi put pominje u proglasu CK KPJ 7. novembra 1943, izdatom povodom proslave 26-godišnjice Oktobarske revolucije.[29] Federalizam je prihvaćen kao najpogodniji ideološko-politički osnov za uređenje države.[30] Komunisti su sazvali AVNOJ, odredili program skupštine, njen sastav, činili su vodeće jezgro tog tijela.[31] Revolucionarna

[26] B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, Beograd 1988, 199.

[27] Drugo zasjedanje AVNOJ-a je, nesumnjivo, samoinicijativni čin vodstva NOP-a na osnovu vlastite procjene unutrašnjopolitičke i međunarodne situacije – vidi: V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, Rijeka 1980, 352; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 324-325; B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, 205.

[28] Donijeta je i odluka da se ubrza stvaranje „Vijeća za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, kao i oblasnih NOO za Vojvodinu, Sandžak i ist(očnu) Bosnu" – vidi: S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zborka dokumenata 1941-1945,* Beograd 1983, 427-428; M. Đilas, *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994, 42-43. Vodstvo NOP-a je tokom 1943. i 1944. zauzelo načelno stajalište o poratnoj upravnoj autonomiji Sandžaka koje je jasno formulirano u nekoliko važnih dokumenata. Uslijedila je, međutim, početkom 1945. promjena s potpunim odstupanjem od prethodnog stava o Sandžaku „što je osobito razvidno iz raspuštanja ZAVNOS-a i podjele Sandžaka između Srbije i Crne Gore" – prema: V. Šumanović, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka – glavne značajke*, Historijski zbornik*, br. 2, Zagreb 2022, 273.

[29] B. Petranović, KPJ, Josip Broz Tito i jugoslovenska federacija (1943-1953)*,* u: *Tito-partija,* Beograd 1988, 126-138; V. Strugar, *Jugoslavija: federacija i republika*, Beograd 1976, 237.

[30] V. Dedijer, *Dnevnik,* Beograd 1951, 633; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji,* Zagreb 1968, 498; V. Simović, Osnovi savremene jugoslovenske ustavnosti u svetlu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, *Anali Pravnog fakulteta*, br. 4, Beograd 1975, 366; R. Radonjić, *Međaši i razmeđa*, Podgorica 2013, 49.

[31] Sazivanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a Tito je obrazlagao međunarodnom potrebom. Naložio je da se telegram s tom inicijativom „uputi Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, Vojvodini, Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji". Nerazjašnjeno je zašto se pominju Sandžak i Vojvodina, a nema Bosne i Hercegovine, koja je postala federalna jedinica. Kosovo i Metohija „u prvobitnim razmišljanjima uopšte se ne pominju, ali su kasnije postali autonomna oblast, a potom pokrajina u sastavu Srbije". Tito na početku nije imao sasvim jasnu koncepciju koje federalne jedinice treba da sačinjavaju Jugoslaviju, a koje treba proglasiti za autonomne oblasti ili pokrajine u sastavu federalnih jedinica, „pa je dopustio da se to rešava usput, ad hoc, i u zavisnosti od uticaja pojedinih njegovih saradnika" – prema: N. Veljanovski, Titove dileme o AVNOJ-u i o ustavnom uređenju Jugoslavije 1943-1946. godine. Sa posebnim osvrtom na Republiku Makedoniju, u: *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd

skupština AVNOJ-a u novembru 1943, na kojoj je konstituisana „nova Jugoslavija", bila je pod njihovom dominacijom.[32] Mada se „drugi AVNOJ" proglasio „vrhovnim predstavnikom suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline", u biti je to bio izraz volje tek „male skupine" koja je zbog svoje vojne snage mogla ustrojiti organizaciju nove države prema svojoj zamisli, ne mareći pritom ni za svog sovjetskog zaštitnika.[33] „Novu vlast", navodi Milovan Đilas, „karakterizirali su raskol sa starim i nepovjerenje prema našim duhovnim očevima". Staljin je prvobitno komentirao da su odluke AVNOJ-a nož u leđa Sovjetskom Savezu.[34] Partizani su odlukama u Jajcu „dobacili svoj izazov četnicima i na unutrašnje-političkom i diplomatskom planu". Stvaranje antifašističkih vijeća uoči sazivanja AVNOJ-a bio je novi iskorak u federativnoj institucionalizaciji države.[35]

Iako su se na teritoriji Bosne i Hercegovine vodile oštre borbe, a neki njeni dijelovi od 1941. bili poprišta masovnog otpora, sve do 1943. u njoj nije bilo centralnog narodnooslobodilačkog odbora. Na to je uticala i činjenica da u vrhu NOP-a nije bila jasno uobličena predstava o budućem statusu Bosne i Hercegovine. Vodstvo NOP-a nije željelo da potpunije otvara ovo pitanje sve dok ne dođe do „vidnijeg raslojavanja u redovima Muslimana i Hrvata i njihovog masovnijeg pristupanja narodnooslobodilačkom pokretu".[36] Zaobilažena su i

2011, 286-287. Vlado Strugar, pak, piše da je CK KPJ smatrao da Sandžak „zbog njegove prošlosti, izmešanog etničkog i verskog sastava stanovništva i značajnog učešća u oslobodilačkom ratu, treba za izvesno vreme da ima zemaljsko veće" – vidi: V. Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, 142.

[32] B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 43-44.

[33] Opšir. J. Pirjevec, *Jugoslavija: (1918-1992): nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije,* Ljubljana 1995; Isti, *Partizani*, Ljubljana 2021. Milorad Ekmečić tvrdi da je „ostalo prećutano" da je bilo prijedloga da se Jugoslavija „uklopi u sovjetsku federaciju". Nije izvršena do kraja ni obaveza „da se ispita ko je prvi dao ideju" o održavanju zasjedanja u Jajcu, gdje je „prihvaćen program o federativnoj republici" - prema: M. Ekmečić, O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 26.

[34] E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*, Beograd 1980, 42-43; B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945,* 205; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012, 164-166; Ž. Obradović, *Demokatska Federativna Jugoslavija, velike sile i susedne države*, Beograd 2022, 17-18. Tito je, zbog međunarodnih prilika, razmišljao da se i prije zasjedanja AVNOJ-a formira privremena vlada - Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) - „situacija ne dozvoljava ni najmanje odlaganja". No, od toga se ipak odustalo. NKOJ je osnovan na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu – vidi: I. Goldstein-S. Goldstein, *Tito,* 298.

[35] B. Petranović-V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji (1941-1945),* Beograd 1979, 137; M. Marković, *Pregled narodnooslobodilačke borbe u Srbiji*, Beograd 1947, 63-64.

[36] Upor. N. Šarac, Koncepcije KPJ o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine u svjetlu istorijskih dokumenata, *Most*, br. 21-22, Mostar, decembar 1978, 45-51; B. Petranović-V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji Jugoslaviji (1941-1945),* 138. Slobodan Nešović i Branko Petranović navode kao razlog to da „još nije bilo nastupilo vidnije raslojavanje među Muslimanima i Hrvatima za narodnooslobodilačku borbu" – prema S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, 435, nap. 13.

deklarativna izjašnjavanja i rješenja budućeg unutrašnjeg uređenja Jugoslavije koja bi iritirala zapadne saveznike koji su se, priznavajući izbjegličku vladu u Londonu, pozivali na principe legaliteta.[37]

„Proleter", glasilo CK KPJ, je 1937. objavio kako komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije.[38] Najviši partijski forumi nisu dugo pokazivali dovoljno pažnje urgentnim društvenim pitanjima u Bosni i Hercegovini, kao ni partijskim punktovima u njoj.[39] CK KPJ je partijske organizacije u Bosni i Hercegovini od 1938. vezao za obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ).[40] CK KPJ se za parolu autonomije Bosne i Hercegovine izjasnio tek u prvomajskom proglasu 1940. godine.[41] Autonomni položaj Bosne i Hercegovine je prihvaćen u Rezoluciji V. Zemaljske konferencije KPJ, održanoj u oktobru 1940. u Dubravi kod Zagreba. Tada je iskazano da „narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno

---

[37] Predsjednik Ruzvelt je, s druge strane, britanskom premijeru Čerčilu više puta rekao da „Srbi i Hrvati ne idu zajedno, jer su to dva tako antagonistička naroda da ih je glupo terati pod jedan krov". Čerčil i Ruzvelt su 1943-1944. imali namjeru da više zemalja Evrope stave pod starateljstvo - prema: *Sergej Flere–intervju*, https://pescanik.net/sergej-flere-intervju.

[38] „Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko-političkim jedinicama, uzajamni odnosi između sastavnih dijelova države) treba riješiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini"- prema: „Proleter", organ CK KPJ 1929-1942, reprint izdanje, Beograd 1968, 491-492. Tito je 1936. u „Pismu za Srbiju" 1936. istakao da su ljevičari „za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenim na federativnoj osnovi, a protiv svakoga ugnjetavanja i hegemonije, bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici"; opšir. J. Broz Tito, *O bratstvu i jedinstvu*, Beograd 1977, 7; I. Jelić, Jugoslavija u evoluciji programskih gledišta KPJ prema nacionalnom pitanju 1935-1936, *Istorijski zbornik*, br. 10, Banjaluka 1989, 152-153.

[39] Partijske organizacije iz Sarajeva su 1926. zbog takvog ignorantskog odnosa prebacivale partijskom vodstvu: „To je kruna vašeg nehaja prema Bosni i Hercegovini". Okružna partijska konferencija u Tuzli naglašavala je 1928. da „dosadašnje pasivno držanje CK prema organizacijama u Bosni treba da se zamijeni organskim redovitim vezama". Učesnici Pokrajinske konferencije u septembru iste godine uputili su kritiku "centralnom vodstvu Partije koja je, i pored sve važnosti Bosne i Hercegovine, ovu pokrajinu potpuno zanemarila"; opšir. N. Šarac, Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine, *Prilozi*, br. 6, Sarajevo 1970, 119-120. Krajem jula 1939. u Bosni i Hercegovini je organizirano djelovalo oko 170 komunista; opšir. A. Hadžirović, KPJ u BiH uoči drugog svjetskog rata, u: *Partijsko savjetovanje u Ivančićima,* Sarajevo 1983, 207-203.

[40] Prethodno su neke mjesne i regionalne partijske organizacije bile vezane za pokrajinske komitete KPJ van BiH: Za PK KPJ za Srbiju - organizacije u Bijeljini i Brčkom, za PK KPJ Crne Gore organizacije iz Trebinja i istočne Hercegovine, za KPJ Hrvatske, odnosno PK KPJ za Dalmaciju organizacije iz Banjaluke, Bihaća i Livna; opšir. N. Babić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 229.

[41] D. Begić, Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966, 185.

opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima i slično".[42] Pojam autonomije je još neodređen i podliježe različitom shvatanju.

CK KPJ je u novembru 1941, u „Borbi" naglašavao da „Bosna i Hercegovina moraju postati slobodne, a u njima mora biti ostvarena puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i muslimana", da je put narodnooslobodilačke borbe put na kome će Bosna „zaista postati ono što mora da bude: spojnica hrvatskog i srpskog naroda ujedinjenih u zajedničkoj borbi protiv okupatora".[43] CK KPJ, Vrhovni štab NOP i DVJ, PK KPJ za BiH i Glavni štab NOPO za BiH tokom 1941. i 1942. uputili su niz proglasa i letaka narodima u Bosni i Hercegovini, ukazujući na njihove prilike i perspektive.[44] U pismu CK KPJ upućenom u jesen 1941. sekretaru CK KP Hrvatske o planiranom formiranju narodne vlade Jugoslavije bilo je, pak, istaknuto da bi ona trebala biti sastavljena od desetak članova, i to „oko tri-četiri iz Hrvatske, dva iz Slovenije, četiri iz Srbije i dva iz Crne Gore". U dokumentima Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 1942. nema jedinstvenog tretmana Bosne i Hercegovine. U Rezoluciji o osnivanju AVNOJ-a posebno se govorilo o Hercegovini, a posebno o Bosni, dok se u Proglasu koji je sa ovog skupa bio upućen narodima Jugoslavije govorilo o Bosni i Hercegovini „kao jedinici u našoj bratskoj zajednici".[45]

PK KPJ za BiH započeo je pripreme za osnivanje AVNO Bosne i Hercegovine od ljeta 1943. godine. Tome je prethodio je razgovor J. B. Tita s predstavnicima PK KPJ za BiH kod Kladnja u junu mjesecu. Pripreme za osnivanje antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine, međutim, ometaju ratna

[42] *KPJ 1919-1941*, Zagreb 1959, 182-183. Tito je isticao da je Bosna i Hercegovina „jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru" – vidi: *Peta zemljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940)*, Beograd 1980, 211-214; N. Babić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, 231.

[43] *Istorijski arhiv KPJ,* tom II, knj. 1, Beograd 1950, 162-163. Avdo Humo je govorio da je u predratnom vremenu postojala platforma o „narodnoj autonomiji BiH", koja nije od početka NOP-a do 1943. isticana: „Parolu o autonomiji nismo isticali iz prostog razloga što se u prvo vrijeme narodnooslobodilačkog rata nije postavljalo pitanje državnog uređenja Jugoslavije jer za to nisu bili sazreli ni spoljnopolitički ni untrašnjopolitički uslovi" – prema: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija A. Hume, 758.

[44] PK KPJ za BiH su u ljeto 1941. činili: Iso Jovanović, politički sekretar, Avdo Humo, organizacioni sekretar, Uglješa Danilović, Boriša Kovačević, Pašaga Mandžić, Vaso Miskin, Lepa Perović i Đuro Pucar. U oktobru je kooptiran Rodoljub Čolaković – vidi: R. Brčić, Organizacioni razvoj KPJ za BiH 1941-1945*, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knj. XXV, Sarajevo 1985, 91.

[45] AVNOJ je u vremenu između svoga prvog i drugog zasjedanja ponovo naglašavao smisao jugoslavenske federacije u jednom naročito važnom aktu međunarodnog značaja, u »Izjavi o ciljevima NOP-a« koju je 8. februara 1943. objavio za inostranstvo zajedno s Vrhovnim štabom. U tački 6. te izjave kaže se doslovno: »NOP priznaje u potpunosti nacionalna prava. Hrvata, Slovenaca, Srba kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih… On predstavlja garanciju da će biti izvojevana nacionalna prava svim narodima Jugoslavije« - prema: H. Sirotković, Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3, Zagreb 1971, 25.

dejstva i, prije svega, još neriješena i nejasna koncepcija o statusu Bosne i Hercegovine u budućoj jugoslavenskoj federaciji. Inicijativa o osnivanju vijeća je potpunije elaborirana u pismu oblasnim partijskim komitetima sredinom septembra.[46] U pismu koje je PK KPJ za BiH 14. septembra uputio Uglješi Daniloviću u Hercegovinu se, između ostalog, navodi: „Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira zemaljski AVNO za Bosnu i Hercegovinu, o čemu smo već ranije obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slobodnog juga. U okviru demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ničega zajedničkog s parolom bosanskog begovata".[47] U KPJ se usporeno razvijala ideja o ravnopravnom položaju Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federalnoj zajednici.[48] Partijskih vrh je sve do zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bio na stanovištu da Bosna i Hercegovina ima autonoman status, a ne republički. Pri tome se mislilo na „autonomiju uz republiku Srbiju".[49] Stepen posebnosti Bosne i Hercegovine bio je predmet rasprava. U procesu konstituiranja federalnih jedinica Bosna i Hercegovina je bila posljednja u nizu. U *Zapisima iz oslobodilačkog rata*, Rodoljub Čolaković je naveo da se u novembru 1943. u Jajcu „mnogo raspravljalo" o položaju Bosne i Hercegovine, dodajući da su pored Tita, na pripremama odluka AVNOJ-a radili Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Moša Pijade i drugi.[50] U docnijoj literaturi o ovoj tematici malo će se pominjati Ranković, očito zbog njegovog silaska s političke scene 1966. godine. U PK KPJ za BiH vođene su u Ribniku i Jajcu diskusije oko budućeg položaja Bosne i Hercegovine. Rješavanje njenog statusa očito se sukobilo s načelom

[46] N. Babić, Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije, *Pregled*, br. 11-12, Sarajevo 1966, 445-446; B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976, 201; E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije,* Sarajevo 1989, 102; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1990, 327.

[47] D. Borovčanin, *KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941-1945)*, Sarajevo 1982, 296.

[48] E. Redžić, Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, br. 5, Sarajevo 1969, 25; N. Babić, Od ideje o autonomiji do Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, u: *Nacionalni odnosi danas. Prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 159-180; Isti, Bosna i Hercegovina i AVNOJ, *Opredjeljenja*, br. 5-6, Sarajevo 1973, 91-92.

[49] M. Đilas, *Revolucionarni rat,* Beograd 1990, 358. Perko Vojinović, bez navođenja izvora, piše da je bilo prijedloga da se Bosna, kao autonomna jedinica, pripoji Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, ali da je to „ostalo kao privatna inicijativa nekih komunista iz vrha Partije" – vidi: P. Vojinović, *Istine i zablude o srpstvu, jugoslovenstvu i slovenstvu*, Beograd 1999, 220-221.

[50] R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo 1985-1986, 52-53.

„koliko nacija toliko i federalnih jedinica".[51] Alternativa priključivanja Bosne i Hercegovine federalnoj jedinici Srbiji ili Hrvatskoj, što bi izazvalo podozrenje hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva i dalo snažnog povoda za nesigurnost, pa i otpor Bošnjaka, nije dolazila u obzir kao konačno rješenje. Koncepcija da a i Hercegovina kao autonomna jedinica bude direktno povezana sa ustanovama jugoslavenske federacije, s nešto manjim pravima od federalnih jedinica, također nije prihvaćena, iako je to bio pomak u traženju definitivnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Argumenti PK KPJ za BiH da višenacionalna Bosna i Hercegovina koja „vijekovima postoji kao ekonomsko-istorijska cjelina", bude ravnopravna s drugim federalnim jedinicama, nisu prihvaćeni od svih članova CK KPJ - učesnika u diskusiji, s navodima da ona nema sve uslove da bude samostalna federalna jedinica, da je KPJ usvojila pravilo „jedna nacija-jedna država". Ostavljeno je da se pitanje njenog državno-pravnog statusa riješi u konsultacijama s Titom.[52] O krupnom pitanju položaja Bosne i Hercegovine odlučivalo se u veoma uskom krugu.[53] Za niz bitnih pitanja vezanih za stvaranje nove jugoslavenske zajednice nema izvornih dokumenata, čime je ostavljen prostor za različita nagađanja, špekulacije i improvizacije.

Uoči zasjedanja ZAVNOBiH-a vođeni su razgovori između predstavnika PK KPJ za BiH, Rodoljuba Čolakovića i Avda Hume, s Milovanom Đilasom, Sretenom Žujovićem i Mošom Pijade, predstavnicima CK KPJ, oko budućeg statusa Bosne i Hercegovine.[54] Čolaković piše da je stav PK KPJ za BiH bio da Bosna i Hercegovina treba biti jedna od federalnih jedinica: „Obaviješten o raspravi i o argumentima PK BiH, Edvard Kardelj se složio s njima, izvijestio Tita, i on se saglasio sa stavom PK BiH da Bosna i Hercegovina bude šesta

[51] I. Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979, 139. PK KPJ za BiH, nakon promjena u sastavu izvršenih „po odluci CK KPJ" od jula 1943. činili su: Rodoljub Čolaković, politički sekretar, Avdo Humo, organizacioni sekretar, i članovi biroa PK: Đuro Pucar, Uglješa Danilović, Pašaga Mandžić, Mile Perković (sekretar PK SKOJ-a). U Plenumu PK KPJ za BiH su bili: Todor Vujasinović, Hasan Brkić i Vaso Miskin Crni. Đuro Pucar je bio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, Hasan Brkić za istočnu Bosnu a Vaso Miskin za Hercegovinu. U ovom sastavu PK KPJ je djelovao do 1946. godine. Jedina izmjena nastupila je krajem novembra 1943. od kada je funkciju političkog sekretara PK KPJ za BiH vršio Đuro Pucar; opšir. R. Brčić, *Organizacioni razvoj KPJ za BiH 1941-1945,* 100-101.

[52] Upor. N. Babić, Bosna i Hercegovina i AVNOJ, *Opredjeljenja*, br. 5-6, Sarajevo 1973, 82-93; Isti, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, 440-446; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a,* Sarajevo 1979, 172; Isti, Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, *Prilozi*, br. 17, Sarajevo 1980, 23-24; R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, 52.

[53] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu,* Sarajevo 1998, 433; M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 351.

[54] S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zborka dokumenata 1941-1945,* 435, nap. 13.

federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije".[55] Slično je pisao i Humo: „Sa shvaćenom koncepcijom Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u federalnoj Jugoslaviji krenuo je prvih dana novembra 1943. dio Pokrajinskog komiteta (R. Čolaković, A. Humo) s više uglednih građanskih političara iz istočne Bosne za Jajce, gdje su se nalazili Vrhovni štab i CK KPJ. Kad smo stigli u Jajce, dobili smo nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu neposredno vezanu za jugoslovensku federaciju. Taj nacrt odluke direktno se sudario sa našom novom koncepcijom i zbog toga je započela diskusija sa pojedinim članovima CK (M. Pijade, Žujovićem, Đilasom i E. Kardeljom)".[56] Drago Borovčanin iznosi podatak da je vođen zaseban razgovor s Kardeljom koji je prihvatio argumente PK KPJ za BiH. On dalje navodi da su članovi PK KPJ za BiH upoznali i Tita s argumentima u prilog priznavanja Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice, što je Tito „odmah prihvatio".[57] Vođenje odvojenih razgovora s pojedinim ličnostima iz vrha NOP-a pokazuje da se do konačnog rješenja oko statusa Bosne i Hercegovine nije jednostavno došlo. Prelomne odluke nisu donosili forumi već pojedinci.[58] Enver Redžić ističe da su Kardelj i Tito prihvatili argumentaciju PK

[55] R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978, 176-185. U *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1985, 262) piše da je u CK KPJ i PK KPJ za BiH „u duhu dosledne primene principa samoopredeljenja zauzet stav o konstituisanju Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federativne zajednice u novoj Jugoslaviji".

[56] On dalje navodi: „Članovi CK KPJ, osim druga Kardelja, koji se s nama složio i predložio da razgovaramo još sa drugom Titom, zastupali su mišljenje da BiH ne mogu biti republika jer ne postoji bosansko-hercegovačka nacija, i da je republika nacionalna kategorija. Osim toga, oni su sumnjali u definiciji o Muslimanima kao naciji, ne vjerujući čak da bi se, u socijalizmu Muslimani mogli razviti kao nacija... Zbog toga što se nismo složili sa drugovima iz CK KPJ, otišli smo kod Tita i iznijeli mu argumente obadvije strane. On je zajedno sa Kardeljom prihvatio našu koncepciju, a mi smo se poslije toga bacili na posao. Ubrzo je sazvano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a"; upor. *AVNOJ i i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija A. Hume, 758-759; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985,* Zagreb 1985, 66-67; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu,* 433, nap. 186; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 375-376; E. Redžić, iznoseći stav Uglješe Danilovića, da se između PK KPJ a BiH i komisije koja je pripremala odluke AVNOJ-a oko rješenja statusa BiH nisu vodile „borbe", već da je to bio „dijalog", ipak zaključuje da u vezi s ovom tematikom treba nastaviti istraživanja.

[57] Upor. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a,* 172; Isti, *Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti*, 23; P. Morača, Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a - položaj Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji, u: *Istorija SK BiH*, I, Sarajevo 1990, 328-330. Adil Zulfikarpašić, pak, ističe da su Humo i Hasan Brkić iznijeli Titu stav kako bi bilo najbolje da Bosna i Hercegovina postane republika, i da se Tito s time složio; opšir. *Okovana Bosna*, Cirih 1995, 25. Muharem Kreso smatra da se Kardelj, "pa onda naravno i Tito", složio sa argumentima PK KPJ za BiH o "vjekovnoj historijskoj cjelini" i da će Bosna i Hercegovina „kao samostalna probleme lakše rješavati u interesu svih" – prema: M. Kreso, Platforma narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945 – ostvarenje i neostvarenje, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost,* Beograd 2004, 147.

[58] Koča Popović je dogovaranja s grupama delegata u Jajcu, prenosi Milovan Đilas, protumačio na svoj način: "Pa da, politika se obavlja u kuloarima".

KPJ za BiH.[59] Titova uloga arbitra je bila odlučujuća u tim raspravama. On nije bio ideolog i teoretičar, već praktičar i operativac.[60] „Kult Tita" započeo je iz potreba „uzbunjenih masa" i „boljševizirane" partije („za vođom"). Potrebe i nužde, emotivne i praktične, postepeno su ugrađivane u vojnu i druge hijerarhije. Ovaj kult je faktički ozvaničen na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.[61] Njegovo veličanje je „podgrevalo i snažilo i sam revolucionarni proces".

Avdo Humo i Rodoljub Čolaković su, po izvršenim razgovorima u Jajcu, otišli u selo Ribnik, kod Ključa, gdje se nalazio Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, i upoznali njegove članove s rezultatima tih razgovora. Nakon diskusije zaključeno je da se skupština ZAVNOBiH-a održi 25. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu. Enver Redžić je napisao da u hiljadugodišnjoj povijesti Bosne i Hercegovine nije bilo događaja uporedivog sa osnivanjem ZAVNOBiH-a.[62] Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a 25-26. novembra u Mrkonjić-Gradu, ispred Vrhovnog štaba prisustvovao je Arso Jovanović, ispred AVNOJ-a Ivan Ribar i Vlado Zečević, kao i predstavnici Hrvatske i Slovenije.[63] Diskusije na ovom skupu morale su, zbog kratkoće vremena da se krate. Uglješa Danilović navodi da je to bila velika šteta: „Pogriješilo se što se skupština nije produžila i drugu noć".[64] Osnivačka skupština izabrala je u ZAVNOBiH 173 vijećnika, 31 člana Prezidijuma i 58 članova AVNOJ-a iz BiH. ZAVNOBiH je proglašen za najviše političko predstavništvo narodâ Bosne i Hercegovine.[65] U duhu načelnih stavova Prvog zasjedanja AVNOJ-a, ZAVNOBiH se izjasnio za federativno uređenje Jugoslavije u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica,

[59] E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, 103. U dokumentima o Prvoj oblasnoj konferenciji NOO za Bosansku krajinu nije bilo riječi o pripremanju ZAVNOBiH-a, iako su na njoj izabrani delegati za Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Delegate za zasjedanje ZAVNOBiH-a su određivali sreski partijski komiteti – vidi: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 433.

[60] Rodoljub Čolaković je, pak, docnije pisao da Tito nikada nije bio demokrat, "naprotiv, u njemu je bilo nešto autoritarno. Dok se s njim slažeš, dobro je, ali kada se ne slažeš, onda su čuvaj" – prema: Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, Beograd 1991, 476, 518.

[61] Upor. M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009, 62; S. Ćuruvija, *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*, Beograd 1990, 104-105; M. Šuvar, *Vladimir Velebit, svjedok historije*, Zagreb 2001, 451;.

[62] E. Redžić *Ogledi iz antiistorije*, Sarajevo 2001, 196. ZAVNOBiH je, piše Redžič, istovremeno pokazivao „pluralističku demokratsku formu i sistematski djelovao kao nosilac partijskog unitarizma u znaku dominacije KPJ" – vidi: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu,* 349.

[63] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, I, *Dokumenti 1943-1944.*, Sarajevo 1968, 31; opšir. N. Babić-D. Otašević, *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, Sarajevo 1970; Z. Antonić, O Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a i Drugom zasjedanju AVNOJ-a, odjeci i popularizacija, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, Tuzla 1987, 470-481.

[64] U. Danilović, *Sjećanja*, III, Beograd 1987, 414.

[65] B. Petranović-Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, 31; opšir. R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945,* Zagreb-Sarajevo 2016, 345-352.

a unutar nje ravnopravni Muslimani, Srbi i Hrvati. Tom prilikom je konstatirano da narodi Bosne i Hercegovine hoće da ona bude slobodna i zbratimljena „u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata", te da će narodi BiH ravnopravno sa ostalim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije.[66] Težilo se rješavanju nacionalnog pitanja iznalaženjem spoja nacionalne emancipacije i jugoslavenstva.[67]

Rodoljub Čolaković navodi kako je uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu održan sastanak „viđenijih predstavnika svih delegacija" na kome su pretrešeni prijedlozi odluka koje su trebale biti podnijete na zasjedanju. Uvođenjem termina „viđeniji predstavnici" on ukazuje na praksu postojanja različitih nivoa razmatranja i odlučivanja. Sastanku su ispred CK KPJ, prisustvovali Moša Pijade, koji je bio izvjestilac, i Edvard Kardelj. Na prijedlog Sulejmana Filipovića nadopunjen je prijedlog odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu u članu 2, prihvatanjem amandmana predsjedavajućeg Ivana Ribara, tako da se na kraju ovog člana, gdje se govorilo o osiguravanju ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, dodalo: „odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine".[68] Istup Filipovića, koji je potom inicirao Ribarev kompromisni prijedlog, ukazuje da sva „sporna pitanja" nisu bila riješena ni u prethodnom razgovoru bosanskohercegovačkih predstavnika s Titom. Čolaković je docnije

[66] *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, 62; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 534-536; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 61; V. Đuretić, Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Prilozi*, br. 6, Sarajevo 1970, 161-162. Koncepcija o autonomiji je bila prevaziđena, tražio se ravnopravan status: „Svi smo bili solidarni, tako je i bilo" - prema: O. Karabegović, *Bosanska krajina nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988, 294.

[67] Upor. B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, 88; M. Lazić, Nacionalno pitanje ili nacionalizam ravnogorskog pokreta i komunisti, *Istorija 20. veka,* br. 1-2, Beograd 1997, 171-172; D. Bogetić, Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1999, 42; D. Plenča, Konparacija ili nostalgija, u: *Avnojski principi i odnosi u sadašnjoj Jugoslaviji,* Beograd 2000, 6-7.

[68] I. Ribar, Jedna od najznačajnijih pobjeda u revolucionarnoj borbi naših naroda, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, Beograd 1963, 131-132. I. Ribar je 1962. istakao da je na tom sastanku „Sulejman Filipović kao predstavnik Muslimana iz Bosne" upitao da li bi se pri redigiranju odluka koje će biti predložene na ovom zasjedanju mogli uvrstiti, pored ostalih naroda koji žive u Jugoslaviji, i „Jugoslaveni-muslimani, naročito u BiH kao ravnopravni". Potom je na Ribarev prijedlog usvojen navedeni dodatak o narodima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine; opšir. A. Isaković, *O nacionaliziranju Muslimana*, Zagreb 1990, 283. Ribar je u jednom drugom tekstu, pak, naveo kako je Filipović tražio da bude spomenuta BiH kao ravnopravna jedinica: „Na to sam predložio da... pomenemo Bosnu i Hercegovinu i narode Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine... razume se, teško nam je bilo, jer je trebalo istaknuti i muslimane, koji su Jugosloveni, ali nisu nacionalno opredeljeni" - cit. prema: I. Ribar, Poslednje viđenje s Lolom, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, IV, Jajce 1971, 18.

naglašavao da su predložene odluke bile „tako jasne i proste, svima razumljive i prirodne da je svaka diskusija bila izlišna".[69]

Pitanje položaja Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji nije bilo raščišćeno sve do uoči zasjedanja AVNOJ-a. Dilema nije dovodila u pitanje posebnost i autonomiju Bosne i Hercegovine, nego je još ostalo pitanje kako svemu tome dati rang, nivo i potrebnu formu.[70] Plan koji je predložio Milovan Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet „nacionalnih republika" za pet jugoslavenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).[71] To je bilo na liniji dotadašnjih partijskih stavova.[72] Autonomne pokrajine, po sovjetskom uzoru, ulazile su u sastav republika.[73] Sve do sastavljanja nacrta odluke o federativnom uređenju Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović nisu imali potpuno jasan stav o budućem položaju Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji. Oni su smatrali da Bosna i Hercegovina treba biti autonomna pokrajina, a ne federalna jedinica. Hamdija Ćemerlić je o tom govorio: „Na sastancima nekih delegacija (ne sjećam se kojih) izraženo je isto stanovište kao i kod Pijade, Đilasa i Žujovića u vezi sa položajem Bosne i Hercegovine u federaciji, što znači da to nije bilo samo stanovište ove trojice".[74]

---

[69] Čolaković je u Jajcu govrio da je BiH historijski formirana geografsko-ekonomska cjelina, „sa nacionalnom složenošću i strahom Muslimana da ih ponovo ne počnu pretvarati čas u Srbe, čas u Hrvate" – vidi: R. Čolaković, Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, 118; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 528.

[70] K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana,* Rijeka 1981, 207.

[71] Upor. A. Humo, Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana, *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1970, 430-432; B. Ibrahimpašić, Nacionalno pitanje i federalizam, *Pregled*, br. 5, Sarajevo 1971, 468; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 244.

[72] M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 358. Adil Zulfikarpašić navodi da mu je to Milovan Đilas ovako objasnio: „Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase, a Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu bio je kadrovski" - cit. prema: *Okovana Bosna*, 25.

[73] H. Ćemerlić, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968, 339.

[74] *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini,* diskusija Hamdije Ćemerlića, 707. Prema sjećanjima aktera stvaranja federacije, navodi Draženko Đurović, tokom novembra 1943 odvijala se živa diskusija i iznošeni su protivriječni stavovi o statusu Bosne i Hercegovine u budućoj državi. „Na stolu" se našlo više prijedloga koji su se kretali od različitih oblika autonomije do položaja federalne jedinice. Od mogućnosti da Bosna i Hercegovina kao autonomna pokrajina bude pripojena Srbiji ili Hrvatskoj odustalo se bez „mnogo ubjeđivanja". Takvo rješenje sadržalo je u sebi „reakcionarno" pitanje „čija je Bosna i Hercegovina", što je odstupalo od opredjeljenja KPJ za borbu protiv „starih" srpskih i hrvatskih „šovinističkih" i „velikodržavnih" pretenzija, pa je ta mogućnost brzo odbačena kao suprotnost osnovnim socijalističkim i internacionalističkim doktrinama. Duže se raspravljalo o mogućnosti da predloženi koncept federativne Jugoslavije zasnovan na nacionalnom principu bude očuvan i sproveden tako što bi Bosna i Hercegovina kao autonomna pokrajina bila povezana sa saveznim institucijama i ustanovama, samo sa manjim pravima od ostalih jugoslovenskih republika. Ova ideja bila je tokom novembarskih rasprava

Stav koji su zastupali Pijade, Đilas i Žujović došao je ipak do izražaja u tekstu odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu po tome što su uzeta dva kriterija na osnovu kojih su formirane federalne jedinice. Prvi je bio nacionalni kriterij: nabrojano je pet naroda, a zatim regionalni pa je nabrojano šest zemalja, među njima i Bosna i Hercegovina.[75] Odluka da bude federalna jedinica bila je „u duhu stavova KPJ o samostalnosti bosansko-hercegovačkih naroda na osnovu prava samoopredjeljenja".[76] Do njenog stvaranja ne bi došlo da nije bilo Bošnjaka u njoj.[77] Po mišljenju Envera Redžića jedan od argumenata za njen status temeljio se na masovnom učešću i velikim materijalnim i ljudskim žrtvama naroda Bosne i Hercegovine u toku rata.[78] Mustafa Imamović smatra,

vjerovatno najduže zastupana opcija za konačan položaj Bosne i Hercegovine, naročito iz razloga što je za status autonomije izgleda prvobitno bio i prvi čovjek KPJ i NOP-a, Josip Broz Tito. Inspirisan „novembarskim praznicima" Rodoljub Čolaković je 29. novembra 1971. u svom dnevniku zabilježio sjećanje na sastanak i ručak sa Titom, koji su on i Avdo Humo održali novembra 1943. u Jajcu: „Tito nas je pozvao na ručak sa [Vojislavom Kecmanovićem] Đedom, Suljom [Filipovićem], [Aleksandrom] Prekom. Tamo smo doznali da će Bosna i Hercegovina biti autonomna pokrajina". Međutim, iako je najmanje do polovine septembra 1943. zauzimalo neodređen stav o autonomiji Bosne i Hercegovine, rukovodstvo PK KPJ za BiH se u novembarskim raspravama „pojavljuje" kao odlučni zagovornik njenog federalnog statusa. Rodoljub Čolaković u pomenutim dnevničkim zabilješkama, nastalim na dvadesetosmogodišnjicu Drugog zasjedanja AVNOJ-a, piše o njegovoj i Humovoj reakciji na saznanje o namjerama prema Bosni i Hercegovini: „Odmah smo reagovali. Dotle nije bilo primedbe od strane PK BiH. Tek tada smo se objašnjavali sa Mošom, koji je bio za autonomiju, ali mi smo bili kod Kardelja koji je obavestio Tita, i stvar je bila rešena kako je u dokumentima II zasedanja zapisano" – prema: D. Đurović, *Politički odnosi u Bosni i Hercegovini 1945-1958,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2022, 45-46.

[75] *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija H. Ćemerlića, 707-708. Avdo Humo je, pak, 1968. pisao kako nije bilo ni najmanjih, „ni u jednom trenutku bilo na koji način izraženih težnji za neko drugo rješenje bilo u vidu pripajanja, cijepanja ili čega sličnog"; opšir. A. Humo, Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana, *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1970, 447-455; Isti, Federalna Bosna i Hercegovina, *Godišnjak BZK Preporod*, god. I, Sarajevo 2001, 190-191.

[76] A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 61; Isti, AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana, u: *AVNOJ i savremenost*, Sarajevo 1984, 157-158.

[77] Christopher Binns smatra kako je vjerovatno kod „stvaranja Bosne i Hercegovine postojala namera da se umire muslimanske nacionalističke aspiracije"; opšir. C. Binns, Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji, u: *Federalizam i nacionalizam,* Sarajevo 1990, 55, nap. 10. Milovan Đilas govori 1945. na Osnivačkom kongresu KP Srbije: „Svi drugovi treba da se sete naše politike prema Muslimanima. Jesu li Srbi u Bosni bili raspoloženi da sve Muslimane pobiju? Dabome jesu. Ali, mi smo uporno, tri-četiri godine, gurali na bratstvo između Srba i Muslimana. Dabome sa teškoćama. Reakcija je bila jaka. Sandžak je najbolji primer za to. Ali, mi smo bili uporni. Mi smo tamo imali sve Muslimane protiv nas. Mi nismo vodili tamo politiku istrebljivanja i kažnjavanja Muslimana kao muslimana, nego smo ih tretirali kao braću" - cit. prema: *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972, 79.

[78] E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije,* 105; Isti, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu,* 348-349. Slične stavove iznosi i D. Borovčanin; opšir. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 186.

pak, da je presudni faktor koji je usmjerio vodstvo NOP-a da Bosna i Hercegovina, „kao historijsku zajednicu triju naroda koji u njoj stoljećima žive", uključi u novu državnu zajednicu kao ravnopravnu jedinicu bila činjenica da je ona imala državno-pravnu, tj. političku tradiciju.[79] Komunističke nakane nisu bile toliko sveobuhvatne koliko praktične prirode.[80]

Misao o Bosni i Hercegovini kao „ravnopravnoj jedinici u slobodnoj i federativnoj Jugoslaviji" provukao je kroz uši vijećnika na zasjedanju u pozdravnoj riječi jedino Đuro Pucar.[81] Bosna i Hercegovina je svojom etničkom raznorodnošću odstupala od tipa nacionalne federalne jedinice, ali je prelazna ideja o autonomiji prerasla u ideju i o njoj kao federalnoj jedinici.[82] Svako drugo rješenje imalo bi krupne posljedice za narode u Bosni i Hercegovini i njihovu budućnost.[83] Bila je to politička platforma koja ih je okupljala i ujedinjavala. KPJ je bila opredijeljena za federalnu državnu zajednicu, ali joj je bilo važno da još jednom potvrdi zacrtanu poratnu nacionalnu ravnopravnost.[84] Federativno uređenje je bilo prirodno rješenje odnosa između naroda od kojih je ova država

[79] M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2001, 341; Isti, Politički identitet Bosne i Hercegovine i njene granice, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XLVI (2003), Sarajevo 2004, 275, 288: Isti, ZAVNOBiH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 12, Sarajevo 2013, 18. U osvrtu na tekstove u separatu *SR BiH* iz drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* (Zagreb 1983) Dževad Juzbašić, pak, iznosi da je neprihvatljiva formulacija u jedinici *Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji,* koju je potpisala Redakcija, da se „prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a smatra… aktom osnivanja federalne Bosne i Hercegovine te nastavkom nekadašnje njene srednjovjekovne državnosti na novim socijalističkim osnovama", postavljajući pitanje da li je moguće tako povezivati ZAVNOBiH i srednjovjekovnu bosansku državnost. Drago Borovčanin ustvrđuje da delegati ZAVNOBiH-a, pri donošenja odluke da se Bosna i Hercegovina konstituira kao federalna jedinica, „ni u podsvijesti nisu imali ideju da treba obnoviti državnost srednjovjekovne bosanske države i nastavljati nekakav njen kontinuitet". Oni su, prema njegovom sudu, imali druge rezone, za konstituisanje federalnih jedinica u okviru Jugoslavije - vidi: *Prilozi*, br. 22, Sarajevo 1986, 271-282, 288-289. Dragoljub Petrović, međutim, govoreći o odlukama ZAVNOBiH-a, navodi: „Osnove državnosti BiH se zasnivaju na tradiciji srednjevekovne bosanske države" – prema: D. Petrović, „Bosna – jedna zemlja ili jabuka razdora", *Helsinška povelja*, br. 91-92, Beograd, januar-februar 2006, 38.

[80] I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 140.

[81] *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, 712. R. Čolaković je docnije napisao da stvaranje Bosne i Hercegovine kao republike „nije značilo stvaranje nove nacije bosanskohercegovačke", da zajedništva u Bosni i Hercegovini nije bilo sve do pojave radničkog pokreta - prema: Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, 399.

[82] B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 533.

[83] *XVII sjednica CK SK BiH*, Sarajevo 1968, diskusija Džemala Bijedića, 84; upor. D. Borovčanin, Rad komunista Bosne i Hercegovine na afirmaciji dokumenata Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Hercegovina*, br. 5, Mostar 1986, 187-193.

[84] A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990, 226; B. Petranović, Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, 88; Isti, Jugoslovenski federalizam-ideje i stvarnost, *Marksistička misao*, br. 1, Beograd 1988, 116-120.

bila stvorena. Time je bila stvorena neophodna osnova za još uspješniju borbu protiv fašizma, za oslobođenje cijele zemlje.

Nedostatak zaokružene, detaljnije vizije o budućem uređenju Jugoslavije, rezultirao je prethodno i raznim prijedlozima. Uoči konstituiranja ZAVNO Crne Gore i Boke u novembru 1943, pojavila se i nakratko ideja da se Hercegovina veže za Crnu Goru i Boku, a da Dubrovnik dobije posebnu autonomiju.[85] Najveći dio posla u formuliranju zaključaka AVNOJ-a obavio je Edvard Kardelj. Njemu je pomagao Moša Pijade, „budući parlament" je našao „u Pijadi svog čoveka, a Pijade u njemu sebe" (Milovan Đilas).[86] Projekti odluka su napisani tek „tri ili četiri dana pred samo zasedanje".[87] Temeljito se raspravljalo se o svakom detalju, o svakoj rečenici.[88] Drugo zasjedanje AVNOJ-a je imalo oblik parlamentarne sjednice na kojoj su se pitanja od najveće važnosti razmatrale javno pred prisutnom publikom. Učesnici su bili u statusu teritorijalnih delegacija.[89] Podaci o broju prisutnih delegata na ovom zasjedanju AVNOJ-a nisu potpuno utvrđeni.[90] Delegati srpske nacionalnosti činili su većinu

[85] *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija Z. Lakića, 742. Ni nakon jajačkog zasjedanja AVNOJ-a nisu se posve smirile diskusije o rješavanju brojnih pitanja unutar federacije. Tihog protivljenja šesteročlanoj federaciji bilo je i dalje. Tito je svojim osobnim uticajem smirivao nezadovoljnike – vidi: I. Goldstein, *Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine*, 108.

[86] Bez pretjerivanja, navodi Jože Pirjevec, „možemo reći da je federativna Jugoslavija kakvu je zacrtao parlament u Jajcu djelo Kardelja i Pijade" - prema: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, 389.

[87] J. Vidmar, *Moji savremenici*, Sarajevo-Zagreb 1981, 548, J. Vipotnik-I. Matović, *Edvard Kardelj*, Gornji Milanovac 1981, 54; D. Marković-S. Bosiljčić, *Moša Pijade: kratka biografija,* Beograd (bez godine izdanja), 147.

[88] Đ. Pucar-Stari, *Sjećanja,* II, Sarajevo 1981, 139; *Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a,* Beograd 1983, 211; M. Matić, Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 227-229; V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, IV, Kragujevac 1995, 1321.

[89] AVNOJ je na osnovu toga odlučivao u ustavotvornom kapacitetu i promijenio tri od četiri elementa monarhističke Jugoslavije kao države – oblik države, vlasti i poretka– vidi: V. Kutlešić, Promene državnog oblika Jugoslavije, *Sociološki pregled*, br. 4, Beograd 2018, 1420; opšir. D. Petrović, Konstituisanje federativne Jugoslavije 1941-1945*, Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd 1989, 101-134.

[90] J. Mihaljević, Osvrt na objavljenu građu i literaturu o Drugom zasijedanju AVNOJ-a, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd 1963, 4-5. U Jajcu nisu bile prisutne delegacije iz Makedonije (42 vijećnika) i Sandžaka (11), jer se „nisu mogle probiti preko okupiranih teritorija", kao ni vijećnici s Kosova. Na predlog izvjestioca verifikacionog odbora Todora Vujasinovića, AVNOJ je odlučio da se pored 250 pismeno prijavljenih vijećnika verificira još 11 mandata vijećnika iz Sandžaka i 7 mandata (do tada depešama najavljenih vijećnika) iz Makedonije, ukupno 268. Zasijedanju je prisustvovalo 8 zamjenika vijećnika iz Bosne i Hercegovine, 6 iz Crne Gore i 1 iz Hrvatske. Na zasjedanju AVNOJ-a, konstatira Branko Petranović, „u prisustvu 142 od 268 izabranih delegata iz svih krajeva Jugoslavije, s kojima su glasali i zamenici delegata na osnovu ovlašćenja, od kojih su neki imali po dva, pa i tri punomoćja, čineći da je među onima koji su glasali bilo više od 142 delegata"; opšir. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom XVII, 374; B. Petranović,

među prisutnima (54%). Oni iz Srbije nisu postavljali pitanje njenog statusa u federaciji u smislu razrješenja i preciziranja njenih granica.[91] U Jajcu nije ni bilo otvorene rasprave o načelima i pojedinostima unutrašnjeg uređenja Jugoslavije. Na zasjedanju, kaže M. Đilas, „nije bilo nikakvih razlika, nikakve stvarne diskusije". Ono je potvrdilo proces federalnog institucionaliziranja Jugoslavije.[92] To je bio odgovor onima, kako je Tito istakao, „koji su se nadali da će se odmah poslije rata vratiti na staro".[93] Prema njegovom mišljenju u Jajcu zapravo nije bilo nekih novih elemenata. Sve ideje su došle do izražaja još na Prvom zasjedanju AVNOJ-a 1942. u Bihaću.[94] Tito se tokom rata rijetko upuštao u elaboriranje budućih odnosa u federaciji. Osim šture konstatacije da će Jugoslavija biti federacija, ne postoji, međutim, niti jedan normativni akt o tome kakva će ovlašćenja imati savezna država, a kakva republike, ni riječi o ekonomskim, političkim, vanjsko-političkim, vojno-odbrambenim i drugim pitanjima organizacije nove, federalne države. Ratni dokumenti, zapaža Dušan Bilandžić, potvrđuju tezu da se „osnivači druge Jugoslavije nisu usudili detaljnije normirati odnose u budućoj federaciji da ne bi izbili sporovi koji bi ugrozili političko jedinstvo koje je bilo nužno za vodenje surovog rata protiv okupatora".[95] Isticanjem ravnopravnosti naroda i prava na samoopredjeljenje

Istorija Jugoslavije: 1918-1988, knj. 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941-1945,* 282-284.

[91] Nastojanja da se u Srbiji stvori zemaljsko antifašističko vijeće u proljeće 1943. „nisu izašla iz okvira opštih razmišljanja, zbog nesazrelih uslova". Pošto se u njoj nisu mogli izabrati delegati, na zasjedanju AVNOJ-a nju su predstavljali rukovodeći kadrovi i borci iz srpskih jedinica NOV i POJ – vidi: D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985,* 66; Ž. Jovanović, Osnivanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, *Tokovi*, br. 1, Beograd 1990, 152-153; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 527: K. Nikolić, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998, 84; D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu,* Beograd 2001, 73; А. Коцев, *АВНОЈ и конституирањето на југословенската федерација 1943-1946 (политички концепт и државно уредување),* магистерска теза, Филозофски факултет, Скопје 2020, 56; V. Glišić, Srbija i Drugo zasedanje AVNOJ-a, *Užički zbornik*, br. 12, Titovo Užice 1983, 221-232.

[92] V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983, 144; K. Bastajić, Prilog historiji federalizma u jugoslavenskim zemljama, u: *Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju,* Zagreb 1963, 75-76; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika: (pogled s kraja veka)*, Beograd 1998, 166.

[93] M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993, 190.

[94] J. Broz Tito, *Intervjui*, Beograd 1980, 279; opšir. B. Petranović, Državnopravno konstituisanje nove Jugoslavije (1943–1945), *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd 1975, 271-283; N. Tošić Malešević, Operacije Narodnooslobodilačke partizanske i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije i delovanje Komunističke partije Jugoslavije u 1942. godini, *Vojno delo*, br. 4, Beograd 2015, 355-357.

[95] D. Bilandžić, Državna kriza Jugoslavije, *Politička misao*, br. 2, Zagreb 1991, 51. Sergej Flere, pak, iznosi da stenogrami sa zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu „nisu u celini objavljeni, već samo ono što je Moša (Pijade) izredigovao - vrlo selektivno sa stanovišta trenutka kada je to izašlo, pa je mnogo toga izostavljeno, a i menjano", te da se još skrivaju brojni dokumenti kao tajni „zbog toga

komunisti su se radikalno razlikovali od svojih protivnika koja su pozivali na istrebljenje čitavih naroda, ili na kolektivne odmazde. Stvarajući federativnu zajednicu, sačuvali su državu, a kroz federalizam i zasebnost etničkih zajednica.[96] Odluke AVNOJ-a isključivale su princip vodeće nacije. Test uspješnosti nove politike ponajprije se ogledao u prihvatljivosti rješenja srpsko-hrvatsko-bošnjačkog pitanja.[97] Tito je akcentirao važnost federalnog ustrojstva, ali nije želio decentralizirati vlast. Ona bi ostala u rukama KPJ, koju nije namjeravao federalizirati. Partijskim organizacijama je naloženo da drže kontrolu nad raznim zemaljskim vijećima, uz stav da KPJ slijedi „boljševički model federalizma".[98]

U odluci s Drugog zasjedanja AVNOJ-a se navodi: „Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda, da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine".[99] Politički status Bošnjaka pod

---

što bi otkrili razne nesaglasnosti sa onom pričom koja nam je predstavljena… Bilandžić (Dušan) je jednom rekao: „postoje tajne koje nikada niko od nas, učesnika, neće otkriti" o mnogim temama u poratnoj Jugoslaviji – prema: D. Štavljanin, *Flere: Jugoslavija se raspala i pre uspona Miloševića*, https://www.slobodnaevropa.org/a/specijal-100-godina-jugoslavije-sergej-flere/29561483.html; *Sergej Flere–intervju,* https://pescanik.net/sergej-flere-intervju.

[96] Opšir. A. Đilas, *Razgovori za Jugoslaviju*, Novi Sad 1993. U proglasu koji je nakon ovog zasjedanja izdao Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, između ostalog je rečeno: „Istorijske odluke II skupštine AVNOJ-a, već predstavljaju novu, veliku pobedu naših naroda i njegove oslobodilačke vojske... Na demokratski način izabrani su u ovo veće predstavnici svih naroda i svih društvenih slojeva, bez obzira na veru i političko ubeđenje. U NKOJ, nalaze se Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Muslimani, nalaze se radnici, seljaci, intelektualci, ugledni političari i javni radnici" - prema: M. Borković, NOP u Srbiji u 1943. godini i aktivnost KPJ u tom periodu, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 2, Beograd 1977, 231.

[97] M. Marković, Ponavljanje istorije ili nasilje nad njom, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1993, 193. Branko Petranović piše da ne zna „nijednu zastavu koja bi bila bolja te 1943. od one o federaciji ravnopravnih naroda".

[98] „Uistinu , iako je na drugom zasjedanju AVNOJ- a bila prihvaćena nova federalna organizacija, on označuje početak period centralizacije u partizanskom pokretu. Prijašnje ratne prilike nisu dopuštale centralnom partijskom vodstvu strogu kontrolu aktivnosti regionalnih partijskih vođa i partizanskih zapovjednika. Kako se pak s proljeća 1943. ratna situacija poboljšavala, Tito je poduzeo korake za preuzimanje kontrole u Partiji i vojsci" – prema: J. A. Irvine, Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje, 1943-1944, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1992, 26-27.

[99] D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988, 187. AVNOJ je, navodi Branko Petranović, „podvukao punu ravnopravnost naroda jugoslovenske federacije, tada Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao što se vidi iz simbolike predloženog grba od pet buktinja, što znači da još nema Muslimana, iako se oni pominju u dokumentaciji AVNOJ-a, to jest u proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije" – vidi: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988,* knj. 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941-1945,* Beograd 1988, 288-290.

nazivom „Musliman" kojim su priznati na zasjedanju ZAVNOBiH-a, uskraćen je na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu.[100] Bilo je izloženo kritici i shvatanje nekih Bošnjaka, poput Muhameda Sudžuke, o Bošnjacima kao „kvascu" budućeg jugoslavenstva.[101] Muslimani (Bošnjaci) nisu tretirani kao narod, već kao potencijalni Srbi ili Hrvati.[102] U političkoj praksi posebnost je Muslimana, uočio je Dušan Bilandžić, „izricana nekako poluglasno. KPJ je na određen način negirao nacionalnu posebnost Muslimana, ali to nikad nije rekao u svom dokumentu, nego su to rekli neki partijski vođe".[103] Stavovi KPJ prema kojima su oni činili etnički individualitet su različito tumačeni.[104] Sadržaji niza važnih partijskih dokumenata svjedoče da njihovi tvorci nisu osjećali potrebu da realnije sagledaju položaj ovog naroda.[105] Muslimani ubrzo nakon rata nestaju kao narod s političke pozornice Jugoslavije, iz statistike i političke terminologije.[106]

---

[100] Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998, 189. Marko Vrhnec „slikovito", pak, piše da je Tito 1970. ispričao kako su priznali Muslimane za narodnost: „Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a odvijali su se razgovori sa predstavnicima svih jugoslovenskih naroda (osim makedonskog). Na kraju je ostala grupa koja nikuda nije spadala, a imala je svoje brigade i komandu. Tito ih je upitao šta je sa njima, a oni su mu odgovorili da su oni Muslimani, i da to žele da ostanu. Rekao im je: pa budite Muslimani i u novoj državi" - prema: M. Vrhunec, *Šest godina sa Titom (1967-1973)*, Ljubljana 2000, 290.

[101] B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1914-1943 - tematska zbirka dokumenata*, I, Beograd 1987, 768, nap. 11.

[102] H. Ćemerlić, *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH*, 339.

[103] D. Bilandžić, *Zlatno doba Bosne i Hercegovine*, u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a,* 44. Edvard Kardelj je 1938. pisao kako Muslimani nisu nacija „mada se - individualno uzevši - ne osjećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu" – vidi: E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1960, 104. Atif Purivatra zapaža da „u shvatanjima čelnih ljudi (otpori stvaranju republike BiH u Jajcu) nikako nije moglo da pobijedi i to da je Musliman-Musliman. Tome se pružao otpor"; opšir. A. Purivatra, „Muslimani su svoji na svome", *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, februar 1991.

[104] A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 57; F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 175; M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996, 83. H. Sundhaussen, Od mita regije do „države na silu" – metamorfoze u Bosni i Hercegovini, *Prilozi*, br. 38, Sarajevo 2009, 23. Nenad Filipović o velikom i malom slovu „M" („Muslimani", „muslimani") piše: „Samo pozivanje na čuveno veliko slovo veoma je klimavo, budući da su dokumenti tzv. narodne vlasti po pravilu pisani na vrlo niskom novou pismenosti. Ima u njima i malih i velikih slova i gdje treba i gdje ne treba" - cit. prema: N. Filipović, O jednom nasilnom istezanju bošnjačkih nogu, u: *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo 1990, 176.

[105] Upor. E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 164; N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Tuzla 1998, 213-214. D. Petrović konstatira da je „istorijska greška avnojskog koncepta" što „taj živalj nije priznat pod tradicionalnom imenom Bošnjaci" - prema: D. Petrović, Avnojska Jugoslavija-kompozicija i granice, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996, 125.

[106] D. Đurović, Problem nacionalnog opredjeljenja bosanskohercegovačkih muslimana 1945–1954: između politike KPJ/SKJ i osjećaja pripadnosti „turskoj vjeri", *Istorija 20. veka*, br. 2,

Način nastajanja jugoslavenske federacije određen je teškim ratnim uslovima. Nije stvorena po uobičajenoj ustavnoj proceduri po kojoj se suverene članice federacije udružuju u saveznu državu, već je, formalno gledano, stvorena „odozgo".[107] Specifičnost „avnojske formule" nastanka federacije iskazana je tako i u činjenici da je 1943. prvo stvorena savezna država, a 1944. članice federacije, kada su zemaljska antifašistička vijeća na svojim drugim zasjedanjima konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela svojih federalnih jedinica. Odluke o njihovom pretvaranju u najviše organe vlasti članica federacije (saveza) imaju ustavni karakter. Tim odlukama ustanovljene su federalne države savezne Jugoslavije.[108]

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, bile su od velikog značaja, iako ih je donio forum koji nije imao potrebni legitimitet. Formalnu perfekciju u historiji nisu imale mnoge slične odluke, ali im se legitimnost nije sporila. Legitimitet se stiče i gubi opredjeljivanjem društvene većine koji se historijski događa na različit način.[109] Svi delegati u Jajcu nisu bili članovi KPJ.[110] Među 63 izabrana člana Predsjedništva AVNOJ-a bilo je 28 rukovodilaca KPJ i isto toliko predratnih prvaka raznih građanskih stranaka, kulturnih i javnih radnika, sveštenika, oficira.[111] Predsjedništvo AVNOJ-a se 30. novembra obratilo „patriotskim sinovima i kćerima Srbije i Hrvatske, Slovenije i Crne Gore i Bosne i Hercegovine, Makedonije, Vojvodine i Sandžaka" na isti način, što predstavlja

Beograd 2022, 424-427. Milovan Đilas, ministar Crne Gore u vladi DFJ, bio je 1946. protiv prijedloga da se u državni grb unese šesta baklja koja bi, u duhu avnojskih principa, izrazila nacionalnost Muslimana i njihovu ravnopravnost sa ostalih pet nacija – o tome: M. Abazović, *Kadrovski rat za BiH (1945-1991),* Sarajevo 1999, 287. „Mi smo polazili od činjenice", objašnjavao je Đilas docnije, „da religija ne može biti odrednica nacije i nacionalne svesti… Nas je u razumevanju činjenice da su Muslimani posebnost, ne samo religiozna, omela naša ideologija. Prvo ateizam… Nama je ateizam takođe otežao da shvatimo da religija može igrati važnu ulogu u konkretnom, muslimanskom slučaju u formiranju nacionalne svesti i posebnosti muslimana" – prema: M. Đilas-N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zürich-Zagreb 1994, 103.

[107] D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985,* 71.

[108] B. Petranović-Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, 30. Odluke AVNOJ-a u pogledu Vojvodine, Sandžaka, Kosova i Metohije, predočava Janko Pleterski, „ništa nisu unapred odlučivale". Kakav je bio stepen razmišljanja o autonomnim oblastima, „posredno pokazuje činjenica da je Moša Pijade u svojim ustavnim osnucima u prvim mesecima 1944. g. predviđao stvaranje, pored sreskih i okružnih, takođe i oblasnih NO skupština. On je objašnjavao da će one svakako biti potrebne u Hrvatskoj, a možda i u Srbiji, ako Vojvodina i Sandžak budu došli u njen sastav" – vidi: J. Pleterski, *Nacije-Jugoslavija-revolucija*, Beograd 1985, 412-414, 465.

[109] B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 532; A. Fira, Problemi legaliteta i legitimiteta u ustavnom razvoju Jugoslavije, u: *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999,* Beograd 2002, 88.

[110] Đilas navodi da su svi bili „na ovaj ili onaj način 'provereni': partijski forumi su nastojali da uključe poznate nepartijce, tzv. rodoljube, one koji ne osporavaju ni ciljeve ni metode – većina 'rodoljuba' su kasnije postali članovi KPJ, a neki su potajno to već tada bili – vidi: F. Švarm, AVNOJ bez naših dana, *Vreme*, br. 1195, Beograd, 28. novembar 2013.

[111] *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 277.

nabrajanje svih ovih regiona na osnovu jednakosti.[112] Odlukama AVNOJ-a nisu bili utvrđeni odnosi između organa federacije i federalnih jedinica.[113]

Predsjedništvo AVNOJ-a je odlukom od 30. novembra 1943. imenovalo NKOJ čiji je predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu bio maršal Josip Broz Tito. Odluke AVNOJ-a, „partizanskog parlamenta", bile su okvirnog i načelnog karaktera, pošto nije bilo skupštine s ustavodavnim ovlašćenjima.[114] On je „pravno suspendirao" monarhiju, ali je nije ukinuo. Kralj Petar II je nakon toga u ustavnom smislu i dalje bio monarh, ali privremeno neregulirano statusa. Osnovana je jugoslavenska federacija, ali do kraja nisu bili izvedeni oblici pojedinih federalnih jedinica vezani za njihove granice, položaj pojedinih oblasti, strukturu članica saveza, kao unitarnih ili složenih.[115] Državno uređenje je zadržavano u granicama provizorijuma, da se zakonskim aktima ili proklamacijama ne bi prejudicirala konačna rješenja.[116] Na Teheranskoj konferenciji priznat je jugoslavenski NOP, ali ne i stvaranje vrhovnih organa zakonodavne i izvršne vlasti. Amerikanci su prihvatili NOP kao respektabilnu vojnu snagu, pristajući da ga pomažu, ali su se i odredili prema njegovoj ideološkoj komponenti, prepuštajući narodima Jugoslavije da se, nakon rata,

---

[112] U prvom nacrtu Zakona o imenu države i državnom grbu od 27. marta 1944, koji je kasnije mijenjan, ime države je „Demokratska Federativna Jugoslavija", koja je stvorena „zajedničkom borbom i slobodnom voljom naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine". Ukoliko je postojao razlog da se uspostavi ZAVNO Sandžaka tokom rata, opaža Flere, „a tako je smatrano prema jasnim principima, zašto ono ne bi bilo ponovo potvrđeno u vreme mira, kao što je to bio slučaj sa svima ostalima. Formulacija Odluke ne nudi zadovoljavajući odgovor, indicirajući da je Sandžak uspostavio veće u situaciji slabe komunikacije, pošto je Tito pozvao na uspostavljanje lokalnih, oblasnih i zemaljskih veća 1943. Oni su odgovorili na ambiciozan način" – vidi: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije,* 1139; M. Bešlin, *Unutrašnja politika kompromisa: stvaranje Jugoslavije na federativnim principima u Drugom svetskom ratu 1941–1945,* https://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01.html.

[113] H. Ćemerlić, *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH*, 343. Moša Pijade, četiri mjeseca nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kritički se osvrće na slabe veze između NKOJ-a i AVNOJ-a, AVNOJ-a i zemaljskih vijeća i zemaljskih vijeća i AVNOJ-a. „Može se reći" - kaže on - „postoje pojedine zemlje koje su članice federacije, ali federacija kao celina gotovo ne postoji, osim u jednoj principijelnoj odluci" - prema: B. Petranović-Č. Štrbac*, Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, Beograd 1977, 24.

[114] Upor. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, II, Beograd 1989, 17, nap. 3; B. Lazić (D. Stranjaković), *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946*, fototipsko izdanje iz 1946, Beograd 1992, 99-100; J. Pleterski, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novu Jugoslaviju kao faktor narodnoosoobodilačke borbe*,* u: *AVNOJ i i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943),* 388; V. Glišić, Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1995, 21-22.

[115] B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 216; M. Zečević-B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije,* Beograd 1991, 21.

[116] Upor. D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983, 133-135; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945),* II, Beograd 1983, 136; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988, 284-286.

odluče za koji model političkog uređenja će se opredijeliti.[117] Nova državna zajednica dobila je i grb, ali ne i ime. Vodstvo NOP-a nije otvaralo dijalog o tome kako federaciju mogu da napuste njene članice.[118] Legislativna djelatnost Predsjedništva AVNOJ-a razvila se tek nakon oslobođenja Beograda u oktobru 1944. godine. Ono do tada nije radilo u punom sastavu, svi članovi nisu bili na okupu.[119]

Republički status Bosne i Hercegovine je riješen, kako iznosi Milovan Đilas, tek nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u pauzi marša: „Bilo je to na jednom zastanku u maršu, posle povlačenja iz Jajca, početkom januara 1944. Ranković je saopštio da bosansko vođstvo predlaže republiku i Tito se složio, a za njim svi ostali, kao s nečim što se samo sobom činilo prihvatljivim".[120] Identitet Bosne i Hercegovine je u Drugom svjetskom ratu bio povezan i s vojno-političkim prelomnim zbivanjima koja su odlučivali o sudbini jugoslavenskog prostora.[121] Konstituiranje ZAVNOBiH-a, rad oblasnih odbora za Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i formiranje Inicijativnog odbora za istočnu Bosnu, bili su pokazatelji da je sistem nove vlasti na tlu ove federalne jedinice bio zahvaćen od dna do vrha vlasti.[122] Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom od 30. juna do 1. jula 1944. u Sanskom Mostu, donešene su odluke kojima su položene osnove državnosti Bosne i Hercegovine.[123]

---

[117] M. Mišović, „Toplo-hladna diplomatija između Jugoslavije i SAD", feljton, *Danas*, Beograd, 19. mart 2002.

[118] B. Pavićević, Presudne etape u novijoj povjesnici jugoslovenskih naroda, u: *Srbi o Srbima,* Sarajevo 2001, 85-88; B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 215. Pravo na samoopredjeljenje, uz pravo na otcjepljenje, konfederativni je princip – vidi: M Petrović, Savezna država (federacija) i savez država (konfederacija) u opštoj teoriji države i prava i pozitivnom pravu (II deo), *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, br. 74, Niš 2016, 11.

[119] V. Velebit, *Sećanja*, 142; B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost,* II, 13, nap. 3.

[120] M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

[121] V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Sarajevo 1997, 39. Tito je prilikom posjete Bosni i Hercegovini u novembru 1979. kazao: „U toku rata ovdje se vodila ne samo oslobodilačka borba za Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu republiku. I kod nekih rukovodećih drugova nije bilo jasnog stava o tom pogledu. Ja se tu nikad nisam dvoumio. Govorio sam da Bosna i Hercegovina ne može pripadati ni ovom ni onom, već narodima koji je od davnina nastanjuju. Uostalom, to njima nije niko poklonio, već su to sami izborili u narodnooslobodilačkoj borbi u kojoj su masovno učestvovali. Bilo je to jedino moguće i srećno rješenje, ne samo za narode Bosne i Hercegovine, već i za našu zajednicu u cjelini. U prošlosti je Bosna i Hercegovina uvijek bila kamen spoticanja. Sa našom narodnooslobodilačkom borbom ona se toga otarasila" – cit. prema: N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 171-172.

[122] R. Hurem, Vojni i politički uspon Narodnoosolobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine, *Istorijski zbornik*, br. 5, Banjaluka 1984, 166.

[123] B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 202; V. Đuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Sarajevo-Beograd 1981, 207, nap. 371; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 343; opšir. D. Borovčanin, O izgradnji

Avnojske odluke u Jajcu o jugoslavenskoj federaciji dočekane su „na nož od svih nacionalističkih snaga".[124] Jugoslavija je revitalizirana na ideji složene države. Oblikovana je u duhu „partizanskog jugoslavenstva".[125] „Osnovnim nacijama" (u terminologiji građanske klase) došao je kraj s novom federacijom.[126] Titova vlast je, prema nizu ocjena, bila za mnoge najbolji mogući ishod jugoslavenske ratne drame, iako postoje i drugačija stanovišta.[127] Priznanje Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice, smatra Stevan Pavlović, imalo je za cilj da se spriječi „nemoguća podela ovog mješovitog regiona u kojem nijedna etnička grupa nema apsolutnu većinu, da se muslimanima da teritorijalna baza i da Bosna i Hercegovina bude minijaturni model jugoslovenske integracije".[128] Postojali su i ambiciozni planovi o proširenju jugoslavenske države. Bugarska i Albanija su, prema nekim zamislima jugoslavenskog vodstva, trebale biti sedma i osma republika unutar jugoslavenske, odnosno balkanske federacije. Za „komuniste-romantičare" granice nisu bile previše važne.[129] Pokušaji stvaranja balkanske federacije nisu realizirani zbog sukoba interesa velikih sila, kao i suprostavljenih interesa balkanskih država. Ideja ove federacije

bosanskohercegovačke državnosti poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Prilozi*, br. 13, Sarajevo 1977, 257-300; *Odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i njihov značaj za razvoj državnosti Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, Sarajevo 2020.

[124] B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, 209; B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945,* 235; Isti, Staro i novo u istorijskoj osnovi savremenosti, *Istorijski zapisi*, br. 4, Podgorica 1997, 84; D. Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945,* Beograd 1978, 289-296; V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama,* II, Beograd 1985, 55; Isti, Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena,* Beograd 1995, 441; M. Protić, *Uspon i pad srpske ideje*, Beograd 1994, 286-292. Osnovna obilježja komunističkog poimanja federalizma je krajem 1944. objasnio Moša Pijade, potpredsjednik AVNOJ-a. U njegovom spisu *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj* stoji, da, iako još nije vrijeme za utvrđivanje unutrašnjih granica, one će biti tako povučene da „federalna Hrvatska ne može obuhvatiti sve Hrvate, kao što ni federalna Srbija ne može obuhvatiti sve Srbe, pa ma kakve bile njihove granice. Jedan znatan deo srpskog naroda mora ostati izvan njenih granica (...) nije moguće naći rešenje, da svi Srbi budu u svojoj federalnoj jedinici, a svi Hrvati u svojoj". Nacionalni problem se može shvatiti ako se ima u vidu jedinstvo države, samo ona „obuhvata u svojim granicama celinu srpske, kao i celinu hrvatske nacije" – prema: M. Bešlin, Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974), u: *Tito - viđenja i tumačenja,* 60.

[125] Lj. Dimić, Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika: pogled sa kraja veka, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1997, 29; S. Pavlović, Jugoslavija 1918-1991, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1996, 15-16.

[126] S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zborka dokumenata 1941-1945,* 12.

[127] Upor. M. Rouz, *Silovanje Srbije*, Beograd 1994, 336; V. Đuretić, Titovska anstisrpska upotreba „proleterskog internacionalizma", *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 1995, 160-162.

[128] S. Pavlović, *Srbija: istorija iza imena,* Beograd 2004, 186.

[129] Đuro Pucar i Blažo Jovanović, nakon rata, dijelove granice između Bosne i Hercegovine i Crne Gore utvrđivali su, prema nekim navodima, putem telefonskih razgovora. Bilo je i prijedloga da Hrvatska ustupi Dubrovnik Bosni i Hercegovini, a da dobije Cazinsku krajinu - prema: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, 163.

štetila je ideji Jugoslaviji kao države. Jugoslavenski komunisti ni u jednom svom dokumentu od 1943. državu nisu proglasili zajednicom „Južnih Slovena", već „naroda Jugoslavije", uključujući uvijek i nacionalne manjine u svoje projekte.[130]

Bilo je očito dilema kod onih koji su kreirali politiku izgradnje Jugoslavije na federativnoj osnovi.[131] AVNOJ je na zasjedanju u Jajcu ustvrdio da se federacija s njegovim odlukama nije dovršila, već da se ona „izgrađivala i da se izgrađuje".[132] Ivan Milutinović je na Trećem zasjedanju ZAVNO Crne Gore i Boke u Kolašinu u julu 1944. istakao: „Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. Da li nas ta odluka obavezuje da se za nju zauvijek držimo? Ne, ona je samo potpuno ostvarenje naših prava koja su nam zagarantovana i odlukama Drugog zasijedanja AVNOJ-a, ostvarenja koje u sebi uključuju kako obezbjeđenje nesmetanog razvitka Crne Gore kao posebne federalne jedinice, i potpunu demokratsku garanciju, da se naš narod sjutra, ako to želi, može slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom jedinicom".[133] Zbog nezadovoljstva u nekim krugovima u Srbiji zbog uspostave federalne države, Blagoje Nešković je, ispred Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, reagirao u novembru 1944. na Velikoj antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj skupštini Srbije: „Zar zato što ima Srba u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj i šaroliko izmešanih sa Hrvatima i muslimanima, treba sve Hrvate i muslimane posrbiti? Da li je to stvar Srba iz Srbije da nameću Srbima u Bosni Hercegovini

---

[130] Upor. Б. Јелавич, *Историја на Балканот,* т. 2, *Дваесетти* век, Скопје 1999, 373; M. Zorić, Balkanska federacija-istorija jedne ideje, *Vojno delo*, br. 7, Beograd 2018, 518, 526; B. Petranović, Između površnosti i nerazumevanja, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1994, 228; Isti, *Staro i novo u istorijskoj osnovi savremenosti*, 83; B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, 200; O. Milosavljević, „Fatalističko tumačenje razaranja Jugoslavije", *Republika*, br. 316-317, Beograd, 1-30. septembar 2003.

[131] „Uz zemlje - članice federacije, u proglasu Drugog zasjedanja AVNOJ-a", konstatira Stipe Šuvar, „spominju se još i Vojvodina i Sandžak, a da se ne navodi da su to autonomne jedinice... Kosovo i Metohija u službenim se dokumentima pak nigdje ne spominju. No, zanimljivo je da su i odgovarajuća tijela Vojvodine, Sandžaka i Kosova i Metohije naknadno deklarirala svoju suglasnost s odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Sve to pokazuje, da se već na Drugom zasjedanju AVNOJ-a pomišljalo i na autonomije nekih područja, ali da se stvar autonomija nije jasnije sagledavala". Tek se Treće zasjedanje AVNOJ-a u Beogradu 7. avgusta 1945. izjasnilo o „rješavanju položaja Sandžaka i Kosova i Metohije" – prema: S. Šuvar, *Historia tragicomica*, Zagreb 2013, 374-375. Dodjeljivanje Sandžaku statusa „zemlje" bi praktično, iznosi Sergej Flere, „značilo pravljenje drugog velikog izuzetka, pored Bosne i Hercegovine, s obzirom na poštovanje nacionalnog principa" – prema: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije,* 1136. Momčilo Pavlović navodi da neki autori misle da „ideja o autonomiji ili posebnom federalnom statusu Sandžaka" nije operacionalizirana jer je takav status dobila Bosna i Hercegovina – prema: M. Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997, 96-97.

[132] F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma*, Zagreb 1952, 136.

[133] Okrugli sto: Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost, *Marksistička misao*, br. 1, Beograd 1988, diskusija Z. Lakića, 69-70.

i Hrvatskoj razjedinjenje sa Hrvatima i muslimanima, kad je njihova zajednica životno povezana kao što su povezane i njihove kuće na istom zemljištu, kada su oni sami, u toku ove trogodišnje borbe, iskovali bratstvo i jedinstvo".[134] Aleksandar Ranković je na istom skupu upozorio da bi svako drugo rješenje statusa BiH, osim federalnog, bilo nepravilno.[135] KPJ je „v revolucionarnem zanosu menila, da je z oblikovanjem federacije potešila nacionalne težnje jugoslovanskih narodov".[136] „Bratstvo i jedinstvo" bilo je, konstatira Drago Roksandić, nerazlučivo od rezolutnog „Smrt fašizmu – sloboda narodu!".

Na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a od 24. februara 1945. Mile Peruničić, sekretar ovog predsjedništva, u izlaganju o broju vijećnika AVNOJ-a po republikama, istakao je da je Bosna i Hercegovina definirana u granicama određenim 1878. Berlinskim kongresom.[137] Edvard Kardelj, potpredsjednik savezne vlade i ministar za Konstituantu, kao gost, učestvovao je 26. aprila na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i tada, u svom govoru, istakao: „U Bosni i Hercegovini imala je u prvom redu osnovna parola narodno-oslobodilačkog pokreta, parolu o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, da izdrži svoju vatrenu

[134] *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, Beograd 1945, 84. Na tom skupu, Rodoljub Čolaković, sekretar Predsjedništva AVNOJ-a, govori: „Mogu da vam reknem, braćo iz Srbije, u ime bosanskih i hercegovačkih Srba ovo: uvek smo mi u Srbiju gledali kao u kolevku naše nacije, u uslovima nacionalnog porobljeništva; uvek je Srbija bila naša nada i vera. To je ona ostala i onda, kada su izrodi Srbije, svojom sebičnom politikom ponižavali ime Srbije i srpstva. I danas, mi, s one strane Drine, koja nije i neće biti nikada nikakva granica, nego samo međa plemenita, želimo samo ovo: da ona zastava slobode i bratstva, koju su najbolja deca Srbije, iz junačke Prve i Druge srpske divizije, dve i po godine, nosila kroz Bosnu i Hercegovinu i u slavnim oktobarskim danima donela je u naš Beograd, da ta slavna zastava nikada ne bude skinuta s bedema ovog ponosnog grada" (str. 43). Srbi u Bosni i Hercegovini su se, piše Nenad Kecmanović, „legitimno osjećali tvorcima „druge" Jugoslavije. Za nju su se najviše borili i najviše stradali". Oni su bili i „najbrojniji, dominirali su u kompartiji, vojsci, policiji, diplomatiji, a zavičajnu republiku doživljavali kao proširenu Srbiju" – prema: N. Kecmanović, „Jugoslavija u malom"- od kompromisne republike do „nemoguće države", *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd 2019, 140.

[135] *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, 107-108. Moša Pijade je 1946. prilikom rasprave o nacrtu Ustava federalne Srbije, između ostalog, istakao: „Gde je bilo najteže, u Bosni, našli smo rešenje po želji celog stanovništva, da stvorimo Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, koja sadrži samo delove srpskog i hrvatskog naroda, ali koji su izmešani, tako da je teško povući granice i podeliti ih... Nije to tako samo da smo se omeđili da bismo imali negde svoju teritoriju. Mi smo se omeđili pravilno i onako kako danas drukčije ne bi bilo moguće zamisliti" - prema: *Zasedanje Ustavotvorne skupštine i Ustavotvornog odbora Narodne skupštine NR Srbije,* stenografske beleške, knj. 3, Beograd 1947, 329.

[136] M. Režek, Jugoslovanski federalizem in medrepubliške meje v prvih letih po drugi svetovni vojni, *Acta Histriae*, št. 3, Kopar 2015, 436. Vlast je insistirala na prevladavanju prošlosti i „okretanju prema budućnosti". Nova politika vođena je pod sloganom koji je sam Tito izrekao u svom prvom govoru u oslobođenom Zagrebu, 21. maja 1945: „Dosta sa svim što je bilo". Jugoslavija je za nju bila moguća samo kao „Nova" Jugoslavija – prema: D. Jović, Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji, u: *Titovo doba - Hrvatska prije, za vrijeme i poslije,* Zagreb 2008, 108.

[137] Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine).

probu. I izdržala ju je. I pobijedila. Svi narodi Jugoslavije biće narodu Bosne i Hercegovine za tu pobjedu vječito zahvalni. Tu svoju ulogu mora Bosna i Hercegovina zadržati i u budućnosti".[138] Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH je konstituiran u Narodnu skupštinu BiH. Narodna vlada Bosne i Hercegovine je formirana 28. aprila 1945. godine.[139] Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, zasnovane još na deklaraciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, utvrdile su Bosnu i Hercegovinu zemljom i srpskom i muslimanskom i hrvatskom, ali ne i bosanskom. U toj „površnosti" krio se njen dalekosežni nedostatak.[140]

U martu 1945. obrazovana je jugoslavenska vlada od predstavnika AVNOJ-a i kraljevske izbjegličke vlade, što je bilo na liniji sporazuma velike trojice u Jalti. Najistaknutiji predstavnici iz emigracije koji su ušli u tu vladu, uz blagoslov Britanaca, bili su Milan Grol, vođa srpske Demokratske stranke i Ivan Šubašić, predstavnik Hrvatske seljačke stranke. Grol je, zbog neslaganja s politikom vlade, podnio ostavku u avgustu iste godine. On i demokrati su bili spremni da priznaju za federalne jedinice Hrvatsku i Sloveniju, ali ne, bar u istoj mjeri, Makedoniju i Crnu Goru, „prostor koji su u svom predratnom programu videli kao nesporni deo jedne velike srpske jedinice". Imali su rezerve i prema stvaranju pokrajina i federalne Bosne i Hercegovine.[141] Plenum AVNOJ-a je u avgustu donio rezoluciju na osnovu koje je nastavio s radom kao Privremena narodna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije. Deklaracijom Ustavotvorne skupštine od 29. novembra 1945. država je dobila ime Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ).[142] Jugoslavenska država („federacija ravnoteže") nastala je prema modelu sovjetskog ustava iz 1936. godine.

[138] *ZAVNOBiH. Dokumenti 1945*, knj. 2, 397. Na zasjedanju ZAVNOBiH-a je kazano da se Bosna i Hercegovina „ne može dijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što na istom teritoriju zajedno žive i Srbi i Hrvati već takođe i zato što u njoj žive i Muslimani, koji se još nisu nacionalno opredijelili" – vidi: F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 178.

[139] D. Bećirović, Zasjedanje ZAVNOBiH-a i prvi Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 12, Sarajevo 2013, 85-86.

[140] V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet,* 39. R. Čolaković 1963. piše da je federalna Bosna i Hercegovina bila pravi odgovor srpskim, hrvatskim i muslimanskim reakcionarima i šovinistima: „Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego je i srpska, i hrvatska, i muslimanska, a povrh toga i jugoslavenska" - cit. prema: R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, 118.

[141] Upor. M. Đilas, *Vlast i pobuna*, 74-75; B. Petranović, Odluke drugog zasedanja AVNOJ-a i Viški sporazum, *Istorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1973, 16; D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973*, Beograd 1973, 25; M. Pavlović, *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata*, 90-91; M. Bojić, Godine iznevjerenih principa 1945-1963, *Socijaldemokrat*, br. 4, Sarajevo 2000, 190; M. Radojević, O federalizaciji Jugoslavije 1945. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 8, Zagreb 2004, 208-213.

[142] Jugoslavenske republike koje je na okupu držala monolitna KPJ su, ustvrđuje Momčilo Pavlović, „ipak smatrane državama", o čemu svjedoči Kardeljevo razmišljanje krajem 1945. o nazivu savezne države (Savez jugoslovenskih narodnih republika, Savez narodnih republika Jugoslavije; Ujedinjene narodne republike Jugoslavije) – prema: M. Pavlović, Srbi na kraju Drugog svetskog rata, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993, 156.

Formirana je kao „kontrateža ekscesima mikro i makro nacionalizama".[143] Kao antiustavni akt označeno je svako širenje nacionalne i vjerske mržnje. Tito je sintagmu „bratstvo i jedinstvo" koristio do kraja svog života.

Uspostavljena na federativnim principima, Jugoslavija je život započela kao centralizirana država.[144] Njeno federativno funkcioniranje je bilo ideološki ograničeno, uvjetovano vlašću KPJ, organizirane na principu „demokratskog centralizma".[145] Politbirou CK KPJ su bile podređene sve republičke i pokrajinske partijske organizacije. Sastavljen od desetak ljudi, pojedinačno odgovornih za određeno područje društvenog života, Politbiro je arbitar u svim slučajevima „kada su se interesi i kompetencije teritorijalnih partijskih rukovodstava sukobljavali".[146] KPJ je zahtjeve za stranačkim pluralizmom tumačila kao zahtjeve „poraženih snaga" za obnovom kapitalizma.[147] Tito u maju 1945. govori da komunisti moraju biti faktor koji će ujedinjavati sve u cjelinu: „Voljeti svoju federalnu jedinicu - znači voljeti monolitnu Jugoslaviju".[148]

---

[143] B. Petranović, Jugoslavija između federalizma i konfederalizma o ideji narodnog jedinstva, *Tokovi*, br. 1, Beograd 1990, 203; D. Bogetić, Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1999, 41-43; M. Pavlović, Ceo život Jugoslavije u dva državna oblika, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 146, Novi Sad 2014, 23-25; T. Kuljić, Titova nacionalna politika, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997, 149.

[144] C. Binns, *Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji*, 47. KPJ je tokom rata zadržala konspirativni karakter u oblasti političkog statusa članstva i u unutarpartijskom životu, kao i u vojnoj sili NOP-a. Elementi konspiracije ne nestaju ni nakon rata (rad unutar Narodnog fronta), iako je ona „ekstra-ustavni činilac", s golemom koncentracijom vlasti – vidi: B. Petranović, *KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e,* 323.

[145] „Prvo dosledno federalno uređenje" Jugoslavija je dobila u trenutku u kome je bila „najunitarističkija" u svojoj historiji. To je bio unitarizam partije – prema: Z. Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država,* Beograd 2010, 30.

[146] B. Petranović, *Jugoslavija između federalizma i konfederalizma o ideji narodnog jedinstva,* 202; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 530; B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 184; I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008,* Zagreb 2008, 417.

[147] V. Koštunica-K. Čavoški, Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije (1944-1949), *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1983, 95. U osnovi, osim formalne službene ideologije, u Jugoslaviji je i dalje funkcionisala svijest „sastavljena od elemenata službene ideologije i egalitarnih, protivpreduzetničkih i autoritarnih elemenata tradicionalne svesti" – prema: S. Flere, Da li je Titova država bila totalitarna?, *Političke perspektive*, br. 2, Zagreb-Beograd 2012, 15. „Institucionalizovano nepoverenje" bilo je osnovno svojstvo ove države - skupa „nacionalnih i republičkih osmatračnica" – prema: V. Pešić, Rat za nacionalne države, u: *Srpska strana rata*, I, Beograd 2002, 42.

[148] Tito je u govoru u Zagrebu, 21. maja 1945., naznačio da se međurepubličke granice čine tek „blijedim crtama na mramornom stupu", da „to nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja…To znači natjecati se u dobru, pomoći braći, jer sada su braća razgraničena ali su ipak pod jednim krovom. To je zajednička kuća, jedna cjelina, ali unutra ima svaki da gospodari na svome". U julu on govori u Beloj Crkvi: „Mi u Jugoslaviji ne stvaramo granice koje bi razdvajale i značile stvaranje novih država, nego vršimo podjelu samo zato da bi se riješilo nacionalno pitanje, koje nije bilo riješeno u staroj Jugoslaviji, i da bi narodi mogli potpuno da se razviju i kulturno i politički izjednače. I to tako, da nitko na drugog ne vrši pritisak, a da u isto vrijeme njegov razvitak

Zalaganje za „monolitnu Jugoslaviju" nije značilo zagovaranje jugoslavenske nacije.[149]

Granice između republika nisu određivane „voljom odgovarajućih demokratskih tela, već voljom Politbiroa KPJ" („politbirovska federacija"). Sporna pitanja rješavana su u zatvorenom krugu Politbiroa, na sjednicama Predsjedništva AVNOJ-a, bez publiciteta, „putem ad hoc partijsko-državnih komisija". Teritorijalni okviri federalnih jedinica utvrđivani su po nejednobraznim mjerilima i nejednakim hronološkim momentima.[150] Odluke o njihovim granicama donijete su „lako", navodi M. Đilas (1992), iako je bilo polemika.[151] Te granice su bile, prema Đilasu, „plod dugotrajnog iskustva" KPJ, njenog predratnog i ratnog organiziranja i djelovanja.[152] Prema Ustavu FNRJ iz 1946, razgraničenje između republika bilo je u nadležnosti Savezne skupštine. Ona, međutim, o ovom pitanju nije odlučivala. Takav pristup bio je na liniji ideološkog stava da međurepubličke granice predstavljaju „manje-više" neformalne linije, da je „Jugoslavija federalna, jedinstvena i zajednička

i njegov progres ima pozitivan utjecaj na ostale narode, na narode ostalih federalnih jedinica, a svi mi zajedno smo Jugoslaveni" – vidi: *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945)*, 210; B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969, 39; S. Šuvar, *Socijalizam i nacije*, II, Zagreb 1988, 258-259; Lj. Dimić, Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 232; Isti, *Srbi i Jugoslavija*: *prostor, društvo, politika: pogled sa kraja veka*, 30.

149 Za Kardelja jugoslavenstvo nije „nacionalni pojam", već društveno-politička kategorija – vidi: O. Milosavljević, Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet?, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 7, Zagreb 2003, 179-184.

150 B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 530.

151 S. Flere, Raspad jugoslovenske političke elite, 1962-1972, *Sociologija*, br. 3, Beograd 2021, 504; M. Kevo, Određivanje hrvatsko-srbijanske granice u svjetlu sukoba hrvatskog i vojvođanskog partijskog vodstva tijekom Drugog svjetskog rata, *Scrinia Slavonica*, br. 1, Slavonski Brod 2016, 321.

152 *Đilas: Iako sam bio njen pristalica do kraja, mislim da Jugoslavija ne bi trebala da se obnovi (1993)*, http://www.yugopapir.com/2016/04/milovan-ilas-u-jugoslaviji-se-u-stvari.html. Milovan Đilas je govorio o tim granicama: „Pre svega, kod nas su međurepubličke granice imale veoma malu, skoro nikakvu ulogu. Više smo ih uzimali kao jednu administrativnu formu, da bi se zadovoljile, takoreći, nacionalne predrasude, ili nekakva nasleđena nacionalna shvatanja dokle ide granica" – vidi: M. Đorgović, *Đilas, vernik i jeretik,* Beograd 1989, 115; *Politika*, Beograd 6. septembar 1992; E. B. Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije,* Beograd 2001, 160, nap. 8.

država".[153] U ustavima donijetim 1946.-1947. svaka republika je utvrdila svoj teritoriju i granice.[154]

Jugoslavija je 1945-1963. bila centralistički uređena, nadređena federalnim jedinicama, s relativno malim obimom njihovih prava.[155] Razdoblje nakon 1945. donijelo je neku vrstu ograničene bosansko-hercegovačke državnosti u formi „narodne", odnosno „socijalističke republike", a nakon 1966. i priznanje muslimanske nacije.[156] Prvih 10-15 poratnih godina Bosna i Hercegovina je više težila da je „vode" federalni organi nego da se osamostali. Njeni su predstavnici „za federalnim stolom pokorno slušali i strogo provodili naredbe saveznoga državno-partijskog središta, držeći Bosnu i Hercegovinu u položaju administrativnog područja pod izravnom vlašću federacije". Aleksandar Ranković, stup i oslonac državnog centralizma Jugoslavije, pao je 1966. s vlasti. Federacija je počela federirati. Pokrenut je proces demokratizacije. A u tome je kontekstu počelo i „zlatno doba" Bosne i Hercegovine.[157] Avdo Humo, jedan od najviših bosanskohercegovačkih poratnih rukovodilaca, prema dnevničkim bilješkama Rankovića, iznosio je 60-ih godina da je Ranković nastojao da onemogući formiranje republike Bosne i Hercegovine, da je tvrdio kako je „republika Bosna i Hercegovina samo ratna tvorevina". Ranković je, odbijajući navodne Humine tvrdnje, napisao u dnevniku da je status Bosne i Hercegovine kao šeste republike bio riješen čak još prije zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu: „Dakle, njemu ispred nosa. Bio je prisutan i on, i on dobro zna da nije bilo čak ni diskusije

[153] „Službeni list FNRJ", br. 10/1945; D. Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*, 170. Granice je prvi put sistematski naznačio Mile Peruničić, sekretar Predsjedništva AVNOJ-a, 24. februara 1945. u govoru na Predsjedništvu AVNOJ-a. Ali, one su bile neprecizno zacrtane s nizom područja čija je pripadnost bila nejasna jer ih Peruničić u izlaganju nije precizirao, a zato su i mijenjane na više mjesta sve do 1956. godine – opšir. P. Bagarić, Hrvatske granice nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1956*, Hrvatska revija*, br. 3, Zagreb 2017, 17-28. Bogdan Lekić smatra da su „granice federalnih jedinica (republika) na nelegalan način utvrđene u uskom krugu najvećih partijskih i državnih rukovodilaca uz presudan uticaj Josipa Broza, koji, kada se radilo o rešavanju važnijih partijskih i državnih pitanja nikada to nije prepuštao drugima ili mimo svoje kontrole i uticaja" – vidi: B. Lekić, Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 146.

[154] Upor. B. Lekić, *Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata,* 146; M. Zečević, Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 178-179; M. Šuković, Ratovi protiv razuma*, Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2002, 182. Tokom postojanja socijalističke Jugoslavije, navodi Dragoljub Petrović, „ni jedna granica nije stavljena pod pitanje, niti ih je iko nazvao „administrativnim"; opšir. D. Petrović, Avnojska Jugoslavija-kompozicija i granice, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, 124.

[155] I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008,* 417.

[156] I. Banac, Hrvati i Bošnjaci, *Behar*, br. 32-33, Zagreb 1997, 15; E. Ratkušić, Smisao Ćišićeve „šeste baklje", *Beharistan*, br. 5-6, Sarajevo 2002, 192-196.

[157] D. Bilandžić, *Zlatno doba Bosne i Hercegovine*, 42-43.

po tom pitanju".[158] Ovakvi istupi su odudarali od saznanja i navoda u jugoslavenskoj historiografiji i publicistici.[159]

Postoji obaveza kritičkog pretresa prošlosti, racionalnog poimanja historijskog iskustva. Ono je „opomena i korektiv, nauk za mudre". Historijska nauka poštuje svoj „faktografski kontinuitet", ali nova provjerena saznanja i izvori mijenjaju nekadašnje ocjene.[160] Jugoslavija se, pokazuje njena složena historija (1918-1991), i pored izmjene više oblika društvenog i državnog uređenja („stara" i „nova"; „monarhistička" i „socijalistička"), traženja „formule održivosti", s prigušenim nacionalizmom, nije uspjela okušati kao demokratska država i zajednica naroda.[161] Cjelovitiji historijski reljef, zapaža Branko Petranović, ipak, „ostaje daleko utisnutiji u svesti posle dobrog odstojanja".

---

[158] „Dnevnik Aleksandra Rankovića", feljton, *Večernje novosti*, Beograd, 23. juli 2001. Olga Humo, supruga Avde Hume (1914-1983), reagirala je na Rankovićevo pisanje o Avdi, tekstom koji je 30. jula 2001. objavljen u *Večernjim novostima* tvrdeći da Ranković nije iznosio istinu da je pitanje statusa Bosne i Hercegovine bilo riješeno Avdi „pred nosom". Navodeći da je u pripremama Drugog zasjedanja AVNOJ-a kucala materijale i bila upoznata s događajima vezanim za ovaj skup, ona piše: „Avdo je sa Rodoljubom Čolakovićem došao iz istočne Bosne na zasedanje AVNOJ-a. Prvi razgovor u vezi sa zasedanjem njih dvojica su imala sa Mošom Pijade koji je pripremao predloge i materijale. U vezi sa statusom Bosne postojala su dva predloga. Prvo je bio da se Bosna i Hercegovina podeli između Srbije i Hrvatske, s tim što je Đilas tražio da istočna Hercegovina pripadne Crnoj Gori. Drugi predlog, koji je branio Moša Pijade, bio je da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne oblasti. U vezi sa ovim predlogom ostalo je otvoreno pitanje kome bi ova autonomna oblast pripala, Srbiji ili Hrvatskoj. Srbi su hteli da ona pripadne njima, a Hrvati, opet, branili su stav da treba da pripadne njima, s obzirom na okolnost da se za Srbiju već predviđaju dve autonomne oblasti. Drugi razgovor su Avdo i Roćko imali sa Kardeljom koji ih je uputio na razgovor sa Starim (Titom). Razgovor sa Titom trajao je četiri sata. Avdo je opširno govorio o etničkim i istorijskim razlozima u prilog Bosne i Hercegovine kao republike. Roćko ga je podržavao. Tito je prihvatio predlog, ostali su se složili i o njemu se više nije razgovaralo"; također vidi: Lj. Stavrić, „Sve je to bilo naivno i dirljivo", *Republika*, br. 542-543, Beograd, 1-28. februar 213.

[159] Dobrica Ćosić je u knjizi *Piščevi zapisi* objavio neke Rankovićeve iskaze. Za Rankovića je AVNOJ „principijelno gledano, u tadašnjim uslovima, pravilno rešio pitanje državne strukture Jugoslavije". Predratno osnivanje komunističkih partija Hrvatske i Slovenije on nije tretirao kao antijugoslavenski čin, već da lakše mogu djelovati „nacionalni komunisti". PK KPJ za Srbiju i centralni komiteti KPJ za Hrvatsku i Sloveniju, po njegovom sudu, nisu se razlikovali u kompetencijama – vidi: D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd 2001, 236-245.

[160] B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 332; K. Nikolić, Nova istorija – izazovi i ograničenja, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd 1994, 311.

[161] D. Sekulić, Stvaranje i raspad višenacionalne države: slučaj Jugoslavije, *Status*, br. 2, Mostar 2004, 53-55. Od polovine 60-ih godina počele su se pojavljivati teritorijalne aspiracije prema Bosni i Hercegovini. U nekim knjigama i listovima navođeno je da je Bosna i Hercegovina „zapadna Srbija", odnosno „istočna Hrvatska". Licitirano je o tome koji njeni dijelovi trebaju pripasti „velikoj" Srbiji, a koji „velikoj" Hrvatskoj. Proturane su i teze o nepriznavanju državnosti Bosne i Hercegovine, o neopravdanosti njenog postojanja – vidi: B. Mikulić, *Kobne godine,* Sarajevo 2016, 67-69; S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji* (*1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija,* Zagreb 2012, 336; L. Biro, Partijske direktive i inerpretiranje prošlosti: pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji, u: *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941-1948,* Budapest 2016, 52-54.

Zaključak

Svi koji posežu za krupnim historijskim temama trebalo bi da znaju da je to „naučno prokletstvo – baviti se poslom čija priroda ne poznaje granice i definitivni kraj". Dva fenomena historije južnoslavenskog prostora druge polovine XX stoljeća – jugoslavenska država i socijalizam, pripadaju prošlosti. Diskurs s prošlošću pokazuje da je i nakon smjene epoha i okončanja „kratkog" XX vijeka, savremenost ostala višestrano povezana s prohujalim. Svaka historija je, navode historičari, „dijalog prošlosti sa sadašnjošću". Njihov zadatak je da prošle fenomene tumače, imajući u vidu savremena pitanja, da ih interpretiraju, svrstavaju i da s kritičke distance u njih unose smisao. U brojnim događajima ima „puno nejasnog u uzrocima i nesagledanog u posledicama". Nužno ih je promatrati unutar prostranog konteksta, iz dublje perspektive - ugla procesa dugog trajanja, uz konfrontiranja lokalnih podataka s onima iz regionalne historije. Veliki su problemi historijskih tumačenja. Višestruka sagledavanja doprinose upotpunjavanju slika o društvima, državama, politici, ratovima i njihovim relacijama. U historijskim i prelomnim događanjima društva su podijeljena, postoji ponuda više rješenja. Istraživanje kontroverznih dionica Drugog svjetskog rata i oblikovanja „druge" Jugoslavije ukazuje na velike varijacije politike i društava, načine prosuđivanja, razne vizije. Branko Petranović je metaforično kazivao da „jedna revolucija treba da doživi poraz" da bi se ona sveobuhvatnije sagledavala, upozoravajući da je „Druga Jugoslavija" za historiografiju „nepoznata zemlja". Brojna pitanja mogu da se pokreću „samo iz daleke perspektive, sa stanovišta naknadno stečenog iskustva i posledica koje su nastupile". Monistička priroda komunističke doktrine učinila je nakon 1945. jugoslavenski federalizam, u znatnoj mjeri, fiktivnim. Kakva će biti „srpska", „hrvatska", „slovenačka", „makedonska", „crnogorska" i „bosansko-hercegovačka" politika određivao je, u prve dvije decenije nakon rata – vremenu „centralističkog federalizma", državno-partijski vrh Jugoslavije, a ne politička vodstva tih republika. U „samom komunizmu" postojala je „genetička greška" koja je onemogućila istinski federalizam i od strategije pretvorila ga u taktiku. Bile su „ukroćene nacionalističke strasti" koje su kulminirale u ratu, ali nije omogućeno slobodno izražavanje objektivno različitih interesa. Teme koje su se odnosile na nacionalne zahtjeve, odnosno cijela historija nacionalnih sporova, postale su tabu. Gradnja mehanizama za usklađivanje različitih interesa bila je inkopatibilna sa sistemom političke arbitraže, koja se nalazila u rukama centra jedne partije, odnosno njenog harizmatičkog vođe. U tome je doista sadržana, uočava Latinka Perović, glavna protivrječnost jugoslavenskog federalizma. Stalna potraga za novim formama ravnopravnosti i „ravnoteže snaga", za ustavnim rješenjima koja bi činila stabilnom ovu složenu zajednicu različitih naroda i kultura bila je sastavni dio jugoslavenske unutrašnje politike. Ova država je „sadržala sve karakteristične konfiguracije nacionalnog pitanja". Rješavanje tog pitanja u njoj uvijek je bilo i „pitanje društva". Svi ideološki postulati - federalizam, decentralizacija, samoupravljanje bili su, primjećuje

Olivera Milosavljević, „u velikoj meri motivisani i nacionalnim pitanjem, realnošću egzistencije jugoslovenskih nacija i željom da se spreče nacionalne tenzije i „reši" nacionalno pitanje, a očuva zajednička država". Jugoslavija se tek Ustavom iz 1974. i uspostavom republičkih simetrija vraćala duhu AVNOJ-a iz 1943. godine. Vrata za preispitivanja kompleksnih tema nikad se ne zatvaraju. Kritičko sučeljavanje s iskustvima „kulturnog i političkog pamćenja, s njegovim problemima i aporijama", učestvuje i „u razumijevanju vremena i društava u kojima živimo".

Summary

Anyone delving into major historical topics should be aware that it's a „scientific curse - to engage in a job whose nature knows no boundaries and definitive end." Two phenomena in the history of the South Slavic region in the second half of the 20th century - the Yugoslav state and socialism - belong to the past. Discourse with the past shows that even after the change of eras and the end of the „short" 20th century, the present remains closely connected to the past. Historians claim that every history is a „dialogue of the past with the present." Their task is to interpret past phenomena while considering contemporary questions, interpret them, categorize them, and bring meaning into them from a critical distance. In numerous events, there is „much that is unclear in the causes and unforeseen in the consequences." It is necessary to observe them within a broad context, from a deeper perspective - the angle of long-term processes, by confronting local data with those from regional history. Historical interpretations pose significant challenges. Multiple perspectives contribute to a more complete understanding of societies, states, politics, wars, and their relationships. In historical and pivotal events, societies are divided, and there are multiple solutions. Researching controversial aspects of the Second World War and the formation of the „other" Yugoslavia reveals significant variations in politics and societies, judgment methods, and various visions. Branko Petranović metaphorically stated that „a revolution needs to experience defeat" to be comprehensively understood, warning that the „Second Yugoslavia" is an „unknown land" for historiography. Numerous questions can only be raised „from a distant perspective, from the viewpoint of subsequently acquired experience and the resulting consequences." The monistic nature of communist doctrine made Yugoslav federalism, to a considerable extent, fictitious after 1945. What the policies of „Serbia", „Croatia", „Slovenia", „Macedonia", „Montenegro" and „Bosnia and Herzegovina" would be was determined, in the first two decades after the war - during the time of „centralist federalism," by the state-party leadership of Yugoslavia, not the political leadership of these republics. In „communism itself," there was a „genetic flaw" that prevented genuine federalism and turned it from a strategy into a tactic. „Nationalist passions were tamed," culminating in war, but it did not allow the free expression

of objectively different interests. Issues related to national demands, as well as the entire history of national disputes, became taboo. Building mechanisms to reconcile different interests was incompatible with the system of political arbitration, which was in the hands of the center of one party, or its charismatic leader. In this, as Latinka Perović points out, lies the main contradiction of Yugoslav federalism. The continuous search for new forms of equality and „balance of power," for constitutional solutions that would make this complex community of different nations and cultures stable, was an integral part of Yugoslav domestic policy. This state „contained all characteristic configurations of the national question." Solving this issue was always „a societal issue" within it. All ideological postulates - federalism, decentralization, self-management - were, as Olivera Milosavljević notes, „largely motivated by the national question, the reality of the existence of Yugoslav nations, and the desire to prevent national tensions and 'resolve' the national question while preserving the common state." Yugoslavia only returned to the spirit of AVNOJ from 1943 with the 1974 Constitution and the establishment of republican symmetries. The doors for reevaluating complex issues never close. Critical confrontation with the experiences of „cultural and political memory, with its problems and paradoxes," also contributes to „understanding the time and societies in which we live."

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. A. Đilas, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija,* Beograd 1990.
2. *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943),* Beograd 1974.
3. B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991.
4. B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976.
5. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981.
6. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988,* knj. 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941-1945,* Beograd 1988.
7. B. Petranović, *Istoriografske kontroverze*, Beograd 1998.
8. B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije,* Beograd 1993.
9. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
10. B. Petranović-Č. Štrbac*, Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, Beograd 1977.
11. B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.
12. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984: zbornik dokumenata*, Beograd 1985.
13. B. Petranović-M. Zečević*, Jugoslavija 1918-1988: tematska zbirka dokumenata,* Beograd 1988.
14. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*: *1914-1943 - tematska zbirka dokumenata,* I, Beograd 1987.
15. B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, Beograd 1988.
16. B. Petranović-V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji (1941-1945),* Beograd 1979.
17. D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985,* Zagreb 1985.

18. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979.
19. D. Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije,* Beograd 2012.
20. D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb 2003.
21. D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988.
22. D. Roksandić, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018.
23. *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, priredio L. Gerškovič, Beograd 1946.
24. E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu,* Sarajevo 1998.
25. E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije,* Sarajevo 1989.
26. F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
27. I. Goldstein-S. Goldstein, *Tito*, Zagreb 2015.
28. J. Broz Tito, *Sabrana djela,* tom XVII, Beograd 1984.
29. J. Pirjevec, *Jugoslavija: (1918-1992): nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije,* Ljubljana 1995.
30. J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012.
31. J. Pleterski, *Nacije-Jugoslavija-revolucija,* Beograd 1985.
32. Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika: (pogled s kraja veka)*, Beograd 1998.
33. M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.
34. M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993.
35. *Metodologija savremene istorije*, Beograd 1987.
36. Nikolić, *Jedna izgubljena istorija – Srbija u 20. veku*, Beograd 2017.
37. Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*, Beograd 2015.
38. *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945.)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972.
39. *Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (26. i 27. novembra 1942; 29. i 30. novembra 1943): po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, Beograd 1983.
40. R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978.
41. R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.,* Zagreb-Sarajevo 2016.
42. R. Končar, *Stvaranje federacije,* Novi Sad 1983.
43. R. Radonjić, *Međaši i razmeđa*, Podgorica 2013.
44. S. Flere-R. Klanjšek, *Da li je Jugoslavija morala da umre: - ili kako su etničke komunističke elite kontinuitetom svojih svađa dovele do neizbežnog kraha SFRJ*, Beograd 2017.
45. S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.
46. S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zborka dokumenata 1941-1945.,* Beograd 1983.
47. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998.
48. U. Danilović, *Sjećanja*, III, Beograd 1987.
49. V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980.
50. V. Simović, *AVNOJ: pravno politička studija,* Beograd 1976.
51. V. Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, Ljubljana-Beograd 1978.
52. V. Strugar, *Jugoslavija: federacija i republika*, Beograd 1976.
53. V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987.
54. *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, Beograd 1945.
55. Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, Beograd 1991.
56. Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945: (ZAVNO Sandžaka – dokumenta),* Podgorica 1992.

57. Zečević-B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije,* Beograd 1991.
58. *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, I-II, Sarajevo 1968.

Članci/Articles:

1. B. Lekić, Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992.
2. B. Nadoveza, Tito i Srbi*, Nacionalni interes*, br. 2, Beograd 2011.
3. B. Petranović, Jugoslavija između federalizma i konfederalizma o ideji narodnog jedinstva*, Tokovi*, br. 1, Beograd 1990.
4. B. Petranović, KPJ (J. B. Tito) i jugoslovenska federacija (1943-1953), *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Titograd 1988.
5. B. Petranović, KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e, *Istorijski zapisi*, br. 2-3, Titograd 1969.
6. B. Petranović, Sednica CK KPJ od 16. do 18. oktobra 1943. i saziv AVNOJ-a, u: *AVNOJ i savremenost,* Sarajevo 1984.
7. B. Petranović, Staro i novo u istorijskoj osnovi savremenosti, *Istorijski zapisi*, br. 4, Podgorica 1997.
8. D. Bilandžić, Državna kriza Jugoslavije, *Politička misao*, br. 2, Zagreb 1991.
9. D. Bilandžić, Zlatno doba Bosne i Hercegovine, u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a,* Sarajevo 2007.
10. D. Petrović, Avnojska Jugoslavija-kompozicija i granice, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996.
11. D. Živković, KPJ i pitanje vlasti u revoluciji s posebnim osvrtom na odluke u Jajcu*, Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1984.
12. H. Ćemerlić, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968.
13. I. Goldstein, Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine, u: *Međunarodna naučna konferencija Zbornik radova: 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Sarajevo 2019.
14. I. Purivatra, Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968.
15. I. Šabotić, ZAVNO Sandžaka (20.11.*1943-29.3.1945) - od nade do razočarenja! - historijske kotroverze - 78. godina poslije,* u: *Okrugli sto ZAVNOS - historijske okolnosti autonomije Sandžaka,* Novi Pazar 2022.
16. J. A. Irvine, Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje, 1943-1944, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1992.
17. J. Pleterski, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe*, Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 1973.
18. K. Nikolić, Mit o komunističkom jugoslovenstvu, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2011.
19. K. Nikolić, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945*, Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998.
20. Lj. Dimić*,* Istoriografija i ideologija – jugoslovensko iskustvo 1945-1955*, Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1, Beograd 1994.
21. M. Pavlović, Ceo život Jugoslavije u dva državna oblika, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 146, Novi Sad 2014.
22. M. Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997.
23. M. Radojević, O federalizaciji Jugoslavije 1945. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 8, Zagreb 2004.

24. M. Režek, Jugoslovanski federalizem in medrepubliške meje v prvih letih po drugi svetovni vojni, *Acta Histriae*, št. 3, Kopar 2015.
25. M. Vukčević, Odluke AVNOJ-a i vertikala crnogorske državnosti, *Matica*, br. 56-57, Cetinje 2014.
26. M. Zečević, Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992.
27. N. Babić, Bosna i Hercegovina i AVNOJ, *Opredjeljenj*a, br. 5-6, Sarajevo 1973.
28. N. Babić, Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije, *Pregled*, br. 11-12, Sarajevo 1966.
29. N. Veljanovski, *Titove dileme o AVNOJ-u i o ustavnom uređenju Jugoslavije 1943-1946. godine. Sa posebnim osvrtom na Republiku Makedoniju*, u: *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd 2011.
30. O. Milosavljević, Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1996.
31. O. Milosavljević, Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet?, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 7, Zagreb 2003.
32. P. Bagarić, Hrvatske granice nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1956, *Hrvatska revija*, br. 3, Zagreb 2017.
33. S. Bandžović, AVNOJ i utvrđivanje federalnog statusa Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državnoj zajednici, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost,* Beograd 2004.
34. S. Bandžović, Bosna i Hercegovina u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije (1941-1945), u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 2007.
35. S. Bandžović, Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Prilozi*, br. 31, Sarajevo 2002.
36. S. Bandžović, Slovenci u antifašističkoj borbi u Bosni i Hercegovini i izgradnji federativnih osnova Jugoslavije (1941-1945*), Historijski pogledi*, god. VI, br. 9, Tuzla 2023. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.113).
37. S. Đurović, Istorija morala i etika rata i revolucije – otvorena tema istoriografije savremene istorije, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1995.
38. S. Flere, Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije, *Sociološki pregled*, br. 4, Beograd 2018.
39. T. Kuljić, Titova nacionalna politika, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997.
40. V. Glišić, Konstituisanje federalne Srbije 1945. godine, *Hereticus*, br. 3-4, Beograd 2016.
41. V. Šumanović, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka – glavne značajke, *Historijski zbornik*, br. 2, Zagreb 2022.
42. М. Димитријевски, Паралели помеѓу АСНОМ и останатите антифашистички собранија на југословенските простори, u: *АСНОМ и македонската држава*, Скопје 2014.

Mr. Mirjana MANOJLOVIĆ
Odsjek za savremenu i komparativnu istoriju,
Univerzitet u Segedinu, Mađarska
E-mail: mirjana.man88@gmail.com

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:37:378:311(497.6)"1878/2022" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.188

RAZVOJ VISOKOG ŠKOLSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI: ISTORIJSKO-STATISTIČKA ANALIZA

Apstrakt: *U članku je predstavljen razvoj visokog školstva u Bosni i Hercegovini od prvih ozbiljnijih početaka poslije Drugog svjetskog rata do danas. Imajući u vidu dotad skromne osnove obrazovanja uopšte, ovaj najviši stepen je izraz cjelokupnog društveno-istorijskog razvoja. Specifičan geografski položaj je uslovio preplitanje različitih uticaja sa Istoka i Zapada na tlu Bosne i Hercegovine. To se odrazilo i na drugačije pristupe obrazovanju u vrijeme Osmanskog carstva, Austrougarske, a kasnije i dvije Jugoslavije, sve do današnje nezavisne države. Ove koncepcije su imale svoje posljedice u razvoju školstva i odnosu društva prema istom. Međutim, period poslije Drugog svjetskog rata se pokazao kao najintenzivniji jer se paralelno radilo na brzom oslobađanju od problema nepismenosti, nedostatka škola, nastavnog kadra i dostupnosti obrazovanja širim narodnim masama. Dakle, tada je radikalni društveni preobražaj Bosne i Hercegovine bio posebno uočljiv na polju obrazovanja. Osnovni izvor podataka je zvanična statistika iz doba Jugoslavije i savremene Bosne i Hercegovine. Podaci iz dva entiteta i distrikta Brčko su objedinjeni kada je to bilo moguće. Konsultovane su i najvažnije autorske publikacije, regionalne i strane, koje mogu doprinijeti boljem poznavanju ove teme. Akcenat je stavljen na kretanje ukupnog broja studenata i učešće muške i ženske populacije u ovom ciklusu obrazovanja. Uočene su neke specifične tendencije. Prva od njih je da je nakon postizanja istorijskog rasta broja studenata nastupio negativan trend pada. Na taj način je prikazana postepena promjena obrazovne strukture ove starosne grupe. Ona je na kraju posmatranog perioda vidno drugačija u odnosu na početno stanje. Različiti faktori su imali uticaja u različitim periodima. Prije svega, to su (ne)dostupnost obrazovanja za ženski pol i slabost školske infrastrukture. Današnje vrijednosti su proistekle iz negativnih demografskih kretanja kao što su pad nataliteta i migracije. Ono što objedinjuje sve periode su posljedice direktnog gubitka stanovništva u ratovima. Rezultati u prethodnoj deceniji su i dalje na visokom nivou u odnosu na jugoslovenski period. Međutim, Bosna i Hercegovina i dalje zaostaje za drugim državama u regionu. Štaviše, njeni rezultati čine jedva nešto više od polovine evropskog prosjeka. Sporiji rast,*

a kasnije i smanjenje broja studenata muškog pola pokazuje dugotrajan pad interesovanja za visoko školstvo kod ovog dijela populacije. Zbog toga se jaz među polovima sve više povećava. S obzirom na bitnu ulogu obrazovanja u napretku društva u cjelini, razvoj visokog školstva doprinosi u velikoj mjeri boljem životnom standardu stanovništva, stvarajući neophodne preduslove i za drugačije društvene odnose. U prvom redu se misli na poboljšani položaj žena zbog veće ekonomske samostalnosti. Ni naučni doprinos ovog rada nije zanemarljiv i ogleda se kroz ukazivanje na brojne mogućnosti istraživanja. Tu se u prvom redu misli na interdisciplinarno povezivanje istorije, geografije (demografije) i sociologije. Na osnovu demografskih podataka moguće je izvesti istorijske zaključke koji mogu biti objašnjeni sociološkim zakonitostima i fenomenima. Dodatno, promjena fokusa sa političkih na društvene teme mogao bi biti mali podstrek za neka buduća istraživanja u okviru nacionalne istorije. Osim toga, ovakav pristup omogućava poređenja na raznim nivoima: od lokalnog, preko nacionalnog do regionalnog, pa i šire. Ovako uspostavljene transnacionalne veze mogu biti novi oblik konsenzusa o bitnim temama. Na taj način se određuje mjesto nekog društva u svijetu i stiče neophodna objektivna predstava o njegovim sposobnostima i problemima.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, studenti, visoko školstvo, istorija, Jugoslavija, statistika, demografija, sociologija.*

DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: HISTORICAL AND STATISTICAL ANALYSIS

Abstract: *The article presents the development of higher education in Bosnia and Herzegovina from its first serious beginnings after the Second World War until today. Considering the modest foundations of education in general, its highest level is an expression of the entire socio-historical development. The specific geographical position caused the intertwining of different influences from the East and the West on the soil of Bosnia and Herzegovina. This was also reflected in different approaches to education during the Ottoman Empire, Austria-Hungary, and later the two Yugoslavias, up to today's independent state. These conceptions had their consequences in the development of education and society's attitude towards it. However, the period after the Second World War proved to be the most intense due to the parallel work on the fast elimination of the problems of illiteracy, the lack of schools, teaching staff and the availability of education to the masses. Therefore, the radical social transformation of Bosnia and Herzegovina was particularly noticeable in the field of education. The basic source of data is official statistics from the era of Yugoslavia and contemporary Bosnia and Herzegovina. Data from the two entities and the Brčko district were combined when possible. The most important author's publications, regional and foreign, which can contribute to a better knowledge of this topic,*

were consulted as well. Emphasis is placed on the change in the total number of students and the participation of the male and female population in this cycle of education. Some specific tendencies were noticed. The first is a negative downward trend occurred after achieving historical growth in the number of students. In this way is represented the gradual change in the educational structure of this age group. At the end of the observed period, it is visibly different compared to the initial state. Different factors have had an impact in different periods. First of all, these are the (un)availability of education for women and the weakness of school infrastructure. Today's values are the result of negative demographic trends such as declining birth rates and migration. What unites all periods are the consequences of the direct war losses of the population. The results in the previous decade are still at a high level compared to the Yugoslav period. However, Bosnia and Herzegovina still lags behind other countries in the region. Moreover, its results are barely more than half of the European average. Slower growth, and later a decrease in the number of students shows a long-term lack of interest in higher education among this part of the population. This is why the gender gap is widening. Considering the essential role of education in the progress of society as a whole, the development of higher education contributes to a large extent to the better living standard of the population, creating the necessary preconditions for different social relations. In the first place, there is an improved position of women due to greater economic independence. The scientific contribution of this work is not negligible either, and is reflected in pointing out numerous research opportunities. At the first place, there is an interdisciplinary connection of history, geography (demography) and sociology. On the basis of demographic data, it is possible to draw historical conclusions explained by sociological laws and phenomena. Further, the change of focus from political to social topics could be a small incentive for future research on national history. Moreover, this approach enables comparisons at various levels: from local, through national to regional, and beyond. Transnational connections established in this way can be a new form of consensus on important topics. In this way, the place of a society in the world is determined and the necessary objective idea of its abilities and problems is acquired.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, students, higher education, history, Yugoslavia, statistics, demography, sociology*

Kratki istorijski pregled nižih nivoa obrazovanja

Pri analizi visokog školstva u Bosni i Hercegovini, kraći istorijski pregled nižih nivoa obrazovanja se nameće kao nužan prvi korak. Prije svega, zato što osnovno i srednje školstvo obezbjeđuju pismenost i druge vještine i znanja neophodna za studiranje. U ovom pogledu, u vrijeme Berlinskog kongresa

stanje je bilo veoma loše. Tada je oko 97% populacije bilo nepismeno.[1] Preuzimajući upravu nad Bosnom i Hercegovinom, Austrougarska je zatekla škole osnovane na konfesionalnoj i nacionalnoj osnovi. Uglavnom su ih finansirale vjerske organizacije, pa se radilo o školama za katolike, muslimane, pravoslavne i Jevreje. Pravoslavne škole su nosile i nacionalni predznak kao srpske.[2] Njih je 1878. bilo 56 sa 3.523 đaka i 75 učitelja.[3] Katoličkih osnovnih škola je bilo 54 sa 2.295 učenika i 56 učitelja.[4] Siktijab-mektebi su bile dječje vjerske škole za muslimansku populaciju. Godine 1876. bilo ih je čak 917 sa 40 779 učenika (od toga 12.334 djevojčice).[5] Osim mekteba, postojale su ruždije (svjetovna niža srednja škola širokog obrazovanja – prim. M.M) i medrese (vjerske škole različitog nivoa). Prvu ruždiju je osnovao Topal Osman-paša 1864. godine, ali su je zbog nastave na orijentalnim jezicima hrišćani rijetko pohađali. Jedna od najstarijih i najboljih medresa u Bosni i Hercegovini je bila Gazi Husrev-begova medresa pri Begovoj džamiji. [6] Po statističkim podacima iz 1879, postojalo je 499 mekteba, 18 medresa i 18 ruždija.[7] Od jevrejskih škola, pominje se 1866. jedna osnovna škola u Sarajevu i jedna vjerska škola.[8]

Cilj austrogarske vlasti je bio da pod okriljem državnog obrazovanja utiče na pripadnike sve tri konfesije. To je imalo prilično ograničene domete. Godine 1912, postojala je 331 državna škola, 116 pravoslavnih, 28 katoličkih, 2 evangelističke i 10 privatnih, ukupno 487 škola sa 42.578 učenika. Tada, u prvoj godini primjene zakona o obaveznoj osnovnoj školi, svega 46,29% stanovništva je živjelo na rastojanju manjem od 4 kilometra od prve škole, a samo 26,75% djece školskog uzrasta je išlo u školu (bez uračunatih djevojčica iz muslimanskih porodica). [9] Dakle, na pohađanje škole nije uticala samo blizina škole već i neke društvene osobenosti povezane sa patrijarhalnošću, religijom i političkim otporom. Po podacima neposredno pred Prvi svjetski rat, broj pravoslavnih škola je porastao na 122, a mekteba na čak 1.436 (od toga samo 203 „reformisanih“ tj. državnih). Katoličke škole su uglavnom inkorporirane u državne i njihov broj je zato 1910. iznosio svega 29. Ipak nepismenost je bila izražena kod svih vjeroispovjesti i nacionalnosti. Tako je, prema izvještaju iz 1919. godine, bilo 87,84% nepismenih. Pri tome, bilo je nepismeno 77,45% Hrvata, 89,42% Srba i 94,65% Muslimana.[10] Po popisu iz 1921. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo

[1] Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972, 7.
[2] *Isto*, 5.
[3] *Isto,* 23-24.
[4] *Isto,* 30.
[5] *Isto,* 35-36.
[6] *Isto,* 36-37.
[7] Pieter Troch, *Education and Yugoslav Nationhood in Interwar Yugoslavia: Possibilities, limitations and interactions with other national ideas*, Ghent 2012, 94. https://biblio.ugent.be/publication/4267482.
[8] M. Papić, *Školstvo u BiH (1878-1918),* 40.
[9] *Isto,* 51.
[10] P. Troch, *Education and Yugoslav Nationhood in Interwar Yugoslavia,* 95-96.

32,62% pismenog stanovništva starijeg od 6 godina.[11] Od toga, bilo je pismeno 72,65% Jevreja, 28,10% katolika, 17,10% pravoslavaca i 12,64% muslimana.[12] Na dan stvaranja Kraljevine SHS, 1. decembra 1918. godine, naveden je broj od 320 osnovnih škola koje su obuhvatale deseti dio prispjele populacije. Međutim, na osnovu arhivskog istraživanja Selimovića, u školskoj 1918/1919. godini je radilo 426 osnovnih škola.[13] Pred Drugi svjetski rat, 1939. godine, Bosna i Hercegovina je imala 1.043 osnovne škole sa 150.783 učenika. S obzirom da je prispjela generacija bila značajno veća – 547.900, obuhvaćenost osnovnim obrazovanjem je bila svega 27,5%, a jedan učitelj je dolazio na 61 učenika.[14] Dakle, prirodni priraštaj je uticao na to da se, i pored povećanja broja škola, napredak ne osjeti. Tokom Drugog svjetskog rata potpuno je uništeno 407 škola, veća oštećenja je pretrpjelo 214, manja 282, a potpuno je očuvano svega 139 škola ili 13% od ukupnog broja. Ipak, pristupilo se improvizaciji i formiranju privremenih škola. Tako je u prvoj polovini 1945. godine bilo 577 škola sa 82 705 učenika i 1 100 učitelja.[15] Otpor prema slanju u školu je i tada postojao kod muške i ženske djece. Djevojčice iz muslimanskih porodica su uglavnom išle samo prva dva ili tri razreda osnovne škole.[16]

Prije uspostavljanja austrougarske uprave, nijesu postojale srednje škole u pravom smislu te riječi. Ipak, postojao je neki vid škole iznad osnovnih, a posebno su se isticale one za obučavanje svešteničkog kadra. U pitanju su katoličke gimnazije koje su osnivane još od XVIII vijeka pri franjevačkim manastirima. Poznate su bile one u Gučoj Gori kod Travnika i Širokom Brijegu i bile su na nivou srednjih škola u okruženju. Iz njih će kasnije nastati osmorazredne katoličke gimnazije u Visokom i Širokom Brijegu otvorene za sve vjeroispovjesti i bez obaveznog teološkog usmjerenja. Postojale su i katoličke škole za buduće trgovce u Livnu, Sarajevu i Fojnici.[17] Srednja škola nižeg tipa bila je i srpska trgovačka škola u Sarajevu 1855. godine koja je 1879. postala gimnazija.[18] Prvu žensku srednju školu su otvorile Engleskinje, Adelina Irbi i

[11] Originalni podaci sa popisa se odnose na starije od 12 godina i navodi se pismenost od 21,8%. Vidi: Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953,* Sarajevo 2011, 58-59.

[12] Sead Selimović, Prilike u školstvu Bosne i Hercegovine za vrijeme privremenog državnog uređenja u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, *Historijski pogledi*, god. I, br. 1, Tuzla 2018, 148. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2018.1.1.130).

[13] Sead Selimović, U službi ideje „narodnog i državnog jedinstva“: Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine, *Historijski pogledi,* god. II, br. 2, Tuzla 2019, 214. fusnota 1. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2019.2.2.213).

[14] V. Katz*, Društveni i ekonomski razvoj BiH 1945-1953*, 52-53.

[15] *Isto,* 56.

[16] Peter John Georgeoff, *The educational system of Yugoslavia*. Washington, DC 1982, 8. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED221454.pdf.

[17] M. Papić, *Školstvo u BiH (1878-1918),* 31-33.

[18] Po Papiću, realka je niža gimnazija u kojoj je fokus bio na učenju svjetskih jezika (italijanskog i njemačkog) za potrebe trgovaca. M. Papić, *Školstvo u BiH (1878-1918),* 32. Troch nabraja tri vrste: realnu, klasičnu gimnaziju i realku s tim da su posljednje dvije moguće samo u slučaju prethodne realne gimnazije. Vidi: P. Troch, *Education and Yugoslav Nationhood in Interwar Yugoslavia,* 135.

Mis Makenzi 1869. Postojala je u istom periodu i srpska petorazredna srednja škola u Mostaru i tzv. Pelagićeva bogoslovija u Banjoj Luci (1866) za učitelje i sveštenike, kao i duhovna škola u Žitomisliću.[19] Osim već pomenutih ruždija i medresa, pred kraj turskog perioda (1870) otvorena je prva zanatska škola (javna radionica ili *islahana*), za siromašnu djecu svih vjeroispovjesti. Nalazila se u Sarajevu gdje su do rata radile i pripravna vojna škola (niža pripremna škola za muslimane) i administrativno-pravna škola.[20]

Tokom austrougarskog perioda, gimnazije su mogle biti niže i više prema trajanju, odnosno klasične i realne (realke) prema programu.[21] Prva gimnazija i prava srednja škola je otvorena u Sarajevu 1879, a druga u Mostaru 1893. U istom periodu je širom zemlje otvoreno 10 trgovačkih škola.[22] Pored klasične gimnazije, u Sarajevu je 1905. godine otvorena realka. Postojale su i gimnazije u Banjoj Luci (1895), Tuzli (1899), Bihaću (niža iz 1911. je prerasla u višu 1914. godine) uz tri katoličke gimnazije u Visokom (1900), Travniku (1882) i na Širokom Brijegu (1889, viša od 1918). Zanatlijske škole su radile u Sarajevu i Mostaru. Postojale su i tri srednje konfesionalne škole (tzv. Duhovni zavodi) za svaku religiju.[23]

Za stvaranje učiteljskog kadra postojale su ograničene mogućnosti. Učiteljska škola sa muškim i ženskim odjeljenjem je postojala u Sarajevu (1886). Ženska učiteljska škola je zasebno osnovana 1912, da bi se ove dvije škole spojile u Mješovitu 1934. godine. Muške učiteljske škole su radile i u Mostaru (1913-1914) i Derventi (premještena iz Sarajeva 1914-1926). Privatna učiteljska škola je radila u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu (1884). Postojala je i *Dar-ul-maulimin*, državna konfesionalna škola, planirana da privuče djevojčice iz muslimanskih porodica za posao učiteljica. Ova vrsta škola je osnovana još 1869. Međutim, u doba austrougarske uprave, 1908. godine, pohađalo ju je svega 200 učenica.[24] U Sarajevu su postojale Vojna škola (1879), Tehnička srednja škola (1889), Šumarska škola (1907) i Trgovačka akademija (1912). Više djevojačke škole su radile u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci, a ženske stručne u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci.[25] Dakle, uprkos osnivanju 5 gimnazija, 10 trgovačkih i nekoliko učiteljskih škola, školstvo je i dalje zadržalo vezu sa nacionalnom i vjerskom pripadnošću. Broj škola nije pratio rast populacije, pa nije mogao doprinijeti bržem prevazilaženju problema dostupnosti obrazovanja.

---

[19] M. Papić, *Školstvo u BiH (1878-1918),* 24-26.
[20] *Isto*, 38-39.
[21] S obzirom da se u radovima često pominju termini *mala* i *velika realka* za nižu i višu realnu gimnaziju, smatramo da su realka i realna sinonimi prilagođeni svakodnevnom govoru. Drugačije mišljenje imaju Papić i Troch, vidi fusnotu 17. na prethodnoj strani. Osim toga, često se pridjev *klasična* izostavljao, pa se moglo naići i na termine gimnazija i realka, što djeluje zbunjujuće jer se u svakom slučaju radi o gimnazijama.
[22] M. Papić, *Školstvo u BiH (1878-1918),* 10.
[23] *Isto,* 84.
[24] Vidi više: M. Papić, *Školstvo u BiH (1878-1918),* 90-100.
[25] Vidi detaljnije: M. Papić, *Školstvo u BiH (1878-1918),* 130-144.

Većina srednjih škola je nastavila rad u međuratnom periodu. Kao posljedica Šestojanuarske diktature, broj gimnazija je smanjen u cijeloj zemlji. Naime, dio vladajuće elite je smatrao da su nestabilne političke i društvene prilike posljedica veće dostupnosti obrazovanja. Za čitav međuratni period, otvorene su samo tri nove pune gimnazije: u Bijeljini (1919), Prijedoru (1920) i Trebinju (1921).[26] Prva ženska gimnazija je otvorena u Sarajevu 1924. godine, a druga pred početak Drugog svjetskog rata. Postojala je još jedna ženska gimnazija u Banjoj Luci.[27] Dakle, najveći broj gimnazija je otvoren u periodu 1918-1929. godine, kada je broj gimnazija porastao sa 7 na 17, a broj učenika sa 2.279 na 6 655.[28] Krajem Drugog svjetskog rata, broj gimnazija (nižih i viših) je bio 19 sa 10.254 učenika, a učiteljskih škola 3 sa 339 učenika.[29] Ove poslednje nikada nijesu bile brojne uprkos izraženom nedostatku nastavnog kadra. Odmah poslije Prvog svjetskog rata je osnovana Mješovita učiteljska u Mostaru, a godine 1926, i Muška učiteljska škola u Sarajevu. Iste godine je ukinuta učiteljska u Derventi, a osnovana škola u Banjoj Luci.[30] Te školske 1926/1927. godine je radilo 5 učiteljskih škola, isto kao u Vojvodini, dok su u cijeloj Kraljevini SHS postojale 42 ovakve škole.[31] Stručno obrazovanje je bilo na najnižim granama i odnosilo se uglavnom na niže stručne škole i posebne kurseve. Od srednjih stručnih škola nakon rata su opstale Tehnička škola i Trgovačka akademije u Sarajevu. Za čitav međuratni period otvorene su tek tri nove stručne srednje škole: Trgovačka akademija u Brčkom (kasnije prešla u Banja Luku), i pred Drugi svjetski rat: Srednja tehnička škola u Banja Luci i Trgovačka akademija u Mostaru.[32] Po podacima Selimovića, 1918. godine je postojalo 8 trgovačkih i 4 više djevojačke škole koje su objedinjene konceptom građanskih škola 1925.[33] U narednom periodu, 1925-1939, broj ovih tzv. građanskih škola je povećan sa 25 na 45, a broj učenika sa 3.650 na 7.625.[34] Dakle, politička nestabilnost prožeta

[26] Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941),* Sarajevo 1984. 93.Vidi i: 110, 112-113.
[27] *Isto,* 114-115.
[28] Sead Selimović, Organizacija i rad državnih gimnazija u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine, *Arhivska praksa*, br. 21, knjiga 2, Tuzla 2018, 73. http://www.arhivtk.ba/AP21druga.pdf.
[29] V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj BiH 1945-1953,* 56.
[30] Vidi više u M. Papić, *Školstvo u BiH (1918-1941),* 84-88.
[31] Sead Selimović, Organizacija i rad učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini u periodu 1918-1929. godine, *Arhivska praksa*, br. 12, Tuzla 2009, 451. https://www.academia.edu/44637160/organizacija_i_rad_u%c4%8citeljskih_%c5%a0kola_u_bosni_i_hercegovini_u_periodu_1918_1929_godine.
[32] M. Papić, *Školstvo u BiH (1918-1941),* 121, 123.
[33] Sead Selimović, Organizacija i rad građanskih škola u Bosni I Hercegovini u period 1918-1929. godine, *Arhivska praksa*, br. 11, Tuzla 2008, 332-334. https://www.academia.edu/44637268/organizacija_i_rad_gra%c4%90anskih_%c5%a0kola_u_bosni_i_hercegovini_u_periodu_od_1918_do_1929_godine.
[34] P. Troch, *Education and Yugoslav Nationhood in Interwar Yugoslavia,* 136-137. Ovdje termin građanska škola obuhvata ne samo trgovačke nego i zanatlijske i poljoprivredne škole. Kasnije se on koristio isključivo za ženske škole.

nedosledno primijenjenom ideologijom jugoslovenstva i strahom od revolucije, umnogome je ograničila potencijal razvoja školstva u međuratnom periodu.

Razvoj visokog školstva do naših dana sa analizom statističkih podataka

Imajući u vidu prethodne podatke, ne može se govoriti o dobrim uslovima za masovno studiranje. U doba austrougarske uprave, na studije se išlo u Beč, Prag, Bratislavu i Budimpeštu. U vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije oko 1.000 studenata iz Bosne i Hercegovine je završilo studije u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Pragu, Beču ili Minhenu.[35] Pokušaji osnivanja visokoškolskih institucija u zemlji prije i tokom Drugog svjetskog rata nijesu bili uspješni i dugotrajni. Prvi fakultet u Bosni i Hercegovini je osnovan 1938. Bio je to Šumarski fakultet u Sarajevu, ali je rat prekinuo školovanje prve generacije iz 1940. godine.[36] Tada je upisano 127 studenata, od čega 27 žena. U toku rata, 29. marta 1944, od strane vlasti NDH osnovan je u Sarajevu Medicinski fakultet (60 studenata), ali je ubrzo prestao sa radom.[37]

Visok procenat nepismenog stanovništva i nepovoljna obrazovna struktura su pratile Bosnu i Hercegovinu tokom cijelog XX vijeka. Na prvom poslijeratnom popisu iz marta 1948. čak 74,2% stanovništva nije imalo nikakvu školsku spremu, 21,6% samo osnovnu, 3,1% nižu, 1% višu srednju školu i svega 0,2% fakultet ili 4.013. Od toga, 84,1% su bili muškarci (3.374), a 15,9% (639) žene.[38] Stopa nepismenosti je bila 44,9% s tim da su se pismenim smatrali svi koji ili čitaju ili pišu, ne oboje.[39] Do 1991. godine, nepismenost u Bosni i Hercegovini je smanjena na 9,9%. Na poslednjem popisu iz 2013. godine, ovaj broj je smanjen 3,5 puta, na 2,82%. To je ipak najveća stopa u regionu jer po popisima iz 2011. godine, Srbija je imala 1,96%, Crna Gora 1,5%, a Hrvatska 0,8% nepismenog stanovništva.[40]

Među prvim fakultetima osnovanih poslije rata bio je Medicinski fakultet u Sarajevu (16. novembar 1946), zatim Pravni fakultet (6. februara 1947), Viša škola za poljoprivredu i šumarstvo (5. novembar 1947) koja prerasta u fakultet naredne godine, Građevinski fakultet (25. novembar 1949), Veterinarski fakultet (16. septembar 1950) i Filozofski fakultet (1. novembar 1950). Dvogodišnje pedagoške škole su osnovane u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci (1946. i 1950).

---

[35] Sreben Dizdar, Kemal Bakaršić, *Report on Higher Education in Bosnia and Herzegovina: Historical Development, Present State, and Needs Assessment,* Bucharest 1996, 23. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000105644.

[36] V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj BiH 1945-1953,* 54.

[37] S. Dizdar, K. Bakaršić, *Report on Higher Education,* 24.

[38] V. Katz, *Društveni i ekonomski razvoj BiH 1945-1953,* 62.

[39] *Isto,* 57.

[40] Adila Pašalić Kreso, Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini: Bosna i Hercegovina između najviše stope nepismenosti i najnižeg nivoa obrazovanosti, *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 102. https://publications.anubih.ba/handle/123456789/54.

Godine 1949, 11. septembra, je osnovan Univerzitet u Sarajevu, a počeo je sa radom 2. decembra iste godine.[41] Prva umjetnička visokoškolska institucija je bila Muzička akademija osnovana 1955. godine.[42] Značajan impuls obrazovanju u Bosni i Hercegovini je dat osnivanjem tri nova univerziteta van Sarajeva: Banja Luka (1975), Tuzla (1976) i Mostar (1977).[43] Osnivane su i podružnice ovih univerziteta: sarajevskog univerziteta u Zenici, banjalučkog u Bihaću, i tuzlanskog u Brčkom. Pokušaji osnivanje dvogodišnjih fakulteta u Doboju, Trebinju i Goraždu su napušteni kao neisplativi.[44] Nakon Titove smrti, zapaža se trend smanjenja budžetskih rashoda na visoko obrazovanje. Tako je 1990. samo 0,84% bruto nacionalnog proizvoda izdvajano za te svrhe. S obzirom da su univerziteti finansirani iz budžeta sa oko 70%, ovakav drugačiji odnos je doveo do ukudanja pojedinih programa, smanjenja broja studenata i pogoršanja kvaliteta nastave.[45] Procjena je da je tokom rata 1992-1995, 6.000 studenata studiralo u inostranstvu.[46] Čak i tada su se osnivale nove institucije – pedagoške akademije u Zenici i Bihaću podređene sarajevskom univerzitetu (1993). Iste godine je Pedagoška škola u Tuzli postala Filozofski fakultet, a osnovan je i Fakultet posebnog obrazovanja. Krajem 1995, u Bihaću je iz Više tehničke škole nastao Mašinski fakultet.[47] Trend otvaranja privatnih fakulteta je postao izražen nakon 2005. godine. Njihov broj je 2010. godine iznosio 16, a samo 4 godine kasnije 20. Te godine je oko polovina diploma u Bosni i Hercegovini poticala sa ovih fakulteta.[48]

U tabeli ispod se može vidjeti broj studenata u dva entiteta i distriktu Brčko. Uključeni su samo redovni studenti kako bi što više smanjili mogućnost da studenti koji ne pripadaju starosnoj grupi od 20 do 24 godine budu dio statistike. Takođe, ubrojani su studenti i starog i programa po Bolonjskoj deklaraciji jer podjela po načinu studiranja postoji samo za Republiku Srpsku i distrikt Brčko i nije sasvim jasno kada su univerziteti u potpunosti prešli na novi sistem. Podaci za Brčko su nedostupni za period raniji od 2008. godine iako su objavljivani od 2001. Ipak, ono što je dostupno pokazuje jasne tendencije. Za Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku uočljiv je trend rasta od druge polovine 90-ih godina, pa sve do početka druge decenije XXI vijeka. Tada nastupaju manje razlike jer je tendencija pada nastupila u Republici Srpskoj već 2011, odmah poslije rekordnog broja studenata, a traje i danas bez razlike po polu. Ipak, rekord je toliko visok da predstavlja gotovo četvorostruko uvećanje broja studenata u odnosu na 1996. godinu (391,3%). Do 2022. godine je došlo

[41] S. Dizdar, K. Bakaršić, *Report on Higher Education,* 25-26.
[42] *Isto,* 27.
[43] *Isto,* 29.
[44] *Isto,* 31.
[45] *Isto, 35.*
[46] *Isto*, 41.
[47] *Isto*, 43.
[48] Brian Lanahan, *Post-Conflict Education for Democracy and Reform: Bosnian Education in the Post-War Era, 1995-2015*, London 2017, 106.

do pada od 48,5%. Federacija Bosne i Hercegovine je imala prvi pad vrijednosti 2012. godine, ali je već dvije godine kasnije postigla rekordan broj studenata. To je bilo povećanje od 133,9% u odnosu na 1997. godinu. Nakon toga je nastupio, prvo blaži, a zatim i nagli pad broja studenata koji traje i danas. Distrikt Brčko pokazuje slične osobine kao Federacija. Nagli pad broja studenata se desio u isto vrijeme, 2017. godine. Za sedam godina, između maksimuma i minumuma (2015-2022), razlika je iznosila 30,9%. Ipak, u ovoj tabeli su najinteresantniji podaci o učešću muškog i ženskog pola u studentskoj populaciji. Osim u distriktu Brčko od 2015. do 2016. i od 2019. do 2020. godine, broj studenata muškog pola je bio uvijek manji od broja studentkinja. Osnovna tendencija je da i pri ukupnom padu broja studenata jaz među polovima postaje sve veći. Poslednji dostupni podaci za Federaciju BiH pokazuju da je broj studenata muškog pola u 2020. godini iznosio samo 61,5% broja studentkinja i 38,1 % ukupnog broja studenata. Dolazi se do zaključka da se tempo rasta razlikuje prema polovima. Na primjer, navedene vrijednosti za muški pol su veće u odnosu na 1997. za 41,8% dok je broj studentkinja porastao za 117,6%. Slična je situacija i u Republici Srpskoj gdje 2022. godine broj studenata čini samo 61% rezultata studentkinja, a 37,9% od ukupnog broja. Ipak, ove vrijednosti su za 107,7% veće u odnosu na 1997. što je značajna razlika u odnosu na FBiH. Takođe, broj studentkinja je porastao u istom periodu za svega 51,5%. Dakle, rast je različit u entitetima, ali je participacija polova u studentskoj populaciji slična. Vrijednosti za distrikt Brčko su previše niske da bi pokazale neku stabilnu tendenciju. Dakle, iako je savremeni trend opadanje broja studenata, taj broj je i dalje visok uz izražen disbalans u polnoj strukturi studentske populacije.

Godi-na	**Federacija BiH**			**Republika Srpska**			**Distrikt Brčko**		
	m.	ž.	ukupno	m.	ž.	ukupno	m.	ž.	uk.
1996	---	---	---	---	---	8317	---	---	---
1997	12326	13055	25381	3841	4791	8632	---	---	---
1998	13918	14675	28593	4476	5680	10156	---	---	---
1999	15005	15942	30947	4875	6307	11182	---	---	---
2000	16390	17688	34078	5475	7245	12720	---	---	---
2001	16361	18500	34861	5922	7969	13891	---	---	---
2002	17371	20183	37554	6360	8688	15048	---	---	---
2003	17859	21 380	39239	7189	9787	16976	---	---	---
2004	19435	23459	42894	7893	10790	18683	---	---	---
2005	20888	25273	46161	8594	11326	19920	---	---	---
2006	21443	26610	48053	9606	12585	22191	---	---	---
2007	22433	28596	51029	11592	14976	26568	---	---	---
2008	22463	28695	51158	14878	19769	34647	264	534	798
2009	24089	31212	55301	16639	21688	38327	264	503	767
2010	25361	33035	58396	17897	22964	40861	266	470	736
2011	25638	33315	58953	17708	22696	40404	275	433	708

2012	24236	31695	55931	17350	21610	38960	365	441	806
2013	24489	32344	56833	16507	20835	37342	389	530	919
2014	25739	33638	59377	15439	19771	35210	486	538	1024
2015	24664	33700	58364	14611	19000	33611	677	662	1339
2016	24685	33903	58588	13508	17953	31461	654	590	1244
2017	21336	30916	52252	12274	16569	28843	445	461	906
2018	19415	30175	49590	10868	15383	26251	337	370	707
2019	17732	28193	45925	9752	14436	24188	322	312	634
2020	17478	28409	45887	9391	13762	23153	273	269	542
2021	---	---	43239	8556	13579	22135	189	275	464
2022	---	---	41154	7979	13079	21058	164	228	392

Tabela 1. *Broj redovnih studenata u entitetima i distriktu Brčko prema polu.*[49]

[49] *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2006*, Sarajevo 2006, 277. http://fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/SG2006.pdf (ukupno i ženski pol 1997-2005); *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011*, Sarajevo 2011, 355. http://fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/Godisnjak2011k.pdf (ukupno i ženski pol 2006-2010); *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2016*, Sarajevo 2016), 352. http://fzs.ba/wp-content/uploads/2017/02/SG2016.pdf (ukupno i ženski pol 2011-2015); *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2021,* Sarajevo 2021, 371. http://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/06/Statisticki-godisnjak-ljetopis-F-BiH-2021.pdf (ukupno i ženski pol 2016-2020); *Visoko obrazovanje 2021/2022*, Statistički bilten br. 344, Sarajevo 2022, 9. http://fzs.ba/index.php/bosanski-bilteni/obrazovanje/ (ukupno 2021); *Saopćenje/Propćenje: Visoko obrazovanje u Federaciji Bosne i Hercegovine u 2022/2023 akademskoj godini- Prvi rezultati,* 6. 3. 2023. godina XVI, br. 12.3, 3. http://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/03/12.3.pdf (ukupno 2022); *Statistički godšnjak Republike Srpske 2009*, Banja Luka 2009, 269. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2009/Godisnjak2009_Yearbook2009.pdf (ukupno i ženski pol 1996-2007); *Statistički godšnjak Republike Srpske, 2012,* Banja Luka 2012, 329.
https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2012
/StatistickiGodisnjak_2012_WEB.pdf (ukupno i ženski pol 2008-2010); *Statistički godšnjak Republike Srpske, 2022,* Banja Luka 2022, 459.
https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2022/StatistickiGodisnjak_2022_WEB.pdf (ukupno i ženski pol 2011-2020); *Upisani studenti – akademska godina 2021/2022,* godišnje saopštenje Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, 15.4. 2022, br. 108/22. 3. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/saopstenja/obrazovanje/visoko_obrazovanje/skolska_godina_2021_2022/UpisaniStudenti_2021_2022.pdf (2021). *Upisani studenti – akademska godina 2022/2023,* godišnje saopštenje Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, 18.4. 2023, br. 110/23. 4.
https://www.rzs.rs.ba/static
/uploads/saopstenja/obrazovanje/visoko_obrazovanje/skolska_godina_2022_2023/UpisaniStudenti_2022_2023.pdf (2022); *Statistika obrazovanja: od kraja 2008/2009 do početka 2012/2013 školske godine,* godina XI, br. 14, Brčko 2012, 50-51. (ukupno i ženski pol 2008-2012); *Statistika obrazovanja: od kraja 2009/2010 do početka 2013/2014 školske godine,* godina XII, br. 13, Brčko 2013, 49. (ukupno i ženski pol 2013); *Statistika obrazovanja: od kraja 2014/2015 do početka 2018/2019 školske godine,* godina XVII, br. 12, Brčko 2018, 52. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2019/BRC_05_2018_TB_0_BS.pdf (ukupno i ženski pol 2014-2018); *Statistika obrazovanja: od kraja 2018/2019 do početka 2022/2023 školske godine,* godina XXI, br. 13, Brčko 2018, 51.

Napomene: Podaci se odnose na sve redovne studente, bez obzira na program studiranja, upisanih na početku akademske godine; Dio teritorije distrikta Brčko uključen do 2001. u statistiku Republike Srpske; Od 2008. u podatke Republike Srpske uključeni apsolventi; Podaci za Federaciju BiH u 2022. i Republiku Srpsku u 2021. i 2022. su bazirani na drugačijoj metodologiji; Podaci za Republiku Srpsku u 2021. se odnose samo na redovne studente po Bolonjskoj deklaraciji.

Da bi se bolje razumjele gore analizirane tendencije, potrebno je i vratiti se u dalju prošlost. *Tabela 2* sadrži dužu seriju podataka, još od samih početaka visokog školstva u Bosni i Hercegovini. Od 1964. godine niz je neprekinut do danas. Akcenat je stavljen na kretanje broja studenata ukupno i prema polu sa posebnim proračunom razlika tokom dužeg perioda. Kolona koja predstavlja kretanje broja studenata u apsolutnim brojkama pokazuje da je tendencija pada postojala i ranije, ali značajno kraće. Na primjer, osim blagog pada 1970. godine, jedini sličan trend je trajao od 1985. do 1990. Međutim, nakon toga je uslijedio novi rast koji je potrajao 25 godina. Istorijski rekord broja studenata je postignut 2011. godine. Međutim, već od 2015. godine je počeo kontinuirani pad ukupnog broja. Što se tiče broja studenata i studentkinja, postoje određene razlike. Broj studenata muškog pola je pokazao blagi pad 1970, 1972. i 1974. godine i nešto uočljiviji 1980. godine. Izraženija negativna tendencija je trajala od 1983. do 1990. godine. Vrijednosti iz 1997. su veoma slične onima iz 1991. Međutim, one su dio trenda rasta koji se završio 2012. godine. Tada, a posebno od 2015. godine imamo vidjlive padove u vrijednostima. Slične osobine se pojavljuju i kod ženskog pola. Broj studentkinja je nakon kontinuiranog rasta opadao u periodu od 1982. do 1986. i u 1988. i 1990. godini. U novije vrijeme, trendovi su isti. Što se tiče balansa među polovima tj. učešću u ukupnoj populaciji, najveća neravnoteža je prisutna 60-ih godina u korist muškog pola. Međutim, već od 80-ih postoji relativna ujednačenost koja je narušena u poslednjih petnaestak godina, a ovog puta u korist ženskog pola. Ako se pogleda poslednja kolona, jasno je da je tek 1980. godine, broj studentkinja bio prvi put nakratko veći od broja studenata muškog pola. To se ponovilo 1990. i vjerovatno se ubrzo ovaj trend ustalio. Već od 1997, pa do naših dana, neprestano raste prednost ženskog pola. Ovakav disbalans se može objasniti smanjenim interesovanjem muškog dijela populacije za visoko obrazovanje, većoj dostupnosti obrazovanja za žene, ali i uopšte njihovoj biološkoj prednosti jer je njihov udio u ukupnoj populaciji veći.

https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2023/BRC_05_2022_TB_1_BS.pdf (ukupno i ženski pol 2019-2022); Proračuni autora za Brčko - muški pol 2014-2022, Republika Srpska – muški pol 1997-2020 i Federacija Bosne i Hercegovine – muški pol 1997-2020.

Godina	Broj studenata			Indeks ukupno=100		Indeks muški=100
	Muški	ženski	ukupno	muški	ženski	
1947	574	253	827	69,4	30,6	44,1
1952	2135	808	2943	72,5	27,5	37,8
1957	3643	1334	4977	73,2	26,8	36,6
1962	7910	2669	10579	74,8	25,2	33,7
1964	8464	2854	11318	74,8	25,2	33,7
1965	9640	3524	13164	73,2	26,8	36,6
1966	11271	4575	15846	71,1	28,9	40,6
1967	11436	5348	16784	68,1	31,9	46,8
1968	12692	5969	18661	68,0	32,0	47,0
1969	13773	6740	20513	67,1	32,9	48,9
1970	13255	6636	19891	66,6	33,4	50,1
1971	13438	7166	20 604	65,2	34,8	53,3
1972	13122	8072	21194	61,9	38,1	61,5
1973	13709	8874	22583	60,7	39,3	64,7
1974	13561	9231	22792	59,5	40,5	68,1
1975	14 709	10562	25271	58,2	41,8	71,8
1976	1470	11710	28180	58,4	41,6	71,1
1977	18309	13162	31471	58,2	41,8	71,9
1978	20639	14718	35357	58,4	41,6	71,3
1979	21920	15826	37746	58,1	41,9	72,2
1980	17616	17779	35395	49,8	50,2	100,9
1981	18907	18443	37350	50,6	49,4	97,5
1982	20 371	18061	38432	53,0	47,0	88,7
1983	20103	17941	38044	52,8	47,2	89,2
1984	19295	16535	35830	53,9	46,1	85,7
1985	18517	15945	34462	53,7	46,3	86,1
1986	17416	15749	33165	52,5	47,5	90,4
1987	17668	16224	33892	52,1	47,9	91,8
1988	16177	15491	31668	51,1	48,9	95,8
1989	15849	15758	31607	50,1	49,9	99,4
1990	15017	15727	30744	48,8	51,2	104,7
1991	16751	16244	32995	50,8	49,2	97,0
1997	16167	17846	34013	47,5	52,5	110,4
1998	18394	20355	38749	47,5	52,5	110,7
1999	19880	22249	42129	47,2	52,8	111,9
2000	21865	24933	46798	46,7	53,3	114,0

2001	22283	26469	48752	45,7	54,3	118,8
2002	23731	28871	52602	45,1	54,9	121,7
2003	25048	31167	56215	44,6	55,4	124,4
2004	27328	34249	61577	44,4	55,6	125,3
2005	29482	36599	66081	44,6	55,4	124,1
2006	31049	39195	70244	44,2	55,8	126,2
2007	34025	43572	77597	43,8	56,2	128,1
2008	37341	48464	85805	43,5	56,5	129,8
2009	40728	52900	93628	43,5	56,5	129,9
2010	43258	55999	99257	43,6	56,4	129,5
2011	43346	56011	99357	43,6	56,4	129,2
2012	41586	53305	94891	43,8	56,2	128,2
2013	40996	53179	94175	43,5	56,5	129,7
2014	41664	53947	95611	43,6	56,4	129,5
2015	39952	53362	93314	42,8	57,2	133,6
2016	38847	52446	91293	42,6	57,4	135,0
2017	34055	47946	82001	41,5	58,5	140,8
2018	30620	45928	76 548	40,0	60,0	150,0
2019	27806	42941	70747	39,3	60,7	154,4
2020	27142	42440	69582	39,0	61,0	156,4
2021	---	---	65838	---	---	---
2022	---	---	62604	---	---	---

Tabela 2. *Broj redovnih studenata u Bosni i Hercegovini 1947-2022. i udio prema polu.*[50]

[50] *Jugoslavija 1945-1964: Statistički prikaz*, Beograd 1965, 319 (ukupno i ženski pol 1947-1964); S*tatistički godišnjak SFRJ 1966*, Beograd 1966, 499. https://publikacije.stat.gov.rs/G1966/Pdf/G19662001.pdf (ukupno i ženski pol 1965); S*tatistički godišnjak SFRJ 1967*, Beograd 1967, 478. https://publikacije.stat.gov.rs/G1967/Pdf /G19672001.pdf (ukupno i ženski pol 1966); S*tatistički godišnjak Jugoslavije 1968*, Beograd, 1968, 489. https://publikacije.stat.gov.rs/G1968/Pdf/G19682001.pdf (ukupno i ženski pol 1967); S*tatistički godišnjak Jugoslavije 1969* Beograd 1969, 488. https://publikacije.stat.gov.rs/G1969/Pdf/G19692001.pdf (ukupno i ženski pol 1968); S*tatistički godišnjak Jugoslavije 1970*, Beograd 1970, 480. https://publikacije.stat.gov.rs/G1970/Pdf /G19702001.pdf (ukupno i ženski pol 1969); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1971*, Beograd 498. https://publikacije.stat.gov.rs/G1971/Pdf/G19712001.pdf (ukupno i ženski pol 1970); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1972*, Beograd 1972, 505.
https://publikacije.stat.gov.rs/G1972/Pdf/G19722001.pdf (ukupno i ženski pol 1971); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973,* Beograd 1973, 515. https://publikacije.stat.gov.rs/G1973/Pdf /G19732001.pdf (ukupno i ženski pol 1972); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1974,* Beograd 1974, 535.
https://publikacije.stat.gov.rs/G1974/Pdf/G19742002.pdf (ukupno i ženski pol 1973); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1975,* Beograd 1975, 530.

Tabela 3 je nastala na osnovu prethodne i odražava cjelokupni napredak visokog školstva u različitim periodima i ukupno. Uočljiva je razlika u napretku prema polovima. Na primjer, u prvom periodu (1947-1970), broj studentkinja se povećao 25 puta, a studenata 22 puta, ukupno 23 puta. Ovakvi rezultati mogu biti objašnjeni niskom početnom tačkom i ubrzanim širenjem visokoškolske infrastrukture uz dostupnije obrazovanje na svim nivoima. U narednom periodu (1970-1991), tempo rasta je znatno sporiji, posebno za studentsku populaciju muškog pola, uvećanu za četvrtinu. U isto vrijeme, broj studentkinja se više nego udvostručio. Sličan tempo kod ženske populacije je karakterističan i za period od 1997. do 2020. Broj studenata muškog pola se uvećao za dvije trećine u istom periodu. Za sve ovo vrijeme (1947-2020), ukupan broj studenata se uvećao 83 puta, onih muškog pola 46 puta, a studentkinja 166 puta. Dakle, očigledno je da je najveće dostignuće u ovom aspektu na polju ravnopravnosti polova i uključenju žena u obrazovanje.

	1947-1970.	**1970-1991.**	**1997-2020.**	**1947-2020.**
muški	2.209,2	26,4	67,9	4.628,6
ženski	2.522,9	144,8	137,8	16.674,7
ukupno	2.305,2	137,5	104,6	8.313,8

Tabela 3. *Rast broja studenata u određenim periodima i prema polu, u postocima (%)*.[51]

https://publikacije.stat.gov.rs/G1975/Pdf/G19752003.pdf (ukupno i ženski pol 1974); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1976,* Beograd 1976, 527. https://publikacije.stat.gov.rs/G1976/Pdf /G19762003.pdf (ukupno i ženski pol 1975); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1977,* Beograd 1977, 535. https://publikacije.stat.gov.rs/G1977/Pdf/G19772003.pdf (ukupno i ženski pol 1976); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1978,* Beograd 1978, 574.
https://publikacije.stat.gov.rs/G1978/Pdf/G19782003.pdf (ukupno i ženski pol 1977); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1979,* Beograd 1979, 562. https://publikacije.stat.gov.rs/G1979/Pdf /G19792003.pdf (ukupno i ženski pol 1978); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1980,* Beograd 1980, 569. https://publikacije.stat.gov.rs/G1980/Pdf/G19802003.pdf (ukupno i ženski pol 1979); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1981*, Beograd 1981, 559.
https://publikacije.stat.gov.rs/G1981/Pdf/G19812003.pdf (ukupno i ženski pol 1980); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1982*, Beograd 1982, 578. https://publikacije.stat.gov.rs/G1982/Pdf /G19822003.pdf (ukupno i ženski pol 1981); *Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992*, Sarajevo 1994, 248. http://www.mediafire.com/file/cmnso7jrovkyon6/BiH_SG1992.pdf (1982-1991); Proračuni autora: muški pol 1947-1981 i i svi podaci 1997-2022. na osnovu tabele 1, kao i kolone indeks ukupno = 100 i indeks muški = 100.
[51] Proračuni autora na osnovu tabele 2.

G.	Starosna grupa 20-24 g.			Studenti			Pohađanje u %		
	m.	ž.	uk.	m.	ž.	uk.	m.	ž.	uk.
1947	101806	127108	228914	574	253	827	0,6	0,2	0,4
1952	162794	153997	316791	2135	808	2943	1,3	0,5	0,9
1957	181000	177000	35000	3643	1334	4977	2,0	0,8	1,4
1962	167300	163400	330 700	910	2669	10579	4,7	1,6	3,2
1966	132014	133437	265451	11271	4575	15846	8,5	3,4	6,0
1971	16073	157244	319317	13438	7166	20604	8,3	4,6	6,5
1976	211710	205517	417227	16470	11710	28180	7,8	5,7	6,8
1981	211100	193651	404751	18907	1443	37350	9,0	9,5	9,2
1986	222222	211316	433538	17416	15749	33165	7,8	7,5	7,7
1991	188724	171267	359991	16751	16244	32995	8,9	9,5	9,2
2013	116883	111173	228056	40996	53179	94175	35,1	47,8	41,3

Tabela 4. *Obuhvaćenost studentske populacije u Bosni i Hercegovini – pohađanje.*[52]

Napomene: Podaci za starosnu grupu u 1947, 1952, 1971, 1981, 1991 i 2013. su rezultati sa popisa stanovništva, a u 1957, 1962, 1966, 1976. i 1986. su procjene sredinom godine; Za 1947. i 1952. godinu su korišćeni podaci sa popisa 1948. i 1953. godine.

Već smo ranije rekli da je najbrojnija studentska populacija dostignuta 2012. godine, nakon čega je uslijedio pad vrijednosti. To znači da, nadalje, broj studenata treba da dobije značenje u odnosu na populaciju pogodnu za studiranje. U *tabeli 4* je predstavljena upravo ovakva analiza. Treba uvažiti Drugi svjetski rat kao faktor koji je uticao na demografsku strukturu. Tako se 60-ih vidi ta demografska „rupa“ kod oba pola jer se rađao značajno manji broj djece tokom rata. Međutim, već od kraja 70-ih dolazi do variranja u vrijednostima. Tada ponovo dolazi do manjeg pada vrijednosti koji nakon kraćeg perioda oporavka prelazi u novi pad tokom druge polovine 80-ih. Ova negativna tendencija se, po dostupnim podacima, zadržala do 2013. godine, a sasvim je moguće i da traje do

[52] *Jugoslavija 1945-1964: Statistički prikaz*, Beograd 1965, 52. (1947, 1952); *Demografska statistika 1957*, Beograd 1960, 30. (1957); *Demografska statistika 1962*, Beograd 1964, 16. (1962); *Demografska statistika 1966*, Beograd 1968, 18. (1966); *Popis stanovništva i stanova 1971: Stanovništvo, pol i starost, I deo- rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII*, Beograd 1973, 1. https://publikacije.stat.gov.rs/G1973/Pdf/G19734003.pdf (ukupno i muški pol 1971); *Demografska statistika 1976*, Beograd 1978, 22. (1976); *Statistički godišnjak Jugoslavije 1990*, Beograd 1990, 439. http://publikacije.stat.gov.rs/G1990/Pdf/G19902003.pdf (ukupno i ženski pol 1981); *Demografska statistika 1986*, Beograd 1988, 16. (1986); *Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992*, Sarajevo 1994, 43.
http://www.mediafire.com/file/cmnso7jrovkyon6/BiH_SG1992.pdf (1991); *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013: Rezultati popisa*, Sarajevo, 2016, 28. https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/RezultatiPopisa_SR.pdf (2013); Broj studenata iz tabele 2; Proračuni autora – starosna grupa ženski pol 1971, muški pol 1981. i pohađanje u %.

danas. Proračuni pohađanja prema polu pokazuju koliko je mala bila uključenost i muškaraca i žena u studentsku populaciju. Dakle, iako je broj studenata rastao, rasla je i ukupna populacija. Po prvi put balans među polovima u pohađanju je postignut 1981. godine. Tada je pohađanje ženskog dijela populacije bilo blago veće od muškog. Međutim, u oba slučaja su jednocifrene vrijednosti, nešto ispod 10% tj. deseti dio prispjele populacije u Bosni i Hercegovini. Situacija se značajno izmijenila do 2013. Razlika među polovima je postala veća jer je svega nešto više od trećine muškaraca uzrasta 20-24 godine bilo uključeno u visoko školstvo. Kod žena je to skoro polovina populacije. Po podacima UNESCO-a za istu godinu, tercijarnim nivoom obrazovanja je u Makedoniji obuhvaćeno 37,8% studentske populacije (muškarci 33,5%, žene 42,2%). Slovenija je imala obuhvat od 85,3% ukupne populacije (muškarci 70%, žene 101,6%). Srbija je imala pohađanje od 56,4% (48,6% muškarci, 64,5% žene). Godine 2014, Crna Gora je imala broj studenata koji je činio 59% prispjele populacije 19-23 godine (52,9% muškarci, 65,7% žene).[53]

S obzirom da povećanje pohađanja utiče na obrazovnu strukturu stanovništva, interesantno je uporediti podatke za Bosnu i Hercegovinu i Evropsku uniju u 2013. godini. Podaci sa popisa pokazuju da je među stanovništvom starijim od 15 godina svega 12,7% imalo višu i visoku školu (13% muškaraca i 12,4% žena).[54] Taj procenat u Evropskoj uniji sa 27 članica je iznosio 22,9 (22,1% muškarci, 23,7% žene). Pri tome su rezultati Bosne i Hercegovine slični onima najgore plasirane Rumunije (12,9% ukupno, 12,6% muškarci, 13,3% žene), pri čemu su bolje Srbija (16,8% ukupno, 16,2% muškarci,17,3 žene), Sjeverna Makedonija (14,9% ukupno, 14,2 muškarci, 15,6% žene) i Crna Gora (18,2% ukupno,18,4% muškarci, 18% žene) dok su Slovenija (23,6% ukupno, 20% muškarci, 27,2% žene) i Hrvatska (16,8% ukupno, 15,4% muškarci, 18,1% žene) značajno ispred. Najbolje rangirane u Evropi su Irska (35,4% ukupno, 32,2% muškarci, 38,6% žene) i Velika Britanija (34,7% ukupno, 33,6% muškarci, 35,8% žene).[55] Zanimljivo je da je broj obrazovanih žena manji u odnosu na broj muškaraca jedino u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Nadamo se da će neki budući popis stanovništva pokazati posljedice novijih istorijskih rekorda u broju studenata. Naravno, tu veliku ulogu igra i uspješnost studiranja tj, procenat diplomiranja, ali to zavisi i od samog sistema studiranja.

[53] UNESCO – Institute for Statistics, pregled po državama: Makedonija, https://uis.unesco.org/en/country/mk, Slovenija, https://uis.unesco.org/en/country/si, Srbija, https://uis.unesco.org/en/country/rs, Crna Gora, https://uis.unesco.org/en/country/me (Pristup: 5.5.2023).

[54] Proračuni autora na osnovu podataka iz *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013: Rezultati popisa*, Sarajevo 2016, 152. https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/RezultatiPopisa_SR.pdf.

[55] *Population by educational attainment level, sex and age* (%), Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/edat_lfs_9903/default/table?lang=en (Pristup: 10.5.2023).

Zaključak

Iz prethodnog se može zaključiti da je stanje u obrazovanju zavisilo od više faktora iz prošlosti. U prvom redu, to su politički i društveni faktori koji su dominirali do Prvog svjetskog rata. U periodu prve Jugoslavije političke odluke i loši ekonomski uslovi praćeni ogromnim prirodnim priraštajem su spriječili usklađivanje školske infrastrukture sa brojem prispjelih učenika. Nakon Drugog svjetskog rata, ideološki činioci su uticali na pomalo haotično istovremeno rješavanje problema nepismenosti, nedostatka nastavnog kadra, školske infrastrukture i visoko-obrazovane radne snage. Ipak, dugoročno, rezultati pokazuju izuzetan napredak na polju pismenosti i dostupnosti obrazovanja bez obzira na pol i društveni položaj. Međutim, sam kvalitet obrazovanja se ne bazira samo na broju studenata. Kao dokaz može poslužiti najnoviji period, posebno nakon uvođenja Bolonjske deklaracije. Ovaj sistem svoje prednosti i mane, ali je njegova primjena dala neočekivano negativne rezultate kroz hiperprodukciju diploma. Pri tome se uslovi održavanja nastave nijesu značajno poboljšali. Zapravo, čini se da je svaka država imala sopstveno viđenje Bolonjske deklaracije i prilagođavala ga društvenim osobenostima.

Za društvo je izuzetno bitan pozitivan trend rasta broja studenata jer izmijenjena obrazovna struktura stanovništva direktno utiče na radne sposobnosti i ekonomsku stabilnost. Međutim, u slučaju nemogućnosti zapošljavanja zbog neusaglašene državne politike, dolazi do odliva edukovane radne snage. Bosna i Hercegovina je u teškom položaju i zbog političko-administrativne podjele po etničkoj osnovi, ali i migracija, uz smanjeni natalitet. Ono što se ističe kao pozitivno je apsolutna dostupnost visokog obrazovanja za žene koje dominiraju brojnošću na nivou visokog školstva. U tom pravcu, neka buduća istraživanja bi mogla da uključe statistiku nastavnog kadra prema polu.

Ovakva statistička istraživanja mogu biti korišćena za brojna poređenja na nacionalnom regionalnom, evropskom, pa i globalnom nivou. Osim toga, rezultati dobijeni na ovaj način mogu biti analizirani uz konsultaciju različitih nauka kao što su: istorija, geografija, sociologija, političke i ekonomske nauke i dr. Ovo je, takođe, mali podsticaj ka društvenim temama koji u velikoj mjeri mogu objediniti politički konfrontirana društva. U prvom redu, tu su zemlje bivše Jugoslavije, ali i cijelog Balkana.

Summary

From the above, it can be concluded that the state of education depended on several factors from the past. First of all, these are the political and social factors that dominated until the First World War. In the period of the first Yugoslavia, political decisions and bad economic conditions, accompanied by a huge natural increase in the population, prevented the adjustment of the school infrastructure to the number of incoming students. After the Second World War,

ideological factors influenced the somewhat chaotic simultaneous solution of the problem of illiteracy, lack of teaching staff, school infrastructure and highly educated workforce. Nevertheless, in the long term, the results show remarkable progress in the field of literacy and access to education regardless of gender and social status. However, the quality of education itself is not based only on the number of students. The most recent period can serve as evidence, especially after the introduction of the Bologna Declaration. This system has its advantages and disadvantages, but its implementation has produced unexpectedly negative results, such as the overproduction of diplomas. At the same time, the teaching conditions have not significantly improved. In fact, it seems that each country had its own view of the Bologna Declaration and adapted it to social peculiarities.

For society, the positive growth trend in the number of students is extremely important as the changes in the educational structure of the population directly affect working abilities and economic stability. However, in case of impossibility of employment due to inconsistent state policy, there is an outflow of the educated labour force. Bosnia and Herzegovina is in a difficult position due to its political-administrative division on ethnic grounds, as well as migration, along with a reduced birth rate. What stands out as a positive is the absolute availability of higher education for women who prevail in the numbers at the level of higher education. In this direction, some future research could deal with the statistics of teaching staff according to gender.

Statistical research of this kind can be used for numerous comparisons at the national, regional, European, and even global levels. Moreover, the results obtained in this way can be analyzed by various sciences such as history, geography, sociology, political and economic sciences, etc. This is also a small push towards social issues that can largely unite politically confronted societies. In the first place, there are the countries of the former Yugoslavia, but also the entire Balkans.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Demografska statistika 1957*, Beograd 1960.
2. *Demografska statistika 1962*, Beograd 1964.
3. *Demografska statistika 1966*, Beograd 1968.
4. *Demografska statistika 1976*, Beograd 1978.
5. *Demografska statistika 1986*, Beograd 1988.
6. *Jugoslavija 1945-1964: Statistički prikaz*, Beograd 1965.
7. *Jugoslavija 1945-1964: Statistički prikaz*, Beograd 1965.
8. *Popis stanovništva i stanova 1971: Stanovništvo, pol i starost, I deo- rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII*, Beograd 1973.
9. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013: Rezultati popisa*, Sarajevo 2016.
10. *Saopćenje/Propćenje: Visoko obrazovanje u Federaciji Bosne i Hercegovine u 2022/2023 akademskoj godini- Prvi rezultati,* 6. 3. 2023. godina XVI, br. 12.3.

11. S*tatistički godišnjak Jugoslavije 1968*, Beograd 1968.
12. S*tatistički godišnjak Jugoslavije 1969* Beograd 1969.
13. S*tatistički godišnjak Jugoslavije 1970*, Beograd 1970.
14. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1971*, Beograd 1971.
15. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1972*, Beograd 1972.
16. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973,* Beograd 1973.
17. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1974,* Beograd 1974.
18. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1975,* Beograd 1975.
19. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1976,* Beograd 1976.
20. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1977,* Beograd 1977.
21. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1978,* Beograd 1978.
22. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1979,* Beograd 1979.
23. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1980,* Beograd, 1980,
24. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1981*, Beograd 1981.
25. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1982*, Beograd 1982.
26. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1990*, Beograd 1990.
27. *Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992*, Sarajevo 1994.
28. *Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992*, Sarajevo 1994.
29. S*tatistički godišnjak SFRJ 1966*, Beograd 1966.
30. S*tatistički godišnjak SFRJ 1967*, Beograd 1967.
31. *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2006*, Sarajevo 2006,
32. *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011*, Sarajevo 2011,
33. *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2016*, Sarajevo 2016,
34. *Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2021* Sarajevo 2021,
35. *Statistički godšnjak Republike Srpske 2009*, Banja Luka 2009,
36. *Statistički godšnjak Republike Srpske, 2012,* Banja Luka 2012.
37. *Statistički godšnjak Republike Srpske, 2022,* Banja Luka 2022.
38. *Statistika obrazovanja: od kraja 2008/2009 do početka 2012/2013 školske godine,* godina XI, br. 14, Brčko 2012.
39. *Statistika obrazovanja: od kraja 2009/2010 do početka 2013/2014 školske godine,* godina XII, br. 13, Brčko 2013.
40. *Statistika obrazovanja: od kraja 2014/2015 do početka 2018/2019 školske godine,* godina XVII, br. 12, Brčko 2018.
41. *Statistika obrazovanja: od kraja 2018/2019 do početka 2022/2023 školske godine,* godina XXI, br. 13, Brčko 2018.
42. *Upisani studenti – akademska godina 2021/2022,* godišnje saopštenje Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, 15.4. 2022, br. 108/22.
43. *Upisani studenti – akademska godina 2022/2023,* godišnje saopštenje Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, 18.04. 2023, br. 110/23.
44. *Visoko obrazovanje 2021/2022*, statistički bilten br. 344, Sarajevo 2022.

Knjige/Books:

1. Dizdar Sreben i Bakaršić Kemal, *Report on Higher Education in Bosnia and Herzegovina:Historical Development, Present State, and Needs Assessment,* Bucharest 1996.
2. Georgeoff Peter John. *The educational system of Yugoslavia*, Washington, DC 1982.
3. Katz Vera*, Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953,* Sarajevo 2011.
4. Lanahan Brian, *Post-Conflict Education for Democracy and Reform: Bosnian Education in the Post-War Era, 1995-2015*, London 2017.
5. Papić Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972.

6. Papić Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941),* Sarajevo 1984.
7. Troch Pieter, *Education and Yugoslav Nationhood in Interwar Yugoslavia: Possibilities, limitations and interactions with other national ideas*, Ghent 2012.

Članci/Articles:

1. Pašalić Kreso Adila, Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini: Bosna i Hercegovina između najviše stope nepismenosti i najnižeg nivoa obrazovanosti. *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*. Zbornik radova, Sarajevo 2017. 93-124. https://publications.anubih.ba/handle/123456789/54.
2. Selimović Sead, Organizacija i rad državnih gimnazija u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine, *Arhivska praksa,* br. 21, knjiga 2, Tuzla 2018, 56-74. http://www.arhivtk.ba/AP21druga.pdf.
3. Selimović Sead, Organizacija i rad građanskih škola u Bosni i Hercegovini u period 1918-1929. godine, *Arhivska praksa,* br. 11, Tuzla 2008, 331-346.
4. Selimović Sead, Organizacija i rad učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini u periodu 1918-1929. godine, *Arhivska praksa*, br. 12, Tuzla 2009, 442-453.
5. Selimović Sead, Prilike u školstvu Bosne i Hercegovine za vrijeme privremenog državnog uređenja u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. *Historijski pogledi,* god. I, br. 1, Tuzla 2018, 130-157. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2018.1.1.130).
6. Selimović Sead, U službi ideje „narodnog i državnog jedinstva“: Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine. *Historijski pogledi*, god. II, broj 2, Tuzla 2019. 213-229. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2019.2.2.213).

Onlajn baze podataka/Online databases:

1. EUROSTAT. *Population by educational attainment level, sex and age* (%), https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/edat_lfs_9903/default/table?lang=en.
2. UNESCO – Institute for Statistics. Pregled po državama:
   - Makedonija, https://uis.unesco.org/en/country/mk.
   - Slovenija, https://uis.unesco.org/en/country/si.
   - Srbija, https://uis.unesco.org/en/country/rs.
   - Crna Gora, https://uis.unesco.org/en/country/me.

Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ
Bošnjački institut – Sarajevo
E-mail: hamzamemisevic@gmail.com

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:32:327:329(497.6:497.11)"1991" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.209

SPORAZUM ZULFIKARPAŠIĆ-MILOŠEVIĆ 1991. GODINE

Apstrakt: *Povijesni odmak te nastanak novih bibliografskih jedinica u kontekstu savremenog političkog momenta, obavezuje preispitivanje dosadašnjih interpretacija vezanih uz zbivanja na teritoriji bivše socijalističke Jugoslavije. U ovom je radu težište na povijesnom sporazumu, potaknutom od strane Muslimana (Bošnjaka), koji se također naziva i sporazumom Zulfikarpašić – Milošević. Sporazum je predstavljao mirovno – političku inicijativu, ali ta je inicijativa došla kasno, s obzirom na ratna događanja u Hrvatskoj, ali i politiku regionalizacije, koju je srpska strana provodila u Bosni i Hercegovini. Nakon napuštanja Stranke demokratske akcije (SDA), Adil Zulfikarpašić osniva Muslimansku bošnjačku organizaciju, a u tom projektu ima podršku akademika Muhameda Filipovića. Nezadovoljni politikom, koju je provodila Stranka demokratske akcije, Zulfikarpašić i Filipović, nastojali su drugačijim pristupom riješiti krizu. Drugačiji pristup u slučaju MBO-a bilo je povijesno sporazumijevanje sa Srbima. Iako su čelnici MBO-a taj sporazum struktuirali kao mirovno – političku inicijativu, realizacija toga nije bila moguća obzirom na suprotstavljenost državno - pravnih koncepcija s Muslimanske (Bošnjačke) strane. Savez slobodnih država kao okosnica MBO-a u sporazumu, nije imao podršku srpske strane. U takvoj je konstelaciji (među)odnosa Jugoslavija mogla nastaviti funkcionirati samo kao savezna država, jer je kao takva najbolje pogodovala srpskim državnim interesima. Temeljna nakana rada jest ukazati na zbivanja koja su prethodila sporazumu, što je sporazum podrazumijevao i zašto je naposljetku doživio neuspjeh. U uvodnom dijelu rada analizira se muslimansko (bošnjačko) – srpsko sporazumijevanje kroz povijest, čime je obuhvaćeno razdoblje Austro – Ugarske i Kraljevine Jugoslavije u čijem je trajanju postojao specifičan oblik savezništva pojedinih muslimanskih (bošnjačkih) političara sa Srbima. Pozicija Muslimana (Bošnjaka) početkom 90-tih godina prošloga stoljeća znatno se razlikovala od pozicije Muslimana (Bošnjaka) s početka XX. stoljeća. Važnim događajima iz druge Jugoslavije posvećen je značajniji dio stranica, kako bi se sačinila što kvalitetnija sinteza. Ustav iz 1974, Memorandum SANU, dolazak Miloševića, ukidanje autonomije*

pokrajinama u Srbiji te izbori u republikama, događaji su, koji su prethodili sporazumu.

Posebna pažnja u radu posvećena je sudionicima sporazuma, kao važnim političkim protagonistima tog razdoblja, ali i političkim strankama, čiji su članovi bili sudionici sporazuma i začetnici politike tog razdoblja. Glavnu ulogu u nastojanjima da dođe do povijesnog sporazuma između Muslimana (Bošnjaka) i Srba, nesumnjivo zauzima Adil beg Zulfikarpašić. Zulfikarpašić nakon Drugog svjetskog rata odlazi u emigraciju, gdje početkom 60-tih godina prošloga stoljeća pokreće list Bosanski pogledi. U razdoblju emigracije djelovao je s različitih političko - ideoloških pozicija, da bi se kasnije nametnuo kao jedan od ideologa bošnjaštva. Tijekom 1963. godine Zulfikarpašić sudjeluje u osnivanju Demokratske alternative. Kroz taj se pokret bošnjački, hrvatski, srpski i slovenački intelektualci zalažu za demokratizaciju Jugoslavije i koncept slobodnih država unutar Jugoslavije. Osnova tog pokreta bila je odmak od Jugoslavije, odnosno komunizma i svrstavanje Jugoslavije uz zapadni blok zemalja, koje su svoju politiku temeljili na načelima kapitalizma i demokracije. Zulfikarpašić je do kraja ostao nepokolebljivo uvjeren u ispravnost političke inicijative o nužnosti sporazumijevanja sa Srbima, smatrajući sporazum najboljim rješenjem u tim okolnostima i jedinom alternativom nadolazećem ratu. A. Zulfikarpašić, kao glavni tvorac sporazuma u septembru 1991. godine napušta Bosnu i Hercegovinu, a nedugo zatim njegov stranački kolega akademik Muhamed Filipović prekida sve procese vezane uz sporazum.

Ključne riječi: *Sporazum Zulfikarpašić-Milošević, Bosna i Hercegovina, Muslimani (Bošnjaci), Srbi, mirovno-politička inicijativa, politika, političke stranke.*

ZULFIKARPAŠIĆ-MILOŠEVIĆ AGREEMENT IN 1991.

Abstract: *Historical Background and the Emergence of New Bibliographic Units in the Context of the Contemporary Political Moment Demand a Reevaluation of Previous Interpretations Related to Events in the Territory of the Former Socialist Yugoslavia. This paper focuses on the Historical Agreement, also known as the Zulfikarpašić-Milošević Agreement, initiated by Muslims (Bosniaks). The agreement was intended as a peace and political initiative but came late in the context of the war in Croatia and the policy of regionalization pursued by the Serbian side in Bosnia and Herzegovina. After leaving the Party of Democratic Action (SDA), Adil Zulfikarpašić founded the Muslim Bosniak Organization (MBO), with the support of academician Muhamed Filipović. Dissatisfied with the policies of the SDA, Zulfikarpašić and Filipović sought to address the crisis through a different approach. In the case of the MBO, this approach involved historical reconciliation with the Serbs. While the leaders of the MBO structured this agreement as a peace and political*

initiative, its implementation was not possible due to the opposing state-legal concepts from the Bosniak (Muslim) side. The concept of a union of free states, central to the MBO's agreement, did not receive support from the Serbian side. In such a constellation of relationships, Yugoslavia could continue to function only as a federal state, as it best served Serbian state interests. The fundamental aim of this work is to shed light on the events preceding the agreement, what the agreement entailed, and why it ultimately failed. The introductory section of the paper analyzes Muslim (Bosniak)-Serbian historical reconciliation, which includes the period of Austro-Hungarian rule and the Kingdom of Yugoslavia when certain Muslim (Bosniak) politicians formed a specific type of alliance with the Serbs. The position of Muslims (Bosniaks) in the early 1990s significantly differed from that at the beginning of the 20th century. The paper dedicates a substantial portion of its pages to significant events in the Second Yugoslavia to provide a comprehensive synthesis. The 1974 Constitution, the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU), the rise of Milošević, the abolition of autonomy for provinces in Serbia, and the republic-level elections were all events that preceded the agreement. Special attention in the paper is given to the participants of the agreement as significant political protagonists of that period, as well as the political parties whose members were part of the agreement and the architects of the policies of that era. Adil beg Zulfikarpašić undeniably played a central role in the efforts to reach a historical agreement between Muslims (Bosniaks) and Serbs. After World War II, Zulfikarpašić went into exile, where he launched the Bosanski pogledi magazine in the early 1960s. During his time in exile, he operated from various political-ideological positions, later emerging as one of the ideologues of Bosniak identity. In 1963, Zulfikarpašić participated in the founding of the Democratic Alternative, a movement in which Bosniak, Croatian, Serbian, and Slovenian intellectuals advocated for the democratization of Yugoslavia and the concept of free states within Yugoslavia. The foundation of this movement was a departure from Yugoslavia, i.e., communism, and alignment with the Western bloc of countries that based their policies on the principles of capitalism and democracy. Zulfikarpašić remained unwaveringly convinced of the correctness of the political initiative for reconciliation with the Serbs, considering the agreement the best solution under the circumstances and the only alternative to the impending war. A. Zulfikarpašić, as the main architect of the agreement, left Bosnia and Herzegovina in September 1991, and shortly thereafter, his party colleague, academician Muhamed Filipović, terminated all processes related to the agreement.

Key words: *Zulfikarpašić-Milošević agreement, Bosnia and Herzegovina, Muslims (Bosniaks), Serbs, peace-political initiative, politics, political parties.*

Uvodna razmatranja

Bosna i Hercegovina je tijekom XX. stoljeća imala dinamičan politički život. Različiti državno – pravni subjekti diktirali su odnos i savezništva autohtonih snaga u Bosni i Hercegovini. U kontekstu *povijesnog sporazuma* Muslimana (Bošnjaka)[1] i Srba, a u prilog prethodno napisane tvrdnje, periodizacija Austro – Ugarske vlasti može (po)služiti u egzemplarne svrhe. Pred aneksiju Bosne i Hercegovine i kratko nakon, na snazi je bilo partnerstvo i određena vrsta savezništva između muslimana i pravoslavaca. Pokreti za vjersko – prosvjetnu autonomiju, koji se uspostavljaju kod jednog dijela muslimana i pravoslavaca imaju različite ciljeve, iako načelno obje strane plediraju za sultanov suverenitet. Dihotomiju unutar bosanskohercegovačkih muslimana, Srbi koriste u cilju dekapitacije Austro – Ugarske moći, što je u konačnici trebalo dovesti do prisjedinjenja sa Srbijom.[2]

Istine radi, u politici bh muslimana su već tada postojale različite perspektive u pogledu nacionalno – političkih strujanja, a savez između bh muslimana i Srba u vrijeme Austro – Ugarske uprave imao je istovjetan svršetak kao i *sporazum* iz 1991. godine. Ono što je *Muslimanska narodna organizacija* uočila tek 1911. godine, krug *naprednih* muslimana uočio je mnogo ranije, kada je jasno isticao, da je konačni srpski cilj u pogledu Bosne spriječiti kulturni razvitak bosanskohercegovačkih muslimana i Bosnu pripojiti Srbiji.[3]

Razloge za krah savezništva s početka XX. stoljeća, list *Muslimanske narodne organizacije - Musavat* objasnit će na sljedeći način:

> *Mi muslimani u našem saboru činimo jednu malu grupu i uvijek u drugim partijama moramo da tražimo nekog oslonca. Kad smo se sastali u prvom saborskom zasijedanju, nadali smo se, a to je i sasvim prirodno, da ćemo naći toga oslonca u našim starim saveznicima – Srbima, - pravoslavnima. Na žalost mi smo se prevarili. Odmah prvih dana, mi smo opazili, da naši saveznici Srbi pravoslavni rade o tome, kako bi nas lišili jedinog našeg dobra – naših posjeda i zemlje .*[4]

[1] *Naziv Musliman je u historijskom smislu riječi i dalje ostao u upotrebi. Taj naziv je utkan u sva razdbolja i epohe bošnjačke povijesti, pa je njegovo korištenje u historiografiji, ali i u drugim društvenim naukama i književnosti, neophodno i neizbježno. Ova dvostruka nominacija ima kako historijsko, tako i aktualno značenje. Ona odražava i izražava složenu povijesnu poziciju Bošnjaka u rasponu od hiljadu godina.* Pogledati: Mustafa Imamović, Bošnjački etnos: identitet i ime, *Prilozi,* 32, Sarajevo 2003, 315-329

[2] Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo – politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Magistrat / Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007, 113

[3] *Našem narodu*, Naklada Muhamedage Bajraktarevića, Tisak „Islamske dioničke štamparije“ u Sarajevu 1908, 7.

[4] *Musavat Organ Muslimanske narodne organizacije*, god. VI, Sarajevo, 1. februar 1911, (Iz Sabora).

Iduće savezništvo bosanskohercegovačkih muslimana i Srba dogodilo se za vrijeme *Jugoslavenske radikalne zajednice* (JRZ). Tadašnji vođa bosanskohercegovačkih muslimana, Mehemed Spaho, utopio je *Jugoslavensku muslimansku organizaciju* u JRZ.[5] Posljedica toga bilo je ponovno zbližavanje dvaju skupina i artikuliranje zajedničke politike. Zalažući se za taj savez i ukazujući na poboljšanje položaja bosanskohercegovačkih muslimana Uzeir aga Hadžihasanović, saradnik dra Mehmeda Spahe, izjavit će da je: *Drinu lako pregaziti, a Sava se često ni preplivati ne može.*[6] Računica ovog savezništva posve je jasna, ispraviti nedostatke u pogledu položaja bh muslimana, kako bi se dobio čvrst i siguran pouzdanik u konsolidaciji Jugoslavije. Muslimansko – srpsko sporazumijevanje primarno treba tumačiti kao savez političko – taktičke naravi. Spomenuta retrospekcija indikator je toga, da je *sporazum* iz 1991. godine imao stanoviti smjerokaz u pogledu ostvarenja muslimansko (bošnjačko) – srpske saradnje, čija se refleksija ogledala u spomenutim povijesnim epizodama. Kada je otvorena nova stranica sporazumijevanja 1991. godine, pozicija Muslimana (Bošnjaka) bila je osjetno drugačija u odnosu na poziciju bosanskohercegovačkih muslimana s početka i sredine XX. stoljeća. Nacionalno sazrijevanje bošnjačkog naroda kretalo se ka završnoj fazi, a potpuna nacionalna afirmacija nije bila moguća bez nezavisne Bosne i Hercegovine. Unutar bošnjačkog političkog tijela u odsudnim momentima dolazi do ozbiljne polarizacije i rascjepa, a kao ključno pitanje nameće se - *država* ili *narod*. *Sporazum* iz 1991. godine kao ključno ishodište uzima biološko očuvanje bošnjačkog naroda, odnosno protežira ideju ostanka unutar Jugoslavije kako bi se izbjegao sukob.[7] Izetbegovićevo odbijanje sporazuma, iz današnje perspektive treba tumačiti kao optiranje i za *narod* i za *državu*. *Stranka demokratske akcije* (SDA) odbijanjem sporazuma nije prouzročila ratne sukobe, odnosno otvorenu agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Ključni krivac nalazi se u srpskom hegemonizmu, odnosno u nastojanju da se unutar raspadnute Jugoslavije, nasilno zadrži Bosna i Hercegovina.

Povijesni kontekst

Organski srpski nacionalistički pokret ideološki je poražen u II. svjetskom ratu, međutim novostvorena Jugoslavija (o)držala je sve Srbe na okupu, pa i značajan broj onih koji su sačinjavali četničke formacije.[8] Dušan

[5] Jugoslavenska radikalna zajednica bila je politička stranka, nastala 1935. godine spajanjem Jugoslavenske muslimanske organizacije, Radikalne stranke i Slovenske ljudske stranke. Pogledati: Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Otokar Keršovani, Rijeka 1970, 317-322.

[6] Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941 (u ratu i revoluciji 1941-1945)*, BN ZH - Institut društvenih znanost Ivo Pilar – MIZ Zagreb, Zagreb 2012, 324.

[7] Adil Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, Bošnjački institut, Zurich, Sarajevo 1991, 659.

[8] Pogledati: Adil Zulfikarpašić, *Put u Foču*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2022.

Bilandžić navodi kako *odluke AVNOJ-a Srbija nije rado prihvatila, ali je s druge strane i takva Jugoslavija, koja je rušila srbijansku politiku i ideologiju, osigurala Srbiji da svi Srbi žive u jednoj državi, a to je za nju tada bilo vrlo prihvatljivo.*[9] Novi jugoslavenski ustav iz 1974. godine prouzročio je nezadovoljstvo unutar srpskog kruga zbog davanja autonomije tadašnjim pokrajinama - Kosovu i Vojvodini. Kritički osvrt na ustav iz 1974. godine izložen je u *Plavoj knjizi,* u kojoj se ističe kako je Srbija ovim činom oslabljena i fragmentirana zbog nadležnosti koje su dodijeljene pokrajinama.[10]

Smrću Tita jugoslavenski komunizam dodatno se brutalizirao, a to se najbolje očitovalo u pokušajima za ponovnom centralizacijom. Kada se proučavaju procesi vezani uz disoluciju Jugoslavije i na koncu sami jugoslavenski ratovi, potrebno je imati na umu i simboličke prijepore, koji se vežu uz njihova tumačenja. Održavanjem sukoba permanentnim, za vrijeme bivše države kroz fiktivne i stvarne priče o *neprijateljskim elementima,* odvraćana je pažnja od pozadinskih zbivanja. Pojava memoranduma *Srpske akademije nauka i umetnosti* i dolazak Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije važni su događaji u posljednjim momentima Jugoslavije. Relevantnost *memoranduma* SANU može se interpretirati dvoznačno, odnosno kao preludijum za rat i/ili redefiniranje srpske pozicije prema Jugoslaviji.[11] Osvrćući se na Miloševićev uzlet na političkoj pozornici i obračun sa Stambolićem, Dobrica Ćosić okarakterizirat će to kao *sukob oportunističkog titoizma sa borbenim titoizmom.*[12] Politička djelatnost Slobodana Miloševića na početku političke karijere obilježena je nastojanjima da se Srbija centralizira, odnosno da se odredbe Ustava iz 1974. godine ponište. To je podrazumijevalo smjenu političkih rukovodstava na Kosovu, Vojvodini i SR Crnoj Gori. Organizacijom *antibirokratske revolucije*, nelojalna i nepouzdana partijska rukovodstva u Vojvodini, Crnoj Gori i Kosovu smijenjena su, a na njihova mjesta dovedeni su *aparatčici* u skladu s Miloševićevim namjerama. Novim ustavom SR Srbije iz 1990. godine - centralizacija SR Srbije realizirana je ukidanjem autonomije pokrajinama Kosovo i Vojvodina. Iako je dodijeljena autonomija pokrajinama ukinuta, srpska je politika na razini kolektivnog predsjedništva SFRJ nastavila koristiti status pokrajinskih federalnih jedinica, kako bi osigurala četiri glasa u tom organu.[13] Implementacijom ovih aktivnosti srpsko rukovodstvo centraliziralo je Srbiju, a kako bi se ostvarila cjelokupna kontrola nad Jugoslavijom, srpska je intelektualna vrhuška svaku kritiku srbijanske politike smatrala oživotvorenjem *reakcionarskih* relikata iz Drugog svjetskog rata.

[9] Dušan Bilandžić, Zašto Srbija nije prihvatila federalizam?, u: *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971*, Zagreb 2007, 59.
[10] Nevenka Tromp, *Smrt u Hagu: Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, University press, Sarajevo 2019, 96.
[11] *Isto*, 98.
[12] Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Filip Višnjić, Beograd 1989, 282.
[13] N. Tromp, *Smrt u Hagu*, 117.

Vasilije Krestić, srpski akademik, optuživao je Hrvate, tvrdeći da njihova genocidnost potiče još od 18. stoljeća, kada su hrvatski feudalci započeli antisrpsku politiku.[14] Ovakav obrazac bio je sustavno potican, posebice u momentima kada su druge republike tražile izlaz iz velikosrpskog obruča.

Korifeji srpske hegemonije neodvojivi su od jugoslavenskog komunizma. U optužnici Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, Milošević je označen kao: *dominantna politička ličnost u Srbiji i SFRJ/SRJ. Stekao je kontrolu nad svim aspektima vlasti u Srbiji, uključujući policiju i službe državne bezbednosti. Pored toga, zadobio je kontrolu nad političkim rukovodstvima Kosova, Vojvodine i Crne Gore.*[15] Akcija je izazvala reakciju drugih jugoslavenskih republika, koje su imale opravdan razlog za zebnju od daljnjih postupaka srpske politike.

Dobrica Ćosić je tijekom 70-tih godina prošloga stoljeća postavio okvir za buduću srpsku politiku, koja je bila ustrojena na sljedećim načelima: *Ako u Jugoslaviji potraju i pobede tradicionalne, odnosno nacionalističko – etatističke politike i partikularističke orijentacije,... mogao bi se u srpskom narodu razgoreti stari istorijski cilj i nacionalni ideal – ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu.*[16] Ovom porukom Ćosić je nedvosmisleno signalizirao poželjnost egzistiranja srpskog nacionalizma, kao jedinog dozvoljenog nacionalizma unutar Jugoslavije. Kroz ovo načelo, Ćosić je insistirao na još jednom segmentu, a to je bilo samoodređenje naroda. Ukoliko se druge republike opredijele za konzumiranje prava na samoodređenje, istovremeno će se suočiti s pobunom Srba i njihovim zahtjevima za samoodređenje. Milan Babić je kao svjedok Haškog tribunala u predmetu protiv Miloševića kazao da se Milošević zalagao za načelo samoodređenje naroda, što je podrazumijevalo pripajanje onih dijelova teritorija u kojima Srbi čine većinu - matici Srbiji.[17] Nesrpski narodi bili su suočeni s izborom o prihvaćanju unitaristički ustrojene Jugoslavije ili lišenosti dijelova svojih teritorija, kako bi se srpski hegemonizam zadovoljio.

Nesuglasice i tenzije na XIV. vanrednom kongresu *Saveza komunista Jugoslavije* (SKJ) ispoljile su dvije tendencije - centralizma i konfederacije. Napuštanje kongresa od slovenačke strane bila je poruka da nesrpski narodi ne prihvataju centralističko ustrojstvo, pri čemu ne odbacuju Jugoslaviju, nego zagovaraju načelo *saveza država*. Nacionalizam nesrpskih naroda bio je reaktivan, odnosno predstavljao je reakciju na velikosrpski nacionalizam. Djelujući pod egidom *panslavenske* ideologije, skrivajući se iza jugoslavenstva, Srbi su vješto ostvarivali svoje nacionalno – političke ciljeve. Ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije pokazali su da *Beograd ima jednu čudnu sposobnost da sve koji*

[14] Arhiv Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić (ABIFAZ), Lični fond Halid Čaušević H.Č 7/V-1C (Tekst Novokomponirana historiografija)
[15] ICTY, Predmet br. IT-02-54-T.
[16] Darko Hudelist, *Moj beogradski dnevnik*, Profil, Zagreb 2012, 106.
[17] ICTY, Predmet Milošević (IT-02-54). Svjedočenje Milana Babića 3.12.2002.

se tamo nalaze na okupu, pretvori na neki način u političke Srbe.[18] Ideološke razlike i podjele na *lijevi* i *desni* politički spektar potisnute se u pogledu srpske nacionalne ideje tijekom 90-tih godina prošloga stoljeća, o čemu najbolje svjedoči simbioza komunista i četnika, u cilju zaokruživanja srpskog geopolitičkog prostora. Tijekom srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu, Ćosić je kao revnosni apologet izmirenja četnika i partizana, zarad većeg cilja i koristi, uvijek nanovo isticao potrebu pomirenja unutar srpskog naroda.[19]

Bosna i jugoslavenska kriza

Entropijom jugoslavenskog komunizma otvorila se šansa za političke ideje drugih svjetonazora i pogleda. Politička liberalizacija u SR BiH znatno je kasnila u odnosu na ostale jugoslavenske republike. Komunizam je unutar SR BiH imao izrazito totalitarnu crtu i praksu u komparativnoj analizi s ostalim republikama. Čuvajući stečene pozicije, SK BiH je ultimativno odbijala politički pluralizam, držeći se čvrsto jugoslavenske federacije i *nestranačkog pluralizma*.[20] Protok vremena omogućava vjerodostojniju realizaciju tadašnje političke zbilje. *Desnici* su više gravitirali komunisti iz SR BiH i SR Srbije, negoli nove političke snage koje su (ne)opravdano nazvane desnicom i avetima prošlosti. Radovan Karadžić, jedan od aktera prilikom izrade sporazuma između Bošnjaka (Muslimana) i Srba, u jednom od svojih mnogobrojnih intervjua iz toga razdoblja kazao je sljedeće: *A, što se tiče BiH u periodu, kako ga vi nazvaste, vrućeg ljeta u Srbiji (misli se na antibirokratsku revoluciju), ovdašnji Srbi uglavnom nisu insistriali na mitinzima zbog toga što je bosanskohercegovačko zvanično rukovodstvo bilo solidarnije sa zvaničnom politikom Srbije i njenim zahtjevima nego ostala republička vodstva.*[21] U mjesecu aprilu 1990. godine izborni procesi na teritoriji SR Hrvatske i SR Slovenije okončani su pobjedom HDZ-a i DEMOS-a.[22] Procesi u ovim jugoslavenskim republikama ohrabrili su antikomunističke snage u SR BiH da krenu putem formiranja višestranačkog ozračja. Predstavnici bošnjačko – muslimanske politike svoja stajališta artikuliraju kroz dvije platforme, *Forum za zaštitu individualnih i tradicijskih prava* na čijem čelu se nalazio Muhamed Filipović, te kroz *Stranku demokratske akcije* (SDA).[23] Svjestan konteksta u kojem Milošević iznosi tezu *Srbija prije i*

[18] Radio Slobodna Evropa, Banac: *Srpski nacionalizam, dinamit u temelju Jugoslavije*, 9. novembar/studeni, 2018.
[19] D. Hudelist, *Moj beogradski dnevnik*, 142.
[20] Ivica Lučić, Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest*, 107-140
[21] Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*: "Intervju Nedelje, Radovan Karadžić: Konfederacija u BiH ne dolazi u obzir", 2.9.1990.
[22] Warren Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe – Jugoslavija i njeni rušitelji*, Dan Graf, Beograd 2003, 44.
[23] Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma – o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu,* BZK Preporod – Synopsis Zagreb, Sarajevo 2011, 241. Forum za zaštitu individualnih i

iznad svega[24] osnivač *Foruma*, akademik Filipović nastoji etablirati bošnjački stav.

Dva mjeseca nakon potpisa *četrdeseterice*, *Stranka demokratske akcije* zvanično je osnovana 26. maja 1990. godine u Holiday Inn-u. Tom se prilikom Alija Izetbegović prisutnima obratio i poručio*: Ne uzimam sebi za pravo da govorim u ime muslimanskog naroda, za to me niko nije ovlastio, ali sam siguran da tumačim njegova najdublja osjećanja ako kažem da on neće dozvoliti komadanje Bosne. Sramni sporazum Cvetković – Maček o podjeli ove zemlje je mrtav. Za to je garancija snaga koja se danas rađa u ovoj sali... (zatim se Izetbegović osvrnuo na komunistički poredak) Džinovski pokušaj stvaranja raja na zemlji bez Boga i čovjeka, pa i protiv Boga i čovjeka, završio se potpunim neuspjehom.*[25]

Srpska demokratska stranka bila je naredni politički subjekt formiran u SR BiH. Dana 12. jula 1990. godine SDS je zvanično osnovan, postavši tako vodeća stranka Srba u Bosni, a 18. augusta 1990. godine osnovana je *Hrvatska demokratska zajednica* (HDZ).[26] U svojim programskim načelima vodstvo *Srpske demokratske stranke* isticalo je važnost Jugoslavije, kao najboljeg okvira za srpske nacionalne interese. Federalna jugoslavenska država bila je cilj SDS-a.[27]

Prvi predsjednik HDZ-a BiH bio je Davor Perinović, koji je na osnivačkom kongresu HDZ-a kazao: *Da se razumijemo, BiH je moja domovina i ja nisam slučajno iznio ne tezu nego činjenicu i tvrdnju da Hrvati nemaju rezervne domovine... Dakle, BiH je naša domovina i mi nemamo rezervne domovine. Mi se moramo u BiH izboriti za naše mjesto ali skupa sa ostala dva naroda, sa Srbima i sa Muslimanima.*[28] Perinović je kritizirao političko rukovodstvo iz Zagreba, koje je u tom razdoblju često dolazilo u Hercegovinu i ohrabrivalo *autonomaški* pokret Hrvata u Hercegovini. Tadašnji predsjednik

tradicijskih prava Muslimana nastoji ukazati na antimuslimansku atmosferu u državi, te iznosi stav da su Muslimani kao narod izloženi kontinuiranom osporavanju. Š. Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma,* 241.

[24] Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*: "Intervju, Muhamed Filipović: Put komunizma je završen", 29.7.1990. godine.

[25] Alija Izetbegović, *Sjećanja*, JU Muzej Alija Izetbegović, Sarajevo 2020, 77. O samom tijeku osnivanja SDA pogledati: A. Izetbegović, *Sjećanja*, 65-76.

[26] I. Lučić, *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja,* 109.

[27] ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, H.Č. 7/V – 1b (1989-1991 Kninska krajina, Memorandum). Na konferenciji za medije, inicijativnog odbora SDS, Radovan Karadžić rekao je sljedeće : „Mi ne stvaramo stranku, već stranka stvara nas. Posljednjih šest mjeseci veliki su pritisci sa terena da se nešto učini u pogledu organizovanja srpskog naroda. Mi smo to odlagali, nadajući se da će se naći forme političkog života drugačije od nacionalnog. Srpski narod po tradiciji nerado cijepa zajedničke institucije u Jugoslaviji, zbog čega mu i pridjevaju nazive militaristički, hegemonistički... Međutim, realnost je pokazala da se nacionalne partije ne mogu zaobići. Zbog toga Srpska demokratska stranka kasni sa organizovanjem". *Isto*.

[28] Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*, "Intervju Davor Perinović : Bosna i Hrvatska nisu jedno", 9.9.1990. godine.

HDZ-a BiH takve je tendencije vidio opasnošću i po Bosnu i po Hrvatsku, jer: *Čuvajući Bosnu čuvamo i Hrvatsku* smatrao je Perinović.[29]

Pred same izbore u SR BiH osnovana je nova politička stranka, a ključnu ulogu u formiranju imali su Muhamed Filipović i Adil Zulfikarpašić.[30] Filipović – Zulfikarpašić inicijalno su pružali podršku SDA, međutim naposljetku je ipak došlo do političkog razmimoilaženja. A. Zulfikarpašić je kao razlog razlaza sa SDA naveo nerazumijevanje savremenih političkih gibanja od kruga koji je potekao od *mladomuslimanske* ideje. Zulfikarpašić je isticao kako ta frakcija predstavlja jednu klerikalnu skupinu, koja Bošnjake gura ka fundamentalizmu.[31] Pored ovoga, kao povod za napuštanje SDA, Adil Zulfikarpašić plasirao je tvrdnju da je Salim Šabić, član SDA iz Zagreba pripadnik obavještajne službe.[32] Alija Izetbegović na ove tvrdnje nije ostao dužan, a svoj komentar dao je u Tešnju, gdje je bila upriličena vanredna sjednica SDA od 22. i 23. septembra 1990. godine. Izetbegović je izjavio: *Adil se od prvog trenutka nije slagao sa Salimom Šabićem. Od početka je govorio: ako ću ja ući u rukovodstvo SDA, Salim ne može. Tada nije spominjao ovaj razlog nego je govorio da on i Salim ne mogu zajedno i slično... Mislim, da je Adil bio motivisan time što se Salim izjašnjavao ne kao Bošnjak nego kao Musliman. Ja mislim da je motiv hrvatskih vlasti koje su to rekle, ako su rekle, Adilu bio tu što njima Salim kao vođa Muslimana u Hrvatskoj pomalo smeta. Jer meni je lično Tuđman rekao da budući da u Ustavu nisu priznali muslimansku naciju, na šta sam ja prigovorio, dakle, meni je Tuđman rekao: Molim vas, gospodine Izetbegoviću, zna se da je to vrlo mala manjina ljudi i oni mogu biti samo Hrvati muslimanske vjeroispovijesti, mene moji saradnici ubjeđuju da je to tako. Dakle, ta vlast je imala motiva da takav jedan podatak poturi Adilu.*[33]

Akademik Filipović je na početku benevolentno gledao spram SDA, tvrdeći da se: *U slučaju SDA ne radi (se) o nekoj ideološkoj stranki sa obaveznim istomišljeništvom. Ona nije zasnovana na nekom nacionalnom mitu, niti se radi o religioznoj stranki.*[34] Ipak, kasnije je Filipović tvrdio da je Izetbegović bio pod velikim utjecajem *mladomuslimanskog* kruga, koji je na određen način *monopolizirao* Izetbegovića. Taj krug, Filipović je smatrao odgovornim za alijenaciju Izetbegovića od građana.[35] Imajući u vidu prethodno napisano, nastanak MBO (*Muslimansko bošnjačke organizacije*) treba tumačiti kao izraz nezadovoljstva politikom koju je vodila SDA. U programskoj deklaraciji MBO ističe se da je: *Stranka demokratske akcije pala (je) na ispitu pluralne demokracije. Ona se pokazala nesposobnom da obuhvati i izrazi sveukupnost*

[29] *Isto*.
[30] Muslimanska bošnjačka organizacija, *Programska deklaracija i statut*, Sarajevo oktobra 1990.
[31] Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut – Nakladni zavod Globus, Zurich 1994, 163.
[32] *Isto*, 167.
[33] Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*, "(Pravo)vjernici i disidenti", Sarajevo 30.9.1990. godine.
[34] Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*, "Put komunizma je završen".
[35] Ruždija Adžović, *Tunjo*, Buybook, Sarajevo – Zagreb 2021, 96.

interesa Bošnjaka – Muslimana.[36] U kontekstu državno – pravnog poretka SR BiH, MBO se zalagala za: *savez slobodnih država u Jugoslaviji, i svim drugim državama ravnopravnu Republiku Bosnu i Hercegovinu.*[37] Izbori u SR BiH održani su 18. novembra 1990. godine, a okončani pobjedom SDA, HDZ-a i SDS-a. Stranke reformista i komunista nisu ostvarile značajan rezultat, dok je novoosnovana MBO osvojila dva mandata.[38] Ubjedljiva pobjeda *antikomunističkih stranaka,* a isto tako ubjedljiv poraz komunista u Bosni označio je ozbiljno uzdrmavanje nasilno uspostavljenog poretka 1945. godine. Novoformirana nacionalna koalicija, koju je sačinjavala SDA, HDZ i SDS potvrdila je usud Bosne i Hercegovine - od kada je počelo savremeno političko organiziranje na tlu Bosne i Hercegovine, a to je da je politički život Bosne neodvojiv od nacionalno – konfesionalnog.

Kako se došlo na ideju sporazuma?

Predsjednik *Stranke demokratske akcije* Alija Izetbegović ispravno je čitao i razumijevao geopolitički kontekst. Tako je pod dojmom srpske pobune u Hrvatskoj i svrstavanja JNA na stranu pobunjenih Srba, na predizbornom skupu SDA u Velikoj Kladuši istaknuo mogućnost napuštanja Jugoslavije.[39] Sumirajući svoje desetogodišnje iskustvo u političkom životu, Alija Izetbegović je istaknuo, da je prisutstvom na proširenim sjednicima Predsjedništva SFRJ uvidio gorući problem Jugoslavije. Prema njegovom stajalištu, ključna odrednica mira unutar Jugoslavije bila je demokracija, a demokratska Jugoslavija nije bila interes srpske elite.[40] Jugoslaviju je stoga bilo moguće očuvati jedino uz represiju, isključujući pri tome nerealnu opciju - demokratske Jugoslavije.[41] Slobodan Milošević je nakon ovih sastanaka kazao, kako je primarno polazište srpskog naroda u procesu rješavanja jugoslavenske krize - načelo *samoodređenja naroda* te stoga ne postoji bilo kakva mogućnost temeljem koje će Srbija prihvatiti podjelu srpskog naroda na nekoliko nezavisnih država.[42]

Početkom 1991. godine bošnjačka inteligencija izlazi u javnost s *Rezolucijom muslimanskih intelektualaca,* u kojoj nastoji ukazati na nepovoljan status bh muslimana kroz čitavo XX. stoljeće, a težak položaj su posebno

[36] *Muslimanska bošnjačka organizacija*, *Programska deklaracija i statut*, Sarajevo, oktobar 1990, 3.
[37] *Isto*, 12.
[38] O rezultatima izbora u SR BiH pogledati u: Mehmedalija Bojić, *Historija Bošnjaka*, TKD – Šahinpašić, Sarajevo 2001, 284, Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka - Izetbegovićevih deset godina (1990-2000),* Dobra knjiga, Sarajevo, 42.
[39] A. Izetbegović, *Sjećanja*, 81. Prilikom balvan revolucije i srpske pobune JNA se svrstala na stranu Srba i zabranila prelet helikoptera hrvatske policije. O ovome pogledati: Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*, Golden marketing – tehnička knjiga, Zagreb 2005, 80.
[40] A. Izetbegović, *Sjećanja*, 86.
[41] I. Banac, *Srpski nacionalizam, dinamit u temelju Jugoslavije*.
[42] ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, H.Č 7/V – 1b.

apostrofirali u momentima kada se pitanje sudbine jugoslavenske federacije intenziviralo. U svojem javnom istupu bošnjački intelektualci su oštro kritizirali tendencije usmjerne ka prekrajanju unutarnjih granica Jugoslavije i iskazali punu podršku SDA, kao i kulturnom društvu Preporod.[43] Prijedlogom *Deklaracije o državnoj suverenosti i nedjeljivosti BiH* iz januara 1991. godine, SDA je odgovorila na srpske planove, da se Jugoslavija održi kao unitarna država ili da se krene putem cijepanja drugih republika kroz načelo samoodređenja naroda.[44] *Stranka demokratske akcije* je u tom razdoblju operacionalizirala s dvije koncepcije. Prva je koncepcija razmatrala preuređenje Jugoslavije na demokratskim načelima, što je podrazumijevalo ostanak i (pre)ostalih republika. Na tragu toga, treba razumijevati Izetbegovićev prijedlog za asimetričnu federaciju od 22. februara 1991. godine. Asimetrična federacija počivala bi na federalnom uređenju između Srbije i Crne Gore, dok bi Slovenija i Hrvatska činile konfederaciju prema Srbiji i Crnoj Gori, a Bosna i Makedonija bi bile *jednako blizu i jednako udaljene od sviju.*[45] Žestoku kritiku prijedlogu asimetrične federacije iznio je Adil Zulfikarpašić, smatrajući tu inicijativu preludijem za veliku Srbiju. U svojoj kritici istaknuo je da takvo što neće naići na odobravanje Hrvata, ali ni Slovenaca. Asimetrična federacija za Zulfikarpašića bila je repriza sporazuma Cvetković – Maček iz 1939. godine.[46] U februaru mjesecu 1991. godine, Zulfikarpašić je revnostan u svojoj kritici, u kojoj ide toliko daleko tvrdeći da inicijatori ove ideje potječu iz kruga Miloševićevih saradnika.[47] Posebno je cinična Zulfikarpašićeva skrb o hrvatskom interesu u kontekstu prijedloga o asimetričnoj federaciji, dok *sporazum* sa Miloševićem nastoji ostvariti u trenutku srpske agresije na Hrvatsku, nadajući se da će *sporazum* imati podršku Hrvata u Bosni.

Druga koncepcija otkriva odlučnost i hrabrost SDA, da u odnosu na dotadašnju bošnjačku političko – nacionalno elitu načini iskorak. Taj iskorak ogledao se u *afirmaciji muslimanskog političkog suvereniteta.*[48] *Deklaracija* je izazvala negativne reakcije srpske politike, a suverena Bosna i Hercegovina označena je restauracijom Nezavisne Države Hrvatske.[49]

Karadžić je tadašnjem američkom veleposlaniku Zimmermannu tumačio kako srpske zemlju nisu samo ondje gdje žive Srbi, već i tamo gdje su Srbi sahranjeni. Istovremeno je odbijao isto pravo Bošnjacima i Hrvatima, prve optužujući za islamski radikalizam, a druge za ustaštvo.[50]

---

[43] "Rezolucija muslimanskih intelektualaca", *Preporod*, br. 3/490, 30.1.1991. godine.
[44] O Deklaraciji pogledati: "Projekt Deklaracije o suverenosti i nedjeljivosti Republike Bosne i Hercegovine", *Oslobođenje*, 31.1.1991. godine.
[45] A. Izetbegović, *Sjećanja*, 91.
[46] Luka Mičeta, *Adil Zulfikarpašić: Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja povodom osamdesetog rođendana*, Tersit, Beograd 2001, 280-281.
[47] *Isto*, 281.
[48] Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, UMHIS, Sarajevo 2020, 198.
[49] „Ko se boji Jugoslavije?", *Javnost*, list Srpske demokratske stranke, 9.2.1991. godine.
[50] Warren Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe*, 116.

Važan događaj iz tog razdoblja predstavlja sastanak u Karađorđevu između Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana. Vijest o sastanku sutradan je prenijelo sarajevsko *Oslobođenje*. Prema informacijama koje su objavljene, na sastanku su doticane političke, ekonomske, ali i one teme koje su se odnosile na buduća događanja. Na sastanku je istaknuto *Uprkos poznatim razlikama u fundamentalnim pitanjima koja se tiču interesa republike Srbije i Hrvatske, odnosno srpskoga i hrvatskog naroda, a uzimajući u obzir da su odnosi između Srbije i Hrvatske, odnosno srpskog i hrvatskog naroda, od ključne važnosti za sveukupnost odnosa, pa i rješavanje državno – političke krize, razgovor je vođen u nastojanju da se eliminišu opcije koje ugrožavaju interese bilo srpskog, bilo hrvatskog naroda u cjelini i da se traže trajna rješenja, uz puno uvažavanje istorijskih interesa naroda....*[51] Na osnovu ovoga sastanka formirane su radne grupe iz Srbije i Hrvatske u cilju rješavanja srpsko – hrvatskog pitanja. Smilja Avramov kao svjedok u predmetu Slobodana Miloševića istaknula je razgovor, koji je krajem marta 1991. godine vodila s Miloševićem. U tom razgovoru Milošević je ukazao na potrebu razgovora između srpskih i hrvatskih intelektualaca, kako bi se riješio srpsko – hrvatski problem kao neuralgična tačka u Jugoslaviji.[52] Osnovni zadatak spomenute radne grupe bila je polemika o tome što će biti osnova budućih granica, odnosno, hoće li granice počivati na granicama AVNOJ-a ili na multilateralnim ugovorima, koji su zaključeni po okončanju I. svjetskog rata.[53] Sastanak u Karađorđevu, kao i slijed događaja nakon toga različito se interpretira, zavisno od države, međutim, glavnu je ulogu u spajanju Miloševića i Tuđmana, nedvojbeno odigrala njihova ideološka podudarnost. Inspiriran granicama Banovine iz 1939. godine, Franjo Tuđman želio je riješiti *hrvatsko pitanje* u okviru Jugoslavije. Tuđmanovi saradnici vjerovali su u mogućnost da se od Jugoslavije, čak i bez Slovenije, sačini neka vrsta konfederacije. Ovakve i slične stavove, iznosili su Tuđmanovi saradnici tijekom jula 1991. godine, kada je srpska strana započela rat protiv Hrvatske.[54]

Zulfikarpašić je putem svojih međunarodnih veza saznao za Tuđmanove političke namjere, odnosno spremnost, da se nanovo pođe putem realizacije sporazuma iz 1939. godine.[55] Generator kasnijih pregovora između MBO i SDS, bila je bojazan od Tuđmanova rješenja uobličenog u *srpsko – hrvatskoj nagodbi*, a na štetu Bosne i Bošnjaka. Zulfikarpašić je (komentirajući ulogu Franje Tuđmana) rekao: *Tuđman je nama otvorio put za preispitivanje naše politike. Otvorio nam je put da možda napravimo sporazum sa Srbima koji bi odlučio*

[51] I. Lučić, Karađorđevo: politički mit ili dogovor?, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 35, 7-36.
[52] Predmet Slobodan Milošević (IT-02-54). Svjedok Smilja Avramov 7. septembar 2004.
[53] *Isto*.
[54] A. Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka*, 46.
[55] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 179. Ivo Lučić u svom radu Karađorđevo: politički mit ili dogovor? donosi analizu Zulfikarpašićevih koncepcija. Njegova analiza jeste značajna, ali je svakako ne treba uzimati kao konačnu istinu, s obzirom na ulogu Lučića u razdoblju 90-tih, ali i kasnije, gdje je nastojao i nastoji odbraniti Tuđmanovo naslijeđe. Lučić u svom radu tvrdi da je narativ o podjeli Bosne (Karađorđevo) vješto iskonstruisan, a da ga je Zulfikarpašić iskoristio za svoj plan historijskog dogovora između Muslimana i Srba.

našu sudbinu za sljedećih stotinu godina.[56] Kasnije, kada su otpočeli pregovori između muslimanske i srpske strane, Zulfikarpašić je tijekom sastanka s Miloševićem postavio i pitanje *Karađorđeva*, odnosno o čemu je tom prigodom razgovarano. Odgovor koji je dobio od Miloševića, glasio je, da on nikada nije predlagao podjelu Bosne.[57]

Muhamed Filipović je temeljem analize geopolitičkih kretanja u tom razdoblju, anticipirao polarizaciju unutar Jugoslavije, uslijed čega bi jedan blok činili Slovenci i Hrvati, drugi Srbi, a Bošnjaci bi u toj konstelaciji odnosa (po)služili kao račun za okončanje tih podjela. Zbog toga je predlagao usklađivanje bosanske politike s politikom Slovenije i Hrvatske. Filipović je zapisao kako je predlagao i zajedničko napuštanje Jugoslavije sa Slovenijom i Hrvatskom.[58]

Svoju analizu ovih koncepcija, Zulfikarpašić iznosi 1999. godine, kada je u intervjuu za *Glas Amerike* rekao kako je političkim predstavnicima Hrvatske i Slovenije predložio da se jugoslavenske države u slučaju raspada podijele na dva bloka, istočni i zapadni. Istočni blok tvorili bi Srbija, Crna Gora i Makedonija, a zapadni blok činile bi Bosna i Hercegovina, Slovenija i Hrvatska. Takav se plan trebao realizirati u slučaju da Srbi odbiju preuređenje Jugoslavije u *savez slobodnih država.*[59] Obzirom da srpska strana nije prihvatila s*avez slobodnih država* u momentu dok ratna dejstva nisu zahvatila Hrvatsku, odnosno kada se Jugoslavija držala još na okupu, zašto bi to prihvatili kada im je Zulfikarpašić nudio kroz sporazum?

Ljeto 1991. godine pokazalo je da se Jugoslavija nalazi u fazi disolucije. Prije no što su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost, u Splitu 12. juna 1991. godine, Tuđman i Milošević Izetbegoviću nude etničku diobu Bosne, prilikom čega je Bošnjacima nuđena opcija *muslimanske države.* Izetbegović je to odbio, ostavivši otvorenu mogućnost za razgovor(e) o kantonizaciji Bosne i Hercegovine.[60] Odluka Slovenije i Hrvatske o proglašavanju nezavisnosti, upućivala je na to da će srpska strana svoje snage koncentrirati na Bosnu. Stjepan Kljuić, tadašnji predsjednik HDZ-a BiH ustupio je tajne snimke razgovora između Miloševića i Karadžića, Filipoviću i Zulfikarpašiću. Temeljem tih

[56] Adil Zulfikarpašić, France Bučar, *Sudbonosni događaji*, BIFAZ, Sarajevo 2001, 105.

[57]"Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу", *НИН,* 2119, 9. август 1991. године. Zulfikarpašić o srpskoj – hrvatskoj nagodbi protiv Bosne i ulozi Miloševića, u intervju za NIN kazao je sljedeće: "Међутим, можда би се он сагласио са поделом Босне ако бисмо се ми држали пасивно или ако бисмо се определили против Срба". [57]"Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу", *НИН,* 2119, 9. август 1991. године.

[58] R. Adžović, *Tunjo*, 87; Muhamed Filipović, *Bio sam Alijin diplomata* I, Delta, Bihać 2000, 59. Muhamed Filipović kazao je, da je Izetbegovića upoznao o planovima, da se Jugoslavija napusti u paketu sa Slovenijom i Hrvatskom, kako bi se umanjila mogućnost srpskog napada na Bosnu. Pogledati: R. Adžović, *Tunjo*, 87. U vezi ove inicijative Alija Izetbegović tvrdi da Filipović nikada nije predložio takav plan, a da jeste Izetbegović bi ga prihvatio. Pogledati: Šaćir Filandra, Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, Globus, Zagreb 2002, 358.

[59] Š. Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*, 357.

[60] A. Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka*, 57.

razgovora bilo je jasno da postoji veza između SDS-a i Beograda, a instrukcije iz razgovora bile su da se svi *antidržavni* elementi ubiju.[61] Ljuić je tijekom ljeta 1991. godine obavio razgovore s ministrom unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine, koji mu je ustupio snimke razgovora između Karadžića i Miloševića, a koji su upućivali na to da: *teritorije oko Banje Luke, zajedno s postojećim osvojenim srpskim područjem u Hrvatskoj, treba da postanu zapadna granica "srpske" države, koja će obuhvatiti 70 do 75 procenata teritorije Bosne i Hercegovine.*[62]

Povijesni (ne)sporazum

U razgovoru s Milovanom Đilasom 1994. godine, Zulfikarpašić je isticao ulogu Mehmeda Spahe - vođe bosanskohercegovačkih muslimana u prvoj Jugoslaviji.[63] Zulfikarpašićeve reminiscencije na Spahu u momentu izvjesne disolucije Jugoslavije bile su pogrešne. Spaho je nedvojbeno imao pozitivnu ulogu u očuvanju političkog bića bosanskohercegovačkih muslimana, međutim njegova je politika težila ka jugoslavenskoj opciji. Evolucija Zulfikarpašića od partizana do ideologa bošnjaštva svakako je zanimljiva epizoda njegova života. Bošnjaštvo koncipirano na Zulfikarpašićev način predstavlja fenomenološki čudnovat konstrukt, budući da Zulfikarpašić kaže kako: *Bošnjaštvo nije nacionalizam, jer njemu manjkaju ekskluzivnost i agresivnost.*[64] Osim toga, kako je ideolog bošnjaštva mogao zastupati ideju ostanka unutar Jugoslavije? Zašto nacionalna afirmacija nije bila ispraćena borbom za državnu neovisnost Bosne i Hercegovine? Povratkom u domovinu, Zulfikarpašić je možebitno iznevjerio ona načela za koja je ustao i pisao, u razdoblju *rane* emigracije.

Tijekom 1951. godine Zulfikarpašić oštro istupa protiv komunističke Jugoslavije, iznoseći mišljenje o tome da je Brozova Jugoslavija nastavak Karađorđeve Jugoslavije u pogledu ugnjetavanja nacionalnih sloboda.[65] Kroz glasilo *Bosanski pogledi* 1963. godine, Zulfikarpašić postavlja zahtjev za ravnopravnost Bosne sa Srbijom i Hrvatskom unutar Jugoslavije, ali ističe i potrebu: *za što boljom saradnjom sa Hrvatima (što) ne znači da mi hoćemo i želimo da usvojimo velikohrvatske teorije o granici na Drini, gdje bi Bosna bila*

[61] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 178; M. Filipović, *Bio sam Alijin diplomata*, 83. Filipović u knjizi tvrdi da su snimci ustupljeni „krajem juna ili prvih dana jula 1991. godine". M. Filipović, *Bio sam Alijin diplomata*, 83.
[62] ICTY, Predmet: IT-00-39-T. Datum: 27. septembar 2006.
[63] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 197-8.
[64] "Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija", *Bosanski pogledi*, god IV, br. 28-9, septembar – oktobar 1963.
[65] "O ravnopravnosti naroda u Jugoslaviji i njihovom pravu na otcjepljenje". Tekst je Zulfikarpašić napisao pod pseudonimom Aziz Čengić. *Hrvatski dom informativni bilten*, god III, br. 32, 1. XII. 1950.

integrirana ili neka autonomna provincija Hrvatske.[66] Nepune tri decenije kasnije, *Muslimanska bošnjačka organizacija* na čijem čelu se nalazio Adil Zulfikarpašić inicira mirovno-političku inicijativu usmjerenu ka sporazumijevanju sa Srbima. Rukovodstvo MBO situaciju u državi označilo je veoma lošom, a glavni krivac za takvo stanje označen je u nacionalnim vladajućim strankama. Iako je MBO pozdravila koaliciju nacionalnih stranaka SDA/SDS/HDZ ubrzo se udaljila od afirmativnih stavova i uputila kritiku na adresu Izetbegovića: *Stanje u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina najegzaktnije bi se moglo definisati kao stanje raspada svih institucija vlasti, stanje podjele njene teritorije na četiri djela i stanje faktičke vojne okupacije, uz odsustvo bilo kakve perspektive za političko rješenje. Sve tvrdnje, kakve su bile one Alije Izetbegovića na TV, kako je kod nas idila, kako niko ne gine i kako naš muslimansko – bošnjački narod nikada bolje nije stajao, jer je brojčano porastao i postao politički subjekt koji sam odlučuje o sebi i o BiH, puke su laži, ideološki pokrivači za prikrivanje jedne totalno neuspjele politike koja je za devet mjeseci svoga trajanja dovela jedan na izborima pobjednički narod na prag propasti.*[67]

Različite su interpretacije motiva za pregovore. Hrvatska je politika *muslimansko - srpsku nagodbu* promatrala kao sredstvo, pomoću kojeg će Zulfikarpašić povratiti vidljivost u bošnjačkom političkom spektru. Također, hrvatska je strana ovaj *sporazum* označila kao rabotu protiv treće strane unutar Bosne i Hercegovine, odnosno Hrvata u Bosni i Hercegovini.[68] Kritika upućena sa hrvatske strane mogla se uvažiti sa bošnjačke strane do određene mjere, međutim nije li Karađorđevo identična rabota protiv treće strane? *Muslimanska bošnjačka organizacija* je u nagodbi muslimana i Srba vidjela protutežu Tuđmanovih tendencija u Bosni. Prije uspostave višestranačja u Bosni i Hercegovini, Zulfikarpašić je govorio o važnosti *muslimansko – srpske koalicije*, ukoliko dođe do manifestacije Tuđmanovih aspiracija o djeljivosti Bosne. S time u vezi, Zulfikarpašić je izjavio da*: Ја не искључујем могућност сарадње и са српским странкама. Када би Туђман побједио и хтио припојити Босну, нужно би било да босански муслимани и Срби направе коалицију против хрватских тенденција које би се тада појавиле у Босни.*[69] Zulfikarpašić je zastupao tezu o tome da je Tuđman bio skloniji podjeli Bosne, negoli je to bila srpska strana.[70] U prilog takvoj tezi ide postojanje dogovora između Tuđmana i Miloševića, gdje bi Jugoslavija bila očuvana, ali ne u svojem izvornom obliku sa šest republika i pokrajinama, već bi to bio jedan novi politički konstrukt. Crna Gora i Makedonija vezale bi se za Srbiju, dok bi Hrvatska i Slovenija ostvarile nezavisnost. Bosna i Hercegovina bila bi podijeljena između Hrvatske i Srbije.

[66] "Muslimani i srpsko – hrvatski odnosi. Adil Zulfikarpašić", *Bosanski pogledi*, god IV, br. 28-9, septembar – oktobar 1963.
[67] "Uz prijedlog sprsko – muslimanskog sporazuma", *Bosanski pogledi*, br. 24, 15. august 1991, 3.
[68] ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, „Povijesni dogovor" srpsko – muslimanski sporazum iz augusta 1991. godine (Prokleta avlija tekst), H.Č. 8/I – 9.
[69] "Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу", *НИН*, 2119, 9. август 1991. године.
[70] Š. Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*, 355.

Prije no što se krenulo u pregovore sa srpskom stranom, Zulfikarpašić je podijelio razmišljanja u vezi sporazuma s Izetbegovićem. Povod za razgovor između Zulfikarpašića i Izetbegovića bila je dokumentacija do koje je Zulfikarpašić došao, a prema tim dokumentima srpska je strana u Bosni spremala odvajanje istočne Hercegovine i njeno priključenje Crnoj Gori, a isti scenario pripreman je i sa Bosanskom Krajinom, koja bi bila priključena SAO Krajini.[71] Kako Zulfikarpašić tvrdi, taj se razgovor odvijao 13. ili 14. jula 1991. godine. Izetbegović mu je kazao da je muslimanski (bošnjački) narod negativno reagirao prilikom njegova prijedloga o asimetričnoj federaciji te je u nastavku razgovara istaknuo da mu Srbi ne vjeruju, na što je Zulfikarpašić odgovorio da će on obaviti razgovore.[72] Nakon obavljenog razgovora s Izetbegovićem, Adil Zulfikarpašić obavio je razgovor i sa stranačkim kolegom, Muhamedom Filipovićem i pri tome ga obavijestio o sastanku s Izetbegovićem. Tijekom razgovora Zulfikarpašić je kazao Filipoviću*: Šta misliš da predložimo jedan, za Bosnu i Bošnjake, prihvatljiv sporazum? Prvo, Bosna ravnopravna Srbiji i Hrvatskoj, Bosna kao suverena i samostalna država, nedjeljiva, i bez nacionalnih kantona.*[73]

Adil Zulfikarpašić i Muhamed Filipović muslimansko (bošnjačko) – srpske odnose smatrali su ključem stabilnosti i funkcionalnosti Bosne i Hercegovine. Obrazlažući svoju tezu o neophodnosti *sporazuma* Zulfikarpašić je istaknuo i sljedeće: *Nama nije opasno po naš opstanak da se Hrvati osjećaju ugroženima, iako nam nije politički oportuno i pametno. Ali životno nam je opasno da se Srbi osjećaju ugroženima i da Srbi smatraju da s nama ne mogu živjeti.*[74] U koncepcijama MBO, po izvedbi *muslimansko (bošnjačko) – srpskog sporazuma*, Hrvati bi imali ulogu partnera Bošnjacima. S time, u vezi Zulfikarpašić ističe*: Smatrao sam da naša naklonost treba da bude prema njima kao iskreni oslonac da se oni u Bosni ne osjećaju ugroženima. Smatrao sam da ćemo mi u budućem parlamentu često istupati zajedno, da imamo u njima*

[71] "Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу", *НИН*, 2119, 9. август 1991. године.

[72] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 207. U pogledu datuma, kada su započeti razgovori, Muhamed Filipović tvrdi da su razgovori sa srpskom stranom otvoreni 8. jula 1991. godine u kabinetu Nikole Koljevića, dok Zulfikarpašić tvrdi da se razgovor s Izetbegovićem, dogodio 13. ili 14. jula 1991. godine. M. Filipović, *Bio sam Alijin diplomata*, 91. Alija Izetbegović u pogledu hronologije događaja vezanih za sporazum kazuje da je imao sastanak sa Zulfikarpašićem i Filipovićem u zgradi Predsjedništva 27. jula 1991. godine. Kako tvrdi Izetbegović, Zulfikarpašić i Filipović, po prvi put nakon izlaska iz SDA zatražili su sastanak kod Izetbegovića. Sastanak se održao uoči Izetbegovićeva odlaska u Sjedinjene Američke Države. Čelnici MBO tom prilikom upoznali su Izetbegovića s mirovnom inicijativom, koja je za njih bila spasonosna formula. Alija Izetbegović tvrdi da su sastanci između čelnika MBO i SDS održani polovinom jula 1991. godine, a tim sastancima prisustvovali su Zulfikarpašić i Filipović s jedne strane i Karadžić, Krajišnik i Koljević s druge strane. Izetbegović ne spominje da je prisustvovao sastanku u zgradi Predsjedništva. Zanimljiva je i dihotomija u hronologiji događaja, koju iznose čelnici MBO. Iz Izetbegovićeva iskaza vidljivo je da se sastanak između MBO i SDS dogodio prije no što je održan sastanak između čelnika MBO i Izetbegovića. Pogledati: A. Izetbegović, *Sjećanja*, 95.

[73] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 208.

[74] *Isto*, 204.

saveznika, a i oni u nama. Sve to, ali da ne stvorimo jednu protusrpsku frontu.[75] Identične stavove o nužnosti muslimansko (bošnjačko) – srpskog (spo)razumijevanja iznosio je Nikola Koljević. On je smatrao da se ta nagodba trebala dogoditi već 1878. godine, a ako ne tada, onda 1918. godine. Znakovit je odabir godina o kojima Koljević govori, uzimajući u obzir važnost tih godina za cjelinu odnosa na području jugoistočne Evrope. Koljević je odnose bh muslimana i Srba smatrao korektnim, ističući da su glavna barijera relaksaciji tih odnosa - naslijeđeni odnosi iz Osmanskog carstva. Ključ za jugoslovenske odnose bili su srpsko – hrvatski odnosi, a stabilnost Bosne i Hercegvoine počivala je na zdravim muslimansko (bošnjačkim) – srpskim odnosima, zaključivao je Koljević.[76] Zulfikarpašić i Filipović su tvrdili kako su ovlaštenje za pregovore sa srpskom stranom dobili od Izetbegovića. Ipak, Izetbegovićev pristanak za pregovore važio je samo u slučaju, ukoliko bi pregovori obuhvatili sve tri strane u Bosni i Hercegovini, odnosno bošnjačku – muslimansku, srpsku i hrvatsku.[77]

Dan nakon sastanka s Izetbegovićem i konsultacija sa stranačkim kolegom Filipovićem, u prostorijama predsjedništva SR BiH, tačnije u kancelariji Nikole Koljevića održan je sastanak između predstavnika MBO i SDS-a. Nikola Koljević, Radovan Karadžić i Momčilo Krajišnik predstavljali su srpsku stranu na sastanku. Prilikom prisjećanja na ovaj sastanak, Zulfikarpašić je kazao da je na samom početku sastanka iznio *crvene linije* za Bošnjake i Bosnu i Hercegovinu. Predstavnici MBO iznijeli su stav o tome da: *mi ne možemo prihvatiti podjelu Bosne, neke regione, ne možemo prihvatiti ulogu Bosne koja bi bila manja od ostalih republika. Mi vam nudimo sporazum i želimo zajednički život u zajedničkoj zemlji s Crnom Gorom, sa Srbijom, s Hrvatskom, sa svih šest postojećih republika.*[78] Nakon izlaganja Zulfikarpašića, Krajišnik je uzeo riječ govoreći da Srbi ne mogu odustati od svojih regija.[79] Stvaranje srpskih regija unutar Bosne započelo je početkom 1991. godine, a regije su bile sredstvo koje je srpska strana koristila za slabljenje i iscrpljivanje države. Ukoliko Bosna ne bi ostala unutar jugoslavenske federacije, onda bi srpske regije, formirane unutar Bosne, bile pripojene Jugoslaviji. O tome svjedoči da je*: Rukovodstvo SDS-a, u dogovoru s političkim krugovima u Srbiji, počelo (je) da razmatra mogućnost cijepanja Bosne i Hercegovine po etničkoj liniji i spajanja nekih njenih dijelova sa susjednim državama.*[80] Srpska je strana pored stvaranja srpskih regija, vršila naoružavanje srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Prema iskazu

[75] *Isto*.
[76] "Dr. Nikola Koljević: Trebali smo to uraditi još 1918, ako ne i 1878", *Nedelja*, 4. avgust 1991. Koljević je istaknuo još jednu stvar, a to je da: "Položaj Muslimana u Jugoslaviji analogan je položaju Srba u Bosni i Hercegovini. Položaj Srba u Bosni i Hercegovini može da bude garancija položaju Muslimana u Jugoslaviji". "Dr. Nikola Koljević: Trebali smo to uraditi još 1918, ako ne i 1878", *Nedelja*, 4. avgust 1991.
[77] ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, „Povijesni dogovor "srpsko – muslimanski sporazum iz augusta 1991. godine (Prokleta avlija tekst), H.Č. 8/I – 9.
[78] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 209.
[79] *Isto*, 209.
[80] Predmet: IT-00-39-T. Datum: 27. septembar 2006.

Miroslava Deronjića na području Bratunca, Srbima je dobavljeno oružje 29. maja 1991. godine.[81] Razgovori o nabavci oružja vođeni su u Beogradu, a nazočni su bili Miroslav Deronjić, Goran Zekić i Mihalj Kertes. Na sastanku u Beogradu gdje je dogovoreno naoružavanje Srba u Bosni, Zekić je upitao Kertesa što je plan Srbije za teritoriju Podrinja, na što je Kertes odgovorio: *da će na području 50 kilometara od rijeke Drine sve biti srpsko, čisto srpsko.*[82]

Daljnji tijek razgovora zanimljiv je radi nekoliko razloga. Stavove koje su iznijeli predstavnici MBO podržali su Karadžić i Koljević, ali je odmah potom netko od strane srpskih pregovarača kazao, da odvajanje zapadne Hercegovine od Bosne nije ništa sporno i *da se može dopustiti.*[83] Srpski predstavnici istaknuli su da su spremni podržati koncepcije MBO o Bosni, ali ako Bosna ostane dijelom jugoslavenske federacije.[84]

Srpski nacrt sporazuma, koji je definiran desetak dana poslije otpočinjanja pregovora, u tačkama 3. i 4. naglašavao je sljedeće*: 3. Po našem mišljenju. Jugoslavija ima puno istorijsko opravdanje kao zajednička država potpuno ravnopravnih republika i naroda, te ćemo se zalagati za održanje i razvoj takve zajednice. 4. Saglasni smo da Bosna i Hercegovina treba da bude pravno – politički jedinstvena i demokratski uređena federalna jedinica, s pravnim ingerencijama na svakom dijelu svoje teritorije, pod uslovom da su savezni ustav i zakonodavstvo osnov pravnog sistema zemlje i garant ravnopravnosti građana, naroda i republika.*[85] Na samom kraju sastanaka Zulfikarpašić je uputio zahtjev za razgovor s Miloševićem. Radovan Karadžić kontaktirao je Miloševića i obavijestio ga da se nalazi na sastanku s Filipovićem i Zulfikarpašićem, koji su ponudili *sporazum* o nagodbi Muslimana (Bošnjaka) i Srba. Milošević je pozitivno odgovorio i kazao da prihvata ponudu i da očekuje Zulfikarpašića na sastanku.[86] Srpska strana upitala je za mišljenje i Izetbegovića, a pošto se sastanak odvijao u zgradi predsjedništva, delegacije su otišle do kancelarije Izetbegovića i upoznali ga sa sadržajem pregovora. Zulfikarpašić u svojim sjećanjima na taj događaj tvrdi da je Izetbegović kazao: *da Koljević i Filipović stave sve na papir* i da će nakon povratka sa službenog puta iz SAD-a potpisati sporazum.[87] Nakon toga riječ je uzeo Nikola Koljević i kazao: *On će nas slagati.*[88] Inicijalni sastanak rukovodstava SDS i MBO obilovao je proturječnostima i nejasnoćama, iako su se ti pregovori i razgovori zbog kasnijih

[81] Predmet Milošević IT – 02 – 54. Izjava Miroslava Deronjića.
[82] *Isto*.
[83] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 210. Adil Zulfikarpašić na tom je sastanku kazao: "Molim vas, sve ovo što govorimo važi za Bošnjake i za Srbe, ali i za Hrvate, kao da su i oni ovdje prisutni. Oni su državotvorni narod u Bosni. – Moram priznati da ni jednog momenta nisu oklijevali da kažu: - Normalno, mi ovdje smatramo da se Hrvati, kao državotvorni narod u BiH ničim ne mogu dovesti u pitanje". Pogledati: N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 210.
[84] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 210.
[85] A. Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, 670.
[86] Adil Zulfikarpašić, France Bučar, *Sudbonosni događaji*, BIFAZ, Sarajevo 2001, 110.
[87] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 212.
[88] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 212. Koljević je mislio na predsjednika Aliju Izetbegovića.

ratnih djelovanja nastojali idealizirati. Odustajanje od srpskih regija unutar Bosne, ostanak Bosne u jugoslavenskoj zajednici, ukoliko ostane svih šest republika, zatim suverena i samostalna Bosna u Jugoslaviji, koja bi bila ravnopravna sa Hrvatskom i Srbijom. Prethodno izrečene stavke mogle bi se podvesti pod glavne zaključke sastanka održanog u predsjedništvu. Kada je sa Milovanom Đilasom razgovorao o *sporazumu* sa Srbima i prisjećao se tih trenutaka, Zulfikarpašić je istaknuo: *Vidjelo se da su oni na umu imali Veliku Srbiju.*[89]

Dan kasnije Zulfikarpašić se našao u Beogradu, na sastanku s Miloševićem. Tom je prilikom Adil Zulfikarpašić ponovno apostrofirao zahtjeve MBO, odnosno obustavu stvaranja srpskih regija, te da ne smije doći do podjele Bosne. U knjizi *Bošnjak*, Zulfikarpašić tvrdi da je Milošević u vezi srpskih regija izrekao sljedeće*: Sad kada pravimo sporazum, to je bespredmetno diskutirati, nikakvih regija nema u Bosni i Hercegovini.*[90] Ovaj iskaz razlikuje se od onoga što je izrečeno u intervju za *NIN* gdje je Milošević na Zulfikarpašićevo spominjanje regija kazao sljedeće*: Он је одговорио да у ситуацији до које може довести евентуални развој ситуације, Срби желе и морају да заштите територије у Босни и Херцеговини на којима су већина Срби.*[91] Kroz daljnji tijek razgovora raspravljano je o koncesijama srpske strane spram Bošnjaka. Tako je Milošević ponudio veće ovlasti, primarno vojne, za predsjednika Jugoslavije. Njegov prijedlog glasio je da se rukovođenje Jugoslavijom odvija abecednim redu i da Bosna prva dobije mogućnost konzumiranja tih izmjena, odnosno da se na čelu države nađe musliman - Bošnjak.[92] U periodu između 1988-1989. godine, na čelu predsjedništva SFRJ nalazio se Raif Dizdarević, komunista iz Bosne, u čijem se mandatu dogodila *antibirokratska revolucija* i konsolidacija Miloševića na vlasti. Primjer Dizdarevića upućuje na to da Bošnjak na čelu jugoslavenske države nije imao presudan utjecaj na cjelokupna zbivanja i odnose u državi.[93]

Milošević i Zulfikarpašić su se u razgovoru doticali privrednih tema, autonomije Sandžaka, srpsko – hrvatskih odnosa i statusa Albanaca. U pogledu Sandžaka, Milošević je prema navodima Zulfikarpašića obećao zajednički pristup muslimana Bošnjaka i Srba u rješavanju toga pitanja, ali je za početak ponudio mogućnost kulturalne i institucionalne autonomije, a Zulfikarpašiću ulogu medijatora u srpsko – hrvatskim odnosima, prilikom čega je izrazio spremnost da obustavi ratne sukobe u Hrvatskoj. Po pitanju statusa Albanaca,

[89] *Isto*, 210.
[90] *Isto*, 213.
[91] "Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу", *НИН*, 2119, 9. август 1991. године.
[92] Pogledati: N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 213; A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonosni događaji*, 111.
[93] Raif Dizdarević je u intervju datom 2005. godine za *Večernji list*, na pitanje kako se izjašnjavao u nacionalnom smislu odgovorio: „Bošnjak, bio sam to uvijek. Kad govorimo o Jugoslaviji od 1918. do 1991, ja sam jedini Bošnjak koji je bio predsjednik državnog parlamenta, ministar vanjskih poslova i predsjednik državnog Predsjedništva". Pogledati: R. Dizdarević, *Milošević je trebao biti premijer SFRJ*, 9.12.2005.

Zulfikarpašić je zbog konfesionalne bliskosti Albanaca i muslimana Bošnjaka tražio poboljšanje srpske politike prema Albancima.[94]

Pitanje vanjskog jamca i garanta povijesnog sporazuma između Muslimana (Bošnjaka) i Srba otvorio je Adil Zulfikarpašić. Naglasivši lošu Miloševićevu reputaciju i ugled među bosanskohercegovačkim muslimanima, Zulfikarpašić je smatrao da bi se stav bošnjačkog naroda omekšao, ukoliko bi neki vanjski faktor podržao sporazum. Kako navodi Zulfikarpašić, Milošević na taj prijedlog nije gledao suviše blagonaklono, ali je ostavio mogućnost razmatranja. Prijedlog Zulfikarpašića da treća strana uzme učešće kao jamac sporazuma, Milošević je odbio riječima *nemojte da nam stranci.*[95]

Nakon Izetbegovićeve posjete SAD-u, održan je sastanak između njega i Zulfikarpašića. Na tom je sastanku Zulfikarpašić smatrao da Izetbegović treba otputovati na sastanak s Miloševićem. Izetbegović je otputovao na sastanak u Beograd gdje se sastao s Miloševićem, a po završetku sastanka kontaktirao je Adila Zulfikarpašića i kazao *da mu Milošević ništa novo nije kazao: On je sve to meni već i prije obećavao, s nekim malim razlikama. Rekao mi je da ima nekih stvari koje ne možemo tako lahko primiti – trebamo se vidjeti da to raspravimo.*[96]

---

[94] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 213. Odnos prema Islamu i muslimanima (Bošnjacima) u Srbiji bio je predmetom izvještaja State departmenta iz 1990. godine. U tom izvještaju navodi se da su: „Džamije u Beogradu i Nišu (u Srbiji) bile (su) takođe meta vandalizma. Hiljadu beogradskih muslimana potpisalo je u aprilu peticiju osuđujući prijetnje smrću koje im se upućuju i prijetnje da će im džamije biti zapaljene. Islamski objekti u Novom Sadu (Vojvodina) bili su slično ugroženi... U februaru, islamske starješine dale su izjavu da je deset kosovskih imama bilo fizički zlostavljano od strane srbijanske policije, a jedan član najvišeg tijela Islamske zajednice, Osman Vokši, ubijen je na vratima svoje kuće“. Pogledati: Department of State, Country report on human rights practice for 1990: Yugoslavia, u: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u RBiH 1991. godina*, 85. Pitanje Sandžaka predstavlja kompleksnu temu, s obzirom na povezanost Sandžaka s Bosnom kroz povijest. Novak Kilibarda 1990-te godine predsjednik Narodne stranke u Crnoj Gori, koja je djelovala sa srpskih nacionalnih pozicija, u vezi Sandžaka kazao je sljedeće: „Исламску енклаву у Санджаку правили су Турци, а њих више нема, па тако ни могућности за стварање неке исламске државе на овом подручју. Срби морају престати водити политику додвораваања и ако буде требало, морају показати своју супериорност. Узећемо све што је наше, што нам припада по историјским правима, по Богу и људима. Немојте ме погрешно схватити, ово није позив на рат, већ позив Србима да бране своје животе и своје територије“. ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, H. Č. 7/V-1b (Најистакнутији дио српства).

[95] A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonosni događaji,* 120. Luka Mičeta, *Sudbina Bošnjaka: Svjedočenje Adila Zulfikarpašića*, NIN, Beograd 1997, 149. Srpska strana nije imala pozitivan stav prema međunarodnoj zajednici. Zulfikarpašić je kazao Miloševiću da međunarodna zajednica neće imati utjecaj na sam sadržaj sporazuma, niti će im se to dozvoliti. Kada se postigne sporazum, Zulfikarpašić je smatrao da ga treba odnijeti zvaničnicima Engleske i Francuske, što bi sporazum učinilo relevantnim. Pogledati: A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonosni događaji,* 120.

[96] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 215. Prilikom posjete SAD-u u julu 1991. godine, Izetbegović je imao sastanke s članovima kongresa i članovima američke administracije. Na tim sastancima Izetbegović je naglasio važnost očuvanja mira. State department u vezi posjete Izetbegovića SAD-u izdao je saopštenje gdje je izrečeno, da Izetbegović uživa podršku SAD-a: ”za njegove konzistentne napore na sprečavanju političkih i etničkih nesporazuma i uspostavljanje konstruktivnog dijaloga”. Na tim sastancima američki zvaničnici dali su podršku teritorijalnom integritetu Bosne i Hercegovine naglasivši da “jugoslovenske spoljne i unutrašnje granice ne treba

U kasnijim razgovorima, Zulfikarpašić je kazao, da su Bošnjaci rasturili *sporazum*. *Stranka demokratske akcije* poslala je faks u studio sarajevske televizije, za vrijeme televizijske emisije, gdje je čelnik MBO govorio o ciljevima sporazuma. Kao razloge za povlačenje iz sporazuma, on je naveo, da se SDA teško mirila s popularnošću koju je Zulfikarpašić ostvario u tim momentima. Kritika Zulfikarpašića bila je upućena, ka radikalnoj grupi, koja je prema njegovu mišljenju postojala unutar SDA i imala utjecaj na Izetbegovića.[97] Iz opažanja čelnika MBO, može se iščitati uvjerenje, da je on u tom razdoblju zasjenio Izetbegovića i preuzeo primat među muslimanskim narodom. U intervjuu iz 1996. godine, za bošnjački nacionalni list *Ljiljan*, akademik Muhamed Filipović dao je osvrt na ta događanja. Kada se analizira njegova izjava može se uočiti da je došlo do zahladnjenja odnosa između njega i Zulfikarpašića. Muhamed Filipović, iako kritičar SDA i jedan od osnivača MBO, u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu djelovao je kao diplomata Bosne i Hercegovine. Njegov osvrt na pregovore o povijesnom sporazumu pet godina kasnije obuhvatio je sljedeće izjave*: U čitavom sporazumu ključni moment je bilo što su oni mislili na saveznu državu, a ne na savez država... Ja sam napravio našu verziju, Koljević i Plavšićka i ne znam ko još s njihove strane, pravili su njihovu verziju. Zulfikarpašić je tada ušao u igru. Po mom mišljenju to je glavni uzrok neuspjeha u cjelosti. On je iz nekih razloga, možda neobaviještenosti ili možda što je smatrao nebitnim ovo o čemu ja govorim, najedanput prihvatio verziju koju su Koljević i Plavšićka uradili i na inzistiranje Koljevića pristao da izađu na televiziju, on i Koljević u emisiji Dubravke Kenić, da objave narodu da je sporazum postignut. Naravno, sporazum nije bio postignut, niti je bilo raščišćeno ključno pitanje.*[98]

Tvrdio je predsjednik MBO, da je samim otpočinjanjem sporazuma, došlo do olakšanja među narodom u Bosni.[99] Ovaj iskaz čelnika MBO ne korespondira s tijekom tadašnjih istinitih zbivanja, budući da do toga nije došlo

---

mijenjati izuzev miroljubivim sredstvima i konsenzusom". Pogledati: "Izetbegović u Americi", *Nedelja*, br. 76, 4. august 1991. godine.

[97] L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 149. Radovan Karadžić u haškom tribunalu srpsku predratnu politiku nastojao je prikazati dobronamjernom i sklonom ka miru. U tu svrhu isticao je sporazum iz 1991. godine i napore sa Zulfikarpašićem. Zanimljivo je da su obojica glavnog krivca za kolaps ovog dogovora vidjeli u radikalnoj struji SDA. Karadžić je u svojim konstrukcijama išao do muslimanskog bratstva, vidjevši u svemu tome globalnu – islamističku zavjeru protiv Srbije i Srba. Tako Karadžić, govoreći o zavjereničkom jezgru u SDA, kaže: „То су били Млади муслимани. Они су настали као афилација, односно као неки пандан Муслиманској браћи у Египту, који су, као што знате, убили Садата и шта све нису урадили". Pogledati: Радован Караџић, *Мермерне истине о Босни: Уводна и завршна реч пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију у Хагу (1-2. март 2010 – 1-2,7. октобра 2014),* 1 изданје, Православна реч/Игам, Нови Сад/Београд 2016, 13.

[98] "Muhamed Filipović: Ja sam veliki naučnik, najugledniji bosanski intelektualac, sa neslućenim zaslugama za emancipaciju našeg naroda, ali me gaze kao u komunizmu", god. V, br. 157, *Ljiljan*, 1996.

[99] N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 215; L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 149-150; A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonosni događaji,* 112.

niti u Bosni, niti diljem Jugoslavije. Životi i imovina Muslimana (Bošnjaka) bila je na udaru od strane Srba. Na području Crne Gore ubijen je Musliman, jer je odbio poljubiti sliku Slobodana Miloševića, a u Bijelom Polju (Crna Gora) ubijeno je desetero pripadnika muslimanske nacionalnosti.[100] Na putnoj komunikaciji Zvornik – Bratunac 3. septembra 1991. godine u mjestu Kajići (Kravice) grupa Srba napravila je zasjedu i tada ubila dvojicu Muslimana (Bošnjaka) Džemu Jusića i Nedžada Hodžića, a ranila Mevludina Sinanovića i Zaima Salkovića.[101] Islamske informativne novine *Preporod* tijekom ljeta i jeseni 1991. godine donosile su izvještaje o napadu na knjižaru Preporoda u Hadžićima. U mjestu Kičevo (Makedonija) na udaru se našla Hajat baba tekija – džamija, prilikom čega je na ovom objektu iscrtan krst.[102] Tvrdnja Zulfikarpašića da je otpočinjanje pregovora na izradi povijesnog sporazuma između Muslimana i Srba smirilo odnose u Bosni, otvara sljedeće pitanje, zašto je narod, kako to tvrdi Zulfikarpašić, osudio i žestoko kritikovao inicijativu Izetbegovića i Gligorova, a podržao ovaj sporazum. Nije li upravo ovaj *sporazum* bio podilaženje srpskim interesima u momentu kada su Hrvatska i Slovenija napustile jugoslavensku zajednicu?

Stranka demokratske akcija napustila je daljnje pregovore vezane uz povijesni dogovor između Muslimana (Bošnjaka) i Srba. Izetbegović je *sporazum* označio pokušajem srpske politike da produži život Jugoslaviji, koja bi bila *krnja Jugoslavija*. U vezi *sporazuma* i distanciranja od istoga, predsjednik predsjedništva Bosne i Hercegovine i čelnik SDA izjavio je: *Mi držimo čvrst kurs – Bosna i Hercegovina se ne priklanja ni jednoj ni drugoj strani. To je jedna konstanta i jasna je poput matematike... jer bismo automatski doveli u pitanje naš najviši interes, a to je Bosna i Hercegovina. Čudno je da to kreatorima sporazuma nije jasno. Oni valjda procjenjuju da je Milošević pobjednik i da mu se treba prikloniti. Ja lično ne vidim da je tako....*[103] Predsjednik HDZ BiH Stjepan Kljuić *sporazum* je označio kao radnju dva naroda iza leđa trećeg, a

[100] O navedenim događanjima pogledati: M. Bojić, *Historija Bošnjaka*, 310.

[101] Ramiz Salkić, *Genocidna namjera – Bratunac 1992. Zločini nad Bošnjacima Hranče, Repovca i Borkovca,* knjiga 1, Naše sjećanje Bratunac/Bošnjačko udruženje preživjelih logoraša Bratunac 2021, 14.

[102] Pogledati: „Razbijen izlog Islamske knjižare Preporod“, *Preporod*, god. XXII, br. 17/504, 1. septembar 1991. godine; „Džamiju da ti krstim, bre“, *Preporod*, god. XXII, br. 18/505, 15. septembar 1991. godine. Na udaru velikosrpske politike našao se i reis-u-ulema Jakub ef. Selimoski, koji je 27.9.1991. godine u Đakovici uhapšen od strane srpske policije sa svojim saradnicima. Hapšenje hadži reis efendije Jakuba Selimoskog naišlo je na žestoku osudu rukovodstva Islamske zajednice. Predsjednik Vrhovnog sabora Islamske zajednice u osvrtu na hapšenje reis efendije Selimoskog kazao je sljedeće: „Teror koji se desetljećima provodi nad muslimanskim stanovništvom Kosova i Sandžaka dobio je još jednu potvrdu o »demokratičnosti« srbijanskih vlasti. Kao Predsjednik najvišeg zakonodavnog i predstavničkog tijela šest i pol milijuna muslimana u Jugoslaviji, Vrhovnog sabora Islamske zajednice, zahtijevam hitnu i efikasnu istragu, strogo kažnjavanje svih učesnika u ovoj sramnoj raboti, obavještavanje javnosti o rezultatima istrage i Vašu javnu ispriku“. Pogledati: *Preporod*, god. XXII, br. 19/506, 1. oktobar 1991. godine.

[103] A. Izetbegović, *Sjećanja*, 95.

sporazum je iskritiziran i od ocvalog komuniste i svježeg Hrvata, Ive Komšića.[104] Kljuić je oštro istupio protiv *sporazuma*, držeći da je neprihvatljivo da odnose u Bosni i Hercegovini određuje Slobodan Milošević. Politički odnosi u Bosni i Hercegovini, isticao je Kljuić, moraju se riješiti u sistemu institucija.[105]

Usprkos distanciranju SDA iz pregovora, MBO i SDS nastavili su razgovore u vezi *sporazuma,* a u Bosni i Hercegovini organizirani su skupovi i mitinzi na kojima su nazočili simpatizeri ovih stranaka. Tako je u mjesecu augustu 1991. godine u Zvorniku upriličen miting, na kojem su prisustvovali Karadžić i Zulfikarpašić. Nakon tribine u Zvorniku, održana je večera političkih predstavnika, a prema iskazu Dragana Đokanović, Zulfikarpašić je iznio optužbe na račun Izetbegovića, kazavši da naoružava muslimanski (bošnjački) narod kroz organe SDA.[106] Na ročištu u haškom tribunalu, Radovan Karadžić isticao je napore Zulfikarpašića i njega da se očuva Bosna. Naveo je stoga, da je srpska strana odustala od regionalizacije i bila konstruktivan faktor u bosanskoj krizi.[107] Tvrdnje Karadžića ne odgovaraju povijesnoj istini, a argument da se u slučaju Karadžićevog iskaza radilo o običnim konfabulacijama, vidljivo je iz mitinga u Trebinju, koji su organizirali SDS i MBO. Taj je miting bojkotiran od strane regionalne organizacije MBO, obzirom da predstavnici SDS za Hercegovinu nisu željeli potpisati *sporazum* vezan uz manifestaciju u Trebinju. Taj je *sporazum* podrazumijevao da srpska strana prestane s kreiranjem atmosfere straha i da ukloni barikade. Regionalna organizacija MBO predložila je formiranje zajedničkog odbora za razoružavanje i organizaciju mitinga, ali je srpska strana odbila i taj prijedlog. Predstavnici SDS za Hercegovinu odbili su navedene prijedloge pod izlikom *да треба сачекати, јер је проблем регионализације БИХ веома сложен, односно да СДС не може на то пристати прије одржавања референдума о судбини БИХ.*[108] To da je *sporazum* bio samo mrtvo slovo na papiru i politička pogrješka vodstva MBO, potvrđuje i tekst Mihajla Markovića iz mjeseca augusta 1991. godine, u listu beogradske *Politike*. Marković, član *Socijalističke partije* na čijem se čelu nalazio Slobodan Milošević piše sljedeće*: moramo po svaku cenu sprečiti konzervaciju Jugoslavije kao saveza država u njihovim dosadašnjim granicama.*[109] Markovićev stav rušio je de(i)luzije o mogućem *savezu država* unutar Jugoslavije, što je bila jedna od zamisli *Muslimanske bošnjačke organizacije* u pregovorima sa srpskom stranom. Pregovori između MBO i SDS nisu izrodili nikakav *povijesni sporazum*, već su poslužili srpskoj strani za *Beogradsku inicijativu*, odnosno za plan, koji je sačinio

[104] A. Izetbegović, *Sjećanja*, 94. Komšić je kazao "da je u uslovima slovenačke samostalnosti i nezavisnosti, te u uslovima kada Hrvatska oružjem nastoji obraniti istu takvu poziciju i ostati u svojim postojećim granicama, sudbina buduće Jugoslavije potpuno neizvjesna". Pogledati: "Ivo Komšić, Izručivanje BiH velikoj Srbiji", *Nedelja*, 4. august 1991. godine.
[105] ABIFAZ, Lično fond Halid Čaušević, H.Č.8/I-9. (Tekst Hrvati su ovdje, svoji na svome).
[106] ICTY, Predmet br. IT-00-39-T. (17.03.2005.) Svjedok: Dragan Đokanović.
[107] ICTY, Predmet br. IT-95-5/18-T (23.08.2011.) Svjedok: Izet Redžić.
[108] ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević H.Č 8/I -9. Зашто „протокол" није потписан?
[109] M. Bojić, *Historija Bošnjaka*, 309.

Milošević 12. augusta 1991. godine. *Beogradska inicijativa* podrazumijevala je instaliranje krnje Jugoslavije u kojoj ne bi bilo Slovenije i Hrvatske, ali bi Bosna i Hercegovina politikom *-fait accompli-* trebala ostati u tom geopolitičkom prostoru.[110] *Beogradska inicijativa* kao uvertira u krnju Jugoslaviju, nije osvijestila Adila Zulfikarpašića, koji je i dalje govorio o Izetbegoviću, iznoseći navodnu želju Izetbegovića da uspostavi *muslimansku državu.* Kao argument navodne Izetbegovićeve želje, on je navodio*: da je Izetbegović pristao da regije mogu imati vlastitu vojsku, a da Muslimani odustaju od svoje vojske... Koliko god je očigledno da je ta Izetbegovićeva opsesija samoubilačka, on je ipak forsira kao alternativu časnom sporazumu sa Srbima, za šta se MBO zalaže.*[111]

Na kraju, oni koji su započeli pregovore, napustili su te iste pregovore. Adil Zulfikarpašić je u septembru 1991. godine napustio Bosnu i otišao za Zurich, a Muhamed Filipović, drugi čovjek MBO izjavio je da stranka stavlja *sporazum* u stanje moratorija i da čitav proces prepušta SDA.[112] Zulfikarpašićevo pregovoranje sa Srbima dugoročno nije moglo doprinijeti stabilizaciji unutarnjih prilika u Bosni. Iako je *sporazum* potaknut s bošnjačke strane, Srbima je poslužio kao kulisa stvarnih vojno-političkih interesa. Srpska je strana u postratnom periodu *sporazum* vješto koristila kao alibi i argument o prebacivanju krivice i odgovornosti za izbijanje rata na bošnjačku stranu, tačnije na Aliju Izetbegovića. Unatoč tome, Adila Zulfikarpašića uvjerenja o ispravnosti ideje o povijesnom sporazumu sa Srbima nikada nisu napustila. Premda je odgovornost za krah sporazuma vidio u SDA, u pogledu izbijanja ratnih sukoba Zulfikarpašić je krivca vidio na srpskoj strani. O tome jasno svjedoči njegova rečenica*: Kada se govori o krivici za današnju agresiju, za mene je van svake sumnje da bilo koji postupak, bilo Alije Izetbegovića, bilo ma koga drugog, nije razlog i opravdanje za zločine.*[113]

---

[110] M. Bojić*, Historija Bošnjaka*, 307-308. Bojić ističe da Zulfikarpašić kao glavni protagonist historijskog sporazuma uopšte nije konzultiran, u vezi s Beogradskom inicijativom. M. Bojić*, Historija Bošnjaka*, 309.

[111] A. Zulfikarpašić, *Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja*, str. 534. Izetbegović nikada nije iznosio, niti zastupao stavove o uspostavi muslimanske države i vojske na reduciranom dijelu Bosne i Hercegovine. Dobrica Ćosić prenoseći detalje s jednog od razgovora s Izetbegovićem spominje da je čelnik SDA i SR BiH zastupao nužnost formiranja republičke vojske. Ćosić ne navodi nikakvu muslimansku vojsku. Pogledati: "Darko Tanasković, Izetbegović – Ćosićevo duboko razočaranje", *Novi standard*, 2.1.2023. godine.

[112] L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 150; R. Adžović, Tunjo, 93. U vezi Zulfikarpašićeva napuštanja Bosne akademik Filipović smatra kako je on strahovao od JNA, računajući da će JNA izvršiti vojni udar. Zbog toga je izbio sukob između Filipovića i Zulfikarpašića, gdje je Filipović kazao sljedeće: „Pa, ne može se, Adile, napuštati zemlja. Zašto onda pretendiraš da budeš nekakav politički lider i da vodiš ljude, kad ih napuštaš? To znači da vojskovođa napušta vojsku. Ja ne mogu prihvatiti takvo stanovište". R. Adžović, Tunjo, 93.

[113] L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 151.

Zaključak

Politički život Bosne i Hercegovine u XX. stoljeću imao je nekoliko važnih etapa. Aneksija iz 1908. godine unaprijedila je Bosnu i Hercegovinu i Muslimane (Bošnjake) u pogledu kulturološkog i društveno - političkog uzleta. U tom je razdoblju među bosanskohercegovačkim muslimanima postojala kritična masa, koja je ispravno rezonirala opasnosti srpskog prisvajanja Bosne i Hercegovine. Tako je i na kraju XX. stoljeća, među Bošnjacima postojala grupa, koja je ispravno uočavala opasnost ostanka u *krnjoj Jugoslaviji*. Polarizacija unutar muslimanske (bošnjačke) politike odlika je koja se provlačila kroz čitavo XX. stoljeće. Muslimanska bošnjačka organizacija nastala je kao izraz nezadovoljstva politikom, koju je provodila Stranka demokratske akcije. Stranka demokratske akcije odbacujući sporazum, koji bi Bosnu i Hercegovinu zadržao pod srpskim jarmom unutar *krnje Jugoslavije*, načinila je najznačajniji korak ka nacionalnoj i državnoj afirmaciji Bošnjaka. Raspad Jugoslavije i posljedica njenog raspada zasigurno će još dugo biti tema raznih povijesnih i politoloških rasprava i analiza. Pored raspada Jugoslavije, u tim će analizama, između ostaloga, pozornost zasigurno biti usmjerena i ka događajima koji su se odvijali pred sami raspad. Bosna i Hercegovina je u tim procesima (od)igrala veoma važnu ulogu. Ukoliko se promotri geopolitička karta jugoistočne Europe i položaj Bosne i Hercegovine, uloga Bosne i Hercegovine u raspetljavanju jugoslavenskog gordijskog čvora time postaje još značajnija i veća. Srpska je politika na sve načine nastojala zadržati Bosnu i Hercegovinu u okviru Jugoslavije. Povijesni sporazum Muslimana (Bošnjaka) i Srba potaknut od strane Muslimanske (Bošnjačke) strane rezultat je pogrješne političko - strateške procjene. Adil Zulfikarpašić uzaludno je vjerovao da se srpski hegemonizam prema Bosni i Hercegovini može umiriti. Prožet idejama Demokratske alternative, Zulfikarpašić ih je smatrao dobrom osnovom za rješavanje tekuće krize u Jugoslaviji. Ideje o demokratizaciji Jugoslavije, kapitalizmu i ostalim zapadnim obrascima ostale su neostvarene. Kao ključno polazište u povijesnom sporazumu između Muslimana (Bošnjaka) i Srba, Zulfikarpašić je uzimao savez država. Srpska politika nije odustajala od koncepta savezne države, smatrajući sve druge opcije alatom u slabljenju srpskog nacionalnog i političkog bića. Srpski rat protiv Hrvatske i politika dezintegracije Bosne i Hercegovine kroz metode regionalizacije, upućivali su na stvarne nakane srpske politike u Bosni i Herecegovini. Povijesni sporazum doživio je neuspjeh, a srbijanska je strana u kasnijem razdoblju, spomenuti sporazum koristila kao dokaz svoje *dobroćudnsoti* prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima. Zulfikarpašić krivicu za agresiju i rat vidio je u srpskoj strani i o tome nedvosmisleno govorio. Njegova politička karijera u domovini Bosni i Hercegovini nije zaživjela, a tome je zasigurno pridonio krah povijesnog sporazuma. Ukoliko je Zulfikarpašić čvrsto vjerovao u nužnost i ispravnost sporazuma, zašto je onda u septembru 1991. godine napustio Bosnu i Hercegovinu ? Namjera ovog rada nije bila da kreira kategorične tvrdnje, koje bi isključile drugačije možebitne primjedbe i

interpretacije na ovu ponuđenu perspektivu. Ono što je bila namjera rada, jeste da nametne neka pitanja, koja trebaju biti ishodište rasprave o spomenutoj temi. Supstanacija ovog rada nalazi se u riječima Jeana Jauresa*: Njegovati tradiciju ne znači čuvati pepeo, nego održavati plamen.*

Summary

The political life of Bosnia and Herzegovina in the 20th century went through several important stages. The annexation of 1908 advanced Bosnia and Herzegovina and its Muslim population (Bosniaks) in terms of cultural and socio-political progress. During this period, there was a critical mass among Bosnian-Herzegovinian Muslims who correctly recognized the danger of Serbian annexation of Bosnia and Herzegovina. Similarly, at the end of the 20th century, there was a group among the Bosniaks that correctly perceived the danger of remaining in a fragmented Yugoslavia. Polarization within Muslim (Bosniak) politics was a characteristic that persisted throughout the 20th century. The Bosniak Muslim organization emerged as an expression of dissatisfaction with the policies of the Party of Democratic Action. By rejecting an agreement that would have kept Bosnia and Herzegovina under Serbian influence within a fragmented Yugoslavia, the Party of Democratic Action took the most significant step towards the national and state affirmation of the Bosniak people. The dissolution of Yugoslavia and its aftermath will undoubtedly continue to be the subject of various historical and political discussions and analyses. In addition to the breakup of Yugoslavia, these analyses will surely focus on the events that unfolded just before its dissolution. Bosnia and Herzegovina played a very important role in these processes. When considering the geopolitical map of Southeastern Europe and the position of Bosnia and Herzegovina, its role in unraveling the Yugoslav Gordian knot becomes even more significant. Serbian policy made every effort to keep Bosnia and Herzegovina within Yugoslavia. The historical agreement between Muslims (Bosniaks) and Serbs, initiated by the Muslim (Bosniak) side, was the result of a mistaken political and strategic assessment. Adil Zulfikarpašić in vain believed that Serbian hegemony over Bosnia and Herzegovina could be pacified. Infused with the ideas of the Democratic Alternative, Zulfikarpašić saw them as a good foundation for resolving the ongoing crisis in Yugoslavia. Ideas about democratizing Yugoslavia, capitalism, and other Western models remained unrealized. As a key premise in the historical agreement between Muslims (Bosniaks) and Serbs, Zulfikarpašić took the concept of a federal state. Serbian policy did not give up on the concept of a federal state, considering all other options as tools for weakening the Serbian national and political identity. Serbian war against Croatia and the policy of disintegration of Bosnia and Herzegovina through regionalization methods pointed to the real intentions of Serbian policy in Bosnia and Herzegovina. The historical agreement failed, and in the subsequent period,

the Serbian side used it as evidence of its goodwill towards Bosnia and Herzegovina and the Bosniaks. Zulfikarpašić saw the blame for the aggression and war on the Serbian side and spoke unequivocally about it. His political career in his homeland of Bosnia and Herzegovina did not take off, and the collapse of the historical agreement undoubtedly contributed to this. If Zulfikarpašić firmly believed in the necessity and correctness of the agreement, why did he leave Bosnia and Herzegovina in September 1991? The intention of this work was not to create categorical statements that would exclude other possible comments and interpretations of this offered perspective. What the work aimed to do was to pose some questions that should be the starting point for discussion on the aforementioned topic. The substance of this work can be found in the words of Jean Jaurès: *Preserving tradition does not mean keeping the ashes but maintaining the flame*.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *Arhiv Bošnjački institut.*
2. *Arhiv Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju.*

Knjige/Books:

1. Adžović R, *Tunjo*. Buybook. Sarajevo/Zagreb 2021.
2. Bajraktarević M, *Našem narodu*. Islamska dionička štamparija u Sarajevu, Sarajevo 1908.
3. Barić N, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990 – 1995,* Golden marketing, Zagreb 2005.
4. Bilandžić D, Zašto Srbija nije prihvatila federalizam? In U. P. Smerdel, *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971.* (pp. 59-61). Centar za demokraciju i pravo Mirko Tripalo, Zagreb 2007.
5. Bojić M, *Historija Bošnjaka*. TKD Šahinpašić, Sarajevo 2001.
6. Bougarel X, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. UMHIS, Sarajevo 2020.
7. Bučar F, Zulfikarpašić A, *Sudbonosni događaji*. BIFAZ, Sarajevo 2001.
8. Đukić S, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Filip Višnjić, Beograd 1989.
9. Filandra Š, *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu.* BZK Preporod/Synopsis, Zagreb/Sarajevo 2011.
10. Filipović M, *Bio sam Alijin diplomata I*. Delta, Bihać 2000.
11. Gaće N, Đilas M, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Bošnjački institut/Globus, Zurich 1994.
12. Hasanbegović Z, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929-1941 (u ratu i revoluciji 1941-1945).* BN ZH/Institut društvenih znanosti Ivo Pilar/MIZ Zagreb, Zagreb 2012.
13. Hudelist D, *Moj beogradski dnevnik*. Profil, Zagreb 2012.
14. Imamović, M, *Pravni položaj i unutrašnjo - politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914,* Magistrat/Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007.
15. Izetbegović A, *Sjećanja*, JU Muzej Alija Izetbegović, Sarajevo 2020.
16. Filandra Š, Karić E, *Bošnjačka ideja*. Globus, Zagreb 2002.
17. Mičeta L, *Sudbina Bošnjaka: Svjedočenje Adila Zulfikarpašića*, NIN, Beograd 1997.

18. Mičeta L, *Adil Zulfikarpašić: Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja povodom osamdesetog rođendana*, Tersit, Beograd 2001.
19. Mulaosmanović A, *Iskušenje opstanka : Izetbegovićevih deset godina 1990-2000*, Dobra knjiga, Sarajevo 2001.
20. *Muslimanska bošnjačka organizacija: Programska deklaracija i statut*, S. o. (1990).
21. Salkić R, *Genocidna namjera - Bratunac 1992 I: Zločini nad Bošnjacima Hranče, Repovca i Borkovca*, Naše sjećanje Bratunac/Bošnjačko udruženje preživjelih logoraša Bratunac, Bratunac 2021.
22. Stojadinović M, *Ni rat ni pakt*. Otokar Keršovani, Rijeka 1970.
23. Tromp N, *Smrt u Hagu: Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, University press, Sarajevo 2019.
24. Zimermman, W, *Poreklo jedne katastrofe - Jugoslavija i njeni rušitelji*, Dan Graf. Beograd 2003.
25. Zulfikarpašič, A, *Članci i intervjui*, Bošnjački institut, Zurich/Sarajevo 1991.
26. Zulfikarpašić, A. (urednik Bandžović S). (2022). *Put u Foču*. Bošnjački institut - Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo 2022.
27. Караджић, Р, *Мермерне истине о Босни: Уводна и завршна реч пред међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију*, Православна реч/Игам, Нови Сад/Београд 2016.

Članci/Articles:

1. Imamović M, Bošnjački etnos: identitet i ime. *Prilozi*, 32, Sarajevo 2003, 315-329.
2. Lučić I, Karađorđevo: politički mit ili dogovor, *Časopis za suvremenu povijest*, 2003, 7-36.
3. -Lučić I. Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja. *Časopis za suvremenu povijest*, 2008, 107-140.

Novine i časopisi/Newspapers and magazines:

1. *Bosanski pogledi*
2. *Hrvatski dom informativni bilten*
3. *Islamske informativne novine Preporod*
4. *Javnost list SDS*
5. *Ljiljan*
6. *Musavat*
7. *Nedelja*
8. *Nedelja sedmična revija Oslobođenja*
9. *Oslobođenje*
10. *Večernji list*
11. *НИН*

Internet:

1. *Banac, I. Srpski nacionalizam, dinamit u temelju Jugoslavije. https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-banac-100-godina-jugoslavije/29561223.html.*
2. *Tanasković, D. Izetbegović – Ćosićevo duboko razočaranje, https://standard.rs/2023/01/02/izetbegovic-cosicevo-duboko-razocaranje/.*

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ
Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić" u Mostaru
E-mail: adnan.velagic@unmo.ba

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:32:327.2(497.6)"1991" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.238

ISKRENI DOGOVOR ILI ZAKULISNE POLITIČKE IGRE? NOVI PRILOZI ISTRAŽIVANJU RAZGOVORA MILOŠEVIĆ-TUĐMAN U KARAĐORĐEVU I TIKVEŠU 1991. GODINE[1]

Apstrakt: *Tokom 80-ih godina XX stoljeća socijalistička Jugoslavija se suočila sa različitim društvenim problemima, koji su rastakali krhko tkivo Titovog državno-političkog naslijeđa. Početkom 90-ih godina, kada je započela nezadrživa faza disolucije ove zemlje, na površinu su isplivale nacional-šovinističke kvazielite, s ciljem da u periodu općih poremećaja realiziraju svoje velikonacionalne ambicije. Iako je u tom vrtlogu društvenih zbivanja mogućnost vojne intervencije JNA korišten kao neizostavni faktor prijetnje, ipak su zakulisni politički dogovori republičkih lidera vrlo često bili mnogo učinkovitiji u realizaciji određenih ciljeva. Nekada vođeni javno, a nekada tajno, ovakvi pregovori su narušili autoritet državnih organa i obesmislili njihovo postojanje. U tom kontekstu se mogu posmatrati zasigurno najpoznatiji separatni pregovori s početka 90-ih godina na tlu raspadajuće Jugoslavije, vođeni između Slobodana*

[1] U časopisu *Historijski pogledi*, god. IV, br. 6, Tuzla 2021. na stranicama od 122 do 134 (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6.122), objavio sam rad pod naslovom „Bosna i Hercegovina u političkoj orbiti Karađorđeva i Tikveša". U ovom radu sam, nakon analize razgovora u Karađorđevu i Tikvešu, izveo zaključak da su Milošević i Tuđman imali iskren politički dijalog i da su se u potpunosti opredjelili za podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. No, s obzirom na svu kompleksnost navedene problematike, te činjenice da se u posljednje vrijeme javljaju podaci koji bacaju novo svijetlo na ove razgovore, uvidio sam da je postojala određena razlika između Miloševića i Tuđmana, u pogledu situiranja Bosne i Hercegovine. Naime, dok je Tuđman otvoreno smatrao da je Bosna i Hercegovina „povijesni apsurd" i da je najoptimalnije rješenje njezina podjela između Hrvatske i Srbije, Milošević je njegov stav samo deklarativno podržavao, dok su mu stvarne namjere bile da cijelu Bosnu i Hercegovinu priključi Srbiji. Postavlja se pitanje: Zašto je Milošević bio neiskren sagovornik Tuđmanu? Nesumnjivo, njegova ključna intencija je bila da, podržavajući podjelu Bosne i Hercegovine, izazove nepovjerenje Bošnjaka prema Hrvatima i da na taj način razbije dotadašnji jedinstveni front protiv srpske hegemonije u Bosni i Hercegovini. Naravno, tako oslabljena Bosna i Hercegovina bi se lakše mogla priključiti Srbiji. Upravo su me nove činjenice, koje upućuju na ovakav razvoj događaja, opredjelile da napišem i novi rad o istoj problematici, koji u suštini predstavlja određenu dopunu navedenog rada iz 2021. godine.

Miloševića i Franje Tuđmana. Iako zbog nepostojanja stenograma nemamo uvid u detalje ovih razgovora, brojni bliski saradnici srbijanskog i hrvatskog predsjednika, ali i sudionici različitih političkih sesija, vrlo jasno ukazuju na prisustvo visokog stepena njihove međusobne saglasnosti oko podjele teritorija Bosne i Hercegovine. Ipak, danas se, tri decenije nakon Karađorđeva i Tikveša, javlja opravdana sumnja da je to bila samo „dvostruka politička igra" Slobodana Miloševića, koji je u ovakve razgovore stupio sa hrvatskim predjednikom Franjom Tuđmanom, ne da bi sa njim podijelio Bosnu i Hercegovinu nego da bi ga konfrontirao sa Bošnjacima i tako oslabio front protiv srbijanske hegemonije u Jugoslaviji. U ovom radu autor je nastojao da kroz izjave Tuđmana i Miloševića, te obraćanja njihovih bliskih saradnika i sudionika u brojnim političkim razgovorima, osvjetli navedene događaje i time pomogne u zauzimanju što relevantnijeg gledišta oko pozicioniranja Bosne i Hercegovine u srpskoj i hrvatskoj politici početkom 90-ih godina XX stoljeća.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Franjo Tuđman, Slobodan Milošević, Karađorđevo, Tikveš.*

HONEST AGREEMENT OR BEHIND-THE-SCENES POLITICAL GAMES? NEW CONTRIBUTIONS TO THE RESEARCH OF MILOŠEVIĆ-TUĐMAN TALKS IN KARAĐORĐEVO AND TIKVEŠ IN 1991.

Abstract: *During the 1980s of 20th century, socialist Yugoslavia faced various social problems, which disintegrated the fragile tissue of Tito's state-political legacy. In the early 1990s, when the unstoppable phase of dissolution of this country began, national-chauvinist quasi-elites surfaced, with the aim of realizing their great-nation ambitions in a period of general unrest. Although in this whirlwind of social events the possibility of military intervention by the JNA was used as an indispensable threat factor, the behind-the-scenes political agreements of republican leaders were often much more effective in achieving certain goals. Sometimes conducted in public, and sometimes secretly, such negotiations violated the authority of state bodies and made their existence meaningless. In this context, one can certainly observe the most famous separate negotiations from the beginning of the 1990s on the territory of the disintegrating Yugoslavia, conducted between Slobodan Milosevic and Franjo Tudjman. Although due to the lack of transcripts we have no insight into the details of these talks, many close associates of the Serbian and Croatian presidents, as well as participants in various political sessions, clearly indicate the presence of a high degree of mutual agreement on the division of Bosnia and Herzegovina. However, today, three decades after Karadjordjev and Tikves, there is a reasonable suspicion that it was just a double political game of Slobodan Milosevic, who entered into such talks with Croatian President Franjo Tudjman,*

not to divide Bosnia and Herzegovina with him but to confront him with the Bosniaks and thus weaken the front against Serbian hegemony in Yugoslavia. In this paper, the author sought to shed light on these events through statements by Tudjman and Milosevic, and addresses by their close associates and participants in numerous political talks, and thus help to take a more relevant view of Bosnia and Herzegovina's positioning in Serbian and Croatian politics in the early 1990s. year of the 20th century.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Franjo Tuđman, Slobodan Milošević, Karađorđevo, Tikveš.*

Uvodne napomene

Krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XX stoljeća socijalistička Jugoslavija je ulazila u završnu fazu svoga raspada. Nakon političkog uspona Slobodana Miloševića od 1986. godine, Srbija je pokrenula niz aktivnosti s ciljem uspostavljanja dominacije u Jugoslaviji.[2] Najprije su putem instruiranih miting-revolucija tzv. Događanja naroda (od jula 1988. do februara 1989) srušena dotadašnja rukovodstva u socijalističkim republikama Vojvodini i Crnoj Gori, te u autonomnoj pokrajini Kosovo, što je Srbiji obezbjedilo paritet unutar jugoslovenskog Predsjedništva (na jednoj strani Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija, a na drugoj Srbija, Crna Gora i dvije pokrajine Kosovo i Vojvodina). To je praktički značilo da se niti jedna odluka, u najvišem izvršnom organu države, nije mogla usvojiti bez Miloševićeve saglasnosti. Nakon toga su u sistemu oružanih snaga napravljene krupne izmjene. Dotadašnji Generalštab Jugoslovenske narodne armije (JNA) preimenovan je krajem septembra 1989. godine u Generalštab Oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), kome su osim jedinica JNA bile podređene i sve jedinice Teritorijalne odbrane (TO). Na ovaj način su republike i pokrajine bile isključene iz vojno-komandnog sistema Jugoslavije. Završni čin uspostave srpske dominacije u Jugoslaviji trebao se desiti preuzimanjem kontrole nad SKJ. U januaru 1990. godine, održan je XIV vanredni Kongres Partije. Bio je to posljednji put da su se jugoslovenski komunisti okupili na jednom mjestu, u nadi da će prevazići dotadašnje antagonizme i nedoumice. Međutim, srbijanski komunisti su ovaj Kongres vidjeli kao priliku da preuzmu kontrolu nad SKJ, pa su koristili svoju brojčanu nadmoć i preglasavali ostale partijske delegacije. Ne

[2] Kada je 1986. godine izabran na mjesto predsjednika Centralnog Komiteta Saveza Komunista Srbije (CK SKS) i postao član predsjedništva Centralnog Komiteta Saveza Komunista Jugoslavije (CK SKJ), Slobodan Milošević je svoj deklarisani projugoslovenski kurs zamjenio nacionalističkom retorikom, u kojoj je otvoreno izražavao potrebu odbrane „ugroženog srpstva“ u Jugoslaviji. Uskoro se to pokazalo kao politički puno „profitabilnija formula“, od kratkotrajnog jugoslovenstva, koja ga oblikovala kao nacionalnog lidera i „spasitelja“ srpskih nacionalih interesa. Opširnije u: Ivan Stambolić, *Koren zla*, Beograd 2002, 128-129.

želeći se podrediti srbijanskoj dominaciji Kongres su napustile republičke delegacije Slovenije i Hrvatske, a nešto kasnije i Bosne i Hercegovine i Makedonije. Ukoliko se u obzir uzme činjenica da je između Partije i države još uvijek vrijedio znak jednakosti, onda se može konstatovati da je disolucija SKJ predstavljala uvod u disoluciju socijalističke Jugoslavije.[3]

U škarama povijesnih silnica

Početkom 1991. godine tri jugoslovenske republike Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina suočile su se sa mogućnošću vojne intervencije snaga JNA. Nespremnost Sovjetskog Saveza da se uključi i podrži ove namjere, ali i nesuglasice između Generalštaba i srbijanskog rukovodstva odgodili su tu mogućnost za izvjesno vrijeme.[4] Odsustvo državnog autoriteta i dubok jaz između članova Predsjedništva Jugoslavije, omogućili su republičkim liderima da preuzmu ključnu ulogu u razgovorima o budućnosti zajedničke države. U tom pogledu nezaobilazni problem predstavljali su odnosi između dvije najveće republike – Srbije i Hrvatske. Nastojeći ojačati srpsku i hrvatsku dominaciju u Jugoslaviji, te potisnuti utjecaj ostalih republika, srbijanski predsjednik Slobodan Milošević i predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman su stupili u tajne separatne razgovore. Tokom mjeseca marta i aprila 1991. godine, u Karađorđevu i Tikvešu, ova dvojica nacionalnih lidera su usaglašavali „mirni srpsko-hrvatski razlaz". Iako su njihovi stavovi oko budućnosti Jugoslavije bili dijametralno suprotni – dok je Milošević kalkulisao sa očuvanjem Jugoslavije, ali u bitno izmjenjenom političkom formatu i uz dominaciju Srbije, Tuđman je imao dosljedan stav da je ona neodrživa u bilo kojem obliku – ova dvojica republičkih lidera su načelnu saglasnost pronašli u pogledu Bosne i Hercegovine.[5] Na žalost,

[3] Aktuelna komunistička vlast je nakon uspostave socijalističke Jugoslavije pokušavala da sprovede reforme političkog sistema (da Partiju vrati u njenu „bazu", odnosno u radne kolektive gdje je i nastala, da zaustavi etatizaciju, da uvede tržišnu privredu i sl), međutim svi pokušaji su propali. Razloga je bilo više, a najvažniji je svakako jednopartijski politički sistem, koji je bio idealna podloga za srastanje države i rukovodeće političke snage. Opširnije u: Adnan Velagić, *Dok su gorjele buktinje*, Mostar 2020, 91-125. (dalje: A. Velagić, *Dok su gorjele buktinje*).

[4] Nesuglasice između vrha JNA i srbijanskog rukovodstva predvođenog Slobodanom Miloševićem proizilazile su iz razmimoilaženja u pogledu uloge oružanih snaga, u jugoslovenskoj krizi. Naime, dok je Savezni sekretar za narodnu odbranu general Veljko Kadijević zagovarao općejugoslovensku akciju Armije, što je uključivalo slamanje otpora u Sloveniji i očuvanje cijele Jugoslavije, Slobodan Milošević i predsjednik jugoslovenskog Predsjedništva Borisav Jović (predstavnik Socijalističke Republike Srbije) su kalkulisali sa mogućnošću ograničenog armijskog djelovanja, u cilju zaštite srpskih područja. Osim toga, vidnu uznemirenost i negodovanje kod Miloševića izazivao je prijedlog admirala Branka Mamule, koji je tražio da se u isto vrijeme uhapse svi predsjednici republika i uvede vojna uprava u Jugoslaviji. Opširnije u: Branko Mamula, Uzroci i posljedice ratova u Jugoslaviji 1991-2001, *Zbornik saopštenja i diskusija sa Okruglog stola*, Beograd, 2001. i 2002, 188-189.

[5] Srpsko-hrvatskih pregovora o podjeli Bosne i Hercegovine bilo je i ranije. Osim poznatog sporazuma Cvetković-Maček iz augusta 1939. godine, kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska

do danas, stenogrami ili bilo kakvi pisani tragovi o ovim razgovorima nisu objavljeni, a izgleda da oni i ne postoje. No, na osnovu iskaza njihovih najbližih saradnika i uvida u okolnosti i događaje koji su se dešavali u tom periodu, možemo sa sigurnošću konstatirati da je podjela Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske bila glavna tema separatnih razgovora u Karađorđevu i Tikvešu. Polazeći od mišljenja da je „Bosna i Hercegovina Titova umjetna tvorevina" Milošević i Tuđman su se usaglasili da, ukoliko dođe do disolucije zajedničke države, Bosna i Hercegovina ne može biti samostalna i nezavisna država. Međutim, dok je Milošević igrao dvostruko – na jednoj strani prihvatajući podjelu Bosne i Hercegovine, a na drugoj nastojeći da je cijelu zadrži u okvirima srpskih nacionalnih interesa – Tuđman je vrlo otvoreno i dosljedno zagovarao njenu podjelu.[6]

U toku tajnih razgovora u Karađorđevu 26. marta 1991. godine ova dvojica nacionalnih lidera su, kako navode brojni relevantni političari iz toga vremena, načelno dogovorili podjelu Bosne i Hercegovine. Prema svjedočenjima Hrvoja Šarinića (Tuđmanov opunomoćenik za pregovore sa Miloševićem, op. A.V) – a što su kasnije ponovili Ante Marković, Stjepan Mesić, Kiro Gligorov i akademik Dušan Bilandžić (član ekspertne komisije za razgraničenje, op. A.V) – Tuđman se zalagao da ta podjela ide granicom nekadašnje Banovine Hrvatske,

sa 13 bosanskohercegovačkih kotara u svome sastavu, indikativan je bio i nešto kasniji sporazum Stojadinović-Pavelić, iz Buenos Airesa 1954. godine. Naime, prema dogovoru između Milana Stojadinovića i Ante Pavelića, bila je predviđena disolucija Jugoslavije na tri države: Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju, uz raspodjelu teritorija Bosne i Hercegovine na srpski i hrvatski dio. Granična linija između ova dva dijela povučena je sredinom Bosne i Hercegovine i to rijekom Savom do ušća Bosne, te dalje rijekom Bosnom preko planinskih vrhova do početka donjeg toka rijeke Neretve, i dalje rijekom Neretvom do njenog ušća u Jadransko more. Na ovaj način Bosanska Krajina je trebalo da pripadne Hrvatskoj, dok bi najveći dijelovi centralne i istočne Bosnom, te istočne Hercegovine i južne Dalmacije pripali Srbiji. Sporazum je predviđao i preseljavanje stanovništva – Srba u Srbiju, a Hrvata i Bošnjaka u Hrvatsku. Jedina sporna tačka bio je grad Dubrovnik. Dok je Pavelić predlagao plebiscit naroda ili samostalni Dubrovnik, Stojadinović je smatrao da je Dubrovnik srpski grad. Za ovaj ustupak bio je spreman Hrvatskoj prepustiti Banjaluku. Ako izuzmemo izglednu mogućnost da je ovaj sporazum inicirala jugoslovenska Državna bezbjednost, kako bi preko Stojadinovića kompromitirala Pavelića u krugovima ustaške emigracije – koja je ovaj sporazum nazvala „hrvatskom kapitulacijom" – može se reći da navedeni sporazum nije prouzrokovao bilo kakve posljedice, jer se, za razliku od dogovora Tuđman-Milošević u Karađorđevu, desio daleko izvan Evrope, na marginama aktuelnih svjetskih zbivanja i u potpunio drugačijim jugoslovenskim okolnostima. Opširnije u: Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1995.

[6] Tuđman je u više navrata javno govorio da je podjela Bosne i Hercegovine jedino moguće rješenje. U tom kontekstu je nastupio i u junu 1991. godine, na 7. sjednici Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske, kada je, ne prihvatajući da bosanskohercegovačke Muslimane nazove narodom, slavodobno najavio da će se u Bosni i Hercegovini napraviti srpsko-hrvatsko razgraničenje „zbog toga što to odgovara Srbiji i Hrvatskoj podjednako, a muslimanska komponenta (podvukao A.V) zapravo i nema drugog izlaza osim da prihvati to rješenje". Opširnije u: Jerko Zovak, *Rat u Bosanskoj Posavini 1992*, Slavonski Brod 2009, 55. (dalje: J. Zovak, *Rat u Bosanskoj Posavini*).

što je Milošević prihvatio.[7] No ipak, na osnovu analize sveukupnih dešavanja, stječe se dojam da je Miloševićev glavni cilj bio da sa Tuđmanom stupi u priču oko podjele Bosne i Hercegovine, pa je zbog toga bio spreman prihvatiti svaki prijedlog koji bi došao sa hrvatske strane.

O razgovorima između Tuđmana i Miloševića bio je upoznat i Stjepan Mesić, visokopozicionirani dužnosnik SFRJ i Republike Hrvatske. On je u svojstvu svjedoka Haškog tribunala u martu 1998. godine izjavio sljedeće:[8]

> *Tuđman se vratio iz Karađorđeva istog tog dana i rekao nam da nas Armija neće napasti, da za to ima jamstvo Veljka Kadijevića, koji je bio čelnik Glavnog stožera, da će Bosna teško preživjeti i da mi možemo postići granice Banovine. Tuđman je još rekao kako je Milošević načinio veliokodušnu gestu da Hrvatska može uzeti Cazin, Kladušu i Bihać, jer je to bila tzv. Turska Hrvatska i Srbima nije potrebna.*

U daljem razgovoru Mesić je, na ovu izjavu predsjednika Hrvatske, konstatirao da primjećuje kako se „ovdje dijeli Bosna, ali da niko ne pita bosansku stranu", na što mu je Tuđman uzvratio da to nije ni potrebno, jer „kada se Srbi i Hrvati slože u škare, svi drugi onda manje su važni". Na ovakav stav hrvatskog predsjednika Mesić je reagovao upozorenjem „da se ovdje radi o granicama sada suverene države (Bosne i Hercegovine, op. A.V), što znači rat". Međutim, Tuđman je ostao dosljedan, pa je odgovorio Mesiću, da se on ne treba miješati u te stvari, jer „ne poznaje povijesne silnice".[9]

---

[7] Opširnije u: Hrvoje Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*, Zagreb 1999, 942-944. Hrvoje Šarinić navodi da su se Milošević i Tuđman tokom ratnih godina sreli 48 puta, a da su u Karađorđevu i Tikvešu konkretizirali podjelu Bosne i Hercegovine. Također, on navodi da se kao specijalni izaslanik Franje Tuđmana sa Miloševićem tajno sastao 11 puta u Beogradu.
Konstatacija Ive Lučića (u: Ivo Lučić, Karađorđevo: politički mit ili stvarnost?, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2003, 17 (dalje: I. Lučić. *Karađorđevo*)) da „sudionici sastanka u Karađorđevu, Franjo Tuđman i Slobodan Milošević izričito niječu, kako su se dogovarali oko Bosne i Hercegovine. Organizatori sastanka i njihovi najbliži suradnici iz tog vremena, Mesić, Šarinić i Jović, niječu, ili ničim ne potvrđuju (u to vrijeme), bilo kakav dogovor, ili razgovor, oko BiH" nije tačna. Upravo su Mesić i Šarinić (i ne samo oni) izričito potvrdili da su Tuđman i Milošević u Karađorđevu dogovarali podjelu Bosne i Hercegovine, o čemu će u narednom dijelu teksta biti govora.

[8] *Transkripti iz Haaga: Stjepan Mesić građanin svjedok u postupku protiv Tihomira Blaškića a na strani tužiteljstva pred Haaškim sudom 16. do 19. ožujka 1998*, 3-4. (dalje: *Transkripti iz Haaga: Stjepan Mesić*). Dostupno na: https://7dnevno.hr/izdvajanja/izdvojeno/haaski-transkripti-stjepan-mesic-gradanin-svjedok-u-procesu-protiv-tihomira-blaskica-na-strani-tuziteljstva-pred-haskim-sudom-16-19-ozujka-1998-godine/.

[9] You Tube, *Dogovoreni rat (prvi dio)*, Stjepan Mesića, od 26 min.i 59 sek. do 27 min. i 42 sek. (dalje: *Dogovoreni rat I*). O Miloševićevoj ponudi Tuđmanu da Hrvatska dobije Krajinu sa Cazinom, Kladušom i Bihaćem govorio je i Stjepan Kljuić (predsjednik Hrvatske Demokratske Zajednice Bosne i Hercegovine i član Predsjedništva Bosne i Hercegovine), koji je izjavio da mu je Tuđman takvu ideju saopštio nakon razgovora sa Miloševićem. U tom kontekstu zanimljiv je bio Kljujićev odgovor, koji je kazao Tuđmanu da to ništa ne znači, jer „Krajina nije ni vaša ni Miloševićeva. To je isto kao kada bih ja vama predsjedniče poklonio Sardiniju". Također, u: Smail

O sastanku Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu govorio je i Ante Marković, tadašnji predsjednik SIV-a, kada se pojavio pred Haškim tribunalom kao svjedok tužilaštva protiv Slobodana Miloševića. Marković je u svome iskazu potvrdio da su Milošević i Tuđman u Karađorđevu dogovarali podjelu Bosne i Hercegovine i njegovu smjenu, jer su smatrali da je on prepreka ka realizaciji toga cilja. Kako Marković navodi, na njegovo upozorenje da će se podjeli Bosne i Hercegovine usprotiviti Bošnjaci i da može doći do krvoprolića, Tuđman mu je odgovorio da će se i oni složiti s tim, „jer su oni preobraćeni katolici". Ovoj konstataciji suprostavio se Milošević, koji je tvrdio da su bosanskohercegovački muslimani pravoslavnoga porijekla. Marković je dalje naveo kako mu se Tuđman obratio „umirujućim" riječima da se ne treba brinuti, jer će „Bosna šapatom pasti".[10] S druge strane, Voren Zimerman navodi da mu je Borisav Jović, krajem marta 1991. godine, rekao da „Bosna mora biti podijeljena između Srbije i Hrvatske", a da „Muslimani mogu da biraju gdje žele da žive".[11] O razgovorima u Karađorđevu bosanskohercegovačka strana je saznala iz medija. O prvim reakcijama bosanskohercegovačke strane na razgovore u Karađorđevu Stipe Mesić je naveo sljedeće:[12]

> *Bogić Bogićević, predstavnik Bosne i Hercegovine u Predsjedništvu SFRJ, upitao me da li znam o čemu se razgovaralo u Karađorđevu. Izetbegović je rekao da bi to i on htio znati. Rekao sam Bogićeviću i Izetbegoviću, i svima ostalima na sastanku, da znam samo ono što se pjeva, tj. – „Nema više Alije" – to je tada u Bosni bila popularna pjesma – što znači da nema više Bosne.*

Ukinuti „povijesni apsurd" i „podebljati perec"

Iako su djelovali vrlo samouvjereno Tuđman i Milošević su znali da će podjela Bosne i Hercegovine naići na otpor Bošnjaka. Razmatrajući ovo pitanje Tuđman je za rješenje ponudio formiranje „zemljice Bosne", kao „bošnjačke države", koja bi predstavljala ostatke Bosne i Hercegovine nakon srpsko-hrvatskog dogovora o njenoj podjeli. Zagovarajući ovakvo rješenje, ali i

Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo 2004, 943; Također u: Stjepan Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, Zagreb 1994.

[10] *Svjedočenje Ante Markovića u Hagu, Dokazni predmet broj: Jovićeva knjiga*, 81. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-markovic.htm.

[11] Warren Zimmermann, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd 2003, 76–77.

[12] Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd 2011, 34. (dalje: K. Nikolić, *BiH u vreme raspada SFRJ*). Preuzeto od (u fusnoti): Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Izjave Stjepana Mesića.

provjeravajući bošnjački stav, Tuđman je u decembra 1991. godine izjavio sljedeće:[13]

> *U hrvatskom je interesu da se taj problem riješi na ispravan način, na način kako je bila riješena Banovina. Pri tome bi mogao ostati dio „zemljice Bosne" gdje bi Muslimani imali većinu i ta bi država Bosna mogla biti tampon između Hrvatske i Srbije. Time bi ujedno nestala i kolonijalna tvorevina Bosna i Hercegovina.*

U nastojanju da za Hrvatsku isposluje granice Banovine Hrvatske, Tuđman je govorio „kako je Bosna povijesni apsurd, koji rezultira od turskih osvajanja u XV stoljeću" i „da bi bilo dobro ovaj naš perec dole na jugu podebljati (termin „perec" Tuđman je metaforički upotrijebio za geografski oblik Hrvatske, op. A.V)".[14] Da je republički vrh Hrvatske predano radio na realizaciji dogovora iz Karađorđeva, ali i na uspostavljanju „muslimanske državice", svjedoči i intervju sa Žarkom Domljanom, predsjednikom Sabora Republike Hrvatske, koji je obavila dopisnica *Finacial Timesa* Judy Dempsey u Zagrebu, a u kojem je ovaj visokopozicionirani dužnosnik decidno naglasio sljedeće:[15]

> *Između gospode Franje Tuđmana, hrvatskog predsjednika, i Slobodana Miloševića, predsjednika Srbije, održana su već dva sastanka (...) Bilo kakvo prekrajanje granica treba biti izvedeno u skladu sa zajednički dogovorenim sporazumom između Srbije i Hrvatske, ali bez sile (...) Sporazum bi dopustio Hrvatima da stvore njihovu vlastitu državu, a Srbima da stvore njihovu (...) Prava Muslimana će biti poštovana. Možda bi oni mogli imati svoju autonomnu državu.*

Pozivajući se na stavove hrvatskog predsjednika[16] novinar Tim Judah je u listu *The Timesu* zaključio sljedeće:[17]

> *Podjela Bosne i Hercegovine je najbolje rješenje za jugoslovensku krizu, prema dr. Franji Tuđmanu, hrvatskom*

---

[13] Florence Hartmann, *Milošević – dijagonala luđaka*, Zagreb 2002, 129. (dalje: F. Hartmann, *Milošević*).

[14] You Tube, *Dogovoreni rat (drugi dio)*, Iskaz Hrvoja Šarinića na sudu Haškog tribunala, od 5 min. i 5 sek, do 5 min. 26. sek. (dalje: *Dogovoreni rat II*)

[15] *Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u politici i praksi dr. Franje Tuđmana*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo1998, (dalje: *BiH i Bošnjaci u politici i praksi dr. F. Tuđmana*) „Srbi i Hrvati u tajnim graničnim pregovorima", *Finacial Times*, 10. juli 1991, 31-32.

[16] *Isto*, „Tajno je razmatrano stvaranje islamske države između dvije jake i rivalske nacije", *The Times*, 12. juli 1991, 33. Tim Judah je, samo dva dana nakon intervjua sa Žarkom Domljanom, napisao Izvještaj u kojem je konstatirao da je „dr. Tuđman na televiziji, na početku ove sedmice kazao: Ukoliko zahtjev Srbije da svi Srbi žive u jednoj državi bude ostvaren, onda niko ne može osporiti ista prava Hrvatima".

[17] *Isto*, „Tuđman se suglasio sa Miloševićem o podjeli Bosne i Hercegovine", *The Times*, 13. juli 1991, 34-35.

predsjedniku. Dr. Tuđman je rekao da se suglasio sa Slobodanom Miloševićem, liderom Srbije, da je najveći problem vezan za mirno rješenje demarkaciona linija između Hrvatske i Srbije. Upitan da li to znači formiranje muslimanske države, dr. Franjo Tuđman je odgovorio: „Na neki način da".

Međutim, pokazalo se da su ovakva Tuđmanovog promišljanja bila nerealna. Osim bošnjačkih političara koji su rezolutno odbili komadanje Bosne i Hercegovine, i Miloševićev stav je doprinio kolebanju hrvatskog predsjednika. Naime, čini se da je dogovor u Karađorđevu bila samo „dvostruka politička igra" Slobodana Miloševića, koji je na ovaj način ostvario dva cilja:

1. Tuđman je odustao od ideje prema kojoj je trebalo formirati jugoslovensku konfederaciju na rok od tri godine (za ovu ideju on je imao podršku Bošnjaka i većeg dijela jugoslovenske političke javnosti, ali su protiv nje bili Srbi);
2. Razbio je do tada jednistveni bošnjačko-hrvatski front protiv srpske dominacije u Bosni i Hercegovini. (Naime, nakon što je Tuđman pristupio separatnim dogovorima sa Miloševićem o podjeli Bosne i Hercegovine, bošnjački političari su počeli vrlo oprezno da gledaju na politiku susjedne Hrvatske).

Postavlja se pitanje: Kako je Milošević uopće uspio uvući hrvatskog predsjednika u svoju političku spletku? Odgovor se može naći u činjenici da je Tuđman još odranije bio poznat po negativnim stavovima o Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, što je Milošević iskoristio za svoj politički plan.[18] Naime, kada se analiziraju Tuđmanovi stavovi onda se može primjetiti da oni ne odstupaju od stavova velikohrvatskih ideologa iz XIX i XX stoljeća, koji su bosanskohercegovačke muslimane smatrali sastavnim dijelom hrvatskog nacionalnog korpusa, odnosno „cvijećem hrvatskog naroda", a Bosnu i Hercegovinu hrvatskim teritorijem. Da je to tako svjedoči nam Tuđmanov intervju u sedmičniku *Globus*, u kojem on, kritikujući hrvatsku inteligenciju iz 1968. godine – koja je prihvatila prijedlog KPJ da Muslimani dobiju nacionalni status – navodi da se to nije smjelo dogoditi „jer su interne prognoze govorile da

[18] Iako je Tuđman na samom početku, jedno kraće vrijeme, bio za očuvanje cjelovite Bosne i Hercegovine, on je u jednom momentu zaključio da međunarodna zajednica želi podjelu Bosne i Hercegovine. Zbog toga je svoj stav o položaju Bosne i Hercegovine temeljito revidirao. O tome je Stjepan Mesić, u svojoj izjavi pred Haškim tribunalom rekao sljedeće: „Svijet je bio prilično strpljiv prema toj Miloševićevoj politici i pretpostavljam da je Tuđman iz toga izveo zaključak da svijet želi podjelu Bosne i Hercegovine i očito je igrao na kartu širenja vlastith granica, jer je izjavio u brojnim prilikama da će ono što bi držali oružanom silom, kada rat završi, prije li kasnije, pripasti nama. Nije bio izričit. Nije rekao da će to biti Hrvatska. Rekao je da će to biti naše". U daljem svjedočenju Mesić je pojasnio: „Tuđmanova politika se prema Bosni vremenom mijenjala, od vremena kada je on takođe zagovarao jedinstvenu Bosnu do Karađorđeva – nakon toga on se razvio u određenom pravcu jer je bio uvjeren da će Milošević uspjeti razbiti Bosnu, a to će koristiti i njemu". Opširnije u: *Transkripti iz Haaga: Stjepan Mesić*, 5. i 12.

bi se 80 do 85% dotad neopredjeljenih Muslimana izjasnilo za Hrvate, a samo 10 do 15% za Srbe. Prema tome jasno je da bi granice Hrvatske (podvukao A.V), kakve su, bile ojačane da nije donesena ta za Hrvatsku strateški nepovoljna odluka. Grgo Gamulin može vam biti svjedok da sam tako istupio 1968. u Matici Hrvatskoj."[19]

U nastavku ovog intervjua Tuđman je na direktno pitanje novinara: „Jesu li za vas Bošnjaci ili Muslimani, Hrvati?", kazao sljedeće:[20]

> *Moje gledište ostalo je nepromjenjeno: Bošnjaci su najvećim dijelom, oko 80%, bili Hrvati, ali ih je religija naknadno izdvojila iz hrvatskog korpusa (...) Odluka KP o priznavanju Muslimana kao posebne nacije nije bila u hrvatskom interesu, a s tim se čak nisu složili ni Homeini ni Gadafi.*

Slične stavove Tuđman je ponovio u intervjuu za *La Figarou*, kada je izjavio sljedeće:[21]

> *Hrvatska je prihvatila, znači, tu zadaću europeizacije bosanskih Muslimana, znači da ona bude jamstvo, da oni postaju sve više sastavni dio europske civilizacije, a ne sredstvo fundamentalizma u Europi. U tom pogledu se poklapaju i strateški interesi Hrvatske s takvim jednim rješenjem, s obzirom na granice, a osim toga povijesna je istina da je većina tih bosanskih Muslimana podrijetlom hrvatska i bila u sastavu hrvatskih država, čak govore, većina njih govori jednim od najhrvatskijih dijalekata, ikavicom.*

Iz navedenih izjava sasvim je jasno da je Tuđman, u zauzimanju ovakvih stavova prema Bošnjacima, bio rukovođen isključivo pretenzijama prema bosanskohercegovačkoj teritoriji. Upravo je takva hegemonistička politika direktno naštetila ne samo Bosni i Hercegovini nego i poziciji hrvatskog naroda u njoj.

Rad ekspertnih komisija

Nakon razgovora u Karađorđevu Milošević je vrlo mudro nastavio da uvlači hrvatskog predsjednika u svoju političku spletku. Radilo se o prijedlogu da oba predsjednika, nakon postignute načelne saglasnosti, formiraju svoje ekspertne Komisije koje bi imale zadatak da na osnovu historijskih, demografskih i kulturoloških predispozicija utvrde srpsko-hrvatsko

[19] *BiH i Bošnjaci u politici i praksi dr. F. Tuđmana*, „Bošnjaci su Hrvati", *Oslobođenje*, 20. studeni 1996, 54.
[20] *Isto*, 54-55.
[21] *Isto*, „Europeizacija bosanskih Muslimana, Intervju dr. Franje Tuđmana „La Figarou"" (citirano prema *Novom listu*), 26. rujan 1995, 50.

razgraničenje u Bosni i Hercegovini.[22] Kao i u pogledu njegovih sastanaka sa Tuđmanom, Milošević je insistirao da rad ovih Komisija bude tajan, iako je dobro znao da to neće biti moguće sprovesti. Postavlja se pitanje: Zbog čega je Milošević konstantno insistirao na tajnosti? Ako se analizira slijed političkih poteza koje je Milošević vukao, onda se kao mogući odgovor nameće njegovo nastojanje da na ovaj način kod Bošnjaka izazove strah od srpsko-hrvatskog dogovora i stvori njihovo nepovjerenje prema Hrvatima. Ovakva politika dala je rezultate, posebno u vremenu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu kada je proglašena tzv. Hrvatska republika Herceg-Bosna, a Hrvatsko vijeće odbrane započelo vojne operacije protiv Armije Republike Bosne i Hercegovine, svoga dotadašnjeg saveznika u odbrani od srpsko-crnogorske agresije.[23]

Ekspertne komisije su se u tajnosti sastajale ukupno tri puta. Bilo je to u mjesecu aprilu 1991. godine, i to u: Tikvešu (10. aprila), Beogradu (13. aprila) i Zagrebu (20. aprila). Odmah na početku razgovora u Tikvešu problematizirana je startna pozicija Srbije i Hrvatske, oko pitanja njihovog razgraničenja u Bosni i Hercegovini. Naime, dok je hrvatska Komisija zahtjevala da razgovori o razgraničenju započnu od tzv. avnojevskih granica, srbijanska Komisija je smatrala da AVNOJ treba zanemariti i da startna pozicija srpsko-hrvatskog razgraničenja treba da bude 1918. godina, odnosno vrijeme prije socijalističke revolucije (*Status quo ante bellum*). Kada se analiziraju razgovori koji su vođeni između eksperata, onda se može primjetiti da je srbijanska Komisija djelovala vrlo usklađeno sa Miloševićevom politikom izazivanja konfrontacije i nepovjerenja između Bošnjaka i Hrvata. Upravo s tim ciljem su Smilja Avramov i Kosta Mihajlović na zasjedanjima, bez ikakvih dokaza, navodili da su se „bosanskohercegovački muslimani povezali sa svjetskim islamom", da će „Turska iz Male Azije useliti četiri miliona muslimana u Bosnu i Hercegovinu", te da je to realna prijetnja po Srbe i Hrvate u Bosni i Hercegovini.[24]

S druge strane, hrvatska Komisija je odstupila od politike svoga predsjednika, koji je u sporazumu Cvetković-Maček iz 1939. godine vidio izvorište rješenja svih srpsko-hrvatskih problema u Bosni i Hercegovini. Zbog

[22] F. Hartmann, *Milošević*, 127. Slobodan Milošević je izabrao dvojicu akademika i koautora *Memoranduma* iz 1986. Kostu Mihajlovića, Vladana Kutlešića, te dvoje profesora sa Univerziteta u Beogradu, Ratka Markovića i Smilju Avramov. Franjo Tuđman je imenovao profesore zagrebačkog Sveučilišta Josipa Šentija, Dušana Bilandžića, Zvonka Lerotića i Smiljka Sokola.

[23] A. Velagić, *Dok su gorjele buktinje*, 298-299. U novembru 1991. godine HDZ Bosne i Hercegovine je započeo sa formiranjem „Hrvatskih autonomnih oblasti (HAO)". Tako su do kraja 1991. godine formirane dvije HAO i to: 12. novembra proglašena je „Hrvatska zajednica Bosanska Posavina, koja je u svoj sastav uključila osam općina i 18. novembra kada je u Grudama formirana „Hrvatska zajednica Herceg-Bosna", sa 30 općina u svome sastavu. Iako je Ustavni sud ovu paratvorevinu proglasio nelegalnom, političko rukovodstvo bosanskohercegovačkih Hrvata, predvođeno Matom Bobanom i Darijom Kordićem, nije prekinulo svoje antidržavne aktivnosti. Najprije su u januaru 1992. godine formirane „Hrvatska zajednica Usora" i „Hrvatska zajednica srednje Bosne", sa 4 općine u svome sastavu (Zenica, Žepče, Zavidovići i Maglaj), da bi kasnije, 28. augusta 1993. godine, u jeku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, bila proglašena „Hrvatska republika Herceg-Bosna".

[24] Opširnije u: Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza: Memoarski zapisi*, Zagreb 2006.

toga je uslijedio Tuđmanov pritisak, pa su Bilandžić, Lerotić, Šentij i Sokol promijenili pristup i na posljednjem sastanku u Zagrebu načelno prihvatili mogućnost da se granice kreiraju prema sporazumu Cvetković-Maček. Međutim, i pored političke podrške članovi hrvatske Komisije su ubrzo uvidjeli da je podjela Bosne i Hercegovine nemoguća, posebno kada se u obzir uzme činjenica da su se nakon 50 godina vidno izmjenile demografske karakteristike Bosne i Hercegovine, što se posebno odnosilo na povećanje bošnjačkog stanovništva. O tome je Dušan Bilandžić zabilježio sljedeće:[25]

> *Vodili smo beskrajne razgovore o tome da li je neka malena dolina srpska ili hrvatska ili da odlučimo o etničkoj prevlasti jednog grada. Ali glavni problem, koji je činio nemogućim ovu podjelu, bili su Muslimani. Upozorio sam Tuđmana pitajući ga kako će oni prihvatiti taj projekt. Odgovorio mi je da oni neće ništa reći ako se Srbi i Hrvati dogovore. Zatim sam mu obratio pažnju na reakciju međunarodne zajednice. Tuđman je na to odvratio da je Zapad spreman prihvatiti sve što se ovdje odluči.*

Ipak, činjenica da se nakon pola stoljeća desila evidentna demografska promjena u korist bošnjačkog naroda, pokolebala je rad hrvatske Komisije, koja je – uvjerena da je srpsko-hrvatsko razgraničenje u Bosni i Hercegovini nemoguće postići – napustila pregovore. O tome je Smilja Avramov zabilježila sljedeće:[26]

> *Dva ključna problema izbila su na površinu tokom duge opšte diskusije: problem granica i problem državno-pravnog kontinuiteta. Kada smo se konačno složili da o ovim problemima otpočnemo sasvim konkretnu diskusiju, na bazi dokumenata i etnokarata, hrvatska strana je prekinula pregovore, krajem aprila 1991. godine.*

No, Tuđman i Milošević su još ranije uvidjeli da članovi dvije Komisije neće moći postići saglasnost, pa su nastavili svoje tajne separatne razgovore.

Nepouzdani saveznik

Iako pouzdanih informacija o rezultatima dogovora u Karađorđevu nema, ipak se smatra da su tom prilikom Milošević i Tuđman pokušavali da riješe dva pitanja, a to su:

1. Da li će Jugoslavija opstati kao država? U tom kontekstu čini se da su obojica nacionalnih lidera bila saglasna da Jugoslavija ne mora opstati

[25] F. Hartmann, *Milošević*, 128.
[26] Smilja Avramov, *Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije*, Veternik 1997, 140-141.

kao država. To bi, kako se tumačilo, bio Miloševićev ustupak Tuđmanu (Tuđman je smatrao da ako se ne može održati Jugoslavija, onda nije moguće održati ni Bosnu i Hercegovinu);

2. Da li će se svi Srbi živjeti u jednoj državi?, što bi bio Tuđmanov ustupak Miloševiću. U cilju realizacije ovoga problema Kosta Nikolić navodi da je bilo otvoreno i pitanje razmjene teritorija i to tako što bi zapadna Hercegovina bila priključena Hrvatskoj, a Kninska Krajina Bosni i Hercegovini.[27]

Međutim, Miloševiću nije bilo u cilju da do kraja ispoštuje ovaj dogovor. On je bio uvjeren da Bošnjaci nikada neće prihvatiti podjelu Bosne i Hercegovine, pa je radije prihvatio da igra na kartu očuvanja njenog teritorijalnog integriteta, ali u sastavu preostajuće Jugoslavije. Time bi Milošević uspio da realizira obje tačke iz Karađorđeva u svoju korist – svi Srbi bi živjeli u jednoj državi, a Jugoslavija bi opstala, u nešto „okrnjenijem" sastavu. Zato je nastojao da očuva Tuđmanov fokus pažnje na priči o podjeli Bosne i Hercegovine, čime ga je direktno sve intenzivnije uvlačio u sukob sa Bošnjacima.

S druge strane, Tuđman nije previše obraćao pažnju na „bošnjački faktor", računajući da će njegova maxima o „slaganju srpsko-hrvatskih škara" dati efekta. Međutim, pokazalo se da je upravo ta činjenica postala „glavni kamen spoticanja" u realizaciji njegovih ciljeva. To se vidjelo odmah nakon razgovora u Tikvešu, 15. aprila 1991. godine, kada je Tuđman bio mnogo manje optimističan u pogledu podjele Bosne i Hercegovine. O tome svjedoči i Hrvoje Šarinić, koji je bio u pratnji hrvatskog predsjednika, navodeći da su se Milošević i Tuđman pokolebali onog momenta kada su se suočili sa pitanjem pozicije najbrojnijeg naroda u Bosni i Hercegovini. Prema Šarinićevom svjedočenju Milošević je tada iskazao evidentnu bojazan da će Bošnjaci, kao najbrojniji narod, započeti proces stvaranja unitarne države i majorizirati Srbe i Hrvate.[28] Radilo se o Miloševićevoj „dvostrukoj političkoj igri", u kojoj je trebalo zadržati Tuđmanovu zainteresiranost za podjelu Bosne i Hercegovine, što bi – kako je Milošević bio uvjeren – otvorilo perspektivu za realizaciju srpskih hegemonističkih planova na ovome prostoru.

Uvidjevši da je Bosna i Hercegovina suočena sa velikom opasnošću – podjelom koju je forsirao Tuđman i ostankom u sastavu tzv. krnje Jugoslavije,

[27] Vidjeti u: K. Nikolić, *BiH u vreme raspada SFRJ*, 29. S druge strane, jedan od lidera Srba iz Hrvatske Milan Babić tvrdio je upravo suprotno, da mu je Milošević pokazao mapu s ucrtanim djelovima „Krajine", koje je u Karađorđevu obećao prepustiti Hrvatskoj, a zauzvrat će Tuđman njemu pomoći politički eliminirati Antu Markovića. Navedeno prema: I. Lučić, *Karađorđevo*, 14 i 15.

[28] *Dogovoreni rat II*, Iskaz Hrvoja Šarinića na sudu Haškog tribunala. Na razgovorima u Tikvešu Milošević je upozoravao Tuđmana na demografske odnose u Bosni i Hercegovini i tvrdio da su „Muslimani jedno veliko zlo, jer hoće da ostvare dominaciju stvarajući unitarnu Bosnu i Hercegovinu". Na tom stanovištu bio je i Tuđman, koji je na povratku iz Tikveša saopštio Hrvoju Šariniću ovaj Miloševićev stav i zaključio da „ima nešto u tome" (u slobodnom tumačenju: da treba razmisliti o ovim Miloševićevim tvrdnjama, op. A.V).

što je bio Miloševićev krajnji cilj – bošnjačka politika je reagovala. Alija Izetbegović je 6. juna 1991. godine predstavio *Platformu o budućoj jugoslovenskoj zajednici*, koju su sačinili on i makedonski predsjednik Kiro Gligorov. Prema ovom prijedlogu Jugoslavija bi se organizirala kao asimetrična federacija, u kojoj bi Srbija i Crna Gora bile u federaciji, Hrvatska i Slovenija suverene i autonomne koliko bi njima odgovaralo, a Bosna i Hercegovina i Makedonija polusamostalne s mogućnošću konfederativnog povezivanja sa drugim republikama.[29] Međutim, Platforma je naišla na žestoku kritiku srbijanskih medija i političke javnosti, jer je podrazumjevala da pravo na otcjepljenje imaju samo narodi u republikama, a ne cijeli jedan narod. Zbog toga je Milošević još aktivnije počeo da radi na realizaciji plana o srpsko-bošnjačkom dogovoru, kojim bi zadržo cijelu Bosnu i Hercegovinu u sastavu preostajuće Jugoslavije.

Trojni sastanak između Miloševića, Tuđmana i Izetbegovića, koji je održan u Splitu 12. juna 1991. godine – samo nekoliko dana poslije obznanjivanja Platforme – pokazuje da je Milošević već pravio vidljivi zaokret u pristupu jugoslovenskoj krizi. Naime, samo jedan dan pred ove razgovore, Milošević se tajno sastao sa Dobricom Ćosićem, Borisavom Jovićem i Radovanom Karadžićem, u Beogradu, gdje je zaključeno da „mi (misli se na srpsku stranu, op. A.V.) želimo očuvanje Jugoslavije, u okviru toga i Bosne i Hercegovine, ne želimo ničiju podjelu (podvukao A.V), niti veliku Srbiju, ali nećemo ni da se srpski narod silom izvodi iz Jugoslavije".[30] Naravno, ovaj put srbijansko rukovodstvo je kalkulisalo sa pozicijom Bosne i Hercegovine – ukoliko se Hrvatska odvoji od Jugoslavije trebalo je po svaku cijenu zadržati Bosnu i Hercegovinu. Upravo bi ta „Krnja Jugoslavija", sa srpskom dominirajućom većinom, predstavljala realizaciju tzv. Velike Srbije. To je Milošević i potvrdio kada je, nakon sastanka u Splitu, obavio tajne konsultacije sa Radovanom Karadžićem i sugerisao mu da „vaš stav (Karadžićev, op. A.V) treba da bude da ste protiv cijepanja i da tražite da Bosna ostane u Jugoslaviji".[31] Upravo je to utjecalo na političke predstavnike bosanskohercegovačkih Srba, koji su nakon toga izašli u javnost i osudili navedenu Platformu kao „razbijačku".[32]

Kao što se može vidjeti iz navedenog, Milošević je poslije obznanivanja *Platforme o budućoj jugoslovenskoj zajednici* napravio potpuni zaokret i – odustajući od sporazuma u Karađorđevu – započeo sa sprovođenjem politike zadržavanja cijele Bosne i Hercegovine u okvirima srpskih nacionalnih

[29] K. Nikolić, *BiH u vreme raspada SFRJ*, 30.
[30] Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, drugo izdanje, Kragujevac 1996, 337.
[31] Opširnije u: Robert J. Donia, *Radovan Karadžić – uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2016, 84. (dalje: R. J. Donia, *Radovan Karadžić*).
[32] Zanimljivo je da su politički predstavnici Crne Gore predvođeni Momirom Bulatovićem podržali ovu Platformu, jer su smatrali da će „u ovako užarenoj političkoj atmosferi, onaj ko odbije kompromis biti označen krivcem za sve i svašta". Opširnije u: Momir Bulatović, *Pravila ćutanja*, Beograd 2004, 34.

interesa.[33] U tom cilju je vodio i razgovore sa Adilom Zulfikarpašićem, liderom Muslimanske bošnjačke organizacije (MBO), koji je zagovarao sporazum sa Srbima, „jer Muslimani i Srbi žive izmješani na najvećem dijelu Bosne i Hercegovine, pa bi se eventualni sukob najpogubnije odrazio upravo na ova dva naroda".[34] Sumnjajući da je njegov sagovornik iz Karađorđeva postao „socius incertus" (nepouzdan saveznik) Tuđman je kontaktirao političke predstavnike Bošnjaka u Sarajevu. Cilj mu je bio da ispita stav bošnjačkih predstavnika o eventualnom ostanku Bosne i Hercegovine u tzv. krnjoj Jugoslaviji. Prema listu *Oslobođenje*, od 2. augusta 1991. godine, Tuđman je nakon dobivenih informacija saopštio da mu je od „glavne muslimanske organizacije poručeno da je Izetbegović odbio potpisati već pripremljeni sporazum između Srbije i Muslimana".[35]

Povratak povjerenja

Međutim, iako je Tuđman dobio pozitivan odgovor od strane bošnjačkih političara on je ipak nastavio da istrajava na politici podjele Bosne i Hercegovine. O tome svjedoči i njegov sastanak sa srpskim i hrvatskim članom bosanskohercegovačkog predsjedništva, Nikolom Koljevićem i Franjom Borasom, u Zagrebu 8. januara 1992. godine, na kojem se razgovaralo o razgraničavanju srpske i hrvatske interesne sfere u Bosni i Hercegovini.[36] Naime, nakon što je Nikola Koljević izložio srpski ugao gledanja na odnose u Bosni i Hercegovini i za početak njenog preustroja predložio izmjenu općina, odnosno izdvajanje srpskih i hrvatskih mjesnih zajednica iz onih općina u kojima je bošnjački narod u većini, te njihovo povezivanje sa ostatkom „nacionalnog teritorija", predloženo je i novo društveno-političko uređenje Bosne i Hercegovine. U tom kontekstu dio razgovora je tekao na sljedeći način:[37]

[33] Politici podjele Bosne i Hercegovine Milošević se vratio kasnije, kada je uvidio da – nakon izlaska Slovenije, Hrvatske i vrlo izvjesno Makedonije iz Jugoslavije – bošnjačka strana ne prihvata ostanak Bosne i Hercegovine u tzv. Krnjoj Jugoslaviji (sa Srbijom i Crnom Gorom). Na takvu državnu zajednicu je većina bošnjačkih političkih, vjerskih i intelektualnih autoriteta gledala kao na „Veliku Srbiju", u kojoj bi bošnjački narod bio bio izložen asimilaciji i diskriminaciji.

[34] Radilo se o tzv. Beogradskoj inicijativi, koja nije prihvaćena od većine Bošnjaka. Opširnije u: R. J. Donia, *Radovan Karadžić*, 85.

[35] *BiH i Bošnjaci u politici i praksi dr. F. Tuđmana*, „BiH i srpska politika", Oslobođenje, 2. august, 1991.

[36] K. Nikolić, *BiH u vreme raspada SFRJ*, 61-83; Također u: J. Zovak, *Rat u Bosanskoj Posavini*, 58. Na ovom sastanku su, osim članova bosanskohercegovačkog Predsjedništva Nikole Koljevića i Franje Borasa, bili još i politički predstavnici Republike Hrvatske: Franjo Tuđman, Josip Manolić, Zvonko Lerotić, Gojko Šušak i Milan Ramljak.

[37] *Isto*, Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana i suradnika sa članovima Predsjedništva Bosne i Hercegovine, gospodinom prof. Nikolom Koljevićem i gospodinom Franjom Borasom, održanog 8. siječnja 1992. godine u Zagrebu, 73-74.

BORAS FRANJO: Ovaj prijedlog gospodina Koljevića, ja shvaćam ovako: – U Bosni i Hercegovini formirale bi se tri države.
JOSIP MANOLIĆ: Tri konfederalne države?
BORAS FRANJO: Konfederalne, da, dakle, sa svim atributima državnosti.
KOLJEVIĆ NIKOLA: Sa konfederalnim ugovorom, da.
BORAS FRANJO: Da, jeste, i bilo bi to, između ostalog, Hrvatska država Bosne i Hercegovine. (Jeste.) Da li bi se tako zvala, ili tako slično, sa vjerojatno dvije regije, odvojene dvije regije.
KOLJEVIĆ NIKOLA: Republika Hrvatska Bosna i Hercegovina.
BORAS FRANJO: Dvije regije, odvojene dvije regije, jer ne bi mogle biti ove geografski iz raznoraznih razloga. I sada ta Hrvatska država Bosne i Hercegovine zaključuje konfederativni ugovor sa ostale dvije države Bosne i Hercegovine... (Jeste.) srpskom, i muslimanskom. Jer, imamo mi ko je šta dao u taj ugovor, zajednički, jer nebo, nebo se ne može podijeliti. Ne može se ni transport, odnosno ne može se ni cestovni promet, i ni željeznički promet se ne može podijeliti, riječni promet. Znači, imali bi šta putem toga konfederativnog ugovora, da na nivou konfederacije Bosne i Hercegovine prenesemo u zajedničke te institucije. A, isto tako država, Hrvatska država Bosne i Hercegovine potpuno samostalno prenosi neke poslove od zajedničkog interesa sa Republikom Hrvatskom. Pa, čak možemo to da prenesemo na Republiku Hrvatsku – vanjsko zastupanje, zajedničke te institucije vanjskoga zastupanja, obrane, monete čak. Evo, ja to tako polazim od toga (...)
PREDSJEDNIK: Znam, ali tu ćemo se sresti na tome području, na tom području ćemo se sresti sa pitanjima, i u tom smislu treba ići. Ali ćemo se sresti sa problemom jednog rješenja koje je definitivno (...) Prema tome, to je problem koji će u ovom smislu ići, ali pripremati jedno rješenje, koje će biti definitivno, trajno, za pretpostavku, za, ne samo normalan, nego dobrosusjedski suživot i hrvatskog i srpskog naroda.

Indikativna je činjenica da su se ovi razgovori vodili tri mjeseca poslije odluke Skupštine Bosne i Hercegovine da krene putem prema nezavisnosti i samo jedan dan prije proglašenja tzv. Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine.[38] Navedeni razgovori u Zagrebu bacaju novo svjetlo na ukupne

[38] Skupština Bosne i Hercegovine je 14. oktobra 1991. godine usvojila *Rezoluciju o nezavisnosti*. U ovom dokumentu je prokazana jasna namjera Bosne i Hercegovine da krene putem nezavisnosti. Svoj stav o suverenitetu Bosne i Hercegovine, Skupština je definisala 15. oktobra 1991. kada su usvojeni *Memorandum* (*Pismo o namjerama*) i *Platforma o položaju Bosne i Hercegovine*. Sam tok sjednice na kojoj se glasalo o *Platformi o položaju Bosne i Hercegovine* propratile se žučne diskusije i prijetnje od strane poslanika SDS-a. Incident je napravio predsjednik SDS-a Radovan Karadžić, kada je izašao za govornicu i zaprijetio Bošnjacima nestankom. Na ovakve ratnohuškačke poruke reagovao je predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović, koji je rekao da „takvu Jugoslaviju kakvu hoće gospodin Karadžić neće više niko, osim srpskog naroda“. U nastojanju da spriječe nezavistan put Bosne i Hercegovine, poslanici SDS-a i Srpskog pokreta obnove (SPO) su izazvali opštu krizu, kada su 18. oktobra 1991. godine usvojili protivzakonitu *Odluku o sprovođenju plebiscita srpskog naroda*. Nakon toga ove snage su

događaje koji su se desili neposredno prije proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Naime, iako su hrvatski poslanici u oktobru 1991. godine, u Skupštini Bosne i Hercegovine, podržali *Memorandum* (*Pismo o namjerama*) i *Platformu o položaju Bosne i Hercegovine*, razgovori u Zagrebu pokazuju da su tri mjeseca poslije toga stavovi hrvatskog predsjednika i srpske strane bili identični. Tako je – na konstataciju Nikole Koljevića da su bosanski Srbi izdvojili svoju Skupštinu u Bosni i Hercegovini i da će sutra proglasiti „Srpsku Republiku", te da to isto očekuje od hrvatskih poslanika u Skupštini Bosne i Hercegovine – Tuđman odgovorio sljedeće: „(...) kada ste vi izdvojili svoju Srpsku Skupštinu, i kada idemo ovdje onda je normalno da se i HDZ-ovski, da se hrvatski zastupnici isto tako (ponašaju, op. A.V). To je logika stvari, u tome smislu".[39]

Bio je to početak povratka međusobnog povjerenja između ključnih aktera iz Karađorđeva i Tiveša. Međutim, dva mjeseca kasnije – kada je Bosna i Hercegovina na referendumu 1. marta 1992. godine izglasala nezavisnost i kada je nakon toga uslijedila agresija – bilo je sasvim jasno da je njezin ostanak u preostajućoj Jugoslaviji nemoguć.[40] Postavlja se pitanje: Zašto je Tuđman, nakon januarskog sastanka u Zagrebu i postignute saglasnosti sa srpskom stranom, ipak prihvatio da podrži nezavisnost Bosne i Hercegovine? Prije davanja odgovora na ovo pitanje mora se obratiti pažnja na jedan vrlo važan aspekt navedenih dešavanja. Naime, radi se o tome da je Tuđman – nakon što je započela agresija na Republiku Hrvatsku - uvidio da se Milošević ne drži dogovorenog u Karađorđevu, nego da mu je glavni cilj objediniti sve Srbe u jednoj državi, što je

nastavile da djeluju vaninstitucionalno i protivzakonito, pa su 24. oktobra 1991. godine konstituisale tzv. Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Na nelegalnom plebiscitu srpskog naroda, održanom 9. i 10. novembra 1991. godine, potvrđena je odluka tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini „o ostanku u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i Zapadnim Sremom, te sa drugima koji se za ostanak izjasne". Dana 11. decembra 1991. godine ova nelegalna Skupština je usvojila *Preporuke o osnivanju skupština opština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*. Bio je to još jedan u nizu udara predstavnika bosanskohercegovačkih Srba na teritorijalni integritet i ustavno-pravni poredak u Bosni i Hercegovini. Već u januaru sljedeće godine SAO su obuhvatale 32.222 km^2 (62,94%) teritorije Bosne i Hercegovine. Ohrabrene neodlučnim i nesnalažljivim djelovanjem zvaničnih organa Republike, Skupština srpskog naroda je 9. januara 1992. godine usvojila *Deklaraciju o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*. U tekstu ove Deklaracije jasno je naglašeno da se „Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini nalazi u sastavu Savezne države Jugoslavije, kao njena federalna jedinica". Na ovaj evidentni državni udar, reagovao je Ustavni sud Bosne i Hercegovine koji je referendum srpskog naroda proglasio ništavnim, „jer samo Skupština SR Bosne i Hercegovine može donijeti odluku o raspisivanju republičkog referenduma". Navedene protivzakonske postupke SDS-a osudili su Predsjedništvo i Vlada SR Bosne i Hercegovine. Opširnije u: A. Velagić, *Dok su gorjele buktinje*, 291-296.

[39] K. Nikolić, *BiH u vreme raspada SFRJ*, 79.

[40] Pojašnjavajući svoj stav o ratnim nedaćama koje su zadesile Bosnu i Hercegovinu, tadašnji predsjednik Republike Slovenije Milan Kučan je izjavio da se „nije vodio rat u Bosni Hercegovini nego rat protiv Bosne i Hercegovine". Upravo zbog toga što se vodio protiv Bosne i Hercegovine ovaj rat nije bio građanski rat, nego agresija na međunarodno priznatu i suverenu državu. *Dogovoreni rat I*, Izjava Milana Kučana, od 47 min i 8 sek do 47 min i 30 sek.

svakako podrazumijevalo cijelu Bosnu i Hercegovinu u sastavu preostajuće Jugoslavije. No i pored toga, Tuđman nije odustajao od podijele Bosne i Hercegovine. Cilj je ostao isti, samo je izmijenio način njegove realizacije. Naime, Tuđman je uvidio da bi taj cilj lakše ostvario ukoliko bi podržao nezavisnost Bosne i Hercegovine, u onom obliku koji ne bi spriječavao njezinu podjelu. Zbog toga je nastojao suverenitet Bosne i Hercegovine – koji je usko povezan sa njezinom nezavisnošću – izmjestiti sa države na njezine narode. Prema tome, samo ukoliko bi Bošnjaci, Srbi i Hrvati postali nosioci državnog suvereniteta obezbijedili bi se preduslovi za podjelu Bosne i Hercegovine. U tom cilju, Tuđman je 2. februara 1992. godine smijenio rukovodstvo HDZ-a Bosne i Hercegovine na čelu sa probosanski orjentiranim Stjepan Kljujićem i podržao separatističku struju koju je predvodio Mate Boban. Sedam dana kasnije, 9. februara sazvan je Središnji odbor HDZ-a BiH u Livnu koji je zauzeo stav da predviđeno referendumsko pitanje, koje je glasilo: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?", ne odgovara hrvatskim nacionalnim interesima. Zbog toga je u Livnu prihvaćeno drugačije referendumsko pitanje, koje je glasilo: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda, hrvatskog, muslimanskog i srpskog u njihovim nacionalnim područjima (kantonima)?" Ovo tzv. „livanjsko pitanje" je do kraja razobličilo Tuđmanovu politiku prema Bosni i Hercegovini. Bilo je sasvim jasno da je hrvatska politika prihvatala prijenos državnog suvereniteta na njezine narode i uređenje Bosne i Hercegovine kao državna zajednica konstitutivnih i suverenih naroda na njihovim nacionalnim područjima.[41] Ovakvo uređenje stvaralo je mogućnosti da se hrvatsko nacionalno područje izdvoji iz Bosne i Hercegovine. No, ovaj plan je teško bilo sprovesti, jer je postojala opravdana bojazan da ovako formulisano pitanje neće prihvatiti Bošnjaci. To bi ujedno značilo i evidentnu mogućnost ostanka Bosne i Hercegovine u „krnjoj Jugoslaviji". Zbog toga je hrvatska politika djelimično popustila – odustalo se od „livanjskog pitanja", ali ne i od njegove implementacije u praksi.[42] Ovakav razvoja događaja zatekao je Miloševića, jer je on bio ubijeđen da Tuđman nikada neće prihvatiti nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Kada je uvidio da od cijele Bosne i Hercegovine u sastavu preostajuće Jugoslavije neće biti ništa, Milošević se ponovo – ovaj put iskreno –

[41] Rješenja iz tzv. livanjskog pitanja dominirala su i tokom razgovora bosanskohercegovačkih delegacija u Lisabonu i Sarajevu (februara i marta 1992). Tada je prvi put bio utvrđen etnički model unutrašnje reorganizacije Bosne i Hercegovine. Današnje tendencije aktuelne hrvatske politike u Bosni i Hercegovini ide upravo u skladu sa ponuđenim rješenjima iz tzv livanjskog pitanja.

[42] Odmah nakon izglasavanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, na bosanskohercegovačkim područjima pretežno naseljenih hrvatskim narodom, započelo je administrativno zaokruživanje „Hrvatskih autonomnih oblasti" (HAO). Razmatrajući političke okolnosti oko „livanjskog pitanja" Ivo Komšić je konstatirao da je ono u suštini poručivalo Bosancima i Hercegovcima sljedeće: „Možete se izjasniti za islazak BiH iz Jugoslavije, ali ne možete konstituirati BiH kao samostalnu državu". Ivo Komšić, *Tuđmanov Haški profil. Udruženi zločinački poduhvat na BiH*, Sarajevo 2021, 56.

vratio politici njezine podjele. Tuđman je samo to i čekao. Nakon 1. marta – bez zakulisnih političkih igara – Tuđman i Milošević su konkretizirali svoje planove, nastojeći da u novonastalim ratnim okolnostima implementiraju stare dogovore. Tako se od proljeća 1992. godine Republika Bosna i Hercegovina ponovo našla u „škarama" dva hegemonistička projekta – velikosrpskog i velikohrvatskog. Ove velikodržavne pretenzije našle su svoj izraz na tlu Bosne i Hercegovine u sporazumu Karadžić – Boban, koji je potpisan u Gracu, 6. maja 1992. godine.[43]

Zaključak

Dosadašnja historiografija još uvijek nije na adekvatan način tretirala pitanje sporazuma između Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana, u Karađorđevu i Tikvešu 1991. godine. Razlog tome nalazi se u činjenici da ovi razgovori nikada nisu zabilježeni. Zbog toga se ova problematika može izučavati jedino kroz iskaze i svjedočenja raznih aktera, koji su sudjelovali u političkim pregovorima 90-ih godina XX stoljeća. No, ovo pitanje je prevažno ne samo sa aspekta proučavanja moderne historije Bosne i Hercegovine nego i u kontekstu naučno dokazivog, kojim se potvrđuje uzročno-posljedična veza dugog kontinuiteta. Tako ćemo paradigmu razgovora iz Karađorđeva i Tikveša pronaći u ranijim srpsko-hrvatskim sporazumima tokom XX stoljeća i uvidjeti da je

[43] Radovan Karadžić (u potpisanom dokumentu naslovljen kao predstavnik Srpske državne zajednice) i Mate Boban (u potpisanom dokumentu naslovljen kao predstavnik Hrvatske nacionalne zajednice) su u Gracu konkterizirali određena pitanja i potpisali podjelu Bosne i Hercegovine, uz međusobnu obustavu svih neprijateljstava. Formiranjem „Srpskih autonomnih oblasti" (SAO – Bosanska krajina, Sjeverna Bosna, Sjeveroistočna Bosna, Hercegovina) i „Hrvatskih autonomnih oblasti" (HAO – Bosanska Posavina, Usora, Srednja Bosna, Herceg Bosna) izvršen je otvoreni udar na ustavno-pravni poredak Bosne i Hercegovine i postale tipičan velikosrpski i velikohrvatski izraz na njenom teritoriju. Nakon sastanka u Gracu održan je novi sastanak 5. i 26. oktobra 1992. godine, na kojem je učestvovao general tzv. Vojske Republike Srpske Ratko Mladiće i delegecija tzv. Herceg Bosne u kojoj su bili: Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak i Milivoj Petković, kako bi na terenu konkretizirali sporazum Karadžić-Boban. Namjere i cilj ovih pregovora najeklatantnije je predočio Slobodan Praljak kada je izjavio: „Cilj je Banovina, a Muslimani mogu da dobiju svoj kanton da bi imali gdje odseliti". Vidi u: Meldijana Arnaut Haseljić, Udruženi zločinački poduhvat – Bosna i Hercegovina u hrvatskom velikodržavnom projektu, *Historijski pogledi*, god. III, br. 4, Tuzla 2020, 240-266. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.4.240).
Također vidi u: *Behar*, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 1, Zagreb, srpanj-kolovoz, 1992, 15.
Također vidi u: *Transkripti iz Haaga: Stjepan Mesić*, 4-5.
Dajući iskaz pred Haaškim sudom Stjepan Mesić se osvrnuo i na sporazum u Gracu, o kojem je rekao sljedeće:

> *Upitao sam Matu Bobana šta mi može reći o ovom susretu. On je odgovorio: Ne mnogo, nije puno toga dogovoreno na sastanku, ali sad bar znamo da su Hrvati i Srbi raščistili sve dileme i da nema više spornih tema. Uopće ne postoji dalji razlog za sukob između Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini.*

njihova zajednička matrica apsolutno potiranje Bošnjaka kao nacije i Bosne i Hercegovine, ne samo kao države, nego i kao administrativno-teritorijalnog pojma. Iako je prema načelnom sporazumu Tuđman-Milošević u Karađorđevu bilo predviđeno stvaranje „muslimanske državice" to apsolutno ništa ne mijenja na stvari, jer je svima – ne samo u Jugoslaviji nego i izvan nje – bilo jasno da jedna takva „državica" nikada ne bi mogla zaživjeti kao stvarni državno-politički organizam u Evropi. Stoga se podrazumjeva opravdanim stav bošnjačke politike toga doba da odbaci različite političke mantre o priklanjanju Bošnjaka Miloševiću i „Krnjoj Jugoslaviji" ili o stvaranju zasebne „muslimanske državice", kao ostatka ostataka nastalih nakon eventualnog srpsko-hrvatskog dogovora o podjeli Bosne i Hercegovine.

Summary

Historiography to date has not yet adequately addressed the issue of the 1991 agreement between Slobodan Milosevic and Franjo Tudjman in Karadjordjevo and Tikves. The reason for this lies in the fact that these conversations were never recorded. Therefore, this issue can be studied only through the testimonies and testimonies of various actors, who participated in the political negotiations of the 90s of the 20th century. However, this question is important not only from the aspect of studying the modern history of Bosnia and Herzegovina, but also in the context of scientifically provable, which confirms the cause-and-effect relationship of long continuity. Thus, we will find the paradigm of talks from Karadjordjevo and Tikves in earlier Serbo-Croatian agreements during the 20th century and see that their common matrix is the absolute suppression of Bosniaks as a nation and Bosnia and Herzegovina, not only as a state but also as an administrative-territorial concept. Although, according to the Tudjman-Milosevic agreement in principle, the creation of a "Muslim state" was envisaged in Karadjordjevo, this does not change anything, because it was clear to everyone - not only in Yugoslavia but also abroad - that such a "state" could never come to life as a real state-political organism in Europe. Therefore, the position of Bosniak politics of that time is justified to reject various political mantras about the adherence of Bosniaks to Milosevic and „Krnja Yugoslavia" or about the creation of a separate "Muslim state", as the remnants of the possible Serbo-Croat agreement on the division of Bosnia and Herzegovina.

However, although the agreements on the partition of Bosnia and Herzegovina failed in 1991, Slobodan Milosevic seems to have outwitted his interlocutor. It is indicative that Milosevic's offers to divide Bosnia and Herzegovina came at the very moment when Tudjman proposed the establishment of a Yugoslav confederation for three years, for which he had the support of Bosniak representatives and other political actors in Yugoslavia (except Serbian politicians). However, by agreeing to Milosevic's game,

Tudjman not only gave up his proposal for a Yugoslav confederation, but also lost the trust of Bosniak political representatives. In this way, the front against Serbian hegemony in Yugoslavia was significantly weakened, which was the ultimate goal of Milosevic's talks with Franjo Tudjman in Karadjordjevo and Tikves in 1991.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Nikolić Kosta, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 2011.
2. *Svjedočenje Ante Markovića u Hagu, Dokazni predmet broj: Jovićeva knjiga.* https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-markovic.htm.
3. *Transkripti iz Haaga: Stjepan Mesić građanin svjedok u postupku protiv Tihomira Blaškića a na strani tužiteljstva pred Haaškim sudom 16. do 19. ožujka 1998.* https://7dnevno.hr/izdvajanja/izdvojeno/haaski-transkripti-stjepan-mesic-gradanin-svjedok-u-procesu-protiv-tihomira-blaskica-na-strani-tuziteljstva-pred-haskim-sudom-16-19-ozujka-1998-godine/.

YouTube:

1. *Dogovoreni rat (drugi dio)*, Iskaz Hrvoja Šarinića na sudu Haškog tribunala.
2. *Dogovoreni rat (prvi dio)*, Izjava Milana Kučana.

Novine/Newspaper:

1. *Behar*, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 1, Zagreb, srpanj-kolovoz, 1992
2. *Finacial Times*, 10. juli 1991.
3. *La Figarou* (citirano prema „Novom listu"), 26. rujan 1995.
4. *Oslobođenje*, 2. august 1991. i 20. studeni 1996.
5. *The Times*, 12. i 13. juli 1991.

Knjige/Books:

1. Avramov Smilja, *Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije*, Veternik 1997.
2. Bilandžić Dušan, *Povijest izbliza: Memoarski zapisi*, Zagreb 2006.
3. Bulatović Momir, *Pravila ćutanja*, Beograd 2004.
4. Čekić Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo 2004.
5. Donia Robert J, *Radovan Karadžić – uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2016.
6. Hartmann Florence, *Milošević – dijagonala luđaka*, Zagreb 2002.
7. Jović Borisav, *Poslednji dani SFRJ*, drugo izdanje, Kragujevac 1996.
8. Komšić Ivo, *Tuđmanov Haški profil. Udruženi zločinački poduhvat na BiH*, Sarajevo 2021.
9. Matković Hrvoje, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1995.
10. Mesić Stjepan, *Kako je srušena Jugoslavija*, Zagreb 1994.
11. Stambolić Ivan, *Koren zla*, Beograd 2002.

12. Šarinić Hrvoje, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*, Zagreb 1999.
13. Velagić Adnan, *Dok su gorjele buktinje*, Mostar 2020.
14. Zimmermann Wareen, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd 2003.
15. Zovak Jerko, *Rat u Bosanskoj Posavini 1992*, Slavonski Brod 2009.

Članci/Articles:

1. Mamula Branko, Uzroci i posljedice ratova u Jugoslaviji 1991-2001, *Zbornik saopštenja i diskusija sa Okruglog stola*, Beograd, 2001. i 2002.
2. Lučić Ivo, Karađorđevo: politički mit ili stvarnost?, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2003.
3. Haseljić Arnaut Meldijana, Udruženi zločinački poduhvat – Bosna i Hercegovina u hrvatskom velikodržavnom projektu, *Historijski pogledi*, god. III, br. 4, Tuzla 2020, 240-266. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.4.240).

Dr. sc. Merisa KAROVIĆ-BABIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: merisa.karovic@gmail.com

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:341.31:341.322.5(497.6 Sarajevo)"1992" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.260

SARAJEVO, 2. I 3. MAJ 1992. GODINE ŽRTVE, INTERPRETACIJE, MANIPULACIJE[1]

Apstrakt: *Zanemarujući historijski kontekst opisa događaja u gradu koji je već gotovo mjesec dana bio pod opsadom, polemike oko 2. i 3. maja 1992. godine, koje se isključivo odnose na pogibiju pripadnika Jugoslavenske narodne armije (JNA) na različitim lokalitetima u gradu uključujući i Dobrovoljačku ulicu traju u kontinuitetu. Građani Sarajeva ubijeni tokom ta dva dana nigdje se ne spominju, a sjećanje na njih nije uvršteno u okvire zvanične memorijalizacije opsade grada.*

Također, u okviru interpretacije zbivanja u Dobrovoljačkoj ulici, uočljiva je kontinuirana strategija sa ciljem da se svi poginuli pripadnici JNA krajem aprila i početkom maja povežu sa događajima u Dobrovoljačkoj, odnosno da se potpuno zakamufliraju prethodni napadi na grad i učešće JNA u istim. Stoga nam je bilo važno da u prvom dijelu rada ukažemo na dokumente Komande 2. vojne oblasti koje se odnose na učešće JNA u ukopavanju artiljerijskih položaja oko grada, doprinosu u podjeli sarajevskih općina po nacionalnom ključu, predislokaciji naoružanja na „sigurnija područja“, gdje je srpsko stanovništvo činilo apsolutnu etničku većinu, početku napada na grad, prve žrtve tokom mjeseca aprila, kao i granatiranje, i paljevinu stambenih, kulturno-historijskih, vjerskih, privrednih i drugih objekata u gradu. Svi događaji koji su prethodili samoj opsadi Sarajeva, od jeseni 1991, uključujći i rat u Hrvatskoj, a poslije i okupaciju bosanskohercegovačkih gradova, doprinijeli su tome da se, od strane građana Sarajeva i svih probosanskih snaga, JNA percipira kao neprijateljska vojska. Granatiranje Sarajeva oruđima i oružjima prethodno ukopanim na brdima i planinama oko grada posebno je doprinijelo još većem animozitetu prema JNA od strane građana Sarajeva. U

[1] Zahvaljujem se *Ministarstvu za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona* na podršci za projekat *Sarajevo: Prvih 150 dana okupacije i opsade - Zločini bez kazne*. Projekat je realizovan u 2022. i 2023. godini. Posebnu zahvalnost iskazujem kolegici mr. Elviri Toković, operativnoj saradnici Instituta, za temeljit i predan rad na ovom projektu. Ovaj rad predstavlja jedan segment istraživanja navedene teme.

glavnom dijelu rada govorit će se o hronološkom slijedu zbivanja u gradu tokom 2. i 3. maja 1992. godine, uličnim borbama na više mjesta u gradu, uključujući lokacije kao što su Dom JNA, Marin Dvor i Skenderija, kod Narodnog pozorišta, UPI-jeve zgrade, Radničkog univerziteta Đuro Đaković (danas: Bosanski kulturni centar – BKC), kafića Estrada, ispred Komande Druge vojne oblasti, i u konačnici Dobrovoljačkoj ulici. Također, u ovom dijelu rada bit će govora i o svim drugim lokacijama na kojima su se vodile borbe, kao i granatiranju, pješadijskom i snajperskom djelovanju po civilnim objektima u gradu, što je za posljedicu imalo žrtve među civilnim stanovništvom.

Na brojnim internet stranicama kruže podaci o 42 pripadnika JNA koja su poginula u Dobrovoljačkoj ulici, te se na dan obilježavanja godišnjice uvijek govori o tom broju. No, komparacijom sa zvaničnim izvorima, analizirali smo koliko pripadnika JNA je uistinu poginulo u Dobrovoljačkoj ulici, koliko na drugim lokacijama gdje su se vodile ulične borbe, tokom napada na grad, kao i koliko imena sa pomenutog spiska je nepotpunog identiteta, sa nepoznatom lokacijom i vremenom pogibije.

U radu će također, na osnovu više različitih primarnih historijskih izvora, oslanjajući se na već interpretirani kontekst zbivanja u gradu, biti predstavljene lokacije i identitet poginulih pripadnika TO RBiH kao i ubijenih civila u gradu tokom drugog i trećeg maja 1992. godine. U pogledu navedenog, korišteno je više naučnih metoda, uz dominaciju analitičko-dokumentacione i komparativne obrade primarnih i sekundarnih izvora različite provenijencije, statističke obrade podataka, metode intervjua, sa posebnim osvrtom na nekoliko ciljnih grupa ispitanika ključnih za rekonstrukciju i kontekstualizaciju navednih događaja.

U završnom poglavlju ćemo se baviti (ne)procesuiranjem zločina, uključujući i one najteže počinjene nad civilnim stanovištvom i civilnim objektima počinjenim u Sarajevu u periodu od 5. aprila do početka maja 1992. godine.

Ključne riječi: *Sarajevo, opsada, 2. i 3. maj 1992, zločini, civili, granata, snajper, Skenderija, TO RBiH, JNA, Dobrovoljačka ulica.*

SARAJEVO, MAY 2ND AND 3RD, 1992. VICTIMS, INTERPRETATIONS, MANIPULATIONS

Abstract: *Ignoring the historical context of the events in a city that had been under siege for nearly a month, the debates surrounding May 2nd and 3rd, 1992, which exclusively focus on the deaths of members of the Yugoslav People's Army (JNA) at various locations in the city, including Dobrovoljacka Street, continue without interruption. The citizens of Sarajevo killed during*

those two days are nowhere mentioned, and their memory is not included in the official memorialization of the city's siege.

Furthermore, within the interpretation of the events on Dobrovoljacka Street, there is a noticeable continuous strategy aimed at connecting all the deceased JNA members at the end of April and the beginning of May with the events on Dobrovoljacka Street, effectively camouflaging the previous attacks on the city and the involvement of the JNA in them. Therefore, it was important for us in the first part of our work to point to documents from the Command of the 2nd Military District related to the participation of the JNA in digging artillery positions around the city, their role in the division of Sarajevo's districts along national lines, the relocation of weaponry to „safer areas“ where the Serbian population constituted an absolute ethnic majority, the initiation of the attack on the city, the first casualties in April, as well as the shelling and the burning of residential, cultural-historical, religious, economic, and other facilities in the city. All events that preceded the actual siege of Sarajevo, starting from the autumn of 1991, including the war in Croatia and the subsequent occupation of Bosnian cities, contributed to the perception of the JNA as an enemy force by the citizens of Sarajevo and all pro-Bosnian forces. The shelling of Sarajevo with weaponry and armaments previously positioned on the hills and mountains around the city, in particular, intensified the animosity towards the JNA from the citizens of Sarajevo.

The main part of the work will address the chronological sequence of events in the city during May 2nd and 3rd, 1992, street battles in multiple locations in the city, including sites such as the JNA House, Marin Dvor, Skenderija, in front of the National Theater, UPI building, Workers' University Djuro Đakovic (now: Bosnian Cultural Center - BKC), Estrada café, in front of the Command of the 2nd Military District, and ultimately Dobrovoljacka Street. This section will also discuss all other locations where battles took place, as well as the shelling, infantry and sniper activities directed towards civilian objects in the city, which resulted in casualties among the civilian population.

Numerous internet sources contain information about 42 JNA members who perished on Dobrovoljacka Street, and this number is always mentioned on the anniversary of the event. However, through a comparison with official sources, we have analyzed how many JNA members genuinely died on Dobrovoljacka Street, how many died at other locations where street battles took place during the city's attack, and how many names on the mentioned list have incomplete identities with unknown locations and times of death.

Additionally, based on multiple primary historical sources and relying on the previously interpreted context of events in the city, the work will present the locations and identities of the killed members of the Territorial Defense of Bosnia and Herzegovina, as well as civilians who were killed in the city during May 2nd and 3rd, 1992. Various scientific methods were employed for this purpose, with an emphasis on analytical-documentary and comparative processing of primary and secondary sources of diverse origin, statistical data

analysis, interview methods, particularly focusing on several target groups of interviewees crucial for the reconstruction and contextualization of these events.

In the final chapter, we will address the (non-)prosecution of crimes, including the most serious crimes committed against the civilian population and civilian facilities in Sarajevo from April 5th to the beginning of May 1992.

Key words: *Sarajevo, siege, May 2nd and 3rd, 1992, crimes, civilians, shelling, snipers, Skenderija, Territorial Defense of Bosnia and Herzegovina (TO RBiH), Yugoslav People's Army (JNA), Dobrovoljacka Street*.

Uvod – metodologija istraživanja

U okviru kulture sjećanja na opsadu, pitanje ubijenih građana Sarajeva 2. i 3. maja 1992. godine nigdje nije inkorporirano kao sastavni dio nekog spomen-obilježja, niti žrtve koje su ubijene ili poginule tokom ta dva dana zauzimaju mjesto u medijskom prostoru ili obilježavanju. Ipak, posljednju deceniju, pripadnici organizacije *Zelene beretke*, više kao odgovor na obilježavanje sjećanja na Dobrovoljačku ulicu od strane predstavnika organizacija iz Republike srpske i Republike Srbije, organizuju neku vrstu okupljanja i sjećanja na presudne bitke za odbranu grada.[2] Međutim, nigdje se ne spominju podaci niti identitet branitelja grada, heroja u koji su dali svoje živote tokom ta dva dana vikenda, kao ni civila koji su ubijeni tokom granatiranja i snajperskog djelovanja po gradu.

Prva asocijacija na Dobrovoljačku, koja je u međuvremenu preimenovana u ulicu Hamdije Kreševljakovića, jeste pogibija osam pripadnika JNA. Masovni zločini nad civilima, počinjeni u kasnijim periodima opsade (12.9.1992; 10.6.1993; 28.11.1993; 1.7.1995), kada je ubijeno 17 građana Sarajeva,[3] potpuno su u drugom planu u odnosu na kontekst memorijalizacije navedenog lokaliteta.

Premda u sveobuhvatnijim istraživanjima popisa svih žrtava u Bosni i Hercegovini, postoje objavljeni popisi žrtava Sarajeva u periodu 1992-1995,[4] nigdje se hronološkim slijedom niti sa preciznom lokacijom ne navodi koliko je građana Sarajeva poginulo tokom ova dva dana. Kako bi smo sliku historijskih zbivanja rekonstruirali što tačnije, ovo istraživanje nastoji utvrditi što preciznije

[2] https://www.klix.ba/vijesti/bih/zelene-beretke-u-bivsoj-dobrovoljackoj-necemo-dozvoliti-da-nas-izjednace-s-agresorom/230503056

[3] Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2014, 308, 317, 320, 321, 326.

[4] Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995 = The Bosnian book of the dead: human losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995*/Mirsad Tokača, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo 2012.

podatke o lokacijama i tačnom vremenu počinjenih zločina u gradu. Ukoliko govorimo u poimeničnom popisu žrtava, za period 2. i 3. maja, konsultovali smo veliki broj primarnih historijskih izvora koje smo potom komparirali kako bismo bili sigurni u valjanost i imali što egzaktnije informacije o svakoj žrtvi. Radi se o sljedećim historijskim izvorima: dokumentaciji matičnih ureda općina,[5] pokopnih društava,[6] bolničkih institucija,[7] Instituta za sudsku medicinu,[8] Evidenciji poginulih-umrlih pripadnika Armije RBiH,[9] Popisu stanovništva iz 1991. godine,[10] Federalnom zavodu za statistiku,[11] Dokumentaciji MKCK, o nestalim licima,[12] popisu porodičnih domaćinstava iz 1994. godine kojeg je provodio Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava,[13] Iskazu o stradalom licu (MAG),[14] Intervjuima koje smo obavljali sa članovima porodica, očevicima, na lokacijama mjesta zločina; Dnevnoj periodici (*Oslobođenje)*,[15] Monografijama žrtava, brigada, uz objavljene biografske podatke i nekrologiji žrtava.[16]

[5] Zahvaljujemo se načelnicima i pomoćnicima načelnika općina Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Vogošća, Ilijaš, Trnovo, Hadžići i Pale-Prača koji su nam ustupili ili omogućili uvid u dokumetaciju koja se odnosi na *Izvode iz matične knjige umrlih* na podučju navedenih općina. (U nastavku rada: MKU). Zahvaljujem se kolegici mr. Elviri Toković na unosu navedenih historijskih izvora u elektronsku bazu podataka.

[6] Pokopno društvo *Bakije* i *Pokop*. Zahvaljujemo se predstavnicima navedenih institucija koji su pozitivno dogovorili na zahtjeve i ustupili nam dokumentaciju u vezi evidentiranim umrlim i ubijenim građanima Sarajeva.

[7] Zahvaljujem se kolegici mr. Ilvani Čengić na saradnji u prikupljanju bolničkih protokola Opće bolnice prim. dr. Abdulah Nakaš. (1992: Vojna bolnica).

[8] Zahvaljujemo se kolegici mr. Ilvani Čengić i kolegama mr. Harisu Suljeviću i Edisu Ikanoviću na prikupljanju i unosu u elektronsku bazu podataka u vezi sa ovim izvorom. (U nastavku rada SM). Također, zahvaljujem se kolegici mr. Elviri Toković na komparaciji ovih podataka sa prethodno pomenutim historijskim izvorima za 1992. godinu.

[9] Zahvaljujemo se kolegi dr. sc. Mesudu Šadinliji na ustupljenim podacima.

[10] U nastavku rada Popis/91. Zahvaljujem se kolegici dr. sc. Meldijana Arnaut-Haseljić na obradi navedenih podataka; Također, zahvaljujem se kolegici mr. Elviri Toković na komparaciji ovih podataka sa prethodno pomenutim historijskim izvorima.

[11] Zahvaljujem se kolegici dr. sc. Meldijana Arnaut-Haseljić na obradi navedenih podataka. (U nastavku rada: FZS). Također, zahvaljujem se kolegici mr. Elviri Toković na komparaciji ovih podataka sa prethodno pomenutim historijskim izvorima.

[12] International Committee of Red Cross (ICRC Missing Persons on the Territory of Bosnia and Herzegovina, Fourth edition issued on 30.6.1998, 236-251.

[13] U nastavku rada AIIZ-Popis 94; Voditelj projekta prof. dr. Smail Čekić, prof. dr. Muhamed Šestanović, dok su za unos u elektronsku bazu bili zaduženi pripravnici angažirani u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

[14] MAG, Iskazi o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih, Sarajevo, decembar 1997. Zahvaljujem se kolegici mr. Elviri Toković na komparaciji ovih podataka sa prethodno pomenutim historijskim izvorima.

[15] *Oslobođenja*, april-maj 1992.

[16] Na primjer: Mesud Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, Drugi dio; Drugo dopunjeno izdanje. 2. dopunjeno izd.- Udruženje 1. slavna – viteška brigada, Sarajevo 2020, Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Mastalić-Košuta, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2010; Hamdija Telegrafčić i dr, *Živi mrtvima*,

Informacije u navedenim izvorima ponekad su vrlo šture ili nepotpune iz razumljivih razloga okolnosti i masovnosti počinjenih zločina, što je posebno izraženo za vremenski period početka opsade Sarajeva.

Nekoliko pripadnika JNA se također nalazi u navedenim evidencijama, posebno u bolničkim protokolima Kliničkog centra ili Vojne bolnice. Ipak, budući da se većina ne nalazi u ovim zvaničnim evidencijama, ukoliko govorimo o spisku poginulih pripadnika JNA, uglavnom smo se oslanjali na dokumente dostupne u arhivskoj bazi podataka International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), a odnose se na poginule pripadnike JNA,[17] kao i na memoarsku građu, uz kritički osvrt na istu.[18]

U nastavku rada, na osnovu navedenih historijskih izvora, analizirat ćemo sve dostupne spiskove žrtava i interpretirati historijski kontekst za period kojeg smo odredili kao vremensku odrednicu istraživanja (5. april – 3. maj 1992. godine), sa ciljem objektivizacije historijskih činjeninca i reduciranju svepristnog manipuliranja zločinima i žrtvama.

Četvrti korpus JNA i početak opsade Sarajeva

Opsada Sarajeva započela je 5. aprila 1992. godine, i trajala sve do 29. februara 1996. godine, odnosno reintegracijom općine Ilijaš.[19] Sarajevsko-romanijski korpus Vojske republike srpske (SRK VRS),[20] tokom navedenog perioda, provodio je koordiniranu, dugotrajnu, sistematsku kampanju granatiranja i snapjerskog djelovanja sa ciljem ubijanja, ranjavanja i terorisanja građana Sarajeva.[21] No, budući da je ovaj korpus formiran neposredno nakon 12. maja 1992. godine, u periodu kojeg smo odredili kao vremensku odrednicu istraživanja, sa posebnim fokusom na suštinska pitanja 2. i 3. maja, JNA je prikrivenim i otvorenim postupcima bila glavni realizator okupacije dijelova sarajevskih općina i stavljanje urbanog dijela grada pod opsadu. U nastavku

Nulon marketing, Sarajevo 2001; Muhamed Smajić, *Naša 101. brigada*, Udruženje 101. brigada, Sarajevo 2014, 363-359; Zahvaljujem se kolegici mr. Elviri Toković na komparaciji podataka iz ovih monografija, sa prethodno pomenutim historijskim izvorima.

[17] Na primjer: ICTY, IT-04-81, Perišić, Exhibit, D00401, Defence Counsel, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992. godine u napadu na kolonu 2. Vojne oblasti u Sarajevu“. (dalje: ICTY, Perišić, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992“).

[18] Željko Pantelić, *Ničiji vojnici u sarajevskom paklu 1992. godine*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka 2021.

[19] Sa položaja VRS-a koji su i nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma bili oko Sarajeva, 9. januara 1996. godine grantiran je tramvaj, kada je ubijena jedna žena, a ranjeno 19. civila. Vidi: M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*, 234.

[20] U maju 1992. godine 4. korpus Jugoslavenske narodne armije (JNA) je transformiran odnosno preimenovan u SRK.

[21] ICTY, IT-95-5/18-T, Radovan Karadžić; IT-09-92-T, Ratko Mladić, IT-98-29, Stanislav Galić; IT-98-29/I, Dragomir Milošević.

rada navesti ćemo samo neke od konkretnih primjera iznimno kompleksne uloge JNA u stavljanju grada pod opsadu o čemu postoje brojni materijalni dokazi, uključujući dokumente Komdande 2. vojne oblasti.

Prethodnom predislokacijom naoružanja iz kasarni u gradu na područja gdje je srpsko stanovništvo činilo apsolutnu etničku većinu,[22] ukopavanjem na položajima oko Sarajeva, naoružavanjem isključivo srpskog stanovništva,[23] i brojnim drugim aktivnostima[24] JNA je otvoreno učestvovala u realizaciji velikosrpskih ciljeva.

Prvomartovske barikade postavljene na prilazima kao i na glavnim saobraćajnicama unutar grada bile su generalna proba za stavljanje Sarajeva pod opsadu.[25] Posredstvom zajedničkih patrola sastavljenih od pripadnika specijalnih jednica MUP-a BiH i JNA, barikade su uklonjene.[26] Ovim činom Milutin Kukanjac je nastojao predstaviti JNA kao neutralnu vojnu silu u odnosu

[22] U Zaključcima iz procjene stanja na prostoru BiH od 20. marta 1992. godine, komandant, general-pukovnik Milutin Kukanjac, za 4. Korpus čija zona odgovornosti je bilo sarajevsko područje, navodi pored ostalog sljedeće: "Komandant 4. Korpusa sa grupom starešina objedinjava sve sastave u garnizonu Sarajevo i bližoj okolini. Sa starešinama, od komandira odeljenja i višim izvršeno je detaljno izviđanje prostora mogućih pravaca i načina dejstva." U dokumentu se još navodi kako je na područje Sokoca izmješten 240. ssrp pvo, te da je „prolazak kroz Sarajevo je delovao vrlo efektno, puk je izašao na novu lokaciju bez ikakvih problema, jer su pravovremeno preuzete sve mere." Planirano je da se predislokacijom svih vrsta naoružanja i municije kao i rezervi iz skladišta Butile i iz skladišta TO u Konjicu u područje Pala i Han Pijeska obezbijedi „sigurnost i njihova upotreba od strane JNA. Vidi više u: ICTY, IT-02-54-T, Tužitelj vs. Slobodan Milošević, exhibit, C2442; Vojna tajna, Str. pov. br. 2, Zaključci iz procene stanja na prostoru BiH u zoni odgovornosti 2. VO, mart, 1992, Komandant: General-punovnik Milutin Kukanjac, str. 7-11. (dalje: ICTY, Zaključci iz procene stanja u z/o 2. VO, mart, 1992, 7-11).

[23] JNA je naoružala i opremila 33.200 dobrovoljaca, uglavnom pristalica SDS-a u zoni sarajevskog 4. korpusa. Još 400 automatskih pušaka bilo je podijeljeno vojnim penzionerima u užem gradskom jezgru Sarajeva." Mesud Šadinlija, Opsada Sarajeva. Vojno-politički ciljevi opsade Sarajeva, snage agresora i snage odbrane grada, u: *Nastavni materijali za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine u osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo*, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, Sarajevo 2018, 131.

[24] Aktivnost na predislokaciji naoružanja iz grada na "sigurnije prostore" trajala je čak do kraja aprila 1992. godine, perioda kada je granatiranje grada postajalo sve učestalije. O ovim aktivnostima vidi više: „Hronologija događaja" u: Sonja Biserko (ur), *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006,* 36-37. Vidi: Donia J. R, *Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991-1996, 17. mart 2008, (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića),* par. 235; M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*, 255.

[25] O barikadama i žrtvama više u: Merisa Karović-Babić, Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa sve četiri strane sveta, u: *Između rata i mira. Sarajevu u prelomnim godinama 20. stoljeća:* Zbornik radova, (ur. Husnija Kamberović), Udruženje za modernu historiju, UMHIS, Sarajevo 2020, 144-150; *Oslobođenje*, 2.3.1992, 1, Vanredno izdanje.

[26] Đuro Kozar, "MUP i JNA uklanjaju barikade u Sarajevu. Glasine opasnije od oružja", *Oslobođenje*, 5. mart 1992, 1.

na stanje u Republici Bosni i Hercegovini tokom mjeseca marta 1992. godine.[27] U Zaključcima o procjeni stanja u BiH u zoni odgovornosti Komande Druge vojne oblasti, Kukanjac navodi sljedeće: „Uloga JNA navedene noći je povratila poverenje Muslimanskog naroda prema JNA u znatnoj meri; Komanda oblasti je najviše telegrama, pisama i telefonskih poziva dobila od Muslimana u znak zahvalnosti, što smo sprečili krvoproliće. Imamo saznanja da rukovodstva SDA i još nekih stranaka razmatraju plan – kako bi se opet muslimanski narod usmerio protiv JNA; Za sada nemaju uspeha.“[28] No, da je navedeno Kukanjčevo djelovanje bilo samo puka predstava za javnost pokazuju konkretne akcije JNA tokom mjeseca marta 1992. godine, mjeseca koji je, kako se pokazalo, značio završne pripreme za predstojeće otvorene napade na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Na primjer, u drugoj polovini marta 1992. godine, na području općine Vogošća, JNA je postavila barikade oko važnih sarajevskih fabrika, uključujući i pogon za prozivodnju artiljerijske municije i raketa „Pretis", čime su pružili otvorenu podršku SDS nastojanjima o podjeli ove opštine po nacionalnoj osnovi, što je podrazumijevalo da SDS dobiju centar općine, važne komunikacije i svu lokalnu industriju.[29] Tokom mjeseca marta 1992. godine, dio 364. lakog artiljerijskog puka izašao je na vojne položaje u rejonima aerodroma Butmir i Brusa,[30] a prvoaprilskim zaposjedanjem rezervoara vode na brdu Mojmilo sa šest transpotrera iz kasarne u Lukavici,[31] izlaskom dijela komande 4. korpusa na Zlatište,[32] JNA je dobrim dijelom zaposjela važne i strateške položaje oko grada Sarajeva, kao i pomogla SDS-u u podjeli pojedinih sarajevskih općina po nacionalnom ključu.

U noći 4/5. april grad je ponovno bio blokiran, a pucnji na okupljene građane vrlo brzo su pokazali kako su iluzorna i besmislena očekivanja da će „Narod odbraniti grad".[33] Ipak, antiratne demonstracije su nastavljene i nakon pucnjeva, a demonstranti su proglasili *Vladu nacionalnog spasa*, koja je zahtijevala smjenu nacionalnih stranaka. Dokumenti komande Druge vojne oblasti pokazuju da je jedan od zaključaka Odbora koji je rukovodio ovom manifestacijom bio da se „JNA stavi u službu naroda i pristupi razoružavanju

[27] Đuro Kozar, „Mirovna misija generala Kukanjca. Riječju protiv blokade", *Oslobođenje*, 4. mart 1992, 2.
[28] ICTY, Zaključci iz procene stanja u z/o 2. VO, mart, 1992, 3.
[29] ICTY, IT-00-39-T, Pred pretresnim vijećem I, 2006, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, par. 595.
[30] ICTY, Zaključci iz procene stanja u z/o 2. VO, mart, 1992, 11.
[31] Smail Čekić, Vahid Karavelić, Nedžad Ajnadžić, Selmo Cikotić, Šefko Hodžić, Muhamed Smajić, Mesud Šadinlija, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2017, 65.
[32] ICTY, SA03 4204, Komanda 2. Vojne oblasti, Operativni dežurni tim, Str. Pov. Br. 10/36-1957, 3.4.1992. Dostaviti: GO PS SFRJ – Operativni centar, Rukovodeći dežurnog tima: pukovnik Milenko Filipović.
[33] A. Šarac, „Svenarodni parlament u Skupštini BiH. Narod ponovo osvaja slobodu", *Oslobođenje*, 7. april 1992, 2: Merisa Karović-Babić, *Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka*, 152.

svih paravojnih formacija."[34] Istovremeno sa ovim zbivanjima granatiran je grad, posebno naseljena mjesta na području općine Stari Grad, a pukovnik JNA Branko Filipović izvještava Komandu 2. vojne oblasti kako je njegov tim „neprekidno" ostvarivao „kontakt i koordinaciju sa Kriznim štabom Pale", te da se njihova aktivnost odvijala na „praćenju situacije i toka borbenih dejstava u i oko Sarajeva".[35]

Artiljerijski i pješadijski napadi na Sarajevo, u odnosu na prethodna povremena „puškaranja", poprimaju ozbiljne razmjere, i odnose sve više žrtava. Do prvih dana maja 1992. godine oruđem i oružjem JNA, u gradu je ubijeno 204 građana Sarajeva.[36] Prema izvještaju komandanta Vatrogasne brigade Sarajevo, tokom mjeseca aprila brigada je imala 11 vatrogasnih intervencija uslijed požara na objektima od „posebnog značaja" prouzrokovanih zapaljivim granatama.[37] Krajem aprila 1992, teška artiljerija, raketni minobacači protivavionski topovi i tenkovi JNA, svakodnevno su gađali mete u Sarajevu,[38] a posebne mete su bila naselja Butmir, Hrasnica i Sokolović Kolonija.[39] U večernjim satima, 26. aprila 1992. godine pripadnici JNA su iz Komande Druge vojne oblasti pucali na automobil koji je se kretao iz pravca Bistrika prema Dobrovoljačkoj ulici, kada su ubijeni sekretar Gradskog odbora SDP-a Senad Šećerović i njegov vozač Dževad Resić. Na istoj lokaciji ranjena je jedna osoba.[40] Zbog navedenih događaja, a nakon razgovora u Skoplju Izetbegović-Kostić, Predsjedništvo RBiH je donijelo odluku o povlačenju JNA sa teritorije

[34] Komanda Druge Vojne oblasti. Operativni dežurni tim, str. pov. br. 10/36-2025, 6.4.1992, Dostaviti: GŠ, OS SFRJ – Operativni centar, K-di 2. VO RKM, Borbeni i operativni izvještaj, Rukovodeći starešina dežurnog tima Milutin Zekanović.

[35] M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*, 51.

[36] Na osnovu pomenutih historijskih izvora ustanovili smo da su u periodu od početka opsade do 3. maja 1992. godine ubijena 204 građana Sarajeva, dok za 56 osoba nismo mogli utvrditi da li se radi o nasilnoj smrti. Dakle, i pored brojnih izvora koje smo koristili, nemamo pouzdane podatke o načinu smrti, odnosno da li se uopće radi o nasilonoj ili prirodnoj smrti. Razlozi za to ogledaju se u činjenici da se radi o vremenskom periodu s početka opsade, kada su evidencije bile nepotpune, budući da su napadi na grad bili vrlo intenzivni i trebalo je proći određeno vrijeme kako bi se adekvatno vodile evidencije u ratnim uslovima opsade. Zahvaljujem se kolegici mr. Elviri Toković zbog rada na navedenoj bazi.

[37] Radilo se o sljedećim objektima: DP Jelovica-Skladište (6.4.1992, ul. 21. maj), Pivara (8.4, Nurije Pozderca), MUP Motel (10.4, Zlatište bb), MUP Objekat Vraca (10.4, Dobojska), Garaže GSP-a (14.4, Karlovačka); Poslovna zgrada UNIONINVESTA (21.4, Zagrebačka), Dječija ambasada (21.4, Tršćanska ulica); Olimpijski muzej (21.4, ul. Nikole Tesle); Olimpijska dvorana (22.4, Trg ZAVNOBiH-a); Prirodno-matematički fakultet (23.4, Omladinsko šetalište); SC Mojmilo-Dvorana (1.5, Trg ZAVNOBiH-a). ICTY, 00205173, Požari na objektima od posebnog značaja koji su nastali od agresorskih dejstava granatiranjem i dr, Komandant Vatrogasne brigade, Mesud Jusufović.

[38] Na primjer, u naselju Ali-Pašino Polje granatirana je škola Prvi maj (sada: Fatima Gunić), kao i stambene zgrade u Olimpijskoj ulici; „Mojmilo. Napad na kotlovnicu i školu; Izrešetana škola Prvi maj", *Oslobođenje*, 26.4.1992, 6.

[39] Navedena granatiranja vršena su po naređenjima pukovnika Tadije Manojlovića, ICTY, IT-00-39-T, Pred pretresnim vijećem I, 2006, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, par. 553, „Krizni štab opštine Ilidža. Razrušeno 500 kuća", *Oslobođenje*, 28.4.1992, 6.

[40] M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*, 53.

RBiH.[41] Istog dana i Branko Kostić potpisuje naredbu o izvlačenju jedinica JNA iz BiH.[42]

Istovremeno sa pomenutim zbivanjima na području Sarajeva, u Bijeljini, Zvorniku, Foči, Bratuncu, Sanskom Mostu, Vlasenici, Bosanskoj Krupi, Višegradu, Čajniču, Prijedoru, Brčkom i mnogim drugim bosanskohercegovačkim gradovima su tokom mjeseca aprila počinjeni brojni zločini nad nesrpskim stanovištvom. Jedinice JNA su otvoreno patrolirale, preuzimale vlast u navedenim gradovima nakon čega su ih predavali lokalnim Kriznim štabovima SDS-a, kao i drugim vojnim i policijskim snagama iz Srbije i Crne Gore. Stravične zločine koje su Bosanci i Hercegovci mogli vidjeti na TV ekranima pola godine ranije prilikom napada JNA na Republiku Hrvatsku, uključujući razaranje i granatiranje Zadra, Dubrovnika, zločina počinjenih prilikom okupacije Vukovara, potpuno su se, u još većem obimu, preslikali i na Bosnu i Hercegovinu.

Tim više, percepcija JNA kao jedne neprijateljske vojske, koja se sada već i potpuno otvoreno borila za velikosrpske ciljeve i interese, bila je sve omraženija u očima građana Sarajeva. Stoga svaku intenciju da se zločini počinjeni nad pripadnicima JNA u Sarajevu početkom maja 1992. godine u Dobrovoljačkoj ulici pokažu kao izolovani čin u odnosu na navedeni kontekst zbivanja u Sarajevu, Bosni i Hercegovini i drugim zemljama bivše Jugoslavije smatramo krajnje malicioznom.

U vremenu poplave revizije historijskih činjenica, ovakvih intencija je sve više, a pored medija, važno mjesto počinju zauzimati i pojedini historičari. Nastojanja ovoga rada jesu upravo suprotna od navedenih naučno nedopustivih tendencija podjela žrtava po nacionalnoj obojenosti i izdvajanja činjenica iz historijskog konteksa.

Sarajevo, 2. i 3. maj 1992. godine

Tokom drugog i trećeg maja 1992. godine u gradu su se na različitim lokacijama vodile ulične borbe, uz neselektivno granatiranje civilnih objekata, što je za posljedicu imalo žrtve među civilnim stanovništvom u gradskim naseljima, a u navedenim borbama poginuli su pripadnici TO RBiH i JNA. U uvodnim poglavljima rada ukazali smo na problem da nigdje nisu objavljene evidenicije ubijenih/poginulih građana Sarajeva tokom navedena dva dana, dok su evidencije o poginulim pripadnicima JNA objavljene na više mjesta i poklanja im se značajna pažnja prilikom memorijalizacije.

[41] Zapisnik sa 79. sjednice Predsjedništva RBiH, 27.4.1992; Tomo Šimić, Dokumenti Predsjedništva BiH 1992-1994, 3(7), Zagreb 2006, 177-178; „Odluka o povlačenju JNA“, Oslobođenje, 28.4.1992, 1.
[42] Ž. Pantelić, *Ničiji vojnici*, 85.

U okviru spomenute memorijalizacije od strane organizacija iz Republike srpske i Republike Srbije, broj od 42 pripadnika JNA navodi se kao zvaničan broj poginulih u Dobrovoljačkoj ulici.[43] Detaljnom analizom navedenih spiskova, možemo konstatovati da se dva lica vode kao NN, da su dva pripadnika JNA poginula u aprilu 1992. godine, dok za preostalih 11 pripadnika JNA čiji identitet se navodi, nije preciziran lokalitet niti datum kada su poginuli.[44] Stoga broj od 42 osobe koje se navode na ovim nezvaničnim spiskovima nismo uzeli u razmatranje. Milutin Kukanjac, komandant Druge vojne oblasti, iz perspektive direktnog učesnika i sudionika u navedenim događajima dao je detaljan pregled zbivanja 2. i 3. maja svega pet dana poslije ovog događaja, pri čemu nije precizirao koliko je pripadnika JNA poginulo u koloni.[45] U intervju kojeg je potom, 1994. dao za novinsku agenciju SRNA, posvjedočio je da je u Dobrovoljačkoj ulici 3. maja poginulo 6 pripadnika JNA.[46] U dokumentu kojega je Vojska Jugoslavije dostavila ICTY kao dokazni materijal u predmetu Perišić navode se još dva imena koja se mogu vezati za 3. maj i Dobrovoljačku, što je ukupno osam pripadnika JNA, koji se brojčano navode i u Optužnici Tužilaštva BiH. U navedenom dokumentu se spominje još 19 pripadnika JNA koji su poginuli 2. i 3. maja 1992. godine.[47] Upravo su intencije da se događaji od 2. maja, dana kada se na više mjesta u gradu odvijale prave ulične borbe različitog intenziteta,[48] spoje sa kontekstom događaja od 3. maja konstantno sveprisutne u političkim narativima i medijskom prostoru što predstavlja svojevrsnu manipulaciju historijskim činjenicama.

[43] https://nova.rs/vesti/hronika/tri-decenije-od-zlocina-u-dobrovoljacoj-ulici-i-napada-na-kolonu-jna/

[44] Željko Pantelić, ova lica također nije uvrstio u zvanični popis poginulih pripadnika JNA, nego je njihova imena naknadno naveo, uz napomenu da za iste nema precizne podatke. Ž. Pantelić, *Ničiji vojnici, 266-267,* 233-234.

[45] ICTY, E 233-D014-002, Komanda 4. Korpusa, SP- br- 75-1, 7.5.1992, Na ličnost komandanta!, Događaji u Bosni i Hercegovini, odnos i odraz ukupnog stanja na JNA; Komandant: general-pukovnik Milutin Kukanjac. (dalje: ICTY, Kukanjac, 7.5.1992).

[46] MICT-15-96, Stanišić and Simatović, 2D00820, TV SRNA, Intervju Milutina Kukanjca, Moj gost moja istina,

[47] Dakle, radi se o ukupno 27 lica čiji identitet se spominje u navedenom dokumentu, uključujući osam pripadnika JNA koji su poginuli u Dobrovoljačkoj, 3. maja 1992, 11 koji su poginuli na Skenderiji; tri pripadnika JNA koja su poginula u Đure Đakovića (kod BKC-a i kafića Estrada). Da ne bude zabune, u navedenom dokumentu je numerisano 29 lica, ali uvidom u isti ustanovili smo da se dva imena ponavljaju (radi se o Cerović Predragu i Jelić Slobodanu, koji su poginuli u Đure Đaković 2/3. maja). ICTY, Perišić, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992“. U navedenom dokumentu spominju se imena pripadnika JNA, ali ne i precizna lokacija njihove pogibije. Mjesta pogibije zaključili smo na osnovu knjige Željke Pantelića, koji također navodi 29 imena, ali uvidom u navedeni spisak evidentno je da se na istom nalaze dvojica vojnika koja su poginula 20. aprila 1992. godine u kafiću na Bistriku. Ž. Pantelić, *Ničiji vojnici,* 266-267.

[48] O borbama 1. i 2. maja vidi: M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju*, 42; S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 76-78.

U Domu JNA došlo je do sukoba između pripadnika TO i JNA, kojom prilikom su poginuli jedan pripadnik TO,[49] dok je ubijen portir Doma JNA,[50] a načelnik Doma je ranjen. U pomenutom izvještaju kojeg je Kukanjac poslao 7. maja 1992. godine 4. korpusu JNA, napominje se da su „prethodnog dana izvučena znatna materijalna sredstva na sigurno mesto van Sarajeva (iz ovog Doma)".[51] Potom je ka Domu JNA Kukanjac uputio jedinicu 65. zmtp, koja je napadnuta „iz svih oružja i oruđa".[52] Borbe sa ovom jedinicom su se vodile oko Narodnog pozorišta, UPI-jeve zgrade i Radničkog univerziteta Đuro Đaković (danas: Bosanski kulturni centar – BKC).[53] U ovim borbama poginula su tri pripadnika JNA[54] i tri pripadnika TO,[55] da bi se, narednog jutra, 3. maja, jedinica 65. zmtp predala pripadnicima TO.[56] Nedaleko od BKC-a, u momentima dok su se vodile ulične borbe, zapaljena je Glavna pošta na Obali u Sarajevu, čime je telefonska komunikacija u gradu uglavnom bila prekinuta.[57]

U međuvremenu se, u popodnevnim satima 2. maja 1992. godine kolona tenkova i transportera sa specijalcima JNA uspjela probiti do Skenderije i našla se nadomak zgrade Skupštine Grada i u blizini Predsjedništva RBiH.[58] Snagama JNA suprotstavili su se protivoklopna grupa TO, koja je, zajedno sa obezbjeđenjem zgrade Predsjedništva i jedinicom TO Skenderija uništila dva

[49] **Asaf Hadžić,** MKU 442/1993,Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-45/92, AIIZ - Popis 94,25006, MAG, 103603, SM, FZS.

[50] **Dževad Bidžo,** Ž. Pantelić, *Ničiji vojnici*, 2021, 226.

[51] ICTY, „233-D014-002, Komanda 4. korpusa, sp. br. 75-1, 7.5.1992, Događaji u Bosni i Hercegovini, odnos i odraz ukupnog stanja na JNA; Komandatn: general-pukovnik Milutin Kukanjac. (dalje: ICTY, Komanda 4. korpusa-Kukanjac, 7.5.1992).

[52] *Isto*.

[53] S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 77.

[54] Poginula su 3 pripadnika JNA: **Jelić Slobodan,** vojnik, **Cerović Predrag**, vojnik, **Jovanović Srećko**, vojnik, ICTY, Perišić, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992"; Ž. Pantelić, *Ničiji vojnici*, 266-267.

[55] U neposrednoj blizini Pozorišta – poginuli **Peljto Nihad**, MKU 125/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I- 54/92, AIIZ-Popis 94, 1709, MAG, 103473, FZS; **Metiljević Mirsad**, (u Vase Miskina bb), MKU 497/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-31/92, MAG, 108387, SM, FZS; **Karović Hamdo**, (most Čobanija MAG); MKU /1992, Centar, PD Bakije-civili, VII-600/92, AIIZ-Popis 94, 38173, MAG, 106378, SM, Popis/91.

[56] S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 77.

[57] „Uništena glavna Pošta. Šteta 100 miliona dolara", *Oslobođenje*, 4.5.1992, str. 6; Tog dana zapaljene su i Skupština grada (ul. Save Kovačević, Skenderija), kao i Banka i statistika, u ulici JNA (Sada Branilaca Sarajeva), u samom centru grada. ICTY, 00205173, Požari na objektima od posebnog značaja koji su nastali od agresorskih dejstava granatiranjem i dr, Komandant Vatrogasne brigade, Mesud Jusufović.

[58] S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 77. Prema Kukanjčevoj interpretaciji događaja, jedinica 65. zmtp, koja je od Komande 2. vojne oblasti krenula ka Domu JNA, napadnuta je „iz svih oružja i oruđa", nakon čega je naredio „pokret oklopnog bataljona sa Grbavice, koji je kod Vrbanja mosta zaustavljen i napadnut „raznim protivoklopnim sredstvima", kada je uništen jedan i oštećen dva tenka. Potom je naređeno da Vojnoj bolnici da, uz pratnju protivdiverzantskog odreda koji su obezbjeđivali bolnicu, krene ka Skenderiji da izvuče mrtve i ranjene, ali „ovo ljudstvo je napadnuto jakim snagama u rejonu Marijin dvora i sprečeno da dođe do cilja." ICTY, Komanda 4. korpusa-Kukanjac, 7.5.1992.

tenka i dva transportera, a zapaljen je i jedan „picgauer“ u kome su bili vojnici.[59] U toku navedenih uličnih borbi poginulo je jedanaest pripadnika JNA,[60] šest pripadnika TO RBiH[61] i jedan civil.[62]

Uživo, sa više televizijskih kamera praćena je bitka za odbranu Sarajeva, uz evidentne tragove razaranja i rušenje najvažnijih institucija od značaja za grad.[63] Tokom tog neselektivnog djelovanja po institucionalnim, kulturno-historijskim, privrednim, vjerskim, stambenim i drugim objektima, u različitim dijelovima grada ubijani su civili.

Tako je, na primjer, u sarajevskoj općini Novi Grad, gelerom granate koja je pala u Prvomajskoj ulici, u svom stanu teško ranjen jedan civil koji je narednog dana podlegao u KCUS od posljedica ranjavanja.[64] U izjavi za sarajevsko *Oslobođenje*, komandant SJB Novi Grad istaknuo je kako je noć 2/3. maj bila „užasna i duga. Raketirana je stanica milicije, zgrada RTV doma, te cijela B-faza Ali-pašinog Polja, gdje su uništeni mnogi stanovi, te automobili na parkingu ispred zgrada.“[65] Na području iste općine, kod sportske dvorane u Olimpijskom selu poginuo je maloljetni pripadnik TO,[66] dok su kod Doma zdravlja Omer Maslić u naselju Dolac Malta i u Milinkladskoj ulici u naselju Hrasno Brdo, poginula dva pripadnika TO.[67] Prema izvještaju zamjenika

[59] S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 77.

[60] **Labudović Marko**, kapetan 1. klase, **Kastrati Nihad**, poručnik, **Gvozdenović Obrad**, poručnik, **Popović Branko,** vojnik, **Bešlić Kruno,** vojnik; **Cvetković Ivica,** poručnik; **Pajović Radoš,** vojnik; **Blagojević Aleksandar,** vojnik; **Nikolić Srđan**, vojnik; **Nikolić Mladen,** vojnik i **Bojanić Nebojša,** vojnik; u: Pantelić Željko, *Ničiji vojnici,* 226-227; ICTY, Perišić, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992“; „Tijela nesrećnih vojnika. U smrt ih odvela suluda ideja njihovih visokih starješina“ *Oslobođenje*, 5.5.1992, 4.

[61] **Kahriman Fahrudin**, MKU/1992, Centar, PD Bakije-šehidi, I-70/92, MAG, 112658, FZS; **Alispahić Enes**, MKU/1992, Centar, PD Bakije-šehidi, I-66/92, MAG, 111296, SM, FZS, 101 MB, Smajić, Popis/91; **Šiljević Junuz**, MKU/1992,Centar, PD Bakije-šehidi, I-52/92, AIIZ-Popis 94, 93627, MAG, 100760, SM, FZS/7568; **Sakić Admer**, MKU/1992, Centar, PD Bakije-šehidi, I-50/92, AIIZ-Popis-94, 52764, MAG, 107743, SM, FZS/1474, 101 MB, Smajić, Popis/91; **Aslani Adnan – poginuo ispred Skupštine**, MKU/1992, Centar, PD Bakije-šehidi, I-36/92, AIIZ-Popis 94, 52313, MAG, 105077, SM, FZS; **Đikić Enes** poginuo na Skenderiji (Borak), MKU/1992, Centar, PD Bakije-šehidi, I-49/92, MAG, 106019, SM, FZS.

[62] Radnik Doma mladih Skenderija, **Starčević Marko**, MKU/1992, Centar, Pokop- Bare, A19/3/5, AIIZ-Popis 94,50707, MAG, 130145, SM, FZS/625, Popis/91.

[63] TVSA, Sjećate li se Sarajeva, 2. maj 1992; „Granata nije birala cilj. Rušilački pohod armije“, *Oslobođenje*, 5.5.1992, 4.

[64] MAG, 102187. Istog dana, 2. maja kao civili ubijeni su: **Ademović Ibrahim** (bio ranjen 2. maja), a podlegao 3. maja, bio je civilna žrtva rata, - penzioner, gelerom granate u Prvomajskoj ulici br. 60/1. Ademović Ibrahim, MKU/1992, Centar, PD Bakije-civili, VI-587/92, MAG, 102187, SM, FZS.

[65] „Novi Grad. Noć raketa i granata“, *Oslobođenje*, 4.5.1992, 6.

[66] **Klico Amer (1974),** MKU 212/1992, Novi Grad, PD Bakije-šehidi, I-46/92, AIIZ-Popis 94, 96127, MAG, 100451, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis/91; „Novi Grad. Noć raketa i granata“, *Oslobođenje*, 4.5.1992, 6.

[67] **Kaljanac Enver**, MKU 204/1992, Novo Sarajevo, PD Bakije-šehidi, I-38/92, AIIZ-Popis 94,78187, SM, FZS; **Jažić Jusuf**. MKU 256/1992, Novo Sarajevo,PD Bakije-šehidi, I -56/92, AIIZ-Popis 94,53925, MAG, 107977, FZS, 101 MB Smajić, Popis/91.

komandira SJB Novo Sarajevo za Oslobođenje, „sve što se moglo pogoditi, na području Opštine Novo Sarajevo, pogođeno je. „Granatirane su Ekonomska i Elektrotehnička škola, zgrada Energoinvesta i Elektroprivrede, zgrada Hitne pomoći, kao i zgrada Socijalnog na kojoj su izgorjela tri zadnja sprata.[68] Prema izvještaju iz Hitne pomoći, u ovoj zdravstvenoj ustanovi evidentirano je 14 ranjenih građana Sarajeva.[69] Tokom subote i u noći vikenda (subota/nedjelju), na Traumatološku kliniku dovedeno je 127 ranjenih lica, od čega je 18 zadržano na ovoj klinici, a 41 raspoređeno na druge klinike bolnice Koševo. Otežavajuća okolnost u zbrinjavanju ranjenih bio je povremeni nestanak električne energije što je onemogućavalo operacije, kao i „nedostatak sanitetskih materijala i ostalih sanitetskih potrepština neophodnih za valjano ukazivanje pomoći.“[70] I centar grada nije bio pošteđen granatiranja, a jedna od zgrada koja je bila nekoliko puta pogođena nalazila se u središtu Titove ulice, uslijed čega je pričinjena veća materijalna šteta.[71]

Istog dana, u podnožju Trebevića, na Čolinoj kapi i Zlatištu poginula su dva pripadnika TO,[72] dok je jedan pripadnik teško ranjen, a smrt je nastupila na Kliničkom centru tri dana poslije, 5. maja 1992.[73]

U međuvremenu, s obzirom na pojačano granatiranje Sarajeva, kao i velike pokrete JNA oko grada, uz čiju su podršku „srpske snage zaposjele centralni dio Vogošće i iz Ilijaša napale Visoko i Brezu“, pripadnici TO su odgovorili tako što su potpuno blokirali Komandu 2. Vojne oblasti.[74] Kukanjac je optužio „HOS i Zelene beretke“ da su izvršile „brutalan rušilačko-fašistički napad na sve četiri zgrade kompleksa komande oblasti“, nakon čega su „starešine i vojnici“ iz Komande „pružili snažan otpor“, uz napomenu da su „napadačima (...) naneti znatni gubici.“[75] Tokom ovih borbi poginulo je sedam pripadnika TO i MUP-a RBiH (SJB Stari Grad)[76] i dva pripadnika JNA.[77] Kuća

[68] Se. K., „Novo Sarajevo. Sarajlije odbranile Grbavicu“, *Oslobođenje*, 4.5.1992, 6.
[69] „Hitna pomoć. Četrnaest povrijeđenih, dva poginula“, *Oslobođenje*, 4.5.1992, 6.
[70] Se. K., „Traumatološka klinika. Nedostaje sanitetski materijal“, *Oslobođenje*, 4.5.1992, 6.
[71] „Sarajevske ratne slike. Poziv u pomoć“, *Oslobođenje*, 4.5.1992, 6.
[72] **Mahir Kadić** na Čolinoj Kapi, **Ramiz Bahto** na Zlatištu. Kadić Mahir, MKU 310/1992 Stari Grad, PD Bakije-šehidi,I-35/92, AIIZ-Popis 94, 20676, MAG, 106634, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis 1991; Bahto Ramiz, MKU/1992, Centar, PD Bakije-šehidi, I-34/92, AIIZ-Popis 94, 3635, MAG, 103873, SM, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis 1991.
[73] **Repac Dejan** (1972), MKU/1992 Centar, Pokop-Lav, A1-1-1-1278; MAG 111385; FZS, SM; AIIZ, Popis/94, 49694; Popis/91. Repac Dejan je posthumno odlikovan najvećim ratnim prizmanjem „Zlatni ljiljan“.
[74] S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 77.
[75] ICTY, Komanda 4. korpusa-Kukanjac, 7.5.1992.
[76] **Baručija Šefkija**, MKU 21/1994,Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-33/92, MAG, 110591, SM, FZS; **Ćeško Muris,** MKU 276/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-44/92, Pokop-Lav, 23505, MAG, 104088,FZS, Popis/91; **Hurić Rifat**, PD Bakije-šehidi, I-41/92, MAG, 121494, SM, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis/91; **Kaldžo Edib**, MKU 301/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-43/92, AIIZ-Popis 94, 15200, MAG, 103733, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis/91; **Kasumović Mirsad,** MKU 374/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-37/92, Pokop-Lav, 15219, MAG, 103734, ZB Živi mrtvima; Popis/91; **Mahfed Bay**, MKU 15/1993, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I -74/92, SM, FZS, ZB Živi mrtvima; **Medi Ismail**, MKU 184/1992, Stari Grad, PD Bakije-

koja se nalazila preko puta Komande 2. Vojne oblasti, sa poslovnim prostorima u prizemlju, do temelja je zapaljena.[78] Zarobljavanje delegacije RBiH koja se vraćala sa pregovora u Lisabonu, Kukanjac je interpterirao kao krajnje dobronamjeran čin, napominjući kako je predsjednik Predsjedništva, u Komandu 4. korpusa u Lukavici „bezbedno doveden", gdje je, „pored ishrane, smeštaja i ostalih ugodnosti, imao (je) na raspolaganju i lekara".[79]

Tokom pregovora za oslobađanje bosanskohercegovačke delegacije dogovoreno je da se zauzvrat omogući Kukanjcu da napusti štab u centru Sarajeva i pređe u kasarnu u Lukavici. No, suprotno onome što je dogovorio pregovarač ispred JNA general Aksentijević, Kukanjac je insistirao da njegovo kompletno ljudstvo, zajedno s opremom, „bude izvučeno s Bistrika na sigurno mjesto".[80] Ovaj prijedlog je prihvatio Izetbegović i „preuzeo ličnu odgovornost za njihovu bezbjednost", prema čemu su MacKenzie i Doyle, kao posrednici u pregovorima ispred UNPROFOR-ovog Sektora Sarajevo i PMEZ-a iskazali rezerve.[81] Nakon što je vozilo sa članovima bosanskohercegovačke delegacije krenulo prema zgradi Predsjedništva, general Kukanjac je sa MacKenzijem i sa osobljem u još 15 vozila nastavio put prema Lukavici. Na ostatak kolone u Dobrovoljačkoj ulici otvorena je vatra,[82] kojom prilikom je poginulo 8 pripadnika JNA.[83] U istoj koloni zarobljeno je 100 vojnika, 30 starješina i četiri žene, građanska lica u JNA.[84]

Prethodno je, istovremeno sa pregovorima oko oslobađanja predsjednika Predsjedništva, sa položaja koji su bili pod kontrolom (bivše) JNA, od minobacačkog i pješadijskog djelovanja po drugim dijelovima grada, uključujući općine Novi Grad i Novo Sarajevo ubijena jedna žena, jedan stariji čovjek i jedno dijete. U svom stanu u ulici Bosanska br. 13 u naselju Ali-pašino

šehidi, I-39/92, AIIZ-Popis 94, 15962, MAG, 104076, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis/91; **Mušanović Nedžib**, MKU 325/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-42/92, AIIZ-Popis 94, 73652, MAG, 101580, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis/91.

[77] U Izvještaju Kukanjca navodi se da su poginula dva pripadnika JNA, ali se ne navodi njihov identitet. (ICTY, Komanda 4. korpusa-Kukanjac, 7.5.1992). Prema evidenciji Vojske Jugoslavije dostaljenom u predmetu Perišić, zaključili smo da se radi o: **Nović Perici** i **Divović Goranu**, koji je bio ranjen na Skenderiji, a u Komandi oblasti je podlegao od posljedica ranjavanja. ICTY, Perišić, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992".

[78] Kuća porodice Karišik nalazi se u ulici Bistrik br. 6, preko puta Komande Druge Vojne oblasti. AIIZ, 7-1761, Intervju sa članovima porodice Karišik.

[79] ICTY, Komanda 4. korpusa-Kukanjac, 7.5.1992.

[80] ICTY, IT-95-5/18-T, Pred pretresnim vijećem,Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda, Tom III, 24.3.2016. par. 3552.

[81] *Isto*.

[82] S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 78.

[83] Pukovnik **Radulović Budimir,** potpukovnik **Sokić Miro,** pukovnik **Petrović Gradimir,** pukovnik **Mihajlović Boško,** pukovnik **Jovanić Boško,** desetar Simić Ivica, vojnik **Zdravko Tomović** (1973), KCUS, Traumatološka klinika, MAG, 5686; **Normela Šuko** (1947), Pokop-Lav, A2/1/12, 0044/92; Protokol Opće bolnice br. 790; Ž. Pantelić, *Ničiji vojnici*; 226-227, ICTY, Perišić, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992".

[84] S. Čekić i dr, *Prvi korpus ARBiH*, 79.

Polje ubijena je **Biljana Cicović** (1966),[85] u naselju Hrasno, ulica Trg Pere Kosorića br. 4 (Trg heroja) ubijen je civil **Vilhem Paar** (1917),[86] dok je u naselju Grbavica, u Lenjinovoj ulici ubijena djevojčica **Aida Kučuk** (1986).[87]

Istog dana poginulo je devet pripadnika TO na različitim lokacijama u gradu, uključujući Hrasno Brdo,[88] Švrakino Selo,[89] Osmice[90]-Bostarići,[91] Žuč,[92] Vogošća-Ugorsko[93] i Semizovac-Svrake.[94]

Dakle, tog nedeljnog popodneva, 3. maja 1992. godine ubijena su tri civila, devet pripadnika TO RBiH i osam pripadnika JNA.

U međuvremenu je, u večernjim satima, 2. maja napadnuto vogošćansko selo Svrake, koje je, uz granatiranje i upotrebu avijacije JNA okupirano 4. maja, nakon čega je oko 580 stanovnika sela, uključujući i žene, djecu i starce zatočeno i odvedeno u kasarnu JNA u Semizovcu.[95]

---

[85] MKU 316/1992, Novi Grad, AIIZ-Popis 94, 68020, MAG, 100782, FZS, Popis/91. M. Tokača, *Ljudski gubici*, 284. (u objavljenom izdanju, kao datum smrti navodi se 9.5.1992). Svi drugi primarni izvori, uključujući i izjavu supruga ukazuju na to da je Biljana ubijena 3. maja od PAM-a „u svom stanu dok je pravila ručak".

[86] **Paar Vilhelm-Stjepan**, MKU/1992, Centar, Pokop Bare, K12/11/29, AIIZ-Popis 94,48089, MAG, 107594, FZS, Popis/91.

[87] **Kučuk Aida**, MKU230/1992, Novo Sarajevo, PD Bakije-civili, VII-616/92, MAG, 104078, FZS, S. Čekić i dr, *Zločin nad djecom Sarajeva u opsadi*, 527, Popis/91.

[88] Prilikom napada na Ozrensku, Vrbovsku i Milinkladsku ulicu u sarajevskom naselju Hrasno Brdo poginuli su **Ramo Kurtović,** (1965); **Nuro Ećo** (1956) i **Našid Mirvić** (1964). Kurtović Ramo, MKU 72/1992, Novo Sarajevo, PD Bakije-šehidi, I-57/92, AIIZ-Popis 94, 91533, MAG, 130551, FZS, 101 MB, Smajić, Popis/91; Ećo Nuro, MKU 55/1994, Novi Grad, PD Bakije-šehidi, I-58/92, MAG, 101096, FZS, 101 MB, Smajić, Popis/91.

[89] **Aruković Nermin** (1967), Policajac SJB Novi Grad, od granate u 6.30 u Švrakinom Selu; MKU/1992, Centar, PD Bakije-šehidi, I-67/92, MAG, 102135, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis/91.

[90] **Zulfić Enver** (1957), Osmice, granata; Zulfić Enver, MKU 211/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-40/92, AIIZ-Popis 94, 50751, MAG, 111250, FZS, Popis/91.

[91] **Bulić Suad** (1975), Bostarići, snajper; Bulić Suad, MKU 101/1992, Stari Grad, PD Bakije-šehidi, I-32/92, MAG, 106711, FZS, ZB Živi mrtvima, Popis/91.

[92] **Menzilović Hamed** (1971), granata na Žuči; Menzilović Hamed, MKU 465/1992, Novi Grad, PD Bakije-šehidi, I-60/92, AIIZ-Popis 94, 87784, FZS, Popis/91.

[93] **Avdić Mehmed** (1961), Ugorsko, Vogošća, metak – snajper; Avdić Mehmed, MKU 25/1993, Vogošća, PD Bakije-šehidi, I-86/92, MAG, 101930, SM, FZS, M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju*, 339, Popis/91.

[94] **Fejzović Šaćir** (1959); Fejzović Šaćir , MKU 65/1994, Vogošća, MAG, 105909, FZS, E. Muračević, 118; M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju*, 384, Popis /91.

[95] M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju*, 42-43; ICTY, IT-00-39-T, Pred pretresnim vijećem I, 2006, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, par. 599. U navedenoj Kasarni, u nehumanim uvjetima civili su proveli 10 dana. Potom je, 13. maja ženama i djeci bilo je dozvoljeno da napuste logor, dok su muškarci prebačeni u logor Nakina Garaža, a potom u Planjinu kuću, da bi 16. juna, grupu od 28 zatočenika odveli pripadnici VRS u nepoznatom pravcu, što je ujedno predstavljao trenutak kada su posljednji put viđeni živi. Od ukupno 28 osoba koje su od tada vode kao nestale, 3 ih je pronađeno na obalama rijeke Bosne u blizini Visokog i Zenice. UN, CCPR/C/107/D/1917, 1918, 1925/2009 i 1953/2010, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Komitet za ljudska prava, predstavke brojevi: 1917/2009, 1918/2009, 1925/2009 i 1953/2010, Mišljenje usvojeno na 107. sjednici Komiteta (11-28. mart 2013. godine), PREDMET: prisilni nestanci; biografije nestalih lica vidi u: Eset Muračević,

Procesuiranje za zločine u Sarajevu 5. april – 3. maj 1992. godine

Ukoliko govorimo o predmetnom periodu kojim se bavi ovaj rad možemo konstatovati da pitanja koja se odnose na ukopavanje artiljerijskih položaja, stavljanje grada pod opsadu, početak intenzivnog granatiranja, uslijed čega su ubijani i ranjavani građani Sarajeva, rušeni brojni kulturno-historijski, privredni, vjerski i stambeni objekti, nisu tretirani niti u jednoj optužnici. U ovom periodu komandant 4. korpusa JNA bio je general major Vojislav Đurđevac. Pitanje odgovornosti za hapšenje delegacije RBiH pri povratku sa pregovora iz Lisabona također nije tretirano niti u jednoj optužnici.

Nasuprot tomu, Dobrovoljačka je bila vrlo često predmetom rasprava na sudovima, zbog čega su hapšeni državljani Bosne i Hercegovine na londonskom i bečkom aerodromu.

Nakon konstatacije da je navedena kolona vojnika JNA u Dobrovoljačkoj ulici „bila legitimna vojna meta“ i da nema dovoljno dokaza za sastavljanje optužnice od strane Haškog tribunala,[96] Westminister Magistrates suda u Londonu,[97] i Regionalnog suda u Korneuburgu,[98] Tužilaštvo Bosne i Hercegovine je, tri decenije poslije podiglo optužnicu za zločin u Dobrovoljačkoj ulici.[99] Optužnica je otpremljena Sudu Bosne i Hercegovine 26. aprila 2022. godine, upravo na tridesetu godišnjicu ubistva aktivista SDP-a Senada Šećerovića i Dževada Resića kada su se automobilom kretali iz pravca Bistrika prema Dobrovoljačkoj ulici, a na koje je pucano iz pravca Komade Druge vojne oblasti.[100] Na Sudu Bosne i Hercegovine je u toku proces protiv 11 lica za ubistvo 8 pripadnika JNA.[101]

Ipak, važno je spomenuti nemjerljivi značaj presuda ICTY-a u kojima se govori o Sarajevu u periodu 1992-1995. godine. U presudama Radovanu Karadžiću i Ratku Mladiću,[102] u poglavljima u kojima se govori o Hronologiji događaja u Sarajevu prezentiran je jedan širi kontekst okupacije dijela sarajevskih općina i stavljanja grada pod opsadu. Međutim, detaljnija razmatranja o zločinima granatiranja i snajperskog djelovanja, uz obrazloženja

Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2001.

[96] UN, ICTY, RR328685, Office of the Prosecutor.

[97] https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-3-page-175.htm

[98] Regionalni sud Korneuburg, https://balkaninsight.com/2011/07/29/jovan-divjak-released-by-austrian-court/.

[99] Posebno odjeljenje za ratne zločine, broj: T 20 0 KTRZ 0001145 18 2, Sarajevo, 26.4.2022. godine, Sudu Bosne i Hercegovine, Predmet Tužilaštva BiH protiv Ejupa Ganića i dr., Optužnica,

[100] M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*, 53.

[101] U Optužnici je prvobitno navedeno 10 lica, ali je naknadno, 22.12.2022, u predmetu „Dobrovoljačka“ još jedno lice optuženo. Tužilaštvo Bosne i Hercegovine, Posebno odjeljenje za ratne zločine, broj: T20 0 KTRZ 0001145 18 2, Sarajevo, 26.4.2022. godine, Sudu Bosne i Hercegovine – Sudiji za prethodno saslušanje- Sarajevo, Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Ejupa Ganića i dr. Optužnica; https://detektor.ba/2022/12/22/potvrdjena-optuznica-protiv-kerima-lucarevica-za-zlocin-u-dobrovoljackoj-ulici/.

[102] ICTY, IT-95-5/18-T, Radovan Karadžić; ICTY, IT-09-92-T, Ratko Mladić.

o preciznim pravcima napada na gradska naselja, uglavnom su fokusirana na kasnije periode opsade, a koja su prethodno već tretirana u presudama ICTY-a u predmetima Galić i Milošević. U presudama Stanislavu Galiću (komandant SRK-a od septembra 1992 do augusta 1994), i Dragomiru Miloševiću (komandant SRK-a od 10. augusta 1994. do kraja 1995. godine) tretira se pitanje opsade Sarajeva, ali za periode kada su Galić i Milošević bili komandanti SRK-a.[103] Za dijelove grada koji su bili pod kontrolom VRS-a, odnosno za zločine počinjene na navedenim područjima, pred Sudom Bosne i Hercegovine procesuirano je nekoliko lica.[104] No, ukoliko govorimo o opsadi grada, odnosno o kampanji granatiranja i snajperskog djelovanja od aprila do septembra 1992. godine, ovaj period nije bio detaljno razmatran u presudama ICTY. Budući da se radi o periodu najintenzivnijih napada na grad, smatramo da je porazno to što Tužilaštvo Bosne i Hercegovine ni protiv jedne osobe nije podiglo optužnicu za zločine počinjene u ovom periodu.[105] Protiv komandanta SRK-a Tomislava Šipčića Institut za istraživanje zločina podnio je krivičnu prijavu[106], ali je obustavljen istražni postupak zbog smrti.[107] S obzirom na činjenicu da su, pored 11 lica optužanih za ubistvo osam pripadnika JNA u Dobrovoljačkoj ulici, na Sudu Bosne i Hercegovine vođeni postupci i protiv četiri lica za ubistvo osam pripadnika JNA u Velikom parku,[108] možemo konstatovati da vlada jedan potpuni nesrazmjer u vezi sa procesuiranjem zločina počinjenih nad građanima Sarajeva ubijanim od strane pripadnika JNA, u odnosu na pomenute procese.

Tužilaštvo ICTY-a je dostavilo ukupno 814 predmeta, za koje se smatralo da postoji dovoljno elemenata za podizanje optužnica i pokretanje sudskog postupka, kojima bi se dao prioritet u procesuiranju. O pomenutom pitanju, poznatijem i kao predmeti pod oznakom „A“, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine se očitovalo sredinom 2022. godine, kada je objavilo podatak da

[103] ICTY, IT-98-29, Stanislav Galić; ICTY, IT-98-29/I, Dragomir Milošević.

[104] Meldijana Arnaut-Haseljić, *Politike i prakse prikrivanja zločina. Masovne grobnice na području Sarajeva 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021, 453-462.

[105] Na ovaj nedostatak neprecesuiranja zločina u dijelu grada koji je bio pod opsadom za period od aprila do septembra ukazivali smo i ranije. Vidi: „Porazna je činjenica da za zločine počinjene u periodu od 6. aprila do 9. septembra 1992. godine niko nije procesuiran. Na 78 lokacija počinjeni su masakri nad civilima. U tom periodu komandant 4. korpusa JNA bio je Vojislav Đurđevac, a nakon njega, komandant tada preimenovanog Sarajevsko-romanijskog korpusa bio je pukovnik Vojske Jugoslavije Tomislav Šipčić“. „Sigurna zona Sarajevo: Opsada i ubijanje djece“, *Stav*, 1.3.2017.

[106] M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu,* 256-257, 260. 271.

[107] Jasmin Begić, „Zbog smrti obustavljen postupak protiv Šipčića za zločine u Sarajevu – 11 godina od prve prijave“, detektor.ba, 22. mart 2023.

[108] Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1K 024139 22 Krž, datum objavljivanja: 18.10.2022. Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Dragana Vikića, Jusufa Pušine, Nermina Uzunovića i Mladena Čovčića; Drugostepena presuda.

je svega 79 osoba sa navedene liste pravosnažno osuđeno.[109] Na propuste zbog ovakvog stanja u pravosuđu Bosne i Hercegovine, jako malog broja procesuiranih za najteže zločine, ukazivala je sutkinja Korner (OSCE) u izvještajima iz 2016. i 2020. godine.[110]

Zaključak

Tokom 2. i 3. maja 1992. godine poginulo je 37 građana Sarajeva (32 pripadnika TO i 5 civila) i 27 pripadnika JNA. No, polemike oko Dobrovoljačke potpuno su izdominirale naspram svih drugih burnih i vrlo dinamičnih zbivanja koja su trajno obilježila historiju grada.

Smatramo da je su krajnje pogrešni i nedobronamjerni svi pokušaji da se pogibije pripadnika JNA tokom 2. i 3. maja, prikažu izolovano u odnosu na prethodno opisani kontekst i hronologiju početka opsade Sarajeva. Na ovakve vrste narativa nesvjesno pristaju i pojedini bosanskohercegovački mediji kao i sudske institucije i tužilaštvo, čime se potpuno dekontekstualiziraju zbivanja u Dobrovoljačkoj ulici. Ukoliko uzmemo u obzir vremensku odrednicu istraživanja, odnosno period od 5. aprila do početka maja 1992. godine, možemo konstatovati da vlada potpuni nesrazmjer glede procesuiranja zločina počinjenih nad građanima Sarajeva u odnosu na procesuiranje za pogibiju svakog pripadnika JNA. Kada kažemo nesrazmjer, pri tomu ne mislimo na nacionalni kriterij, budući da granate nisu birale žrtve prema etničkom i nacionalnom principu, te iz popisa ubijenih koje smo naveli u radu, evidentno je da među ubijenim građanima Sarajeva 2. i 3. maja ima žrtava svih nacionalnosti. Stoga, kada kažemo nesrazmjer, podrazumijevamo da je za pogibiju svakog pripadnika JNA podignuta optužnica ili da su postupci u toku, dok za žrtve oruđa i oružja te iste JNA pravda nije zadovoljena, niti barem u pokušaju. Dakle, prva asocijacija na Dobrovoljačku, koja je u međuvremenu preimenovana u ulicu Hamdije Kreševljakovića, jeste pogibija osam pripadnika JNA, dok se sjećanje na ubijene građane Sarajeva u masakrima u kasnijim fazama opsade, kada je ubijeno 17 građana Sarajeva, potpuno u drugom planu u odnosu na kontekst memorijalizacije navedenog lokaliteta. Također, pitanje granatiranja, snajperskog djelovanja ili stavljanja grada u opsadu, kao ni ubistvo 204 građana Sarajeva u navedenom periodu, uključujući i masovne zločine nad civilima, kao i ubistva djece, nije bilo razmatrano niti jednom optužnicom Tužilaštva Bosne i Hercegovine.

[109] https://detektor.ba/2022/07/08/tuzilastva-obustavila-vise-od-250-istraga-ratnih-zlocina-sa-a-liste

[110] Joanna Korner, Sutkinja, Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, 2016; Unapređenje procesuiranja predmeta ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o napretku, Sutkinja Joanna Korner CMG QC, British Embassy Sarajevo, OSCE, Mission to Bosnia and Herzegovina, 2020.

Summary

During May 2nd and 3rd, 1992, 37 citizens of Sarajevo lost their lives (32 members of the Territorial Defense and 5 civilians), along with 27 members of the JNA (Yugoslav People's Army). However, controversies surrounding the Dobrovoljacka Street incident completely overshadowed all other tumultuous and highly dynamic events that have permanently marked the history of the city.

We believe that all attempts to isolate and portray the deaths of JNA members during May 2nd and 3rd, without considering the previously described context and chronology of the beginning of the siege of Sarajevo, are fundamentally wrong and ill-intentioned. Some media outlets in Bosnia and Herzegovina, as well as judicial institutions and the prosecution, unwittingly subscribe to these narratives, thereby completely decontextualizing the events on Dobrovoljacka Street. If we take into account the timeline of the investigation, from April 5th to the beginning of May 1992, we can observe a significant disparity in the prosecution of crimes committed against the citizens of Sarajevo compared to the prosecution for the deaths of each JNA member. When we mention disparity, we do not refer to national criteria, as shells did not choose their victims based on ethnic or national principles. From the list of the deceased that we have mentioned in our work, it is evident that among the citizens killed on May 2nd and 3rd in Sarajevo, there were victims of all nationalities.

Therefore, when we speak of disparity, we imply that an indictment has been filed or proceedings are underway for the death of each JNA member, while justice has not been satisfied for the victims of the weaponry and soldiers of the same JNA, or at least there has been no attempt to do so. So, the first association with Dobrovoljacka Street, which has since been renamed Hamdija Kresevljakovic Street, is the death of eight JNA members, while memories of the killed citizens of Sarajevo in the later stages of the siege, where 17 Sarajevo citizens lost their lives, remain in the background compared to the context of memorialization of that location. Additionally, the issues of shelling, sniper activity, or the city being placed under siege, as well as the killing of 204 Sarajevo citizens during the mentioned period, including mass crimes against civilians and children, have not been considered in a single indictment by the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. **Arhiv Instituta za istraživanje zločina (AIIZ),**
   - Izvodi iz matične knjige umrlih 1992.
   - Pokopno društvo *Bakije* i *Pokop*. 1992.

- Bolnički protokoli Opće bolnice prim. dr. Abdulah Nakaš. (1992: Vojna bolnica);
- Dokumentacija Instituta za sudsku medicinu, evidencije 1992.
- Vojne evidencije poginulih boraca u Sarajevu 1992.
- Dokumentacija Federalnog zavoda za statistiku 1992.
- Popis porodičnih domaćinstava u Sarajevu 1994.

2. **Sud Bosne i Hercegovine**
   - Posebno odjeljenje za ratne zločine, broj: T 20 0 KTRZ 0001145 18 2, Sarajevo, 26.4.2022. godine, Sudu Bosne i Hercegovine, Predmet Tužilaštva BiH protiv Ejupa Ganića i dr, Optužnica.
   - Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1K 024139 22 Krž, datum objavljivanja: 18.10.2022. Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Dragana Vikića, Jusufa Pušine, Nermina Uzunovića i Mladena Čovčića; Drugostepena presuda.
3. **International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)**
   - IT-04-81, Perišić, Exhibit, D00401, Defence Counsel, Vojska Jugoslavije, „Spisak ubijenih pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992. godine u napadu na kolonu 2. Vojne oblasti u Sarajevu“.
   - ICTY, IT-95-5/18-T, Radovan Karadžić.
   - IT-09-92-T, Ratko Mladić.
   - IT-98-29, Stanislav Galić.
   - IT-98-29/I, Dragomir Milošević.
   - IT-02-54-T, Tužitelj vs. Slobodan Milošević.
   - IT-00-39-T, Pred pretresnim vijećem I, 2006, Tužilac protiv Momčila Krajišnika.
   - Dokumentacija Komande 2. Vojne oblasti.
   - Dokumentacija 4. Korpusa JNA.
   - Požari na objektima od posebnog značaja koji su nastali od agresorskih dejstava granatiranjem i dr, Komandant Vatrogasne brigade, Mesud Jusufović.
   - ICTY, IT-00-39-T, Pred pretresnim vijećem I, 2006, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda.
   - MICT-15-96, Stanišić and Simatović, 2D00820, TV SRNA, Intervju Milutina Kukanjca, Moj gost moja istina.
   - ICTY, IT-95-5/18-T, Pred pretresnim vijećem,Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda, Tom III, 24.3.2016.
   - UN, ICTY, RR328685, Office of the Prosecutor.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. International Committee of Red Cross (ICRC Missing Persons on the Territory of Bosnia and Herzegovina, Fourth edition issued on 30.6.1998;
2. MAG, Iskazi o stradalom licu, Bosanska knjiga mrtvih, Sarajevo, decembar 1997;
3. Joanna Korner, Sutkinja, Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, 2016; Unapređenje procesuiranja predmeta ratnih zločina na državnom nivou u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o napretku, Sutkinja Joanna Korner CMG QC, British Embassy Sarajevo, OSCE, Mission to Bosnia and Herzegovina, 2020;
4. Zapisnik sa 79. sjednice Predsjedništva RBiH, 27.4.1992; Tomo Šimić, Dokumenti Predsjedništva BiH 1992-1994, 3(7), Zagreb, 2006, 177-178; „Odluka o povlačenju JNA“;
5. UN, CCPR/C/107/D/1917, 1918, 1925/2009 i 1953/2010, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Komitet za ljudska prava, predstavke brojevi: 1917/2009, 1918/2009, 1925/2009 i 1953/2010, Mišljenje usvojeno na 107. sjednici Komiteta (11-28. mart 2013. godine), PREDMET: prisilni nestanci.

Novine/Newspapers:

1. *Oslobođenje*, april-mart 1992, Sarajevo
2. „Sigurna zona Sarajevo: Opsada i ubijanje djece“, *Stav*, 1.3.2017.

Knjige/Books:

1. Arnaut-Haseljić Meldijana, *Politike i prakse prikrivanja zločina. Masovne grobnice na području Sarajeva 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021.
2. Bahto Hamid, *Sa braniocima Sarajeva i Goražda*, Vijeće Kongresa Bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2008.
3. Čekić Smail, Karavelić Vahid, Ajnadžić Nedžad, Cikotić Selmo, Hodžić Šefko, Smajić Muhamed, Šadinlija Mesud, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2017.
4. Čekić Smail, Šestanović Muhamed, Karović Merisa, Mastalić-Košuta Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2010.
5. Donia J. R, *Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991-1996, 17. mart 2008, (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića).*
6. Huseinović Avdo*, Bosanski dan „D“ ili „slučaj Dobrovoljačka“,* Udruženje „Pravda“, Sarajevo 2017;
7. Karović-Babić Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2014.
8. Kreševljaković Nihad M. (ur), *Bio je lijep i sunčan dan, 2. maj 1992*, Drugo, dopunjeno izdanje, J. U. MES, Međunarodni teatarski i filmski festival Sarajevo, U.G. Videoarhiv, Sarajevo 2010.
9. Muračević Eset, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2001.
10. Pantelić Željko, *Ničiji vojnici u sarajevskom paklu 1992. godine*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka 2021.
11. Smajić Muhamed, *Naša 101. brigada,* Udruženje 101. brigada, Sarajevo 2014.
12. Šadinlija Mesud, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, Drugi dio; Drugo dopunjeno izdanje. 2. dopunjeno izd.- Udruženje 1. slavna – viteška brigada, Sarajevo 2020.
13. Telegrafčić Hamdija i dr, *Živi mrtvima*, Nulon marketing, Sarajevo 2001.
14. Tokača Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995 = The Bosnian book of the dead: human losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995*/Mirsad Tokača, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo 2012.

Članci/Articles:

1. Biserko Sonja (ur), Hronologija događaja u: *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.
2. Karović-Babić Merisa, Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa sve četiri strane sveta, u: *Između rata i mira. Sarajevu u prelomnim godinama 20. stoljeća*: Zbornik radova, (ur. Husnija Kamberović), Udruženje za modernu historiju, UMHIS, Sarajevo 2020.
3. Nikolić Kosta, Izvori Haškog tribunala o napadu na JNA u Sarajevu 2. i 3. maja 1992. godine, *Tokovi istorije*, Institut za noviju istoriju Srbije, 1/2022, Beograd 2022, 261-290.

4. Šadinlija Mesud, Opsada Sarajeva. Vojno-politički ciljevi opsade Sarajeva, snage agresora i snage odbrane grada, u: *Nastavni materijali za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine u osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo*, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, Sarajevo 2018.

TV emisija/TV Show:

1. TVSA, Sjećate li se Sarajeva, 2. maj 1992.

Internet:

1. https://www.klix.ba/vijesti/bih/zelene-beretke-u-bivsoj-dobrovoljackoj-necemo-dozvoliti-da-nas-izjednace-s-agresorom/230503056.
2. https://nova.rs/vesti/hronika/tri-decenije-od-zlocina-u-dobrovoljacoj-ulici-i-napada-na-kolonu-jna/.
3. https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-3-page-175.htm.
4. https://balkaninsight.com/2011/07/29/jovan-divjak-released-by-austrian-court/.
5. https://detektor.ba/2022/07/08/tuzilastva-obustavila-vise-od-250-istraga-ratnih-zlocina-sa-a-liste.
6. https://detektor.ba/2023/03/22/zbog-smrti-obustavljen-postupak-protiv-sipcica-za-zlocine-u-sarajevu-11-godina-od-prve-prijave/.

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ameldijana@hotmail.com

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:355.341.31(497.6)"1992/2006/2022" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.283

KA NATO PUTU - OD FORMIRANJA I USTROJSTVA ARMIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE DO ORUŽANIH SNAGA BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Konkretne planove za pripremu i izvođenje agresije na Bosnu i Hercegovinu sačinio je Generalštab JNA u Beogradu. JNA je, zajedno sa političkim rukovodstvima Srbije i bosanskih Srba, definirala ciljeve, isplanirala i odredila taktiku i metode vođenja rata u Bosni i Hercegovini. Usljed izvršene agresije iz potrebe za opstojnošću države i svih njenih naroda koji Bosnu i Hercegovinu doživljavaju kao svoju domovinu, iznikla je Armija Republike Bosne i Hercegovine. Legalno izabrani predstavnici vlasti i institucija Republike Bosne i Hercegovine imali su obavezu da zaštite teritorijalni integritet države, građane, privredna, kulturna i druga dobra. Da bi to bilo moguće Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine donijelo je odluku o mobilizaciji jedinica Teritorijalne odbrane, rezervnog sastava milicije i jedinica civilne zaštite, a zatim je uslijedilo donošenje uredbi Predsjedništva kojima je regulirano formiranje i sastav oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine čime je transformirana Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine u Armiju Republike Bosne i Hercegovine. Armija je postala okosnicom formiranja Vojske Federacije, a kasnije i Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.*

Danas je vanjska politika Bosne i Hercegovine usmjerena ka očuvanju i unapređenju trajnog mira, sigurnosti i stabilnog demokratskog i sveukupnog državnog razvoja, te doprinosu međunarodnom miru i sigurnosti. Princip kolektivne sigurnosti predstavlja okosnicu dugoročne vojne strategije. Ostvarivanje vojne sigurnosti Bosne i Hercegovine predstavlja članstvo u NATO čime nacionalni suverenitet i teritorijalni integritet garantira Savez. Prvi korak u tom pravcu predstavlja članstvo u NATO-vom političko-vojnom programu Partnerstvo za mir (Partnership for Peace – PfP) kojem je Bosna i Hercegovina pristupila 14. decembra 2006. Članstvo u NATO-u i Evropskoj uniji su strateški ciljevi Bosne i Hercegovine i u skladu s tim teži se punopravnom članstvu u NATO što podrazumijeva uključivanje oružanih snaga u vojnu strukturu NATO-a, posebno u misijama očuvanja mira i u humanitarnim operacijama.

Formalna osnova za PfP je Okvirni dokument (Framework Document) koji predviđa obaveza koju saveznici preuzimaju na sebe da konsultiraju svaku zemlju-partnera koja smatra da je njen teritorijalni integritet ugrožen, ili da je njena politička nezavisnost ili sigurnost u opasnosti, a u skladu s kojim pojedinačne države i NATO savez razvijaju i usklađuju pojedinačne partnerske programe sa ciljem dostizanja NATO standarda, nabavci vojne opreme, obuci i školovanju vojnog personala, zajedničkim manevrima i vježbama, kao i u drugim oblastima saradnje.

Ključne riječi: *Armija RBiH, Bosna i Hercegovina, agresija, mir, sigurnost, Partnerstvo za mir, NATO.*

TOWARDS THE NATO PATH - FROM THE FORMATION AND STRUCTURE OF THE ARMY OF THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TO THE ARMED FORCES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The concrete plans for the preparation and execution of aggression against Bosnia and Herzegovina were drawn up by the General Staff of the Yugoslav People's Army (JNA) in Belgrade. The JNA, in conjunction with the political leadership of Serbia and Bosnian Serbs, defined the objectives, planned, and determined the tactics and methods of waging war in Bosnia and Herzegovina. In response to the aggression and the need for the survival of the state and all its peoples who considered Bosnia and Herzegovina as their homeland, the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina emerged. The legally elected representatives of the authorities and institutions of the Republic of Bosnia and Herzegovina had the obligation to protect the territorial integrity of the state, its citizens, economy, culture, and other assets. To make this possible, the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina made a decision to mobilize units of the Territorial Defense, the reserve component of the police, and civil defense units, followed by the issuance of regulations by the Presidency to regulate the formation and composition of the armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina, thereby transforming the Territorial Defense into the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The Army became the core of the formation of the Federation's military and later the Armed Forces of Bosnia and Herzegovina.*

Today, Bosnia and Herzegovina's foreign policy is focused on preserving and advancing lasting peace, security, stable democratic development, and contributing to international peace and security. The principle of collective security is the cornerstone of the long-term military strategy. Achieving the military security of Bosnia and Herzegovina includes membership in NATO, where the Alliance guarantees national sovereignty and territorial integrity. The first step in this direction is membership in NATO's political-military program,

Partnership for Peace (PfP), which Bosnia and Herzegovina joined on December 14, 2006. Membership in NATO and the European Union are strategic goals of Bosnia and Herzegovina, and in line with this, there is a striving for full NATO membership, which implies the integration of the armed forces into NATO's military structure, especially in peacekeeping missions and humanitarian operations.

The formal basis for PfP is the Framework Document, which envisions the commitment of allies to consult with each partner country that believes its territorial integrity is threatened or its political independence or security is in danger. Under this document, individual countries and the NATO Alliance develop and align individual partnership programs with the goal of achieving NATO standards, procuring military equipment, training and education of military personnel, joint maneuvers and exercises, and other areas of cooperation.

Key words: *Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBiH), Bosnia and Herzegovina, aggression, peace, security, Partnership for Peace, NATO.*

Uvod

Analizom materijalne građe dostupnih arhiva i literature mogu se sintetizirati esencijalni uzroci disolucije SFRJ, kao i posljedični procesi. Ova analiza emanira *casus belli* u Bosni i Hercegovini, iako veoma često u orakulskom pokušaju prikrivanja krimena različitih formi. Uprkos tome, analizom brojnih dostupnih dokumenata može se utvrditi i konstatovati da je S(F)RJ/Republika Srbija pružala finansijsku i materijalnu podršku područjima koja su se nalazila pod privremenom kontrolom kako Srba u Republici Bosni i Hercegovini, tako i Srba u Republici Hrvatskoj u periodu 1991-1995. Materijalna i finansijska pomoć obavljana je direktnom iz budžeta VJ dostavom vojnog materijala, ali i isplatom plata i drugih prinadležnosti starješinskom kadru u tim vojskama, te pokrivanjem budžetskih deficita Republike Srpske i Republike Srpske Krajine. Ove parainstucionalne tvorevine funkcionirale su kao ekonomska i monetarna federacija koje su bile pod kontrolom i organizacijom vladinih institucija S(F)RJ. Odluke o pružanju pomoći donosili su najviši vojni i politički rukovodioci S(F)RJ i Republike Srbije. Gotovo kompletna vojska i oprema iz bivše 2. vojne oblasti JNA ostala je na raspolaganju VRS-u. Preko VJ snabdijevana je VRS municijom, gorivom, rezervnim dijelovima, opremom, hranom i drugim potrepštinama.[1] Ratko Mladić izjavio je: "Vojska Jugoslavije

[1] "... utrošili smo 9.185 tona pešadijske municije, 1,49% te municije obezbeđeno je iz naše proizvodnje, 42,2% iz materijalnih rezervi koje smo nasledili i zatekli u kasarnama te bivše vojske, 47,2% iz pomoći Vojske Jugoslavije i 9,11% iz uvoza, odnosno kupovinom. Trenutno raspolažemo sa 9,11% ukupnih potreba za 1995. godinu. Za artiljerijsku municiju utrošili smo 18.151 tonu,

je snabdevala VRS oružjem i drugom opremom, čime je pokrila 50% njenih potreba"[2]. Dajući analizu u izvještaju general Ratko Mladić Glavnom štabu VRS datiranom u septembru 1992. u vezi sa uspostavljanjem VRS i transformacijom dijelova bivše JNA u VRS, kaže: "Odlukama Skupštine SR od 12. 5. 1992. godine stvoreni su uslovi da se od naoružanog naroda i pripadnika Srpskog naroda iz redova bivše JNA i raspoloživih sredstava i opreme izvrši transformacija jedinica i formira Vojska Srpske Republike...."[3] Starješinski kadar je sve do 28. februara 2002. kontinuirano ostvarivao svoje prinadležnosti preko 30. personalnog centra Vojske Jugoslavije, jedinice koja se nalazila u sastavu Generalštaba u Beogradu.[4] Finansijske podrške odvijala se "primarnom emisijom novca" distribuiranom preko filijala Službe društvenog knjigovodstva (SDK) u Banjoj Luci i Kninu. Prema dokumentu MO SRJ od 30. septembra 1993. odobrena je pomoć budžetom SRJ za dodjelu RSK u iznosu od 480.259 milijardi dinara (5,6 milona DEM).[5] JNA je finansirana iz budžeta SFRJ u koji su se slijevala sredstva od carina, uvoznih dažbina, te doprinosa republika i pokrajina, što je u značajnoj mjeri umanjeno uslijed procesa dezintegracije SFRJ.[6]

Produkt raspada federalne zajednice predstavljaju samostalne države sa svim osobnostima suverenosti i teritorijalnog integriteta. To, međutim, nije bilo smetnja ili omelo jedinice VJ da direktno učestvuju u izvođenju vojnih operacija na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine.[7] Međutim, dobro opremljena i

obezbeđeno je 26,2% iz proizvodnje 39% iz materijalnih rezervi, 34,4% iz pomoći Vojske Jugoslavije i 0,26% iz uvoza. Raspolažemo sa 18,36% ovogodišnjih potreba. Za protivavionsku municiju utrošeno je 1.336 tona, obezbeđeno je 0% iz proizvodnje, 42,7% iz materijalnih rezervi, 52,4% iz pomoći Vojske Jugoslavije, 4,9% iz uvoza." ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 261.

[2] ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 261.

[3] ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, B5507, ERN 0110-3317, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

[4] "Odnos između VRS i VJ bio je kako administrativan, tako i finansijski; personalni dosijei oficira VRS koji su rođeni u Bosni i Hercegovini čuvani su u 30. personalnom centru VJ, koji se nalazio u Beogradu i bio nadležan za sva personalna pitanja vezana za oficire VRS koji su istovremeno bili i oficiri JNA." ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 264.

[5] ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4739, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

[6] ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

[7] "Gospodin Theunens [vojni veštak koji je radio kao analitičar za Balkan u Ministarstvu odbrane Belgije i koji je od 1994. do 1999. učestvovao u raznim mirovnim operacijama UN u bivšoj Jugoslaviji] je svedočio da se VJ nije u potpunosti odrekla neposrednog učešća u borbenim dejstvima u Bosni i Hercegovini, kako to pokazuju akcije u dolini Drine (od decembra 1992. do avgusta 1993. i u proleće 1995), oko Sarajeva (oktobar 1993. i septembar 1994) i u zapadnoj Bosni i Hercegovini (od jula do novembra 1994). Gospodin Theunens je svedočio o jednoj operaciji blizu Sarajeva (od 25. oktobra 1993. do 25. februara 1994), čiji su ciljevi bili da se Armija Bosne i Hercegovine potisne sa šireg područja Vogošće i zauzme i sačuva zaravan Nišići severozapadno

ojačana vojska, imala je naspram sebe snažnu volju branitelja koji su bili spremni položiti svoje živote u odbrani domovine, porodice, doma. Jaka želja golorukih branitelja iznjedrila je formiranje Armije Republike Bosne i Hercegovine koja je, u procesu odbrane države, izrasla u respektabilnu oružanu snagu.

Formiranje i ustrojstvo Armije Republike Bosne i Hercegovine

Uslijed agresije izvršene na Republiku Bosnu i Hercegovinu, te izvršenja zločina nad civilima, stanovništvo je počelo samoinicijativno da se grupiše i organizira. U Sarajevu je 10. juna 1991. donesena odluka o formiranju Savjeta za nacionalnu odbranu kasnije nazvanog *Patriotska liga naroda Bosne i Hercegovine*. Jedinice *Patriotske lige* su zajedno sa drugim jedinicama lokalnog karaktera uvezane u sisitem Teritorijalne odbrane (TO), koja je zvanično osnovana 8. aprila 1992. TO je predstavljala odbrambenu formaciju sa Ustavom i zakonima uređenim i definiranim odbrambenim nadležnostima, ustrojenu strukturu, propisane procedure rada i definirane postupke u svim predvidivim okolnostima, a posebno ratnim. Teritorijalna odbrana postala je okosnicom formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine. Prvenstveni cilj ABiH bila je odbrana suvereniteta i teritorijalnog integriteta RBiH. Vrhovna komandu vršilo je Predsjedništvo RBiH koje je donijelo Uredbu o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SRBiH)[8] i formiranju Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine.[9] Predsjedništvo je 20. maja 1992. usvojilo *Uredbu sa zakonskom snagom o oružanim snagama RBiH* kojom je normativno regulirana organizacija i funkcioniranje odbrambenog sistema RBiH.[10] Rok njenog izvršenja bio je 15. april 1992. što je ustanovljeno kao dan formiranja

od Sarajeva." ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 272.

[8] "U sistemu odbrane, Teritorijalna odbrana (TO) je igrala značajnu ulogu, što je bilo utvrđeno *Zakonom o narodnoj odbrani* iz 1974. Rukovođenje i komandovanje u TO ostvarivale su starješine štabova i starješine ustanova TO u skladu sa zakonom i ovlaštenjima, koje je na njih prenosio vrhovni komandant Oružanih snaga. Štabovi TO usklađivali su na svojoj teritoriji planove i borbena dejstva TO sa planovima i dejstvima JNA. Republički i pokrajinski štabovi TO bili su obavezni da sarađuju sa Saveznim sekretarijatom za narodnu odbranu (SSNO) u sprovođenju akata vrhovnog komadanta OS. Opštenarodna odbrana je predstavljala jedinstven sistem organizovanja, pripremanja i aktivnog učešća radnih ljudi i građana u odvraćanju i sprečavanju agresije i drugih opasnosti za zemlju. Na taj način, TO je omogućavala masovno učešće stanovništva u oružanoj borbi i vođenje borbe na svim djelovima SFRJ. JNA kao dobro naoružana formacija je bila federalna komponenta, a TO republička. U međusobnim odnosima obje komponente su bile ravnopravne, a u ratnim uslovima su se trebale dopunjavati." Sead Selimović – Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona, JU Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2017, 39.

[9] S. Selimović – I. Šabotić, *Drugi korpus*, 119; "Sl. list RBiH", br. 1, od 9. aprila 1992. godine.

[10] S. Selimović – I. Šabotić, *Drugi korpus*, 119; Rasim Delić, *Armija Republike Bosne i Hercegovine, Nastanak, razvoj i odbrana zemlje, knjiga prva*, Sarajevo 2008, 150.

Armije Republike Bosne i Hercegovine. Odlukom Predsjedništva RBiH donesenom 3. septembra 1992. ustanovljeno je sedam okružnih štabova,[11] koji su Naredbom Štaba Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine od 29. septembra 1992. prerasli u komande korpusa,[12] organizovanih na regionalnom principu: 1. korpus: Sarajevo; 2. korpus: Tuzla; 3. korpus: Zenica; 4. korpus: Mostar; 5. korpus: Bihać; 6. korpus: Konjic; 7. korpus: Travnik. Armija je postala okosnicom formiranja Vojske Federacije, a kasnije i Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

Vojska Federacije Bosne i Hercegovine

Vojska Federacije Bosne i Hercegovine oformljena je kao oružana snaga Federacije Bosne i Hercegovine, jednog od entiteta države Bosne i Hercegovine. Nastala je nakon potpisivanja Washingtonskog sporazuma, ujedinjavanjem jedinica Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane. Njeno postojanje utemeljeno je 18. marta 1994. Prestala je postojati 1. januara 2006. njenim "utapanjem" u Oružane snage Bosne i Hercegovine zajedno s Vojskom Republike Srpske. Prema članu III.1 (a), Ustava Federacije Bosne i Hercegovine usvojenom u junu 1994.[13] entitetu je data isključiva odgovornost za "a) organiziranje i vođenje odbrane Federacije, zaštita njene teritorije, uključujući osnivanje zajedničkog zapovjedništva svih vojnih snaga u Federaciji, nadzor nad vojnom proizvodnjom, zaključivanje vojnih sporazuma u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine, te saradnja sa stalnim komitetom za vojna pitanja i sa Vijećem ministara u odbrani Bosne i Hercegovine"[14]. Zakon o odbrani Federacije Bosne i Hercegovine (dopunjen u junu 2002. i aprilu 2003.) određivao je sistem i organizaciju odbrane. Zakonom su definirane nadležnosti entiteta i njegovih institucija, te prava i obaveze kantona, općina, građana i drugih pravnih lica u oblasti odbrane. To uključuje zaštitu granica, finansiranje entitetske vojske i druga pitanja bitna za odbranu entiteta. U manjem bosanskohercegovačkom entitetu Ustavom Republike Srpske bila su data ovlaštenja komande i kontrole nad Vojskom Republike Srpske predsjedniku entiteta. Član 106 Ustavu Republike Srpske navodi da, u ratu i miru, Vojskom Republike Srpske komanduje predsjednik Republike, na osnovu odredaba o civilnoj komandi iz člana V.5(a) Ustava Bosne i Hercegovine.[15] *Zakon o odbrani Republike Srpske* (dopunjen 2001. i 2003) definira odbrambeni sistem entiteta, te prava i dužnosti institucija i pojedinaca u odbrani suvereniteta, teritorije i ustavnog poretka Republike Srpske.[16]

[11] S. Selimović – I. Šabotić, *Drugi korpus*, 126.
[12] S. Selimović – I. Šabotić, *Drugi korpus*, 126; ATK, ZD, k-4, *Naređenje o formiranju Korpusa ARBiH*, Republika Bosna i Hercegovina, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, Vojna tajna, str. pov. br. 02/1010-202, Sarajevo, 29. septembar 1992. godine.
[13] Ustavotvorna skupština održana je 30. marta 1994. godine. Datumom donošenja stupio je snagu Ustav Federacije Bosne i Hercegovine. Ovim ustavom uspostavljena je Fedracija Bosne i Hercegovine, kao i Vojska Federacije Bosne i Hercegovine.
[14] https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/ustav-federacije-bih.pdf.
[15] *Ustav RS*, "Službeni glasnik Republike Srpske", br. 21 od 23.9.1996.; 46/01; 31/03; 33/04; 40/04.
[16] *Zakon o odbrani RS*, "Službeni glasnik RS", broj 31/03 i 33/04.

Prema članu 3(1) Zakona, odbrana entiteta treba se realizirati putem "organiziranja i pripreme oružanih snaga za izvršavanje zadataka u odbrani Republike Srpske". Odbrambene pripreme se organiziraju, planiraju i provode u miru, a odbrana će se realizirati u slučaju vanrednog stanja, neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja. Pored toga, član 4 propisuje da su snage koje će se koristiti za odbranu "Vojska Republike Srpske u miru oružane snage i u periodu ratnog stanja i neposredne ratne opasnosti". Prema definiciji, oružane snage obuhvataju i vojsku i policijske snage.

Najveći nedostatak ovako organizovanog sistema odbrane i sigurnosti države bilo je nepostojanje oružanih snaga koje su bile nadležne na području Distrikta Brčko kao teritorija pod ekskluzivnim suverenitetom države. Na ovaj način stvoren je prostor na graničnom području koji nije imao riješeno pitanje zaštite državne granice. Zakonom o odbrani usvojenim 2005. donijete su značajne promjene ukidanjem odbramebnih struktura na nivou entiteta i njihovim organiziranjem na jedinstvenom – državnom nivou – u jedinstvenom sistemu odbrane.

Oružane snage Bosne i Hercegovine

Nakon provedene reforme odbrambenog sistema i prenosa nadležnosti u oblasti odbrane sa entitetskih na državni nivo ustanovljene su jedinstvene Oružane snage Bosne i Hercegovine (OSBiH) od 1. januara 2006. Komandu i kontrolu nad OS Bosne i Hercegovine preuzelo je Predsjedništvo Bosne i Hercegovine. Donošenjem i implementacijom Zakona o odbrani Bosne i Hercegovine, država je preuzela odgovornost za osiguranje transparentne, demokratske i civilne kontrole nad OS BiH. Vrhovnu komandu i kontrolu nad Oružanim snagama Bosne i Hercegovine ima Predsjedništvo Bosne i Hercegovine koje odluke donosi konsenzusom. Lanac komandovanja i kontrole nastavlja se do ministra odbrane Bosne i Hercegovine, zatim preko načelnika Zajedničkog štaba Oružanih snaga BiH, komandanta Operativne komande i komandanta Komande za podršku do podređenih komandanata komandi i jedinica Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

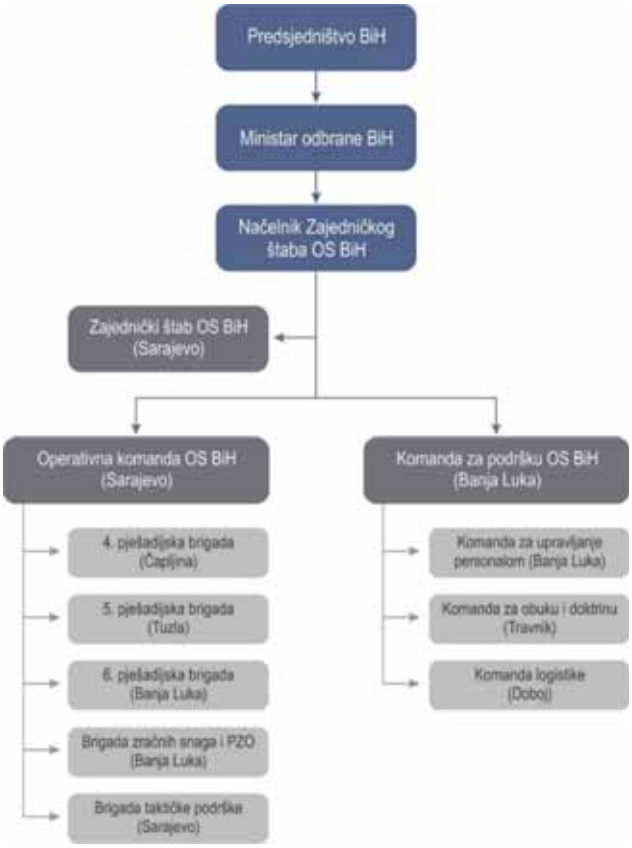

Prilog 1. *Struktura Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.*

Veličina Oružanih snaga Bosne i Hercegovine[17]

Veličina i struktura Oružanih snaga Bosne i Hercegovine određena je Odlukama Predsjedništva i to broj, nacionalna zastupljenost, lokacija komandi i jedinica i struktura:

- 10.000 profesionalnih vojnih lica (generali, oficiri, podoficiri i vojnici)
- 1.000 civilnih lica na službi u Oružanim snagama BiH
- 6.000 pripadnika rezervnog sastava

U okviru OS BiH funkcionira i 2. pješadijski (rendžerski) puk koji baštini identitet i vojno naslijeđe jedinica i konstitutivnih naroda iz kojih potiče Armija Republike Bosne i Hercegovine.[18]

[17] http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/misija/Default.aspx?id=41&langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1.

[18] http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/tradicija/2-pjesadijski-puk-os-bih/Archive.aspx?langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1

Zadaci Oružanih snaga Bosne i Hercegovine[19]

Zadatke Oružanih snaga Bosne i Hercegovine definira član 4. Zakona o odbrani Bosne i Hercegovine:

a) "a) učešće u operacijama kolektivne sigurnosti, u operacijama podrške miru i samoodbrani, uključujući i borbu protiv terorizma,
b) pružanje vojne odbrane Bosni i Hercegovini i njenim državljanima u slučaju napada,
c) pomoć civilnim organima u reagovanju na prirodne i druge katastrofe i nesreće,
d) protivminsko djelovanje u Bosni i Hercegovini i
e) ispunjavanje međunarodnih obaveza Bosne i Hercegovine."[20]

Prilog 2. *Razmještaj i lokacije jedinica OS Bosne i Hercegovine.*[21]

[19] http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/zadaci/Archive.aspx?langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1.

[20] *Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine*, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, broj 226/05 od 5. oktobra 2005. Sarajevo, http://www.mod.gov.ba/files/file/zakoni/Zakon-o-odbrani-bs.pdf (pristupljeno 4. novembra 2022)

[21] http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/struktura/razmjestaj-i-lokacije-jedinica-os-bih/Default.aspx?id=57&langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1.

Ka NATO putu

Danas je vanjska politika Bosne i Hercegovine usmjerena je ka očuvanju i unapređenju trajnog mira, sigurnosti i stabilnog demokratskog i sveukupnog državnog razvoja, te doprinosu međunarodnom miru i sigurnosti. U cilju stvaranja međusobnog povjerenja i uspostavljanja vojne saradnje izmađu NATO i drugih zemalja u svijetu, 1994. osnovan je političko-vojni program *Partnerstvo za mir* (Partnership for Peace – PfP) kojem je Bosna i Hercegovina pristupila 14. decembra 2006. nakon potpisivanja Okvirnog dokumenta (Framework Document)[22] *Partnerstva za mir*, koji je formalna osnova za PfP je Okvirni dokument koji sadrži konkretne obaveze za svaku državu koja daje i preuzima izvjestan broj dalekosežnih političkih obaveza, kao što su zaštita demokratskog karaktera društva, podržavanje i očuvanje principa međunarodnog prava, ispunjavanje obaveza koje proističu iz Povelje UN, Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, Helsinškog završnog akta, i međunarodnih sporazuma o razoružanju i kontroli naoružanja; suzdržavanje od prijetnji ili od upotrebe sile protiv drugih država, poštivanje postojećih granica, i rješavanje sporova mirnim putem. Trenutno je u ovaj program pored Bosne i Hercegovine uključeno još 20 zemalja svijeta. *Partnerstvo za mir* zasniva se na bilateralnom ugovoru između pojedinačnih država i NATO saveza razvijajući i usklađujući pojedinačne partnerske programe sa ciljem dostizanja standarda koji se primjenjuju u zemljama članicama NATO, nabavci vojne opreme, obuci i školovanju vojnog personala, zajedničkim manevrima i vježbama, kao i u drugim oblastima saradnje. Pristupanjem ovom programu država članica obavezuje se poštivanju međunarodnog pravo, ispunjavanju međunarodnih dogovora o razoružanju i kontroli naoružanja, uspostavljnju demokratske kontrolu nad oružanim snagama, te na transparentnost u planiranju i realizaciji budžeta itd.[23]

Države koje žele postati članicama NATO obavezne su dostaviti *Godišnji nacionalni program* čime potvrđuju spremnost da žele ostvariti uvjete neophodne za sticanje ovog članstva. Od jula 2019. Bosna i Hercegovina nije dostavila svoj *Godišnji nacionalni program* zbog veta stavljenog od strane Milorada Dodika, člana Predsjedništva iz reda srpskog naroda. Međutim, alternativno Milorad Dodik je 19. novembra 2019. potpisao *Godišnji nacionalni program (Annual National Programme* - ANP-a)[24] koji je proslijeđen u Brisel čime je odblokiran i nastavljen NATO put Bosne i Hercegovine.

---

[22] Partnership for Peace: Framework Document, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_24469.htm (pristupljeno 10. novembra 2022.)

[23] http://os.mod.gov.ba/vojno-vojna-saradnja/saradnja-sa-nato/default.aspx?id=946&langTag=bs-BA.

[24] Tačka 50: "Dokument *Realizacija Programa reformi Bosne i Hercegovine 2019 – 2020.*
Vijeće ministara je razmotrilo Dokument 'Realizacija Programa reformi Bosne i Hercegovine 2019 – 2020.', te s tim u vezi zaključilo:
- usvaja se Dokument 'Realizacija Programa reformi Bosne i Hercegovine 2019 – 2020;
- zadužuje se Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovinc da dokument 'Realizacija Programa reformi Bosne i Hercegovine 2019. – 2020.' proslijedi sjedištu NATO-a u Briselu;

Godišnji nacionalni program (ANP) je najzahtjevniji dokument, fokusiran na sveobuhvatne demokratske, bezbjednosne i odbrambene reforme, koji svake godine razvija partner u konsultaciji sa NATO-om. Otpori člana predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda proizlaze, između ostalog, zbog izvođenja *Operacije Namjerna sila* (eng. *Operation Deliberate Force*) koja je realizirana kao zračna kampanja NATO saveza s ciljem onesposobljavanja vojnog arsenala na srpskim položajima. Ova operacija bila je ključni element u oblikovanju ishoda savezničke intervencije, ali puni učinak mora se promatrati u kontekstu drugih političkih i vojnih dešavanja u to vrijeme.[25]

ANP je ustanovljen za zemlje iz Akcionog plana za članstvo (MAP), kako bi se pratio napredak na putu ka članstvu u NATO-u. Na osnovu njega, za razliku od IPCP-a ili IPAP-a, NATO štabovi provode godišnju procjenu napretka u reformama, uz saglasnost Saveznika, o kojoj se razgovara sa svakim partnerom koji učestvuje na nivou NAC-a (North Atlantic Council). ANP nudi zainteresiranim zemljama listu aktivnosti u cilju poboljšanja njihovog približavanja standardima NATO-a i integraciju u NATO. Ovaj dokument godišnje se procjenjuje i ažurira, a sastoji se od pet poglavlja: Politička i ekonomska pitanja (poglavlje I); Odbrambena i vojna pitanja (poglavlje II); Pitanja upravljanja resursima (poglavlje III); Sigurnosna pitanja (poglavlje IV); Pravna pitanja (poglavlje V). *Godišnji nacionalni program reformi* Bosna i Hercegovina dostavila je u sjedište NATO-a 23. decembra 2019,[26] a krajem januara 2020. godine NATO je potvrdio da je ovaj dokument usvojen od strane Predsjedništva Bosne i Hercegovine i dostavljen u sjedište NATO-a u Brisel.

Ovaj dokument predviđa saradnju Bosne i Hercegovine sa NATO-om i njime su predstavljeni postupci reformi koje vlasti namjeravaju poduzeti sa ciljem ispunjavanja uvjeta za priključenje NATO.

- zadužuje se Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine da cjeloviti Izvještaj o realizaciji Programa reformi Bosne i Herccgovine dostavi Predsjedništvu Bosne i Hcrcegovine u skladu sa obavijesti Predsjedništva Bosne i Hercegovine sa 16. sjednice, održane 17. septembra 2020. godine, broj 17-50-1-2777-7/20 od 22. 9. 2020. godine;
- zadužuje se Komisija za saradnju s NATO-om Bosne i Hercegovine da otpočne proceduru izrade Programa reformi Bosne i Hercegovine 2020-2021." https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/zakljucci_sa_sjednica/default.aspx?id=35212&langTag=bs-BA (pristupljeno 1. novembra 2022).

[25] Vidjeti šire: *Deliberate Force - A Case Study in Effective Air Campaigning,* Final Report of the Air University Balkans Air Campaign Study Edited by Col Robert C. Owen, USAF, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama January 2000.

[26] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_80925.htm (pristupljeno 2. novembra 2022).

Krajem februara 2021. načinjeni su novi koraci u približavanju NATO integracijama kada je Vijeće ministara Bosne i Hercegovine usvojilo *Program reformi* i donijelo odluku o formiranju Komisije za saradnju s ovim vojnim savezom.[27]

[27] Tačka 49: *Prijedlog odluke o uspostavljanju Komisije za NATO integracijski proces Bosne i Hercegovine* - novi tekst
Vijeće ministara je razmotrilo Prijedlog odluke o uspostavljanju Komisije za NATO integracijski proces Bosne i Hercegovine - novi tekst te isti nije, u skladu s članom 18. st. (2) Zakona o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, dobio potrebnu većinu u prvom krugu glasanja; za isti je bilo devet glasova ZA i jedan glas PROTIV, te stoga predložena odluka nije donesena, uz obavezu primjene člana 18. stava (3) Zakona o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine.
Nakon obavljenih konsultacija, u drugom krugu glasanja, obavljenom odmah nakon prvog kruga glasanja, u skladu s članom 18. st. (3) Zakona o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, održanom na istoj sjednici Vijeća minstara BiH, sa devet glasova ZA i jedan glas PROTIV, usvojeni su sljedeći zaključci:
Vijeće ministara je donijelo Odluku o uspostavljanju Komisije za NATO integracijski proces Bosne i Hercegovine - novi tekst, uz prihvaćene usaglašene korekcije (amandmane):
Amandman 1:
Naziv Odluka o uspostavljanju Komisije za Nato integracijski proces Bosne i Hercegovine se mijenja i glasi: 'Odluka o uspostavljanju Komisije za saradnju sa NATO-om Bosne i Hercegovine', Predloženi naziv Komisije ugraditi u kompletan tekst Odluke.
Amandman 2:
U članu 3. stav 1. tačka a) umjesto riječi: 'kao i u vezi sa prijemom u punopravno članstvo NATO saveza', treba da stoje riječi: 'kao i realizacije obaveza iz dokumenta Program reformi Bosne i Hercegovine'.
Član 3. stav 1. tačka c) se briše i umjesto nje stoje riječi: c) 'Organizira i rukovodi izradom godišnjih dokumenata Programa reformi u okviru saradnje Bosne i Hercegovine i NATO-a te iste dostavlja Vijeću ministara na razmatranje i usvajanje'.
Član 3. stav 1. tačka f) se briše i umjesto nje stoje riječi: f) 'Sarađuje sa nadležnim autoritetima iz sjedišta NATO-a u Briselu i NATO štaba u Sarajevu u svrhu adekvatne realizacije obaveza iz stava tačke a) ovog stava'.
U članu 3. stav 1. tačka i) riječi: 'NATO integracijski proces' se brišu i umjesto njih treba da stoje riječi: 'saradnju Bosne i Hercegovine i NATO-a'.
U članu 3. stav 1. tačka j) riječi: 'NATO integracijski proces' se brišu i umjesto njih treba da stoje riječi: 'saradnju Bosne i Hercegovine i NATO-a'.
Amandman 3:
Iza člana 3. se dodaje novi član 4. (Donošenje odluka) koji glasi:
(1) Komisija će u svom radu, po pravilu, nastojati sve odluke i zaključke donositi konsenzusom
(2) U slučaju da se konsenzus ne postigne, Komisija odlučuje većinom glasova prisutnih članova Komisije, uz obavezu da su u tu većinu uključeni glasovi najmanje dva predstavnika svakog konstitutivnog naroda, od čega je jedan glas presjedavajućeg ili zamjenika predsjedavajućeg ove komisije iz reda svakog od konstutivnih naroda.
(3) U slučaju da se odluka ili zaključak ne donese u roku petnaest dana ni na taj način, u drugom krugu glasanja prilikom računanja većine propisane u stavu (2) ovog člana, potreban je glas predjedavajućeg ili zamjenika predsjedavajućeg ove komisije iz reda svakog od konstutivnih naroda.
Član 4. postaje član 5. i tako redom.
Amandman 4:
U novom članu 5. (Donošenje Poslovnika o radu) riječi: 'i dostaviti ga Vijeću ministara Bosne i Hercegovine na saglasnost' se brišu.
U članu 2. podtački k) riječi: 'Jelena Bukovac' zamjenjuju se riječima: 'Davor Bošnjak' i u podtački n) riječi: 'Darija Ramljak' zamjenjuju se riječima: 'Sabina Konjhodžić'.

Vanjska politika Bosne i Hercegovine usmjerena je ka očuvanju i unapređenju trajnog mira, sigurnosti i stabilnog demokratskog razvoja, te doprinosu međunarodnom miru i sigurnosti. Princip kolektivne sigurnosti predstavlja okosnicu dugoročne vojne strategije. Ostvarivanje vojne sigurnosti Bosne i Hercegovine predstavlja članstvo u NATO čime nacionalni suverenitet i teritorijalni integritet garantira Savez. Iako prvi korak u tom pravcu predstavlja članstvo u NATO programu *Partnerstvo za mir*,[28] to ne donosi garanciji

Zadužuje se Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine da u saradnji s Uredom za zakonodavstvo Vijeća ministara Bosne i Hercegovine pripremi ovu usaglašenu odluku s prethodno usvojenim korekcijama (amandmanima) za potpisivanje i objavu u 'Službenom glasniku Bosne i Hercegovine', a sama odluka će prije potpisivanja biti dostavljena svim članovima Vijeća ministara Bosne i Hercegovine." https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/zakljucci_sa_sjednica/default.aspx?id=35212&langTag=bs-BA (pristupljeno 7. novembra 2022).

[28] Partnerstvo za mir: Potpisnici Okvirnog dokumenta Partnerstva za mir

Countries	*Signed by*	*Date*
Albania [3]	PDT Sali Berisha	23.02.94
Armenia	FM Vahan Papazian	05.10.94
Austria	FM Alois Mock	10.02.95
Azerbaijan	PDT Geidar Aliyev	04.05.94
Belarus	FM Uladzmir Syanko	11.01.95
Bosnia and Herzegovina	PDT Nebojša Radmanović	14.12.06
Bulgaria [2]	PDT Jelu Jelev	14.02.94
Croatia [3]	FM Tonino Picula	25.05.00
Czechia [1]	PM Vaclav Klaus	10.03.94
Estonia [2]	FM Jüri Luik	03.02.94
Finland	FM Heikki Haavisto	09.05.94
Georgia	FM A.Chikvaidze	23.03.94
Hungary [2]	FM Jeszensky	08.02.94
Ireland	FM Andrews	01.12.99
Kazakhstan	FM Saudabayev	27.05.94
Kyrghyz Republic	PDT Askar Akayev	01.06.94
Latvia [2]	PM Valdis Birkavs	14.02.94
Lithuania [2]	PDT Brazauskas	27.01.94
Malta	DPM/FM Guido de Marco	26.04.95
Moldova	PDT Mircea Snegur	16.03.94
Montenegro[4]	PDT Filip Vujanovic	14.12.06
Poland [2]	PM Pawlak	02.02.94
Romania [2]	FM Melescanu	26.01.94
Russia	FM Andrei Kozyrev	22.06.94
Serbia	PDT Boris Tadić	14.12.06
Slovakia [2]	PM Meciar	09.02.94
Slovenia [2]	PM Janez Drnovsek	30.03.94
Sweden	FM Margaretha Af Ugglas	09.05.94
Switzerland	FM F. Cotti	11.12.96
Tajikistan	AMB. Sharif Rahimov	20.02.02
The Republic of North Macedonia[5]	Head of Government Crvenkovski Branko	15.11.95
Turkmenistan	DPM B. Shikmuradov	10.05.94
Ukraine	FM Zlenko	08.02.94
Uzbekistan	FM Saidmukhtar Saidkasimov	13.07.94

kolektivne sigurnosti, kao što to to čini puno članstvo u NATO-u. Članstvo u NATO-u i Evropskoj uniji strateški su ciljevi Bosne i Hercegovine i u skladu s tim teži se punopravnom članstvu u NATO što podrazumijeva uključivanje oružanih snaga u vojnu strukturu NATO-a, posebno u misijama očuvanja mira i u humanitarnim operacijama jer bosanskohercegovački narodi i građani dijele iste ideale i vrijednosti koje povezuju demokratske zemlje - zaštita osnovnih sloboda, ljudska i manjinska prava, poštivanje pravnog sistema, podsticanje slobodne tržišne ekonomije i zaštite okoliša. Slijedom navedebog, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je 13. decembra 2006. godine donijelo Odluku o prihvaćanju Okvirnog dokumenta NATO-vog programa *Partnerstvo za mir* kojeg je tadašnji predsjedavajući Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Nebojša Radmanović, potpisao u Brusselsu, 14. decembra 2006. kojim činom je i formalno postala članicom Evroatlantskog partnerskog vijeća (Euro-Atlantic Partnership council – EAPC) i tako stekla sva prava i obaveze u skladu s potpisanim Okvirnim dokumentom i Općim dokumentom Partnerstva. Već naredne godine (2007) pridružila se *Procesu planiranja i revizije* PfP (PfP Planning and Review Process - PARP),[29] a 2008, na Samitu NATO u Bukureštu, pozvana je da započne *Intenzivirani dijalog* (Intensified Dialogue – ID),[30] a potom i ratificiranju *Sporazuma o statusu snaga* (Status of Forces Agreement - SOFA),[31] te u septembru usvaja svoj prvi *Individualni partnerski akcioni plan* (Individual Partnership Action Plan - IPAP)[32] za period 2008.-2010. Bosna i Hercegovina je rasporedila pripadnike u Snage međunarodne sigurnosne pomoći pod vodstvom NATO (International Security Assistance Force - ISAF)[33] u Afganistanu 2009, a u oktobru je podnijela zahtjev za Akcioni plan za članstvo (Membership Action Plan - MAP)[34]. U aprilu 2010. Sjevernoatlantsko vijeće

1) These countries joined NATO on 16 March 1999.
2) These countries joined NATO on 29 March 2004.
3) These countries joined NATO on 1 April 2009.
4) This country joined NATO on 5 June 2017.
5) This country joined NATO on 27 March 2020.

https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_82584.htm (pristupljeno 8. novembra 2022).

[29] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_68277.htm (pristupljeno 9. novembra 2022).

[30] https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_43535.htm?selectedLocale=en (pristupljeno 8. novembra 2022).

[31] SOFA su multilateralni ili bilateralni sporazumi koji uspostavljaju okvir prema kojemu USA vojno osoblje djeluje u stranoj zemlji i određuje kako se domaći zakoni strane jurisdikcije primijenjuju prema američkom osoblju u toj zemlji. SOFA pruža pravni okvir za svakodnevne operacije američkog osoblja tokom službe u stranoj zemlji.
https://www.usafa.af.mil/Portals/21/documents/Leadership/JudgeAdvocate/SOFA.pdf?ver=2015-10-30-115236-060 (pristupljeno 7. novembra 2022).

[32] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49290.htm (pristupljeno 8. novembra 2022).

[33] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_69366.htm;
https://www.aa.com.tr/en/world/bosnian-forces-on-way-to-isaf-mission-in-afghanistan/213956 (pristupljeno 7. novembra 2022).

[34] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37356.htm;
https://balkaninsight.com/2018/12/05/nato-approves-membership-action-plan-with-bosnia-12-05-2018/ (pristupljeno 9. novembra 2022).

(North Atlantic Council - NAC)[35] na nivou ministara vanjskih poslova odlučilo je da prihvati prvi *Godišnji nacionalni program* Bosne i Hercegovine (Annual National Programme ANP)[36] onda kada se ispuni uslov knjiženja nepokretne perspektivne vojne imovine kao državne imovine koju bi koristilo Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine. Drugi IPAP 2011-2013 usvojen je februara 2011. Treći IPAP 2014-2016 usvojen je u martu 2014, da bi u novembru 2015. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine Zaključkom od 19. novembra 2015. Potvrdilo je spremnost ispunjenja uslova za aktiviranje MAP. U februaru 2017. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine usvojilo je *Plan implementacije pregleda odbrane* kao i *Akcioni plan implementacije plana razvoja i modernizacije Oružanih snaga Bosne i Hercegovine* u periodu 2017-2027. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine 19. novembra 2019. usvojilo je Program reformi Bosne i Hercegovine za period 2019-2020. koji je 16. januara 2020. Politički komitet NATO-a svojim zaključcima prihvatio. Saradnja države sa NATO-om podrazumijeva niz različitih produktivnih perspektiva.[37] NATO je uveo i proces nazvan ITPP (Individually Tailored Partnership Programme), odnosno Individualno prilagođeni program partnerstva.[38] Taj proces (ITPP) je komplementaran i dodan ANP/MAP. Dok ANP pokriva puni spektar pitanja koja se odnose na partnerske aspiracije za članstvo u NATO-u i koncentriran je na nacionalne obaveze država u tom pogledu, ITPP omogućava NATO-u da s partnerom dogovara o prioritetima saradnje i da procjenjuje njihov zajednički nastup u tom poduhvatu. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine na sjednici održanoj 9. novembra 2022, na prijedlog Komisije za saradnju s NATO-om, donijelo je Odluke o usvajanju *Programa reformi* Bosne i Hercegovine za 2021. i 2022. godinu. Na ovaj način omogućava se kontinuiran rad institucija Bosne i Hercegovine na utvrđivanju prioriteta i realizaciji obaveza koje proizlaze iz učešća države u NATO programu *Partnerstvo za mir*. Na sjednici je usvojen i Izvještaj o radu Komisije za saradnju s NATO-om Bosne i Hercegovine za period 1. 7. 2021 - 30. 6. 2022.[39]

Pored NATO programa *Partnerstvo za mir* Bosna i Hercegovina je potvrdila svoju predanost načelima i ciljevima naznačenim u Osnovnom dokumentu Euroatlanskog partnerskog vijeća (EAPC). Euroatlantsko partnersko vijeće (Euro-Atlantic Partnership Council) osnovano je 1997. i okuplja članice NATO-a i partnere, sada već u broju od ukupno 49 zemalja (26 članica NATO + 23 zemlje-partneri). U okviru multilateralnog foruma za redovni dijalog i konsultacije po pitanjima političkih i sigurnosnih tema dvogodišnji akcioni plan EAPC-a pruža okvire za dugoročnije konsultacije i saradnju u oblastima širokog opsega: rukovođenje krizama i pomoć mirovnim operacijama; regionalna

[35] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49763.htm (pristupljeno 8. novembra 2022).
[36] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49127.htm (pristupljeno 6. novembra 2022).
[37] https://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/multilateralni_odnosi/sjevernoatlantski_savez_nato/bih_i_nato/?id=112.
[38] https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_190093.htm?selectedLocale=en.
[39] https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/saopstenja_sa_sjednica/default.aspx?id=38789&langTag=bs-BA.

pitanja; kontrolu naoružanja i pitanja koje se odnose na širenje oružja za masovno uništenje; međunarodni terorizam; pitanja odbrane kao što su planiranje, finansiranje, politika i strategija, planiranje slučajeva vanrednog stanja i spremnosti za slučaj prirodnih katastrofa; saradnja u oblasti naoružanja, nuklearna zaštita, civilno-vojna koordinacija u oblasti zračnog saobraćaja, i naučna saradnja. Većina zemalja partnera uspostavila je diplomatske misije pri sjedištu NATO u Briselu, što olakšava redovnu komunikaciju i omogućava brzo održavanje konsultacije kad god se za tim ukaže potreba.[40] Sastavni dio programa reformi prema NATO-u i reformi koje se čine prema EU u mnogo čemu su kompatibilni imajući u vidu da program vezan za NATO ima izraženiju vojno-sigurnosnu dimenziju. Važno je konstatovati činjenicu da nijedna zemlja iz tranzicije nije ušla u EU, a da nije prethodno postala članicom Sjevernoatlantskog saveza. Da bismo došli do konsenzusa, i unutar NATO-a i unutar EU, trebamo ispunjavati reforme.

Zaključci

Agresija izvršena na Republiku Bosnu i Hercegovinu uslovila je izbijanje oružanih sukoba koji su iznjedrili uspostavljanje strukturirane organizacije snaga koje su uzele učešće u odbrani države. U prvom mahu bila je to Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine koja je postala okosnicom formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine. Postojanje oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini utvrđeno je jurisprudencijom ICTY i ICJ koja kao osnovne postulate uzima četiri uvjeta: "(i) kršenje mora predstavljati povredu pravila međunarodnog humanitarnog prava; (ii) to pravilo mora biti dio običajnog prava ili, ako pripada konvencionom pravu, moraju biti ispunjeni traženi uslovi; (iii) kršenje mora biti 'teško', odnosno mora predstavljati povredu pravila koje štiti važne vrijednosti, i ta povreda mora rezultirati teškim posljedicama po žrtvu; i (iv) kršenje tog pravila mora, u skladu s običajnim pravom ili na osnovu konvencionog prava, povlačiti za sobom individualnu krivičnu odgovornost počinioca."[41] Kršenje zajedničkog člana 3 kako ga predviđa Statut ICTY istovremeno zadovoljava sva četiri navedena uvjeta. Analiza dostupne materijalne građe pokazuje da je Srbija aktivno učestvovala u vođenju oružanog sukoba na teritoriji nezavisne i suverene države, priznate od strane onoga što kolokvijalno nazivamo međunarodnom zajednicom. Pružajući razne vidove podrške parainstitucionalnim djelovanjima Srbija je učestvovala u urušavanju teritorijalnog integriteta Republike Bosne i Hercegovine. Pomoć je Srbija pružala u različitim formama: finansije, dostava oruđa, oružja i vojne opreme, hrane, kao i pomoći u ljudstvu i kadrovima. Finansiranje Vojske

[40] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49276.htm (pristupljeno 11. novembra 2022).
[41] ICTY, Predmet br. IT-94-1-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, 7. maj 1997, paragraf 610.

Republike Srpske (VRS) realizirano je na osnovu finansijskog plana za sve tri "srpske vojske": Jugoslovenske narodne armije (JNA/VJ), VRS i Srpska vojska Krajine (SVK). Materijalna i finansijska pomoć obavljana je direktnom iz budžeta VJ dostavom vojnog materijala, ali i isplatom plata i drugih prinadležnosti starješinskom kadru u tim vojskama, te pokrivanjem budžetskih deficita Republike Srpske i Republike Srpske Krajine. Ove parainstitucionalne tvorevine funkcionirale su kao ekonomska i monetarna federacija koje su bile pod kontrolom i organizacije vladinih institucija S(F)RJ. Iz Srbije je stizala glavna podrška VRS-u čiji je lanac komandovanja dosezao do Beograda. Isporuka vojne opreme odvijala se preko JNA/VJ. Odluke o pružanju pomoći donosili su najviši vojni i politički rukovodioci S(F)RJ i Republike Srbije.

Uslijed agresije izvršene na Republiku Bosnu i Hercegovinu i izvršenja brojnih zločina nad civilima, stanovništvo je počelo samoinicijativno da se grupiše i organizira kako bi pružilo zaštitu sebi, porodici i domovini. Ovo samoinicijativno organiziranje u početku je imalo formu uličnih straža – manjeg broja osoba, najčešće nenaoružanih ili vrlo slabo naoružanih ličnim naoružanjem – pištoljima i lovačkim puškama. Te grupe postepeno su se uvezivale u manje-više organizovane i spontano formirane jedinice, koje nisu bile u sastavu vojnih struktura. Pokušaj uvezivanja ovih jedinica u funkcionalno organiziranu vojsku rezultirao je formiranjem Teritorijalne odbrane koja je zvanično osnovana 8. aprila 1992. predstavljajući odbrambenu formaciju sa Ustavom i zakonima uređenim i definiranim odbrambenim nadležnostima, ustrojenu strukturu, propisane procedure rada i definirane postupke u svim predvidivim okolnostima, a posebno ratnim. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine u funciji vrhovnog komandanta imalo je opću kontrolu nad oružanim snagama, te je u skladu s tim donijelo odluku o mobilizaciji jedinica Teritorijalne odbrane, rezervnog sastava milicije i jedinica civilne zaštite, a potom i Uredbu o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane SRBiH i formiranju Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine. Teritorijalna odbrana postala je okosnicom formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine sa ciljem odbrane suvereniteta i teritorijalnog integriteta RBiH. Uslijedilo je donošenje Odluke o proglašenju neposredne ratne opasnosti i Odluke o objedinjavanju i stavljanju svih naoružanih formacija pod komandu Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine. Uslijedile su Uredbe Predsjedništva kojima je regulirano formiranje i sastav oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, te je transformirana Teritorijalna odbrane Republike Bosne i Hercegovine u Armiju Republike Bosne i Hercegovine, a Štab Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine u Glavni štab Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. *Uredbu sa zakonskom snagom o odbrani* Predsjedništvo RBiH donijelo je 14. maja 1992. te je na taj način ustanovljen sistem rukovođenja i komandovanja (RiK) i uređen sistem i strategija odbrane u Republici Bosni i Hercegovini. Uredbom su uspostavljene nadležnosti, te utvrđem lanac rukovođenja i komandovanja oružanim snagama koji je uvezivao Predsjedništva RBiH, Skupštinu, Vladu, Ministarstva odbrane sa Glavnim štabom Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo je 20. maja 1992. usvojilo *Uredbu sa zakonskom snagom o oružanim snagama RBiH* kojom je

normativno regulirana organizacija i funkcioniranje odbrambenog sistema RBiH, čime su sve odbrambene, probosanske naoružane formacije u Republici Bosni i Hercegovini ujedinjene u Armiju Republike Bosne i Hercegovine. Proces preustroja okončan je 15. aprila 1992. zbog čega se ovaj datum smatra danom formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Nakon potpisivanja Washingtonskog sporazuma i uspostave Federacije Bosne i Hercegovine nastala je Vojska Federacije Bosne i Hercegovine. Proizišla je ujedinjavanjem jedinica Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane. Njeno postojanje utemeljeno je 18. marta 1994, a prestala je postojati 1. januara 2006. kada su ustanovljene jedinstvene Oružane snage Bosne i Hercegovine (OSBiH). Ovom koraku prethodilo je provođenje reformi odbrambenog sistema i prenosa nadležnosti u oblasti odbrane sa entitetskih na državni nivo. Komanda i kontrola nad OS Bosne i Hercegovine dodijeljena je Predsjedništvu Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine odluke iz nadležnosti odbrane i sigurnosti donosi konsenzusom. Lanac komandovanja i kontrole nastavlja se do ministra odbrane Bosne i Hercegovine, zatim preko načelnika Zajedničkog štaba Oružanih snaga BiH, komandanta Operativne komande i komandanta Komande za podršku do podređenih komandanata komandi i jedinica Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

Sa ciljem prijema u NATO, Bosna i Hercegovina je učinila koraka koji predstavljaju sastavni dio procedure i prethode prijemu. Program *Partnerstvo za mir* (Partnership for Peace – PfP) u ime Bosne i Hercegovine potpisao je 14. decembra 2006. tadašnji predsjedavajući Predsjedništva Nebojša Radmanović. Ovo je prvi značajni korak kojim je Bosna i Hercegovina krenula ka članstvu u NATO. Političko-vojni program NATO *Partnerstvo za mir* osnovan je 1994. sa ciljem uspostavljanja saradnje između NATO-a i zemalja koje su članice, odnosno, zainteresirane za članstvo u vojoj organizaciji. Programu *Partnerstvo za mir* Bosna i Hercegovina je pristupila nakon potpisivanja Okvirnog dokumenta Partnerstva za mir. Članstvo u ovom programu zasniva se na bilateralnom ugovoru između svake pojedinačne zemlje i NATO saveza kojim se razvijaju i usklađuju pojedinačni partnerski programi sa ciljem dostizanja NATO standarda (vojna oprema, obuka i školovanje vojnog personala, izvođenje zajedničkih manevara i vježbe). Potpisivanjem ovog okvirnog dokumenta svaka zemlja članica se obavezuje da poštuje međunarodno pravo, ispunjava međunarodne dogovore o razoružanju i kontroli naoružanja, poštuje Povelju Ujedinjenih nacija i deklaracije o ljudskim pravima, uspostavlja demokratsku kontrolu nad oružanim snagama, transparentnost u planiranju i realizaciji budžeta, i drugo. U okviru Akcionog plana za članstvo, saradnja zemlje sa NATO-om strukturirana je kroz *Program reformi* Bosne i Hercegovine. Ovaj reformski program sadrži postupke i procese koje vlada namjerava poduzeti kako bi država prošla put ka članstvu u ovaj savez. Ministri vanjskih poslova zemalja članica NATO-a donijeli su 15. novembra 2018. Odluku kojom je odobren prvi *Godišnji nacionalni program* čime je Bosna i Hercegovina dobila ponudu za Akcioni plan za članstvo u NATO. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine krajem decembra 2019. godine usvojilo je *Program reformi BiH* za 2020. Vijeće

ministara Bosne i Hercegovine usvojilo je krajem februara 2021. dokument *Realizacija Programa reformi Bosne i Hercegovine 2019 – 2020*, zaduživši Ministarstvo vanjskih poslova da cjelovit dokument dostavi Predsjedništvu Bosne i Hercegovine i da ga proslijedi u sjedište NATO-a u Briselu. U okviru Akcionog plana za članstvo, održana je inauguralna sjednica Komisije za saradnju s NATO-om Bosne i Hercegovine, na kojoj su usvojeni Poslovnik o radu ove komisije i okvirni plan za izradu *Programa reformi* Bosne i Hercegovine za 2021. Koliko je komplesan put koji država mora preći za članstvo u NATO pokazuje sam proces imenovanja Komisije za NATO integracijske procese Bosne i Hercegovine. Naime, prilikom samog imenovanja ove Komisije insistiralo se na izmjenama predloženog teksta i usvajanju korekcija teksta, odnosno, određenih amandmana: Naziv 'Odluka o uspostavljanju Komisije za NATO integracijski proces Bosne i Hercegovine' se mijenja i glasi: 'Odluka o uspostavljanju Komisije za saradnju sa NATO-om Bosne i Hercegovine', jer određeni članovi Vijeća ministara nisu željeli prihvatiti termin "integracijski proces" koji insinuira priključivanje NATO savezu; tekst 'kao i u vezi sa prijemom u punopravno članstvo NATO saveza', zamijenjen je riječima: 'kao i realizacije obaveza iz dokumenta Program reformi Bosne i Hercegovine'. U cijelom tekstu pojam 'NATO integracijski proces' se brišu i insistira se da se umjesto njih usvoje riječi: 'saradnja Bosne i Hercegovine i NATO-a'. Komisija je, po imenovanju, imala zadatak da pripremi nacrt *Programa reformi* Bosne i Hercegovine za 2021. Prijedlog *Programa reformi* Bosne i Hercegovine za 2021. objavljen je 4. maja 2021. Međutim, ovaj dokument se nije našao na dnevnom redu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine kako bi bio usvojen sve do sjednice održane 9. novembra 2022, kada je Vijeće ministara donijelo Odluke o usvajanju *Programa reformi Bosne i Hercegovine* za 2021. i 2022. čime je omogućen kontinuiran rad institucija Bosne i Hercegovine na utvrđivanju prioriteta i realizaciji obaveza koje proizlaze iz učešća države u NATO programu *Partnerstvo za mir*. Na sjednici je usvojen i Izvještaj o radu Komisije za saradnju s NATO-om Bosne i Hercegovine za period 1. 7. 2021 - 30. 6. 2022.

Ključni mehanizam programa PfP predstavlja Proces planiranja i revizije (Planning and Review Process – PARP). Ovaj program omogućava partnerima da razviju ostvarljive i održive sposobnosti, kako za svoje sigurnosne potrebe, tako i za doprinos NATO operacijama. Njime se omogućava razvijanje kapaciteta za sprovođenje mirovnih operacija pružanja humanitarne pomoći, traganja i spašavanja. Realizacija ovog programa podrazumijeva postizanje interoperabilnosti sa NATO snagama, demokratsku kontrolu oružanih snaga, nacionalne politike u vezi sa saradnjom u okviru PfP, relevantne finansijske i ekonomske planove, detaljne informacije o vojnim kapacitetima partnerske zemlje koje je spremna da stavi na raspolaganje za saradnju u okviru PfP, zatim sveobuhvatni pregled vojnih snaga i partnerskih ciljeva koji se tiču mjera definiranih za unapređenje sposobnosti vojnih snaga da djeluju sa snagama Alijanse. Partnerski ciljevi služe za poboljšanje interoperabilnosti i uključuju niz

mjera koje su potrebne da bi oružane snage PfP zemlje ostvarile viši stepen sposobnosti zajedničkog djelovanja sa snagama ostalih članica NATO-a. Bosna i Hercegovina ima ukupno 40 partnerskih ciljeva. U nadležnosti OS BiH je 17 partnerskih ciljeva - od toga su 3 opća (G), 11 kopnenih (L) i 3 zračna (A).[42] Na putu ka ostvarivanju članstva u NATO ključni fokus saradnje su podrška demokratskim, institucionalnim, reformama sektora sigurnosti i odbrane.[43] Alijansa je opredijeljena za izgradnju dugoročnog mira i stabilnosti u Bosni i Hercegovini, već od početka 1990-ih, kada je počela podržavati napore međunarodne zajednice za okončavanje sukoba u Bosni i Hercegovini. NATO je odigrao ključnu ulogu u implementaciji Dejtonskog mirovnog sporazuma kroz raspoređivanje mirovnih snaga u periodu od devet godina od decembra 1995. do decembra 2004. U decembru 2004. primarna odgovornost za vojne aspekte Mirovnog sporazuma predata je Europskoj uniji (EU), koji od tada provodi operaciju EUFOR *Althea* u Bosni i Hercegovini kojoj NATO pruža podršku u okviru sporazuma *Berlin plus*. Ključne oblasti saradnje Bosne i Hercegovine sa NATO-om obostrano su korisne i uključuju izgradnju sposobnosti i interoperabilnost, te u tom cilju, zemlja učestvuje u *Procesu planiranja i revizije Partnerstva za mir* (PARP) od maja 2007. Uloga PARP-a je da osigura strukturiranu osnovu za identifikaciju snaga i sposobnosti koje bi mogle biti dostupne Alijansi za multinacionalnu obuku, vježbe i operacije očuvanja mira i upravljanja krizama. Ona također služi kao glavni mehanizam koji se koristi za usmjeravanje i mjerenje napretka reforme odbrane i vojske. U okviru *Inicijative za partnersku interoperabilnost*, Bosna i Hercegovina od 2014. učestvuje u *Platformi interoperabilnosti*, koja okuplja saveznike sa odabranim partnerima koji aktivno doprinose NATO operacijama. Također, Bosna i Hercegovina je aktivni učesnik u prilagođenom programu izgradnje integriteta (BI), koji se fokusira na dobro upravljanje i transparentno i efikasno korištenje odbrambenih resursa. NATO-ov akreditirani centar za obuku u operacijama podrške miru (PSOTC) u zemlji nudi stručnu obuku o izgradnji integriteta i drugim temama za NATO i partnerske zemlje.

Bosna i Hercegovina podržava operacije i misije koje realizira NATO:

- Od 2009. godine, Bosna i Hercegovina je davala svoj doprinos međunarodnim snagama za podršku sigurnosti (ISAF) predvođenim NATO-om u Afganistanu kao dio danskog i njemačkog kontingenta, a također je dala doprinos misiji Resolute Support Mission (RSM).
- Bosna i Hercegovina razvija svoje nacionalne civilne sposobnosti za upravljanje vanrednim situacijama i katastrofama u konsultaciji sa saveznicima, uključujući razvoj pravnog okvira za suočavanje sa civilnim vanrednim situacijama i rad na uspostavljanju sistema

[42] http://os.mod.gov.ba/vojno-vojna-saradnja/saradnja-sa-nato/default.aspx?id=950&langTag=bs-BA.
[43] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49127.htm.

informacija o civilnoj krizi za koordinaciju aktivnosti u slučaju vanrednog stanja.

- U maju 2014. godine, Bosna i Hercegovina je zatražila pomoć od NATO-ovog Euroatlantskog centra za koordinaciju odgovora na katastrofe (EADRCC) nakon razornih poplava koje su pogodile zemlju. NATO je koordinirao hitnu pomoć savezničkih i partnerskih zemalja, slanjem helikoptera, čamaca, vode za piće, hrane, skloništa i sredstava. U 2017. godini, zemlja je bila domaćin godišnje vježbe pripravnosti i odgovora na katastrofe EADRCC-a koja je okupila saveznike, partnere i međunarodne organizacije.
- Bosna i Hercegovina i NATO imaju za cilj poboljšati pristup javnosti informacijama o prednostima saradnje i mogućem članstvu Bosne i Hercegovine u Alijansi. U tu svrhu uspostavljena je nacionalna strategija komunikacije NATO-a. Postoji potreba za pružanjem tačnih informacija, suzbijanjem dezinformacija i promoviranjem prednosti reformskih napora u Bosni i Hercegovini. NATO štab u Sarajevu obezbjeđuje resurse i djeluje na terenu.
- U okviru Programa Nauka za mir i sigurnost (SPS), vodeća područja saradnje sa Bosnom i Hercegovinom uključuju borbu protiv terorizma, cyber odbranu, naprednu tehnologiju, otkrivanje i čišćenje mina i neeksplodiranih ubojnih sredstava, te ljudske i društvene aspekte sigurnosti. Stručnjaci iz Bosne i Hercegovine direktno su uključeni u implementaciju sistema za komandovanje incidentima nove generacije (NICS) širom Zapadnog Balkana.
- Bosna i Hercegovina je značajno pogođena pandemijom COVID-19. Predstavljajući stalnu podršku NATO-a zemlji, saveznici su u oktobru 2020. odobrili paket pomoći za COVID-19 za zemlju. U 2021. i 2022. godini, dodatna podrška pružena je iz NATO-ove zalihe za odgovor na pandemiju, koja je uključivala respiratore i ličnu zaštitnu opremu. Projekti su razvijeni na osnovu zahtjeva zemlje za pomoć NATO-ovom Euroatlantskom koordinacionom centru za odgovor na katastrofe (EADRCC).

Kako bi se olakšala saradnja Bosna i Hercegovina je uspostavila diplomatsku misiju u sjedištu NATO-a, kao i ured za vezu u Vrhovnom štabu savezničkih sila u Evropi (SHAPE). Također, NATO zadržava vojni štab u Sarajevu sa primarnom misijom pružanja pomoći vlastima Bosne i Hercegovine u reformama i obavezama u vezi sa programom *Partnerstva za mir* i bližom integracijom sa NATO-om, a sekundarnom misijom pružanja logističke i druge podrške snagama Evropske unije u Bosni i Hercegovini. Ovo je od izuzetnog značaja imajući u vidu rusku invaziju/agresiju na Ukrajinu izvršenu početkom 2022. Uslijed tih novonastalih okolnosti NATO povećava svoju podršku partnerima, uključujući Bosnu i Hercegovinu, kako bi im pomogao da izgrade svoje sposobnosti i ojačaju svoju otpornost.

Summary

The aggression committed against the Republic of Bosnia and Herzegovina led to the outbreak of armed conflicts that gave rise to the establishment of structured armed forces that participated in the defense of the state. Initially, it was the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina that became the cornerstone for the formation of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The existence of an armed conflict in Bosnia and Herzegovina has been established by the jurisprudence of the ICTY and ICJ, which takes four conditions as its basic principles: "(i) the violation must constitute a breach of the rules of international humanitarian law; (ii) that rule must be part of customary law or, if it belongs to conventional law, the required conditions must be met; (iii) the violation must be 'serious,' meaning it must constitute a breach of rules that protect important values, and this violation must result in serious consequences for the victim; and (iv) the violation of that rule must, in accordance with customary law or based on conventional law, entail individual criminal responsibility for the perpetrator." The violation of Common Article 3 as envisaged by the ICTY Statute simultaneously satisfies all four of these conditions.

Analysis of the available material shows that Serbia actively participated in the conduct of armed conflict on the territory of an independent and sovereign state, recognized by what we colloquially call the international community. Providing various forms of support to para-institutional activities, Serbia contributed to the erosion of the territorial integrity of the Republic of Bosnia and Herzegovina. Serbia provided assistance in various forms, including financial aid, the delivery of tools, weapons, and military equipment, food, as well as personnel support. The financing of the Army of the Republika Srpska (VRS) was carried out based on a financial plan for all three "Serbian armies": the Yugoslav People's Army (JNA/VJ), VRS, and the Serb Army of Krajina (SVK). Material and financial aid was provided directly from the VJ budget by delivering military material, as well as by paying salaries and other benefits to the senior staff in these armies, and by covering budget deficits of the Republika Srpska and the Republika Srpska Krajina. These para-institutional entities functioned as economic and monetary federations under the control and organization of government institutions of the S(F)RY. The main support to the VRS came from Serbia, and its chain of command reached all the way to Belgrade. The delivery of military equipment took place through the JNA/VJ. Decisions regarding the provision of assistance were made by the highest military and political leaders of the S(F)RY and the Republic of Serbia.

As a result of the aggression committed against the Republic of Bosnia and Herzegovina and the commission of numerous crimes against civilians, the population began to self-organize and group together to provide protection for themselves, their families, and their homeland. This self-initiated organization initially took the form of street patrols - small groups of individuals, often

unarmed or very lightly armed with personal firearms such as pistols and hunting rifles. These groups gradually coalesced into more or less organized and spontaneously formed units that were not part of military structures.

An attempt to integrate these units into a functionally organized army resulted in the formation of the Territorial Defense, officially established on April 8, 1992, representing a defense formation with constitutionally and legally defined defense responsibilities, organizational structure, prescribed operating procedures, and defined procedures in all foreseeable circumstances, especially in times of war. The Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina, functioning as the supreme commander, had general control over the armed forces and made decisions regarding the mobilization of Territorial Defense units, the reserve component of the police, and civil protection units. Subsequently, an ordinance was issued to abolish the former Republican Territorial Defense Staff of SRBiH and establish the Staff of the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

The Territorial Defense became the cornerstone for the formation of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina with the aim of defending the sovereignty and territorial integrity of RBiH. This was followed by a decision to declare an immediate state of war and a decision to unify and place all armed formations under the command of the Staff of the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina. Presidential decrees were then issued to regulate the formation and composition of the armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina, transforming the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina into the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina and the Staff of the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina into the General Staff of the Armed Forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

The Presidency of RBiH adopted an ordinance with the force of law on May 14, 1992, which established the system of leadership and command (RiK) and organized the defense system and strategy in the Republic of Bosnia and Herzegovina. The ordinance established authorities and defined the chain of command and control of the armed forces, linking the Presidency of RBiH, the Assembly, the Government, the Ministry of Defense with the General Staff of the Armed Forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

On May 20, 1992, the Presidency adopted an ordinance with the force of law on the armed forces of RBiH, which normatively regulated the organization and functioning of the defense system in RBiH, unifying all defense formations in the Republic of Bosnia and Herzegovina, thus creating the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The restructuring process was completed on April 15, 1992, which is considered the day of the formation of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

Following the signing of the Washington Agreement and the establishment of the Federation of Bosnia and Herzegovina, the Army of the Federation of Bosnia and Herzegovina was formed by merging units of the Army

of RBiH and the Croatian Defense Council. Its existence was established on March 18, 1994, and it ceased to exist on January 1, 2006, when the unified Armed Forces of Bosnia and Herzegovina (AFBiH) were established. This step followed the implementation of defense system reforms and the transfer of defense responsibilities from entity to state level. The command and control of AFBiH were assigned to the Presidency of Bosnia and Herzegovina. Decisions regarding defense and security fall under the jurisdiction of the Presidency, and the chain of command and control extends from the Minister of Defense of Bosnia and Herzegovina through the Chief of the Joint Staff of the Armed Forces of BiH, the commander of the Operational Command, and the commander of the Support Command to subordinate commanders and units of the Armed Forces of Bosnia and Herzegovina.

In pursuit of NATO membership, Bosnia and Herzegovina has taken steps that are an integral part of the accession process. The Partnership for Peace (PfP) program on behalf of Bosnia and Herzegovina was signed by the then Chairman of the Presidency, Nebojša Radmanović, on December 14, 2006. This was the first significant step towards Bosnia and Herzegovina's NATO membership.

The NATO Partnership for Peace (PfP) program was established in 1994 with the aim of establishing cooperation between NATO and countries that are members or interested in becoming members of the organization. Bosnia and Herzegovina joined the Partnership for Peace program after signing the Framework Document for Partnership for Peace. Membership in this program is based on a bilateral agreement between each individual country and the NATO alliance, which develops and aligns individual partnership programs to achieve NATO standards (military equipment, training and education of military personnel, joint exercises and maneuvers). By signing this framework document, each member country commits to respecting international law, fulfilling international agreements on disarmament and arms control, respecting the United Nations Charter and human rights declarations, establishing democratic control over armed forces, transparency in budget planning and execution, and more.

As part of the Membership Action Plan, the country's cooperation with NATO is structured through the Reform Program of Bosnia and Herzegovina. This reform program contains the procedures and processes that the government intends to undertake to guide the state on the path to NATO membership. On November 15, 2018, the Foreign Ministers of NATO member countries approved the first Annual National Program, offering Bosnia and Herzegovina an invitation to the Membership Action Plan. The Presidency of Bosnia and Herzegovina adopted the Reform Program for 2020 at the end of December 2019. The Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina adopted the Implementation of the Reform Program of Bosnia and Herzegovina 2019-2020 at the end of February 2021, instructing the Ministry of Foreign Affairs to submit the comprehensive document to the Presidency of Bosnia and Herzegovina and forward it to NATO headquarters in Brussels.

As part of the Membership Action Plan, the inaugural session of the Commission for Cooperation with NATO of Bosnia and Herzegovina was held. During this session, the Rules of Procedure of the commission were adopted, and a framework plan for the development of the Reform Program of Bosnia and Herzegovina for 2021 was established. The establishment of the Commission for NATO Integration Processes in Bosnia and Herzegovina demonstrated the complexity of the path a country must traverse for NATO membership. Notably, during the appointment of this commission, there was insistence on amending the proposed text and adopting corrections, or specific amendments: The title "Decision on the Establishment of the Commission for NATO Integration Processes in Bosnia and Herzegovina" was changed to read: "Decision on the Establishment of the Commission for Cooperation with NATO of Bosnia and Herzegovina," as certain members of the Council of Ministers did not want to accept the term "integration process," which implies joining the NATO alliance; the text "as well as with regard to accession to full membership in the NATO alliance" was replaced with the words: "as well as the implementation of obligations from the document on the Reform Program of Bosnia and Herzegovina."

The commission, after its appointment, was tasked with preparing a draft of the Reform Program of Bosnia and Herzegovina for 2021. The proposal for the Reform Program of Bosnia and Herzegovina for 2021 was published on May 4, 2021. However, this document did not appear on the agenda of the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina for adoption until the session held on November 9, 2022. During this session, the Council of Ministers adopted the decision to approve the Reform Program of Bosnia and Herzegovina for 2021 and 2022, enabling the continuous work of Bosnia and Herzegovina's institutions in determining priorities and fulfilling the obligations arising from the country's participation in the NATO Partnership for Peace program. During the session, the Report of the Commission for Cooperation with NATO of Bosnia and Herzegovina for the period from July 1, 2021, to June 30, 2022, was also adopted.

The Partnership for Peace (PfP) program includes a key mechanism called the Planning and Review Process (PARP). This program allows partner countries to develop achievable and sustainable capabilities for both their security needs and contributions to NATO operations. It aims to build capacities for conducting peacekeeping operations, providing humanitarian assistance, search and rescue, and more. Implementing this program involves achieving interoperability with NATO forces, democratic control of armed forces, national policies regarding PfP cooperation, relevant financial and economic plans, detailed information on the military capabilities of the partner country that it is willing to make available for PfP cooperation, and a comprehensive review of military forces and partner objectives related to measures defined to enhance the capabilities of military forces to operate with Alliance forces.

Partner objectives serve to improve interoperability and include a set of measures needed for the armed forces of a PfP country to achieve a higher degree

of capability to operate jointly with the forces of other NATO member countries. Bosnia and Herzegovina has a total of 40 partner objectives. The Armed Forces of Bosnia and Herzegovina (OS BiH) are responsible for 17 partner objectives, including 3 general (G), 11 land (L), and 3 air (A).

On the path to NATO membership, the key focus of cooperation is supporting democratic, institutional, and security sector reform. NATO has been committed to building long-term peace and stability in Bosnia and Herzegovina since the early 1990s, when it began supporting international efforts to end the conflict in the country. NATO played a crucial role in implementing the Dayton Peace Agreement through the deployment of peacekeeping forces over nine years from December 1995 to December 2004. In December 2004, the primary responsibility for the military aspects of the Peace Agreement was transferred to the European Union (EU), which has since conducted the EUFOR Althea operation in Bosnia and Herzegovina, with NATO providing support under the Berlin Plus arrangements.

Key areas of cooperation between Bosnia and Herzegovina and NATO are mutually beneficial and include capability building and interoperability. In pursuit of these goals, the country has participated in the Partnership for Peace Planning and Review Process (PARP) since May 2007. The role of PARP is to provide a structured basis for identifying forces and capabilities that could be made available to the Alliance for multinational training, exercises, peacekeeping operations, and crisis management. It also serves as the primary mechanism used to direct and measure progress in defense and military reform.

Within the Partnership Interoperability Initiative, Bosnia and Herzegovina has been involved in the Interoperability Platform since 2014, which brings together allies with selected partners actively contributing to NATO operations. Additionally, Bosnia and Herzegovina is an active participant in the Building Integrity (BI) program, which focuses on good governance and transparent and efficient use of defense resources. The NATO-accredited Peace Support Operations Training Center (PSOTC) in the country provides expert training on building integrity and other topics for NATO and partner countries.

Bosnia and Herzegovina has been supporting NATO's operations and missions in various ways:

- Contribution to International Security Assistance Force (ISAF) in Afghanistan: Since 2009, Bosnia and Herzegovina has contributed to international security forces led by NATO in Afghanistan as part of Danish and German contingents. It has also contributed to the Resolute Support Mission (RSM).
- Civil Emergency and Disaster Management: Bosnia and Herzegovina is developing its national civilian capabilities for managing emergencies and disasters. This includes developing a legal framework to handle civilian emergencies and establishing a crisis information system for coordinating activities during emergencies.

- Assistance During Natural Disasters: In May 2014, Bosnia and Herzegovina requested assistance from NATO's Euro-Atlantic Disaster Response Coordination Center (EADRCC) following devastating floods. NATO coordinated emergency aid from allied and partner countries, including the deployment of helicopters, boats, drinking water, food, shelters, and supplies.
- Public Information and Communication: Bosnia and Herzegovina and NATO aim to improve public access to information about the benefits of cooperation and potential NATO membership. A national NATO communication strategy has been established to provide accurate information, combat disinformation, and promote the benefits of reform efforts in Bosnia and Herzegovina. NATO Headquarters in Sarajevo provides resources and field activities to support this.
- Science for Peace and Security (SPS) Program: Areas of cooperation with Bosnia and Herzegovina under the SPS program include counterterrorism, cyber defense, advanced technology, mine and unexploded ordnance detection and clearance, and human and societal aspects of security. Experts from Bosnia and Herzegovina are directly involved in implementing the next-generation Incident Command System (NICS) across the Western Balkans.
- COVID-19 Support: Bosnia and Herzegovina faced significant challenges due to the COVID-19 pandemic. NATO allies provided continuous support by approving a COVID-19 assistance package for the country in October 2020. Additional support in 2021 and 2022 included supplies from NATO's pandemic response stockpile, such as respirators and personal protective equipment. These projects were developed based on the country's requests for assistance to NATO's Euro-Atlantic Disaster Response Coordination Centre (EADRCC).

To facilitate cooperation, Bosnia and Herzegovina has established a diplomatic mission at NATO headquarters and a liaison office at the Supreme Headquarters Allied Powers Europe (SHAPE). NATO maintains a military office in Sarajevo, primarily aimed at assisting Bosnian authorities in reforms related to the Partnership for Peace program and closer integration with NATO. Its secondary mission is to provide logistical and other support to the European Union forces in Bosnia and Herzegovina. Given the recent events, such as the Russian invasion/aggression in Ukraine in early 2022, NATO is increasing its support to partners, including Bosnia and Herzegovina, to help them build their capabilities and enhance their resilience.

Skraćenice:

ANP – Annual National Programme
ARBiH – Armija Republike Bosne i Hercegovine
BI – Building Integrity
EADRCC – Euro-Atlantic Disaster Response Coordination Centre
EAPC – Euro-Atlantic Partnership Council
EU – Europska unija
ICJ – International Court of Justice
ICTY – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia
ID – Intensified Dialogue
IPAP – Individual Partnership Action Plan
IPCP – Partnership and Cooperation Programme
ISAF – International Security Assistance Force
ISAF – International Security Assistance Force
ITPP – Individually Tailored Partnership Programme
JNA – Jugoslovenska narodna armija
MAP – Membership Action Plan
NAC – North Atlantic Council
NAC – North Atlantic Council
NATO – North Atlantic Treaty Organization
NBJ – Narodna banka Jugoslavije
NICS – Next-Generation Incident Command System
OSBiH – Oružane snage Bosne i Hercegovine
OSRBiH – Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine
PARP – Planning and Review Process
PfP – Partnership for Peace
PSOTC – Peace Support Operations Training Centre
RBiH – Republika Bosna i Hercegovina
RiK – Rukovođenje i komandovanje
RS – Republika Srpska
RSK – Republika Srpska Krajina
RSM – Resolute Support Mission
S(F)RJ – Socijalistička (Federativna) Republika Jugoslavija
SDK – Službe društvenog knjigovodstva
SHAPE – Supreme Headquarters Allied Powers Europe
SOFA – Status of Forces Agreement
SPS – Science for Peace and Security
SRBiH – Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine
SVK – Srpska vojska Krajine
TO – Teritorijalne odbrane
UN – Ujedinjene nacije
VJ – Vojska Jugoslavije
VRS – Vojska Republike Srpske

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Tuzlanskog kantona, ATK, ZD, k-4, *Naređenje o formiranju Korpusa ARBiH*, Republika Bosna i Hercegovina, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, Vojna tajna, str. pov. br. 02/1010-202, Sarajevo, 29. septembar 1992. godine.
2. ICTY, Predmet br. IT-01-48-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Sefera Halilovića, *Presuda*, 16. novembar 2005.
3. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004.
4. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
5. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, B5507, ERN 0110-3317, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4712, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
6. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4739, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
7. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4777, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
8. ICTY, Predmet br. IT-04-83-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Rasima Delića, *Presuda*, 15. septembar 2008.
9. ICTY, Predmet br. IT-94-1-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, 7. maj 1997.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Ustav RS*, "Službeni glasnik Republike Srpske", br. 21 od 23.9.1996; 46/01; 31/03; 33/04; 40/04.
2. *Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine*, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, broj 226/05 od 5. oktobra 2005. Sarajevo
3. *Zakon o odbrani RS*, "Službeni glasnik RS", broj 31/03 i 33/04.

Knjige/Books:

1. *Deliberate Force - A Case Study in Effective Air Campaigning,* Final Report of the Air University Balkans Air Campaign Study Edited by Col Robert C. Owen, USAF, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama January 2000.
2. Rasim Delić, *Armija Republike Bosne i Hercegovine, Nastanak, razvoj i odbrana zemlje, knjiga prva*, Sarajevo 2008;
3. Sead Selimović – Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona, JU Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2017.

Internet:

1. http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/misija/Default.aspx?id=41&langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1.
2. http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/struktura/razmjestaj-i-lokacije-jedinica-os-bih/Default.aspx?id=57&langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1.

3. http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/tradicija/2-pjesadijski-puk-os-bih/Archive.aspx?langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1.
4. http://os.mod.gov.ba/o-oruzanim-snagama-bih/zadaci/Archive.aspx?langTag=bs-BA&template_id=181&pageIndex=1.
5. http://os.mod.gov.ba/vojno-vojna-saradnja/saradnja-sa-nato/default.aspx?id=946&langTag=bs-BA.
6. http://os.mod.gov.ba/vojno-vojna-saradnja/saradnja-sa-nato/default.aspx?id=950&langTag=bs-BA.
7. http://www.mod.gov.ba/files/file/zakoni/Zakon-o-odbrani-bs.pdf.
8. https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/ustav-federacije-bih.pdf.
9. https://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/multilateralni_odnosi/sjevernoatlantski_savez_nato/bih_i_nato/?id=112.
10. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_43535.htm?selectedLocale=en.
11. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_24469.htm.
12. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37356.htm.
13. https://balkaninsight.com/2018/12/05/nato-approves-membership-action-plan-with-bosnia-12-05-2018/.
14. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49127.htm.
15. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49127.htm.
16. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49276.htm.
17. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49290.htm.
18. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49763.htm.
19. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_68277.htm.
20. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_69366.htm. https://www.aa.com.tr/en/world/bosnian-forces-on-way-to-isaf-mission-in-afghanistan/213956.
21. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_80925.htm.
22. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_82584.htm.
23. https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_190093.htm?selectedLocale=en.
24. https://www.usafa.af.mil/Portals/21/documents/Leadership/JudgeAdvocate/SOFA.pdf?ver=2015-10-30-115236-060.
25. https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/saopstenja_sa_sjednica/default.aspx?id=38789&langTag=bs-BA.
26. https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/zakljucci_sa_sjednica/default.aspx?id=35212&langTag=bs-BA.
27. https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/zakljucci_sa_sjednica/default.aspx?id=35212&langTag=bs-BA.

Prof. dr. Zećir RAMČILOVIĆ
Institut za nacionalnu istoriju, Sjeverna Makedonija
E-mail: zecir.ramcilovic@gmail.com

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:32:327(497.6:497.7)"1993/2022" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.313

REPUBLIKA SJEVERNA MAKEDONIJA I BOSNA I HERCEGOVINA OD USPOSTAVLJANJA DIPLOMATSKIH ODNOSA DO DANAS (1993-2022)

Apstrakt: *Republika Sjeverna Makedonija i Bosna i Hercegovina su prijateljske zemlje koje nemaju otvorenih pitanja i od samostalnosti do danas unapređuju saradnju u svim sferama društveno – političkog života i privrede na bilateralnom i multilateralnom planu. Veze i saradnja između dveju država i njihovih građana imaju viševjekovne korijene. Prostor današnje Bosne i Hercegovine i Republike Sjeverne Makedonije je više od pet vjekova bio dio istih državnih zajednica, u različitim, ali i u veoma sličnim pozitivnim ili negativnim kontekstima i procesima. Ovo je omogućilo da je oduvjek postojala ne samo saradnja, već i razumjevanje i međusobna podrška između naroda Sjeverne Makedonije (Makedonaca, Bošnjaka, ali i Albanaca i Turaka i dr) i naroda Bosne i Hercegovine. Svakako Bošnjaci u RS Makedoniji su najznačajniji faktor povezivanja dveju država. Za razliku od Makedonaca i drugih naroda porijeklom iz Sjeverne Makedonije u Bosni i Hercegovini, koji su u manjem broju i sa veoma kratkim kontinuitetom od vremena zajedničke države Jugosalvije, Bošnjaci su dio daleke prošlosti Makedonije, kao i savremene makedonske realnosti. Bez njih niti jedan proces i niti jedna makedonska priča ne bi bila potpuna. Zbog toga, pored hronološkog pregleda uspostavljanja i razvoja bilateralnih odnosa između dveju država od samostalnosti do danas, u radu ću se osvrnuti na položaj Bošnjaka u Sjevernoj Makedoniji, odnosno Makedonaca u Bosni i Hercegovini nakon samostalnosti. Iako ima veoma važnih historijskih procesa prije samostalnosti, smatram da je važnije posvetiti pažnju aktualnom trenutku, što je i cilj naučne konferencije.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Republika Sjeverna Makedonija, Bošnjaci, Makedonci.*

REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS TO TODAY (1993-2022)

Abstract: *The Republic of North Macedonia and Bosnia and Herzegovina are friendly countries that have no outstanding issues and have been continuously improving their cooperation in all spheres of socio-political life and the economy on both bilateral and multilateral levels since their independence in 1993 to the present (2022). The ties and cooperation between these two states and their citizens have deep historical roots. The territory of present-day Bosnia and Herzegovina and the Republic of North Macedonia has been part of the same state entities for more than five centuries, in various, but also very similar positive or negative contexts and processes. This has allowed for not only cooperation but also understanding and mutual support among the people of North Macedonia (Macedonians, Bosniaks, as well as Albanians, Turks, and others) and the people of Bosnia and Herzegovina.*

Certainly, the Bosniaks in North Macedonia are the most significant factor in connecting the two states. Unlike Macedonians and other people of North Macedonian origin in Bosnia and Herzegovina, who are in smaller numbers and have a very short continuity from the time of the former Yugoslavia, the Bosniaks are part of Macedonia's distant past, as well as its contemporary Macedonian reality. Without them, no process or Macedonian story would be complete. Therefore, in addition to a chronological overview of the establishment and development of bilateral relations between the two countries since their independence, this paper will also focus on the position of Bosniaks in North Macedonia and Macedonians in Bosnia and Herzegovina after independence. Although there are very important historical processes before independence, I believe it is more important to pay attention to the current moment, which is the goal of this academic conference.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Republic of North Macedonia, Bosniaks, Macedonians*.

Prvi predsjednici: Alija Izetbegović i Kiro Gligorov

Uvijek potenciram bliskost naroda i dveju država, posebno većinskog stanovništva Bosne i Hercegovine, Bošnjaka i većinskog stanovništva Sjeverne Makedonije, Makedonaca. Ta bliskost i razumijevanje se rodila i rasla tokom prošlosti, koja za oba naroda i za formiranje njihovih država nije bila nimalo lahka. Kao u prošlosti, tako i početkom devedestih godina XX vijeka, tadašnje Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina i Socijalistička Republika Makedonija su se našle pred sličnim, da ne kažem identičnim izazovima.

Bivša SFRJ se u mnogim segmentima može pozitivno okarakterizirati, ali sa današnje distance očigledni su negativnosti prema određenim federalnim jedinicama, preciznije krajevima naseljenim nekim manje jednakim narodima, Bošnjacima, Makedoncima i Albancima. Pod velom bratstva i jedinstva se vješto skrivala diskriminacija prema Bošnjacima i Makedoncima. Takođe i kapitalne investicije i infrastruktura su uglavnom zaobilazile Bosnu i Hercegovinu, Kosovo, prostor Sandžaka, pa i Makedoniju što se ogleda i na najobičnijoj privrednoj ili saobraćajnoj karti tadašnje SFRJ. Tokom svog postojanja kao država, SFRJ je kontinuirano pravila reforme u cilju boljeg funkcionisanja i prosperiteta socijalističkog društva. Reforme najčešće nisu davale očekivane rezultate, a krajem sedamdesetih godina država je zapala u najsloženiju ekonomsku i političku krizu. Nakon smrti tvorca i lokomotive posljeratne Jugosalvije, Josipa Broza Tita 4.5.1980, uvedeno je kolektivno presjedništvo u državi i Centralnom Komitetu Saveza Komunista Jugosalvije. Novi organi nisu znali da se snađu adekvatno uslovima i potrebama države, tačnije nisu htjeli da iznađu rješenja koja na ravnopravnim osnovama će očuvati i razvijati SFRJ. Do izražaja su došli nesporazumi i borba za nadmoć u državi koja je ostala bez svog neprikosnovenog lidera. U ljeto 1980. godine, inflacija je dostigla cijelih 45%, najveća od postojanja države, a sa padom životog standarda se povećavalo i nezadovoljstvo građana. Ekonomska kriza se prelila u političku koja se direktno odrazila na međunacionalne i međurepubličke odnose.[1]

Kriza koja se manifestovala na različitim načinima nakon deset godina je rezultirala prvim višepartiskim izborima, a zatim i konačnim slomom i raspadom SFRJ, na žalost na najnehumaniji način. Ratovi, ratni zločini uz veliki broj civilnih žrtava i izbjeglica prije svega Bošnjaka, nad kojim je počinjen i genocid, zatim Albanaca, Srba, Hrvata, Roma i dr. su na najkrvaviji način obilježili raspad Jugoslavije. U konačnici svi pokušaji za održavanje Jugoslavije ili za njeno mirno razdruživanje su propali zbog prije svega tadašnjeg hegemonističkog rukovodstva srpskog režima, a zatim i hrvatskog.

Glavni zagovornici za očuvanje nekadašnje Jugoslavije su bili prvi predsjednici Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović i Makedonije, Kiro Gligorov. Predsjednici dveju republika su bili svijesni potencijalne opasnosti zbog etničke strukture njihovih država, ali i teritorijalnih pretenzija Srbije i drugih susjeda prema Makedoniji i Bosni i Hercegovini, kako u prošlosti tako i u tom trenutuku. Za njih je mir bio prioritet, koji je bilo najlakše obezbjediti uz očuvanje zajedničke države. Procesi iz prošlosti i novi izazovi su uticali da dvije republike i njihovi većinski narodi Makedonci i Bošnjaci, predvođeni Gligorovim i Izetbegovićem budu jedni drugim podrška u tim ključnim trenucima kuluminacije društveno-političke i ekonoomske krize.

O bliskosti dveju naroda i država govori i činjenica da nakon izbora za predsjednika Republike Makedonije i stupanja na funkciju Kiro Gligorov sa

[1] Зеќир Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XIX век, со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје 2014, 295.

ciljem usaglašavanje stavova o budućnosti Jugoslavije je 29. 1. 1991, otputovao za Bosnu i Hercegovinu.[2] U Sarajevu je ostvario sastanak sa bosanskim rukovodstvom na čelu sa Alijom Izetbegovićem. Još tada su praktično bili usaglašeni stavovi Bosne i Hercegovine i Makedonije oko budućnosti republika - država ili budućeg uređenja Jugosalvije.

U periodu od 28. marta do 6. juna 1991. godine (Split, 28. mart; Beograd, 4. april; Brdo kod Kranja, 11. april; Ohrid, 18. april; Cetinje, 29. april i Sarajevo, 6. juni) održano je šest predsjedničkih samita u cilju riješavanja krize. Na njima se samo potvrdila jasna blokovska podeljenost među republikama: reformirana, modernizirana, ali i centralizirana federacija (Srbija i Crna Gora); labav savez suverenih i međunarodno priznatih država (Slovenija i Hrvatska) i Platforma Izetbegović - Gligorov ili kompromis dva prethodna koncepta, kompromis između federacije i konfederacije (Makedonija i Bosna i Hercegovina).

U cijeloj uzavreloj i zaoštrenoj situaciji, u kojoj su već prvo Slovenija, a zatim i Hrvatska organizirale uspješne referendume za nezavisnost, Gligorov i Izetbegović su finalizirali „Platformu o budućoj jugoslovenskoj zajednici“, tzv. Platforma Gligorov – Izetbegović. Geneza jugoslovenske krize pokazuje da su Republika Makedonija i Republika Bosna i Hercegovina nastojale da zadrže neutralnu poziciju pokušavajući preko vlastite inicijative da daju pridones mirnom razriješenju i sprečavanju konflikta i rata u bivšoj SFRJ. Odbijanje ove platforme najpre od strane hrvatskog, a zatim i srpskog rukovodstva, odnosno njen neuspjeh je samo zabrzao proces raspada SFRJ i uništio poslednju nadu za mirno riješavanje krize. Izetbegović je komentirao da je činio sve da se rat izbjegne. Na pitanje postavljeno Izetbegoviću od strane američkog novinara Alan Kupšermana da li je postojalo *ikakvo rješenje koje bi umirilo Srbe i otklonilo rat, a koje bi* i za njega *bilo prihvatljivo*, Izetbegović je između ostalog odgovorio: *Bio je to plan rekonstrukcije Jugoslavije, koji smo u ljeto 1991. definirali makedonski predsjednik Gligorov i ja (...) Taj plan je predviđao decentralizaciju Jugoslavije i veću samostalnost republika. Odgovarao je nama, jer bi Bosna ostala cijela u njenim tadašnjim granicama. Trebao je odgovarati i Srbima jer je garantirao opstanak Jugoslavije, to je bio njihov primarni interes. Milošević je dao uslovni pristanak na plan (imao je neke primjedbe u vezi sa položajem Armije), Tuđman ga je odbio. Ovaj plan je mogao spriječiti rat, a da pri tome svi tadašnji jugoslavenski narodi osiguraju svoj bazični interes. Nažalost, nije bilo dovoljno ni političke mudrosti, ni hrabrosti da se plan prihvati. Došlo je do rata čiju su cijenu platili svi.*[3] Takođe, oba predsjednika su imali koncenzus i cijelo vrijeme imali stav da ukoliko i jedna republika ne bude dio te „nove“ Jugoslavije, da Bosna i Hercegovina, odnosno Makedonija neće biti dio neke „krnje“ Jugoslavije. Alija Izetbegović i Kiro Gligorov su imali najbliže stavove, pa čak su im i izjave za novinare bile gotovo identične.[4]

[2] Киро Глигоров, *Македонија е се што имаме*, Три, Скопје 2001, 258.
[3] Alija Izetbegović, *Sjećanja*, JU Muzej „Alija Izetbegović“, Sarajevo 2020, 99.
[4] Vera Katz, Platforma o budućoj jugoslovenskoj zajednici (Plan Izetbegović – Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive, *Prilozi*, 42, Sarajevo 2013, 219.

Da je saradnja između dva predsjednka bila iskrena i prijateljska govori i činjenica da je Izetbegović obaviješten o sastanku u Karađorđevu između Miloševića i Tuđmana od strane Gligorova. Makedonski predsjednik Kiro Gligorov je obavijestio predsjednika Izetbegovića 5.6.1991, dan prije sastanka šestorice jugoslovenskih predsjednika u Stojčevcu pokraj Sarajeva. Izetbegović je o tome izjavio: *Gligorov je na taj razgovor došao dan ranije da bi mi saopćio da su Tuđman i Milošević razgovarali u Karađorđevu i da on ima sasvim pouzdane informacije da su se dogovorili o podjeli Bosne i Hercegovine. Postojala je i tada, a postoji i danas, nepoznanica da li su se dogovorili o podjeli na dvoje ili troje. Poznato je da nikada nikakav dokument iz Karađorđeva nije objavljen, čak je demantirano i da je dogovora uopće bilo*.[5]

Kiro Gligorov i Alija Izetbegović su bili glas razuma koji je putem kompromisa nudio riješenja sa kojim bi svi bili djelomično zadovoljni svijesni da je to jedini način da se izbjegnu ratna razaranja i zločini.

Izbjeglice u Republici Makedoniji kao posljedica agresije na Bosnu i Hercegovinu

Nakon neuspjelih pokušaja za očuvanje Jugoslavije, Republika Makedonija i Republika Bosna i Hercegovina su započele demokratski proces proglašavanja nezavisnosti kao rezultat volje građana održanih referenduma. Ovo je tema, o kojoj bi se mogli napisati tomovi, ali za naše istraživanje dovoljno je reći da je nakon samostalnosti Republika Makedonija uspjela sačuvati mir, a na Republika Bosna i Hercegovina je izvršena agresija i pokušaj okupacije. Umjesto mira, saradnje i prosperiteta dveju država, Bosna i Hercegovina se našla u situaciji braniti svoju državnost, a Republika Makedonija i pored pritiska struktura pod uticajem Beograda je ipak otvorila svoje granice za prognane bosanske izbjeglice.

Agresija na nezavisnu i međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu od strane srpskih vojnih i paravojnih formacija je bila uzrok za najveću katastrofu jedne države i njenog većinskog bošnjačkog naroda (nad kojim je počinjen i genocid) nakon Drugog svijetskog rata. Ako je uloga međunarodne zajednice u ratu u Bosni i Hercegovini ranije bila diskutabilna, danas se može tvrditi da je njena uloga bila najveća kolektivna greška u modernoj historiji koja je u krajnjoj instanci dozvolila da se na teritoriji pod njenom zaštitom, enklava Srebrenica pod zaštitom snaga UN-a počini genocid na Bošnjacima.

Posljedica agresije i genocida je veliki broj žrtvi i raseljenih lica. Od 1992-1995, u zavisnosti od izvora broj ubijenih se kreće od 96.895 ubijenih,[6] više

[5] Alija Izetbegović, *Izabrana djela, Dostojanstvo ljudskog izbora*, knj. 10, OKO, Sarajevo 2005, 49-50.

[6] *The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database* (Full Report), Patrick Ball, Ewa Tabeau and Philip Verwimp HiCN Research Design Note 5, 2007.

od 100.000,[7] te i do oko 250.000 ubijenih.[8] Na kraju rata u decembru 1995. godine bilo je 1,3 miliona unutrašnje raseljenih lica, oko 650.000 izbjeglica u zemljama bivše Jugoslavije.[9] Veliki broj Bosanaca, najviše Bošnjaka našao se u zemljama Evrope i drugih kontinenata.[10]

Humanost građana Makedonije je probudio Apel za prihvatanje i pomoć djeci iz Bosne i Hercegovine gospođe Gordane Zmijanac objavljen na nacionalnoj Makedonskoj televiziji. Na njenom kućnom broju prijavljuju se građani nudeći smještaj i pomoć. Aviokompanija MAT je donjela prve izbjeglice, a zatim su se ređali autobusi, vozovi, automobili. Tada građanska inicijativa, dalje Djetska ambasada „Međaši" radi na prihvatanju i pomaganju izbjeglica iz Bosne, ostavljajući trajni putokaz i primjer čovječanstvu. Zatim se uključuju Crveni krst i državne institucije i osim u porodicama, izbjeglice se raspoređuju i u kolektivnim centrima.

Tačan broj Bošnjaka koji je našao pribežište u Makedoniji ne može se utvrditi. Različiti izvori, različiti podaci. Podaci oficijalnih institucija se veoma razlikuju. Kao svjedok događaja u Makedoniji, mogu reći da je taj broj bio izuzetno velik s obzirom da nisu svi tražili pomoć države i humanitarnih organizacija. Veliki broj domaćina Makedonije su primili izbjeglice, osobito Bošnjačka domaćinstva koja su otvorila vrata svojih skromnih domova braći iz Bosne. Prethodno sam napomenuo brojku od 40.000 izbjeglica koja je neka prosječna vrijednost najčešće korišćenih izvora, iako se te brojke kreću i do 75.000 lica.[11] Veći deo izbjeglica iz Bosne je prihfaćen u porodicama u

[7] Frank D. W. Witmer, *Satellite data methods and application in the evaluation of war outcomes: Abandoned agricultural land in Bosnia-Herzegovina after the 1992-1995 conflict*, Institute of Behavioral Science University of Colorado, Association of American Geographers vol. 99, no. 5, 2008.

[8] *Bosnia and Herzegovina: Ministry for Human Rights and Refugees, Comparative Indicators On Refugees, Displaced Persons And Returnees, from 1991 To 30 June 2003*, 8.

[9] *Hrvatska (200.000), Srbija (300.000), Slovenija (70.000), Makedonija (40.000) i Crna Gora (30.000) izbjeglica.*

[10] *Po dostupnim podacima u Njemačkoj se nalazilo oko 345.000, Austriji 80.000, Švedskoj 57.000, Švajcarskoj 25.000, Turskoj 25.000, Holandiji 24.000, Danskoj 20.000, Italiji 15.000, Sjedinjenim Američkim Državama 3.000, te brojnim drugim zemljama s nešto manjim brojem poput Francuske, Velike Britanije, Norveške, Španije, Kanade, Pakistana, Jordana...* u Zecir Ramcilovic, Lidija Gjurkovska, *Refugess in Macedonia due to the War in Bosnia and Herzegovina*, 1. I.International Balkan Congress, Suleyman Sah University, Istanbul 2012, 1021-1022.

[11] *Dalje ću samo nabrojati deo tih različitih izvora. Približno 32.000 izbjeglica je došlo u FYROM iz Bosne 1992. godine. U proljeće 1994. godine u Makedoniji, prema podacima Ministarstva za rad i socijalnu politiku, je boravilo oko 15.000 izbjaglica, mahom bosanskih Muslimana. Tokom 1992. godine broj lica izbjeglih ratom bio je duplo veći. Zvanični podaci kaţu da je u jednom periodu taj broj iznosio 30.000. Ured UNHCR-a u Skoplju je otvoren 1992. godine i od tada je pomogao vladi Makedonije da se spravi sa pristiglim 35.000 izbjeglica iz Bosne. Crveni Krst Makedonije je pomagao oko 55.000 izbjeglica. Aco Janevski kao Državni sekretar Ministarstva za rad i socijalnu politiku govoreći o problemima sa Romskim izbjeglicama iz Kosova izneo je podatak da je Makedonija prihvatila 64.000 izbjeglica iz Bosne i 360.000 iz Kosova. U Međunarodnom projektu u koordinaciji Makedonskog centra za Međunarodnu saradnju Civikus, u Prikazu III, tački 2. 2: Događaji u regionu i zemlji koji su direktno uticali na ekonomsku i političku stabilnost Republike Makedonije, stoji: Početkom rata u Bosni i Hercegovini (mart 1992)*

Makedoniji dok ostalih oko 10% su smješteni u kolektivnim centrima. To su: Katlanovo, Raduša, Čegrane, zatim u detskom odmaralištu „Bunec" – Mavrovo, odmoralištima Čičino selo – Saraj i Strahil Andrašov – Ljubanci u vlasništvu preduzeća Mladost iz Skoplja. Za smještaj izbjeglica poslužili su i Centar za edukaciju i rekreaciju Crvenog Krsta „Dare Bombol" – Skopje, Zavod za zbrinjavanje, vaspitanje i obrazovanje djece i mladih „Ranka Milanović" – Skoplje. U svim centrima moglo se smjestiti u jednom trenutku oko 3.000 lica.

Ono što govori o prijateljstvu naroda Bosne i Hercegovine i Republike Makedonije je i činjenica da su nekim kampovima sami Bošnjaci imali potpunu nadležnost u pogledu organizacije života i distribucije pomoći kao u kampu „Bunec". *Mi smo ih prihvatili kao prijatelje, goste* kaže Markovski, oni su se slobodno kretali, išli u Gostivaru i vraćali se, a neki od njih su i radili.[12]

Opservacije i analize spiskova koji su mi bili na raspolaganju, prije svega najkompletniji iz Djetske ambasade „Međaši" iz Skopja, može se vidjeti da su izbjeglice bili uglavnom Bošnjaci po nacionalnosti. Boravili su širom Makedonije u privatnom smještaju. Najveći broj, oko 60% je bio zbrinut od građana Skopja i okoline: Batinci, Dolno Konjari, Sredno Konjari, Ljubin, Saraj, Petrovec, Studeničani, Dolno Količani, Orlanci, Katlanovo, Čiflik, Ržaničino i Krušopek. Zatim slijedi Pološki region, Tetovo i Gostivar i veliki broj sela: Dobri Dol, Jelovljane, Kamenjane, Pirok, Siničane, Čelopek, Negotino Pološko, Raven, Čegrane, Novo Selo, Želino, Lešok i Podbrđe. U Pelagoniskom regionu u Bitoli i Prilepu, osobito u prilepskim selima: Lažani, Desovo, Borino, Lokveni, Žitoše, kao i u bitolskom selu Rotino. Veliki broj izbjeglica utočište je našao u Velesu i okolini: Gorno Orizari, Gradsko, Crkvine i Kočilari. U spiskovima još se sreću i Kumanovo sa selima Lopate i Lipkovo, Struga i Labunište, Ohrid, Resen, Strumica, Štip, Kavadarci i Probištip. Na istim spiskovima postoje i domaćini koji su ugostili izbjeglice od kojih skoro polovina su Bošnjaci ili 45.28%, slijede Makedonci sa 24.11%, Albanci 17.91%, Turci 6,15%, Torbeši 3.91% i Srbi 1.57% i ostali 1.07%. Ovi brojevi samo potvrđuju moju prethodnu konstataciju kao domaćinstva koje je prihvatilo četvoročlanu porodicu iz bosanskog grada Rudo i očevidca i prijatelja izbjeglica iz Bosne i Hercegovine.

Republika Makedonija i pored dobre volje nije bila u stanju da pruži adekvatne uslove izbjeglicama, posebno ne dugoročno jer rat u Bosni i Hercegovini nije imao naznake da će brzo završiti. Tako je uz pomoć međunarodnih organizacija, posle par mjeseci boravka u Makedoniji, ljeta 1992. godine počelo je dobrovoljno napuštanje Makedonije u treće države. Jedni su čekali na granici odobrenje za ulaz, dok drugi su napuštali Makedoniju, neki su ostajali duže, za druge ovo je bila usputna stanica. Krajem 1997. u Makedoniji je ostalo oko 3.500 bosanskih izbjeglica. Sljedeće 1998. bilo je 1.250 izbjeglica, 1999. ostalo je 400, 2000. samo 170, a sljedeće godine njihov broj je dvcifren 50

Makedonija je prihvatila oko 75.000 izbjeglica. Z. Ramcilovic, L. Gjurkovska, *Refugess in Macedonia due to the War in Bosnia and Herzegovina*, 1028.

[12] Razgovor sa Nebojšom Markovskim, Koordinator Detskog odmarališta "Bunec", 16.5.2011, Skoplje.

lica. Prema podacima Popisa 2002. godine u Makedoniji je bilo 43 izbjeglice, od kojih 13 muškaraca. Najveći broj ih je u Skoplju 9, Ohridu 8 i Velesu 5.[13] Očigledno je da se najveći broj vratio u Bosnu ili otišao u treću zemlju. Prema podacima istoga popisa videćemo da se dio Bošnjaka koji su došli kao izbjeglice integrisao u makedonskom društvu. Tačnije makedonskih građana doseljenih iz Bosne je 3.619 lica, što i nije veliki broj s obzirom da smo bili deo iste države. Od njih makedonskih državljana rodom iz Bosne i Hercegovine koji je došao u vrijeme rata je 591 lice,[14] koji su sada neodvojiv deo makedonskog društva.

Republika Sjeverna Makedonija i Bosna i Hercegovina od uspostavljanja diplomatskih odnosa do danas (1993-2022)

Diplomatski odnosi između Republike Makedonije i Bosne i Hercegovine uspostavljeni su 27. 5. 1993 godine. Ipak pvi oficijalni i akreditirani oponomućeni ambasadori iz Bosne i Hercegovine stupaju na dužnost od 2001. godine, a iz Republike Makedonije od 2005. godine. Do tada diplomatsko – konzularnu saradnju Republike Makedonije i Bosne i Hercegovine izvršavaju vršioci dužnosti ambasada. Republika Makedonjia do sada imenovala je tri oficijalna ambasadora u Sarajevu, a funkciju ambasadora Bosne i Hercegovine u Skoplju vršilo je sedam ambasadora.

Ukazom Predsjednika Republike Makedonije, 6. 6. 2005. godine prvi ambasador Republike Makedonije u Bosni i Hercegovini bio je Mihajlo Trpkoski. Dalje, u 2009. godine imenovan je Rami Redžepi, a 2019.. godine imenovan je aktualni ambasador Republike Sjeverne Makedonije (RSM) u Bosni i Hercegovini, Ekrem Ebibi.

U periodu 2001-2020, Bosna i Hercegovina je predstavljana sa sedam ambasadora. Prvi ambasador Bosne i Hercegovine u Republike Sjeverne Makedonije bio je Mile Akmadžić, a nakon njega slijede Fahrudin Kulenović, Savo Ćeklić, Milan Balaban, Zdravko Begović, Lepa Babić i Dragan Jaćimović koji je i aktualni ambasador Bosne i Hercegovine u Skoplju. Činjenica je da su Bošnjaci najveća spona koja povezuje Bosnu i Hercegovinu i Republiku Sjevernu Makedoniju, time što su Bošnjaci većinski narod Bosne i Hercegovine, a u Republici Sjeverne Makedonije su ustavotvorni narod i značajni po broju, ipak to ne odražava strukturu do sada imenovanih ambasadora iz Bosne i Hercegovine u Republike Sjeverne Makedonije. Od sedam ambasadora Bosne i Hercegovine samo jedan je bio iz reda bošnjačkog naroda.

U okviru bilateralnih odnosa ostvareni su mnogobrojni susreti predsjednika dveju država, predsjednika parlamenata, predsjednika vlada,

[13] *Државен завод за статистика*, Попис 2002, *Вкупно население според причините за присутностотсутност, возраста, полот и изјаснувањето за национална припадност*, Книга I, Скопје.

[14] *Државен завод за статистика*, Попис 2002, *Вкупно население според миграциони, витални и етнички карактеристики*, Книга IX, Скопје.

ministara i predstavnika institucija. Uspostavljena je saradnja u oblasti integracija u EU i NATO, privrede, obrazovanja, zdravstva, kulture, lokalne samouprave i unutrašnjih i vanjslih poslova i dr. Implementirani su Protokoli i Konvencije za saradnju u više resora, a potpisani su Memorandumi za saradnju u policijskoj službi i odbrani. Potpisano i ratifikovano je više bilateralnih ugovora u oblasti slobodne trgovine, investicija, transporta, vazdušnog saobraćaja, socijalnog osiguranja, zdravstva, pravne pomoći za građanske i krivične predmete, imovinsko – pravnih odnosa, borbe protiv terorizma, organiziranog kriminala, ilegalne trgovine drogama i psihotropnim supstancama, saradnja u slučaju prirodnih katastrofa, ugovor o ekstradiciji, uslovi o putovanju državljana dveju država i dr. Do sada je zaključeno 36 međunarodnih ugovora i sporazuma, a u proceduri ili inicijativi je još 16.[15]

[15] *Informacije o bilateralnim odnosima na svim razinama dobijeni su od Kabineta Predsjednika RSM, Parlamentarnog Instituta Skupštine RSM i Kabineta Predsjednika Vlade RSM.*

Od ukupno 36 potpisanih međunarodnih ugovora i sporazuma, 25 podleži ratifikaciji, [16] a 11 ne podleži ratifikaciji.[17]

[16] *Sporazumi / dokumenti koji podležu ratifikaciji:*
1. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH za međunarodni putni prevoz putnika i robe*, Skoplje, 21.12.2000;
2. *Ugovor između RM i BiH za podsticanje i zaštitu investicija*, Sarajevo, 16.2.2001;
3. *Ugovor između RM i BiH za saradnju u oblasti kulture*, Sarajevo, 18.3.2003;
4. *Ugovor između RM i BiH o socijalnom osiguranju*, Sarajevo, 17.2.2005;
5. *Ugovor za redovan vazdušni saobraćaj između RM i BiH*, Skopje, 20.4. 2005;
6. *Ugovor između RM i BiH za pravnu pomoć u građanskim i krivičnim predmetima*, Skoplje, 13.9.2005;
7. *Ugovor između RM i BiH za regulisanje imovinsko-pravnih odnosa*, Skoplje, 13.9.2005;
8. *Ugovor između RM i BiH za međusobno izvršenje sudskih odluka u krivičnim predmetima,* Sarajevo, 27.1.2006, (*Ugovor je izmjenjen i dopunjen sa novim Ugovorom između RM i BiH za međusobno izvršenje sudskih odluka u krivičnim predmetima u Skoplju*, 12.3.2013;
9. *Ugovor između RM i BiH o ekstradiciji*, Sarajevo, 27.1.2006;
10. *Izmjene i dopune Sporazuma o slobodnoj trgovini između RM i BiH usvojene od Zajedničkog odbora za provedbu ovog Sporazuma*, Skoplje, 22.5.2006;
11. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH za saradnju u borbi protiv terorizma, organiziranog kriminala, ilegalne trgovine drogom, psihotropnih supstanci i prekursora, ilegalnih migracija i drugih krivičnih djela,* Ohrid, 21.3.2008;
12. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o preuzimanju osoba s ilegalnim boravkom (readmisija),* Ohrid, 21.3.2008;
13. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o saradnji u slučaju prirodnih i drugih katastrofa,* Skoplje, 20.3.2008;
14. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o saradnji u oblasti obrazovanja i nauke,* Skoplje, 5.10.2011;
15. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o veterinarskoj saradnji,* Sarajevo, 11.1.2012;
16. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o saradnji u oblasti zdravstva i medicinskih nauka,* Sarajevo, 4.10.2012;
17. *Sporazum između RM i BiH o izmjenama i dopunama Sporazuma između RM i BiH o pravnoj pomoći u građanskim i krivičnim predmetima,* Skoplje, 12.3.2013;
18. *Sporazum između RM i BiH o izmjenama i dopunama Sporazuma između RM i BiH o međusobnom izvršavanju sudskih odluka u krivičnim predmetima,* Skoplje, 12.3.2013;
19. *Sporazum između RM i BiH o izmjenama i dopunama Sporazuma između RM i BiH o izručenju,* Skoplje, 12.3.2013;
20. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja porezom na dohodak i porezom na kapital,* Sarajevo, 24.9.2013;
21. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o razmjeni i uzajamnoj zaštiti tajnih podataka,* Sarajevo, 20.5.2014;
22. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o lokaciji diplomatskih i konzularnih predstavništava,* Drač, 30.3.2016;
23. *Sporazum o saradnji između Vlade RM i Vijeća ministara BiH u procesu pristupanja Evropskoj Uniji,* Skoplje, 20.4.2017;
24. *Sporazum između Vlade RM i Vijeća ministara BiH o međusobnom priznavanju i zamjeni vozačkih dozvola,* Skoplje, 13.9.2017;
25. *Sporazum između RM i Vijeća ministara BiH o uslovima putovanja državljana dveju zemalja,* Skoplje, 12.3.2018.

[17] *Sporazumi / dokumenti koji nisu predmet ratifikacije:*
1. *Protokol o saradnji između Ministarstva vanjskih poslova RM i Ministarstva vanjskih poslova BiH*, 21.12.2000;

U Skupštini RSM kontinuirano se osnivaju Poslaničke grupe za saradnju parlamenata RSM i BiH. Do sada predsjednici poslaničkih grupa bili su Ljubisav Ivanov Zingo (2002-2006); Esad Rahić (2006-2008); Goran Minčev (2008-2011); Avdija Pepić (2011-2014 i 2014-2016) i Zećir Ramčilović (2016-2020 i 2020 - ...).

Hronološki pregled realiziranih posjeta na najvišem nivou u poslednjoj deceniji

Predsjednici država:

- Predsjednik RM, Đorđe Ivanov u posjeti BiH (25-26.2.2011);
- Član Predsjedništva na BiH, Željko Komšić u posjeti RM (24-25.10.2011);
- Radna posjeta Predsjednika RSM, Đ. Ivanova u povodu ubilježavanja 15 godišnjice od genocida u Srebrenici (10/11.7.2010);
- Predsedavajući Predsjedništva BiH, Mladen Ivanjić u posjeti RSM (19-20.4.2017).
- Član Predsjedništva BiH, Željko Komšić u posjeti RSM (26.2.2019);
- Član Predsjedništva BiH, Šefik Džaferović u posjeti RSM (28.9.2021);

Predsjednici Parlamenta:

- Radna posjeta Predsjednika Skupštine RSM, Talata Džaferija na komemoraciji genocida u Srebrenici (10/11.7.2019);

2. *Sporazum o saradnji između Državnog arhiva RM i BiH*, 10.12.2002;
3. *Memorandum o saradnji između Ministarstva odbrane RM i Ministarstva odbrane BiH*, Skoplje, 16.11.2006;
4. *Protokol o saradnji između Ministarstva pravde RM i Ministarstva pravde BiH*, Skoplje, decembar 2010;
5. *Memorandum o razumijevanju između Direkcije za zaštitu zračenja RM i Državnog regulatornog tijela - Agencija za zaštitu zračenja BiH*, Sarajevo, 21.12.2011;
6. *Protokol o saradnji između Ministarstva vanjskih poslova RM i Ministarstva vanjskih poslova BiH u oblasti diplomatskog obrazovanja*, Sarajevo, 27.2.2013;
7. *Sporazum o smanjenju cijena roming usluga u javnim mrežama mobilne komunikacije između ministarstava nadležnih za elektronske komunikacije u RM, BiH, CG i RS*, Budva, 29.9.2014;
8. *Memorandum o saradnji između Vijeća za unapređenje i nadzor revizije RM i Ministarstva finansija R. Srpske, BiH*, Banja Luka, 16.7.2015;
9. *Memorandum o razumijevanju između Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede RM i Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH o saradnji u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja*, Sarajevo, 23.7.2017;
10. *Program za kulturnu saradnju između Ministarstva kulture RM i Ministarstva civilnih poslova BiH za 2017-2020,* Sarajevo, 23.7.2017;
11. *Protokol o saradnji između Ministarstva civilnih poslova BiH i Ministarstva obrazovanja i nauke RM,* Skoplje, 12.3.2018.

Predsjednici Vlada:

- Predsjednik Vlade RSM, Nikola Gruevski u oficijalnoj posjeti Bosni i Hercegovini (15.7.2010);
- Predsjednik Vlade RSM, Nikola Gruevski u oficijalnoj posjeti Bosni i Hercegovini (24.8.2012);
- Predsjednik Vlade RSM, Zoran Zaev u oficijalnoj posjeti Bosni i Hercegovini (23.7.2017);
- Predsjednik Vijeća ministara BiH, Denis Zvizdić u oficijalnoj posjeti RSM (16/17.10.2017);
- Predsjednik Vlade RSM, Zoran Zaev u oficijalnoj posjeti Bosni i Hercegovini (17/18.11.2017);
- Predsjednik Vijeća ministara BiH, Denis Zvizdić u oficijalnoj posjeti RSM (12.3.2018);
- Predsjednik Vlade RSM, Zoran Zaev u oficijalnoj posjeti Bosni i Hercegovini (10.2.2019);
- Predsjednik Vlade RSM, Zoran Zaev u oficijalnoj posjeti Bosni i Hercegovini (8/9.5.2019).
- Predsjedavajući Savjeta ministara Bosne i Hercegovine Zoran Tegeltija na Samitu „Otvoreni Balkan“ u Ohridu (7-8.6.2022).

Gore navedene posjete bile su delegacije sastavljene od ministara, poslanika i drugih predstavnika institucija, ali u proteklom periodu bilo je i drugih vladinih i parlamentarnih delegacija, te drugih institucija što samo potvrđuju odlične bilateralne veze između dveju država.

Kao što se može primjetiti, susreti su bili intenzivni do pojave zdravstvene krize izazvane pandemijom Kovid-19. Za očekivanje je da će bilateralna saradnja podržana susretima na najvišem državnom nivou nastaviti u daljem periodu.

Za obilježavanje je i parlamentarna saradnja u okviru više radnih posjeta i sastanaka. S obzirom na aktuelni trenutak gdje na evropskom tlu u toku je agresija na jednu nezavisnu državu, tačnije vojna agresija Rusije na Ukrajinu treba izdvojiti i prvo učešće državne delegacije na Komemoraciji za obilježavanje Genocida u Memorijalnom centru Potočari kod Srebrenice. Na inicijativu poslanika Zećira Ramčilovića, a suglasno sa ranije usvojenom Deklaracijom za podršku Rezolucije Evropskog Parklamenta za Srebrenicu od 15. januara 2009, koju je usvojila Skupština Republike Makedonije 4. februara 2010, Predsjednik Skupštine Republike Makedonije, Talat Džaferi je odobrio odlazak prve državne, tačnije parlamentarne delegacije na komemoraciji u Srebrenici 11. jula 2017. Delegaciju je predvodio inicijator i Predsjednik poslaničke grupe za prijateljstvo između paralamenata Republike Makedonije i Bosne i Hercegovine, Zećir Ramčilović, čiji su dio bili i poslanici Redžail Ismaili i Ilija Nikolovski. To je bilo i prvo oficijalno državno obilježavanje Genocida u Srebrenici od strane države Republike Makedonije na Komemoraciji u Potočarima. Nameće se pitanje, zašto je bilo potrebno sedam godina da i pored

preuzetih obaveza sa pomenutom Deklaracijom Skupštine do tada nije obilježen Genocid u Srebrenici. Imeno, u Deklaraciji od februara 2010. godine, pored toga što je podržalo Rezoluciju Evropskog Parlamenta za Srebrenicu od 2009., Skupština se obavezala da *Adekvatno će obilježiti 11. juli – Dan sjećanja na Genocid u Srebrenici čime će odati počast žrtvama masakra*. Ista deklaracija je dostavljena do Predsjednika Evropskog Parlamenta i do Predsjednika Parlamentarne Skupštine Bosne i Hercegovine. Od tada svake godine u Skupštini Republike Makedonije se obilježava godišnjica od Genocida.

U okviru obilježavanja Genocida u Srebrenici treba izdvojiti i Delegaciju koja je prisustvovala Komemoraciji u Potočarima, 2019. godine, koju je lično predvodio Predsjednik Skupštine RSM, Talat Džaferi koji je imao svoje obraćanje na Komemoraciji. U sastavu delegacije su bili i narodni poslanici Ferid Muhić i Zećir Ramčilović. Takođe, 2022. u Skupštini RSM po prvi put u svojoj historiji održana je Komemorativna sjednica povodom obilježavanja "11 jula - Dan sjećanja na genocid u Srebrenici". Sjednicom je predsjedavao narodni poslanik Ramčilović, a na kojoj su prisustvovali najveći državni zvaničnici. Na komemoraciji nakon odavanja pošte nevino ubijenim civilima svoje obraćanje su imali predsjednik Skupštine RSM Talat Džaferi, prvi zamjenik predsjednika Vlade RSM Artan Grubi, poslanici u Parlamentu Sanela Škrijelj i Zećir Ramčilović, predstavnici institucija i nevladinih organizacija.

U novijoj historiji dveju država, još jedan tragičan događaj je potresao makedonske i bosanske građane. Strašna avionska nesreća dogodila se u blizini Mostara 26.2.2004, kada je sedam članova makedonske delegacije, na čelu sa predsjendikom Republike Makedonije, Borisom Trajkovskim i dva člana posade izgubilo svoje živote na putu za Mostar na Međunarodnu konferenciju o investiranju. Sljedeće godine je izgrađeno Spomen obilježje na mjestu nesreće na Matića Brdu od kada se svake godine obilježava tragična smrt Predsjednika Borisa Trajkovskog u prisustvu najvećih državnika i državnih delegacija Republike Sjeverne Makedonije i Bosne i Hercegovine.

EU, NATO, ekonomska i drugi oblici saradnje

Kao što je već napomenuto RS Makedonija i Bosna i Hercegovina imaju intenzivnu saradnju u mnogim oblastima značajnih za bilateralnu, ali i regionalnu saradnju, kako i podršku na međunarodnom planu. Od već pomenutih posebno su značajni ugovori za saradnju na polju integracija u EU i NATO i ugovori koji unapređuju ekonomsku saradnju.

Evropska Unija

- Memorandum za saradnju u kontekstu EU integracija i Sporazum za saradnju između Vlada dveju država (4.4.2011);

- Sporazum o saradnji između Vlade RSM i Vijeća ministara BiH u procesu pristupanja Evropskoj Uniji. (6.11.2017, Ratifikacija u Skupštini RSM);
- RS Makedonija je dio vojne misije Evropske Unije u BiH, EUFOR „ALTEA“, čije učešće se nastavlja u kntinuitetu;

NATO

- Republika Sjeverna Makedonija kontinuirano podržava integraciju BiH u NATO i u tim okvirima dijeli svoja iskustva preko redovnih ekspertskih konsultacija, posebno između dveju misija u Briselu.

Ekonomska saradnja

Bosna i Hercegovina je značajan partner u trgovskoj razmjeni RS Makedonije i uglavnom nalazi se u top 20 grupi zemalja sa kojim RSM ima najveću privrednu razmjenu.[18] Sa primjenom Sporazuma o slobodnoj trgovini, povećava se i trgovska razmjena dveju zemalja, u kom RSM ostvaruje konstatntno trgovski suficit. Obem robne razmjene kontinuirano se povećava i od 2010 godine kada je iznosio do 100 miliona eura, 2015. robna razmejena dostigla je oko 130 miliona. Od 2016. do 2020. se kreće od oko 140 miliona eura do skoro 150 miliona eura. U protekloj 2021. godini ukupna robna razmjena dostiže 164.5 miliona eura, sa suficitom na makedonskoj strani. Odnosno izvoz iz RSM u BiH iznosio je 95 miliona, a uvoz iz BiH u RSM nešto više od 69 miliona eura. Značajan dio robne razmjene zauzima razmjena poljoprivrednih i prehranbenih proizvoda. Prema statističkim podacima poslednjih godina na iste otpada oko 60 miliona eura, sa približnom istom stopom pokrivanja izvoza i uvoza, na 30 miliona eura na jednoj i drugoj strani.

Robna razmejna između RS Makedonije i Bosne i Hercegovine, Kumulativni podaci (u eura)[19]							
Godina	**2022 (01-08)**	**2021.**	**2020.**	**2019.**	**2018.**	**2017.**	**2016.**
Izvoz iz RSM u BiH	62.907.839	95.076.951	78.936.391	84.238.105	79.200.820	74.405.946	74.158.511

[18] U ovoj 2022, Bosna i Hercegovina nije u top 20 zemalja sa kojim RS Makedonija ima najveću privrednu razmjenu. *Државен завод за статистика на РСМ*, Т-04: Земји со најголем обем на размена со Република Северна Македонија, https://www.stat.gov.mk/PrikaziSoopstenie.aspx?rbrtxt=78 , pristupljeno 22.10.2022.

[19] Државен завод за статистика на РСМ, Стоковна размена по земји, кумулативни податоци, pristupljeno 22.10.2022.

Uvoz iz BiH u RSM	57.283.099	69.379.505	64.484.446	65.547.569	58.923.710	65.072.098	66.578.286
Ukupna razmjena	120.190.938	164.456.456	143.420.837	149.785.674	138.124.530	139.478.044	140.736.797

Pored robne razmjene proizvoda, za bilateralnu ekonomsku saradnju jako je važno i učešće kompanija na raznim infrastrukturnim projektima, te investiranja u novim pogonima. Za isticanje su radovi makedonske građevinske firme „Granit“ koja je dobila tender u vrijednosti od 380 miliona eura za izgradnju autoputa Banja Luka – Doboj koji je pušten u upotrebu 2.10.2018. Ova firma radi i na deonicama Koridora 5C (Donja Gračanica – Zenica i Počitelj – Buna) i drugim infrastrukturnim projektima. S druge strane bosanski „Energoinvest“ radio je na čišćenju Termo Elektrane „Oslomej“, a 2020. godine. je dobio tender za izgradnju međunarodnog dalekovoda visokog napona između RS Makedonije i Albanije. Investiranje kompanija je vrlo malo, a kao dobar primjer je investicija tekstilne kompanije „Fashion group“ iz Štipa u Mrkonjić Gradu.

Drugi značajniji oblici saradnje

Za unapređenje bilateralne i operativne međunarodne saradnje u oblasti unutrašnjih poslova saglasno standardima Interpola posebno u implementaciji protokola i konvencija o policijskoj saradnji i organizovanog kriminala realizovano je više posjeta resornih ministara i potpisano nekoliko sporazuma. RSM i BiH imaju jako uspješnu saradnju na svim poljima bezbjednosti i odbrane. Uključujući i direktnu obuku kadra, preko saradnje Agencije za školovanje policijskih službenika u Mostaru i Centra za obuku u Skoplju. Zatim školovanje kadeta iz BiH u Vojnoj akademiji „Mihajlo Apostolski“ u Skoplju, a produžuje i dugogodišnja saradnja između Trening centra za međunarodne mirovne misije u Sarajevu i Regionalnog centra u Skoplju, kao dva NATO centra. U oblasti pravde potpisani su dogovori za pravnu pomoć građanskih i krivičnih predmeta, za međusobno izvršavanje sudskih odluka u krivičnim predmetima, kao i dogovore o ekstradiciji. Ne manja saradnja je i u oblasti rada i socijalne politike suglasno potpisanim ugovorima i to za zaštitu djece, ranjivih kategorija, priprema i tazmjena pravne regulative, o specifičnim projektima i dr.

U oblasti obrazovanja, potpisan je Protokol o saradnji u obrazovanju. U istom je jako značajno što učenici u osnovnom i srednjom obrazovanju, kao i studenti u visokom obrazovanju mogu da uče, odnosno studiraju pod istim uslovima kao i državljani dveju zemalja. Odnosno plaćanje školarine biće po

istim kriterijima koji se odnose i na domaće studente. U oblasti kulture saradnja se realizuje preko Sporazuma za kulturnu saradnju, ali i preko memoranduma za saradnju između nekoliko Muzeja, Arhiva i drugih institucija dveju država. U tim okvirima za obilježavanje je rekonstrukcija i obnavljanje turbeta iz osmanliskog perioda (XV-XVI vijek) posvećenog poslednjoj bosanskoj princezi, Turbe Kral Kizi ili poznatije kao Turbe princeze Emine. Turbe je bilo porušeno u zemljotresu 1963. godine, a obnovljeno 2014. godine zajedničkim sredstvima resornih ministarstva dveju država. Kao dio programa o kultunoj saradnji planirano je otvaranje i kulturno – informativnih centara u Skoplju i Sarajevu.

U pravcu intenziviranja saradnje je i saradnja i jedinica lokalne samouprave, odnosno gradova i opština. Takav sporazum o saradnji potpisali su gradonačalnici glavnih gradova dveju država, čime su Skoplje i Sarajevo postali zbratimljeni gradovi.

Makedonci u Bosni i Hercegovini

U ovom djelu moram istaći da Makedonija i Bosna i njihovi narodi imaju duhovnu povezanost još iz predosmanlijskog doba. U predosmanlijskom periodu sa duhovnog i vjerskog aspekta, prvo hrišćanstvo, zatim pravoslavlje i katoličanstvo povezuje sve balkanske narode, ali za razilku od svih prostora, u Bosni i Makedoniji se razvija posebna vjerski pokret, poznat pod različitim imenima, a najčešće – bogumilstvo. Ono se javlja u Makedoniji, odakle se proširilo cijelim Balkanom i mješalo sa sličnim učenjima u Bosni. Zbog toga se susreću i različta imena u izvorima, a s obzirom da je u Makedoniji najpoznatija kao bogumilstvo, a isto se spominje i u Bosni odlučio sam da koristim taj termin. U srednjem vijeku i Kraljevini Bosni bila je i priznata državna vjera, vjera plemstva i običnih ljudi.

Bez da ulazim u predstavljanje i učenje bogumilske vjere, njene analize i doktrine, što nije ni tema ovog istraživanja, tvrdim da bogumisltvo je odigralo veliku ulogu i ima ogromnu zaslugu za kontinuitet i postojanje makedonskog i bošnjačkog naroda. Ovo tvrdim, ali bez tendencije da je u tom periodu bila formirana svijest o pripadnosti jednom narodu u današnjem smislu te riječi. Svakako svi stanovnici Balkana nisu imali izgrađenu takvu svijest, a vjera je u tom i narednom periodu bila najvažniji dio identiteta po kojem se razlikovalo stanovništvo Balkana. Veliki makedonski revolucioner i književnik Kočo Racin kaže: *Naša narodna kultura, naš bogati narodni folklor, neiscrpna riznica našeg naroda niz viševjekovna iskušenja – više su djelo Bogumilstva, nego što je uticaj pravoslavlja... Ima li u našoj narodnoj prošlosti uzvišenija pojava, uzvišeniji ideal i svjetliji cilj, nego što je Bogumilska. Koliko ljudi i danas se napajaju njime, misleći da se oslanjaju na najbolje narodne tradicije, iako možda i ne*

znaju koliko je to duboko narodno, istovremeno i suštinski Bogumilsko.[20] Tako je i danas, kada građanstvo ne zna, a niti naučna javnost u Sjevernoj Makedoniji ne posvećuje veliku pažnju ovom djelu svoje prošlosti, mogu reći i značajnom djelu svoga identiteta. S druge strane Bošnjaci, ne samo kao značajan dio, već svoj poseban identitet vezuju za bogumilstvo, koje za njih predstavlja najčistiju monoteističku religiju, različinu od hrišćanstva, sa svojom samostalnom vjerskom zajednicom.[21]

Bogumili su jedna od prvih, ali svakako i trajnih veza između prostora Makedonije i Bosne i njihovih naroda. O tim vezama i značaju bogumilstva Makedonije i Bosne govore i danas neki toponimi. U centralnom djelu Sjeverne Makedonije u blizini grada Velesa postoje sela Babuna i Bogomila, planina i rijeka Babuna, a u Bosni nalaze se mjesta Babun potok kod Mostara, Babunac kraj Visokog, selo Babunovići kod Srebrenika i dr, kao i mnoga prezimenima.

U osmanlijskom periodu Skoplje je bio centar trgovine sa Bosnom sredinom XIX vijeka. Najveća trgovinska kuća koja je sarađivala sa Bosnom je kuća braće Hadži Georgijevih, poznatiji kao Hadži Kočkovci. Takođe i čuvena porodica Robevci su imali svog korespondenta, a zatim i svoje predstavništvo u Sarajevu. Zatim sa Bosnom je sarađivao i Hadži Vrajko sa sinom Nikčetom. Oni su u Bosni izvozili štavljenu kožu i svilu. Bilo je i drugih, a imalo je i makedonskih trgovaca koji su zbog trgovine živjeli u Sarajevu, i bosanskih trgovaca koji su živjeli u Skoplju. Kiradžije iz Kruševa putovali su u Sarajevo i širom Bosne i kupovali potkovice koje su prodavali u Makedoniji. Ukoliko se roba iz Bosne ne bi prodala u Skoplju, ona se nije vraćala već se od strane bosnanskih trgovaca prodavala na t.z. „panađurima“ (vašar) po Makedoniji. U dosadašnjim, iako oskudnim arhivskim izvorima u ovim vezama ne spominju se rasprave, pa i trgovinske malverzacije koje znaju biti vrlo česte. Ali, da je saradnja bila od povjerenja govore i često davanje robe na veresiju i poček, te pozajmica. Jedan trgovac iz Makedonije je uzeo robu 27. juna 1873, u Sarajevu na veresiju kod Hadži Mehmeda Misira.[22]

Osim trgovine od XIX vijeka makedonski majstori i zografi su ostavili djela trajnog karaktera i u Bosni i Hercegovini, posebno u crkovnoj arhitekturi. Poznati majstor i arhitekt Andrej Damjanov iz roda Renzovci Zografski iz Velesa je gradio crkvu u Čajniču, zatim sabornu crkvu sa kambanarijom u Sarajevu, rekonstrukciju Sahat kule u Sarajevu, vojnu kasarnu u Sarajevu i dr. O njegovoj grupi govori i jedan spisak od čak 32 zidara.[23] Postoje podaci i o drugim gradbama koje su radili makedonski majstori.

---

[20] Кочо Рацин, *Проза и Публицистика, Драговитските Богомили*, Наша книга, Скопје 1987, 110-111.

[21] З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија*, 37, 45.

[22] Милош И. Ракић, Трговина у XIX веку, Споменица Двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, *Гласник Скопског Научног Друштва* [XVII-XVIII], Скопље 1937, 676.

[23] Крум Томоски, *Мајстор Андреја Дамјанов, (1813-1878),* Зборник на Архитектонско-градежниот факултет и Институт за народна архитектура, Скопје 1966, 42.

Makedonci koji dolaze i ostaju da žive u Bosnu i Hercegovinu, su oni uglavnom dolaze u prvoj polovini XX vijeka, a najveći broj dolazi u vrijeme SFRJ. Uglavnom su se naseljavali u veće gradove: Sarajevo, Banja Luku, Mostar, Zenicu, Bijeljinu, Doboj i dr. Makedonci u BiH dolaze kao stručnjaci u većim bosanskim fabrikama, kao ljekari, učitelji, građevinari, a zatim i ugostitelji, pekari, slastičari i dr. Prema popisu stanovništva 1991, Makedonaca u BiH je bilo 1.596 lica. Iako se smatralo da ti podaci ne daju realnu sliku, jer se tada dio bosanskih Makedonaca izjašnjavao i kao Jugoslaveni. Ali u vrijeme agresije i rata u Bosni i Hercegovini veliki broj Makedonaca je napustio zemlju koji uglavnom se nisu vratili u Bosnu i Hercgovinu. Prema rezultatima poslednjeg popisa održanog u BiH u 2013. godine, kao Makedonci se izjasnilo 738 lica. Od tog u Federaciji BiH: 301, u Republici Srpskoj: 412 i u distriktu Brčko: 25 lica. U Sarajevu je koncentriran i funkcioniše najveći dio Makedonaca.

Položaj i prava manjina u Bosni i Hercegovini regulirani su *Zakonom o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina iz 2003*. I pored toga što zakon ispunjava međunarodne norme i praksu, zbog malog broja ovaj zakon i ne obavezuje značajnije državu Bosnu i Hercegovinu da više brine o nacionalnim manjinama. Na primjer ovim zakonom nije predviđena finansijska podrška za realizaciju programa zajednica. Isključak je dio Bosne i Hercegovine, entitet Republika Srpska koji dodjeljuje finansijsku pomoć udruženjima sa ciljem njegovanja njihove kulture i tradicije. U okviru Parlamenta Federacije BiH funkcionira Vijeće nacionalnih manjina, gdje svog predstavnika ima i makeonska nacionalna manjina.

Danas u Bosni i Hercegovini funkcioniraju nekoliko udruženja, od koji najznačajnija su: Udruženje građana porijeklom iz Republike Makedonije „Braća Miladinovci“-Sarajevo; Udruženje građana porijeklom iz Republike Makedonije „Ilinden“-Tuzla; Udruženje Makedonaca Republike Srpske-Banja Luka, Makedonsko udruženje „Jug“-Banja Luka, Kulturno društvo Makedonaca „Vardar“-Banja Luka i dr.

Bošnjaci u Republici SJevernoj Makedoniji

Za razliku od Makedonaca i drugih građana porijeklom iz RSM u BiH, Bošnjaci imaju viševjekovno prisustvo na prostoru Makedonije i neizostavan su dio danas nezavisne i samostalne države RSM, utkani u svim procesima kao pozitivan faktor u izgradnji države i njenog demokratskog kapaciteta. Bošnjaci RSM su dio jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog korpusa koji historijski, etnički, kulturološki i duhovno je nedeljivo od etničkih teritorija Bosne i imaju jak osjećaj povezanosti sa danas matičnom državom svih Bošnjaka, Bosnom i Hercegovinom.

Od vremena kada Makedonija postaje dio Osmanlijske Države, ona postaje baza za dalju osmanlisku ekspanziju, među ostalim i prema Bosni. U tome je u prvo vrijeme posebnu ulogu imalo Skopsko krajište. Na položaj

skopskog krajišnika 1414. došao je Ishak-beg, kasnije i prvi beg Bosne. Kada je Ishak beg Isaković predložio sultanu Mehmed Fatihu da osvoje Zvečan, sultan mu jeporučio: Ti si stari žitelj toga kraja, pa radi kako znaš.[24] O njegovom porijeklu nema pouzdanih podataka, iako neki stariji pisci smatraju da je bio bošnjačkog porijekla,[25] odnosno da je od plemstva Hranić Kosača, sin Vuka Hranića, te najmlađi brat Sandalja Hranića Kosače.[26] Mnogo je teza o njegovom porijeklu, ali važno je napomenuti da su Bošnjaci ti koji su sačuvali ime i djelo porodice Isaković kao dio njhove kolektivne svijesti i historije i smatraju ih za jedne od svojih najvećih likova iz prošlosti, pripadnika bošnjačkog naroda, identiteta i tradicije. Umire u Skoplju, gdje je i sahranjen u dvorištu džamije svoga sina Isa-beg Isakovića. Ishak-bega su na položaju krajišnika 1439. naslijedili njegovi sinovi, Barak i Isa-beg Isaković. Posle osvajanja Bosne i upostavljanja Bosanskog sandžaka (1463), Isa-beg Isaković je imenovan za bosanskog sandžak-bega. Sjedište Bosanskog sandžaka postalo je Sarajevo, grad koji je upravo Isa-beg utemeljio. Utemeljitelj je i Novog Pazara, a veoma je značajan i za razvoj i izgradnju Skoplja. Sve ovo ukazuje na povezanost ovih centara i naroda koji u njima žive. Tada započinje i intenzivnija saradnja, osobito trgovina između Makedonaca i Bošnjaka. Kahva, šećer i druga roba kupljena u Istanbulu i Solunu se prenosila karavanima preko Skoplja prema Bosni i Albaniji. Skoplje je imalo jako razvijeno trgovinu sa Sarajevom, odakle za Bosnu se nosio duhan, pirinač, bamija i maslo, a iz Bosne se uvezivalo gvožđe i proizvodi od gvožđa. U Bosnu su se nosile skopske čohadžiske izrade, osobito odeća za Bošnjake.[27] Skopske kožare radile su do kraja XIX vijeka, kada sa prestankom trgovije sa Bosnom grad je pretrpeo monogo.[28] Put od Skoplja prema Sarajevu bio je poznat kao Bosanski put. Ovakva trgovska povezanost izmedju Bosne i Makedonije doprinela je medjusobnom zbližavanju i upoznavanju naroda koji osim robe i proizvoda su razmenjivali kulturna i civilizaciska dostignuća.

Za trajne veze između naroda Makedonije i Bosne, odnosno za historiju Bošnjaka i Bosne i Hercegovine od velikog značaja je „Turbe Kral K´zi" ili "Turbe Kraljeve kći" u Skoplju. Radi se o turbtu poslednje bosanske princeze Katarine (kćerke bosanskog kralja Stjepana Tomaša Ostojića i kraljice Katarine, kćerke hercega Stjepana Vukčića Kosače), tačnije Emine nakon prihvatanja

[24] Ejup Mušović, *Crnogorski Muslimani, Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Zbornik radova sa naučnog simpozija u Plavu, Centar za kulturu, Beograd 1995, 68.
[25] З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија*, 79.
[26] Najverovatnije je poslat na osmanski dvor u Jedrenama kao dječak, gdje je tokom obrazovne i vojne obuke se isticao od ostalih. Zbog toga ga je pod svoje mentorstvo uzeo poznati Jigit Paša, koji je bio jedan od najuticajnijih vojskovođa, koji je osvojio Skoplje, te učestvovao u Bitci na Kosovu. Imao je sina Turahan-bega, ali ga je nakon smrti nasljedio Ishak-beg, koji mu je tokom života postao kao sin. Zbog čega neki autori Ishak-bega smatraju njegovim sinom.
[27] Јован Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина*, Историјско етнографска и културно политичка излагања, Штампарија Св. Сава, Београд 1930, 106, 117-118.
[28] Коста Костић, *Наши нови градови на југу*, СКЗ-Коло, Београд 1922,14.

islama iz kraja XV ili početka XVI vijeka koje je jedan od najznačajnijih kulturno – historijskih spomenika Skoplja.[29]

Moram napomenuti još jedan interesantan podatak. Evlija Čelebija, na svom putovanju niz Balkan spominje kasabu, odnosno grad: „Nova Bosna (u originalu Yeni Bosna), se nalazi na teritoriji Ćustendilskog sandžaka, a pripada nahiji Kratovo. Zovu je i Novi Pazar (u originalu Yeni Pazar). Ona je izgradjena u vrijeme sultana Murata IV. Ovdje jednom nedeljno je pijaca, na kojoj sa svih strana se skuplja mnogo svijeta. Ima jedan han, jednu džamiju i sedamnaest dućana.“[30] Danas ne postoji u ovom kraju nijedno mjesto sa ovim ili sličnim imenom. So obzirom na činjenicu da je Murat IV vladao od 1623-1640. i podaci o mestopoložaju, koja kazuju da je iz Kočana sa pridružbom od dvadeset naoružanih mladića, išao četiri sata ka istoku preko gora i planina. Pošto se radi o kasabi, danas ovo mjesto je najverovatnije grad Vinica, odakle dalje je Čelebija produžio na putu prema Delčevu. I Milka Zdraveva bez većih objašnjenja za kasabu Jeni Bosna smatra da je to grad Vinica.[31] Malo je verovatno da je grad, kako kaže Čelebija izgradjen u osmanlisko vrijeme, jer je Vinica starije vizantisko utvrdjenje, koje je verovatno dobilo ime kao centar proizvodstva vina, ali je vrlo vjerovatno da je ovo mjesto bilo naseljeno Bošnjacima, jer period izgradnje, tačnije razvoja grada o kom govori Čelebija u toku XVII vijeka, je vrijeme kada se desila masovna migracija stanovništva posle Velikog ili Vienskog rata.[32] Osobito je bio veliki priliv Bošnjaka muhadžira, što nam daje za pravo da pretpostavimo o porjeklu imena. Sve gorenavedeno ukazuje da je prisustvo Bošnjaka u Makedoniji daleko starije, a kao dio iste države i sasvim i logičan zaključak.

U daljem periodu dolazi do stagnacije Osmanlijske Države i gubljenje teritorija koje su izazvale emigraciju Bošnjaka u jednom širem procesu iseljavanja muslimana sa Balkana. Makedonija je sa odlukama Berlinskog kongresa ostala u sastavu Osmanlijske Države prema kojoj su se uputili Bošnjaci iz Bosne i regiona.[33] Ukoliko se analiziraju podaci o doseljavanju muhadžira iz

[29] Prema tvrdnjama historičara Saliha Sidki Hadžihuseinovića Muvekkita (1825-1888), Katarina je bila povjerena na odgoj i čuvanje poznatom skopsko-bosanskom krajišniku Isa-beg Ishakoviću. Preciznije da je Isa-beg pozvao kod sebe na dvor u Skoplju zbog njenog bosanskog kraljevskog projekla i rodbinskih veza po Kosačama, gdje je provela ostatak života. Više je autora koji su početkom XX vijeka pisali na ovu temu: Gliše Elezović, Milenko Filipović, Vera Đorđević, Antun Šimčik.

[30] Evlija Čelebi, *Putopis Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, превод: Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo 1967, 345.

[31] Милка Здравева, Македонија во патеписот на Евлија Челеби, *Географски разгледи*, Кн. 23 и 24, Македонско географско друштво, Скопје 1986, 155.

[32] Zećir Ramčilović, Historijski kontinuitet i položaj Bošnjaka u Republici Makedoniji, *Bošnjačka riječ*, godina XI, br. 36-39, CBS, Tutin 2017,130.

[33] U februaru 1878. u Makedoniji je pristiglo izmedju 250.000 i 300.000 muhadžira. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri, 1877-1890*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, 74. Po drugim izvorima iste godine u granicama Makedonije je bilo oko 60.000 domaćinstva. Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans, Turkish Emigrations From The Balkans*, Belgeler - Documents , I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968, 737;

Bosne i Hercegovine u Osmanlisku Imperiju, kao i demografski podaci popisa stanovništva Bosne i Hercegovine u kombinaciji sa prirodnim prirastom, kao i neprijavljivanje ženske djece od strane Bošnjaka islamske vjere, broj muhadžira se kretao oko 250.000 lica u tom periodu.[34] Makedonija je postala domovina, a zbog daljih vojno-političkih događaja i poputna stanica prema Maloj Aziji. Formiraju se cijela naselja sa Bošnjacima, a najviše u regionima gdje prolaze značajne saobraćajnice od Kumanova, prema Skoplju i dolinom Vardara na jugu, ali i u Debru na zapadu Makedonije i još više na istoku u Štipu, Berovu, Radovišu, Sv. Nikolu i okolnim seoskim mjestima.[35] Najveći dio Bošnjaka je doživeo pogrom za vrijeme i nakon Balkanskih ratova kada je prostor današnje RS Makedonije bio okupiran od Srbije. Bošnjaci su nestali iz seoskih naselja, ali dio njih je ostao da živi u gradovima. Najviše u Skoplju koje je bilo administrativni centar za današnju RSM, ali i za Kosovo i Sandžak. Kasnije u njemu je između dva svijetska rata bilo jako značajnih privrednika, advokata, trgovaca, prosvetnih radnika, novinara, uleme i dr. Poznate su javnosti Velika medresa i Gazi Isa-begova medresa gdje je učilo veliki broj Bošnjaka iz Sandžaka i koji su bili jedni od osnivača revolucionarnog i antifašističkog pokreta u Makedoniji i šire, kao Alija Avdović značajan prije svega za prostor Makedonije, te Rifat Burdžević i dr.

U toku Drugog svijetskog rata veliki broj Bošnjaka je uzeo učešće zajedno sa ostalim makedonskim građanima u borbi za ravnopravnost i slobodu.[36] I pokraj nespornog doprinosa oslobađanju i velikog broja žrtava u Jugoslaviji započinje ponovni proces negacije naroda i njihove državnosti kao osnovni preduslov izgradnje novog i prosperitetnijeg društva. Položaj Bošnjaka u Makedoniji je bio pod direktnim uticajem KPJ, a s obzirom na negativne procese prema njima od strane srpske i hrvatske elite sve založbe za jednakvost i ravnopravnost su bile deklarativne. Teško ekonomsko stanje, prsleđeno politikom denacionalizacije, diskriminacije i pritisaka na vjerskom, obrazovnom, nacionalnom i kulturnom nivou, kao i stalna pretnja sa novim ratovima je ponovo prinudila Bošnjake na iseljavanje.[37] Krajem XX vijeka ekonomska kriza

---

Марија Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, ИНИ, Мисла, Скопје 1993, 121. U početku septembra 1879. na prostoru Kosovskog, Bitoljskog i Solunskog Vilajeta bilo je oko 200.000 muhadžira. Skender Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879),* Posebna izdanja, Knjiga XXX, ANUBIH, Sarajevo 1977, 194.

[34] Opširnije u: З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија*, 93-100.

[35] *Isto*,100-124.

[36] Predvodnici tog pokreta su bili jedni od utemeljitelja antifašističkog pokreta u Makedoniji, a dalje i u Sandžaku i drugim dijelovima gdje žive Bošnjaci. Najznačajniji revolucioneri su bili Alija Avdović i Rifat Burdžović, zatim Hivzija Ćatović, Ibro Omeragić, Melihata Hodžić, Bešo Bašić, Halim Halimić i dr.

[37] Iseljavanje započinju Turci iz Makedonije i Kosova, zatim Bošnjaci, Albanci i ostali muslimani koji zbog mogućnosti iseljavanja se deklarišu kao Turci. Prema Državnom sekretarijatu za unutrašnje poslove u periodu najintenzivnijeg iseljavanja od 1950-1970. iselila su se 261.174 lica, a u istom periodu doselila su se 53.545 lica. Najveći broj doseljenih je iz Sandžaka, a smatra se da je broj neregistriranih bio daleko veći. Većina istoričara ističe da iz Jugoslavije u Tursku u periodu 1950-1970. se iselilo od 200.000-250.000 lica. Alija Isaković, *O „nacionaliziranju“ muslimana.*

prouzrokovala je prvo političku, a zatim i nacionalnu netrpeljivost čime započinje proces raspada Jugoslavije i osamostaljivanje njenih dojučerašnjih republika.

U Osmanskoj Imperiji i kasnije u Jugoslaviji Bošnjaci Balkana su više vjekova dio iste države. Međusobno razumjevanje i tolerancija Bošnjaka i Makedonaca uvjek je bila na visokom nivou. Zajednički viševjekovni život pod istim državnim krovom, a i zajedničke nevolje, dovele su do uspostavljanja trajnijih dodira i zbližavanja naših naroda i zemalja.[38]

Prema podacima poslednjeg Popisa iz 2021, popisano je 18.163 Bošnjaka, od kojih rezidentno stanovništvo je 16.042 lica ili 0.87% od ukupnog stanovništva RS Makedonije. Ako se sporedi sa popisom iz 2002, kada je broj Bošnjaka bio 17.018 ili 0.84% od stanovništva RSM, očigledno je da se broj rezidentnih Bošnjaka smanjio za 976 lica, dok se u procentu povećao za 0.03%. S obzirom da još nisu objavljeni detaljniji podaci, osim ukupnog broja po etničkoj pripadnosti po opštinama iz prošlogodišnjeg popisa, predstaviću određene analize prema podacima od popisa 2002. godine. Prema podacima iz 2002. godine, Bošnjaka porijeklom iz Bosne i Hercegovine je 3.619 lica,[39] a ostali broj je uglavnom iz Sandžaka. Prema istom popisu Bošnjaci žive u 128 ili 7.76% naseljenih mesta, i to u 26 gradova i 102 sela. Od njih u 26 gradova u 2002. godini živi 6.840 ili 40.2%, a u 102 sela živi 10.178 ili 59.8% od ukupnog broja Bošnjaka u R. Makedoniji. Za razliku od proseka ukupnog stanovništva, Bošnjaci su pretežno ruralno stanovništvo. Od ukupnog broja gradskog stanovništva 6.465 ili 94.5% živi u Skoplju, a iznad 100 Bošnjaka živi još samo u Tetovu tačnije 156 lica. Najveće Bošnjačko seosko naselje je Gornje Orizare koje se nalazi u Opštini Veles u kome živi 2.032 Bošnjaka, tako da predstavlja i uopšte najveće naseljeno mesto ispred gradskog naselja Čair u Skopju gdje živi 1.885 Bošnjaka. Naseljena mjesta Batinci (Opština Studeničani) i Lažani (Opština Dolneni) imaju više od 1.000, a od 500-1.000 žitelja Bošnjaka imaju još Ljubin (Saraj), Žitoše (Dolneni), Donje Konjare (Petrovac) i Desovo (Dolneni). Od 100-500 Bošnjaka iamju naselja: Srednje Konjare, Crkvine, Ćojlije, Gradsko, Vodovrati, Zelenikovo, Lokveni, Ržaničino i Petrovac. U 8 sela Bošnjaci su

101. godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, Globus, Zagreb 1990, 177.; Ѓорѓи Малковски, *Повоените процеси на доселување на Бошнаците во Македонија до 1961*, Друштво за уметност и наука, Скопје 2003, 39; Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973, 24; Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler*, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara 1962, 8-13; Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri, *Bahar*, 41, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2007, 136; Ferruh Solak, "Türkiye'ye Göçler" '*Gök' Aylık Dergi*, Yıl: 1, Sayı: 9, Ankara 1995, 7; Ејуп Мушовић, Послератне миграције и имиграције становништва новопазарског краја, *Новопазарски зборник*, бр. 13, Музеј Рас, Нови Пазар 1989, 144; Noel Malcolm, *Kosovo, A Short History*, NYU Press, New York 1998, 323.

[38] Љубен Лапе, Врски на Босна и Херцеговина со Македонија од почетокот на XIX век до 1878 година, *Гласник*, XII/2, ИНИ, Скопје 1968, 149.

[39] Z. Ramcilovic и др, *Refugess in Macedonia due to the War in Bosnia and Herzegovina*, 1033.

većinsko stanovništvo, tačnije iznad 50%. Najizrazitije u tom pogledu je svakako selo Crkvine u Opštini Veles koje broji 363 lica, od koji 336 ili 92.56% Bošnjaka. Izrazito bošnjačka sela su još Gornje Orizare, Donje Konjare i Lokveni. Učestvo Bošnjaka u ukupnom seoskom stanovništvu iznosi 1.29%.

Prema teritorijalnoj organizaciji iz 2004 godine naša država je podeljena na 84 opštine i Grad Skoplje kao posebna jedinica lokalne samouprave. Bošnjaci su zastupljeni u 59 opština, a u 25 opština ne žive. Najveći broj Bošnjaka živi u Opštini Čair (Skoplje) i to sa 2.950 (2021:2531), zatim slijede ostalih pet opština sa više od 1.000 Bošnjaka: Veles, Dolneni, Studeničani, Petrovac, Butel i Saraj. U 2002. najzastupljeniji su bili u Opštinama Dolneni (17.54%) i Petrovac (17.47%), zatim Gradsko (12.37%) i Studeničani (9.64%). U 2021. g. ima određenih promjena, odnosno najzastupljeniji su u Opštini Petrovac (18.59%) i Opštini Dolneni (15.28%), zatim Gradsko (10.79%) i Studeničani (7.45%).

Bošnjaci su koncentrisani u centralnom dijelu države u regionalnoj cijelini Povardarje. Mali deo u Zapadnoj, a neznatan broj u Istočnoj Makedoniji, tačnije u dolini rjeke Vardar 13.895 (81%), zatim u Zapadnoj 3.023 (18%) i u Istočnoj Makedoniji živi 100 (1%) Bošnjaka.

Cjelosna integracija Bošnjaka u društveno-političkom i javnom životu u Makedoniji je dugotrajan process koji se odvijao paralelno sa borbom Bošnjaka za očuvanje svog nacionalnog identiteta i stvaranja nezavisne države Bosne i Hercegovine prosleđen agresijom sa strane raznih vojnih i paravojnih formacija iz susjednih Srbije i Hrvatske. Rezultat toga bio je veliki broj žrtvi i izbjeglica, a Makedonija i tada je pokazala svoju humanost i otvorila svoja vrata prognanim Bošnjacima.[40]

Ustavom Republike Makedonije iz 1991. predviđena su relativno povoljna riješenja statusa etničkih zajednica za koje se koristio neutralni termin nacionalnost. U preambuli ovog konstitutivnog akta Makedonija se definisala kao "država makedonskog naroda i Albanaca, Turaka, Vlaha, Roma i drugih nacionalnosti."[41] U tom periodu Bošnjaci su opravdano zahtjevali kao narod koji je ugradio sebe u ovu državu i sa višev jekovnim kontinuitetom i značajom, da bude oficijaliziran i u Ustavu RM. Sa potpisivanjem Ohridskog okvirnog sporazuma nakon vojno-političke krize u Makedoniji, Bošnjaci su postali jedan od ustavotvornih naroda čime je zagarantovan identitet Bošnjaka najvećim državnim aktom. To je otvorilo procese više zakonskih izmjena i poboljšanje prava manjebrojnijih naroda.

Prema Ustavu i zakonima Bošnjaci u RSM uživaju visoka prava koja kontinuirano se unapređuju, ali veoma često u implementaciji istih se susreću sa

[40] U zavisnosti od izvora broj zbrinutih izbjeglica u Makedoniji kreće se izmedju 30.000 i 75.000 lica. Moje analize pokazuju da broj bošnjačkih izbjeglica nije bio manji od 40.000. Od njih 10% bio je zbrinut u kolektivnim centrima, a ostali u privatnim, prije svega kod Bošnjaka (45.28%), Makedonaca (24.11%), Albanaca (17.91%), Turaka (6.15%) i dr. Z. Ramcilovic i dr, *Refugess in Macedonia due to the War in Bosnia and Herzegovina*, 1026-1033.

[41] *Одлука за Прогласување на Уставот на Република Македонија*, Собрание на Република Македонија, број 08-4642/1, Скопје, 17.11.1991.

velikim brojem problema. Bošnjaci u kontinuitetu od 1998. imaju svoje predstavnike u parlamentu.[42] U nezavisnoj RS Makedoniji, dio Bošnjaka je izvršavao i neke od najvećih državnih funkcija, i to: Potpredsjednik Skupštine, Zećir Ramčilović (2019-2020), ministrica za rad i socijalnu politiku, Sanela Škrijelj (2020), zamjenik mnistar za vanjske poslove, Fuad Hasanović (2002-2006), zamjenik ministar za politički sistem Nedžad Mehmedović (2019-2020), kao i drugih finkcionera. U Skupštini RSM postoji Komitet za odnose između zajednica sastavljen od 19 članova: po sedam članova iz redova poslanika u Skupštini Republike Makedonije, koji se deklarišu kao Makedonci i Albanci, i po jedan član iz redova poslanika koji su Turci, Vlasi, Srbi, Romi i Bošnjaci. Prvi zakon o pravima manjebrojnijih zajednica donesen je 2008 godine, a nakon pojave određenih poteškoća u implementaciji i neregulisanja određenih pitanja u Skupštini RSM, 2020. godine donesen je i novi *Zakon o pravima zajednica koje su manje od 20% u ukupnom stanovništvu*.[43] Ovaj zakon garantira šrioka prava u pogledu čuvanja, afirmacije i promocije identiteta Bošnjaka i drugih zajednica. Pripadnici manjinskih zajednica imaju pravo slobodnog izražavanja svog identiteta i slobodu upotrebe simbola svoje zajednice. Oni imaju pravo osnivanja kulturnih, umjetničkih i obrazovnih institucija, kao i naučnih i drugih udruženja za izražavanje, negovanje i razvijanje identiteta. Pripadnici zajednica imaju pravo i na nastavu na svom jeziku u osnovnim i srednjim školama. Manjebrojnije zajednice imaju pravo na službeni jezik na lokalnom nivou – ukoliko ih je iznad 20% od ukupnog stanovništva opštine ili ukoliko vijeće opštine odluči da uvede službeni jezik odlukom. Sa novim zakonom od 2020. po prvi put se predviđa i finansiranje programa i projekata za manjebrojnije zajednice. Takođe sa zadnjim ustavnim promjenama 2019. godine država je po Ustavu dužna da brine ne samo za Makedonce van njenih granica kao do sada, već i za druge narode koji su pomenuti u preambuli Ustava i porijeklom su iz RSM, uključujući i Bošnjake.

Najveći garant za očuvanje identiteta Bošnjaka u RSM je pravo obrazovanja na maternjem bosanskom jeziku. Ovaj proces dugi niz godina se provlačio bez konkretnih riješenja. U 2008. godine za manjebrojnije narode uvodi se poseben predmet. Danas u sredinama gdje je manji broj Bošnjaka i ne može da se formira razred na bosanskom jeziku izučava se nastavni predmet "Jezik i kultura Bošnjaka".[44] Nastava na bosanskom jeziku uvodi se 2006. u dvije škole u OŠ „Diturija" u Ljubinu (Skopsko) i u OŠ „Rajko Žinzifov" u Gornjem Orizaru (Veleško), koja se odvijala eksperimentalno sve do 2018. godine kada je uvedena redovna nastava na bosanskom jeziku. Na žalost i danas nastava na bosasnkom se odvija samo u ove dvije već pomeute škole. U ostalim školama

[42] Alija Šahić (1998-2002); Esad Rahić (2002-2006; 2006-2008); Rafet Muminović (2002-2006; 2011–2014); Avdija Pepić (2008-2011; 2011-2014; 2014-2016); Safet Biševac (2011-2014); Ferid Muhić (2016-2020), Zećir Ramčilović (2016-2020; 2020-2024) i Sanela Škrijelj (2022-2024).

[43] *Закон за правата на заедниците кои се помалку од 20% од населението во Република Северна Македонија*, „Службен весник на РСМ", број 18, година LXXVI, 27. јануари 2020, 21.

[44] З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија*, 333.

gdje ima uslova da se održava nastava na bosanskom jeziku, roditelji Bošnjaci ne žele, već smatraju da je za njihovu djecu dovoljan predmet „Jezik i kultura Bošnjaka“ i da je bolje da djeca uče na makedonskom jeziku, kao što je u školama u Batinci, Srednje Konjare, Donje Konjare i Čiflik (Skopsko), Lažani i Desovo (Prilepsko), Crkvine (Veleško) i dr.

U nekoliko opština: Dolneni, Studeničani i Petrovac bosanski jezik je službeni jezik, a u opštinama Čair i Saraj pored jezika ispred sjedišta opština viori se i nacionalna bošnjačka zastava. Jako je važno što zakonima je predviđeno da se poštuje i pravična zastupljenost u državnoj adminstraciji svih naroda prema procentu u ukupnom stanovništvu u skladu sa rezultatima poslednjeg popisa. Bošnjaci imaju program na bosanskom jeziku na državnom radio i televizijskom servisu: TV redakcija „Sehara“ i radio redakcija „Avaz“. Promjenama *Zakona o praznicima* Bošnjaci od 2007. godine[45] imaju i svoj državni praznik “28 Septembar - Međunarodni Dan Bošnjaka” koji je i neradni dan za pripadnike bošnjačkog naroda.

Nosioci kulture Bošnjaka su individualci, nevladin sektor, ali svakako i porodica. Bošnjaci se dobro odupiru uticajima globalizacije i čuvaju svoje običaje i tradiciju kao dio kulture jednog naroda. Velik je broj književnika koji stvaraju: Šefkija Borančić, Ferhan Kočan, Avdulah Ramčilović, Ago Haurdić, Almira Papić, Seida Beganović, Alma Rastoder, Izeta Babačić, Alija Avdović i dr. Posebno treba istaći rad naučnih istraživača, prije svega akademik Ferid Muhić, prof. dr. Redžep Škrijelj, prof. dr. Zećir Ramčilović, zatim i univerzitetski profesori Emina Avdić, Džemil Bektović, Sead Džigal, Haris Muinović i dr. Na polju umjetnosti posebno se ističu akademik Fehim Husković i Ismet Ramičević. Od nevladinih organizacija najznačajnija su udurženja: Šadrvan, Divan, Bošnjačka kulturna zajednica, Forum Bošnjaka, Bošnjačko nacionalno vijeće, Edu Nisa, Lilium Bosniakum, KUD Ljiljan, KUD Divanhana i dr.

Zaključak

Republika Sjeverna Makedonija i Bosna i Hercegovina imaju odličnu bilateralnu saradnju i nemaju otvorenih pitanja kao u prošlosti, tako i danas. To otvara odlične perspektive za unapređenje i dalje intenziviranje saradnje između država i njenih naroda. Obe države imaju zajednički cilj, članstvo u NATO i EU, u kom procesu RS Makedonija prednjači kao članica NATO-a, ali i koja daje veliku podršku BiH na međunarodnom planu. RSM i BiH su jako slične, multietničke građanske države u kojim se njeguju multikulturalizam i različitosti i gradi jednako društvo za sve. Broj Makedonaca kao većinskog naroda RSM u BiH je veoma mali, za razliku od Bošnjaka u RSM, koji su ustavotvorni narod sa viševjekovnim kontinuitetom i predstavljaju najveća spona koja spaja dvije

[45] *Закон за државните празници на Република Македонија*, „Службен весник на РМ“, број 18, год. LXIII, 15.2.2007, 4.

države. Bošnjaci Makedonije kao manjinski narod očekuju veću institucionalnu državnu podršku BiH koja nedostaje. I pored velikog broja radnih susreta predstavnika Bošnjaka iz RSM sa najvećim zvaničnicima BiH da bi iskoristili svoj uticaj za intenziviranje određenih procesa u Makedoniji, nije se desila neka kvalitativna promjena. Bošnjaci Makedonije ipak su svijestni da situacija u BiH nije nimalo jednostavna i zbog toga imaju razumjevanja za mogu reći inferioran odnos BiH. Svi uslovi za intenzivniju, prije svega ekonomsku saradnju postoje. Jedini ograničavajući faktor je saobraćajna povezanost. Na ovom polju se mora više raditi, posebno na multilateralnom planu uz zajedničku regionalnu podršku i saradnju kako bi se obezbjedila finansijska sredstva. Ovo se prije svega odnosi na putnu i željezničku infrastrukturu. A na žalost obe zemlje nisu povezane ni direktnom avionskom linijom. Sve su ovo ograničavajući faktori za unapređenje ekonomske saradnje. Realizacija krupnih regionalnih infrastrukturnih i energetskih projekata unapredićе i ojačaće obje države i relacije, te omogućiti njihov dalji prosperitet nakon ove tri decenije uspješnih bilateralnih odnosa.

Summary

The Republic of North Macedonia and Bosnia and Herzegovina have excellent bilateral cooperation and no outstanding issues, both in the past and today. This opens up great prospects for further enhancing and intensifying cooperation between the countries and their peoples. Both states share a common goal of NATO and EU membership, in which North Macedonia leads as a NATO member and provides significant support to Bosnia and Herzegovina on the international stage.

North Macedonia and Bosnia and Herzegovina are very similar multi-ethnic civil states that nurture multiculturalism and diversity, striving to build an inclusive society for all. The number of Macedonians, as the majority ethnic group in North Macedonia, in Bosnia and Herzegovina is very small, in contrast to the Bosniaks in North Macedonia, who are a constitutional people with a centuries-old continuity and represent the strongest link connecting the two countries.

Bosniaks in North Macedonia, as a minority group, expect greater institutional support from Bosnia and Herzegovina, which is currently lacking. Despite numerous meetings between representatives of Bosniaks from North Macedonia and high-ranking officials of Bosnia and Herzegovina, aimed at leveraging their influence to intensify certain processes in Macedonia, there has been no significant qualitative change. However, Bosniaks in North Macedonia are aware that the situation in Bosnia and Herzegovina is far from straightforward, which leads to understanding of what might be perceived as an unequal relationship with Bosnia and Herzegovina.

All conditions for more intensive economic cooperation exist. The only limiting factor is transportation connectivity. More work is needed in this regard,

especially on a multilateral level with joint regional support and collaboration to secure financial resources. This primarily pertains to road and railway infrastructure. Unfortunately, both countries are not connected by direct air routes, which also hinders the improvement of economic cooperation. The realization of major regional infrastructure and energy projects will enhance and strengthen both countries and their relations, enabling their further prosperity after three decades of successful bilateral relations.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Bosnia and Herzegovina: Ministry for Human Rights and Refugees, *Comparative Indicators On Refugees, Displaced Persons And Returnees, from 1991 To 30 June 2003*.
2. *The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database (Full Report),* Patrick Ball, Ewa Tabeau and Philip Verwimp HiCN Research Design Note 5, 2007.
3. Државен завод за статистика на РСМ, *Стоковна размена по земји, кумулативни податоци*.
4. Државен завод за статистика на РСМ, *Т-04: Земји со најголем обем на размена со Република Северна Македонија*.
5. Државен завод за статистика, *Попис 2002, Вкупно население според причините за присутностотсутност, возраста, полот и изјаснувањето за национална припадност*, Книга I, Скопје.
6. Државен завод за статистика, *Попис 2002, Вкупно население според миграциони, витални и етнички карактеристики*, Книга IX, Скопје.
7. *Одлука за Прогласување на Уставот на Република Македонија*, Собрание на Република Македонија, број 08-4642/1, Скопје, 17.11.1991.

Službeni listovi/Official Gazettes:

1. *Закон за државните празници на Република Македонија*, „Службен весник на РМ“, број 18, год. LXIII, 15.2.2007.
2. *Закон за правата на заедниците кои се помалку од 20% од населението во Република Северна Македонија*, „Службен весник на РСМ“, број 18, година LXXVI, 27. јануари 2020.

Knjige/Books:

1. Deliorman Altan, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973.
2. Evlija Čelebi, Putopis Odlomci o jugoslovenskim zemljama, превод: Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo 1967.
3. Geray Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler,* SBF Maliye Enstitüsü, Ankara 1962.
4. İpek Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri, 1877-1890*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
5. Isaković Alija, *O „nacionaliziranju“ muslimana. 101. godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb 1990.
6. Izetbegović Alija, *Izabrana djela, Dostojanstvo ljudskog izbora*, knj. 10, OKO, Sarajevo 2005.
7. Izetbegović Alija, *Sjećanja*, JU Muzej „Alija Izetbegović“, Sarajevo 2020.

8. Malcolm Noel, *Kosovo, A Short History*, NYU Press, New York 1998.
9. Mušović Ejup, *Crnogorski Muslimani, Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Zbornik radova sa naučnog simpozija u Plavu, Centar za kulturu, Beograd 1995.
10. Ramcilovic Zecir, Gjurkovska Lidija, *Refugess in Macedonia due to the War in Bosnia and Herzegovina*, 1. I. International Balkan Congress, Suleyman Sah University, Istanbul 2012.
11. Rizaj Skender, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879),* Posebna izdanja, Knjiga XXX, ANUBIH, Sarajevo 1977.
12. Şimşir Bilâl N, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans, Turkish Emigrations From The Balkans*, Belgeler - Documents, I, Türk Külturünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968.
13. Solak Ferruh, *"Türkiye'ye Göçler" 'Gök' Aylık Dergi*, Yıl: 1, Sayı: 9, Ankara 1995.
14. Глигоров Киро, *Македонија е се што имаме*, Три, Скопје 2001.
15. Костић Коста, *Наши нови градови на југу*, СКЗ-Коло, Београд 1922.
16. Малковски Ѓорѓи, *Повоените процеси на доселување на Бошнаците во Македонија до 1961*, Друштво за уметност и наука, Скопје 2003.
17. Пандевска Марија, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, ИНИ, Мисла, Скопје 1993.
18. Рамчиловиќ Зеќир, *Бошњаците во Македонија во текот на XIX век, со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје 2014.
19. Рацин Кочо, *Проза и Публицистика, Драговитските Богомили*, Наша книга, Скопје 1987.
20. Томоски Крум, *Мајстор Андреја Дамјанов, (1813-1878),* Зборник на Архитектонско-градежниот факултет и Институт за народна архитектура, Скопје 1966.
21. Хаџи-Васиљевић Јован, *Скопље и његова околина*, Историјско етнографска и културно политичка излагања, Штампарија Св. Сава, Београд 1930.

Članci/Articles:

1. Çavuşoğlu Halim, "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri, *Bahar*, 41, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2007.
2. Katz Vera, Platforma o budućoj jugoslovenskoj zajednici (Plan Izetbegović – Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive, *Prilozi*, 42, Sarajevo 2013.
3. Ramčilović Zećir, Historijski kontinuitet i položaj Bošnjaka u Republici Makedoniji, *Bošnjačka riječ*, godina XI, br. 36-39, CBS, Tutin 2017.
4. Witmer Frank D. W, Satellite data methods and application in the evaluation of war outcomes: *Abandoned agricultural land in Bosnia-Herzegovina after the 1992-1995 conflict*, Institute of Behavioral Science University of Colorado, Association of American Geographers vol. 99, no. 5, 2008.
5. Здравева Милка, Македонија во патеписот на Евлија Челеби, *Географски разгледи*, Кн. 23 и 24, Македонско географско друштво, Скопје 1986.
6. Лапе Љубен, Врски на Босна и Херцеговина со Македонија од почетокот на XIX век до 1878 година, *Гласник*, XII/2, ИНИ, Скопје 1968.
7. Мушовић Ејуп, Послератне миграције и имиграције становништва новопазарског краја, *Новопазарски зборник*, бр. 13, Музеј Рас, Нови Пазар 1989.
8. Ракић Милош И, Трговина у XIX веку, Споменица Двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, *Гласник Скопског Научног Друштва* [XVII-XVIII], Скопље 1937.

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić, Crna Gora
E-mail: nada.tomovic1@gmail.com

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:32:323.2:327(497.6:497.16)"1992/1995" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.341

GRAĐANSKE I REFORMSKE SNAGE U CRNOJ GORI PREMA RATU PROTIV BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Cilj ovog rada je da se sagleda, na osnovu raspoloživih izvora uloga demokratskih i građanskih snaga u Crnoj Gori koje su bile protiv slanja crnogorskih rezervista u rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Svakako, ova tema može se analizirati sa više aspekata, društvenog, političkog, nacionalnog, sociološkog, međunarodnog, istorijskog i dr. Naša namjera je bila da ukažemo na najistaknutije, pojedince, grupe intelektualaca, političke organizacije i druga udruženja zagovornike antiratne politike, kako se vlast odnosila prema njima i kako su ponižavani i progonjeni zbog svojih stavova, a sve to u kontekstu tadašnjih društveno-političkih prilika. Otežavajuća okolnost pri pisanju ovog rada bila nam je nemogućnost korišćenja arhivske građe, koja još nije dostupna. Zato su najviše korišćeni izvodi iz tadašnjeg jedinog nezavisnog glasila u Crnoj Gori, Monitora, i lista Liberal, glasila Liberalnog saveza, jer su oni jedino prenosili izvještaje o aktivnostima o antiratnim mitinzima, intervjue sa istaknutim intelektualcima, vidovima ototpora raznih organizacija i partija. Iako je štampa sekundarni izvor, a kako je već istaknuto, u nemogućnosti korišćenja arhivske građe, ona nam je bila dragocjeno svjedočanstvo.*

Sve do nedavno u Crnoj Gori o ratovima 90-ih skoro da se ništa nije pisalo. Koji su razlozi? To može biti predmet posebnog rada. Ali, moramo konstatovati, da to više nije tako. I u ovom radu korišteni su izvori iz jedne vrijedne monografije, u kojoj su naučnoj i široj javnost iznesena mnoge činjenice iz novije crnogorske istorije o kojima se do sada ćutalo. Svakako, da se učešće crnogorskih rezervista kako u ratu u Bosni i Hercegovini, tako i Hrvatskoj, ne može opravdati bilo kavim činjenicama, ipak mora se imati u vidu to da je Crna Gora tada bila članica dvočlane federacije (Srbija i Crna Gora) i da je uključena u rat slijedeći upustva Vrhovne vojne komande i političkog vrha iz Beograda. Nažalost, crnogorsko rukovodstvo slijepo je slijedilo tu politiku. Vladajući vrh crnogorske politike u sprezi sa vojnim vrhom obmanjivao je narod pozivajući se na ,,junačku prošlost", tradiciju, patrijahalne norme, koje su nalagale da je sramota ne odazvati se vojni poziv za ,,odbranu domovine". Progresivne građanske snage crnogorskog društva nijesu mislile tako. Stvoren je širok antiratni pokret, ali, on je ostao u sjenci onih koji su imali vlast u rukama. Ipak,

djelovanje građanskih i reformskih snaga u Crnoj Gori 90-ih godina 20. vijeka ostavilo je neizbrisiv trag u modernoj crnogorskoj istoriji. Osim, što su na razne načine pokušavali da glas razuma pobijedi paralelno su vodili borbu za obnovu državne nezavisnosti. Bila je to teška i iscrpljujuća borba, koja ni danas na pravi način nije priznata. Počinjene greške, ako se uopšte tako mogu nazvati, jer to je preblaga riječ, kasno su prihvaćene od onih koji su bili na čelu političkog vrha Crne Gore. Mnogi, od najglasnijih protivnika učešća Crne Gore u ratom zahvaćenim bivšim jugoslovenskim republikama i nosilaca borbe za obnovu nezavisnosti poput Slavka Perovića potpuno su zaboravljeni.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Crna Gora, rat, rezervisti, mitinzi, građanske snage.*

CIVIL AND REFORM FORCES IN MONTENEGRO TOWARDS THE WAR AGAINST BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The aim of this paper is to review, based on the available sources, the role of democratic and civic forces in Montenegro which were against sending Montenegrin reservists to war in Croatia and Bosnia and Herzegovina. However, this topic can be analyzed from different aspects, social, political, national, sociological, international, historical, etc. The objective of this study is to highlight the most notable individuals, groups of intellectuals, political organizations, and other associations that advocated for anti-war policies, their treatment by the authorities, and the humiliation and persecution they suffered for their views, all within the social and political context of the time. One of the challenges in writing this paper was the lack of access to archival materials, which are still not available. Consequently, this study relied heavily on the excerpts of the only independent publication in Montenegro at the time, Monitor, and the newspaper Liberal, the publications of the Liberal Alliance, as they reported on anti-war protests, interviews with prominent intellectuals, forms of resistance of various organizations and parties. Although the press is a secondary source, it provided valuable testimony in the absence of archival material.*

Until recently, in Montenegro almost nothing has been written about the 90's wars. What are the reasons? This can be the subject of a separate work. But we must state that this is no longer the case. The sources from a very valuable monograph were used in this paper, the monograph in which the facts about the new Montenegrin history were revealed to the scientific and wider general public - the facts which were kept as a secret until now. However, the participation of Montenegrin reservists both in the war in Bosnia and Herzegovina and in Croatia cannot be justified by any facts. Nevertheless, it should be kept in mind that at that time, Montenegro was a member of a two-member federation (Serbia and Montenegro) and was involved in the war following the instructions of the

Supreme Military Command and the political leadership in Belgrade. Unfortunately, the Montenegrin leadership blindly followed that politic. The ruling elite of the Montenegrin politics in the conjunction with the military elite deceived the people by referring to the "heroic past", tradition, patriarchal norms which dictated that it was a shame not to respond to a military call for "the defense of the homeland". Progressive civic forces in Montenegrin society did not think this way, and a broad anti-war movement was formed, although it remained in the shadow of those who held power in their hands. Nevertheless, the actions of civic and reformist forces in Montenegro in the 1990s have left an indelible mark on modern Montenegrin history. In addition to trying to promote reason and help the voice of justice to win, they simultaneously fought for the restoration of state independence. It was a difficult and exhausting struggle, which is still not acknowledged properly. The committed mistakes, if they can even be called like that, for that is too mild a word, were accepted late by those who were at the head of political top of Montenegro. Many of the most vocal opponents of Montenegro's participation in the war affected former Yugoslav republics and bearers of the fight for the renewal of the independence, like Slavko Perović. were totally forgotten.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Montenegro, war, reservists, rally, civil forces.*

Uvod

Prije nego što je počeo ubrzani raspad Jugoslavije, nakon održavanja prvih višestraničkih izbora u jugoslovenskim republikama, u Crnoj Gori je od ljeta 1988. godine počelo održavanje mitinga, sa zahtjevima za ostavku *starog* rukovodstva. U januaru 1989. godine pod pritiskom demonstranata, ostavke je podnijelo cjelokupno partijsko i državno rukovodstvo.

Novu političku strukturu, koja je zamijenila *staro* političko rukovodstvo, činili su Momir Bulatović, predsjednik Crne Gore od 1991. do 1998, Milo Đukanović, predsjednik vlade Crne Gore od 1991. do 1998. i predsjednik Republike Crne Gore od 1998. do 2002. i Svetozar Marović, predsjednik Skupštine Crne Gore od 1994. do 2001. godine. Oni će u potpunosti slijediti politiku Beograda u navodnim naporima za očuvanje Jugoslavije i neće iskoristiti pravo koje je predložila Badinterova arbirtražna komisija po kojem je bivšim jugoslovenskim republikama priznato pravo na samoopredjeljenje i stvaranje države u granicama federalnih jedinica. Umjesto toga, organizovalo je referndum i dalju političku sudbinu vezalo za opstanak Crne Gore u zajednici sa Srbijom.

Referendum je održan 1. marta 1992. godine, dakle, istog dana kada i u Bosni i Hercegovini. Sama činjenica da je referndum organizovan u roku nešto dužem od nedjelju dana, dovoljno govori o nedemokratskim uslovima. Na pitanje *Da li ste za to da Crna Gora, kao suverena Republika, nastavi da živi u*

zajedničkoj zajednici-Jugoslaviji, potpuno ravnopravno sa drugim republikama koje to budu željele? Od 66,04% potvrdan odgovor je zaokružilo 95,94%.[1]

Srbija i Crna Gora, od 27. aprila 1992. u zajedničkoj državi Saveznoj Republici Jugoslaviji, odbile su da priznaju rezultate referenduma u Bosni i Hercegovini, na kome je većina građana (64,31%) odlučila za suverenu i samostalnu Bosnu i Hercegovinu. Vlasti SRJ su tvrdile da je oko državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine potrebno postići konzenzus svih njenih konstitutivnih naroda (Bošnjaka, Srba, Hrvata) i da je referendum sproveden protivno volji i uz bojkot srpskoga naroda. Kada je izbio rat u Bosni i Hercegovini aprila 1992. godine, srpsko-crnogorsko rukovodstvo stavilo se na stranu bosanskih Srba i njihovih trupa. Od početka rata u Bosni i Hercegovini, Srbija i Crna Gora (SRJ) su politički, oružjem, vojnički i materijalno pomagale vlasti i vojsku Republike srpske, s ciljem da se potpuno odvoji od Bosne i Hercegovine.[2]

Slanje crnogorskih rezervista na bosanskohercegovačko ratište

Rat u Bosni i Hecegovini koji je trajao od 1992. do 1995. godine imao je refleksije i u Crnoj Gori koja nije bila zahvaćena ratnim operacijama. Ali, posredno ili neposredno Crna Gora bila je uključena u ratne operacije u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Prije svega kroz učešće crnogorskih vojnika u sastavu Jugoslovenske narodne armije (kasnije Vojske Jugoslavije), ali i kroz odlazak dobrovoljaca na pomenuta ratišta. Zvanična crnogorska vlast slijedila je politiku Slobodana Milošovića, tadašnjeg predsjednika dvočlane federacije. Ali, postojale su i one društvene grupe koje su se odupirale takvoj politici i koje su se prije svega zalagale da crnogorska vojska ne ide van granica svoje zemlje. Bile su to prije svega, građanske i reformske snage koje su razvile širok antiratni pokret. Vladajući režim oštro se obračunavao sa političkim neistomišljenicima. Oni su etiketirani kao „domaći izdajnici". Dok se vodio rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, građanske i reformske snage u Crnoj Gori pokrenule su ideju obnove crnogorske nezavisnosti. Nosioce te ideje tadašnja crnogorska vlast proglasila je „separatistima". Tako su od 1992. godine reformske i građanske snage u Crnoj Gori vodile su istovremeno političku bitku za povraćaj crnogorskih vojnika i sprovođenje ideje za obnovu nezavisnosti.

Jula i avgusta 1991. godine sa područja Crne Gore sprovedena je mobilizacija rezervnog sastava pripadnika JNA. Ove jedinice su u noći između 20. i 21. septembra 1991. godine prešle u istočnu Hercegovinu. Bilo je rezervista koji su odbili da idu na ratište. Navešćemo nekoliko odlomaka iz *Dnevnika*

[1] Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003,* Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2006, 487-488.

[2] Šerbo Rastoder i Novak Adžić, Uloga *Crne Gore u ratovima devedesetih*: „*od dosljednog ratnika do (ne)voljnog saveznika*", Akcija za ljudska prava-hracation.org/wp.content/uploads/2021/5.(pristupljeno 21.10.2022).

jednog rezerviste koji je objavio *Monitor*[3]: „...Pada odluka da naš starješina ode u Štab i utvrdi ide li se van Crne Gore, ili ne. Ako se ide, da svi položimo oružje i vratimo se kući. Tako je i bilo. U štabu su mi rekli da se ide negdje prema Nevesinju.... Kamioni se užurbano tovare opremom, formiraju kolonu. Očekuje se pokret. Ali-bez nas. Od 21 vojnika kući se vratilo 18. U drugim jedinicima je slično. Po mojoj procjeni, kući se vratilo 60% rezervista iz te brigade. (Kasnije saznajem da su se mnogi ponovo vratili. Valjda je pritisak porodice i javnosti bio isuviše veliki). Kamioni su parkirani na istom mjestu....Prije neki dan saznajem da se nama koji smo i dalje ostali kućama u lične kartone upisali krupnim slovima „Dezerter".[4] Odbijanja rezervista da idu na ratište bilo je i drugim crnogorskim gradovima. Zvanično glasilo crnogorske vlasti *Pobjeda* sa osudom i velikom dozom ironije osudila je okupljanje naroda na trgu Ivana Milutinovića u Podgorici 17. jula 1991. godini koji je pružio podršku rezervistima koji su odbili ići na ratište. Na skupu su odjekivali pokliči „Danas je hrabrost ne ići u rat". Komentar ovog glasila je bio: „Otkad je svijeta i vijeka dezerteri nijesu proglašavani junacima"[5].

Veliki dio rezervista poslije provedenih četiri mjeseca na dubrovačkom i hercegovačkom ratištu dobili su manji odmor. Kada su upućeni novi pozivi iz komande Podgoričkog korpusa pripadnicima brigada „Sava Kovačević" i „Veljko Vlahović" većina je odbila iste. Na zborišta kraj Podgorice i Nikšića oficiri su bili izloženi osudama. „Sa vama i tamo gdje smo jednom bili-nikad više". Najčešće su govorili rezervisti. „Zovite tatine i mamine sinove i one čiji su kartoni sklonjeni iz vojne evidencije", govorili su jedni. „Ići ćemo na granice Crne Gore i pet godina ako treba, ali tamo gdje ste naumili nikako". Kada su komandanti shvatili da se od pridošlih teritorijalaca ne može formirati ni par vodova, a ne dvije brigade, i to prenijeli komandi korpusa, uslijedila je naredba: „Drugovi, idite kućama. Ovo je bila greška što smo vas zvali, ali nemojte se narednih dana udaljavati od kuća." Ubrzo poslije toga uslijedio je poziv preko Radija i Televizije Crne Gore za prikupljanje dobrovoljaca kao neko novo iznuđeno rešenje.[6]

Odnos vlasti prema političkim neistomišljenicima

Režimska *Pobjeda* oštro je osudila čin dezerterstva 100 Muslimana rezervnog sastava u Ravnoj Rijeci kod Bijelog Polja. Naime oni su izjavili da Crna Gora nije napadnuta, niti je ugrožena sloboda njenog stanovništva i da oni ne žele da se bore van njenih granica i da je pjevanje nacionalističkih pjesama vojnika i starješina sa bradom udar na njihova nacionalna osjećanja. *Pobjeda* je okarakterisala ovaj čin na sledećim riječima: „U stroju su ostali patrioti. Ko

[3] *Monitor*, jedini tadašnji crnogorski opozicioni nedjeljnik
[4] Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91-92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012, 33.
[5] *Pobjeda*, 19. jul 1991, 3.
[6] Radoje S. Petrović, „Svemu dođe kraj", *Monitor,* petak, 10. april 1992, 10.

položi oružje, kada je ugrožena zemlja ima svuda na svijetu samo jedno ime-izdajnik...”[7]

Crnogorski nedjeljnik *Monitor*, čiji su osnivači bili univerzitetski profesor Miodrag Perović i privrednik Stanislav Ćano Koprivica[8], oštro je osuđivao odlazak ne samo rezervista, već i raznih paravojnih formacija u Bosnu i Heercegovinu i dubrovačko ratište. Da je *Monitor* bio oštar kritičar poteza tadašnje crnogorske vlasti znalo se i van granica Crne Gore. Redakciji ovoga lista obraćali su se brojni građani i mirovna udruženja Čapljine i Mostara, da se nešto preduzme kako se navodi „da više crnogorske kaznene ekspedicije više ne bi upadale u njihova dvorišta”. Željko Ivanović, novinar *Monitora* tada je između ostalog napisao: „Bili su to oni trenuci stida koji nikako da prođu pa čovjek poželi da, jednostavno, propadne, da ga nema. A naš predsjednik...Ne trepnuvši, britko odgovara. „Crna Gora nije u ratu”. Ko će sjutra objasniti Crnogorcima, zašto, bez pomoći Armije, a sa pasošima, neće moći dalje od granica svoje republike. Osim kod „onih koji to žele”. Treba se bojati tabli na kojima će ispred Dubrovnika, Mostara, Sarajeva...pisati„ Zabranjen ulazak Crnogorcima”. Ili se treba nadati da će nam komšije, sjutra, sve to zaboraviti i hrišćanski oprostiti. „Jer nijesmo svjesni šta činimo”. A oni koji su, ipak, svjesni neka kleknu. Ovoga puta ne pred Silom već pred istinom.”[9] U *Monitoru* se skoro u svakom broju pisalo zloglasnom Čeku Dačeviću, samozvanom četničkom vojvodi iz Pljevalja koji je zastrašivao muslimansko stanovništvo da napušta ovaj kraj, a bio je organizator slanja paravojnih jedinica u Bosnu koje su imale zadatak da vrše etničko čišćenje. Posebnu pažnju zavređuje jedna konstatacija iznijeta u *Monitoru* avgusta 1992. godine da su crnogorska vlast, a samim tim i policija prinuđene da tolerišu paravojske za račun JA u Bosni i kao „živo meso” služe ispunjenju ciljeva onih koji u tom ratu „ne učestvuju”. Crnogorske vlasti su znale da se Daćević hvalio da na frontu ima 2.000-3.000 ljudi i da ga je Vojisalav Šešelj unaprijedio u čin majora, ali po tom pitanju nisu se ni oglašavali a kamoli osuđivali njegovo djelovanje.[10] *Glas Monitora*, bio je i glas najprogresivnijih snaga crnogorskog društva koje su preko ovoga lista iznosile svoje stvove i osude crnogorske politike prema ratu u svom susjedstvu. Novinari *Monitora* jedini su objektivno izvještavali i sa antiratnih skupova koje su organizovale opozicione partije, nevladine organizacije, razna udruženja, zatim izjave istaknutnih javnih ličnosti koje su osuđivale indirektno učešće Crne Gore kako u ratu Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini. Zato je ovo glasilo bilo izloženo raznim sabotažama, čak i bacanje bombi na redakciju listu, potpunu finansijku zavisnost od novčanih priloga privrednika koji su dijelili progresivne stavove ove novinske kuće. Posebno se mora pomenuti ime Stanislava Ćana Koprivice, direktora tada najmoćnijeg crnogorskog preduzeća *Monteksa*.

[7] R. Perišić, „Dezertiralo 100 Muslimana“, *Pobjeda*, 10. jul 1991.
[8] Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore, knj. 2*, 666.
[9] Željko Ivanović, „Odgovor“, *Monitor*, 17. april 1992, 7.
[10] R. Stojanović, N. Novović, „Optimizam iz očaja“, *Monitor*, 7. avgust 1992. 6-7.

U Crnoj Gori se jedan dio političkih subjekata jasno izrazio protiv rata, zalažući se za mir, te su istaknute javne ličnosti držale mitinge za mir i protestovali protiv ratnih priprema, jer su smatrali da je hrabrost odbiti pozive za mobilizaciju.[11]

Protiv ratne mobilizacije, antihrvatske i antimuslimanske medijske hajke, koja se sprovodila u Crnoj Gori, prkosno je reagovao poznati crnogorski književnik Jevrem Brković, koji je osudo vlast u Crnoj Gori i vođstvo JNA, koje je poslalo vojnike i rezerviste iz Crne Gore 20/21. septembra 1991. u Bosnu i Hercegovinu, da preduzimaju ratna dejstva protiv hercegovačkih Muslimana i Hrvata i koji su se tamo neratnički ponašali. Brković je morao napustiti Crnu Goru poslije objavljenog teksta pod naslovom *Nijesu to Crnogorci-Pismo izvinjenja hercegovačkim i Hrvatima i Muslimanima* u *Slobodnoj Dalmaciji*, iz Splita 24. septembra 1991. godine.[12] Kasnije to pismo Brković objavio u knjizi *Prljavi rat*. Između ostalog on piše: „... Braćo hercegovački Hrvati i Muslimani, ovo nije žalopojno okajavanje Crne Gore, koje više nema, već vapaj i glas izvinjenja vama i vašoj djeci, koje ovih dana, paranoičnim ratnim pokličima, nevojničkim postupcima, oponašajući drumske razbojnike i pijanu hajdučiju, uznemiriše, povrijediše i okupiraše nekavi crnogorski rezervisti, u stvari „banda razularenih razbojnika iz Crne Gore", kako ih narod Zapadne Hercegovine s pravom naziva u jednoj televizijskoj emisiji kasnih ponoćnih sati"[13]. „...Braćo hercegovački Muslimani i Hrvati, znajte da te pijane, bradate i raspojasane protuve u vojničkim uniformama nijesu Crnogorci, nego duhovni potomci zloglasnog četničkog vojvode Pavla Đurišića..."[14]

Brković je napisao i pjesmu pod nazivom *Sarajevo gori*. Navešćemo prva dva stiha od ove pjesme :

„Palikuće Sarajevo pale,
Nebo nad gradom plamti.
Sve su kazaljke stale
Teku pakleni sati

Ako nad Bosnom jesi,
Bože usliši moga plača:
Spasi Sarajevo, udesi
Da dobra raja nadjača"!

Književnik Milorad Popović, uputio je otvoreno pismo tadašnjem predsjedniku Crne Gore Momiru Bulatoviću, u kome je između ostalog napisao: „Gospodine Bulatoviću, Vi kao predsjednik-još uvijek Republike Crne Gore, svakako znate, da nam Hrvati i hercegovački Muslimani, nijesu uzeli ni gradove,

[11] Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017, od prevrata do NATO pakta knj. I*, Daily Press- Vijesti, Podgorica 2020, 374.
[12] *Ibidem*, 378.
[13] Jevrem Brković, *Prljavi rat*, Duks, Podgorica 2003, 37
[14] *Ibidem,* 38-39.

ni svetilišta, ni zemlju, ni gore, ni vode, kao i da sadašnje granice između jugoslovenskih država nasilno nemoguće mijenjati. Stoga će rukovodstvo na čijem ste čelu snositi svu odgovornost za pojedinačne i za opštu tragediju koja će zadesiti crnogorski narod i sve građane Crne Gore. Elem, vaše pristalice nijeste naoružavali za ovaj besmisleni rat protiv drugih naroda već i za Vartolomejsku noć u kojoj će biti likvidirani vaši politički neistomišljenici..."[15] Na Milorada Popovića, koji je inače bio član crnogorskog P.E.N. centra, zbog njegovih javno iznošenih veoma kritičnih stavova protiv politike tadašnjeg crnogorskog rukovodstva ispaljeno je pet hitaca, i to na javnom mjestu[16].

Formiranje progresivnih antiratnih političkih partija, udruženja i organizacija

Protiv ratnohuškačke politike vlasti ustale su građanske snage koje su apelovale da se očuva mir. Njih su činile pretežno partije, udruženi individualci koji su 1990. ušli u savez reformskih snaga Crne Gore. Savez reformskih snaga činili su: Socijalistička partija(predsjednik prof. dr. Ljubiša Stanković), Liberalni savez Crne Gore (predsjednik Izvršnog odbora Slavko Perović), Partija socijalista Crne Gore (predsjednik Žarko Rakčević), Nezavisna organizacija komunista (predsjednik Mićo Orlandić), Stranka nacionalne ravnopravnosti (predsjednik Džavid Šabović), Socijaldemokratska stranka (Predsjednik dr. Vidak Vujačić) i Demokratska alternativa (predsjednik Izvršnog odbora Miodrag Perović).[17]

U Titogradu je 11. jula 1991. godine formiran Građanski odbor za mir na inicijativu pojedinaca, kao i sledećih političkih organizacija i udruženja: Jugoslovenske narodne stranke, Socijalističke partije, Partije socijalista, Sosijaldemokratske stranke Crne Gore, Nezavisne organizacije komunista Crne Gore, Demokratske alternative, Stidentskog foruma, Vijeća Evropskog pokreta za Jugoslaviju, Crnogorskog vijeća Evropskog pokreta i UJDIJ-a. Cilj stvaranja ovog pokreta je bi oda se nizom konkretnih akacija pokuša uticati na suzbijanje destruktivnih procesa prevashodno u Crnoj Gori, a zatim i Jugoslaviji. Početak javnog angažmana Građanskog pokreta za mir bio je Antiratni protesni skup u Podgorici 17. jula 1991. godine[18]. U *Apelu za mir* svim građanima Crne Gore i Jugoslavije naglašeno je da nije hrabrost ići rat i ubijati one druge-Srbe, Hrvate, Crnogorce, Muslimane, Albance... Herojstvo je odbaciti oružje i izložiti se svim bespoštednim pritiscima zahuktalog nacionalnog totalitarizma.[19] Građanski odbor za mir održao je mitinge u skoro svim crnogorskim gradovima koji su bili

[15] N. Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori,* 147.
[16] *Ibidem*, 148.
[17] Igor Radulović, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, publikacija,udieuroclio.edu.rs./wp-content/uploads/2021/07/Antiratne-inicijative-Crne Gore-pdf(pristupljeno 30. XI 2022).
[18] N. Nikćević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori,* 41.
[19] *Ibidem,* 48.

izuzetno brojni. Bili su u kontaktu sa svim sličnim mirovnim organizacijama i odborima formiranim sa istim ciljem širom bivše Jugoslavije[20].

Crnogorski P.E.N. centar i Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, 24. septembra 1991. godine uputili su *Apel omladini i građanima Crne Gore* u kome se između ostalog navodi: „Građani Crne Gore, otvorite oči i skinite masku laži koju su vam nabili na glavu crnogorsko Predsjedništvo i rukovodstvo Armije...! Zahtijevajte da se vrate i demobilišu trupe poslate u Hercegovinu i one iz Boke namjenjene ratu u sa Hrvatskom. Crnogorci nikad nisu ratovali protiv nekog bratskog naroda Jugoslavije. Zar nije već dosta sramote za sve nas što su one u Hercegovini dočekane kao neprijateljske i okupacijske."[21]

Crnogorski P.E.N. centar je 16. maja 1992. godine izdao i Rezoluciju o ratu Bosni i Hercegovini. Zbog njenog značaja navšemo je u cjelosti jer odslikava stav progresivnnog dijela crnogorskog društva prema ratu u Bosni i Hercegovini.

„Zaprepašćeni surovim prizorima bratoubilačkog rata u Bosni i Hercegovini, članovi Crnogorskog P. E. N. Centra, okupljeni na godišnjoj skupštini 16. maja 1992. godine na Cetinju, osuđuju neviđeno nasilje nad civilnim stanovništvom, uništavanje kulturno-istorijskih spomenika, razaranje privrednih objekata i svih materijalnih dobara i razbijanje zajedničkog života nacionalnih i vjerskih zajednica. Osuđujemo svaki nacionalni šovinizam, a posebno velikosrpske ekspanzionističke centre moći i njihove vojne i paravojne snage koje su izazvale krvoproliće da bi Bosnu i Hercegovinu pripremili za diobu sa drugim učesnicima ratnog požara. Veliku istorijsku odgovornost za sadašnju tragedju naroda Bosne i Hercegovine snose intelektualci, umjetnici i naučnici koji su se stavili u službu anahrone i neljudske ideje.

Apelujemo na domaću i svjetsku javnost da bezrezervno osudi neviđene zločine i da energično traži od međunarodnih centara moći da efikasno stanu na put sadašnjem bezumlju i haosu. Rat u bivšoj Jugoslaviji nije samo tragedija naroda koji žive ovdje već i opasnost za Evropu i cijeli civilizovani svijet."[22]

Crnogorske reformske i građanske snage koje su se borile protiv slanja crnogorskih rezervistva u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu podržao je i princ Nikola Petrović-Njegoš koji se iz Pariza obratio građanima Crne Gore. On je istakao da Crnogorcima rat u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj ili bilo gdje u Jugoslaviji, nije njihov rat. Dalje on ističe: „U Evropi se već čuju vijesti o tome da Crnogorci izazivaju nerede u Bosni i jurišaju na Dubrovnik. Ako su vijesti o ovakvim neobjašnjivim pohodima tačne, onda se plašim da će ova generacija Crnogoraca ne samo uzalud iskrvariti, već i osramotiti slavnu prošlost svoje države..."[23]

Grupa od oko četrdeset profesora Univerziteta „Veljko Vlahović" obratila se javnosti sa saopštenjem u kome se ograđuju od kontraverznih

[20] N. Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, 103.
[21] *Ibidem,* 129
[22] *Ibidem,* 234.
[23] *Ibidem,* 144; Vidi opširnije: Nikola Petrović Njegoš, „Poziv za mir Jugoslovenskim narodima", *Monitor,* 11. oktobar 1991.

političkih stavova svog kolege dr Branka Kostića, tadašnjeg potpredsjednika kakao kažu „nepostojećeg" Predsjedništva države. Oni su oštro osudili slanje na ratište studenata i profesora. Ubijeđeni da je nastavak sukoba u interesu samo neodgovornih avanturista i ratnih profitera, podržavamo sve inicijative za obustavljanje rata i nalaženje kompromisnog rešenja, kaže se na karaju poruke dijela profesora Univerziteta u Titogradu.[24]

Parlamentarne političke partije u Crnoj Gori, koje su se zalagale za suverenu Crnu Goru (Liberalni Savez Crne Gore i Socijal Demokratska Partija- od polovine 1993) tokom rata u Bosni i Hercegovini bile su protiv promjena granica i zalagale su se za opstanak Bosne i Hercegovine kao međunarodno priznate države, za okončanje rata u njoj i bile su protiv režima na Palama i ratnih operacija bosanskih Srba. Takođe, te partije su bile protiv pretenzija Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu, odnosno, plana da se ona podijeli kao država između Srbije i Hrvatske, saglasno dogovoru Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu (marta 1991).[25]

Primarni pokretač antiratnog pokreta bio je Liberalni savez Crne Gore, koji će oko sebe okupiti mnoge aktiviste. Predvođen Slavkom Perovićem, Liberalni savez će tokom 90-ih godina postati simbol antiratne politike na prostoru Crne Gore.

LSCG je kao član koalicije Saveza reformskih snaga za Crnu Goru predložio predsjedniku Skupštine Crne Gore prof. dr. Ristu Vukčeviću da u dnevni red Skupštine, zakazane za 14. novembar 1991. godine, uvrsti u dnevni red posebne tačke i to 1. donošenje odluke o opozivu dr Branka Kostića iz Predsjedništva SFRJ; 2. usvajanje deklaracije o suverenosti Crne Gore; 3. proglašenje neutralnosti Crne Gore u odnosu na rat koji se vodi u Jugoslaviji. Vladajuća većina u Skupštini odbila je ove zahtjeve LSCG.[26]

Protiv liberala je vođena oštra i prljava kampanja. Optuživani su da da su u sprezi sa muslimanskim življem, i da rade protiv interesa srpskog naroda u Crnoj Gori.[27] Plasirane su glasine da spremaju 9.000 Crnogoraca Tuđmanu, da navodno „ljube šahovnicu", u mnogim gradovima zabranjivani su im antiratni mitinzi, posebno na sjeveru Crne Gore. Na put su im stavljane barikade od balvana da ne mogu proću do Bijelog Polja i Berana.[28] Osim što su vodili oštru kampanju protiv slanja crnogorskih rezervista, oni su paralelno vodili borbu za obnovu nezavisnosti Crne Gore. Osim Slavka Perovića, koji je imao vodeću ulogu u Liberalnom savezu, djelovali su mnogi istaknuti crnogorski intelektualci. Liberali su pokrenuli prvi opozicioni list u Crnonj Gori, *Liberal*. Ovaj list objavljivao je veoma oštre kritike na račun tadašnjih kako crnogorskih tako i saveznih vlasti, osuđivao medijsko izjašnjavanje TV Crne Gore i zvaničnog

[24] *Ibidem*, 168.
[25] Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore, od prevrata do NATO pakta,* knj. 2, 613.
[26] *Ibidem*, 577.
[27] Dejan Zvicer, „Laža i pralaža", *Liberal,* 28. novembar 1992, 9.
[28] „Javno obraćanje Slavka Perovića, liderima LSCG, članovima i sipatizerima stranke: Izdržite", *Liberal*, 20. novembar 1992, 1.

političkog glasila lista *Pobjede*, koji su sprovodili ratno-huškačku politiku. Skoro da nije bilo broja, a da u njemu nemaju prilozi o stanju u ratom pogođenoj Bosni i Hercegovini.

Liberali su marta 1993. ušli i u prvu višestranačku Vladu Crne Gore. Imali su dva ministarska mjesta. Bio je to pokušaj liberala da naprave kakav takav zaokret u crnogorskoj politici.[29]

Liberali su oštro osudili gnusni zločin u Štrpcima kada je iz voza na pruzi Beograd-Bar oteto, a kasnije ubijeno 25 ljudi muslimanske nacionalnosti, a da policija u vozu nije ništa preduzela da spriječi taj čin.[30] Slučaj u Štrpcima i progon Muslimana iz sela Bukovica kod Pljevalja u Bosnu, naišlo je na oštru osudu građanskih i reformskih snaga u Crnoj Gori, dok su zvanične vlasti ćutale. Povodom toga liberali su se pitali: ,, Hoće li se uskoro i Momir Bulatović obratiti Muslimanima Crne Gore kao i Vučurović trebinjskim ,,Ja vam ne garantujem bezbjednost po život i imovinu" ili možda sa ,,ostajte ovdje, sunce, tuđeg neba"... Možda će u svom maniru mudro ćutati i ispred sebe gledati političko-duhovno i etničko čišćenje Crne Gore."[31]

Članovi Liberalnog saveza ali i brojni građani Crne Gore pružili su utočište izbjeglicama sa ratom pogođenih područja bivše Jugoslavije. Prema evidenciji Crvenog krsta i izvještajima Komesarijata za izbjeglice, 25. juna 1993. godine u Crnoj Gori je bilo čak 64.244 izbjeglica[32]. Krajem januara u Crnu Goru je pristiglo preko 2.500 izbjeglica iz istočne Hercegovine, mahom Muslimana/ Bošnjaka, usljed etničkog čišćenja. Muslimani/Bošnjaci iz Trebinja i okolnih područja svoj spas pronašli su sklanjajući se u Crnu Goru.[33]

Liberali su preko svoga lista slali apele da se narod angažuje u nalaženju smještaja i zaštite izbjeglih Muslimana iz Bosne i Hercegovine, posebno onih iz pograničnih krajeva sa Crnom Gorom. Oni su našli utočište u mnogim crnogorskim gradovima. Tako su dva brata, Rajko i Miško Milošević, inače, članovi Liberalnog saveza u svoj dom primili oko 30 muslimanskih izbjeglica iz Trebinja i podijelili sa njima što su imali. Na Cetinju je u hotelu *Lokanda* organizovano i prikupljanje pomoći za trebinjske izbjeglice. Novinaru, lista *Liberal,* koji ih je intervjuisao rekli su da su odabrali Cetinje, ne kako nekakva ,,šoferčina" (misli se na Božidara Vučurovića, gradonačelnika Trebinja) kako hoće da prikaže spregu SDA i Liberalnog saveza već što su im Trebinjci savjetovali da su tamo Crna Gora i Crnogorci kakve ih iz priča pamtimo. Dirljiva priča završava se izjavom jednog od njih riječima: ,,Poslije dvije godine stravičnog mraka pod Lovćenom nas je prvi put toplo ljudsko sunce ogrijalo."[34]

---

[29] L.S, „Liberali u vladi!", *Liberal*, 6. mart 1993, 4.
[30] K.M, „Strogo kontrolisani vozovi", *Liberal*, 6. mart 1993, 10.
[31] Šeki Radončić, „Voz strave i užasa", *Liberal*, 6. mart 1993, 12.
[32] Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Uloga Crne Gore u ratovima devedesetih: ,,Od dosljednog ratnika do nevoljnog saveznika*", Akcija za ljudska prava-hracation.org/wp.content/uploads/2021/05 (pristupljeno: 29.10.2022).
[33] Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017, knj. 2*, 614.
[34] *Liberal*, 20. februar 1993, 7.

Trebinjski Muslimani lijepo su dočekani i u Podgorici, Ulcinju i drugim mjestima. Književnici Jevrem Brković i Mirko Kovač, oštro su osudili proganjanje Muslimana iz Trebinja, pitajući se kakvo je Trebinje sad bez njih. To za njih nije više ono nekadašnje Trebinje.[35]

Liberalni savez i Socijal Demokratska Partija podržali su su sve mirovne planove koje je međunarodna zajednica predložila u cilju prekida rata u Bosni i Hercegovini. LSCG je zastupao stav da je potrebno, kako je isticao njegov predsjednik Slavko Perović, da se „Bosna konstituiše kao suverena i građanska država, a da je Vens-Ovenov plan , od svih loših rješenja koja se nude najmanje loš, kako za Bosnu tako i za njeno okruženje".[36]

Crnogorski studenti, često su iznosili svoje stavove o ratu u Bosni i Hercegovini, pišući za *Monitor,* organizujući antiratne skupove ili pak obraćajući se crnogorskim vlastima tražeći izuzeće učešća crnogorskih rezervista na ratišta bivše Jugoslavije. Navešćemo razmišljenje jednog od njih koji je svoj lični stav iznio u članku poslatom *Monitoru*. Između ostalog, on smatra da su za rat u Bosni i Hercegovini krivi Radovan Karadžić i Jugoslovenska Narodna Armija. On je komenterasio Karadžićevu izjavu „ne možemo više zajedno". Naime, on je mišljenja da je u Bosni i Hercegovini, najače živjela ideja jugoslovenstva, i da je na tim prostorima narod uvijek međusobno toleratno živio, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Veliki krivac po njemu je i JNA koja je bombardovala Sarajevo zajedno sa srpskim ekstremistima. Bilo im je svjedno koga ubijaju. Nije im bilo stalo do Sarajeva i drugih bosanskih gradova. Zatim se on pita. Da li su rat izazvali bosanski Srbi? Odgovor je mo njemu ne. Jer najveći dio Srba koji je ostao u Sarajevu nije želio rat, a od srpskih ekstremista stradali su svih vjera i nacija. Granate ne razlikuju žrtve[37].

Na kraju da istaknemo, da je zvanična vlast u Crnoj Gori prema ratu u Bosni i Hercegovini (1992-1995) dominatno slijedila politiku koju je vodio predsjednik Republike Srbije Slobodan Milošević, ali da je postojala i ona „druga Crna Gora" koja je imala smjelih i hrabrih ljudi koji su osuđivali „ludilo" vladajućeg režima, ali nažalost njihove riječi, apeli i nijesu nailazili na razumijevanje onih koji su slijepo sprovodili politiku nametnutu sa strane. Nepravedno bi bilo reći da te reformske i progresivne snage nijesu imale podršku u znatnom dijelu crnogorskog naroda. Najbolji dokaz za to su posjećenost njihovih antiratnih mitinga.

Zaključak

Krupne društveno-političke promjene koje su zahvatile bivše jugoslovenske republike krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog vijeka

[35] Jevrem Brković, „Za ovakvu su Crnu Goru krivi Crnogorci", *Liberal,* 20. mart 1993, 13.
[36] Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore*, *knj. 2,* 624.
[37] Aleksandar Vlahović, „Krv nevinog naroda", *Monitor*, 20. novembar 1992, 4.

nisu mimoišle ni Crnu Goru. Smjena *starog* rukovodstva, formiranje višepartijskog sistema, ekonomska kriza, raspirivanje nacionalnih strasti obilježili su kraj 80-ih godina. Dok su Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina proglasile nezavisnost, Crna Gora se odlučila da ostane u dvočlanoj federeraciji sa Srbijom. Crnogorsko rukovodstvo imalo je svoje predstavnike u svim organima savezne vlasti, ali nije se suprostavilo nijednoj odluci koja se odnosila na direktno miješanje u rat u Bosni i Hercegovini. Otklon od politike Slobodana Miloševića napravljen je sa velikim zakašnjenjem, tek 1997. godine. Svi kasniji pokušaji tadašnjih crnogorskih političkih aktera da „operu ruke" od direktne umiješanosti u surovim događajima nemaju nikakvo političko, pravno ni moralno utemeljenje.

Tadašnja crnogorska vlast ne samo da snosi odgovornost što se nije oduprla vojnom miješanju u ratne sukobe u Bosni i Hercegovini, već i što je nemilosrdno progonila svoje građane koji su su osuđivali takvu politiku. Broj crnogorskih građana koji su slijedili bezumnu politiku svog političkog i partijskog rukovodstva, bio je veliki, ali ne mogu se zanemariti i zaboraviti progresivne snage crnogorskog društva koje su bile uporne i istrajne u pokušajima da glas razuma nadvlada. Građanske i reformske snage formirale su brojne organizacije, partije i pokreti koji su organizovali antiratne mitinge na kojima su zahtijevali povlačenje crnogorskih rezervista sa ratišta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Osim mitinga, najprogresivniji dio crnogorskog društva svoje antiratne stavove iznosili su pišući za nezavisni nedjeljnik *Monitor* i glasilo Liberalnog saveza *Liberal*. Uređivačka politika ova dva glasila bila je usmjerena da se raširi antiratni pokret u Crnoj Gori i napravi otklon od politike Slobodana Miloševića. Budući da su za *Monitor* pisali najistaknutiji crnogorski intelektualci, na razne načine je sabotiran rad njegovih novinara pa čak su u dva navrata bacane bombe na zgradu gdje je list izlazio.

Doprinos Liberalnog saveza u pokušajima da spriječi slanje crnogorskoj rezervista da ratuju protiv svojih susjeda predstavlja jednu od najsvjetlijih stranica savremene crnogorske istorije. Vatreni govori lidera ove partije, Slavka Perovića, na brojnim mitinzima pamtiće i prepričavati i buduće generacije. Slavkova popularnost naglo je rasla u narodu, a samim tim i broj onih koji su tražili hitno povlačenje Crne Gore iz bilo kakvih vojnih sukoba u okruženju. To je bio razlog da se pokušaju na razne načini zabraniti mitinzi Liberalnog saveza, posebno na sjeveru Crne Gore, u vjerski mješovitim sredinama, a članovi i pristalice ovog saveza etiketirani su kao izdajice.

Iako je crnogorska vlast preko dnevnog lista *Pobjeda* i Radio Televizije Crne Gore (RTV CG) plasirala ideje da je Crna Gora u stanju ratne opasnosti i da je dužnost svakog građanina da se odazove na vojni poziv, jer je to navodno u duhu slavne prošlosti Crnogoraca, broj onih koji se nisu odazivali bio je veliki. I oni su proglašavani izdajnicima i dezerterima. Liberali i druge reformske snage na antiratnim mitinzima nastupali su pak s parolom *Danas je hrabrost ne ići u rat.* Liberalni savez i druge progresivne snage crnogorskog društva organizovale su i prihvat brojnih muslimanskih izbjeglica iz Hercegovine.

Crna Gora je otvorila tih 90-ih godina izbjeglicama iz svih krajeva bivše Jugoslavije zahvaćenih ratovima. Ali ne smiju se pored tih svijetlih primjera zaboraviti i mnogi progoni izbjeglica i njihova predaja vlastima Republike Srpske poput predaje grupe muslimanskih izbjeglica u Herceg Novom. To je bio slučaj u koji je bila upućena crnogorska vlast ali ne i progresivni dio crnogorskog društva.

Summary

The major socio-political changes which affected the former Yugoslav republics at the end of 80s and the beginning of 90s of the last century did not bypass the Montenegro. The replacement of the old leadership, the formation of the multi-party system, economic crisis, and inflaming of national passions characterized the end of the 1980s. While Slovenia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina declared independence, Montenegro decided to remain in a two-member federation with Serbia. The Montenegrin leadership had its representatives in all federal government bodies, but did not oppose any decision that involved direct intervention in the civil war in Bosnia and Herzegovina. The departure from Slobodan Milošević's politics was made with significant delay, only in 1997. All subsequent attempts by Montenegrin political actors of that time to “wash their hands” of direct involvement in the brutal events have no political, legal, or moral foundation. Montenegrin government at that time does not only bear responsibility for not resisting the military involvement in the war conflicts in Bosnia and Herzegovina, it also bears responsibility for merciless persecution of its citizens who condemned that kind of politics. The number of Montenegrin citizens that followed that mindless policy of their political and party leadership was large, but the progressive Montenegrin forces that were persistent and persevering in the attempts that the voice of reason prevails cannot be ignored or forgotten. Civic and reformist forces formed numerous organizations, parties, and movements that organized anti-war rallies demanding the withdrawal of Montenegrin reservists from the battlefields in Croatia and Bosnia and Herzegovina. Apart from rallies, the most progressive part of Montenegrin society expressed their anti-war views through writing for the independent weekly newspaper Monitor and the publication and the newspaper of Liberal Alliance, Liberal. The editorial policy of these two publications was aimed at expanding the anti-war movement in Montenegro and making a break from Slobodan Milošević's policies. Since the most prominent Montenegrin intellectuals wrote for the Monitor, the work of its journalists was sabotaged in various ways, and even bombs were thrown twice at the building where the newspaper was published.

The contribution of the Liberal Alliance in the attempts to prevent Montenegrin reservists from being sent to war against their neighbors represents one of the brightest pages of the modern Montenegrin history. A rousing speech

performed by the leader of this party, Slavko Perović, on different rallies will be remembered and retold by future generations. Slavko's popularity grew rapidly among the people, and thus the number of those who demanded immediate withdrawal of Montenegro from any military conflicts in the area. That was the reason for the attempts to stop the rallies of the Liberal Association, especially at the north of Montenegro, in the religiously mixed areas. The members and supporters of this alliance were labeled as traitors.

Although the Montenegrin government, through the daily newspaper Pobjeda and Radio Television of Montenegro (RTV CG), promoted the idea that Montenegro was in a state of war danger and that it was the duty of every citizen to respond to the military call because it was supposedly in the spirit of the glorious past of the Montenegrins, the number of those who did not respond was significant. They were also labeled as traitors and deserters. Liberals and other reformist forces at anti-war rallies campaigned with the slogan "Today, courage means not going to war." The Liberal Alliance and other progressive forces of Montenegrin society also organized and accepted numerous Muslim refugees from Herzegovina.

In the 1990s, Montenegro opened its doors to refugees from all parts of the former Yugoslavia affected by the wars. But alongside these bright examples, one should not forget the many persecutions of refugees and their surrender to the authorities of Republika Srpska, such as the surrender of a group of Muslim refugees in Herceg Novi. This was a case in which the Montenegrin government was involved, but not the progressive part of Montenegrin society.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Novine/Newspapers:

1. *Liberal.*
2. *Monitor.*
3. *Pobjeda.*

Knjige/Books:

1. Brković Jevrem, *Prljavi rat*, Duks, Podgorica 2003.
2. Nikčević Nebojša, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91-92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012.
3. Rastoder Šerbo, Adžić Novak, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017, od prevtrata do NATO pakta*, knj-1-3, Daily Press-Vijesti, Podgorica 2020.

Članci/Articles:

1. Radulović Igor, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, publikacija,ud.euroclio,edu.rs/wp content/uploads/2021/Antiratne-inicijative-Crne Gore-pdf.
2. Rastoder Šerbo i Adžić Novak, *Uloga Crne Gore u ratovima devedesetih „Od dosljednog ratnika do nevoljnog saveznika*", Akcija za ljudska prava-hracation.org/wp.content/uploads/2021/5.

Prof. dr. Hamza KARČIĆ
Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu
Email: hamza.karcic@fpn.unsa.ba

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:341.31:327(73)(497.6)"1992/1995" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.356

AMERICAN REALISTS AND THE WAR IN BOSNIA 1992-1995.

Abstract: *While there is a significant body of literature on U.S. policy towards Bosnia in the early 1990s, the role and policy recommendations of American realists have been largely overlooked. Realism is a school of thought in international relations which holds that states are the key actors motivated by interests which seek to maximize their power and security in an anarchic world. Adherents of this worldview emphasize the pursuit of national interests and the importance of power and force in achieving it. Realists are generally opposed to military interventions where a vital national interest is not at stake.*

The purpose of this article is to fill this gap by analysing both realist policymakers and academics and how they responded to the war in Bosnia from 1992 to 1995. Several top officials of the George H. W. Bush Administration including the President, Secretary of State James Baker and National Security Adviser Brent Scowcroft were realists and this worldview shaped the US response to the outbreak of the war in Bosnia. Focused on a host of other foreign policy issues at the time, the Bush Administration was adamant not to get involved militarily in Bosnia. James Baker's statement „We don't have a dog in that fight" came to define the Bush Administration's Bosnia policy. Its realist outlook combined with the presidential campaign priorities in 1992 to ensure that the Western response to the war in Bosnia was handed over to the Europeans. With realist policymakers in power from the outbreak of the war in spring 1992 through early 1993, many Bosnians hoping for a Western military intervention at the time would later come to realise how far-fetched those hopes were.

In addition to realist policymakers, several prominent realists in the American academia also weighed in on how the US should respond to the war in this part of Southeast Europe in the early 1990s. Academic realists published their opinions and recommended policy options in leading media outlets throughout the three-and-a-half year war. Though their worldview was not shared by the first Bill Clinton Administration, academic realists continued offering policy recommendations on Bosnia.

Academic realists like Robert Pape and Michael Desch opposed the use of air power in Bosnia arguing that it would be ineffective. John Mearsheimer together with Pape called for partition of Bosnia and establishment of homogeneous states in the Balkans and arming of Bosnian Muslims. Kissinger was opposed to a military commitment to Bosnia but did not lay out specific policy recommendations. In sum, both policymakers and academics argued that there was no vital US national interest at stake in Bosnia warranting deployment of ground troops. Even after the Dayton peace talks concluded in late 1995, American realists continued weighing in on Bosnia and offering generally bleak assessments.

While the majority of those recommended policy options were not implemented, realists' views on Bosnia in the 1990s still deserve scholarly attention. Studying American realists provides an overview of how both practitioners and intellectual adherents of a key theory in international relations perceived the war and its outcome. This analysis will also provide a more nuanced understanding of the variety of American responses to the war in Bosnia.

Key words: *Realists, U.S, Bosnia, former Yugoslavia, Balkans***.**

AMERIČKI REALISTI I RAT U BOSNI 1992-1995.

Apstrakt: *Iako postoji obimna i značajna literatura o vanjskoj politici SAD prema Bosni i Hercegovini ranih 1990-tih, uloga i političke preporuke američkih realista nisu do sada bili predmet naučnog istraživanja. Realizam je ključna teorije u međunarodnim odnosima koja tvrdi da su države ključni akteri koji su motivisani interesom i nastoje da povećaju svoju moć i sigurnost u vrlo nesigurnom svijetu. Pristalice ove teorije naglašavaju značaj nacionalnih interesa i sile i moći kako si se država očuvala. Realisti se generalno protive vojnim intervencijama gdje nacionalni interes nije direktno ugrožen.*

Cilj ovog rada je popuniti tu prazninu analizom realista zvaničnika i intelektualaca i kako su oni odgovorili na rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. Nekoliko ključnih zvaničnika administracije predsjednika George H. W. Busha bili su realisti uključujući i samog predsjednika, državnog sekretara James Bakera i Savjetnika za nacionalnu sigurnost Brent Scowcrodta i njihov svjetonazor je oblikovao odgovor SAD na početak rata u Bosni i Hercegovini. Administracija je bila fokusirana na niz vanjskopolitičkih pitanja u to vrijeme i bila je odlučna da vojno ne interveniše u Bosni i Hercegovini. Izjava James Bakera kako „nemamo psa u toj borbi" najbolje ilustruje politiku Busheve administracije prema Bosni i Hercegovini. Realistički svjetonazor zajedno sa prioritetima izborne godine te 1992. je značio da je odgovor Zapada na rat u Bosni i Hercegovini bio prepušten Evropi. Sa realistima na vlasti od početka rata u proljeće 1992. do početka 1993. u SAD, mnogi građani Bosne i Hercegovine

će kasnije saznati da su njihova očekivanja i nadanja zapadnoj vojnoj intervenciji bila nerealna.

Pored visokih zvaničnika koji su donosili odluke, nekoliko realista intelektualaca je također učestvovalo u javnom prostoru SAD predlažući korake koje treba poduzeti kao odgovor na rat u ovom dijelu Jugoistočne Evrope ranih 1990tih. Iako prva administracije Billa Clintona nije imala njihov svjetonazor, realisti intelektualci su nastavili predlagati rješenja za Bosnu i Hercegovinu.

Realisti intelektualnci poput Roberta Papea i Michaela Descha bili su protiv upotrebe zračnih napada u Bosni i Hercegovini tvrdeći da bi takvi udari bili neefikasni. John Mearsheimer je zajedno sa Papeom pozvao na podjelu Bosne i Hercegovine i uspostavu homogenih država na Balkanu te na naoružavanje bosanskih muslimana. Kissinger je bio protiv vojne uloge u Bosni i Hercegovini ali nije ponudio detaljne preporuke. U suštini, i realisti zvaničnici i intelektualci su smatrali da rat u Bosni i Hercegovini ne ugrožava vitalne američke nacionalne interese te da ne zahtjeva slanje kopnenih snaga. Američki realisti su nastavili nuditi mišljenja i prijedloge uz vrlo pesimistične prognoze i nakon završetka mirovnih pregovora u Daytonu.

Iako se većina njihovih preporuka nije pretočila u političke odluke, mišljenja i stavovi realista o Bosni i Hercegovini 1990-tih i dalje zaslužuju naučnu pažnju. Izučavanjem američkih realista stiče se bolji pregled kako su praktičari i intelektualni zagovornici ove ključne teorije međunarodnih odnosa percipirali rat i njegov ishod. Ova analiza će ponuditi i jasniju sliku raznolikosti u američkim odgovorima na rat u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *Realisti, SAD, Bosna i Hercegovina, bivša Jugoslavija, Balkan.*

When the war in Bosnia broke out in spring 1992, the George H. W. Bush Administration was in its fourth year in office and was seeking re-election. A year after the liberation of Kuwait, the Administration was basking in its glory and hoping for a second term in the White House. The war in this corner of Europe placed the Bush Administration in a precarious position. Not wanting to intervene in a war during the election campaign, the Administration resorted to several diplomatic steps aimed at punishing Serbia for its role in Bosnia. However, its top decision-makers were adamant not to intervene militarily in Bosnia.

Realists in Power

The Bush Administration's top national security team comprised realists. This school of thought in international relations holds that states are the primary actors in international relations which are motivated by national interests and

seek to maximize their power and security in an anarchic world. Realists are not concerned with international principles or norms and much less with international law. They emphasize self-help and a reliance on one's own resources.[1] Realists do not favour military interventions unless a national interest is at stake.

That the Bush Administration was dominated by foreign policy realists had serious implications for a newly independent country in Europe. When Bosnian Serb rebel forces assisted by Serbia undertook a campaign of genocide across Bosnia in spring 1992, the beleaguered Bosnian government looked to the West for assistance. However, there were three bad news coming from the US. First, Bosnia was not a pressing issue for the Bush Administration. With the process of Yugoslavia's demise, the Republican administration of George H. W. Bush was seeking to manage the peaceful dissolution of the Soviet Union, steering the process of unification of Germany, supporting democratisation of Eastern Europe, and faced a set of other foreign policy challenges. Second, the top officials in the Bush Administration were realists who did not see a vital national interest at stake warranting a military intervention. Third, the attack on Bosnia took place during an election year in which no politician wanted to send troops in harm's way. These three factors combined to ensure that the hopes of Bosnians pinned to a Western military intervention would be dashed. In fact, it would take another three-and-a-half years before a major diplomatic initiative was undertaken.

Back in 1992, the top Bush Administration officials who were realists primarily concerned with American national interests included the President himself, Secretary of State James Baker and National Security Adviser Brent Scowcroft. Of the several realists in power, Secretary of State James Baker was the most prominent. His approach to the violent dissolution of Yugoslavia and the war in Bosnia was captured by his statement „We don't have a dog in that fight." This widely cited and condemned expression was uttered by Baker in private with President Bush, Brent Scowcroft and Lawrence Eagleburger. Baker's view of Yugoslavia was influenced by both Eagleburger and Scowcroft who had served in Yugoslavia.[2] This statement was reported widely and came to define his and Bush Administration's decision not to get involved in Bosnia. Baker recalled later that he left the issue of Bosnia to the Europeans who wanted to lead on the issue. Another reason is that neither President Bush nor Baker wanted to be involved in a crisis in Europe as they re-election campaign was in full swing.[3]

Like Baker, National Security Adviser Brent Scowcroft was also a realist who served in the Bush Administration as the war in Bosnia unfolded. He too was

[1] Stephen M. Walt, International Relations: One World, Many Theories, *Foreign Policy*, Spring 1998.

[2] Peter Baker and Susan Glasser, *The Man Who Ran Washington,* New York: Doubleday 2020, 463.

[3] *Ibidem*, 489-490.

opposed to an American intervention in Bosnia. In August 1992, Scowcroft said that the war in Yugoslavia was a „civil war“ and that there was no military solution to it. He also stated that a military response should be led by Europe.[4]

When the agreement on the establishment of the Federation of Bosnia and Herzegovina was reached in March 1994 between the Bosnian government and Bosnian Croats, Scowcroft – now no longer a National Security Adviser – was skeptical that it would work out.[5] In an interview after he left office, Scowcroft recalled: „I would have been prepared to intervene with some air power, even though I don't think it would have been very effective... We would not have done much. Again, because we couldn't figure out how to solve the problem.“ He recalled also that after refusing to get involved, the Bush Administration supported the Vance-Owen plan.[6] In short, both Baker and Scowcroft did not want to get involved in Bosnia because they did not see a national interest at stake. The 1992 presidential campaign was an additional reason that played a significant part in their decision.

Baker's and Scowcroft's views were also shared by America's best-known realist Henry Kissinger. In June 1992, Kissinger was a guest at *Charlie Rose* show. Asked about the war in Bosnia, Kissinger said: “Unfortunately, this goes back a thousand years” adding that he was “totally against military intervention by the United States.” He also said that the “Serbian slaughter of the population has to be stopped.”[7]

Academic Realists

Apart from Kissinger, a number of then-young and rising stars of realism in the American academia also weighed in on Bosnia by publishing their views in the media.

In September 1992, Robert Pape – then a professor at the School of Advanced Airpower Studies at the Maxwell Air Force Base in Alabama - published an op-ed in which he argued that air power was powerless in Bosnia. Noting that the use of air power had become a dominant issue in debates over Bosnia, Pape wrote that “air power alone cannot restore the integrity of Bosnia.” He added that “a Western air campaign … would target key sectors of the Serbian economy vital to civilians…This is unlikely to persuade Serbs to abandon their positions – and their million fellow Serbs – in Bosnia. Bosnian Serbs are even

[4] Andrew Rosenthal, “Allied Inch Closer to Bosnia Aid Pact,” *The New York Times*, 10 August 1992.
[5] Elaine Sciolino, “U.S. and Russians Broker New Pacts for a Bosnia Peace,” *The New York Times*, 2 March 1994.
[6] Brent Scowcroft Interview #2, George H.W. Bush Presidential Oral History Project, Miller Center Interviews, 10-11 August 2000, p. 92.
[7] Henry Kissinger Interview with Charlie Rose, 2 June 1992, https://charlierose.com/videos/13277 (accessed 23 August 2022).

less likely to give in, since they face the risks of a Muslim backlash after recent atrocities." He further wrote that "blowing up bridges between Bosnia and Serbia would not be effective…".

Pape was skeptical that air power could help Bosnia. "(T)rying to restore Bosnia's original territorial integrity would be extremely dangerous. A Muslim advance into the Serb-populated areas of Bosnia would unleash further violence because Serbs would resist the twin specters of Muslim rule and war-crimes trials." Pape concluded by declaring that "air power is least effective in a civil war" and that "only a costly ground campaign can restore Bosnia."[8] In fact, both the description of a "civil war" in Bosnia and the ineffectiveness of Western air power were completely wrong.

Next year, in February 1993, Michael Desch, then teaching at the University of California at Riverside, urged caution about military intervention in Bosnia. He wrote that, unlike Somalia, Yugoslavia's geography was suited to guerrilla warfare. He wrote that "the Yugoslav Army and Serb irregular units against which United States or United Nations forces would have to contend are heavily armed, highly-trained, and extremely well-organized." Desch agreed with then-Chairman of the Joints Chiefs of Staff Colin Powell that an intervention in Bosnia would produce a quagmire and referred to the historical example of Axis powers and the guerrilla resistance in World War Two to argue against intervention in the 1990s. Desch also pointed out that air strikes on Serbia would only lead Serbian people to back the Milošević regime. Like Pape, Desch wrote that air strikes to demolish supplies from Serbia to Bosnian Serb forces would also be ineffective.

Most astonishingly, Desch claimed that air strikes on Bosnian Serb forces in Bosnia would not achieve much as they were "conducting their war of ethnic cleansing with small arms and in small groups. Against these sorts of forces, air power is almost useless." This argument was in sharp contrast to the beginning of the article where Desch pointed out that Serb forces were "highly armed." As with other realists, he argued that the U.S. did not have a national interest in Bosnia and question whether the West could do anything to put a stop to the carnage. The only feasible option that Desch put forth was that the West could arm and train Bosnian Muslim forces so that they could defend themselves against Serb onslaught.[9]

The following month, in March 1993, John Mearsheimer of the University of Chicago published an op-ed declaring that the Vance-Owen peace plan was dead. Of all the realists in the American academia, Mearsheimer was the most detailed in suggesting specific steps that the U.S should take. And, most of these recommendations were highly problematic.

[8] Robert A. Pape, Jr. „Air Power Alone Is Powerless in This War," *Los Angeles Times*, 2 September 1992.

[9] Michael C. Desch, „History Warns That Fighting in Bosnia Would Be `Quagmire'," *The Christian Science Monitor*, 9 February 1993.

Mearsheimer called for a new peace plan. First, he urged that the West establish ethnically homogeneous states including through population transfers. He called for establishing a Muslim state on one-third of Bosnia's territory that would include all Muslims from the rest of Bosnia. The rest of the Bosnian territory, according to Mearsheimer, would be given to Serbia and Croatia. Second, Mearsheimer called for a Balkans-wide settlement. He noted that Serbia avoided fighting wars on several fronts. Third, he called for U.S and its allies to threaten Serbia with military force to ensure their acceptance of the grand deal. "If Serbia does not accept a settlement, the U.S. should bypass the U.N. arms embargo and send weapons and ammunition to the Bosnian Muslims, the Croatians and perhaps the Albanians", Mearsheimer noted. Resorting to balance of power thinking, Mearsheimer added that "The emphasis should be on letting Serbia's enemies balance the Serbians. Under no circumstances should the U.S. send ground forces to the Balkans, even as part of a NATO peacekeeping force."[10]

In June 1993, Mearsheimer and Pape jointly published a partition plan for Bosnia. They noted that "the Western powers want peace in the Balkans and don't want to spend much blood and treasure to achieve it." Given that this was the case, Mearsheimer and Pape argued for partition stating "it is the only plan that doesn't deny the reality of what has happened, does not acquiesce in the decimation of the Bosnian Muslims and has a chance of being enforced without a major military embroilment."[11]

The authors dismissed the then much-discussed Vance-Owen peace plan as a failure which would be very costly to implement. They wrote that the plan was to establish a weak central Bosnian state that would find it daunting to impose it will on the erstwhile separatists. To implement such a peace deal for Bosnia, Mearsheimer and Pape argued that 400,000 NATO troops would be required. For them, Bosnia resembled Vietnam much more than Kuwait and they advised that NATO does not pursue this avenue.[12] The authors also dismissed the safe areas option as a disastrous plan that would either require more Western ground troops or would leave Bosnian Muslims even more vulnerable.

Mearsheimer and Pape argued that partition, in the given circumstances, was the best option. They further argued that Bosnia should be divided into ethnically homogeneous states with the Serb and Croat statelets able to join their kin-states. The authors argued that a Bosnian Muslim state should be "militarily and economically viable. It must form a single, compact whole."

What is interesting is that Mearsheimer and Pape laid out the specific contours of the future Bosnian Muslim state which they envisioned and which is worth quoting: "The Bosnian-Muslim state should be centered on Sarajevo and cover a large portion of the eastern half of what was pre-war Bosnia-Herzegovina. The northern border should run from Teslic to Tuzla to the western

[10] John J. Mearsheimer, „Shrink Bosnia to Save It," *The New York Times*, 31 March 1993.
[11] John J. Mearsheimer and Robert A. Pape, „The Answer," *The New* Republic, 14 June 1993, 22.
[12] *Ibidem*, 22-23.

bank of the Drina River near Loznica…The western border should run from Teslic to Zenica to Konjic. This is mountainous terrain, and the Bosna River serves as a fallback line of defense. The southern border should run from Konjic along the Neretva River straight to the Serbian border. The Neretva Valley, with its high ridges, is a strong line of defense. The eastern border should run along the present border between Serbia and Bosnia up to Loznica…"[13] Under this partition plan, Bosnian Croats would get most of southwestern Bosnia. Serbs would get Bihać in exchange for Muslims retaining territory in eastern Bosnia. Serbs would get a corridor connecting Serbia to Serb-controlled regions in Bosnia and Croatia. A relocation of populations would be undertaken to establish homogeneous territories.[14] In fact, they modelled their plan for this on the Greece-Turkey population exchange agreement and urged that the UN oversee this process in Bosnia.

Mearsheimer and Pape called for the West to arm Bosnian Muslims arguing that Muslims lost territory not due to a lack of troops but because of a lack of arms. Their logic is that arming the Bosnian Muslims would "equalize the balance" with Serbs. In a precursor to what would be later implemented in Bosnia, Mearsheimer and Pape called for a program to "train and equip the Muslim forces." The authors concede that this new Bosnian Muslim state would be weak and, particularly so, when compared to Serbia. Their solution was straightforward: NATO should arm this state and provide security guarantees. They also urged NATO to facilitate an alliance between Albania, Croatia and the Bosnian Muslim state.[15] The realists also conceded that their plan was neither perfect nor fully moral but argued it was the best option.

Unlike Mearsheimer or Pape, Kissinger did not lay out specific step that the U.S. should take. In late 1994, Kissinger was again a guest at *Charlie Rose*. He said that "the first mistake that was made was to create a Bosnian state in the present dimensions in which Serbs, Muslims and Croats who could not live together in large Yugoslavia were being asked to live together in a geographic region that had never been a nation…The area should have been partitioned from the beginning which is the present peace plan." He added that "it is a classical Balkan civil war."[16] Kissinger's statements in 1994, like those two years earlier, were factually incorrect both in terms of Bosnian statehood and the nature of the war in the country.

[13] *Ibidem*, 23.
[14] *Ibidem*, 23-24.
[15] *Ibidem*, 28.
[16] Henry Kissinger interview with Charlie Rose, 28 November 1994, https://charlierose.com/videos/26471 (accessed 23 August 2022).

Post-Dayton Realist Outlook

After the Dayton peace talks were concluded, Mearsheimer and Stephen Van Evera of MIT published an article criticizing the accords as "an unfinished peace, hence a flawed peace." They called the Dayton agreement a *de facto* partition. In fact, the authors called it bipartite partition – for dividing Bosnia into Republika Srpska and the Federation. One of their major criticisms was that the Muslim-Croat Federation was "untenable." They predicted that Bosnian Croats would be outnumbered by Bosnian Muslims and they would "demand their own state or insist on joining a Greater Croatia."[17] Mearsheimer and Evera argued that Croatia would be working to undermine the Federation as it had worked to carve up Bosnia previously. In fact, they noted that Bosnian Croats only reluctantly agreed to join the Federation. The authors also stated that American officials made a mistake in not proceeding with dividing the Federation into Muslim and Croat states. Both further predicted that the Federation would collapse and they predicted violence erupting between Muslims and Croats barring partition.

Mearsheimer and Evera charged that the Dayton Peace Accords were "incomplete" and "unstable" and questioned the success potential of U.S.-led peacekeeping. They posited that a potential scenario is that violence may erupt after the NATO-led Implementation Force (IFOR) is deployed to Bosnia.[18]

The authors argued that the U.S. should not have signed Dayton but proceeded with a tripartite division of Bosnia. But, now that the Dayton agreement was reached, Mearsheimer and Evera argued that the U.S. needed to undertake two steps. First, the U.S. had to preside over the partition of the Federation between Muslims and Croats. Second, the U.S. had to arm the Bosnian Muslims and provide them with a defense capability. For these realists, arming the Muslims was a way of establishing a balance of power on the ground which would safeguard the fragile peace. In fact, they clearly write that "the U.S. goal should be to give the Muslims a strong self-defense capability, adequate to deter new Croat or Serb aggression."[19]

The best-known American realist Henry Kissinger once again weighed in on Bosnia after the Dayton peace talks concluded. In his writings, Kissinger referred to a "civil war," claimed that Bosnia was established in 1991 and assigned blame to all actors. In September 1995, Kissinger wrote that "The appalling conduct of the Serbs (matched by the conduct of the other parties at various stages) fits the category of aggression less than of a historical Balkan ethnic conflict. In 1991 Bosnia was recklessly created by the Western countries as a multi-ethnic state through the device of recognizing the administrative boundaries of the provinces of the former Yugoslavia as international borders."[20]

[17] John J. Mearsheimer and Stephen Van Evera, „When Peace Means War," *The New Republic*, 18 December 1995, 16-17.
[18] *Ibidem*, 18.
[19] *Ibidem*, 21.
[20] Henry Kissinger, „Bosnia: Only Just Beginning...," *The Washington Post*, 11 September 1995.

Kissinger claimed that „But now that each of the communities, using the most inhuman methods, has expelled the others from its area of control, it makes no sense to try to impose a multi-ethnic solution for all of Bosnia-Herzegovina.“ To achieve stability in Bosnia, Kissinger adovated that „the only responsible outcome is to define Bosnia as a state for the Muslim community within generous borders and to give the other communities the right of self-determination.“[21]

After conclusion of the Dayton peace talks, in December 1995, Kissinger reiterated that the U.S had not national interest in sending troops to Bosnia. He stated that „negotiated outcomes to civil wars are rarely clear-cut, and this is neither the first nor the last agreement made possible by ambiguity.“ Kissinger argued that „American negotiators have created a mythology of Bosnian national reconciliation. Perhaps the most flagrant example of this is the so-called Bosnian Federation... it is naive to expect the Croat-Muslim marriage of convenience to last indefinitely.“ Kissinger then repeated his view from the September op-ed by stating: „Bosnia has never been a sovereign multi-ethnic state. It was a mistake to establish it as such in 1991. Persisting in that error guarantees an open-ended war.“ He offered several conclusions including: „Creating a recognized Muslim entity standing on its own feet and protected by NATO might in the long run be more conducive to stability than the envisaged unitary state.“ He reiterated his opposition to the use of US troops for nation-building in Bosnia.[22]

In an interview with Charlie Rose, Kissinger said he was conflicted about the Dayton agreement and added “I do not want to oppose the President’s deployment of troops…” He asked “Why are we there” and conceded that he was ambiguous about the American role in the implementation of the peace agreement. Kissinger added that “arming the Muslims … seems to me a perfectly reasonable thing to do.” He spoke of the potential for violence erupting among various actors on the ground in Bosnia and called the Federation of Bosnia and Herzegovina a “fraud.” Kissinger was highly skeptical of the Dayton agreement and said “I cannot see how this can function as a unitary state.” He was also skeptical of the functioning of the Federation adding that “within two years, the tensions between the Croats and the Muslims will be as great as the tensions between the Muslims and the Serbs.”[23]

While not all realists held the same views on the war in Bosnia nor suggested identical policy options, there were several common themes that defined their position. Realists, and particularly academic realists, managed to get several issues right while also failing dismally on certain crucial questions

[21] Henry Kissinger, „Bosnia: Only Just Beginning...,“ *The Washington Post*, 11 September 1995.
[22] Henry Kissinger, „Bosnia: Reasons for Care,“ *The Washington Post*, 10 December 1995.
[23] Henry Kissinger interview with Charlie Rose, 21 November 1995, https://charlierose.com/videos/12214 (accessed 23 August 2022).

What Did Realists Get Right?

First, academic realists were right in that balance of power leads to security. When Bosnian Serb rebel forces attacked Bosnia with the assistance of neighbouring Serbia, the legitimate government in Sarajevo faced an unprecedented hurdle. The UN-imposed arms embargo that was in force since 1991 effectively curtailed Bosnia's ability to defend itself. When the Army of Bosnia and Herzegovina started getting certain supplies and establishing new facts on the ground, the rebel forces' ability to occupy territories and commit crimes diminished rapidly.

Second, in 1993, Pape and Mearsheimer in their joint article called for an "equip and train" program for Bosnian Muslims. In fact, this plan was implemented in the post-Dayton Bosnia. Their policy recommendation built on the balance of power idea. While the exact ownership of the idea demands further research, Pape and Mearsheimer suggested it at least two and a half years before it was implemented. In a different article, Mearsheimer and Evera called for arming Bosnian Muslims and giving them a self-defense capability. This was essentially the same idea as that put forth earlier by Mearsheimer and Evera.

Third, academic realists predicted major problems in the functioning of the Federation of Bosnia and Herzegovina. Mearsheimer and Evera predicted that Croatia would work to undermine Bosnia. In fact, twenty five years after the Dayton negotiations, the functioning of the Federation is a major problem. The prediction back then that Croatia would undermine Bosnia has also turned out to be true. This has bee the case for the past several years and shows no sign of abating.

Fourth, both Mearsheimer and Evera predicted that the return of refugees as provided for in Dayton would not materialize except for a few cases. This was the much-lauded Annex 7 of the agreement. While there was much hope that a return of refugees would annul the results of genocide, the idea of a mass refugee returns for the most part did not materialize.

What Did Realists Get Wrong?

While getting at least four claims right, a number of views and predictions by realists proved spectacularly wrong.

First, Kissinger falsely talked about Bosnia as a state established in 1991. For anyone even remotely acquainted with the history of the Balkans, this falsehood is jarring. Furthermore, Bosnia's independence is not the source of war; it was Serbia's quest for territorial aggrandizement and control with the ultimate goal of forming a Greater Serbia.

Second, Kissinger falsely claimed that there was a "civil war" in Bosnia. This was a view also shared by Scowcroft. It was clear as soon as the attack on Bosnia commenced that this was an aggression by neighbouring Serbia in support

of Bosnian Serb rebel forces. These secessionists and their enablers from across the River Drina began a campaign of genocide against the Bosniak Muslim population which lasted from 1992 until 1995.

Third, Pape and Desch both argued that air power would be ineffective. Incredibly, both argued that air strikes on rebel forces supply lines and on targets in Serbia would produce no result. Desch even claimed that air strikes on Bosnian Serb targets would be ineffective. In fact, Bosnian government officials were repeatedly calling for air strikes as a way of rolling back Bosnian Serb rebels forces. As the NATO air strikes in 1995 showed, Bosnian Serb rebel forces backed down when faced with several days of air bombardment. This proved that NATO-led or US-led air strikes in 1992 or 1993 could have had a major deterrence effect. Similarly, as the NATO air war over Kosovo in 1999 showed, the Slobodan Milošević regime backed down when faced with a superior military power. On the issue of airpower, both Pape and Desch completely underestimated the extent to which air strikes could alleviate the suffering in Bosnia and push back the aggression.

Fourth, several realists predicted that violence would erupt in a post-war Bosnia. In fact, one of the positive aspects of the Dayton Peace Accords is that there was no renewed violence since 1995. It is clear that American realists got this prediction wrong.

Fifth, all realists were against a deployment of ground troops to Bosnia. Some realists also argued that there would be attacks on the NATO-led Implementation Force (IFOR). In fact, what was remarkable about the post-war peacekeeping is that there was no single IFOR casualty as a result of hostile fire. It also showed that Bosnian Serb rebel forces never challenged a serious military force.

Summary

While neglected in the academic literature on the US policy towards Bosnia during the early 1990s, the role and views of American realists deserve scholarly attention for at least two reasons. First, several top officials of the George H. W. Bush Administration were realists who did not favour a military intervention in Bosnia. This effectively meant that their worldview shaped their hierarchy of priorities and that Bosnia was not one of them. Combined with the 1992 re-election campaign, the realist outlook is a major factor that explains the Administration’s reluctant response to the war.

Baker’s statement that „We don't have a dog in that fight“ was a direct reflection of realists' approach to Bosnia. In fact, it came to define the Bush Administration's Bosnia policy. It may not have been clear to many Bosnians at the time but, with realists in power, a military intervention throughout 1992 was essentially off-the-table.

The second reason why it is important to study realists is that they took part in the American public debate on Bosnia and what should be done about it. By offering their views and policy recommendations, academic realists sought to shape the public discourse and policy on Bosnia. The Clinton Administration for the most part did not adopt such recommendations as its policy. Still, studying the role of realists provides a more nuanced understanding of what was discussed in the American public sphere about Bosnia from 1992 to 1995.

Analysing realists from the hindsight of three decades later also provides an overview of what they got right and wrong. While no one could have accurately predicted how events in Bosnia would unfold after the Dayton Peace Accords, academic realists like Mearsheimer and Stephen Van Evera were very specific in their predictions. This enables researchers to determine how their predictions measured up to reality.

This article analysed the publicly aired views of Kissinger, Pape, Desch, Mearsheimer and Evera from 1992 to 1995. Of these Kissinger was pessimistic without offering specifics. Pape and Desch were opposed to the use of air strikes. Mearsheimer wrote in a detailed fashion and offered specific policy options and predictions. Taken together, academic realists were not a homogeneous group offering identical ideas.

In sum, academic realists failed to call early on for an arming of the Bosnian government that would have established a balance of power on the ground. Most worrisome was Pape's and Desch's completely false assertion that Western air strikes on Bosnian Serb targets and targets in Serbia proper would be ineffective. This assertion was proven wrong in August and September 1995 when NATO air strikes punished Bosnian Serb forces.

What was also striking was the extent to which some realists overestimated the Bosnian Serb forces and their enablers in Serbia. As scholars of international relations, they ended up severely underestimating America's and NATO's ability to roll back rebel forces and shape outcomes in Bosnia.

For a school of thought that respects force and facts on the ground, academic realists in the US failed to appreciate how effective Western air strikes could be and eventually did become.

Zaključak

Iako zapostavljeno u akademskoj literaturi o američkoj politici prema Bosni tijekom ranih 1990-ih, uloga i stavovi američkih realista zaslužuju pažnju stručnjaka iz najmanje dva razloga. Prvo, nekoliko visokih dužnosnika Administracije Georgea H. W. Busha bili su realisti koji nisu podržavali vojnu intervenciju u Bosni. To je efikasno značilo da je njihov svjetonazor oblikovao njihovu hijerarhiju prioriteta i da Bosna nije bila među njima. U kombinaciji s kampanjom za ponovni izbor 1992. godine, realisistički pogled predstavlja glavni faktor koji objašnjava nevoljeli odgovor Administracije na rat.

Bakerova izjava da "Nemamo ništa s tim sukobom" bila je izravan odraz realizma prema Bosni. Zapravo, ona je definirala politiku Administracije Bush prema Bosni. Možda to tada nije bilo jasno mnogim Bosancima, ali s realizmima na vlasti, vojna intervencija tijekom 1992. godine praktički nije bila opcija.

Drugi razlog zašto je važno proučavati realizme jest taj što su sudjelovali u američkoj javnoj raspravi o Bosni i o tome što treba učiniti u vezi s tim. Nudeći svoje stavove i preporuke za politiku, akademski realisti nastojali su oblikovati javni diskurs i politiku o Bosni. Administracija Klintona većinu tih preporuka nije usvojila kao svoju politiku. Ipak, proučavanje uloge realizma pruža nijansiranije razumijevanje onoga što se raspravljalo u američkom javnom prostoru o Bosni od 1992. do 1995. godine.

Analiza realizama iz perspektive tri desetljeća kasnije također pruža pregled onoga što su oni ispravno i nisu ispravno predvidjeli. Iako nitko nije mogao točno predvidjeti kako će se događaji u Bosni razvijati nakon Daytonskih mirovnih sporazuma, akademski realizmi poput Mearsheimera i Stephena Van Evera bili su vrlo precizni u svojim predviđanjima. To omogućava istraživačima da utvrde koliko su se njihova predviđanja pokazala tačnima.

Ovaj članak analizira javno izražene stavove Kissingera, Papea, Descha, Mearsheimera i Evera od 1992. do 1995. godine. Od njih je Kissinger bio pesimističan bez konkretizacije. Pape i Desch su bili protiv upotrebe zračnih udara. Mearsheimer je pisao na detaljan način i ponudio konkretna politička rješenja i predviđanja. Sveukupno, akademski realizmi nisu bili homogena grupa koja je nudila identične ideje.

U zaključku, akademski realizmi nisu ranije pozivali na naoružavanje vlade Bosne koje bi uspostavilo ravnotežu snaga na terenu. Najviše zabrinjavajuća bila je potpuno netačna tvrdnja Papea i Descha da bi zapadni zračni udari na ciljeve bosanskih Srba i ciljeve u Srbiji bili neučinkoviti. Ova tvrdnja je dokazano bila netačna u augustu i septembru 1995. godine kada su NATO-ovi zračni udari kažnjavali snage bosanskih Srba.

Također je bilo iznenađujuće koliko su neki realizmi precijenili snage bosanskih Srba i njihovih pomagača u Srbiji. Kao stručnjaci za međunarodne odnose, na kraju su podcijenili sposobnost Amerike i NATO-a da zaustave pobunjeničke snage i oblikuju ishode u Bosni.

Za školu mišljenja koja poštuje silu i činjenice na terenu, akademski realizmi u SAD-u nisu shvatili koliko učinkoviti mogu biti zapadni zračni udari, koji su se na kraju i ostvarili.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Books/Knjige:

1. Peter Baker and Susan Glasser, *The Man Who Ran Washington,* New York: Doubleday 2020.

Articles/Članci:

1. Stephen M. Walt, International Relations: One World, Many Theories, *Foreign Policy*, Spring 1998.

Newspaper/Novine:

1. Andrew Rosenthal, "Allied Inch Closer to Bosnia Aid Pact," *The New York Times*, 10 August 1992.
2. Brent Scowcroft Interview #2, George H.W. Bush Presidential Oral History Project, Miller Center Interviews, 10-11 August 2000, p. 92.
3. Elaine Sciolino, "U.S. and Russians Broker New Pacts for a Bosnia Peace," *The New York Times*, 2 March 1994.
4. Henry Kissinger, „Bosnia: Only Just Beginning...," *The Washington Post*, 11 September 1995.
5. Henry Kissinger, „Bosnia: Reasons for Care," *The Washington Post*, 10 December 1995.
6. John J. Mearsheimer and Robert A. Pape, „The Answer," *The New* Republic, 14 June 1993, 22.
7. John J. Mearsheimer and Stephen Van Evera, „When Peace Means War," *The New Republic*, 18 December 1995, 16-17.
8. John J. Mearsheimer, „Shrink Bosnia to Save It," *The New York Times*, 31 March 1993.
9. Michael C. Desch, „History Warns That Fighting in Bosnia Would Be `Quagmire'," *The Christian Science Monitor*, 9 February 1993.
10. Robert A. Pape, Jr. „Air Power Alone Is Powerless in This War," *Los Angeles Times*, 2 September 1992.

Internet:

1. Henry Kissinger Interview with Charlie Rose, 2 June 1992, https://charlierose.com/videos/13277 (accessed 23 August 2022).
2. Henry Kissinger interview with Charlie Rose, 28 November 1994, https://charlierose.com/videos/26471 (accessed 23 August 2022).
3. Henry Kissinger interview with Charlie Rose, 21 November 1995, https://charlierose.com/videos/12214 (accessed 23 August 2022).

Doc. dr. Ermin KUKA
E-mail: ermin.kuka@hotmail.com
Mr. Almir GRABOVICA
E-mail: altma82@hotmail.com
Mr. Alma HAJRIĆ ČAUŠEVIĆ
E-mail: alma_hajric22@hotmail.com
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:341.31:341.322.5(497.6:497.11)"1992/1996" (091)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.371

LOGORI ZA BOSANCE I HERCEGOVCE NA TERITORIJI SRBIJE 1992-1996. U FUNKCIJI DESTRUKCIJE BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA I DRŽAVE[1]

Apstrakt: *Postoje brojna saznanja, koja se isključivo temelje na medijskim i drugim izvještajima, o još ne utvrđenom broju Bosanaca i Hercegovaca koji su za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1996. godine, prisilno izbjegli i prisilno raseljeni iz Republike Bosne i Hercegovine u Saveznu republiku Jugoslaviju (u daljem tekstu: Republiku Srbiju), bili nezakonito zatočavani i tom prilikom su nad njima (iz)vršeni brojni oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Jedan broj žrtava boravio je u logorima (ili "sabirnim centrima", kako su ih službeno imenovale vlasti Republike Srbije), koji su se nalazili kako na jednom broju poznatih, tako i na jednom broju nepoznatih lokacija. Naučna i šira javnost još ne rasplaže dostatnim saznanjima o broju i lokacijama logora na prostoru Republike Srbije, te broju zatočavanih žrtava agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, kao i odnosu vlasti Republike Srbije i neposrednih izvršilaca zločina nad zatočavanim žrtvama. Glavni cilj ovog istraživanja je odgovoriti na centralno pitanje: da li se radilo o sabirnim centrima humanitarnog karaktera ili logorima u kojima su se (iz)vršili zločini, i ako su se vršili zločini utvrditi njihov karakter? Prema međunarodnom humanitarnom pravu svako nezakonito zatočavanje civila se smatra kršenjem tog prava i spada u zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Zatočavanje civila i civilnog stanovništva je zločin koji, od pojave do*

[1] Ovaj rad rezultat je teorijskih i empirijskih naučnih istraživanja provedenih u okviru Naučno-istraživačkog projekta pod naslovom "Bosanci i Hercegovci u koncentracionim logorima na prostoru Republike Srbije 1992-1996.", koji je financijski podržan od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo. Ovom prilikom još jednom izražavamo zahvalnost Ministarstvu za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo za podršku.

pojave, može biti različitog inteziteta i karaktera: od kršenja ljudskih prava na slobodu kretanja, preko provođenja raznih oblika tortura nad žrtvama do izvršenja pogubljenja. Nezakonita privođenja civila i civilnog stanovništva i njihovo stavljanje pod političku i vojnu ili policijsku kontrolu neprijateljskih snaga, zavisno od ciljeva i karaktera sukoba, može imati raznovrsne namjere: od toga da se onemogući vojno sposobnim licima učestvovanje u neprijateljstvima do namjere da se i na taj način (iz)vrši istrebljivanje pripadnika određene grupe sa svojstvima grupe kao takve.

Ključne riječi: *Agresija, logori, Bosna i Hercegovina, Republika Srbija, zločini, međunarodno pravo.*

CAMPS FOR BOSNIANS AND HERZEGOVIANS ON THE TERRITORY OF SERBIA 1992-1996. IN THE FUNCTION OF DESTRUCTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA SOCIETY AND STATE

Abstract: *There are numerous findings, based solely on media and other reports, on the as yet unidentified number of Bosnians who, during the 1991-1996 aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, were forcibly fled and forcibly displaced from the Republic of Bosnia and Herzegovina to the Federal Republic of Yugoslavia. (hereinafter: the Republic of Serbia), were illegally detained and on that occasion numerous forms of crimes against humanity and international law were (committed) against them. A number of victims stayed in camps (or "collection centers", as they were officially named by the authorities of the Republic of Serbia), which were located in both a number of known and a number of unknown locations. The scientific and general public is not yet disillusioned with the number and locations of camps in the Republic of Serbia, and the number of detained victims of aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, as well as the relationship between Serbian authorities and direct perpetrators of crimes against detained victims. The main goal of this research is to answer the central question: were these collection centers of a humanitarian nature or camps where crimes were (committed), and if crimes were committed, to determine their character? Under international humanitarian law, any illegal detention of civilians is considered a violation of that right and is a crime against humanity and international law. The detention of civilians and civilians is a crime that, from appearance to appearance, can be of varying intensity and character: from violations of human rights to freedom of movement, through various forms of torture of victims to executions. Illegal apprehension of civilians and civilians and their placing under political and military or police control of enemy forces, depending on the goals and character of the conflict, can have a variety of intentions: from preventing able-bodied*

persons from participating in hostilities to intending to do so (ex) exterminates members of a particular group with the characteristics of the group as such.

Key words: *Aggression, camps, Bosnia and Herzegovina, Republic of Serbia, crimes, international law.*

Metodologija istraživanja

Vlasti Republike Srbije su od 1992. do 1996. godine nezakonito privodile i zatočavale žrtve agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu sa teritorije Bosne i Hercegovine, kao i žrtve koje su imale status izbjeglica sa teritorije Republike Bosne i Hercegovine na teritoriju Republike Srbije. Tom prilikom, izvršile su međunarodnim pravom zabranjene radnje koje spadaju u ratne zločine i zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava sa elementim zločina genocida.

Predmetno istraživanje će odgovoriti, pored ostalog, na ključno pitanje: da li su privođenja civila i civilnog stanovništva od strane legitimnih vlasti Republike Srbije i oblici njihovog zbrinjavanja imala zakonskog osnova i da li su boravišna mjesta imala karakter "sabirnih centara" sa namjerom da se spriječi učešće privedenih žrtava u neprijateljstvima koja su kulminirala u Republici Bosni i Hercegovini ili su to bili logori u kojima su (iz)vršeni zločini? Ako su vršeni zločini nad zatočenim žrtvama, potrebno je utvrditi identitete žrtava, lokacije zatočenja, oblike i obim vršenja zločina, te odgovornosti za činjenje zločina. To podrazumijeva ne samo cjelovitost nego i punu naučnu (istraživačku) objektivnost u pribavljanju podataka, činjenica i njihove interpretacije. Neka od dosadašnjih saznanja o fenomenu logora odnosno "sabirnih centara" na prostoru Republike Srbije ne mogu imati naučni karakter, jer nisu izvedena naučnom metodologijom (u okvirima savremene metodologije društvenih nauka), niti su imala cjelovitiji pristup tom fenomenu. Time se logično postavlja upitnim relevantnost postojećih saznanja.

Naučni cilj istraživanja je naučna deskripcija, naučna klasifikacija i tipologizacija, te naučna eksplikacija svih oblika nezakonitih deportacija, privođenja i izvršenih zločina nad Bosancima i Hercegovcima u logorima na prostoru Republike Srbije u periodu od 1992-1996. godine.

Naučna i šira javnost još uvijek ne rasplaže saznanjima o broju i lokacijama logora na prostoru Republike Srbije, te broju zatočenih žrtava agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, kao i odnosu vlasti Republike Srbije i neposrednih izvršilaca zločina nad zatočavanim žrtvama. Istina vezana za sukob na prostoru bivše Jugoslavije u kojima su počinjeni brojni zločini su najvažnije varijable koje omogućavaju da se postepeno odvija proces duhovnog smiraja neposrednih žrtava zločina, agresije, kao i njihovih potomaka, bez kojih nema ni kolektivne katarze. Rezultati ovog istraživanja, koje ima isključivo naučni karakter, snažno će doprinijeti tim ciljevim.

Cjelovitija i potpunija naučna istraživanja svih oblika zatočavanja Bosanaca i Hercegovaca na prostoru Republike Srbije pokazuju da su ona imala zločinački ili humanitarni karakter. Zato su naučna istraživanja nezakonitih privođenja žrtava agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu koje su došle pod kontrolu vlasti Republike Srbije, i njihovo stavljanje u uvjete policijskog nadzora od strane države, od izuzetne važnosti. Predmetno istraživanje daje relevantna nova naučna saznanja i spoznaje o stvarnim namjerama i ciljevima privođenja i zatočenja Bosanaca i Hercegovaca na teritoriji Republike Srbije i njihovog stavljanja pod policijski nadzor.

U ovom istraživanju korištene su se sve osnovne metode naučnog istraživanja. Od općenaučnih metoda, korištene su: hipotetičko-deduktivna metoda, komparativna metoda i statistička metoda. Za potrebe pribavljanja empirijskih podataka, korištene su metode: analiza (sadržaja) dokumenata i metod ispitivanja (tehnika intervjua, instrument usmjereni orijentacioni intervju).

Uvod – kontekst istraživanja

Srpski agresor je, u skladu sa srpskim političkim projektom "svi Srbi u jednoj državi", koji je bio primarno osvajačkog i genocidnog karaktera, u svim okupiranim mjestima u Republici Bosni i Hercegovini, na desetine, stotine i hiljade Bosanaca i Hercegovaca, primarno Bošnjaka, planski, organizirano, sistematski, masovno i s namjerom izdvajao, hapsio, zatvarao i zatočavao u brojnim logorima i drugim mjestima nezakonitog zatočenja. Tu ih je podvrgavao raznovrsnom fizičkom i psihičkom zlostavljanju i neljudskim uvjetima. Danonoćno ih je mučio, izgladnjivao, premlaćivao, maltretirao, vršio masovne i pojedinačne egzekucije, ranjavanja, silovanja i seksualna zlostavljanja, te činio i druge zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Stotine i hiljade bošnjačkih civila i civilnog stanovništva, uključujući i djecu, žene i starije osobe je, zbog njihove nacionalne, etničke i vjerske pripadnosti, zatočeno u brojnim logorima i drugim mjestima nezakonitog zatočenja. Uvjeti u logorima i drugim mjestima nezakonitog zatočenja bili su veoma teški, neljudski, nehumani i izrazito okrutni. Takvi objekti su stavljani u funkciju s ciljem i namjerom uništenja Bošnjaka kao pripadnika nacionalne, etničke i vjerske grupe kao takve, pri čemu su ih ubijali, teško ranjavali i namjerno nametali takve uvjete koji su trebali dovesti do fizičkog uništenja bošnjačkih zatvorenika. Tako je, primjerice, u srpskim logorima na okupiranim dijelovima Republike Bosne i Hercegovine, prilikom egzekucija bošnjačkih zatvorenika među zločincima posebno izražen obrazac izvršenja ubijanje klanjem. Klanje je „obavljano ručno, zanatski, za razliku od industrijaliziranog

ubijanja u nacističkim logorima"[2], što govori o kolikoj okrutnosti i monstruoznosti se radilo.

Logori za Bošnjake na prostoru Republike Srbije

Određen, ne mali broj, bošnjačkih civila iz Republike Bosne i Hercegovine je, nakon hapšenja, odveden u susjednu Republiku Srbiju (Sremska Mitrovica, Zabela kod Požarevca, Batajnicu i druge logore), gdje su bili zatočeni, mučeni, prebijani i ponižavani.[3]

Logor Batajnica

Batajnica je naselje koje se nalazi u beogradskoj općini Zemun. Poznata je po najvećem vojnom aerodromu u Republici Srbiji, a koji je izgrađen za potrebe JNA, odnosno Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva.

Nekoliko zatočenika s područja Bosanskog Šamca je, nakon zatočeništva u više logora u Republici Bosni i Hercegovini, 3. maja 1992. godine iz Kasarne JNA u Bijeljini prebačeno u Batajnicu. Naime, toga dana „najmanje šest osoba uhapšenih u Bosanskom Šamcu prebačeno je iz Bijeljine u logor u Batajnicu, u Srbiji."[4] Čak je jedan od njih (Nusret Hadžijusufović)[5] osuđen i kažnjen, a da protiv njega nije ni vođen klasični sudski postupak.

Logoraš Sulejman Tihić je, u vrijeme zarobljavanja bio advokat i predsjednik Općinskog odbora Stranke demokratske akcije (SDA) u Bosanskom Šamcu. Nakon što je početkom 1992. godine prošao kroz tri srpska logora u Bosni i Hercegovini, helikopterom je iz Bijeljine prebačen na vojni aerodrom u Batajnici.

U svom svjedočenju, Sulejman Tihić navodi: „Od 3. maja do 27. maja smo bili zatvoreni na aerodromu Batajnica u jednome zdravstvenom zavodu, u podrumu dolje. Bili su neki mali prozori ali su oni bili pokriveni dekama, tako da smo stalno bili u mraku. I tu je svaki dan bilo maltretiranje, udaranje, iživljavanje na svaki mogući način. Nije bilo vremena za spavanje, pogotovo nije bilo prilike ni za kakvu higijenu koja bi se odnosila na kupanje. Svako jutro kada trebamo otići u toalet da se tamo umijemo, morali smo poljubiti sliku Draže

[2] Susan Sontag, "Tamo" i "ovdje", u: *Srebrenica – sjećanje za budućnost*, Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, Sarajevo 2005, 151-152.

[3] Smail Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum – legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2016, 588-589.

[4] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 589-590; Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (AIIZ), inv. br. 2-4877, Savez logoraša u Bosni i Hercegovini, *Narativni dio Dokumentarnog filma* "*Logori smrti*".

[5] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 590; ICTY, Predmet br. IT-95-9-T, Pred Pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Blagoja Simića, Miroslava Tadića i Sime Zarića, *Presuda*, 17. oktobar 2003, paragrafi 578, 592, 668-669 i 675-677.

Mihajlovića i kazati dobro jutro, đenerale, pa tek onda ići u wc. Sva ta kretanja iz te sobe, preko hodnika do wc-a su praćena raznim udarcima. Jednog dana su došli u Batajnicu neki iz Vojske RS-a i odveli su Grgu Zubaka, Antu Lukača, Franju Barukčića i još neke ljude i vratili su ih u Bosnu. Znači iz RS njihova je policija, njihova vojska je mogla doći u Batajnicu i odvesti jedan broj logoraša." Odatle su, navodi Tihić, vojnim vozilima prebačeni u logor u Sremskoj Mitrovici, gdje su bili zatočeni i Hrvati iz Vukovara. Po izlasku iz vozila odmah su pretučeni. Nakon toga uslijedila su i druga maltretiranja. „Jedno 200 metara do te zgrade u kojoj se nalazio logor morali smo trčati kroz špalir gdje su nas tukli oni obični policajci iz KP doma Mitrovica, čak i zatvorenici. Ako padneš slučajno, zgaziše te. Morao si odmah da ustaneš i da trčiš dalje. Kad smo došli u tu zgradu gdje je bio vojni logor, tu ima jedno 50 metara do samice, tu na svakom koraku su tukli. I onda pred samom samicom su te skinuli skroz golog. Mene su golog skinuli i onda tukli. Ja sam jedno šest, sedam puta padao u nesvijest. Čim dođem svijesti, onda me ponovo pođu tući. Tako su i sve druge. Takav je bio doček. Ja ne znam kako se to uopće moglo preživjeti. I poslije toga svaki dan ujutro su nas tukli i naveče. I bilo je i između – kad su posebno nas izvodili i tukli." Ipak, najteža 24 sata bila su u putu od Sremske Mitrovice do Nemetina gdje je razmijenjen. Malo vjerovatna istraga po prijavi logoraša iz BiH. „Ja mislim da u fondu patnje jednoga čovjeka dovoljno je bilo preživjeti tu razmjenu, tih 24 sata koliko je trajala razmjena npr. kojeg logoraša iz Sremske Mitrovice u Nemetinu – šta su nam sve tim putem radili, koliko su nas tukli, ulazili seljani gdje se stajalo u tim selima, maltene svako te mogao svakog momenta ubiti, udariti, iživljavati se."[6]

Sa njima u logoru je bio i Izet Izetbegović. Logoraš Izet Izetbegović, predratni direktor posavskih državnih preduzeća, prvi predsjednik SDA Bosanskog Šamca i bratić osnivača SDA Alije Izetbegovića, je bio „zatočen i ispitivan u Batajnici. Stavili su mu lisice na ruke i povez preko očiju i uveli ga u jednu prostoriju. Skinuli su mu lisice i povez i u tri navrata su ga ispitivali dvojica ili trojica muškaraca..."[7] Rečeno mu je da je optužen za rušenje i učestvovanje u rušenju jugoslovenskog poretka. Postrojili su devet zatvorenika iz Bosanskog Šamca i Sulejman Tihić je morao da im pročita izrečene kazne. Nije mu obezbijeđen advokat i nije imao sredstava da se brani."[8]

Zločinci su i „svjedoka P. (u predmetu ICTY-a *Simić i drugi*), doveli na suđenje u Batajnicu. Nije imao advokata da ga zastupa na suđenju i nije izveden nijedan svjedok. Obaviješten je da je optužen za organizovanje oružane pobune

[6] https://www.slobodnaevropa.org/a/bivsi_zatvorenici_iz_bih_o_logorima_u_srbiji/3554017.html (Pristup: 27.3.2023).

[7] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 590; ICTY, Predmet br. IT-95-9-T, Pred Pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Blagoja Simića, Miroslava Tadića i Sime Zarića, *Presuda*, 17. oktobar 2003, paragrafi 592 i 676.

[8] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 590; ICTY, Predmet br. IT-95-9-T, Pred Pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Blagoja Simića, Miroslava Tadića i Sime Zarića, *Presuda*, 17. oktobar 2003, paragraf 676.

u Posavini, silovanje nekoliko srpskih žena, klanje jednog srpskog djeteta i proizvodnju oružja. Na suđenju nije vođen nikakav zapisnik. Nije ni osuđen ni kažnjen. Međutim, ostao je u zatočeništvu."[9]

Logor u Sremskoj Mitrovici

Grad Sremska Mitrovica je sjedište istoimene općine. Nalazi se u Vojvodini, u Republici Srbiji. Komanda 1. Vojne oblasti JNA je, još 21. novembra 1991. godine izdala naređenje za formiranje logora u KPD Sremska Mitrovica. Naređenje je glasilo: „Formirati Sabirni centar pri KPD Sremska Mitrovica za prikupljanje lica lišenih slobode, zbog oružane pobune protiv JNA i zlodela prema golorukom narodu u međunacionalnim sukobima na kriznim područjima u R. Hrvatskoj."[10] Istim naređenjem za „(u)pravnika sabirnog centra u sastavu KPD Sremska Mitrovica određuje se oficir iz 1. VO."[11] Komandant logora bio je major JNA Zoran Ranđelović.[12]

Logoraši sa prostora Republike Hrvatske, prevashodno iz Vukovara svedočili su o „prisustvu potpukovnika Miroslava Živanovića iz UB SSNO i u ovom logoru. Prema podacima MO, Živanović je tokom 1991. i 1992. godine bio raspoređen u garnizon Sremska Mitrovica. Kao starešina ovog logora označen je i pukovnik Jugoslav Maksimović iz UB SSNO."[13]

Za „obezbeđenje ovog logora i vršenje policijskih poslova oko lica lišenih slobode" i smeštenih u ovom logoru određeno je 10 vojnih policajaca iz odeljenja bezbednosti (OB) 1. VO. Naređenje za formiranje logora u KPD Sremska Mitrovica komanda 1. VO je izdala 21. novembra 1991. godine, međutim već od sredine novembra 1991. godine zarobljeni meštani Vukovara i okoline dovođeni su u ovaj zatvor."[14]

Logor u Sremskoj Mitrovici nalazio se u okviru postojećeg zatvora, koji je „sa svih strana bio okružen zidovima visine oko četiri metra. Zatvorski kompleks se sastojao od više objekata u kojima su bile prostorije za spavanje i za pranje, kao i kuhinja i kancelarije. U Sremskoj Mitrovici zatočenici su bili smešteni u zatvorske ćelije veličine od 40 do 60 kvadratnih metara, u kojima nije bilo kreveta. Nedelju dana nakon dolaska dobili su prostirke na koje su mogli da legnu. Zbog malog prostora ljudi nisu mogli da ispruže noge tokom spavanja, pa je jedan broj njih bio prinuđen da spava na smenu. U ćelijama je bilo smešteno između 40 i 130 lica. Prostor je bio skučen i ljudi su terani da satima stoje u istom položaju. Kada su stražari ulazili u ćelije, zatočenici su morali da se okrenu

[9] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 590; ICTY, Predmet br. IT-95-9-T, Pred Pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Blagoja Simića, Miroslava Tadića i Sime Zarića, *Presuda*, 17. oktobar 2003, paragraf 675.
[10] *Dosije: Logori za Hrvate na teritoriji Srbije*. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2020, 29.
[11] *Isto*.
[12] *Isto*, 29.
[13] *Isto*, 29.
[14] *Isto*, 30.

prema zidu sa rukama na potiljku i spuštenom glavom. Ćelije u kojima su bili zatvoreni imale su visoke prozore sa rešetkama. Za razliku od logora u Begejcima i Stajićevu, prostorije KPD Sremska Mitrovica su imale grejanje. Hrane je bilo nedovoljno i bila je lošeg kvaliteta. Obrok se često sastojao samo od hleba i čaja. Zatočenici svedoče da su često dobijali plesnjiv hleb i konzervu, za koju nisu dobijali otvarače. Kuvana hrana se uglavnom sastojala od kupusa ili pasulja. Hrana je donošena u ćelije i zatočenici su jeli na dušecima na kojima su sedeli i spavali. Ručak su morali da završe u roku od 5 ili 10 minuta. Zatočenici nisu imali osnovna sredstva za higijenu. Pored ćelija u kojima su bili smešteni nalazili su se toaleti sa lavaboom, koje su logoraši sami održavali. Iako su imali pristup vodi, kupanje im je bilo ograničeno. Pojedinim zatočenicima je kupanje dozvoljeno tek nakon mesec dana. Logoraši koji su imali kod sebe novac mogli su da kupe toalet papir u zatvorskoj kantini. Logoraši u KPD Sremska Mitrovica nisu imali mogućnost da promene rublje ili odeću. Celo zatočeništvo su provodili u odeći u kojoj su dovedeni u logor. Jedan broj logoraša je po dolasku u logor dobio da obuče SMB uniformu. Logoraši u Sremskoj Mitrovici su vrlo retko izvođeni u zatvorske šetnje – otprilike jednom u tri nedelje."[15]

Krajem maja, tačnije 27. maja 1992. godine nekolicina zatvorenika je iz Kasarne JNA u Bijeljini prebačena u zatvor u Sremskoj Mitrovici, u Srbiji, „gdje su držani dok ih nisu razmijenile komisije te iste godine."[16]

Pored Bošnjaka, u logoru u Sremskoj Mitrovici bio je zatočen i određen broj Hrvata. Tako da, „pored zatočenika sa prostora istočne Slavonije, u KPD Sremska Mitrovica su u proleće 1992. godine dovođeni i Bošnjaci zarobljeni u Posavini."[17]

U Sremskoj Mitrovici je, pored ostalih, bio zatočen i Jasmin Mešković. On je 5. aprila 1992. godine od strane JNA, u kojoj je do novembra 1991. godine službovao u Karlovcu, uhapšen u Brčkom i odveden u Sremsku Mitrovicu, „gdje je proveo više od mjesec dana. U ovom logoru je preživio teška mučenja, tako da mu je bila oduzeta cijela lijeva strana."[18] Jasmin Mešković je iz Sremske Mitrovice „nepokretan prebačen u Vojno-medicinsku akademiju u Beograd, a nakon toga odveden u Vojni istražni zatvor u Beogradu. U Siminom Hanu (kod Tuzle) razmijenjen je 25. maja 1992. za potpukovnika JNA Momira Zeca."[19] Također, navodi da su u logoru nestali Zikrija Siočić iz Pule (datum nestanka: 15.5.1992) i Ramiz Bešić iz Grapske-Doboj (datum nestanka: 15.5.1992).

[15] *Isto*, 32-34.
[16] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 589; ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pred Pretresnim Vijećem III, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Drugi pretpretresni podnesak Tužilaštva* (optužnice u vezi sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom), 31. maj 2002, paragraf 611.
[17] *Dosije: Logori za Hrvate na teritoriji Srbije*. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2020, 31.
[18] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 589; AIIZ, inv. br. 2-4877, Savez logoraša u Bosni i Hercegovini, *Narativni dio Dokumentarnog filma* "*Logori smrti*".
[19] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 589; Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Izjava Jasmina Meškovića o okolnostima i načinu zarobljavanja.

O postupanju prema logorašima, u svojoj izjavi, logoraš M.K. kaže: „Dana 22.5.1992, kao civil ranjen sam u Ilovači. Prva pomoć mi je ukazana u Goraždu nakon čega sam prebačen u bolnicu Užice na dalje liječenje. Međutim, u Bolnici u Užicu sam doživio velika psihička i fizička maltretiranja. 4 dana sam zadržan, tučen i na razne načine mučen, a nakon toga prebačen u logor KPD Sremska Mitrovica. Tu sam zadržan do 14.8.1992. g. U tom logoru sam doživio najteža psihička i fizička maltretiranja, tučen i tučom osakaćen, a nakon toga bio vezan za postelju i ležao sve do kraja mog logorovanja. Nikada mi nije ukazana ljekarska pomoć, niti pružena bilo kakva njega i zaštita. Međunarodni CK me registrovao i vodi me pod brojem: .....”[20]

U logoru Sremska Mitrovica bilo je zatvoreno i oko 90 žena[21], pretežno hrvatske nacionalnosti sa prostora Vukovara. Treba naglasiti kako je znatan broj Bošnjaka, „koji je držan u Bileći, prebačen u jedan logor u Subotici,”[22] dok je i jedan broj bošnjačkih logoraša iz Policijske stanice u Gackom 5. jula 1992. godine sproveden „u više zatočeničkih centara u Crnoj Gori i Srbiji.”[23]

Logor Palić - Subotica

Zatvor u mjestu Palić nedaleko od Subotice, tokom agresije na Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu bio je pretvoren u logor za Hrvate i Bošnjake. Prema podacima Ureda Vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale, jedan od registrovanih logora je i zatvor Palić kod Subotice.[24]

U razdoblju od 9. jula do 1. oktobra 1992. godine, u taj logor je doveden i E.N., koji je uhapšen u Bijeljini. O uslovima i torturama u ovom logoru, pored ostalog, navodi: „...Spremili su papire i mene. Rekli ne možemo biti u Bijeljini, idem u Suboticu na Palić 9.7.1992. god. Kad sam došao na Palić imao sam šta vidjeti. Okolo bocava žica, šatori, kraj šatora žene, djeca, staro i mlado. Doveli su me na prijavnicu. Strepio sam sav od straha i gladi. Pričala je policija s jednim upravnikom bradonjom. Saznao sam da mu je ime Đuro i da je dobrovoljac srpski bio na Majevici. Dali su mu moje izjave. Uveo me u kontejner. Počeo je prijetiti. Pričao mi je kako Muslimani sa slobodne teritorije pale i ubijaju Srbe. Prijetio mi je ako me pusti otići ću ja i rekao je da živ neću otići. Tu me je maltretirao dva sahata. Bilo je vruće. Žedan, gladan, pretučen iz Bijeljine, umro gotov od straha. Pustio me je nakon maltretiranja. Dali su mi ćebe i doveli do šatora. Lego sam da malo odmorim. Bilo je tu dosta naroda iz Bijeljine, Kozluka, Šepka, Zvornika, Skelana. Bio je jedan iz Banovića, a jedan iz Gračanice... Čak su

[20] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Udruženje logoraša Goražde, Goražde, Izjava M.K.
[21] *Dosije: Logori za Hrvate na teritoriji Srbije*. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2020, 31.
[22] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 589; Ujedinjene nacije, Vijeće sigurnosti, *Konačni izvještaj komisije eksperata Ujedinjenih nacija osnovane u skladu s Rezolucijom 780 Vijeća sigurnosti (1992)*, Dokument UN-S/1994/674, 27. maj 1994, Dodatak VIII – Logori, paragraf 423).
[23] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 589; ICTY, Predmet br. IT-00-39-T, Pred Pretresnim Vijećem I, Tužilac Protiv Momčila Krajišnika, *Presuda*, 27. septembar 2006, paragraf 656.
[24] *Dosije: Logori za Hrvate na teritoriji Srbije*. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2020, 14.

jednom J.J. tukli i natjerali da napiše da je silovao srpkinje. Tukli su ga. Nije htio priznati. Pao je unesvjest. Mene su zvali da donesem vode da ga umijem. Došao sebi i pustili ga u šator. Ja sam opet ispitivan... Pustili su me. Hodao sam u krugu. Doručak kriškica hljeba, čaj nesladak. Ručak kriškica hljeba, slanina. Nekad grah i to jedna graška ono vodurina... Tu sam provodio dane koji su bili kao godina. Slušajući četničke pjesme. Nisam vidio kuće dvadeset mjeseci, niti zna ko gdje sam..."[25]

U logoru Palić u Subotici bio je i logoraš F.Š.[26] Bio je u tri logora u Bosni i Hercegovini, te dva u susjednoj Srbiji. Nakon što je zarobljen u vlastitoj kući, u razdoblju od 17. do 24. juna 1992. godine bio je zatvoren u logoru Betonirka u Sanskom Mostu. Nakon toga, 24. juna 1992. godine prebačen je u logor Manjača kod Banja Luke, gdje je bio do 13. decembra 1992. godine. Dana 13. decembra 1992. godine premješten je u logor Batković kod Bijeljine. Tu je bio do 25. januara 1993. godine. U susjednu Srbiju, u logor u Subotici premješten je 25. januara 1993. godine i tu bio pritvoren do 2. februara 1993. godine. Na kraju, premješten je u zatvor Sombor, gdje je bio pritvoren do 20. februara 1993. godine. Ukupno je u logorima proveo 248 dana, gdje je bio podvrgnut fizičkom i psihičkom maltretiranju, tuči, izgladnjavanju, pljački, obavljanju prinudnog i ponižavajućeg rada, a bila mu je i uskraćena zdravstvena njega i normalni higijenski uvjeti.

Ista sudbina je zadesila i branioce Žepe krajem jula i početkom augusta 1995. godine, koji su se našli na žestokom udaru agresora, nakon pada Srebrenice. Nakon što se nisu mogli više braniti, odlučili su se na proboje ka slobodnim teritorijama. Jedan broj njih se odlučio da pređe rijeku Drinu i predaju se MUP-u i vojsci susjedne Srbije.

U Srbiju je prešlo „791 civil i manji broj vojnika koji su nakon šest i više mjeseci provedenih u logorima Mitrovo polje i Šljivovica u Srbiji deportovani su u treće zemlje, a manji broj je vraćen u BiH."[27] Prema podacima Šabana Kulovca, „najveća grupa od 850 boraca kreće prema Drini. Preko Drine prave drvene splavove i prebacuju se na teritoriju Srbije u mjestu Crni potok i predaju se vojsci Jugoslavije u Jagošticama. Odatle su prevezeni u logore Šljivovica i Mitrovo Polje."[28]

Većina onih koji su se predali MUP-u Srbije, odvedeni su u logore na području Republike Srbije. Oko 800 Bošnjaka, uglavnom bivših pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine (oko 20% njih imalo manje od 18 godina), a koji su se, nakon okupacije Žepe ("sigurne zone" UN-a), krajem augusta 1995. godine predali vojsci i policiji Republike Srbije, zatočeno je u

[25] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Savez udruženja logoraša Tuzlanskog kantona, Udruženje logoraša općine Tuzla, Izjava E.N.
[26] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Izjava F.Š.
[27] Ramiz Dedić, et al, *Žepska brigada u vrijeme agresije 1992-1995*. Sarajevo: Udruženje boraca "185. Žepska brigada" 1. Korpusa, Sarajevo 2020, 157-158.
[28] Šaban Kulovac, *Žepa 1992-1995: Istinu ne smijemo zaboraviti*. Autorsko izdanje, Sarajevo 2007, 66.

logorima: Šljivovica – Čajetina i Mitrovo Polje – Aleksandrovac,[29] a dio njih kasnije je prebačen i u logor Padinska Skela kod Beograda.

Logor "Šljivovica"

Logor "Šljivovica", na teritoriji općine Čajetina, u blizini Užica (Republika Srbija) je formiran krajem jula 1995. godine. Formiran je s ciljem pritvaranja Bošnjaka koji su se preko rijeke Drine prebacili na teritoriju Republike Srbije. To su bili Bošnjaci koji su uspjeli preživjeti okupaciju enklava Srebrenice u julu 1995. godine i Žepe u augustu 1995. godine. Prelaskom na desnu stranu rijeke Drine, predali su se pripadnicima MUP-a Srbije i graničnog bataljona Vojske Jugoslavije (VJ). U to vrijeme, komandant graničnog bataljona VJ bio je Ljubiša Diković, načelnik Generalštaba Vojske Srbije. Bošnjaci su se predavali, u većini slučajeva, na prostoru planine Zvijezda, te u okolici sela Jagoštice, na desnoj obali rijeke Drine.

Nakon što su se predali, policija ih je kamionima i autobusima prevezla u logore Šljivovica i Mitrovo polje, koje su obezbjeđivali pripadnici MUP-a Republike Srbije. Da su ih, kojim slučajem, predali pripadnicima VRS, a na čemu su insistirali komandanti VRS, zarobljenici bi vjerovatno bili likvidirani.

Vlasti Srbije su logor "Šljivovica" nazivale "prihvatnim centrom", što nije bilo ni približno tome. Logoraši su smješteni u stare radničke barake preduzeća "Planum". Logor je bio „opasan bodljikavom žicom i rovovima sa bunkerima i uz fizičko obezbjeđenje enormno velikog broja dobro naoružanih pripadnika specijalnih jedinica MUP-a Srbije, te specijalno dresiranim psima."[30]

Torture i mučenja prilikom hapšenja, kao i nakon prebacivanja u logor "Šljivovica" opisuje logoraš Dž.J. na sljedeći način: „...Padom Žepe u srpske ruke sa grupom oko 200 ljudi u potrazi za spasom preplivali smo Drinu na mjestu zvanom Crni potok i uputili se prema Srbiji. Mislili smo da ćemo tamo biti sigurni. Putujući kroz šumu dana 1.8.1995. naišli smo na vojsku Jugoslavije (Srbije) blizu mjesta Jagoštica. Tu su nas skupili u jednu grupu, pretresli nas i rekli da se ništa ne bojimo, da nam oni neće ništa uraditi. Sve je bilo uredu dok nisu došli drugi vojnici da nas vode negdje. Odmah nakon njihovog dolaska počelo je maltretiranje, psovka i tuča. Bili su naoružani kao da idu na ratište. Od njih se najviše izdvajao neki Ceca koji je nosio mitraljez i čitavo vrijeme govorio da će nas sve poklati. Doveli su nas u Jagošticu, postrojili, ponovno pretresli,

[29] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 590; AIIZ, inv. br. 2-5196, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za traženje nestalih osoba, Broj: 06/5 43/96, Sarajevo, 9. april 1996. – Republika Bosna i Hercegovina, Vlada, Kabinet predsjednika; Š. Kulovac, *Žepa 1992-1995,* 66, 165-166, 187 i 191-192; *Samrtničko srebreničko ljeto '95: Svjedočanstvo o stradanju Srebrenice i naroda Podrinja*. Udruženje građana "Žene Srebrenice", Tuzla 1998, 178 i 237- 239; AIIZ, inv. br. 2-4877, Savez logoraša u Bosni i Hercegovini, *Narativni dio Dokumentarnog filma* "*Logori smrti*";

[30] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 591; AIIZ, inv. br. 2-5196, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za traženje nestalih osoba, Broj: 06/5-43/96, Sarajevo, 9. april 1996. – Republika Bosna i Hercegovina, Vlada, Kabinet predsjednika.

maltretirali i tukli. Bili smo prisiljeni da stojimo na Suncu bez vode i hrane nekoliko sati, sa glavama pognutim ka zemlji. Kad su završili sve, potrpali su nas u vojne kamione prekrivene ceradama. Vjerovatno nisu imali dovoljno kamiona, jer su jedva zatvarali stranice od kamiona. Ako bi se bilo ko od nas naslonio na ceradu oni bi udarali kundacima i cijevima od pušaka. Od velike vrućine, zagušljivosti, gladi i umora mnogi od nas su padali u nesvjest, a jedan čovjek se i ugušio. Odatle su nas dovezli u, kako smo kasnije saznali, Šljivovicu i rasporedili po nekim objektima. Tu smo prenoćili na golom podu u strahu i neizvjesnosti šta će sa nas da bude, jer su mnogi vojnici govorili da će nas vratiti Karadžiću u Bosnu. Cijelu noć vojnici su ulazili u prostoriju nešto ispitivali i tukli nas. Ako bi se neko usudio da pita i da ode u WC vraćao bi se izudaran. Kada je svanulo vidjeli smo gdje se nalazimo i primjetili da ima veliki broj specijalnih policajaca naoružanih automatskim puškama, mitraljezima i psima. Taj dan su nas odvodili na pregled, slikavali nas, uzimali otiske prsta i informacije ko smo, šta smo i gdje smo bili u vojsci. Tretirali su nas isto kao divlje ljude ili životinje. Puške su uvijek držali uperene u nas sa prstom na obaraču. Bojali su se valjda da ih ne ujedemo. Čitavo to vrijeme su dovodili nove ljude koji su se kao i mi predavali po šumi. Odatle su nas oko četiri stotine prebacili autobusima u mjesto Mitrovo polje gdje sam bio šest mjeseci...[31]

Jedan od logoraša, M.S. iz Srebrenice navodi: „Kada smo stigli u logor Šljivovica u Srbiji, bili smo izloženi najtežem maltretiranju, zlostavljanju i tuči. Neke su tada odveli u drugi logor Mitrovo Polje u opštini Brus. Spavali smo na golom betonu bez prostirke. Hrana je bila loša, a obroci oskudni, tako da smo padali u nesvijest od gladi i iscrpljenosti. Logorske vlasti su nam govorile da nam ne mogu dati više hrane, jer su pod sankcijama. Mada su MKCK i UNHCR dovlačili hranu za nas, ona je tokom noći odvožena iz logora. U grašku obarenom na samoj vodi kojeg smo redovno dobijali, bilo je dosta crva. Obroke smo dobijali jedanput na dan. Na kupanju su nam puštali studenu vodu i prije nego što bi saprali sapunicu, voda je zatvorena. Gotovo smo svi imali uši i buhe. Najteže od svega je bilo kada su nas tjerali na seksualne radnje. To smo morali činiti pod prijetnjom batina, a čuvari i stražari bi to gledali i smijali se. Također, morali smo se tući međusobno, ako bi to odbili, dobijali bi batine od čuvara. Pored toga morali smo pjevati srpske pjesme, uzvikivati parole, 'Živio Slobodan 'Milošević!', psovati Aliju Izetbegovića, zavijati i lajati kao životinje i slične stvari. U logoru mi je ozlijeđena kičma od silnog zlostavljanja, tako da danas imam status logorskog invalida. Nisu svi Srbi prema nama loše postupali. Neki su izbjegavali da nas maltretiraju i zlostavljaju, zato su ih smjenjivali ili su morali plaćati novčane kazne za odbijanje poslušnosti komandantu logora. Razmijenjen sam 10. aprila 1996. godine sa većim brojem logoraša. To je bilo moje ponovno rođenje."[32]

[31] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegvoine, Sarajevo, Izjava Dž.J.

[32] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 591-592; *Samrtno srebreničko ljeto '92: Svjedočanstvo o stradanju Srebrenice i naroda podrinja*. Udruženje građana "Žene Srebrenice", Tuzla 1998, 178.

O počinjenim zločinima u logoru "Šljivovica", potresno i užasavajuće kazivanje pruža S.A., također iz Srebrenice, koji kaže: „...Poslije pada Srebrenice krenuo sam preko šume na put užasa i smrti. Nisam se uspio probiti preko Konjević -Polja, pa sam nastavio lutanje šumom do 21. jula. Sa grupom ljudi krenuo sam prema Žepi. Do 30. jula učestvovao sam u odbrani Žepe, a poslije njene okupacije, odlučio sam krenuti preko Drine u Srbiju. Vojska Jugoslavije me zarobila 1. avgusta na karauli Jagoštica. Do predveče su nas sakupljali i onda je počelo ispitivanje i maltretiranje. Sve su nas pretresli na grub način i oduzeli su od nas sve što smo imali. Čak i kaiševe iz pantalona i šnjire iz cipela. Morali smo pisati izjave. U večernjim satima doveženi su kamioni i mi smo potrpani kao stoka na njih. Cerada je zašnjirana tako da na kamionu nije bilo zraka. Mnogi su padali u nesvijest. Na kamionu je bilo 220 ljudi. Nismo znali gdje nas voze. Prilikom izlaska iz kamiona morali smo proći između policajaca koji su nas odmah počeli tući nogama, palicama, toljagama i sl. Bili smo u Srbiji u napuštenim barakama beogradske firme 'Planum'. Nalazio sam se u sali nekadašnje menze sa još 97 ljudi. Prvih petnaest dana smo ležali na golom betonu, a kasnije smo dobili po jedno ćebe. Svakog dana smo pojedinačno odvođeni kod inspektora na ispitivanje i pisanje izjava. Tamo su mnogi mučeni i tjerani da pišu ono što nisu učinili. Oko baraka je bilo dosta policije. Najteže nam je bilo noću kada bi izvodili ljude i mučili ih. Tukli su nas svim sredstvima koje bi imali pri ruci, toljagama, letvama, palicama, kablovima od struje i sl. Najčešće su na mučenje izvodili one koje su u vrijeme rata bili u Srebrenici. Jedno mučenje ću pamtiti do kraja života. Jedan policajac me izveo na ćošak barake gdje su čekala još trojica. Sa te strane bio je ulaz u menzu sa izlivena tri stepenika. Rekli su mi da tu sjednem i onda su mi počeli postavljati pitanja. Odgovarao sam. Zatim su me počeli tući nogama po bubrezima, stomaku, leđima, glavi. Obore me na zemlju i počnu me dalje šutati, dok nisam ostao bez vazduha. Jedan policajac je sa strane to vidio i oni su prestali. Opet su me vratili na stepenik. Počeli su mi postavljati nova pitanja. Bez obzira šta bih odgovorio, oni su me psovali, govorili mi da lažem i udarali me u gornje dijelove tijela. Opet sam pao. Pošto su me podigli, odlučio sam da više ništa ne govorim. Jedan od njih je repetirao pušku i naslonio mi cijev na sljepočnicu. Tražio je od mene da priznam kako sam i koliko poklao Srba. U tom momentu sam rekao: 'Ubijte me, ali me nemojte više mučiti.' 'Nećemo te ubiti oružjem, već na drugi način', rekao je jedan od njih i ponovo su me, sva četvorica, počela udarati nogama. Kada su vidjeli da se više ne mogu pomjerati, uzeli su gumeno crijevo i počeli me njime udarati preko leđa. Nakon ovoga su mi rekli da mogu ići unutra. Otpuzao sam u baraku. Tri dana poslije toga nisam mogao normalno disati. Pored ovog mučenja još sam nebrojano puta dobivao batine. Mjesec dana sam proveo u Sali menze. Prvih petnaest dana su nas mučili glađu. Dobijali smo četvrtinu hljeba i četvrtinu ribe na dan. Kada smo počeli padati u nesvijest od gladi povećali su nam obroke, ali su oni još uvijek bili nedovoljni. Osamnaestog dana našeg boravka u logoru došao je MKCK i registrovao nas, ali se nije promijenio odnos prema nama. I dalje su nastavljena maltretiranja i ispitivanja. Sve do februara 1996. godine kupali smo se napolju

hladnom vodom na snijegu, mrazu, zimi. Bilo je trenutaka kada su nas noću izvodili napolje i tjerali nas da stavljamo glavu pod slavinu sa hladnom vodom. Inspektor je imao običaj da nas tuče pendrekom po bosim stopalima, a zatim smo morali držati noge u hladnoj vodi. U logoru Šljivovica kod Užica proveo sam osam mjeseci i 10 dana. Razmijenjen sam 10. aprila 1996. godine."[33]

U logoru "Šljivovica" je bio zatočen i H.Š. koji navodi: „...Krajem mjeseca, tačnije 30. jula sam zarobljen. Nakon 15 dana lutanja po šumama, izgladnjivanja, prešli smo Drinu tačnije na teritoriju Srbije. Tri dana lutanja po Srbiji, opkoljeni smo i uhvaćeni od strane vojske Republike Srbije. Po zarobljavanju su nam otuđili sve što smo imali od nakita i para. Nakon toga vode nas do njihove komande gdje su nas opet pretresli i pojedine pretukli. Posle toga isti dan nas trpaju na kamion i odvoze u Šljivovicu. Tu smo dali izjave gdje smo ratovali, koliko smo oružja imali. Posle toga smo neki ostali tu u Šljivovici, a drugi otišli za Mitrovo Polje. Prvih mjesec dana smo iz dana u dan dobivali jake batine, dok nas nije registrovao Crveni križ. Od njih smo dobili ćebe i jastučić da nespavamo na betonu. Posle toga Crveni križ nam je obezbjedio krevete za spavanje. Na početku smo imali obrok dnevno, a posle je bila bolja hrana. Stražari su bili nepoznati tako da ne znam njihova imena i prezimena. Razmijenjen sam 10.4.1996. Memići-Kalesija."[34]

Logoraš S.H. u izjavi kaže: „...Odveden sam 30.7.1995. godine u logor Šljivovica. Tu sam tučen i maltretiran na sve načine. Nas 34 je bilo izolovano od ostale grupe i pokušali su da nas sakriju od Crvenog krsta. Ljudi su padali u nesvjest od gladi. Tu sam svaki dan ispitivan i tučen. Početkom marta 1996. godine smo prebačeni u Padinsku Skelu..."[35]

Ukupno „psiho-fizičko stanje logoraša", početkom aprila 1996. godine, kada je u logoru "Šljivovica" (bilo) zatočeno 276 Bošnjaka, bilo je zabrinjavajuće. „Vidljiva je psihička iznurenost uzrokovana ranijim maltretiranjima, nekvalitetnom i slabo karoličnom ishranom i nedavnim epidemijama žutice i šuge..."[36] Logoraši su bili „izloženi raznim psihološkim pritiscima i maltretiranjima, kao što su, naprimjer, pjevanje četničkih pjesama, pravljenje različitih četničkih simbola i grbova..."[37]

[33] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 592-593; *Samrtno srebreničko ljeto '92,* 237-239.
[34] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Udruženje logoraša Novi Grad, Sarajevo, Izjava H.Š.
[35] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Savez udruženja logoraša Kantona Sarajevo, Sarajevo, Izjava S.H.
[36] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 593; AIIZ, inv. br. 2-5196, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za traženje nestalih osoba, broj: 06/5-43/96, Sarajevo, 9. april 1996. – Republika Bosna i Hercegovina, Vlada, Kabinet predsjednika.
[37] S. Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum*, 593.

Logor "Mitrovo Polje"

Drugi veliki logor u koji je odveden dio bošnjačkih zarobljenika koji su se predali MUP-u Srbije odveden je u logor "Mitrovo polje" kod Aleksandrovca (Republike Srbija). Logoraši su smješteni u stare objekte koji su nekad ranije, najvjerovatnije, služili kao dječije odmaralište.

Logoraše su „policajci koristili kao robovsku radnu snagu, pogotovo one zatočene u Mitrovom Polju, oni su radili na izgradnji brane, sekli drva, istovarali ugalj, a jednu grupu logoraša su vozili do Brusa gde su radili na izgradnji hotela."[38]

U grupi zarobljenika koji su odvedeni u logor "Mitrovo polje" bio je i Mušan Džebo. On u svojoj izjavi, pored ostalog, navodi: „Mene su držali gdje je menza bila. 10 ljudi nas je bilo u vrlo malom prostoru, nismo mogli ni da ustanemo, ni da sjednemo, ni ništa. Nismo imali ni uslova. Kad kiša malo padne, ispod nas teče potok. Nismo imali nikakve zaštite. Jedino ono na sebi što smo imali, što smo prenijeli odjeće, nikakvih drugih uslova nismo imali. A na šest ljudi ako daju danas onu jednu konzervu ribe. Nismo mogli ustati na noge. Bili smo ošugali se, zaušljali se. Takoreći mogao si samo ustati na koljena. U wc ako pođeš, onda te policija tamo bije. Kad hoćeš u wc da izađeš, jer nisi nikud smio ni i ići, onda moraš dići tri prsta pa se obratiti: 'Molim vas, gospodine, mogu li izaći?' Ako on slučajno primijeti da nemaju tri prsta, onda on kaže: 'Donesi ruku vamo da ti taj jedan odsiječem jer ne treba ti'."[39]

Logoraš Dž.J., koji je iz logora "Šljivovica" prebačen u logor "Mitrovo Polje", pored ostalog, navodi: „...Nas oko četiri stotine (su) prebacili autobusima u mjesto Mitrovo Polje gdje sam bio šest mjeseci. Tu su nas tukli, izgladnjivali i iživljavali se na sve moguće načine. Crveni krst nas je tu registrovao ali osjećali smo kao i da nije. Bili smo toliko iscrpljeni da kada bi ustajali većina je padala u nesvjest. Sobe su bile pretrpane tako da u sobi u kojoj sam ja bio bilo je nas četrnaest a samo je moglo da stane sedam vojničkih spužvi. Svi smo se suzdržavali da što manje idemo u WC, jer svaki put kada bi neko tražio da ide bio bi maltretiran i tučen nekad i od tri ili više policajaca. Svaku noć bi odvodili ljude u neku vikendicu gdje su bili inspektori koji su vršili ispitivanja o ratu i događanjima u Žepi. Svi su se vraćali modri i krvavi od batina. Većinom su nas tukli po rukama, tabanima i stomaku. Iako je Crveni krst dovlačio dovoljno hrane oni nam je nisu davali. Neke ljude su sakrivali od Crvenog krsta da ih nebi vidjeli kako izgledaju. Jedan dječak je umro jer je dobio zapetljaj crijeva od gladi. Tokom šest mjeseci boravka oko polovina ljudi je isporučena u neku treću zemlju, a mi ostali smo ponovo vraćeni u Šljivovicu gdje smo bili do Dejtonskog sporazuma kada su nas isporučili nazad u Bosnu. U ta dva logora ukupno sam

[38] Tomislav Marković, *Otkud logori za Bošnjake u Srbiji*, 1. juli 2018. (https://balkans.aljazeera.net/opinions/2018/7/1/otkud-logori-za-bosnjake-u-srbiji).
[39] Izvor: https://www.slobodnaevropa.org/a/bivsi_zatvorenici_iz_bih_o_logorima_u_srbiji/3554017.html (Pristup: 28.3.2023).

proveo osam mjeseci i deset dana. Od posljedica logora po povratku u Bosnu bio sam liječen kod psihijatra i trošio mnoge lijekove kao što su apaurin i amizol...”[40]

U potresnom svjedočenju o nehumanim uslovima i nečovječnom postupanju prema bošnjačkim logorašima, posebno mučenju i zlostavljanju, logoraš Š.M. kaže: „...Zarobljen sam padom Žepe ispod sela Jagoštice od strane srpske milicije. Tu su me počeli maltretirati i biti. Kada su me poveli u selo čitavo vrijeme su me isto tukli i maltretirali a ponajviše puta su govorili stanite ovdje, svi stanemo a policajac se izdvoji i s puškom nišani po nama i viče ovog hoću ubiti, ovog neću. A mi samo slušamo kad će puška dati glas i da nekog nejma. Isto su nam jednom rekli da čučnemo (jedan tetoviran po rukama i mišicama policajac i držao je mitraljez) i rekao sa čijih leđa padnem ubiću ga i ovdje će ostati. Preko naših leđa je prešao i to u vojničkim čizmama, a puška se nije čula. Tako su nas doveli u selo Jagoštice, tu su nas isto maltretirali i pojedince izvodili iza jedne ograde (živica) i tu su ih tukli i čuli se jauci koga su tamo odvodili. Svi smo sjedili na livadi pognute glave a oni kao heroji sa puškama oko nas i ponekog nogom u leđa udare. Tako sjedeći čuli smo zvuk motora koji su došli u blizini gdje smo sjedili. Rekli su ustanite i po dvojica u red vodimo vas vašem Aliji. Sjeli smo u vojne kamione, ustvari natrpali nas kao sardine. Vozili su nas cijelu noć, ali mi nismo znali gdje. Znam da su nas rano ujutro dovezli u neke barake vjerovatno od neke firme i tu je bila vjerovatno radnička kuhinja. Tu su nas poimenice popisali a bogami izvodili i bili na svakom koraku, a Agu Dizdarevića su toliko tukli da nije mogao hodati već su ga uvukli u tu sobu u nesvjesnom stanju. Saznali smo da se to mjesto zove Šljivovica. Tu sam prenoćio i drugi dan su nas prozvali oko 35 i sa autobusima prevezli u Mitrovo Polje kako nam rekoše, a to je po mom mišljenju bilo dječije odmaralište. Tu kad smo stigli počela je prava tortura, bitka i maltretiranje. Tu su bila i dva paviljona gdje su nas smjestili. Jedan se zvao Rasina a drugi Sutjeska. Ja sam bio u jednoj sobi otprilike 5x5 sa 20 kreveta a mi smo sve po dvoica u krevetu sa jednim ćebetom. Tu su nas svaki dan po nekoliko puta prozivali poimenice, odvodili u posebne prostorije, ispitivali, maltretirali i kasnije šibali. Jednom na dan su nam davali da jedemo i to hljeb sa vodom razmute i sipali u tanjir. Bezbroj puta sam pao u nesvjest od gladi, a kad me unesu u sobu ja ne znam, samo kad se probudim ja pored prozora a u sobi od nas 40 kao da nema niko. Kad nekog odvedu da ispituju, sav dođe modar i samo stenje od bolova. Crveni krst nam je dolazio, donosio hranu ali oni nam nisu davali da jedemo, a nismo smjeli ni tražiti, a nismo se smjeli ni žaliti Crvenom krstu, jer ako im išta kažu mi bi bili svi maltretirani. Kada sam ja odlazio na ispitivanje prvo što te pita koliko si zaklao Srba, a ispred njega na stolu razni predmeti za šibanje (policijski pendreci, drvene palice i metalne). Mene su šibali po leđima i po tabanima ponajviše, pa je bilo dana da ne mogu izaći da jedem. Pa možete zamisliti kako mi je bilo, meni i svim ostalim. Zato

[40] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Izjava Dž.J.

sada imam problema sa nogama, ne mogu dugo da stojim, leđima, noćne more i psihički sam opterećen kako sam sve ovo preživio...”[41]

Fond za humanitarno pravo Srbije[42] je uspio doći do saznanja da je komandant logora “Šljivovica” bio Zoran Prljević, a logora “Mitrovo Polje” Radoslav Savić.

Logor Padinska Skela - Beograd

Padinska Skela ili poznatije kao Padinjak je naseljeno mjesto u gradskoj općini Palilula u Gradu Beogradu u Srbiji. Naselje je udaljeno nepunih 30 km od Beograda. U tom mjestu se nalazi Kazneno-popravni dom (zatvor) poznat pod nazivom “Nova Skela”, otvoren 50-ih godina 20-og stoljeća.

Logoraš M.A. iz Srebrenice, o torturama u tom logoru, navodi: „...Izjavljujem da sam bio u logoru Padinska Skela, Beograd, Srbija od 24.2.1995. god. do 5.10.1995. god. sa J.S. i još 35 Bošnjaka. U tom periodu sam preživio mnoge strahote od maltretiranja do premlaćivanja. Udaranja prilikom hapšenja na planini Tari rukama, nogama, kundacima po rukama, leđima, glavi zbog čega imam i posledice kako fizičke tako i psihičke, od fizičkih (lom desnog zgloba), psihičke (ružni snovi i nesanica). Susret sa komšinicom i ispitivanje o komšiji ko je ga ubio i ko mu je uho osjeko, maltretiranje i pritisak oko priznanja, to je bilo u policiji B. Bašta. U Titovom Užicu dolazak građana i izvođenje, maltretiranje, ispitivanje i vršenje pritiska na priznavanje stvari koje nisi uradio. Padinska Skela sve isto i sve ponovo pritisci, prijetnje ubistvom i da naćemo nikad viditi porodicu i živi ostati...”[43]

Veliki broj bošnjačkih logoraša je, nakon zarobljavanja, prvo dovođen u mjesto Bajina Bašta (Dom poljoprivrede), a zatim odvođen u logore “Mitrovo Polje”, “Šljivovica” i “Padinska Skela”. Nakon zatvaranja logora “Šljivovica” i “Mitrovo Polje” 10. aprila 1996. godine, dio logoraša je izašao na slobodu, dok je jedan dio logoraša, „...pod izgovorom da se radi o ratnim zločincima, bio prebačen u zatvor 'Padinska Skela' u Beogradu...”[44]

Jedan od logoraša (H.K), koji je uhapšen 3. augusta 1995. godine, navodi da je u logoru “Padinska Skela” bio do 14. aprila 1996. godine. Navodi kako „do dolaska u prvo mjesto zatočenja u Bajinoj Bašti nisu me tukli, ali čim smo došli u Poljoprivredni dom u B. Bašti fizički su me tukli nogama...” Dalje kaže da su

[41] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Izjava Š.R.

[42] Tomislav Marković, *Nema pravde za logoraše iz Šljivovice i Mitrovog polja*, 14. mart 2021. https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/3/14/nema-pravde-za-logorase-iz-sljivovice-i-mitrovog-polja (Pristup: 3.4.2023).

[43] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Udruženje logoraša Novi Grad, Sarajevo, Izjava M.A.

[44] https://www.otisak.ba/bolna-sjecanja-na-sljivovicu-logor-kroz-koji-su-prosle-stotine-bosnjaka/ (Pristup: 30.3.2023).

svi koji su bili zarobljeni u logoru Padinska Skela „bili žrtve torture", kao i da je lično „svjedok fizičkih tortura drugih logoraša...."[45]

Kroz logor Padinska Skela prošao je i logoraš E.B.[46] Okupacijom Žepe, prešao je u Srbiju i uhapšen u selu Jagoštica 1. augusta 1995. godine. Nakon što je jedno vrijeme zatvoren u logoru "Šljivovica", premješten je u logor Padinska Skela. U logoru Padinska Skela bio je zatočen do 18. juna 1995. godine. Bio je podvrgnut fizičkom i psihičkom maltretiranju, tučen, opljačkan, izgladnjivan, te stalno vođen na ispitivanja. Uskraćena mu je i zdravstvena njega, kao i normalni higijenski uvjeti.

Bolnica u Užicu

Jedan dio Bošnjaka, nakon ranjavanja i/ili fizičkih tortura nad njima od strane srpskih oružanih formacija, prebačen je u bolnicu u Užice, kako bi im bila ukazana ljekarska pomoć. Međutim, prema svjedočenju zarobljenih Bošnjaka, iako su već bili u teškoj zdravstvenoj situaciji, bili su izloženi verbalnim, psihičkim, te posebno fizičkim torturama i mučenjima od strane ranjenih srpskih vojnika, drugih bolesnika, kao i srpskih vojnika koji su dolazili iz Bosne i Hercegovine u Užice.

Već je naveden primjer logoraša M.K, koji je nakon ranjavanja u Ilovači kod Goražda prebačen u bolnicu u Užice. Tu je, po vlastitoj izjavi, doživio velika psihička i fizička maltretiranja.[47]

Sličnu sudbinu je doživio i logoraš A.M. On u svojoj izjavi, kaže: „...Prilikom mog teškog ranjavanja 4.5.1992. u Armiji BiH u Ilovači, zvanom s. Nekopi, sam prebačen u Goražde, a zatim u Višegrad do Doma zdravlja, jer i tu nisam mogao biti liječen, pa su pozvali vojni sanitet gdje sam ja i još jedan ranjenik prebačeni u Užičku bolnicu gdje sam tamo zadržan i liječen. Prilikom mog liječenja u Bolnici u Užicu mojih 15 dana bio sam ponižavan, maltretiran i fizički napadan od strane njihovih vojnih ranjenika koji su dolazili sa raznih ratišta R. Srpske, te od bolesnika koji su tu ležali, pogotovo što sam imao ime A. Trećeg dana mog boravka u bolnici pojavili su se isljednici R. Srpske koji su me svaki dan po 3 puta pa i više ispitivali dnevno da bi saznali da li sam bio u Vojsci BiH Armije, jer sam za njih značio nepodoban i agresor pa su me htjeli za operaciju ubijenih što su to radili i sa ostalim bolesnicima što su ih vadili i ubijali to jest bošnjačke bolesnike što su se nalazili u bolnici. Sa mojim plačom i molenjem umolio sam načelnika bolnice Užice koji je bio glavni nad ostalim ljekarima da bi mi dao otpusnu listu što je i učinio srećom na moje zadovoljstvo. Samo što sam se našao na ulici prilikom izlaska pokupila me je policija i odvela u Crveni krst Užice. Uz pomoć C. Krsta prebacio sam se do Višegrada. Kada sam

[45]Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Izjava H.K.
[46] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Izjava E.B.
[47] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Udruženje logoraša Goražde, Goražde, Izjava M.K.

izašao iz autobusa u Višegradu sam ugledao naoružane bradate vojnike, tenkove, topove koji su stajali na mostu, ulaz izlaz grada..."[48]

Jedan broj teže ranjenih Bošnjaka, na početku opsade Goražda, prebacivan je na liječenje u susjednu Srbiju, tj. u bolnicu u Užice. Dr. Muamer Džananović je vlastitim naučno-empirijskim istraživanjem utvrdio da su „i najbliži srodnici ubijene djece, koji su teže ranjeni početkom opsade, prebacivani u Srbiju na liječenje. Tako npr. Nakon prvog ubistva djece u gradu, 14. maja 1992, nakon što su ubijeni Ćulov (Hamid) Mirsad (1976) i Suljović (Ibrahim) Selvira (1976), Selvirin brat Saudin (1983), s kojim je i obavljen intervju, nakon teškog ranjavanja u tom zločinu prebačen je u bolnicu u Užice, gdje nije adekvatno liječen, što je uz pretrpljeni strah od počinjenog zločina razlog i danas vidljivih posljedica. Također tvrdi da je gledao kako u bolnici guše jastukom Adema Piriju, koji je također nakon ranjavanja prebačen u bolnicu u Užice. Nakon što su 20. maja 1992. ubijene Kovač (Fadil) Alma (1987) i Kovač (Hadžan) Hajrudin (1984), njihove majke, koje su ranjene u tom zločinu, iz Doma zdravlja u Goraždu prebačene su u Srbiju (Užice i Beograd) na dalje liječenje."[49]

Proces oslobađanja logoraša je otpočeo u decembru 1995. godine, a zadnje grupe su oslobođene tek u aprilu 1996. godine, uz posredstvo UNHCR-a. Brojni Žapljaci „koji su se nalazili u zarobljeništvu u Srbiji deportovani su u treće zemlje: Australiju, Ameriku, Francusku, Irsku, Finsku, Holandiju i Švedsku, gdje su u većini i ostali."[50]

U logorima u Srbiji, zatočenici su sistemski fizički i psihički maltretirani, „izloženi torturi – batinjanju palicama, granama, gumenim cijevima, gašene su im cigarete po tijelu, spavali su na betonu, hrana im je bila nedovoljna, odnosno prema njima je postupano krajnje nečovečno, i ponižavajuće." U logorima su ubijeni Šećan Dizdarević (14 godina) i Edhem (Mehmed) Torlak (rođen 1945. godine u selu Laze, općina Rogatica), a od posljedica zlostavljanja i izgladnjivanja „preminula su četiri logoraša."[51] Odmah po zatočenju u blizini

[48] Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Udruženje logoraša Goražde, Goražde, Izjava A.M.

[49] Muamer Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2015, 87-88.

[50] Š. Kulovac, *Žepa 1992-1995: Istinu ne smijemo zaboraviti*. 67.

[51] AIIZ, inv. br. 2-5196, Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za traženje nestalih osoba, Broj: 06/5-43/96, Sarajevo, 9. april 1996. – Republika Bosna i Hercegovina, Vlada, Kabinet predsjednika; *Samrtničko srebreničko ljeto '95,* 178 i 237-239; AIIZ, inv. br. 2-4910, Republika Srbija, Prvi osnovni sud u Beogradu, Posl. 76 P 46161/2010, 2. juli 2010, *PRESUDA*; AIIZ, inv. br. 2-4911, Republika Srbija, Apelacioni sud u Beogradu, Gž. br. 15071/10, Beograd, 29. juli 2011, *PRESUDA*; AIIZ, inv. br. 2-4912, Republika Srbija, Prvi Osnovni sud u Beogradu, 63 P br. 5238/2012, Beograd, 1. juni 2012, *PRESUDA*; AIIZ, inv. br. 2-4913, Republika Srbija, Prvi Osnovni sud u Beogradu, Posl. 76 P 22279/2011, Beograd, 22. novembar 2011, *PRESUDA*; AIIZ, inv. br. 2-4914, Republika Srbija, Apelacioni sud u Beogradu, Gž. br. 7271/12, Beograd, 13. juni 2014, *PRESUDA*; AIIZ, inv. br. 2-4877, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, *Narativni dio*

sela Jagoštice ubijen je Mujo (Mustafa) Hodžić (rođen 1971. godine u Žepi, općina Rogatica), a u logoru "Šljivovica" su, od posljedica zlostavljanja i nečovječnog postupanja, umrli Nazif (Salih) Krlić (rođen 1945. godine u selu Krušev Do, općina Srebrenica)[52], te Ahmo Krlić i Meho Jahić.

Sudski procesi

Vođeno je nekoliko sudskih procesa u Republici Srbiji, po tužbama bivših logoraša koji su bili zatočeni u logorima na području te države.

Tako je 2011. godine Fond za humanitarno pravo Srbije podnio krivičnu prijavu Tužilaštvu za ratne zločine protiv više desetina pripadnika vojske i policije Srbije zbog počinjenih zločina nad bošnjačkim logorašima u logorima u Šljivovici i Mitrovom Polju. Sastavni dio krivične prijave bile su izjave oko 70 logoraša. Dvije godine nakon podnošenja prijave, tj. 2013. godine, Tužilaštvo je „odbilo prijavu, sa obrazloženjem da nije bilo nikakvih zločina. Kako su do tog saznanja došli nije baš najjasnije, budući da nisu kontaktirali nikog od logoraša kako bi proverili iskaze. Ni žalba Ustavnom sudu nije pomogla, odbačena je zbog čuvenih 'formalnih razloga'."[53]

Nakon toga, krajem 2014. godine Fond za humanitarno pravo je, u ime bivših logoraša, podnio predstavku pred Europskim sudom za ljudska prava u Strazburu, zbog *kršenja prava na život, pravično suđenje i delotvorno pravno sredstvo*. Europski sud je u oktobru 2016. godine odbacio tu predstavku, uz obrazloženje da je trebalo mnogo ranije obratiti se sudu, tačnije između 2006. i 2010. godine, jer su „imali obavezu da znaju da Tužilaštvo za ratne zločine neće sprovesti istragu za događaje u logoru". Pravnici iz Fonda za humanitarno pravo zaključuju: „Ovakvim stavom je Evropski sud prebacio teret dokazivanja na stranke da je državni organ propustio da sprovede poslove iz svoje nadležnosti". Drugim riječima, „žrtve treba da budu vidovite, pa da unapred znaju da tužioci neće raditi svoj posao. Što bi tužioci istraživali zločine, gde to još ima? Neviđeni cinizam koji ide na ruku zločincima."[54]

Način postupanja pravosudnih institucija po prijavama bivših logoraša najbolje je vidljiv kroz slučaj logoraša Enesa Bogilovića i Mušana Džebe. U tom predmetu, Sud je „poklonio veru iskazima pripadnika MUP-a koji su učestvovali u formiranju i obezbeđenju ovih logora. Takođe, Sud je odbio sve dokazne predloge advokata FHP-a: da se kao svedoci saslušaju bivši logoraši, da se sasluša Amor Mašović (predsednik Komisije BiH za traženje nestalih osoba),

Dokumentarnog filma "*Logori smrti*"; Š. Kulovac, *Žepa 1992-1995: Istinu ne smijemo zaboraviti*, 66.

[52] Š. Kulovac, *Žepa 1992-1995: Istinu ne smijemo zaboraviti*, 66.

[53] Tomislav Marković, *Nema pravde za logoraše iz Šljivovice i Mitrovog polja*, 14. mart 2021. https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/3/14/nema-pravde-za-logorase-iz-sljivovice-i-mitrovog-polja (Pristup: 3.4.2023).

[54] *Isto*.

kao i predlog da se obavi medicinsko veštačenje žrtava kako bi se utvrdile posledice koje je tortura u logorima ostavila na njihovo zdravlje. S druge strane, Sud je saslušao sve svedoke koje je predložilo Pravobranilaštvo."[55]

U predmetu koji je Fond za humanitarno pravo Srbije podnio krajem 2007. godine u ime logoraša Ahmeta Kamenice i Selima Nuhanovića, kao i još 17 drugih (među kojima su: Mujo Vatreš, Halil Durmišević, Senad Jusufbegović, Fehim Dudević, Fadil Čardaković), Prvi osnovni sud u Beogradu je, nakon ponovljenog postupka, 19. septembra 2015. godine donio presudu kojom je djelimično usvojen tužbeni zahtjev i obavezao državu Srbiju da im isplati nadoknadu štete za pretrpljene duševne boli, u ukupnom iznosu od 800.000 dinara. Tužbeni zahtjev se odnosio na nadoknadu štete za pretrpljene fizičke bolove, pretrpljeni strah i duševne bolove zbog umanjene životne aktivnosti, kao posljedica preživljenog mučenja i nečovječnog postupanja prema njima. Drugo vijeće istog suda je prvobitno 2011. godine donijelo presudu kojom je odbilo sve navode i zahtjeve tužilaca, ocjenivši da je njihovo potraživanje naknade štete zastarilo. Međutim, tu presudu je 2013. godine ukinuo Apelacioni sud u Beogradu, vrativši predmet na ponovno suđenje, naloživši prvostepenom sudu precizno utvrđivanje kada su zdravstvene posljedice kod tužilaca (Ahmet Kamenica i Selim Nuhanović) poprimile konačni oblik, što predstavlja relevantan momenat za računanje rokova zastarjelosti. Prvi sud je ponovio postupak i, nakon provedenih vještačenja, zaključio da je bolest kod tužilaca dobila aktuelnu formu 2007, odnosno 2008. godine, te da su oni tek tada mogli sagledati razmjere njenih posljedica i da, samim time, nije protekao zakonski rok za podizanje tužbe od maksimalnih pet godina.[56]

Dakle, Tužilaštvo za ratne zločine je odbacilo krivičnu prijavu Fonda za humanitarno pravo za zločine počinjene tokom 1995. i 1996. godine u logorima Šljivovica i Mitrovo Polje, a kao razlog je navođena zastarjelost predmeta. Krajem 2014. godine, nakon što su iscrpljena sva pravna sredstva u Srbiji, Fond za humanitarno pravo je u ime 67 bivših logoraša podnio predstavku Europskom sudu za ljudska prava u Strazburu zbog nesprovođenja efikasne istrage o zlostavljanjima u logorima. U oktobru 2016. godine Europski sud je odbacio predstavku iz proceduralnih razloga tj. proglasivši je neprihvatljivom, bez ikakvog dodatnog obrazloženja zbog čega je tako zaključio.

Zaključak

Srpski agresor je na desetine, stotine i hiljade bošnjačkih civila, među kojima su bili i djeca, žene i starije osobe, samo zbog njihove nacionalne, etničke i vjerske pripadnosti, zatočio u brojne logore na teritoriji Bosne i Hercegovine

[55] *Pravo žrtava na reparacije u Srbiji i standardi Evropskog suda za ljudska prava: Izveštaj za 2014/2015*. Fond za humanitarno pravo, Beograd, 28.
[56] http://www.hlc-rdc.org/?p=30399 (Pristup: 4.4.2023).

koja je bila pod njihovom kontrolom. Međutim, agresorima ni to nije bilo dovoljno, pa su neke od njih zatočili u brojnim logorima i mjestima nezakonitog zatočenja u susjednoj Srbiji i Crnoj Gori.

Cjelovitija naučna istraživanja svih oblika zatočavanja Bosanaca i Hercegovaca, pretežno Bošnjaka, na prostoru Republike Srbije pokazuju kako su ona imala zločinački karakter. Zato su naučna istraživanja nezakonitih privođenja žrtava agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu koje su došle pod kontrolu vlasti Republike Srbije, i njihovo stavljanje u uvjete policijskog nadzora od strane države, od izuzetne važnosti za saznavanje svih aspekata vanjskih djelovanja na destrukciji bosanskohercegovačkog društva i države u periodu agresije.

Bošnjaci, žrtve logora i drugih zatočeničkih centara, birani su na osnovu njihove nacionalne, etničke i vjerske pripadnosti. Jedino osobno obilježje koje je bilo prisutno u odluci da se muškarci zatoče u logore jeste bila njihova nesrpska nacionalnost, tj. samo zbog toga što su bili Muslimani. To je, ujedno, i jedini razlog za sve oblike zločina koji su u logorima i drugim mjestima nezakonitog zatočenja počinjeni nad Bošnjacima.

Veliki broj Bošnjaka je bio zatočen u logorima širom Srbije, počev od 1992. godine, pa sve do druge polovice aprila 1996. godine (Batajnica, Sremska Mitrovica, Palić-Subotica, Šljivovica, Mitrovo Polje, Padinska Skela, Bolnica u Užicu,...). Najveći broj logoraša bio je sa područja enklava i "sigurnih zona" UN-a Srebrenice i Žepe. Oni su, nakon okupacije enklava od strane agresorske srpske vojske, prešli rijeku Drinu i predali se MUP-u Srbije. Nakon toga odvedeni su u logore Šljivovica, Mitrovo Polje i Padinska Skela.

To je, još jedan u nizu jasnih i eklatantnih dokaza i pokazatelja učešća Srbije i Crne Gore u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i počinjenju zločina, pretežno nad Bošnjacima. Uvjeti u tim logorima i mjestima nezakonitog zatočenja bili su krajnje nehumani, veoma teški, neljudski i izrazito okrutni. Policijsko osoblje zaduženo za upravljanje takvim objektima (pripadnici MUP-a Srbije) podvrglo je zatočenike konstantnom okrutnom i nehumanom postupanju, maltretiranju, premlaćivanju, mučenju, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, ponižavanju, zastrašivanju, teroriziranju, kao i pljačkanju prilikom samog zarobljavanja. Mnogi od njih su, usljed takvih postupanja, pretrpjeli teške fizičke povrede, psihička oštećenja, a jedan broj logoraša je preminuo.

Relevantni raspoloživi validni, vjerodostojni i autentični izvori saznanja i potpuno nepobitni dokazi, pribavljeni isključivo naučnim istraživanjem i uz korištenje naučne metodologije, potvrđuju da su nad Bošnjacima u logorima u Republici Srbiji, s namjerom izvršeni svi oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Na taj način su ispunjeni svi uvjeti koji se tiču materijalnog elementa genocida: svi akti genocida (*actus reus*), definirani u članu II (a-e) Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Svi zločini u logorima u Republici Srbiji izvršeni su s namjerom da se unište Bošnjaci, pripadnici nacionalne, etničke i vjerske grupe kao takve, što potvrđuje i dokazuje da je riječ o počinjenom zločinu genocida.

Torture i mučenja koje su prošli Bošnjaci zatočeni u logorima širom Republike Srbije nisu adekvatno presuđeni na sudskim instancama, već su, naprotiv, na koncu odbačeni kao zastarjeli predmeti. Apelacioni sud u Beogradu je, Presudom od 13. juna 2014. godine, utvrdio odgovornost Republike Srbije za pretrpljene duševne boli, najteže patnje koje pojedinac može pretrpjeti, za torturu i nečovječno postupanje nad logorašima iz Žepe: Enesom Bogilovićem i Mušanom Džebom, ali je na Europskom sudu za ljudska prava u Strazburu odbacio njihovu predstavku, proglasivši je neprihvatljivom, bez ikakvog dodatnog obrazloženja kako je i na koji način došao do takvog zaključka.

Žalosna je i zabrinjavajuća činjenica da ni danas, nakon toliko vremena, većina građana Srbije nema pojma da su se na tlu njihove zemlje u nedavnoj prošlosti nalazili logori za Bošnjake. Budući šta su sve političke, intelektualne, crkvene i medijske strukture uradile na poricanju i falsifikovanju historijskih činjenica iz prošlosti, sveopće neznanje je sasvim razumljivo. U Batajnici, Sremskoj Mitrovici, Subotici, Šljivovici, Mitrovom Polju, Padinskoj Skeli, bolnici Užice, nema nikakvih obilježja koja bi govorila šta se na tim mjestima događalo od 1992-1996. godine.

Summary

The Serbian aggressor imprisoned tens, hundreds and thousands of Bosniak civilians, including children, women and the elderly, only because of their national, ethnic and religious affiliation, in numerous camps on the territory of Bosnia and Herzegovina that was under their control. However, even that was not enough for the aggressors, so they detained some of them in numerous camps and places of illegal detention in neighboring Serbia and Montenegro.

More complete scientific research on all forms of detention of Bosnians and Herzegovinians, mostly Bosniaks, in the territory of the Republic of Serbia shows that they had a criminal character. That is why scientific research into the illegal apprehension of victims of the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina that came under the control of the authorities of the Republic of Serbia, and their placing under the conditions of police surveillance by the state, is of extreme importance for learning all aspects of external actions on the destruction of Bosnian society and the state in the period aggression.

Bosniaks, victims of camps and other detention centers, were chosen based on their national, ethnic and religious affiliation. The only personal characteristic that was present in the decision to imprison the men in the camps was their non-Serb nationality, i.e. just because they were Muslims. This is, at the same time, the only reason for all forms of crimes committed against Bosniaks in camps and other places of illegal detention.

A large number of Bosniaks were imprisoned in camps throughout Serbia, starting in 1992, until the second half of April 1996 (Batajnica, Sremska Mitrovica, Palić-Subotica, Šljivovica, Mitrovo Polje, Padinska Skela, Hospital in

Užice,... .). The largest number of inmates were from the enclaves and UN "safe zones" of Srebrenica and Žepa. After the occupation of the enclave by the aggressor Serbian army, they crossed the river Drina and surrendered to the MUP of Serbia. After that, they were taken to the Šljivovica, Mitrovo Polje and Padinska Skela camps.

This is another in a series of clear and glaring evidence and indicators of the participation of Serbia and Montenegro in the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina and the commission of crimes, mainly against Bosniaks. The conditions in those camps and places of illegal detention were extremely inhumane, very difficult, inhuman and extremely cruel. The police personnel in charge of managing such facilities (members of the Ministry of Interior of Serbia) subjected the detainees to constant cruel and inhumane treatment, mistreatment, beating, torture, physical and psychological abuse, humiliation, intimidation, terrorizing, as well as robbery during the capture itself. Many of them, as a result of such actions, suffered serious physical injuries, psychological damage, and a number of inmates died.

Relevant available valid, credible and authentic sources of knowledge and completely irrefutable evidence, obtained exclusively through scientific research and with the use of scientific methodology, confirm that all forms of crimes against humanity and international law were committed against Bosniaks in camps in the Republic of Serbia. In this way, all the conditions concerning the material element of genocide are fulfilled: all acts of genocide (actus reus), defined in Article II (a-e) of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. All the crimes in the camps in the Republic of Serbia were committed with the intention of destroying Bosniaks, members of the national, ethnic and religious group as such, which confirms and proves that the crime of genocide was committed.

Tortures and torture suffered by Bosniaks detained in camps throughout the Republic of Serbia were not adequately adjudicated in the courts, but, on the contrary, were ultimately dismissed as outdated cases. The Court of Appeal in Belgrade, in its Judgment of June 13, 2014, established the responsibility of the Republic of Serbia for the mental pain suffered, the worst suffering that an individual can suffer, for torture and inhumane treatment of inmates from Žepa: Enes Bogilović and Mušan Džeb, but The European Court of Human Rights in Strasbourg rejected their application, declaring it inadmissible, without any additional explanation as to how and in what way he came to such a conclusion.

It is a sad and worrying fact that even today, after so much time, the majority of Serbian citizens have no idea that camps for Bosniaks were located on the soil of their country in the recent past. Given what all political, intellectual, church and media structures have done to deny and falsify historical facts from the past, the general ignorance is quite understandable. In Batajnica, Sremska Mitrovica, Subotica, Šljivovica, Mitrovo Polje, Padinska Skela, Užice hospital, there are no signs that would tell what happened in those places from 1992-1996. years.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. AIIZ, inv. br. 2-4910, Republika Srbija, Prvi osnovni sud u Beogradu, Posl. 76 P 46161/2010, 2. juli 2010, *PRESUDA*.
2. AIIZ, inv. br. 2-4911, Republika Srbija, Apelacioni sud u Beogradu, Gž. br. 15071/10, Beograd, 29. juli 2011, *PRESUDA*.
3. AIIZ, inv. br. 2-4912, Republika Srbija, Prvi Osnovni sud u Beogradu, 63 P br. 5238/2012, Beograd, 1. juni 2012, *PRESUDA*.
4. AIIZ, inv. br. 2-4913, Republika Srbija, Prvi Osnovni sud u Beogradu, Posl. 76 P 22279/2011, Beograd, 22. novembar 2011, *PRESUDA*.
5. AIIZ, inv. br. 2-4914, Republika Srbija, Apelacioni sud u Beogradu, Gž. br. 7271/12, Beograd, 13. juni 2014, *PRESUDA*.
6. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ) – Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za traženje nestalih osoba, broj: 06/5-43/96, Sarajevo, 9. april 1996. - Republika Bosna i Hercegovina, Vlada, Kabinet predsjednika.
7. Arhiv Saveza logoraša u Bosni i Hercegovini, fond Izjave.
8. Arhiv Saveza logoraša u Bosni i Hercegovini, *Narativni dio Dokumentarnog filma* "*Logori smrti*".
9. ICTY, Predmet br. IT-00-39-T, Pred Pretresnim Vijećem I, Tužilac Protiv Momčila Krajišnika, *Presuda*, 27. septembar 2006.
10. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pred Pretresnim Vijećem III, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Drugi pretpretresni podnesak Tužilaštva* (optužnice u vezi sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom), 31. maj 2002.
11. Internationa Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), Predmet br. IT-95-9-T, Pred Pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Blagoja Simića, Miroslava Tadića i Sime Zarića, *Presuda*, 17. oktobar 2003.
12. Ujedinjene nacije, Vijeće sigurnosti, *Konačni izvještaj komisije eksperata Ujedinjenih nacija osnovane u skladu s Rezolucijom 780 Vijeća sigurnosti (1992)*, Dokument UN-S/1994/674, 27. maj 1994, Dodatak VIII – Logori, paragraf 423.

Knjige/Books:

1. Čekić Smail, *Dejtonski (mirovni) sporazum – legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2016.
2. Dedić Ramiz et al. *Žepska brigada u vrijeme agresije 1992-1995*. Udruženje boraca "185. Žepska brigada" 1. Korpusa, Sarajevo 2020.
3. *Dosije: Logori za Hrvate na teritoriji Srbije*. Fond za humanitarno parvo, Beograd 2020.
4. Džananović Muamer, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2015.
5. Kulovac Šaban, *Žepa 1992-1995: Istinu ne smijemo zaboraviti*. Autorsko izdanje, Sarajevo 2007.
6. *Pravo žrtava na reparacije u Srbiji i standardi Evropskog suda za ljudska prava: Izveštaj za 2014/2015*. Fond za humanitarno pravo, Beograd.
7. *Samrtničko srebreničko ljeto '95: Svjedočanstvo o stradanju Srebrenice i naroda Podrinja*. Udruženje građana "Žene Srebrenice", Tuzla 1998.
8. *Samrtno srebreničko ljeto '92: Svjedočanstvo o stradanju Srebrenice i naroda podrinja*. Udruženje građana "Žene Srebrenice", Tuzla 1998.

9. Sonta, Susan, *"Tamo" i "ovdje"*, u: *Srebrenica – sjećanje za budućnost*. Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, Sarajevo 2005.

Internet:

1. http://www.hlc-rdc.org/?p=30399
2. https://www.otisak.ba/bolna-sjecanja-na-sljivovicu-logor-kroz-koji-su-prosle-stotine-bosnjaka/
3. https://www.slobodnaevropa.org/a/bivsi_zatvorenici_iz_bih_o_logorima_u_srbiji/3554017.html
4. Marković Tomislav, *Nema pravde za logoraše iz Šljivovice i Mitrovog polja*, 14. mart 2021. (Ihttps://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/3/14/nema-pravde-za-logorase-iz-sljivovice-i-mitrovog-polja)
5. Marković Tomislav, *Otkud logori za Bošnjake u Srbiji*, 1. juli 2018. (https://balkans.aljazeera.net/opinions/2018/7/1/otkud-logori-za-bosnjake-u-srbiji).

Prof. dr. Vedad GURDA
Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: vedad.gurda@untz.ba
Amar LUKAVAČKIĆ, MA
doktorant na Pravnom fakultetu Univerziteta u Tuzli
E-mail: amarlukavackic@gmail.com

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94: 343:341.322.5(497.6)"1992/1995" (094)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.397

POJEDINA OBILJEŽJA UČINITELJA I ŽRTAVA RATNIH SILOVANJA PROCESUIRANIH PRED SUDOM BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine počinjeni su brojni zločini, među kojima se pri vrhu skale brutalnosti nalaze zločini silovanja. Procjenjuje se da je u spomenutom sukobu silovano između 20.000 i 50.000 žena i djevojaka, od čega su najveći broj ovih zlodjela izvršili pripadnici Vojske Republike Srpske (VRS), Ministarstva unutrašnjih poslova RS (MUP RS) i s njima povezanih paravojnih formacija nad ženama Bošnjakinjama. Za pretpostaviti je da je u činjenje predmetnih zločina bio involviran i izuzetno veliki broj učinitelja, no nažalost pred nadležnim sudovima u Bosni i Hercegovini, Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) te susjednoj Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji procesuiran je relativno skroman broj osumnjičenih za ratna silovanja. U okviru ovog rada istraživački fokus je usmjeren na procesuiranje ratnih silovanja pred Odjelom za ratne zločine Suda Bosne i Hercegovine od početka rada spomenutog suda pa do danas (2005-2023). U naznačenom periodu pred ovim pravosudnim forumom procesuirano je 70 predmeta ratnih silovanja koji su uključivali 109 optuženih. Od tog broja pravomoćno je okončano 55 predmeta, pri čemu je u 41 predmetu donesena osuđujuća, a u 14 predmeta oslobađajuća presuda.*

Predmet istraživanja predstavljala su pojedina obilježja učinitelja i žrtava ratnih silovanja. Istraživački uzorak činili su isključivo predmeti u kojima je donesena pravomoćna osuđujuća presuda (N=41), u okviru kojih je 51 optuženi oglašen krivim za ratna silovanja te je identificirano 80 žrtava ovog zločina. Istraživanjem je utvrđeno da su svi osuđeni bili muškog spola. Pri tome, 72% osuđenih bili su pripadnici Vojske Republike Srpske (VRS), 16% Armije Republike Bosne i Hercegovine (Armija RBiH) te 12% Hrvatskog vijeća odbrane (HVO). Svi pripadnici Armije RBiH osuđeni su za ratno silovanje koje

je pravno kvalifikovano kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva, koji predstavlja krivično djelo koje prema Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine (KZ BiH) ne uključuje postojanje širokog i sistematskog napada na civilno stanovništvo. S druge strane, najveći broj pripadnika VRS te četiri pripadnika HVO-a koji su procesuirani zbog ratnog silovanja, osuđeni su da su taj zločin izvršili kao zločin protiv čovječnosti, koji je uključivao kampanju rasprostranjenog, masovnog i sistematskog zločinačkog djelovanja protiv civilnog stanovništva povezanog sa drugim zločinima (ubistvo, mučenje, zatvaranje, deportacija stanovništva, prisilni nestanak itd.). Oko polovine pravomoćno osuđenih za ratna silovanja pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđeno je zbog zločina koji su počinjeni na prostoru istočne Bosne (Foči 24%, Višegradu 16%, Vlasenici 6% i Rogatici 2%). Pri tome, približno 1/3 ratnih silovanja (31%) izvršena je u logoru, 10% na javnom mjestu te najveći broj u privatnoj kući ili stanu (59%). Značajan broj osuđenih za ova zlodjela je i ranije bio osuđivan (35%) te je bio oženjen (78%).

Devedesetosam posto (98%) žrtava ratnog silovanja bilo je ženskog te 2% muškog spola. Velika većina žrtava (87%) bile su bošnjačke nacionalnosti, dok je 8% bilo srpske te 5% hrvatske nacionalnosti. No, posebno je frapantna spoznaja da je gotovo svaka peta žrtva ratnog silovanja (21%) u vrijeme učinjenja krivičnog djela bila maloljetna. Istraživanjem je utvrđeno da su većinu silovanja maloljetnica tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini izvršili pripadnici srpskih (para)vojnih i policijskih snaga u Bosni i Hercegovini, te nekoliko pripadnika HVO-a.

Ključne riječi: *Ratna silovanja, Sud Bosne i Hercegovine, suđenja za ratne zločine.*

SOME CHARACTERISTICS OF THE PERPETRATORS AND VICTIMS OF WAR RAPE PROSECUTED BEFORE THE COURT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *During the international armed conflict in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, numerous crimes were committed, among which crimes of rape are at the top of the scale of brutality. It is estimated that between 20,000 and 50,000 women and girls were raped in the aforementioned conflict, of which the largest number of these atrocities were committed by members of the Army of the Republika Srpska (VRS), the Ministry of Internal Affairs of the RS (MUP RS) and related paramilitary formations against Bosniak (muslim) women. It is to be assumed that an extremely large number of perpetrators were involved in the commission of the crimes in question, but unfortunately, a relatively modest number of suspects were prosecuted before the competent courts in Bosnia and Herzegovina, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the neighboring Republic of*

Croatia and the Republic of Serbia. Within the framework of this work, the research focus is on the prosecution of war rapes before the War Crimes Chamber of the State Court of Bosnia and Herzegovina from the beginning of the work of the mentioned court until today (2005-2023). In the indicated period, 70 wartime rape cases involving 109 defendants were processed before this judicial forum. Out of that number, 55 cases were finally concluded, with convictions in 41 cases and acquittals in 14 cases.

The subject of the research was some individual characteristics of perpetrators and victims of war rape. The research sample consisted exclusively of cases in which a final conviction was passed (N=41), in which 51 defendants were declared guilty of war rape and 80 victims of this crime were identified. The research established that all the convicts were male. In addition, 72% of those convicted were members of the Army of the Republika Srpska (VRS), 16% of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (RBiH Army) and 12% of the Croatian Defense Council (HVO). All members of the RBiH Army were convicted of war rape which is legally qualified as a war crime against the civilian population, which is a criminal offense that, according to the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina (CC BiH), does not include the existence of a widespread and systematic attack on the civilian population. On the other hand, the largest number of members of the VRS and four members of the HVO who were prosecuted for wartime rape were convicted of having committed that crime as a crime against humanity, which included a campaign of widespread, massive and systematic criminal activity connected with other crimes (murder , torture, imprisonment, deportation of the population, enforced disappearance, etc.). About half of those legally convicted of war rape before the State Court of Bosnia and Herzegovina were convicted for crimes committed in eastern Bosnia (Foča 24%, Višegrad 16%, Vlasenica 6% and Rogatica 2%). At the same time, approximately 1/3 of wartime rapes (31%) were committed in a camp, 10% in a public place, and the largest number in a private house or apartment (59%). A significant number of those convicted of these crimes had been convicted before (35%) and were married (78%).

Ninety-eight percent (98%) of war rape victims were female and 2% were male. The vast majority of victims (87%) were Bosniaks, while 8% were Serbs and 5% were Croats. However, the fact that almost every fifth victim of war rape (21%) was a minor at the time of committing the crime is particularly striking. The research established that most of the rapes of minors during the international armed conflict in Bosnia and Herzegovina were carried out by members of the Serbian (para)military and police forces in Bosnia nad Herzegovina, as well as a few members of the HVO.

Key words: *War rapes, Court of Bosnia and Herzegovina, trials for war crimes.*

Uvod

Silovanja predstavljaju jedno od najtraumatičnijih obilježja kako historijskih, tako i savremenih ratova i oružanih sukoba. Izuzetak od te varvarske socio-patološke zakonomjernosti nije predstavljao niti međunarodni oružani sukob koji se je od 1992. do 1995. godine odvijao na prostoru Bosne i Hercegovine. Procjene govore da je tokom ovog oružanog sukoba silovano ili na drugi način seksualno zlostavljano između 20.000 [1] i 50.000 žena i djevojčica[2], od čega je veliki broj držan u zarobljeništvu i mučen, a neke su podvrgnute prisilnoj trudnoći u "logorima za silovanje".[3] Pri tome, najveći broj silovanja izvršen je od strane pripadnika Vojske Republike Srpske, MUP-a RS te s njima povezanih paravojnih formacija nad ženama nesrpske nacionalnosti, poglavito nad ženama Bošnjakinjama. Također, procjenjuje se da je oko 4000 djece rođeno kao posljedica ratnog silovanja. No, u literaturi se s pravom ukazuje kako treba biti krajnje obazriv kada se navodi ovaj broj, jer mnogi slučajevi zbog traume i stida nisu prijavljeni.[4]

S obzirom na procjenjeni broj žrtava može se pretpostaviti da je i broj učinitelja ratnog silovanja bio jako veliki, no nažalost pred nadležnim sudovima procesuiran je relativno skroman broj osumnjičenih za ovaj zločin.[5] S tim u vezi, pred Odjelom za ratne zločine Suda Bosne i Hercegovine u periodu 2005-2023, odnosno od početka rada spomenutog suda pa do danas, procesuirano je 70 predmeta ratnih silovanja, kojima je bilo obuhvaćeno 109 optuženih. Od tog broja pravomoćno je okončano 55 predmeta, pri čemu je u 41 predmetu donesena osuđujuća, a u 14 predmeta oslobađajuća presuda. Trenutno u 9 predmeta krivični postupak je u toku. U 2 predmeta su postupci preneseni u nadležnost entitetskih sudova u Sarajevu (Kantonalni sud u Sarajevu) i Bijeljini (Okružni sud u Bijeljini), te je Srbija (Viši sud u Beogradu) u 1 predmetu preuzela krivično gonjenje. U 2 predmeta je prekinut postupak zbog zdravstvenog stanja optuženog, a u 1 predmetu optuženi je nedostupan organima pravosuđa, odnosno trenutno je u bjekstvu.

---

[1] Majda Halilović, Ratno seksualno nasilje i rodno zasnovano nasilje nakon rata u: Amila Ždralović, Saša Gavrić, Mirela Rožajac-Zulčić, *Kojeg je roda sigurnost? 20 godina Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325 „Žena, mir i sigurnost" i njezina provedba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, 2020, 220.

[2] Dorothy McClellan, Nikola Knez, Prosecuting Rape, Sexual Enslavement, and Genocide in Time of War: Southeastern Europe 1991-1995, *International Journal of Social Sciences*, vol. V, no. 4, 2016, 80.

[3] M. Halilović, *Ratno seksualno nasilje*, 220.

[4] Katarzyna Czeszejko-Sochacka, Amendment to the Act on Civilian Victims of War and the Legal Situation of Children of War Rape in Bosnia and Herzegovina, *Polityka i Spoleczenstwo*, vol. 21, no. 1, 2023, 94.

[5] Razloge zašto je to tako, između ostalog, treba tražiti i u činjenici da je prema procjenama Trial International Organisation tek svaki 15 ili 20-i slučaj seksualnog nasilja koji se je dešavao tokom rata prijavljen nadležnim organima krivičnog gonjenja. K. Czeszejko-Sochacka, *Amendment to the Act on Civilian Victims of War and the Legal Situation of Children of War Rape in Bosnia and Herzegovina*, 94. Velika većina žrtava zbog stida ili druge traume nije prijavila dati zločin.

Također, određeni (nešto manji) broj predmeta ratnog silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja izvršenog tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini procesuiran je i pred entitetskim pravosuđem u Bosni i Hercegovini,[6] Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)[7] te pred pravosuđem susjednih Republike Srbije i Republike Hrvatske.[8]

Pri tome treba istači da ratno silovanje *per se,* koje inače predstavlja *prisiljavanje drugog lica na seksualni odnos ili sa njim izjednačenu seksualnu radnju*, u referentnom domicilnom krivičnom zakonodavstvu, odnosno u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine (KZ BiH) ne čini samostalno krivično djelo (zločin), već isto može predstavljati radnju učinjenja (djelo) *zločina protiv čovječnosti* iz čl. 172. KZ BiH, pod uvjetom da je ta radnja ili drugi oblici ratnog seksualnog nasilja (seksualno ropstvo, prisilna prostitucija, prisilna trudnoća, prisilna sterilizacija ili bilo koji drugi oblik teškog seksualnog nasilja) izvršena kao dio širokog ili sistematskog napada usmjerenog protiv bilo kojeg civilnog stanovništva, te pod uvjetom da je učinitelj znao za takav napad. To dalje znači da ova radnja ili druge radnje učinjenja zločina protiv čovječnosti, kao što su ubistva, istrebljenje, odvođenje u ropstvo, deportacija ili prisilno preseljenje stanovništva, zatvaranje ili drugo teško oduzimanje fizičke slobode suprotno osnovnim pravilima međunarodnog prava, mučenje, progon na određenim diskriminatornim osnovama, prisilni nestanak lica, zločin aparthejda ili druga nečovječna djela slične prirode, moraju biti izvršena u okviru kampanje višestrukog (ponavljanog) zločinačkog ponašanja, odnosno mora se raditi o „masovnim zločinima“[9] široke i sistematske naravi. Pri tome, prema praksi MKSJ, nije nužno da su same radnje silovanja ili druga djela ratnog seksualnog nasilja višestruko ponavljana i vršena masovno, ali je za postojanje ovog zločina neophodno dokazati da su radnje silovanja izvršene kao dio

[6] S tim u vezi, prema izvještajima Misije OSCE-a u Bosni i Hercegovini u periodu 2005-2013 pred Sudom Bosne i Hercegovine okončano je 36 predmeta koji su uključivali slučajeve ratnog silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja, dok je pred sudovima u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH), Republici Srpskoj (RS) i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine završeno 30 takvih predmeta. Završne godine (2013) pred domaćim sudovima u toku je bilo 35 predmeta, od toga 18 pred Sudom Bosne i Hercegovine te 17 pred sudovima entiteta i Distrikta. Također, tokom te godine broj optuženih osoba pred Sudom Bosne i Hercegovine (71) bio je pretekao broj optuženih za odnosne zločine pred MKSJ (68). Vidi: OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, *Combating Impunity for Conflict-Related Sexual Violence in Bosnia and Herzegovina: Progress and Challenges, An analysis of criminal proceedings before the Court of Bosnia and Herzegovina between 2005 and 2013*, Sarajevo 2014, 6-8.

[7] Vidi više u: Courtney Ginn, Ensuring the Effective Prosecution of Sexually Violent Crimes in the Bosnian War Crimes Chamber: Applying Lessons from the ICTY, *Emory International Law Journal*, vol. 27, no. 1, 2013; Sadmir Karović, Tretman silovanja u (međunarodnom) krivičnom pravu sa osvrtom na praksu Ad hoc tribunala za bivšu Jugoslaviju, *Pravne Teme*, vol. 5, br. 10, 2017.

[8] Vidi npr. Presuda Županijskog suda u Zagrebu u predmetu *Marinko Stojanović (6K-rz-2/2020*). Dostupno na: https://documenta.hr/novosti/zlocin-u-mjestu-duhre-bih/ (pristup: 11.10.2023).

[9] Sara Meszaros, Ratno seksualno nasilje nad ženama i Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije: prostori disjunkcije, *Diskrepancija*, vol. V, br. 9, 2004, 10.

širokog i sistematskog napada protiv civilnog stanovništva,[10] koji je uključivao višestruko činjenje nekih drugih oblika (radnji) zločina protiv čovječnosti.[11]

Također, ratno silovanje može predstavljati i oblik (radnju učinjenja) *ratnog zločina protiv civilnog stanovništva* iz čl. 173. KZ BiH. No, za razliku od zločina protiv čovječnosti kod ovog krivičnog djela radnja silovanja predstavlja svojevrsni „izolirani zločinački poduhvat" te ne čini dio rasprostranjenog i sistematskog napada protiv civila.[12]

Na kraju, premda ratno silovanje formalno ne predstavlja obilježje krivičnog djela genocida, prema stajalištima sudskih vijeća Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu (MKSR) ono može predstavljati i obilježje ovog krivičnog djela (zločina). Pri tome, ono se može podvesti pod genocidnu radnju *nanošenja teških tjelesnih ili duševnih povreda pripadnicima grupe* ljudi[13] ili radnju *sprječavanja rađanja unutar grupe*,[14] naravno pod uvjetom da su takve radnje učinjene sa tzv. *genocidnom namjerom*, odnosno namjerom da se u potpunosti ili djelimično uništi neka nacionalna, rasna, etnička ili vjerska grupa.

Cilj ovog rada bio je korištenjem konvencionalne metodologije istraživanja u oblasti društvenih i pravnih nauka sagledati i istražiti određena kriminološka i viktimološka obilježja ratnih silovanja koja su u proteklom periodu (2005-2023) procesuirana pred Sudom Bosne i Hercegovine. Istraživački uzorak činili su predmeti u kojima je donesena pravomoćna osuđujuća presuda (N=41), u okviru kojih je 51 optuženih oglašeno krivim za ratna silovanja te je identificirano 80 žrtava ovog zločina.

[10] Michelle Jarvis, Najwa Nabti, Politika i institucionalne strategije uspješnog procesuiranja seksualnog nasilja u: Serge Brammertz, Michelle Jarvis, (ur), *Procesuiranja zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju,* Misija OSCE u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2017, 100.

[11] Više u: Ivanka Marković, Zločini protiv čovječnosti u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banja Luci*, br. 31-32, 2010.

[12] Dodatna razlika jeste da se ratni zločin protiv civilnog stanovništva može izvršiti samo u vrijeme rata, oružanog sukoba ili okupacije, dok se zločin protiv čovječnosti može izvršiti i u vrijeme rata i u vrijeme mira. Zvonimir Tomić, *Krivično pravo II: posebni dio,* Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007, 420. No, spomenuta razlika u kontekstu ovog rada je irelevantna, imajući u vidu da predmet istraživanja u ovom radu čine isključivo ratna silovanja.

[13] Srđan Vidačković, Victims of Rape in Rwanda and Bosnia and Herzegovina and Transitional Justice, *International Journal of Rule of Law*, *Transitional Justice and Human Rights*, vol. 5, no. 5, 2014, 136.

[14] Primjera radi, Pretresno vijeće MKSR u Prvostepenoj presudi u predmetu Akayesu (par. 507-508) je zauzelo stajalište da „silovanje može biti mjera da se spriječi rađanje kada silovana osoba poslije toga odbija da rađa", a što je popratna pojava najvećeg broja zločina silovanja, kada žrtve silovanja osjećaju prijezir ne samo prema silovatelju, već gotovo prema prema svim pripadnicima njegovog spola. Uporedi: Sherrie L. Russell-Brown, Rape as an Act of Genocide, *Berkeley Journal of International Law*, vol. 21, no. 2, 2003, 351; Vedad Gurda, Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima, *Monumenta Srebrenica,* god. 4, 2015, 16.

Kriminološka obilježja (učinitelja) ratnog silovanja

Od sveukupnog broja analiziranih predmeta ratnog silovanja u kojima su optuženi oglašeni krivim, ratno silovanje je u približno dvije trećine slučajeva pravno kvalifikovano kao zločin protiv čovječnosti, dok je u nešto više od jedne trećine kvalifikovano kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva. Činjenica da je pretežan broj ratnih silovanja u Bosni i Hercegovini pravno kvalifikovan kao zločin protiv čovječnosti samo potvrđuju u nauci već dobro poznatu činjenicu da su ova zlodjela korištena kao „oružje rata“ i sredstvo ratne taktike etničkog čišćenja, u kampanjama masovnog i višestruko ponavljanog zločinačkog djelovanja te u funkciji širenja straha, uništavanja porodica i protjerivanja civilnog stanovništva.[15]

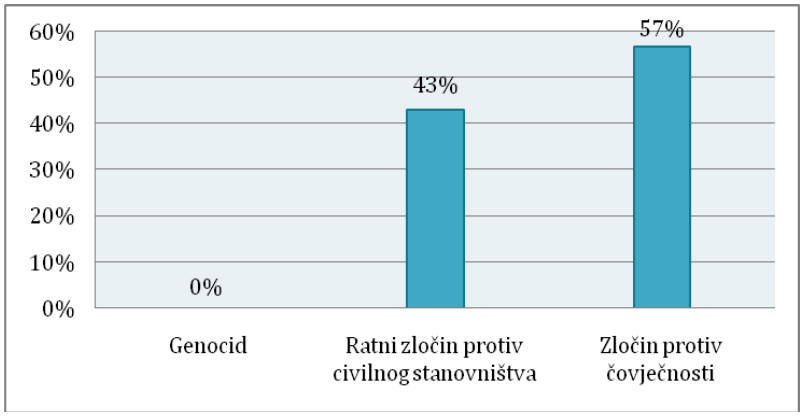

Grafikon 1. *Krivičnopravna kvalifikacija ratnog silovanja.*

Pa iako se to ne vidi iz prethodnog grafičkog prikaza u okviru predmetnog istraživanja je utvrđeno da su učinitelji ratnih silovanja ova zlodjela koja su pravno kvalifikovana kao zločin protiv čovječnosti činili pretežno u kombinaciji sa drugim radnjama (djelima) koja predstavljuju obilježja zločina protiv čovječnosti, kao što su druga nečovječna djela (20%), zatvaranje (19%), ubistvo (17%), mučenje (11%), progon neke grupe ili kolektiva (10%), deportaciju (7%), odvođenje u ropstvo (4%), te istrebljenje u svega jednom slučaju (1%).

[15] S. Vidačković, *Victims of Rape in Rwanda and Bosnia and Herzegovina*,130; M. Halilović, *Ratno seksualno nasilje*, 222; Katarzyna Czeszejko-Sochacka, Some Remarks on the Issues of the Consequences of War Rape on the Example of Bosni and Herzegovina, *Polityka i Spoleczenstwo*, vol. 20, no. 1, 2022, 37.

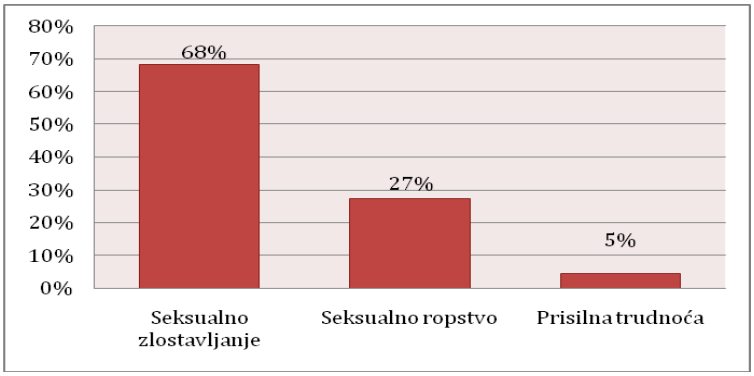

Grafikon 2. *Drugi tvrđeni oblici ratnog seksualnog nasilja.*

S obzirom na predmet istraživanja ovog rada činilo se zanimljivim istražiti da li su učinitelji ratnog silovanja mimo ove zločinačke radnje osuđeni i za neki drugi oblik ratnog seksualnog nasilja. S tim u vezi, znatan broj njih 15 (68%) je pored ratnog silovanja osuđen i za seksualno zlostavljanje,[16] dok je manji broj optuženih (6) oglašen krivim i za seksualno ropstvo (27%)[17] te za prisilnu trudnoću (1 ili 5%)[18].[19] Niti u jednom krivičnom predmetu optuženi nisu oglašeni krivim za neki drugi oblik ratnog seksualnog nasilja, poput prisilne prostitucije, prisilne sterilizacije, genitalnog sakaćenja i sl.

[16] Vidi npr. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Bosiljko Marković i dr.* (broj: S1 1K O12O24 17 Krž) od 24.6.2015. godine, 42-56; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Dragan Janjić* (broj: S1 1K O26633 19 Krž) od 12.10.2018. godine, 28-48; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Ilija Jurić* (broj: S1 1K O18179 16 Kžž) od 11.12.2015. godine, 17; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Predrag Bastah i dr.* (broj: X-KRŽ/05/122) od 4.2.2010. godine, 72-73; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Marko Radić i dr.* (broj: X-KRŽ/05/139) od 20.2.2009. godine, 7-22.

[17] Vidi npr. Presuda Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Gojko Janković* (broj: X-KRŽ-05/161) od 23.10.2007, 15; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Predrag Kujundžić* (broj: X-KRŽ/07/442) od 30.10.2009. godine, 110; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Neđo Samardžić* (broj: X-KRŽ/05/49) od 7.4.2006. godine, 2-22; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Savo Krstić* (broj: X-KRŽ/07/400) od 24.3.2009. godine, 68-69.

[18] Vidi: Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Slavko Savić* (broj: S1 1K O17213 14 Krž) od 29.6.2015. godine

[19] Osude za seksualno zlostavljanje, te poglavito za seksualno ropstvo i prisilnu trudnoću kao dodatne oblike ratnog seksualnog nasilja prevashodno se odnose na tzv. *logore (kampove) silovanja, odnosno seksualnog nasilja* u kojima su pripadnici Vojske RS ili drugih paravojnih formacija zlostavljali i držali u seksualnom robstvu žene žrtve bošnjačke nacionalnosti. Uporedi: Angela Edman, Crimes of Sexual Violence in the War Crimes Chamber of the State Court of Bosnia and Herzegovina: Successes and Challenges, *Human Rights Brief*, vol. 16, no. 1, 2008, 23; Muamer Džananović, Ermin Kuka, Genocid nad Bošnjacima i demografske promjene na području Višegrada 1992-2013, *Historijski pogledi*, vol. V, br. 7, Tuzla 2022, 362. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.353).

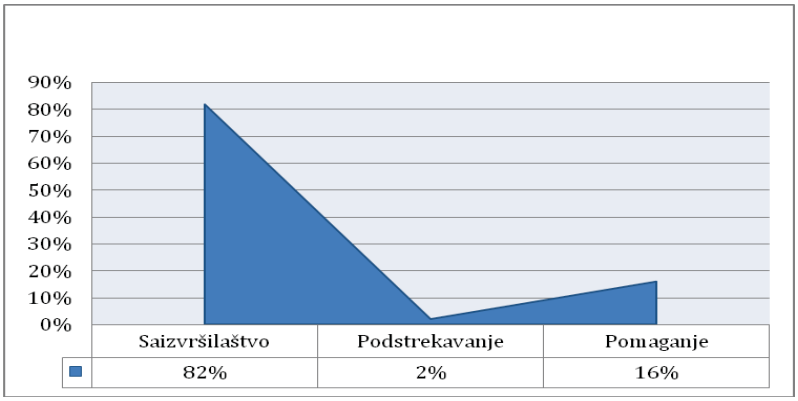

Garfikon 3. *Oblici saučesništva u ratnom silovanju.*

Od sveukupnog broja osoba koje su činile naš istraživački uzorak, a koje su pravomoćno osuđene zbog ratnog silovanja tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, oko 4/5 (42) su bile u svojstvu (sa)izvršioca (82%), dok je 8 osuđenih saučestvovalo u predmetnim zločinima u svojstvu pomagača (16%), te 1 u svojstvu podstrekača (1%).

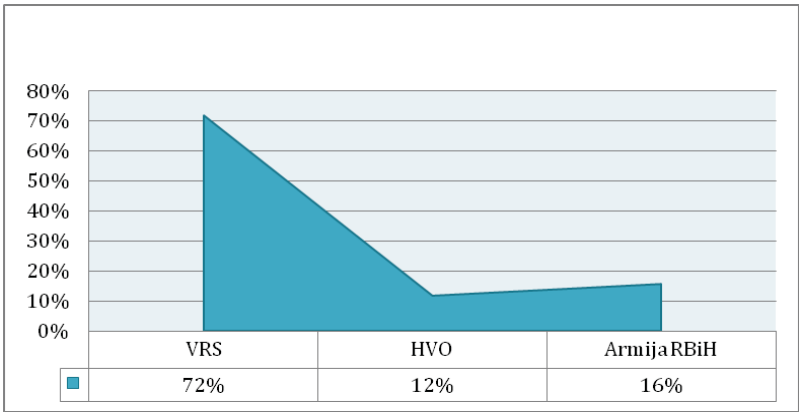

Grafikon 4. *Pripadnost učinitelja ratnog silovanja određenoj oružanoj formaciji.*

Općepoznata je činjenica, a to su potvrdili i rezultati mnogih istraživanja,[20] da je najveći broj ratnih silovanja u Bosni i Hercegovini izvršen od strane pripadnika Vojske Republike Srpske, MUP-a RS te s njima povezanih paravojnih formacija nad ženama nesrpske nacionalnosti, poglavito nad ženama

[20] M. Halilović, *Ratno seksualno nasilje*, 222; K. Czeszejko-Sochacka, *Some Remarks on the Issues of the Consequences of War Rape*, 37.

Bošnjakinjama. Shodno tome razumljivo je da su više od dvije trećine osuđenih za ratna silovanja (njih 37 ili 72%) bili pripadnici Vojske Republike Srpske (VRS). S druge strane, znatno je manje učinitelja koji su bili pripadnici Armije Republike Bosne i Hercegovine (Armija RBiH) (njih 8 ili 16%) i Hrvatskog vijeća odbrane (HVO), njih 6 ili 12%. Dodatno, premda se to ne vidi iz prethodnog grafičkog prikaza, istraživanjem je utvrđeno da je 18% osuđenika djelovalo u svojstvu komandanta, a 82% osuđenika su bili pripadnici neke od spomenutih vojnih formacija. Na kraju, ono što također treba istači jeste činjenica da niti jedan pripadnik Armije RBiH nije osuđen za ratno silovanje kao zločin protiv čovječnosti. S druge strane, četvorica pripadnika HVO-a[21] te najveći broj pripadnika VRS koji su procesuirani zbog ratnog silovanja, osuđeni su da su taj zločin izvršili kao zločin protiv čovječnosti, koji je uključivao kampanju rasprostranjenog, masovnog i sistematskog zločinačkog djelovanja povezanog sa drugim zločinima (ubistvo, mučenje, zatvaranje, deportacija stanovništva, prisilni nestanak itd.).

Istraživanjem je utvrđeno da je najveći broj osuđenih za ratna silovanja pred Sudom Bosne i Hercegovine ta zlodjela učinio 1992. godine (76%), potom 1993. (22%) te ubjedljivo najmanje tokom 1994. godine (2%). U našem istraživačkom uzorku nije utvrđeno da je i jedan osuđenik ovaj zločin počinio tokom 1995. godine.

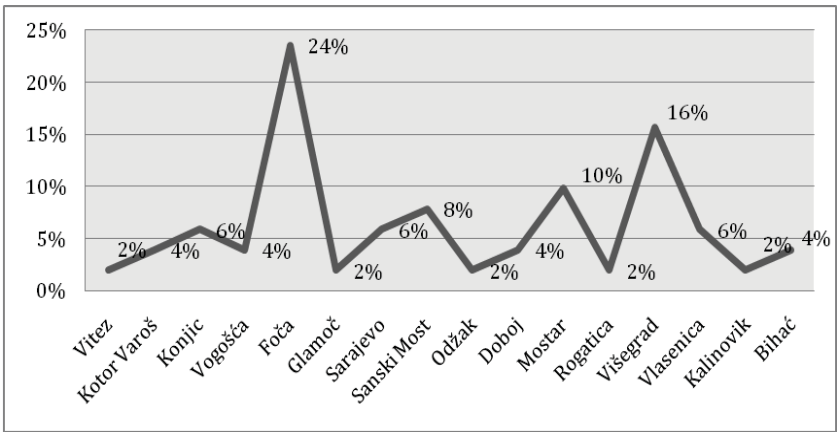

Grafikon 5. *Općina ili grad u kojima je učinjeno ratno silovanje.*

S druge strane, kada je riječ o prostornoj dimenziji procesuiranih ratnih silovanja može se konstatirati kako je mapa predmetnih zločina prilično šarolika i disperzivna, pri čemu se na temelju prethodnog grafikona ipak može konstatirati da je oko polovine pravomoćno osuđenih za ratna silovanja pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđeno zbog zločina koji su počinjeni na

[21] Vidi: Dispozitiv Presude Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Marko Radić, Dragan Šunjić, Damir Brekalo i Mirko Vračević* (br. X-KRŽ-05/139) od 9.3.2011. godine

prostoru istočne Bosne. Pri tome, približno ¼ optuženih (12) je osuđena za predmetne zločine učinjene na području Foče,[22] dok je nešto manji broj optuženih oglašen krivim za zločine u Višegradu[23] (8 ili 16%), Vlasenici (3 ili 6%) te Rogatici (2%). Kada su u pitanju ostali gradovi i općine najveći broj optuženih je osuđen za ratna silovanja koja su učinjena u Mostaru (5 ili 10%), potom u Sanskom Mostu (8%), Konjicu i Sarajevu (po 6%) te u Kotor Varoši, Vogošći, Doboju i Bihaću (po 4%). U drugim gradovima i općinama (Glamoč, Odžak, Kalinovik) odnosna krivična djela su počinjenja u omjeru od 2%.

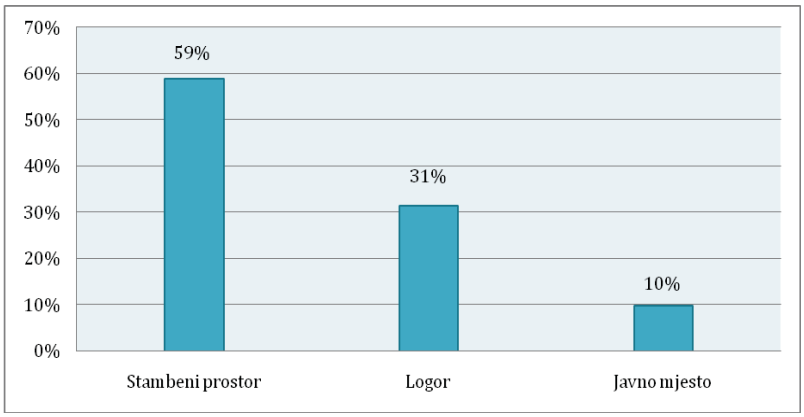

Grafikon 6. *Prostorna struktura ratnih silovanja.*

Imajući u vidu mjesto (prostor) ratnih silovanja istraživanjem je utvrđeno da je 30 osuđenika (59%) predmetni zločin učinilo u privatnom stambenom objektu (kući ili stanu), dok je 16 osuđenika (31%) isti učinilo u nekom logoru (školi, sportskoj dvorani, domu kulture crkvi, zatvoru, kući, itd). Formiranje logora (kampova) ratnog silovanja, odnosno seksualnog nasilja prevashodno je vezano za djelovanje srpskih (para)vojnih snaga, pri čemu su po brutalnosti i broju žrtava najpoznatiji hotel „Vilina vlas“ u Višegradu,[24]

[22] Da je najveći broj procesuiranih i osuđenih za ratno silovanje i druge oblike seksualnog nasilja na području Foče sasvim je razumljivo, imajući u vidu da je tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini najveći broj datih zločina počinjen na prostoru Foče od strane pripadnika srpskih vojnih i paravojnih formacija nad ženama Bošnjakinjama, usljed čega je, kako navode pojedini autori, Foča postala svojevrsni *simbol za ratna silovanja u Bosni i Hercegovini*. Vidi: Jelena Grujić, Silovanje – oruđe terora, *Helsinška povelja*, br. 121-122, 2008, 23.

[23] Tokom proljeća i ljeta 1992. godine u Višegradu je ubijeno 800, a silovano jednom ili više puta oko 600 žena. Najveća mučilišta za djevojke i žene bili su hotel „Vilina Vlas“, motel „Bikavac“, škola „Hasan Veletovac“, Vatrogasni dom, Policijska stanica, te brojne privatne kuće i stanovi. Irena Antić, Ratna silovanja, instrument etničkog čišćenja, *Helsinška povelja*, br. 155-156, 2011, 29.

[24] Procjenjuje se da je u hotelu „Vilina Vlas“ bilo zatočeno preko 200 žena bošnjačke nacionalnosti, koje su u istom bile silovane, nakon čega su neke ubijene, neke vraćene u grad ili kući, a neke upućene u druge koncentracione logore na tom području. Uporedi: Hikmet Karčić, An Erased Memorial, a Rape Motel, and a Nationalist Disneyland: Bosnian Genocide Denial and

sportska dvorana „Partizan“[25] i „Karamanova kuća“ u Foči,[26] u kojima su žene bošnjačke nacionalnosti držane u zatočeništvu te su u istim (ili obližnjim kućama i stanovima) silovane. No, s obzirom na broj žrtava identificiranih u sudskim odlukama koje su činile istraživački uzorak ovog rada svakako da treba spomenuti i logor HVO-a „Vojno“ u Mostaru.[27] Na kraju, 5 osuđenika (10%) je zločine ratnog silovanja izvršilo na nekom drugom javnom mjestu (ulica, trg, javni put i park).

Dodatno, premda se to ne vidi iz prethodnih grafičkih prikaza analiziran je i temporalni okvir učinjenja ratnih silovanja te je utvrđeno da je 76% ovih zlodjela učinjeno tokom 1992. godine, 22% tokom 1993., 2% 1994. godine, dok do sada pred Sudom Bosne i Hercegovine nije osuđen niti jedan optuženi koji je ratno silovanje učinio 1995. godine.

Jedna od bitnih kriminoloških odrednica učinitelja krivičnih djela jeste da li se radi o primarnim delinventima ili pak o recidivistima, odnosno osobama koje su ranije dolazile u sukob sa (krivičnim) zakonom. U predmetnom istraživačkom uzorku približno 1/3 osuđenih su bili povratnici, 55% ranije nije osuđivano, dok za petoricu učinitelja ratnog silovanja (10%) na temelju analiziranih sudskih odluka nije bilo moguće utvrditi ovu činjenicu.

the Fight for Memory in a Bosnian Town, *Georgetown Journal of International Affairs*, Volume 22, Number 2, 2021, 169; Senad Sevdik, Rape Camp Vilina Vlas Hotel: Why is the Internatonal Community Still Unmoved? *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi/International Crimes and History*, 22, 2021, 133. Vrijedi istaći da je prema svjedočanstvima mnogih žrtva najpoznatiji fočanski zločinac Milan Lukić, komandant zloglasne jedinice „Osvetnici“, koji je pred MKSJ osuđen na kaznu doživotnog zatvora, zbog (između ostalog) brutalnih zločina spaljivanja („živih lomača“) 70 bošnjačkih civila na Bikavcu pored Višegrada te 59 civila u Pionirskoj ulici, učestvovao u silovanju mnogih žena na području Višegrada, uključujući i silovanja u „Vilinoj Vlasi“. No, nažalost u postupku pred MKSJ predmetna silovanja nisu bila obuhvaćena optužnicom, pa shodno tome za ista nije ni osuđen. Više u: Irena Antić, *Ratna silovanja,* 27. Međutim, tokom suđenja Željku Leleku pred sudom Bosne i Hercegovine, koji je osuđen za zločine protiv čovječnosti na području Višegrada uključujući i silovanje u logoru „Vilina Vlas“, utvrđeno je da je Milan Lukić silovao jednu žensku osobu u predmetnom logoru. Vidi: Dispozitiv Prvostepene presude Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Željko Lelek* (broj: X-KR/06/202) od 23.5.2008. godine

[25] Vidi: Presuda Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Jasko Gazdić* (br. S1 1 K 005718 13 Krž 6) od 17.6.2013. godine (par. 65). Također, silovanja u sportskoj dvorani „Partizan“ procesuirana su i pred MKSJ. Vidi npr. Presuda Pretresnog vijeća MKSJ u predmetu *protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića* (IT-96-23) od 22.2.2001. (par. 37.). No, vrijedi istaći da je određeni broj žena silovan i u Srednjoškolskom centru u Foči, u kojem je bio smješten veliki broj civila prije nego što su prebačeni u dvoranu „Partizan“. *Isto*, par. 36

[26] Vidi: Dispozitiv presude Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Gojko Janković* (Broj: X –KR -05/161) 16.2.2007. godine

[27] Dispozitiv presude Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Marko Radić, Dragan Šunjić, Damir Brekalo i Mirko Vračević* (br. X-KRŽ-05/139) od 9.3.2011. godine

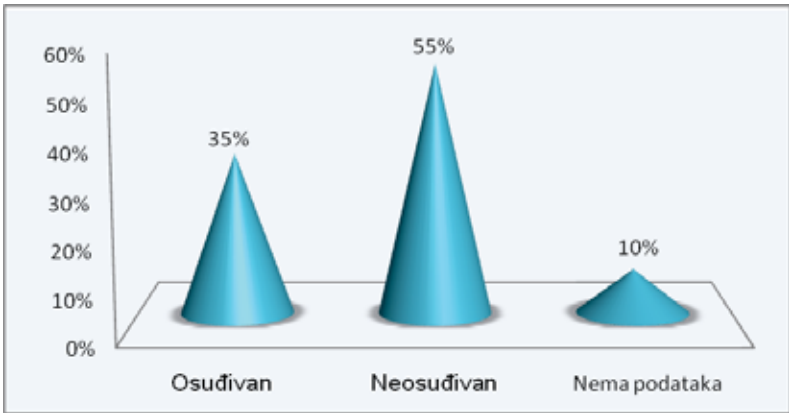

Grafikon 7. *Ranija (ne)osuđivanost učinitelja ratnog silovanja.*

Dodatno vrijedi istaći kako je u okviru predmetnog istraživanja utvrđeno da su učinitelji ratnih silovanja u vrijeme učinjenja krivičnog djela (*tempore criminis*) najčešće bili mlađe i srednje životne dobi, dok je u istraživačkom uzorku evidentiran samo jedan učinitelj starije ili treće životne dobi (uzrasta preko 50 godina). Ovakvi nalazi se mogu smatrati očekivanim s obzirom da kod osoba ove životne dobi seksualni nagon kao jedan od uzročnika date vrste kriminaliteta nije izražen, ali i zbog realne pretpostavke da je među pripadnicima različitih vojnih i paravojnih formacija koje su učestvovale u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini broj osoba starije i treće životne dobi bio relativno mali.

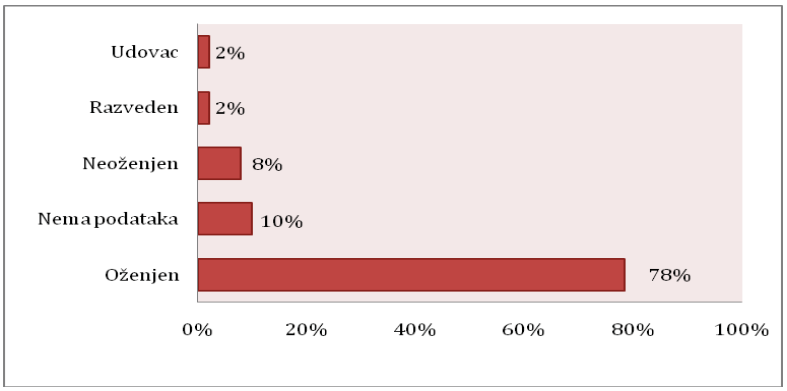

Grafikon 8. *Bračni status učinitelja ratnog silovanja.*

Na kraju, iako je u općoj javnosti široko rasprostranjeno shvatanje da učinitelji silovanja predmetno djelo čine stoga što nisu u prilici da zadovolje svoj nagon (*libido*), odnosno iz seksualne nužde, te da je većina silovatelja neoženjena, rezultati kriminoloških istraživanja pokazuju suprotno, odnosno da

je većina učinitelja ovog djela u vrijeme kriminalnog događaja bila oženjena ili je imala stalnu vezu,[28] a što je nalaz do kojeg se došlo i u okviru ovog istraživanja.

Viktimološka obilježja ratnog silovanja

U približno tri četvrtine predmeta (njih 28 ili 68%) koji su pravomoćno okončani pred Sudom Bosne i Hercegovine na način da su optuženi oglašeni krivim u svojstvu oštećenog identificirana je samo jedna žrtva ratnog silovanja, dok su u gotovo podjednakom broju predmeta identificirane dvije (7 ili 17%), odnosno tri ili više žrtava ratnog silovanja (6 ili 15%).[29]

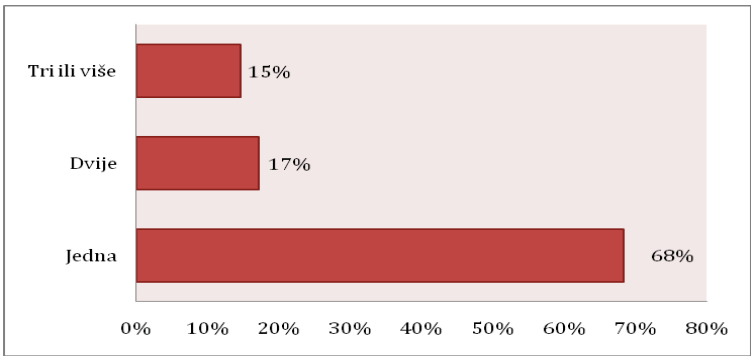

Grafikon 9. *Broj žrtava ratnog silovanja.*

Premda se obično polazi od pretpostavke da su žrtve ratnog silovanja pretežno osobe ženskog spola, nije isključeno da to budu i osobe muškog spola, kao i kod "običnog" silovanja u mirnodopskim uslovima.[30] Ta pretpostavka je

[28] Mladen Singer, *Kriminologija,* Nakladni zavog Globus, Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, MUP RH, Zagreb 1994, 438.

[29] Neki od predmeta u kojima su optuženi oglašeni krivim za silovanje većeg broja žena jeste predmet Gojka Jankovića, koji je oglašen krivim za neposredno silovanje ili pomaganje u silovanju 9 žena koje su bile zatočene u logorima „Buk Bijela", „Karamanova kuća" te sportskoj dvorani „Partizan" u Foči ili predmet Marka Radića i drugih, koji su oglašeni krivim za neposredno silovanje, podstrekavanje ili pomaganje u silovanju 10 žena u logoru „Vojno" u Mostaru. Vidi: Dispozitiv presude Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Gojko Janković* (Broj: X –KR -05/161) od 16. februar 2007. godine; Dispozitiv presude Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Marko Radić, Dragan Šunjić, Damir Brekalo i Mirko Vračević* (br. X-KRŽ-05/139) od 9.3.2011. godine.

[30] Štaviše, pojedine procjene govore kako je tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini silovano na hiljade (Halilović), odnosno oko 3000 muškaraca (Terzić). Uporedi: Irina Terzić, Položaj žrtava ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini*, Ženska mreža BiH*, 2016, 17; M. Halilović, *Ratno seksualno nasilje,* 220. Ipak, to su samo procjene jer stvarne razmjere silovanih muškaraca je jako teško utvrditi stoga što muškarci koji su žrtve mirnodobskih ili ratnih silovanja ista nerijetko (zbog stida ili iz drugih razloga) ne prijavljuju. Simon Vearnals,

potvrđena i u okviru ovog istraživanja imajući u vidu činjenicu da su 78 od ukupno 80 (98%) žrtava ratnog silovanja koje su činile predmetni istraživački uzorak bile osobe ženskog spola, dok su identificirane svega 2 žrtve muškog spola (2%)[31].

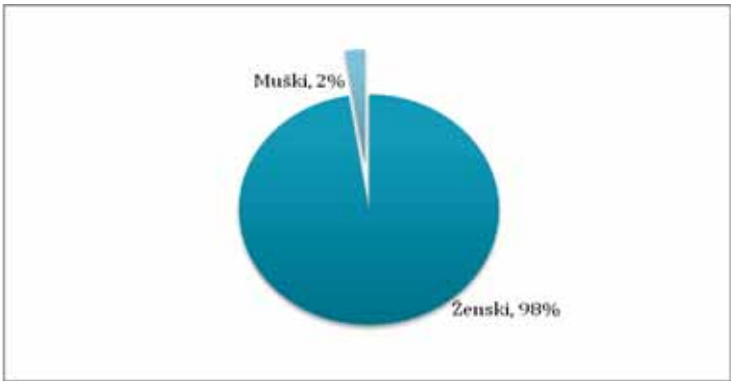

Grafikon 10. *Spolna struktura žrtava ratnog silovanja.*

Približno 4/5 (njih 63 ili 79%) žrtava ratnog silovanja *tempore criminis* su bile punoljetne, odnosno u dobi preko 18 godina.[32] No, krajnje je frapantna spoznaja do koje se došlo u okviru ovog istraživanja da je svaka peta žrtva ratnog silovanja koje je u dosadašnjem periodu procesuirano pred Sudom Bosne i Hercegovine te za koje su optuženi oglašeni krivim, u vrijeme učinjenja datog zločina bila maloljetna. Pri tome, njih 6 (8%) su *tempore criminis* bile djevojčice u uzrastu do 14 godina[33], zatim u istom procentu i broju mlađe maloljetnice do 16 godina[34], dok su u vrijeme učinjenja krivičnog djela njih 5 (5%) bile starije maloljetnice[35]. Većinu silovanja nad maloljetnim žrtvama

Tomás Campbell, Male Victims of Male Sexual Assault: A Review of Psychological Consequences and Treatment, *Sexual and Relationship Therapy*, no. 3, 2010, 279.

[31] Optuženi Zijad Kurtović pripadnik Armije RBiH i još jedno lice su u logoru „Rimokatolička crkva Svih Svetih" u Donjoj Drežnici kod Mostara prisilili dvojicu zatvorenih pripadnika HVO-a na oralni seks, da bi potom jednog od njih više sati udarali i gasili mu cigarete po vratu. Vidi: Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Zijad Kurtović* (broj: X-KR-06/299) od 30.4.2008. godine, 43-45.

[32] Kada su u pitanju punoljetne žrtve u većini sudskih odluka (presuda) nisu navedene njihove godine života, no rezultati pojedinih istraživanja ukazuju kako su tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini silovane čak i žene uzrasta preko 60 godina. Vidi: Libby Tata Arcel, Sabina Popović, Abdulah Kučukalić, Alma Bravo-Mehmedbašić, *Tretman preživjelih torture i traume i postratnom društvu,* CTV, Sarajevo 2003, 27.

[33] Vidi npr. Dispozitiv Presude Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Jasko Gazdić* (broj S1 1K 005718 11 Kri) od 9.11.2012. godine

[34] Vidi npr. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Bosiljko Marković i dr.* (broj: S1 1K O12O24 17 Krž) od 24.6.2015. godine, 59-60.

[35] Vidi npr. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Radovan Stanković* (broj: X-KR-05/70) od 14.11.2006. godine, 26-34.

počinili su pripadnici Vojske RS,[36] što dodatno potvrđuje brutalnost ratnih djelovanja pojedinih pripadnika ove vojne formacije, koja su svoju zločinačku kulminaciju dosegla u okviru genocida u Srebrenici,[37] ali i nekim drugim općinama u Bosni i Hercegovini.[38]

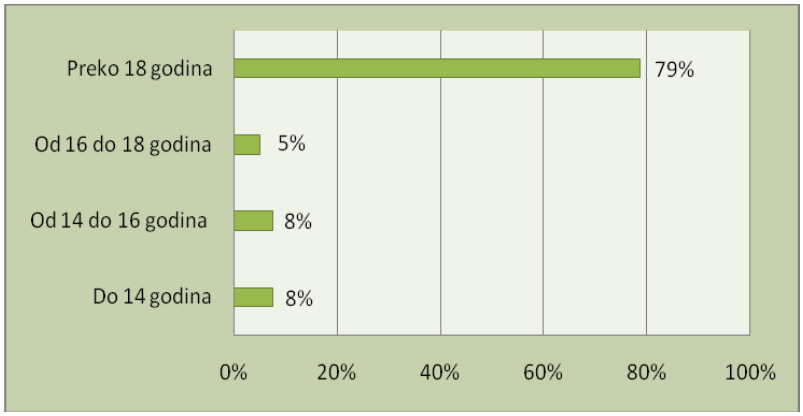

Grafikon 11. *Dobna struktura žrtava ratnog silovanja.*

U velikoj većini slučajeva (87%) žrtve su bile bošnjačke nacionalnosti (70), dok su u znatno manjem procentu to bile žrtve srpske (6 ili 8%),[39] odnosno hrvatske nacionalnosti (4 ili 5%). Navedeni podaci ne iznenađuju imajući u vidu rezultate drugih istraživanja koja ukazuju na već pominjanu činjenicu da su navjeći broj i najbrutalnija ratna silovanja u Bosni i

[36] Osim pripadnika VRS za silovanje maloljetnica je oglašeno krivim i nekoliko pripadnika HVO-a. Vidi: Dispozitiv presude Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Marko Radić, Dragan Šunjić, Damir Brekalo i Mirko Vračević* (br. X-KRŽ-05/139) od 9.3.2011. godine

[37] Vedad Gurda, Chronology of the Trial of Ratko Mladić for Genocide in Srebrenica and Other Crimes Before the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *Monumeta Srebrenica*, vol. 11, 2022, 39-41.

[38] Premda je genocid koji su izvršili pojedini pripadnici Vojske RS i MUP-a RS nad bošnjačkim stanovništvom Srebrenice planetarno poznat te je kao takav pravno kvalifikovan u više pravomoćnih odluka MKSJ i Suda Bosne i Hercegovine, vrijedi istaći da su pojedini njemački sudovi, koji su procesuirali zlodjela nekih pripadnika srpskih (para)vojnih snaga, iste oglasili odgovornim zbog zločina genocida počinjenog nad Bošnjacima u okolini Doboja, Kotor Varoši te u Osmacima kod Zvornika. Više u: Vedad Gurda, Sporazumi o priznanju krivnje za ratne zločine u Bosni i Hercegovini: između pokajanja i konsenzualne pravde, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, br. 1-2, 2020, 28.

[39] Pri tome, za silovanje jedne od šest žrtava srpske nacionalnosti osuđen je pripadnik Vojske RS Vuk Ratković, koji je žrtvu više puta silovao stoga što je bila udata za Bošnjaka. Vidi: Dispozitiv Presude Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Vuk Ratković* (br. S1 1 K 024032 18 Kri) od 19.9.2018.

Hercegovinio vršili pripadnici srpskih (para)vojnih i policijskih snaga nad ženama Bošnjakinjama.[40]

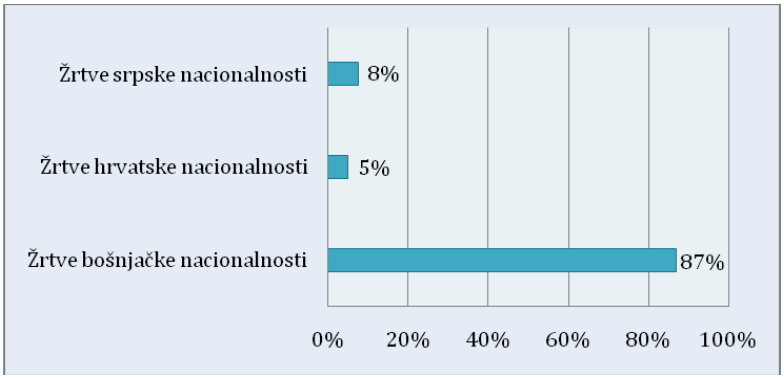

Grafikon 12. *Nacionalna struktura žrtava ratnog silovanja.*

Na kraju, autorima ovog rada činilo se zanimljivim istražiti da li su žrtve ratnih silovanja tokom krivičnog postupka postavljale imovinskopravni zahtjev za naknadu nematerijalne štete zbog pretrpljenog straha, odnosno pretrpljenih fizičkih i duševnih bolova. U velikoj većini krivičnih predmeta koja su uključivala ratno silovanje (njih 38) oštećeni/žrtva je postavila imovinskopravni zahtjev, dok u svega 3 krivična predmeta nije postavljen takav zahtjev.

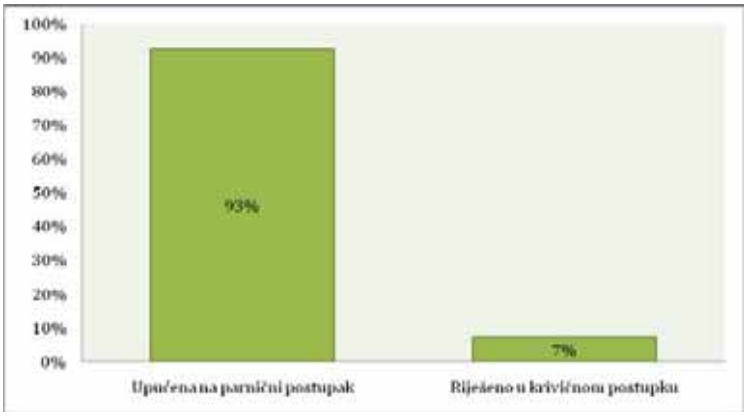

Grafikon 13. *Rješavanje imovinskopravnog zahtjeva oštećenog (žrtve).*

Pri tome, nadležna sudska vijeća su samo u 3 predmeta *u potpunosti* riješila imovinskopravni zahtjev oštećenog u krivičnom postupku. S druge

[40] Vidi: K. Czeszejko-Sochacka, *Amendment to the Act on Civilian Victims of War* , 94.

strane, u velikoj većini (93%) predmeta (njih 38) žrtve ratnog silovanja su sa svojim konkretnim ili eventualnim zahtjevom upućene na parnični postupak. Istina, treba istaći da je u 8 (21%) od spomenutih 38 predmeta sud *djelimično*[41] usvojio zahtjev žrtve ratnog silovanja u krivičnom postupku, dok je dio zahtjeva preko dosuđenog iznosa nematerijalne štete odbio kao neosnovan, te je u tom dijelu uputio žrtvu da isti može ostvariti u parničnom postupku.

Ovakva praksa vijeća Suda Bosne i Hercegovine podložna je ozbiljnoj kritici imajući u vidu činjenicu da žrtve ratnog silovanja koje su povodom imovinskopravnog zahtjeva upućene na parnični postupak u tom postupku moraju otkriti svoj identitet, ali i ponovo prolaziti kroz traumatično iskustvo davanja iskaza u vezi sa predmetnim kriminalnim događajem, te shodno tome bivaju neopravdano izložene ponovnoj (sekundarnoj) viktimizaciji.

Ono što je donekle ekskulpirajuća činjenica jeste da rezultati pojedinih istraživanja pokazuju kako sudovi u Bosni i Hercegovini generalno (neovisno o vrsti krivičnih djela) relativno rijetko u krivičnom postupku odlučuju o imovinskopravnom zahtjevu, te da oštećene u oko 80%[42] ili još i većem obimu[43] slučajeva sa datim zahtjevom upućuju na građansku parnicu. Dodatno, jedina vrsta predmeta iz grupe krivičnih djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom koji su procesuirani pred Sudom Bosne i Hercegovine, a u kojima je u krivičnom postupku odlučivano o imovinskopravnom zahtjevu jesu upravo predmeti u kojima su se u ulozi oštećenog pojavljivale žene žrtve ratnih silovanja.[44] Na kraju, relativno mali broj slučajeva ratnog silovanja u kojima je u krivičnom postupku odlučivano o imovinskopravnom zahtjevu oštećenog može se pripisati i činjenici da su sudska vijeća Suda Bosne i Hercegovine sa praksom odlučivanja o predmetnom zahtjevu u krivičnom postupku počela tek u skorije vrijeme, tačnije 2015. godine.[45]

---

[41] Vidi npr. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Krsto Dostić* (broj: S1 1K O19771 16 Kri) od 6.10.2016. godine, 68-78; Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Radovan Paprica i dr.* (broj: S1 1K O33539 19 Kri) od 3.12.2020. godine, 90-97.

[42] Vedad Gurda, Muhamed Tulumović, Imovinskopravni zahtjev oštećenog u zakonodavstvu i sudskoj praksi u Federaciji Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, br. 2, 2016, 106-109.

[43] Haris Halilović, Sudsko odmjeravanje kazne u predmetima silovanja i drugih krivičnih djela protiv spolne slobode – analiza olakšavajućih i otežavajućih okolnosti u: Ivanka Marković, Majda Halilović, Maida Ćehajić-Čampara, (ur) *Priručnik za razmatranje krivičnog djela silovanja u sudskoj praksi u Bosni i Hercegovini,* Atlantska inicijativa, Sarajevo 2019, 33.

[44] Uporedi: Goran Šimić, Ena Kazić, The Contribution of Prosecutors to the Failure of Damage Claims of Victims in War Crimes Trials at the Court of Bosnia and Herzegovina, *Iliria International Review*, vol. 7, no. 2, 2017, 86; Vedad Gurda, Dževad Mahmutović, Maja Iveljić, War Crimes Prosecution in Your Own Yard: Some Indicators of the Fifteen-Year Work of the War Crimes Chamber of the Court of Bosnia and Herzegovina, *Monumenta Srebrenica*, vol. 10, 2021, 297.

[45] Naime, 2015. godine su u predmetima protiv Slavka Savića, te Bosiljka i Ostoje Markovića donesene prvostepene presude, kojima je osuđenim naloženo da dvjema žrtvama ratnog silovanja

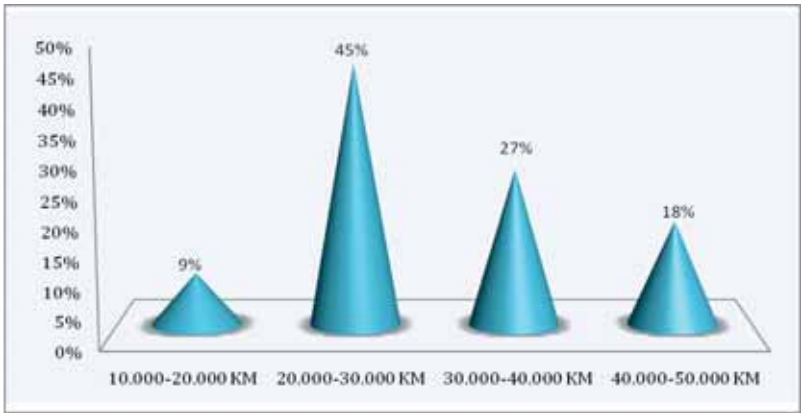

Grafikon 14. *Visina dosuđene novčane naknade na ime nematerijalne štete.*

Dosuđeni iznosi novčane naknade koju je pretresno vijeće dosuđivalo na ime nematerijalne štete na osnovu odredbi čl. 198. st. 2. Zakona o krivčnom postupku Bosne i Hercegovine, u vezi sa odredbama čl. 200. i 202. Zakona o obligacionim odnosima (*lex specialis* zakona u ovom kontekstu), kretali su se između 10.000 i 50.000 KM. Najčešće je novčana naknada bila u iznosu od 20.000-30.000 KM sa 45% (njih 5), potom 30.000-40.000 KM sa 27% (3) i 40.000-50.000 KM sa 18% (2). U samo jednom slučaju dosuđena je novčana naknada u iznosu od 15.000 KM, a što je ujedno i najmanji iznos.[46] S druge strane, najviši dosuđeni iznos novčane naknade na ime nematerijalne štete žrtvama ratnog silovanja je 50.000 KM. Bez obzira da li je riječ o potpunom ili djelimičnom usvajanju imovinskopravnog zahtjeva, prosječan iznos novčane naknade dosuđene žrtvama ratnog silovanja je oko 30.000 KM[47], što predstavlja minoran iznos naspram pretrpljenih duševnih i fizičkih bolova kao posljedica odnosnog krivičnog djela, te tek simboličnu novčanu satisfakciju za žrtve ratnog silovanja. Dodatan problem predstavlja činjenica da se žrtve nerijetko susreću sa nemogućnošću naplate dosuđene odštete, stoga što optuženi ne posjeduje sredstva za isplatu dosuđenog iznosa, niti imovinu kojom bi se osigurala ta naknada, te na taj način ponovo bivaju obespravljene.[48]

plate i odgovarajuću novčanu naknadu na ime nematerijalne štete. Ove presude su kasnije postale pravomoćne te iste predstavljaju svojevrsni presedan u vezi sa odlučivanjem o imovinskopravnom zahtjevu oštećenih u krivičnom postupku u predmetima ratnih zločina pred Sudom Bosne i Hercegovine. Vidi: E. Kuštrić, *O procesuiranju ratnog seksualnog nasilja* u: Jasmina Čaušević, Aida Spahić, *Feministička čitanja društvenih fenomena (drugo dopunjeno izdanje),* Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo 2015, 379.

[46] Vidi: Prvostepena presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Dragan Janjić* (broj: S1 1K O26633 17 Kri) od 12.10.2018. godine, 47-52.

[47] Vidi: Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Elvir Muminović i dr.* (broj: S1 1K O31614 19 Kžk) od 5.7.2018. godine

[48] Stoga se s pravom zagovara formiranje posebnog državnog fonda iz kojega bi se obeštetile žrtve krivičnih djela, uključujući i žrtve ratnog silovanja ili drugih institucionalnih formi

Zaključna razmatranja

Predmetom analize u okviru ovog rada bila su pojedina obilježja učinitelja i žrtava ratnih silovanja koja su procesuirana pred Odjelom za ratne zločine Suda Bosne i Hercegovine od njegovog osnivanja do danas (2005-2023). U naznačenom periodu procesuirano je 70 predmeta ratnih silovanja, kojima je bilo obuhvaćeno 109 optuženih. Od tog broja pravomoćno je okončano 55 predmeta, pri čemu je u 41 predmetu donesena osuđujuća, a u 14 predmeta oslobađajuća presuda. Trenutno u 9 predmeta krivični postupak je u toku. U 2 predmeta su postupci preneseni u nadležnost entitetskih sudova u Sarajevu (Kantonalni sud u Sarajevu) i Bijeljini (Okružni sud u Bijeljini), te je Srbija (Viši sud u Beogradu) u 1 predmetu preuzela krivično gonjenje. U 2 predmeta je prekinut postupak zbog zdravstvenog stanja optuženog, a u 1 predmetu optuženi je nedostupan organima pravosuđa, odnosno trenutno je u bjekstvu.

Istraživački uzorak činili su predmeti u kojima je donesena pravomoćna osuđujuća presuda (N=41), u okviru kojih je 51 optuženih oglašeno krivim za ratna silovanja te je identificirano 80 žrtava ovog zločina. U 57% slučajeva ratno silovanje je pravno kvalifikovano kao zločin protiv čovječnosti, dok je u 43% kvalifikovano kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva. Svi osuđeni su bili muškog spola. Pri tome, većina osuđenih (82%) je predmetni zločin izvršila u svojstvu neposrednog izvršioca ili saizvršioca, 16% je oglašeno krivim zbog pomaganja, a 2% zbog podstrekavanja na ratno silovanje. 72% osuđenih bili su pripadnici Vojske Republike Srpske (VRS), 16% Armije Republike Bosne i Hercegovine (Armija RBiH) te 12% Hrvatskog vijeća odbrane (HVO). Znanimljivo je da niti jedan pripadnik Armije RBiH nije osuđen za ratno silovanje kao zločin protiv čovječnosti. S druge strane, najveći broj pripadnika VRS te četiri pripadnika HVO-a koji su procesuirani zbog ratnog silovanja, osuđeni su da su taj zločin izvršili kao zločin protiv čovječnosti, koji je uključivao kampanju rasprostranjenog, masovnog i sistematskog zločinačkog djelovanja povezanog sa drugim zločinima (ubistvo, mučenje, zatvaranje, deportacija stanovništva, prisilni nestanak itd.).

Istraživanjem je utvrđeno da je najveći broj osuđenih za ratna silovanja pred Sudom Bosne i Hercegovine ta zlodjela učinio 1992. godine (76%), potom 1993. (22%) te ubjedljivo najmanje tokom 1994. godine (2%). U našem istraživačkom uzorku nije utvrđeno da je i jedan osuđenik ovaj zločin počinio tokom 1995. godine. S druge strane, kada je riječ o prostornoj dimenziji ratnih silovanja utvrđeno je da je oko polovine pravomoćno osuđenih za ratna silovanja pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđeno zbog zločina koji su

obeštećenja žrtava krivičnog djela. Tako: Adrijana Hanušić, *Enforcement of Damage Compensation Claims of Victims of War in Criminal Proceedings in Bosnia and Herzegovina: Situation, Challenges and Perspectives,* TRIAL, Sarajevo 2015, 27.

počinjeni na prostoru istočne Bosne (Foči 24%, Višegradu 16%, Vlasenici 6% i Rogatici 2%). Pri tome, približno 1/3 ratnih silovanja (31%) izvršena je u logoru, 10% na javnom mjestu te najveći broj u privatnoj kući ili stanu (59%). Značajan broj osuđenih za ova zlodjela je i ranije bio osuđivan (35%) te je bio oženjen (78%).

Devedesetosam posto (98%) žrtava ratnog silovanja bilo je ženskog te 2% muškog spola. Velika većina žrtava (87%) bile su bošnjačke nacionalnosti, dok je 8% bilo srpske te 5% hrvatske nacionalnosti. No, posebno je frapantna spoznaja da je gotovo svaka peta žrtva ratnog silovanja (21%) u vrijeme učinjenja krivičnog djela bila maloljetna. Istraživanjem je utvrđeno da su većinu silovanja maloljetnica tokom međunarodnog oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini izvršili pripadnici srpskih (para)vojnih i policijskih snaga te nekoliko pripadnika HVO-a.

Dodatno, istraživanjem je utvrđeno da je u svega 7% slučajeva u postupnosti u krivičnom postupku odlučeno o imovinskopravnom zahtjevu žrtve za naknadu nematerijalne štete zbog pretrpljenog straha, fizičke ili duševne boli, dok je 93% žrtava sa predmetnim zahtjevom upućeno na parnični postupak. Takva sudska praksa može se podvrgnuti ozbiljnoj kritici iz razloga što žrtve koje su upućene na parnični postupak u tom postupku moraju otkriti svoj identitet, ali i ponovo prolaziti kroz traumatično iskustvo davanja iskaza u vezi sa predmetnim kriminalnim događajem, te shodno tome bivaju neopravdano izložene ponovnoj (sekundarnoj) viktimizaciji. Na kraju, prosječni novčani iznosi (kompenzacija) koji je žrtvama u krivičnom postupku dosuđivan po ovom zahtjevu iznosio je oko 30.000 KM, odnosno 15.000 eura, što predstavlja minoran (simboličan) iznos naspram pretrpljenih duševnih i fizičkih bolova kao posljedica odnosnog krivičnog djela. Dodatan problem predstavlja činjenica da se žrtve nerijetko susreću sa nemogućnošću naplate dosuđene odštete stoga što optuženi ne posjeduje sredstva za isplatu dosuđenog iznosa te na taj način ponovo bivaju obespravljene.

Summary

The subject of analysis in this paper was some individual characteristics of the perpetrators and victims of war rape who were prosecuted before the War Crimes Chamber of the State Court of Bosnia and Herzegovina from its establishment until today (2005-2023). In the indicated period, 70 cases of wartime rape were processed, which included 109 accused. Out of that number, 55 cases were finally concluded, with convictions in 41 cases and acquittals in 14 cases. Currently, 9 cases are in the process of proceeding. In 2 cases, the proceedings were transferred to the jurisdiction of entity courts in Sarajevo (Cantonal Court in Sarajevo) and Bijeljina (District Court in Bijeljina), and Serbia (High Court in Belgrade) took over criminal prosecution in 1 case. In 2 cases, the proceedings were terminated due to the health condition of the

accused, and in 1 case, the accused is unavailable to the judicial authorities, that is, he is currently on the run.

The research sample consisted of cases in which a final conviction was passed (N=41), in which 51 accused were declared guilty of war rape and 80 victims of this crime were identified. In about 57% of cases war rape is legally qualified as a crime against humanity, while 43% is qualified as a war crime against the civilian population. All the convicts were male. At the same time, the majority of those convicted (82%) committed the crime in question as a direct perpetrator or co-perpetrator, 16% were found guilty of aiding and abetting, and 2% of inciting war rape. 72% of those convicted were members of the Army of the Republika Srpska (VRS), 16% of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (RBiH Army) and 12% of the Croatian Defense Council (HVO). It is interesting that not a single member of the RBiH Army has been convicted of wartime rape as a crime against humanity. On the other hand, the largest number of members of the VRS and four members of the HVO who were prosecuted for wartime rape were convicted of having committed that crime as a crime against humanity, which included a campaign of widespread, massive and systematic criminal activity connected with other crimes (murder , torture, imprisonment, deportation of the population, enforced disappearance, etc.).

The research established that the largest number of those convicted of wartime rape before the Court of Bosnia and Herzegovina committed those crimes in 1992 (76%), then in 1993 (22%) and by far the least in 1994 (2%). In our research sample, it was not established that even one convict committed this crime during 1995. On the other hand, when it comes to the spatial dimension of wartime rapes, it was determined that about half of those legally convicted of wartime rapes before the Court of Bosnia and Herzegovina were convicted for crimes committed on the territory of eastern Bosnia (Foča 24%, Višegrad 16%, Vlasenica 6% and Rogatica 2%). At the same time, approximately 1/3 of wartime rapes (31%) were committed in a camp, 10% in a public place, and the largest number in a private house or apartment (59%). A significant number of those convicted of these crimes had been convicted before (35%) and were married (78%).

Ninety-eight percent (98%) of wartime rape victims were female and 2% male. The vast majority of victims (87%) were Bosniaks, while 8% were Serbs and 5% were Croats. However, the fact that almost every fifth victim of war rape (21%) was a minor at the time of committing the crime is particularly striking. The research established that the majority of rapes of minors during the international armed conflict in Bosnia and Herzegovina were committed by members of the Serbian (para)military and police forces and several members of the HVO.

In addition, the research found that in only 7% of cases in the criminal procedure was a decision made on the property law claim of the victim for non-material damage compensation due to the fear, physical or mental pain suffered,

while 93% of the victims with the claim in question were sent to civil proceedings. Such judicial practice can be subjected to serious criticism due to the fact that victims who are referred to civil proceedings in that procedure must reveal their identity, but also go through the traumatic experience of testifying in connection with the criminal event in question, and consequently are unjustifiably exposed to repeated (secondary) victimization. In the end, the average amount of money (compensation) awarded to the victims in the criminal proceedings according to this request was about 30,000 KM, i.e. 15,000 euros, which is a minor (symbolic) amount compared to the mental and physical pain suffered as a result of the respective criminal act. An additional problem is the fact that victims are often faced with the impossibility of collecting the awarded compensation because the accused does not have the means to pay the awarded amount, and thus they are disenfranchised again.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Sudske praksa/Jurisprudence:

1. Presuda Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Gojko Janković* (broj: X-KRŽ-05/161) od 23.10.2007.
2. Presuda Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Jasko Gazdić* (br. S1 1 K 005718 13 Krž 6) od 17.6.2013.
3. Presuda Pretresnog vijeća MKSJ u predmetu *Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač i Zoran Vuković* (IT-96-23) od 22.2.2001.
4. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Bosiljko Marković i dr.* (broj: S1 1K O12O24 17 Krž) od 24.6.2015.
5. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Dragan Janjić* (broj: S1 1K O26633 19 Krž) od 12.10.2018.
6. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Elvir Muminović i dr.* (broj: S1 1K O31614 19 Kžk) od 5.7.2018.
7. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Gojko Janković* (Broj: X –KR -05/161) 16.2.2007.
8. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Ilija Jurić* (broj: S1 1K O18179 16 Kžž) od 11.12.2015.
9. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Jasko Gazdić* (broj S1 1K 005718 11 Kri) od 9.11.2012.
10. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Marko Radić i dr.* (broj: X-KRŽ/05/139) od 20.2.2009.
11. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Neđo Samardžić* (broj: X-KRŽ/05/49) od 7.4.2006.
12. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Predrag Kujundžić* (broj: X-KRŽ/07/442) od 30.10.2009.
13. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Predrag Bastah i dr.* (broj: X-KRŽ/05/122) od 4.2.2010.
14. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Radovan Stanković* (broj: X-KR-05/70) od 14.11.2006.
15. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Radovan Paprica i dr.* (broj: S1 1K O33539 19 Kri) od 3.12.2020.

16. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Savo Krstić* (broj: X-KRŽ/07/400) od 24.3.2009.
17. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Slavko Savić* (broj: S1 1K O17213 14 Kri) od 29.6.2015.
18. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Vuk Ratković* (br. S1 1 K 024032 18 Kri) od 19.9.2018.
19. Presuda Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Zijad Kurtović* (broj: X-KR-06/299) od 30.4.2008.
20. Presuda Županijskog suda u Zagrebu, broj: 6K-rz-2/2020 u predmetu *Marinko Stojanović*, https://documenta.hr/novosti/zlocin-u-mjestu-duhre-bih/.
21. Presude Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Marko Radić, Dragan Šunjić, Damir Brekalo i Mirko Vračević* (br. X-KRŽ-05/139) od 9.3.2011.
22. Prvostepene presude Pretresnog vijeća Suda Bosne i Hercegovine u predmetu *Željko Lelek* (broj: X-KR/06/202) od 23.05.2008.

Knjige/Books:

1. Arcel Libby Tata, Popović Sabina, Kučukalić Abdulah, Bravo-Mehmedbašić Alma, *Tretman preživjelih torture i traume i postratnom društvu,* CTV, Sarajevo 2003.
2. Čaušević Jasmina, Spahić Aida, *Feministička čitanja društvenih fenomena (drugo dopunjeno izdanje),* Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo 2015.
3. Halilović Haris, Sudsko odmjeravanje kazne u predmetima silovanja i drugih krivičnih djela protiv spolne slobode – analiza olakšavajućih i otežavajućih okolnosti u: Ivanka Marković, Majda Halilović, Maida Ćehajić-Čampara, (ur.) *Priručnik za razmatranje krivičnog djela silovanja u sudskoj praksi u Bosni i Hercegovini,* Atlantska inicijativa, Sarajevo 2019.
4. Hanušić Adrijana, *Enforcement of Damage Compensation Claims of Victims of War in Criminal Proceedings in Bosnia and Herzegovina: Situation, Challenges and Perspectives,* TRIAL, Sarajevo 2015.
5. Jarvis Michelle, Nabti Najwa, Politika i institucionalne strategije uspješnog procesuiranja seksualnog nasilja u: Serge Brammertz, Michelle Jarvis., (ur.), *Procesuiranja zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju,* Misija OSCE u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2017.
6. OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, *Combating Impunity for Conflict-Related Sexual Violence in Bosnia and Herzegovina: Progress and Challenges, An analysis of criminal proceedings before the Court of Bosnia and Herzegovina between 2005 and 2013*, Sarajevo 2014.
7. Singer Mladen, *Kriminologija,* Nakladni zavog Globus, Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, MUP RH, Zagreb 1994.
8. Tomić Zvonimir, *Krivično pravo II: posebni dio,* Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007.

Članci/Articles:

1. Antić Irena, Ratna silovanja, instrument etničkog čišćenja*, Helsinška povelja*, br. 155-156, 2011.
2. Czeszejko-Sochacka Katarzyna, Amendment to the Act on Civilian Victims of War and the Legal Situation of Children of War Rape in Bosnia and Herzegovina, *Polityka i Spoleczenstwo*, vol. 21, no. 1, 2023.
3. Czeszejko-Sochacka Katarzyna, Some Remarks on the Issues of the Consequences of War Rape on the Example of Bosni and Herzegovina, *Polityka i Spoleczenstwo*, vol. 20, no. 1, 2022.

4. Džananović Muamer, Kuka Ermin, Genocid nad Bošnjacima i demografske promjene na području Višegrada 1992-2013., *Historijski pogledi*, vol. V, br. 7, Tuzla 2022. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.353).
5. Edman Angela, Crimes of Sexual Violence in the War Crimes Chamber of the State Court of Bosnia and Herzegovina: Successes and Challenges, *Human Rights Brief*, vol. 16, no. 1, 2008.
6. Ginn Courtney, Ensuring the Effective Prosecution of Sexually Violent Crimes in the Bosnian War Crimes Chamber: Applying Lessons from the ICTY, *Emory International Law Journal*, vol. 27, no. 1, 2013.
7. Grujić Jelena, Silovanje – oruđe terora, *Helsinška povelja*, br. 121-122, 2008.
8. Gurda Vedad, Chronology of the Trial of Ratko Mladić for Genocide in Srebrenica and Other Crimes Before the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *Monumeta Srebrenica*, vol. 11, 2022.
9. Gurda Vedad, Mahmutović Dževad, Iveljić Maja, War Crimes Prosecution in Your Own Yard: Some Indicators of the Fifteen-Year Work of the War Crimes Chamber of the Court of Bosnia and Herzegovina, *Monumenta Srebrenica*, vol. 10, 2021.
10. Gurda Vedad, Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima, *Monumenta Srebrenica*, god. 4, 2015.
11. Gurda Vedad, Sporazumi o priznanju krivnje za ratne zločine u Bosni i Hercegovini: između pokajanja i konsenzualne pravde, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, br. 1-2, 2020.
12. Gurda Vedad, Tulumović Muhamed, Imovinskopravni zahtjev oštećenog u zakonodavstvu i sudskoj praksi u Federaciji Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, br. 2, 2016.
13. Halilović Majda, Ratno seksualno nasilje i rodno zasnovano nasilje nakon rata u: Amila Ždralović, Saša Gavrić, Mirela Rožajac-Zulčić, Kojeg je roda sigurnost? 20 godina Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325 „Žena, mir i sigurnost“ i njezina provedba u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski otvoreni centar*, 2020.
14. Karčić Hikmet, An Erased Memorial, a Rape Motel, and a Nationalist Disneyland: Bosnian Genocide Denial and the Fight for Memory in a Bosnian Town, *Georgetown Journal of International Affairs*, Volume 22, Number 2, 2021.
15. Karović Sadmir, Tretman silovanja u (međunarodnom) krivičnom pravu sa osvrtom na praksu Ad hoc tribunala za bivšu Jugoslaviju, *Pravne Teme*, vol. 5, br. 10, 2017.
16. Marković Ivanka, Zločini protiv čovječnosti u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banja Luci*, br. 31-32, 2010.
17. McClellan Dorothy, Knez Nikola, Prosecuting Rape, Sexual Enslavement, and Genocide in Time of War: Southeastern Europe 1991-1995, *International Journal of Social Sciences*, vol. V, no. 4, 2016.
18. Meszaros Sara, Ratno seksualno nasilje nad ženama i Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije: prostori disjunkcije, *Diskrepancija*, vol. V, br. 9, 2004.
19. Russell-Brown Sherrie L, Rape as an Act of Genocide, *Berkeley Journal of International Law*, vol. 21, no. 2, 2003.
20. Sevdik Senad, Rape Camp Vilina Vlas Hotel: Why is the Internatonal Community Still Unmoved? *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi/International Crimes and History*, 22, 2021.
21. Šimić Goran, Kazić Ena, The Contribution of Prosecutors to the Failure of Damage Claims of Victims in War Crimes Trials at the Court of Bosnia and Herzegovina, *Iliria International Review*, vol. 7, no. 2, 2017.
22. Terzić Irina, Položaj žrtava ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini, *Ženska mreža BiH*, 2016.
23. Vearnals Simon, Campbell Tomás, Male Victims of Male Sexual Assault: A Review of Psychological Consequences and Treatment, *Sexual and Relationship Therapy*, no. 3, 2010.

24. Vidačković Srđan, Victims of Rape in Rwanda and Bosnia and Herzegovina and Transitional Justice, *International Journal of Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights*, vol. 5, no. 5, 2014.

Doc. dr. Mariyana STAMOVA
Institut za balkanistike sa Centrom za trakologiju
Bugarska akademija nauka, Bugarska
E-mail: marianastamova@yahoo.com

1.02 ***Pregledni naučni rad/Review scientific article***
UDK/UDC: 94:323:327(497.7)"1991/2021" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.423

OSNIVANJE NEZAVISNE REPUBLIKE MAKEDONIJE – DECENIJA MEĐUNARODNOG PRIZNANJA (1991–2001)

Apstrakt: *Proces raspada multinacionalne jugoslovenske federacije krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XX veka snažno je uticao na proces uspostavljanja nezavisne makedonske države. Tokom ovih godina, Jugoslovenska federacija je prošla tranziciju od jednopartijske vladavine Saveza komunista do uspostavljanja pluralističkog višepartijskog političkog sistema. Nakon legalizacije mogućnosti stvaranja novih političkih partija u Socijalističkoj Republici Makedoniji, nastale su različite stranke i udruženja, što je unijelo veliku raznolikost u politički život republike i postavilo temelje partijskog pluralizma u njemu. Grupisanje partija se zasniva na stavu prema budućem razvoju Jugoslavije, koji ih deli na "projugoslovenske" i "nacionalne". Uz makedonske nacionalne stranke u Republici Makedoniji osnivaju se političke stranke i udruženja na nacionalnoj i etno-vjerskoj osnovi. Poteškoće u Republici Makedoniji počele su paralelno sa procesom proglašenja njene nezavisnosti, a posebno nakon raspada Jugoslavije. Tako se početkom 90-ih godina XX veka, nakon raspada multinacionalne federacije i proglašenja nezavisnosti nekih njenih republika, poput Slovenije i Hrvatske, Republika Makedonija suočila sa ozbiljnim problemima u svojoj zemlji. Na unutrašnjem planu – konačna nezavisnost države i oslobođenje Jugoslovenske narodne armije, a spolja – njeno međunarodno priznanje. Dok je poslednja decenija XX veka uglavnom vezana za međunarodno uspostavljanje Republike Makedonije, prva decenija XXI veka zemlja se suočava sa ozbiljnim međunacionalnim problemima i protivljenjem uglavnom između makedonske i albanske etničke grupe u zemlji i dilema daljih koraka ka članstvu u evroatlantskim strukturama – u EU i NATO.*

Ključne riječi: *Jugoslovenska federacija, Republika Makedonija, makedonci, albanci, turci, unutrašnji politički razvoj, problemi vanjske politike, međuetnički odnosi.*

THE FOUNDATION OF THE INDEPENDENT REPUBLIC OF MACEDONIA – A DECADE OF INTERNATIONAL RECOGNITION (1991–2001)

Abstract: *The process of the disintegration of the multinational Yugoslav federation at the end of the 80s and the beginning of the 90s had a strong impact on the process of the constitution of an independent Macedonian state. In those years, the Yugoslav Federation underwent a transition from the one-party rule of the Union of Communists to the establishment of a pluralistic multi-party political system. After the legalization of the possibility to create new political parties in the Socialist Republic of Macedonia, various parties and associations emerged, which brought great diversity to the political life of the republic and laid the foundations of party pluralism in it. The grouping of the parties is based on the attitude towards the future development of Yugoslavia, which divides them into "pro-Yugoslav" and "national". Along with the Macedonian national parties, political parties and associations on a national and ethno-religious basis are being created in the SR Macedonia. The difficulties in the Republic of Macedonia started parallel to the process of declaring its independence and especially after the breakup of Yugoslavia. Thus, in the early 90s, after the collapse of the multinational federation and the declaration of independence of some of its republics, such as Slovenia and Croatia, the Republic of Macedonia faced serious problems in its own state. Internally - the final independence of the state and liberation from the Yugoslav People's Army, and externally - its international recognition. And while the last decade of the 20th century was mainly related to the international recognition of the Republic of Macedonia, the first decade of the 21st century saw the country face serious international problems and confrontations mainly between the Macedonian and Albanian ethnic groups in the country, as well as the dilemma of further and steps towards membership in the Euro-Atlantic structures - in the EU and NATO.*

Key words: *Yugoslav Federation, Republic of Macedonia, Macedonians, Albanians, Turks, internal political development, problems of foreign policy, inter-ethnic relations.*

Unutrašnji politički razvoj

Slom socijalizma kao svetskog sistema i proces raspada višenacionalne jugoslovenske federacije krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka snažno su uticali na proces konstituisanja nezavisne makedonske države. Tih godina SFRJ je pretrpela tranziciju od jednopartijske vladavine Saveza komunista do uspostavljanja pluralističkog višepartijskog političkog sistema. Nakon legalizacije mogućnosti stvaranja novih političkih partija u Socijalističkoj Republici Makedoniji, pojavile su se različite partije i udruženja,

što je unelo veliku raznolikost u politički život republike i postavilo temelje partijskog pluralizma. Grupisanje partija postalo je znak stava prema budućem razvoju Jugoslavije, koji ih je pred transformisanim Savezom komunista Makedonije (SKM) podelio na „projugoslovenske“ u SKM-PDP (Partija za demokratski preobražaj), a kasnije u Socijaldemokratsku uniju Makedonije (SDSM) i Socijalističku partiju Makedonije (SPM) i „nacionalnu“ sa najistaknutijim predstavnikom Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija-Demokratska partija za makedonsko nacionalno jedinstvo (UMRO-DPMNE), nastala u leto 1990.

Uporedo sa makedonskim nacionalnim partijama, u SR Makedoniji se stvaraju političke partije i udruženja na nacionalnoj i etno-verskoj osnovi. Među njima se ističu Partija za demokratski prosperitet (PDP) i Narodna demokratska partija (NDP), koje ujedinjuju Albance u republici. Među glavnim zahtevima u njihovom programu je i teza o “redefinisanju” SR Makedonije kao države ne samo Makedonaca, već i Albanaca, Turaka, za odvajanje albanske zajednice dobijanjem političke i teritorijalne autonomije[1]. Značajnu ulogu u politici i ponašanju ovih partija imaju uspostavljene bliske veze i interakcija sa predstavnicima tzv. Kosovska alternativa - lideri Demokratske zajednice Kosova na čelu sa Ibrahimom Rugovom (2.12.1944–21.1.2006), sa političkim partijama i državnim institucijama iz Albanije. Među njima treba istaći i Demokratsku stranku Turaka, Demokratski savez Bošnjaka, Ujedinjenu stranku Roma itd.

Tako je uoči prvih parlamentarnih izbora u novembru 1990. godine u SR Makedoniji bilo 26 političkih partija i organizacija. Najveća borba bila je između tri bloka - levog krila SKM-PDP, “nacionalnog” bloka UMRO-DPMNE i bloka albanskih partija PDP i NDP. Svojom antikomunističkom predizbornom kampanjom i promocijom ideje integriteta makedonske teritorije i nacije, UMRO-DPMNE je privukla brojne pristalice i prirodno izašla kao pobednik izbora[2].

Za predsednika Skupštine Republike Makedonije 8. januara 1991. godine izabran je Stojan Andov, osnivač Liberalne partije. Jedna od prvih važnih odluka novoizabranog parlamenta bila je Deklaracija o suverenitetu SR Makedonije izglasana 25. januara 1991. godine. Usvojena konsenzusom, ova deklaracija je de fakto temeljni dokument – putokaz za buduće ustrojstvo zemlje i za određivanje njenog stava prema procesu raspada Jugoslavije[3]. Njime se ne samo afirmirao suverenitet i teritorijalni integritet SR Makedonije, već je

[1] Антон Първанов, Марияна Стамова, Албанският фактор в Македония (1944–1991), в: *Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на проф. Дженгиз Хаков*, София 2003, 297.

[2] Новица Велјановски, *Македонија 1945–1991. Државност и независност*, Скопје 2002, 360–373.

[3] Ангел. Димитров, *Раждането на една нова държава. Република Македония между югославизма и национализма*, София 2011, 107. (dalje: А. Димитров, *Рждането на една нова държава*).

federalnoj jedinici kao ustavni kvalitet pripisana "nezavisnost, kao i pravo makedonskog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje"[4].

Dana 27. januara 1991. godine, dva dana nakon usvajanja Deklaracije, Kiro Gligorov (3.5.1917–1.1.2012) izabran je za prvog predsednika sa motom "Makedonija je sve što imamo" posle tajnog glasanja većinom glasova. glasovi poslanika. Ispostavilo se da je to ključno za njegov izbor, nakon što ga VMRO-DPMNE nije podržala u prvom krugu. Do reizbora Gligorova došlo je u Sobranju Republike Makedonije nakon što su poslanici bili izloženi snažnom pritisku SKM-PDP (sada SDSM), iza kojeg je, usled agresivne propagandne akcije, stajao veliki deo makedonskog javnosti.

Kao rezultat višestranačkih parlamentarnih izbora, ali i nakon višemesečnih međusobnih napada, 20. marta 1991. godine, prva vlada Republike Makedonije[5], poznata i kao "ekspertska", koju je predvodio univerzitetski profesor dr Nikola Ključev (2.10.1927– 16.1.2008). Kasnije je postalo jasno da sastav "ekspertske vlade" uključuje veliki broj članova bliskih partiji UMRO-DPMNE, ali ključni resori i dalje ostaju pod kontrolom levog bloka, tj. SDSM-a i Liberalne partije (LP).

Vlada dr. Ključeva je suočena sa rešavanjem nekoliko ključnih pitanja na putu ka nezavisnosti Republike Makedonije. Time je završena služba makedonskih vojnika u JNA. Takođe je uspeo da uvede monetarnu nezavisnost preko makedonskih novčanih jedinica – makedonskog denara. Međutim, svi ovi vidljivi rezultati su ocenjeni kao nedovoljni. Usled sukoba interesa političkih partija, ali i političke nestabilnosti i slabosti koje je vlada pokazala sa ličnim ambicijama pojedinih njenih članova, 7. jula 1992. godine većina poslanika u Skupštini je izglasala nepoverenja u to. Kasnije je otkriveno da je nedostatak poverenja u Vladu bio rezultat partijskog raskola i projugoslovenske orijentacije nekih ministara koji su bili u ključnim resorima (odbrana, spoljni poslovi, itd).

Nakon nekoliko neuspešnih pokušaja formiranja nove vlade, na kraju je formirana i jedna, koju je predvodio predsednik SDSM Branko Crvenkovski (od 2004. do 2009. godine izabran za trećeg predsednika nezavisne Republike Makedonije) u koaliciji sa LP, SPM i PDP, jedna od dve stranke albanske nacionalne manjine u Republici Makedoniji. Međutim, izbor Branka Crvenkovskog za nosioca mandata za formiranje vlade izazvao je oštro negodovanje opozicionih partija, pošto je predsednik Gligorov dva puta ustupio mandat istoj stranci, što nije bilo ispravno po principima Ustava Republike Makedonije, od prethodnog nosioca mandata, predsednik SKM-PDP Petar Gošev vratio ga je uz obrazloženje "Nisam za jednokratnu upotrebu". Zapravo, radi se o nesposobnosti ovog mandatara da se bavi rešenjem sa izuzetno teškim problemima u zemlji. U lošim ekonomskim i političkim uslovima ova vlada je funkcionisala do sledećih parlamentarnih izbora 1994. godine.

[4] Декларация за суверенитет на Социалистическа република Македония, в: *Документи за државноста на Република Македонија*, Скопје 2002, 30–31.

[5] Н. Велјановски, Петнаесет години суверена и независна Република Македонија 1991–2006, *Музејски гласник (Кратово)*, бр. 3, 2006, 13. (dalje: Н. Велјановски, *Петнаесет години*).

Poteškoće u Republici Makedoniji počele su uporedo sa procesom proglašenja njene nezavisnosti, a posebno nakon raspada SFRJ. Tako se početkom 90-ih, nakon raspada SFRJ Jugoslavije i proglašenja nezavisnosti nekih njenih republika poput Slovenije i Hrvatske, Republika Makedonija suočila sa ozbiljnim problemima u sopstvenoj državi. Unutrašnje – konačna nezavisnost države i oslobođenje od JNA, a spolja – njeno međunarodno priznanje. Strah od ostanka u "maloj" ("krnjoj") jugoslovenskoj federaciji prisutan je kod većine makedonskih građana. Dakle, ne treba potcenjivati dejstvo spoljnih faktora, ali u samoj Republici Makedoniji bilo je pristalica ideje ostanka u zajedničkoj državi, doduše sa manjim brojem republika. Ova dilema okončana je odlukom na sednici Sobranja Republike Makedonije 6. avgusta 1991. da se održi referendum o autonomiji, suverenitetu i nezavisnosti države[6].

Na referendumu održanom 8. septembra 1991. godine 95,08% od ukupno 1.495.807 učesnika glasalo je za uspostavljanje nezavisne i suverene Republike Makedonije.

Na osnovu ovih rezultata, Skupština Republike Makedonije je 17. septembra 1991. godine usvojila deklaraciju kojom je zvanično konstituisana nova nezavisna, suverena i nezavisna država[7]. Osmi septembar je proglašen državnim praznikom – Danom nezavisnosti.

Naredni razvoj društveno-političkog života u već nezavisnoj državi povezan je sa donošenjem prvog demokratskog ustava Republike Makedonije 17. novembra 1991. godine. Prema ustavu, Republika Makedonija je proglašena za nezavisnu, suverenu i građanska država.

Ustav Republike Makedonije stvara socio-ekonomske i političke pretpostavke za razvoj države. Na osnovu novih ustavnih odluka, jula 1994. godine usvojen je Zakon o političkim strankama[8]. Ovim zakonom stvorena je mogućnost za dalje funkcionisanje političkih partija, za njihov status, delovanje, njihovo finansiranje itd. Prema zakonodavstvu Republike Makedonije, u jesen 1994. godine počele su pripreme za druge parlamentarne i prve neposredne predsedničke izbore. Predsednički i parlamentarni izbori održani su 16. oktobra 1994. godine. 77-godišnji Kiro Gligorov ponovo je izabran za predsednika kao kandidat koalicije stranke Savez za Makedoniju. Sa 52,44% od ukupnog broja birača izabran je u prvom krugu. Njegov protivnik i gubitnik je kandidat VMRO-DPMNE, reditelj Ljubiša Georgijevski (30.5.1937–6.12.2018). UMRO-DPMNE optužuje vlastodršce SDSM za izbornu prevaru i dugo odbija da prizna legitimitet izbora.

Zbog bojkota parlamentarnih izbora od strane bloka predvođenog najvećom opozicionom strankom UMRO-DPMNE, "Unija za Makedoniju" je osvojila više od 2/3 poslaničkih mandata. Posle pobede, mandat za sastav vlade dobio je SDSM, a na čelo vlade došao je Branko Crvenkovski. Liberalna partija

[6] А. Димитров, *Раждането на една нова държава*, 135–141.
[7] *Документи за државноста*, 52.
[8] „Службен весник на РМ", бр. 41, 1994.

na čelu sa svojim liderom Stojanom Andovom, koji je i predsednik Sobranja Republike Makedonije, 1996. godine napušta koaliciju "Unija za Makedoniju" i prelazi na stranu opozicije[9].

Glavna bitka na parlamentarnim izborima 1998, predsedničkim 1999. i lokalnim izborima 2000. godine takođe se vodila između dva politička bloka predvođena SDSM i UMRO-DPMNE. Ovoga puta, na parlamentarnim izborima, pobedu je odnela koalicija "Za promene" u kojoj su bili UMRO-DPMNE i novostvorena Demokratska alternativa (DA) pravnika i takođe bivšeg člana Predsedništva SFRJ Vasila Tupurkovskog. Ova koalicija je formirala vladu sa premijerom, prvim predsednikom UMRO-DPMNE Ljubčom Georgijevskim i profesorom ustavnog prava na Univerzitetu "Sv. Ćirila i Metodija" u Skoplju dr Savo Klimovski. Posle šest godina na vlasti, SDSM je bio u ulozi opozicione stranke. Samo dve godine nakon formiranja nove vlade, DA je van vlasti i koalicija se raspala. Tako je krajem 2000. godine formirana nova parlamentarna većina i vlada uz učešće Liberalne partije. Koalicioni partner PDP tetovskih Albanaca ostao je u koaliciji i na vlasti.

Na predsedničkim izborima u Republici Makedoniji 1999. od dva kandidata Borisa Trajkovskog (25.6.1956–26.2.2004) i Tita Petkovskog, koji je ubedljivo vodio u prvom krugu, u drugom krugu Boris Trajkovski, kandidat UMRO - DPMNE. Izbori se odvijaju u veoma napetoj atmosferi uz teške optužbe za prevaru od strane albanskog PDP-a. Nakon što je PDP u drugom izbornom krugu ostao bez svog kandidata, stao je iza kandidata UMRO-DPMNE, a za predsjednika je izabran Boris Trajkovski. Opozicione stranke su se oglasile sa optužbama za mnoge nepravilnosti u glasanju, a SDSM je proglasio da za njih izabrani predsednik nije legitiman. Ove stranke, predvođene SDSM-om, tokom skoro čitavog perioda tretirale su predsednika Trajkovskog kao nelegitimnog predsednika, što se negativno odrazilo na njegovu ličnost, i tako se nastavilo sve do njegove pogibije u avionskoj nesreći 26. februara 2004. godine kod Mostara. Bosna i Hercegovina.

Ekonomski razvoj

Ekonomska stabilizacija i razvoj Republike Makedonije nakon proglašenja njene nezavisnosti imali su mnogo veće teškoće od političke. To su diktirali uslovi tranzicije, kada je trebalo preći sa socijalističkog modela privrednog uređenja na tržišni model privrednog uređenja. U ovom periodu transformacije nisu uspeli da postignu potrebne rezultate kako bi zadržali pozitivan pravac razvoja zemlje. Republika Makedonija je postala član Svetske banke za obnovu i razvoj, Međunarodnog monetarnog odbora, primljena u Savet Evrope, uspela da u potpunosti eliminiše visoku inflaciju, privatizovano je preko 70% javnih preduzeća, kurs denar je stabilizovan u odnosu na nemačku marku i

[9] Н. Велјановски, *Петнаесет години*, 19–20.

povećane državne rezerve. U uslovima privatizacije uočen je blagi porast industrijske proizvodnje, izgrađen je gasovod do najznačajnijih industrijskih objekata, rekonstruisani i novoizgrađeni infrastrukturni objekti i ostvareni drugi ekonomski efekti. Ali usled zatvaranja i restrukturiranja većih privrednih kapaciteta u zemlji, broj nezaposlenih se postepeno povećavao, dostižući broj od oko 360.000 nezaposlenih krajem 2000. godine. Jedan od najvećih razloga je to što je u R. i pogrešna privatizacija. Koristeći model privatizacije koji je usvojila jugoslovenska vlada uoči raspada Jugoslavije, ili popularno nazvan model Ante Markovića, poslednjeg jugoslovenskog premijera, vlada SDSM, koja je bila na vlasti u periodu kada je počeo proces tranzicije, upravljačkim strukturama u njihovim preduzećima omogućeno je da ih "kupe" u kojima upravljaju, ali bez ulaganja u njih. Kada postanu vlasnici preduzeća, počinju sa otpuštanjem radnika, a sa druge strane, ne ulažu potrebna sredstva za obnovu proizvodnje. Tako se desilo da umesto uzleta kao posledica privatizacije, dođe do pada proizvodnje i privrednog razvoja, a mnoga preduzeća su proglašena bankrotom i likvidacijom.

To je uticalo na pad životnog standarda, što je zauzvrat dovelo do porasta nezadovoljstva građana. Embargo od Grčke se negativno odrazio na ozbiljno zaostajanje u ekonomskom razvoju Republike Makedonije. Ovim su pogođeni naftna industrija, metalurgija, transport, hemijska industrija i drugi privredni sektori. Ništa manju štetu nanele su i sankcije SR Jugoslaviji uvedene nekoliko rezolucija UN zbog njenog učešća u ratu u Bosni i Hercegovini i zbog stanja međunacionalnih odnosa u autonomnoj pokrajini Kosovo. S druge strane, sankcije koje je prva uvela Grčka, a kasnije i obnovljena Jugoslavija Slobodana Miloševića, pomogle su razvoju sive ekonomije, šverca i korupcije, što je uticalo na ukupnu ekonomiju zemlje.

Međunarodno priznanje i spoljnopolitički problemi Republike Makedonije

Usvajanjem Ustava Republike Makedonije i Deklaracije o međunarodnom priznavanju njenog suvereniteta stvaraju se osnovni preduslovi za njeno međunarodno potvrđivanje.

Ali ovaj proces se nije razvijao kako se očekivalo. Za razliku od Slovenije i Hrvatske, Republika Makedonija nije mogla da računa na snažne pristalice svoje nezavisnosti od Evropske unije. Grčka osporava pravo Makedonije da se naziva svojim ustavnim imenom, smatrajući da pokazuje teritorijalne pretenzije prema Grčkoj. Sa svoje strane, ministri inostranih poslova zemalja EU su 17. decembra 1991. odobrili neke kriterijume za priznanje novih zemalja Jugoistočne Evrope i SSSR-a. Dva dana kasnije, Skupštine Republike Makedonije poslalo je posebnu deklaraciju EU u kojoj se navodi da podržava zahteve Unije i da će prava manjina iz Povelje UN biti zagarantovana. Ove garancije su poslate i Arbitražnoj komisiji za Jugoslaviju, čime su potvrđeni zahtevi EU. 15. januara 1992. godine ova komisija, na čijem je čelu etablirani

francuski pravnik Robert Badenter, a poznatija kao Badenterova komisija, zaključila je da Republika Makedonija ispunjava sve uslove za međunarodno priznanje[10].

Prva država koja je istog dana, 15. januara, zvanično priznala Makedoniju pod njenim ustavnim imenom "Republika Makedonija", bila je Bugarska. Na ovaj način Bugarska je dala glavni podsticaj međunarodnom priznanju i afirmaciji. Svojom aktivnom podrškom makedonskoj državnoj nezavisnosti i uz pomoć pružene za prevazilaženje embarga koji je kasnije uvela Grčka, Bugarska je dala odlučujući doprinos prevazilaženju najkritičnije faze postojanja Republike Makedonije, ne postavljajući joj nikakve preduslove[11]. U to vreme je predsednik Bugarske dr Želio Želev (3.3.1935–30.1.2015) izvršio uticaj na Moskvu za priznanje makedonske nezavisnosti[12].

Ubrzo nakon ovog akta Bugarske, pod istim imenom Republiku Makedoniju priznala je i Turska, koja je prva uspostavila diplomatske odnose sa Skopljem. Do prijema Republike Makedonije u UN 1993. godine priznavali su joj ustavno ime Rusija, Slovenija, Hrvatska, Litvanija itd. Ali mnoge zemlje se uzdržavaju da je priznaju dok se ne reši pitanje njenog imena[13].

Dana 8. aprila 1993. godine, nakon Rezolucije 817 Saveta bezbednosti UN i aklamacijom u Generalnoj skupštini UN, Republika Makedonija je primljena kao punopravni član svetske organizacije. Ali, zbog protivljenja i pritiska Grčke da promeni ustavni naziv, članstvo u UN je izvršeno pod imenom Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija (BJRM)[14].

Čin prihvatanja Republike Makedonije u UN, oslobađa njeno priznanje od strane drugih zemalja. Krajem 1993. godine Republiku Makedoniju priznalo je šest država članica EU (Danska, Francuska, Nemačka, Italija, Holandija, Velika Britanija), sa kojima je uspostavila diplomatske odnose. Republika Makedonija je 29. decembra 1995. uspela da ostvari pune diplomatske odnose sa EU[15]. Nakon što su je početkom februara 1994. priznale i SAD, 16. februara Grčka preduzima radikalne mere prema novom susedu tako što prekida diplomatske veze sa Skopljem i uvodi blokadu kretanja robe u i iz BJRM preko luke Solun, sa izuzetkom humanitarne pomoći.

Dakle, period od proglašenja nezavisnosti Republike Makedonije do sredine 1990-ih bio je važan temelj, kako za unutrašnju političku strukturu i razvoj, tako i za afirmaciju nove države u regionu i na međunarodnom planu.

Grčka ekonomska blokada okončana je 13. septembra 1995. godine u Njujorku potpisivanjem Privremenog sporazuma između Republike Makedonije i Grčke za normalizaciju međusobnih odnosa. Ovim aktom Grčka se obavezuje

[10] Иванка Недева, *Проблемът Македония*, София 1994, 28–29.
[11] А. Димитров, *Раждането на една нова държава*, 155–160.
[12] http://e-vestnik.bg/13651/stefan-tafrov-kak-priznahme-makedoniya-i-otvorihme-evropeyskiya-pat-na-balgariya.
[13] Венелин Цачевски, *Балканите. Краят на конфликтите*, София 2008, 136–137.
[14] http://www.dw.de/dw/article/0,,6387338_page_0,00.html.
[15] http://www.mfa.gov.mk/?q=nadvoresna-politika/bilateralni-odnosi.

da ukine trgovinske sankcije Republici Makedoniji, a ona se obavezuje da promeni svoju nacionalnu zastavu, da se uzdrži od simbola vezanih za grčko kulturno i istorijsko nasleđe. Međutim, spor oko imena nije rešen, pošto je odlučeno da se pregovori o ovom pitanju nastave pod pokroviteljstvom generalnog sekretara UN.

U cilju ekonomske pomoći spolja, nakon priznavanja svog suvereniteta, Republika Makedonija se u svojoj spoljnoj politici oslanja na blisku saradnju sa SAD i zemljama EU. Zbog bezbednosti njenih granica, na njen zahtev, Savet bezbednosti UN je 1992. godine doneo odluku da se granica između Republike Makedonije i SR Jugoslavije stavi pod međunarodni nadzor. Tako je uspostavljena misija UNIPROFOR-a (UNPROFOR). U njemu učestvuju predstavnici snaga Švedske, Danske, Finske i Norveške sa oko 900 vojnika, posmatrača i civila. Njima se 1993. pridružilo 300 vojnika iz Sjedinjenih Država. Prvi put su snage UN upućene u Republiku Makedoniju u preventivne i miroljubive svrhe, a ne zbog vojnog sukoba. Mandat im je više puta produžen odlukom Saveta bezbednosti. Ova misija je 1995. godine preimenovana u UNPREDEP, da bi na kraju, juna 1997. godine, povučena i na njeno mesto su stigli vojnici NATO-a[16].

Nakon sredine 1990-ih, Republika Makedonija, sa svim problemima i teškoćama u rešavanju spornih pitanja sa svojim susedima, nalazi se pred izazovom da se dokaže i uklopi kako u međunarodne procese, tako i u evroatlantske procese u jugoistočnoj Evropi. Potpisivanje Privremenog sporazuma između dve susedne zemlje u jesen 1995. godine trebalo je da dovede do otvaranja puta Republici Makedoniji ka međunarodnim organizacijama.

Na putu ka svojoj proevropskoj orijentaciji, Republika Makedonija je 1995. godine primljena u Organizaciju za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), a 15. novembra 1995. godine potpisala je sporazum o učešću u program NATO "Partnerstvo za mir", nakon čega je usledilo članstvo u Savetu evroatlantskog partnerstva 1997. godine.

Odnos između NATO-a i Republike Makedonije ojačan je tokom kosovske krize 1999. godine, kada se Skoplje pokazalo kao ključni partner u podršci NATO operacijama, a savezničke snage su raspoređene u zemlji da zaustave širenje sukoba i pruže humanitarnu pomoć. za izbeglice sa Kosova. Iste godine Republika Makedonija se pridružila Akcionom planu za članstvo u Severnoatlantskom savezu, pripremajući se za članstvo u NATO.

S druge strane, u pravcu saradnje sa SAD, Skoplje su posetili američki predsednik Bil Klinton i ministar odbrane Vilijam Peri. Sa ovim poslednjim je 1994. godine potpisan ugovor o vojnoj saradnji, na osnovu kojeg su iste godine u Krivolaku izvedene zajedničke vojne vežbe. Republiku Makedoniju je posetila i američki državni sekretar za spoljne poslove Medlin Olbrajt. U njenom prisustvu otvorena je ambasada SAD u Republici Makedoniji[17].

[16] Н. Велјановски, *Петнаесет години*, 22–23.
[17] *Isto*, 23.

Treba napomenuti da značajnu ulogu imaju i odnosi sa susednim zemljama, diktirani unutrašnjim i spoljnim političkim prilikama u zemlji. Ključni faktor za konsolidaciju zemlje i njenu transformaciju iz jame razdora u faktor stabilnosti u regionu upravo je vezan za rešavanje kontroverznih problema sa susedima. A sama činjenica da Republika Makedonija nije prihvaćena u UN sa svojim ustavnim imenom stvarala je probleme i dodatne zahteve susednih zemalja.

Međunacionalni odnosi u Republici Makedoniji

Međunacionalni odnosi, posebno odnosi sa albanskom zajednicom u prvoj deceniji postojanja Republike Makedonije kao nezavisne države, nikada nisu bili na potrebnom nivou. Političke tenzije su često bile prisutne. Na primer, politička aktivnost u predizbornoj kampanji iu vreme prvih izbora u nezavisnoj Republici Makedoniji, lideri albanskih partija – PDP i NDP orijentisani su na taktiku bojkota i neučestvovanja u nastojanjima da stvori se pluralističko građansko društvo i jačanje novoproglašene makedonske državnosti. Prava nacionalnosti u Makedoniji regulisana su čl. 7. i 48. ustava Republike Makedonije[18]. Oni predviđaju upotrebu maternjeg jezika kao službenog u opštinama u kojima su većina ili predstavljaju značajan deo stanovništva. Afirmiše se njihovo pravo da razvijaju i afirmišu svoj nacionalni identitet, svoj maternji jezik i svoje pismo. U stvari, to su bila stečena prava, jer su postojala i kada je Makedonija bila u sastavu Jugoslavije. Oni mogu da koriste sopstvenu zastavu i druge simbole, koji, međutim, ne smeju biti identični onima njihovih "majki zemalja". Time su napravljeni značajni ustupci, ali albanske stranke ostaju nezadovoljne.

Usledilo je odbijanje albanskog stanovništva da učestvuje u popisu stanovništva koji je sproveden u Republici Makedoniji početkom 1992. godine, albanski poslanici su u više navrata bojkotovali sednice Skupština kada bi trebalo da se usvajaju važni zakoni itd. Postoje pokušaji stvaranja paralelnih paradržavnih formacija. 1993. godine, namera da se u Makedoniji odvoji autonomna albanska jedinica tzv. Republika Ilirida. 1994. godine pokušano je da se stvore albanske paravojne formacije sa formiranjem tzv. Štab narodne odbrane Oružanih snaga Albanaca[19].

Situacija u Republici Makedoniji obeležila je elemente eskalacije tenzija uoči i tokom sukoba na Kosovu 1998–1999, a već 1996–1997. njena teritorija je

[18] *Устав на Република Македонија*, Скопје 1991.

[19] Mariana Stamova, The Albanian Factor and Albanian Resistance to the Independent Republic of Macedonia 1991–2001, in: *Guerrilla in the Balkans. Freedom Fighters, Rebels or Bandits – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans*, International Conference Belgrade – Leskovac – Vranje Sept. 14–16, 2006, Tokyo – Belgrade 2007, 271–278. (dalje: M. Stamova, *The Albanian Factor*).

pretvorena u izlaznu logističku i pozadinu, kao i kao glavni kanal za prenos oružja, ljudi i municije koje koristi Oslobodilačka vojska Kosova (OVK).

Isti procesi koji se odvijaju na Kosovu, u ovoj ili onoj meri, razvijaju se iu Republici Makedoniji, naravno različitim brzinama i intenzitetom. Posle prvog talasa naseljavanja kosovskih Albanaca u Republiku Makedoniju 90-ih, usledio je drugi sličan talas nakon masovnog preseljenja izbeglica tokom ratnih dejstava na Kosovu 1998–1999. Tako je preko 300.000 kosovskih Albanaca usmereni su od srpske trupe u Republiku Makedoniju. Ovo dovodi do značajnih promena u etničkom odnosu stanovništva u republici, jer ne mali deo njih ostaje da živi sa svojim sugrađanima u Republici Makedoniji.

Situacija u Republici Makedoniji se naglo menja i gotovo bez tranzicije prelazi iz stanja relativno stabilnih međunacionalnih odnosa i unutrašnje političke situacije u oružane sukobe između makedonskih snaga bezbednosti i paravojnih terorističkih formacija makedonskih Albanaca. Ovo se dešava nakon što su predsednici Vojislav Koštunica i Boris Trajkovski u februaru 2001. godine u Skoplju potpisali sporazum o razgraničenju između Republike Srbije i Republike Makedonije i njenom priznavanju kao međudržavne granice.

Odmah nakon toga usledila je oružana akcija za kontrolu sela Tanuševca, tokom koje se među makedonskim Albancima pojavio novi faktor – teroristička organizacija Armija za nacionalno oslobođenje (ANO).

Vlada Republike Makedonije, koju predvodi vladajuća UMRO-DPMNE, i predsednik Boris Trajkovski, koji je 1999. godine izabran na izborima uz veliku podršku albanske etničke grupe, suočavaju se sa izazovom kontrolisanja sukoba. Zbog same činjenice da su na vlasti političke partije sastavljene od Makedonaca i Albanaca, spekuliše se da je reč o "sukobu koje su stranke na vlasti izazvale u cilju zadržavanja ovih pozicija". U početku su međunarodna zajednica i njeni predstavnici u Republici Makedoniji sukob ocenili kao "teroristički čin", a one koji su ga izazvali "teroristima" i zahtevali da se bezbednosne snage pozabave situacijom. Istovremeno, mišljenje Vlade Republike Makedonije je da zemlju napadaju oružane formacije iz protektorata Kosova, gde su UN preko svojih bezbednosnih snaga odgovorne za red i bezbednost.

U narednim mesecima, delovanje i ponašanje albanskih političkih snaga u Republici Makedoniji preorijentisano je sa politike etničkog suživota, integracije i saradnje na taktiku ranih 90-ih – absentizam, bojkot i aktivno iredentističko delovanje[20].

Pojavom ANO kao nosioca ekstremističkih pozicija i prvim vojnim akcijama u Tanuševcima i Tetovu, nizom terorističkih akcija u Kumanovskom, pomeranjem otpora u neposrednoj blizini velikih urbanih centara, uključujući i prestonicu Skoplje, a usledila je priprema za oružane akcije "gerilskog tipa" u

[20] Марияна Стамова, Македонската държавна и партийна политика към албанците в СР Македония (1945–1991), in: *BALCANICA POSNANIENSIA Acta et studia XVII Religia a polityka w Europie Południowo-Wschodniej Część 1*, Poznan 2010, 231–238.

urbanim uslovima, masovni skupovi i demonstracije albanskog stanovništva – u Skoplju, Tetovu u znak podrške zahtevima za izmene makedonskog ustava i za legitimizaciju ANO[21].

Karakteristična odlika situacije tokom meseci aktivnih vojnih akcija u Republici Makedoniji je sve bliža saradnja između rukovodstva političkih partija DPA (osnovane juna 1997. godine) i NDP-a sa liderima ANO. To potvrđuje i njihovo potpisivanje tzv Prizrenska deklaracija od 23. maja 2001. U njoj je navedena opšta politička platforma i program delovanja: amandmani na Ustav Republike Makedonije, koji će od unitarne države preći u dvokomponentnu; proporcionalno učešće Albanaca u svim državnim institucijama; proglašavanje albanskog drugim službenim jezikom; stvaranje posebnog obrazovnog sistema za Albance, uključujući i otvaranje albanskog univerziteta; uspostavljanje "slobodne komunikacije sa albanskim kulturno-etničkim prostorom" u Albaniji, Kosovu, južnoj Srbiji; rehabilitacija ANO i slobodna "reintegracija" u društvo i obnavljanje razaranja koje su pretrpeli Albanci posle kaznenih akcija makedonske vojske[22].

Analiza događaja pokazuje da ponašanje albanskih političkih faktora pokazuje dvostruki standard – s jedne strane, oni se izjašnjavaju za očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Republike Makedonije, a sa druge strane sve više stati na liniju podrške terorističkim akcijama, za legitimizaciju ANO, za njeno uključivanje u pregovarački proces i za pooštravanje zahteva pred makedonskim vlastima internacionalizacijom problema.

Zaključak

U zaključku treba napomenuti da je 2001. godine politička i etnonacionalna situacija u Republici Makedoniji ušla u kvalitativno novu fazu. Nakon skoro desetogodišnjeg perioda u kojem su se ocrtavale konture "makedonskog modela etničkog suživota" u kojem su Makedonci – kao titularno većinsko stanovništvo republike i Albanci, etnopolitički organizovani u dvije moćne stranke, pokušali da se pronađe zajednički jezik komunikacije, da se primjene evropski standardi u manjinskoj politici, došlo je do oštrog zaokreta. Republika Makedonija se suočila na pragu novog 21. vijeka sa brojnim unutrašnjim i spoljnopolitičkim problemima koje je morala rješavati. S druge strane, dalji put zemlje trasirala je ideja i borba za njene evroatlantske integracije.

[21] M. Stamova, *The Albanian Factor*, 275.
[22] *Isto*, 276.

Summary

The process of the disintegration of the multinational Yugoslav federation in the late 80s and early 90s had a strong impact on the process of establishing an independent Macedonian state. In those years, the SFR Yugoslavia underwent a transition from the one-party rule of the Union of Communists to the establishment of a pluralist multi-party political system. The difficulties in the Republic of Macedonia started in parallel with the process of declaring its independence and especially after the dissolution of the SFRY. Thus, in the early 1990s, after the breakup of the Yugoslavia and the declaration of independence of some of its republics such as Slovenia and Croatia, the Republic of Macedonia faced serious problems in its own state. Internally – the final independence of the state and liberation from the JNA, and externally – its international recognition. These processes are developing under very difficult political conditions. With the adoption of the Constitution of the Republic of Macedonia and the Declaration on the International Recognition of its Sovereignty, the basic prerequisites for its international validation, which has been going on for almost a decade, have already been created.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. „Службен весник на РМ", бр. 41, 1994.
2. Декларация за суверенитет на Социалистическа република Македония, в: *Документи за државноста на Република Македонија*, Скопје 2002.
3. Устав на Република Македонија, Скопје 1991.

Knjige/Books:

1. Велјановски, Новица. *Македонија 1945–1991. Државност и независност*, Скопје 2002.
2. Димитров, Ангел. *Раждането на една нова държава. Република Македония между югославизма и национализма*, София 2011.
3. Недева, Иванка. *Проблемът Македония*, София 1994.
4. Цачевски, Венелин. *Балканите. Краят на конфликтите*, София 2008.

Članci/Articles:

1. Stamova, Mariana. The Albanian Factor and Albanian Resistance to the Independent Republic of Macedonia 1991–2001, in: *Guerrilla in the Balkans. Freedom Fighters, Rebels or Bandits – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans*, International Conference Belgrade – Leskovac – Vranje Sept. 14–16 2006, Tokyo – Belgrade 2007.
2. Велјановски, Н. Петнаесет години суверена и независна Република Македонија 1991–2006, *Музејски гласник (Кратово)*, бр. 3, 2006.

3. Първанов, Антон, Марияна Стамова. Албанският фактор в Македония (1944–1991), в: *Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на проф.Дженгиз Хаков*, София 2003.
4. Стамова, Марияна. Македонската държавна и партийна политика към албанците в СР Македония (1945–1991), in: BALCANICA POSNANIENSIA Acta et studia XVII Religia a polityka w Europie Południowo-Wschodniej Część 1, Poznan 2010.

Internet:

1. http://e-vestnik.bg/13651/stefan-tafrov-kak-priznahme-makedoniya-i-otvorihme-evropeyskiya-pat-na-balgariya.
2. http://www.mfa.gov.mk/?q=nadvoresna-politika/bilateralni-odnosi.
3. http://www.dw.de/dw/article/0,,6387338_page_0,00.html.

Prof. Ass. Dr. Albina DRANÇOLLI RAMADANI
E-mail: albina.drancolli@uni-pr.edu
Prof. Ass. Dr. Kujtime BOSHTRAKAJ CAMAJ
E-mail: kujtime.boshtrakaj@uni-pr.edu
Department of History, Faculy of Philosophy,
University of Prishtina "Hasan Prishtina", Kosovo

1.01 ***Izvorni naučni rad/Original scientific article***
UDK/UDC: 94:37:378(497.115 Priština)"1991/1999" (093)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.437

PARALLEL UNIVERSITY OF PRISHTINA, 1991-1999: FUNCTIONING, CHALLENGES AND PEACEFUL RESISTANCE

Abstract: *University of Prishtina, serving as an institution of education and science and as a centre of Albanian democratic and cultural movements, since its foundation was amongst the institutions on the target of Serbian regime. Upon abolition of the autonomy of Kosovo in 1989, the Serbian regime started the discriminatory policies against the Albanian population, the overwhelming majority population in Kosovo, including the expulsion of the Albanian pupils and students from the schools and university premises, massive dismissals from work, etc. It was the academic year 1991/1992 when the doors of the University of Prishtina were closed to Albanian students and teachers. The University of Prishtina and its campus in the center of the capital Prishtina, libraries, institutes and student dormitories all remained available to Serbian and other non-Albanian teachers and students.*

The Albanian population created a parallel state, a unique example in the world, and such state created the parallel institutions in various fields of life, such as health, culture and education, including also the parallel University of Prishtina. This paper, in light of the sources of the time (documents in the Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", published reports of the international organisations, press of the time) and the relevant historiography aims at elaborating: the initial protests and resistance of Albanian professors and students against the violent measures imposed by the Serbian regime; how the students and teachers were expelled from the facilities of the University of Prishtina; the procedures and the circumstances under which was established the Parallel University of Prishtina; how this parallel university functioned in the situation of pressure and continuous violence from the Serbian regime, at private facilities in the suburbs of the city; how the entire Albanian population from Kosovo was mobilized to support this university. The paper

offers data from the unpublished documents which are stored at the Archive of the Rectorate of the University of Prishtina "Hasan Prishtina", regarding the number of planned and enrolled students, which indicates how the political situation was reflected on the number of students who attended the university studies. Particular attention in the paper was paid to the students' protests of 1997 by elaborating how this Parallel University, through the peaceful student protests, influenced the sensitizing of the international institutions and media on the question of the Albanian people in Kosovo. It emphasizes the important role of students represented by Independent Union of Students of the University of Prishtina (Unioni i Pavarur i Studentëve i Universitetit të Prishtinës - UPSUP), who gained the support and encouragement of international political personalities of the time for the continuation of peaceful student activism.

Despite all the drastic challenges the Parallel University of Prishtina functioned in all the segments that characterize a university. All managerial mechanisms were developed, teaching was held in three cycles of study, even though only private premises were available but no laboratories, libraries and dormitories, new students were enrolled, staff were continuously recruited and promoted, and university textbooks were prepared. However, due to many factors, including the emigration of the Albanian population, the continuous violence by the Serbian police, and the financial difficulties of Albanian families, the number of students was constantly decreasing. In addition, this situation impacted their learning. The lack of literature and laboratories, teaching and learning in private premises and homes, the constant dangers and mistreatment by the Serbian regime, were making university studies a very difficult mission. However, the Parallel University of Prishtina turned into a centre of peaceful resistance and a symbol of determination to continue studies and advancement in the Albanian language regardless of the extreme political and social situation. The University did not interrupt the work even in the state of war, until 21 March 1999. All this readiness, will and peaceful resistance had gained the attention and respect of international opinion.

Key words: *Parallel University of Prishtina, Kosovo, abolition of the autonomy, parallel system, students' protests.*

PARALELNI UNIVERZITET U PRIŠTINI, 1991-1999: FUNKCIONISANJE, IZAZOVI I MIRNI OTPOR

Apstrakt: *Univerzitet u Prištini, kao institucija obrazovanja i znanosti i centar demokratskih i kulturnih albanskih pokreta, bio je među institucijama na meti srpskog režima od svog osnivanja. Ukidanjem autonomije Kosova 1989. godine, srpski režim je započeo diskriminatornu politiku prema albanskom naroda, većinskom stanovništu na Kosovu, uključujući izbacivanje albanskih učenika i studenata iz škola i univerzitetskih okjekata, masovna otpuštanja itd.*

Bila je akademska 1991/1992. godina kada su vrata Prištinskog univerziteta bila zatvorena za albanske studente i nastavnike. Univerzitet u Prištini i njegov kampus u centru glavnog grada Prištine, bibloteke, instituti i studentski domovi ostali su dostupni srpskim i drugim nealbanskim nastavnicima i studentima.

Albanski narod je stvorio paralelnu državu, jedinstven primer u svetu, i takva država je stvorila paralelne institucije u raznim oblastima života, kao što su zdravstvo, kultura i obrazovanje, uključujući i Paralelni Univerzitet u Prištini. Ovaj članak, u svjetlu savremenih izvora (dokumenti u Arhivu Rektorata Prištinskog Univerziteta "Hasan Priština", objavljeni izveštaji međunarodnih organizacija, i štampa tog vremena) i relevantne literature, ima za cilj da elaborira: početni protesti i otpor albanskih profesora i studenata protiv nasilnih mera koje je uveo srpski režim; kako su studenti i nastavnici izbačeni iz objekata Univerziteta u Prištini; procedure i okolnosti pod kojima je osnovan Paralelni Univerzitet u Prištini; kako je ovaj paralelni univerzitet funkcionisao u situaciji stalnih pritisaka i nasilja srpskog režima, u privatnim objektima na periferiji grada; kako je celokupno albansko stanovništvo sa Kosova mobilisano da podrži ovaj univerzitet. U radu su dati podaci iz neobjavljenih dokumenata koji se čuvaju u Arhivi Rektorata Univerziteta u Prištini "Hasan Priština", o broju planiranih i prijavljenih studenata, koji pokazaju koke se politička situacija odražava na broj studenata koji su nastavili univerzitetske studije. Posebna pažnja u radu je posvećena studentskim protestima 1997. godine, elaborirajući kako je ovaj Paralelni Univerzitet kroz mirne studentske proteste uticao na svest međunarodnih institucija i medija o pitanju albanskog naroda na Kosovu. Ističe se značajnu ulogu studenata koju predstavlja Nezavisna Unija Studenata Prištinskog Univerziteta (Unioni i Pavarur i Studentëve i Universitetit të Prishtinës – UPSUP), koja je dobila podršku i ohrabrenje međunarodnih političkih ličnosti tog vremena za nastavak mirnog studentskog aktivizma.

Uprkos svim drastičnim izazovima, Paralelni Univerzitet u Prištini je funkcionisao u svim segmentima koji karakterišu univerzitet. Razvijeni su svi upravljački mehanizmi, nastava se odvijala u tri ciklusa studija, iako su bile dostupne samo privatne prostorije, ali ne i laboratorije, biblioteke i domovi, primani su novi studenti, kontinuirano se zapošljavalo i usavršavalo osoblje, a pripremani su univerzitetski udžbenici. Međutim, zbog mnogih faktora, uključujuči emigraciju albanskog stanovištva, kontinuirano nasilje srpske policije, kao i finansijske teškoće albanskih porodica, broj studenata se konstantno smanjivao. Štaviše, ova situacija je uticala na njihovo učenje. Nedostatak literature i laboratorija, podučavanje i učenje u privatnim prostorijama i kućama, stalne opasnonsti i maltretiranje od strane srpskog režima, činili su univerzitetske studije veoma teškom misijom. Međutim, Paralelni Univerzitet u Prištini postao je centar mirnog otpora i simbola odlučnosti da se nastave studije i napreduju na albanskom jeziku uprkos ekstremnoj političkoj i društvenoj situaciji. Univerzitet nije prekidao rad ni u ratnom stanju, sve do 21. marta 1999. godine. Sva ta spremnost, volja i miran otpor zadobili su pažnju i poštovanje međunarodnog mišljenja.

Ključne riječi: *Paralelni Univerzitet u Prištini, Kosovo, ukidanje autonomije, paralelni sistem, studentski protesti*.

Introduction

University of Prishtina, founded on 15 February 1970, was the first university in former Yugoslavia to provide higher education in Albanian language and had an important role in the educational and cultural development in Kosovo. Before 1970, in Kosovo operated only some higher education institutions, as offshoots of the University of Belgrade. The interest among Albanian population in Kosovo for enrolment at the University of Prishtina was very hig and the number of Albanian students there increased rapidly.[1] The establishment of this university enabled the Albanian population to be educated for different professions and thus be more involved in different state institutions in Kosovo.[2] University of Prishtina soon also served as a centre of political awareness and movements for democracy, therefore it became a target of attack of the Serbian government in Belgrade, especially from 1981, when from a dissatisfaction in students' canteen of the University of Prishtina, started the demonstrations which took on national dimensions. These demonstrations were violently suppressed by Serbia.[3] As a result of these events, the Serbian regime declared the University of Prishtina '"centre for nationalist indoctrination and separatist teachings"'.[4] After the developments of 1981, the Serbian regime began punishing the University of Prishtina, first by reducing the number of students and then by orienting the programs towards technical and exact sciences, rather than the humanities, in order to divert students' attention from "nationalistic ideas".[5] During the 1980s, restrictive attitudes prevailed even towards Albanian cultural values in general.[6] At the end of the decade, when the Serbian Leader of Communists, Slobodan Milosevic, actively began to ignite Serbian nationalist feelings and aspirations for Kosovo through propaganda, the political circumstances worsened significantly and resulted in the suppression of

[1] Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, London 1998, 326; Robert Elsie, *Historical Dictionary of Kosova*, Lanham, Maryland –Toronto-Oxford 2004, 184.

[2] Henry H. Perritt, *The Road to Independence: A chronicle of the Ahtisaari Plan*, Cambridge 2010, 21.

[3] Bërxulli, Dashamir & Faton Berisha (Eds). *50 Vjet Universitet, 1979-2020: 50 Vjet Universiteti i Prishtinës*, Prishtinë: Universiteti i Prishtinës, 2020, 54-56; Minir Dushi, *Universiteti i Kosovës (1981-1983),* Prishtinë 2004, 49-50; Perritt, *The Road to Independence*, 22.

[4] Atdhe Hetemi, *Lëvizjet Studentore Për Republikën e Kosovës, 1968, 1981 dhe 1997*, Prishtinë 2020, 321.

[5] Howard Clark, *Civil Resistence in Kosovo*, London 2000, 43; Dushi, *Universiteti i Kosovës (1981-1983)*, 91.

[6] State Agency of Archives of Kosovo (*Agjencioni Shtetërorë i Arkivave të Kosovës – hereinafter ASHAK*), Fund: Rilindja, Zeqirja Ballata, "Restriksione të mëdha në komunikimin kulturor në shkallë gjithëkombëtare," *Rilindja,* 5. V. 1990, 12. The newspaper Rilindja is stored in a special archival fund in State Agency of Archives of Kosovo - ASHAK.

Kosovo's autonomy in 1989.[7] The oppression and persecution of the Albanian population by the Serbian regime which continued, included the illegal banning of education in Albanian language as well, and the beating and mistreatment of Albanian intellectuals.[8] Serbian violence in an attempt to obstruct Albanian schools had even reached the point of homicides.[9]

Expulsion of Albanian students and teachers from the facilities of the University of Prishtina: Establishment of the Parallel University of Prishtina

With the suppression of the autonomy of Kosovo, Serbia had issued a series of discriminatory laws towards Kosovo, including the Law on the University.[10] This law was adopted and issued by the Assembly of the Socialist Republic of Serbia in January 1990, whose objective was the destruction of autonomy of the University of Prishtina. According to Article 108 of this law: "The Assembly of the Socialist Republic of Serbia determines the policy of conduct of university education in the Republic and provides the conditions for its implementation. Pursuant to the established policy, the assembly of the autonomous socialist province determines the policy of the conducting of university education in the autonomous socialist province […]". [11]

In the wake of the many labels that were being given to the University of Prishtina at this time, as "the hearth of nationalism and separatism", the real goal of the Serbian regime, which was the closure of this university, had begun to be articulated and developed. The request for the closure of the University of Prishtina represented a request for the closure of one of the most important institutions of education and equality in Kosovo, therefore it was unacceptable for the Albanian population.[12]

Efforts to implement the above-mentioned law into practice began at the beginning of 1991, when work began on harmonizing the normative acts of higher education institutions with the Law on the University. At the same time, the Serbian regime initiated the process of reducing the number of Albanian students and illegally increasing the number of Serbian-Montenegrian students

[7] Alastair Finlan, *The Collapse of Yugoslavia 1991-99*, Great Britain, Oxford 2004, 16.
[8] Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge 2005, 162.
[9] ASHAK, Fund: Bujku, M. Kajtazi, "Bashkimi i sindikatave të Kosovës për Masakrën në Uçë të Istogut: Shkollimi Shqip – Çështje vitale e Kombit," *Bujku*, 2.II.1992, 4. The newspaper Bujku is stored in a special archival fund in ASHAK.
[10] Hajrullah Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës, 1991-1994*, Prishtinë 1995, 22; Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Kosova: Vështrim Monografik*, Prishtinë 2011, 407.
[11] Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit*, 22.
[12] ASHAK, Fund: Rilindja, Ymer Avdiu, "Breshëri sulmesh mbi Universitet", *Rilindja*, 24. II. 1990, 7.

at the University of Prishtina. Violent measures also began to be applied, initially at the Faculty of Medicine, on August 1990, when the management of this faculty was dismissed and the interim managements in the faculty and in the clinics, institutes, departments and other organisations of the Faculty of Medicine were appointed. These interim managements began the expulsion of the Albanian teachers and employees from the Faculty. Such violent measures were gradually applied in other academic units as well, to be completed as a process on 27 June 1991, when the Assembly of the Republic of Serbia adopted the decision ‘‘‘on the application of interim measures for the protection of self-governing rights and social property to the University of Prishtina […]’’’.[13] Thus, violent measures were applied to 13 Faculties and the Rectorate of the University of Prishtina.[14] Such events were followed by a hunger strike of Albanian students, which was planned to last 3 days, but was interrupted by the Serbian police.[15]

The Albanian teachers of the University of Prishtina had been persistent in their resistance to all the imposed measures, a resistance that they articulated even by refusing to sign the agreement with the Association of Post-secondary Schools and with the Association of Faculties of Serbia. This development was followed by the immediate cessation, on 1 October 1991, of the funding of studies in the Albanian language in higher education institutions by the Provincial Fund for Higher Education in Kosovo.[16] The peaceful protests held by Albanian students, pupils, teachers and parents in most schools and faculties were violently interrupted by the Serbian police. University professors were among the beaten and ill-treated.[17] An intolerable atmosphere reigned in all Faculties of the University of Prishtina. The Serbian police dispersed the Albanian students who were peacefully waiting in the courtyards of the faculties to enter. On the other hand, the Serbian violent management of the rectorate welcomed the Serbian students, even organizing solemn receptions for them.[18] The intolerable situation of education in Kosovo was echoed in the European Conference of the World Confederation of Organizations of the Education Professions, held in

[13] Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit*, 22-27; Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Kosova: Vështrim Monografik*, 407.

[14] ASHAK, Fund: Bujku, Sh. Rexhepi, “Masa të dhunshme në Universitetin e Kosovës: U serbizuan te gjitha udhëheqjet e Fakulteteve dhe të Rektoratit”, *Bujku,* 29.VI.1991, 2.

[15] ASHAK, Fund: Bujku, Ymer Avdiu, “Policia ndërpreu grevën e studentëve”, *Bujku*, 29. VI. 1991, 3.

[16] Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Kosova: Vështrim Monografik*, 407.

[17] ASHAK, Fund: Bujku, B. Zogjani & Y. Avdiu, “Konferencë shtypi e Këshillit Koordinues për Arsim të Kosovës: Milicia rrahu nxënës, studentë, mësimdhënës e qytetarë”, *Bujku*, 4. X. 1991, 6; Sh. Rexhepi & B. Kabashi, “Konferencë për shtyp e Këshillit Koordinues për Çështje Arsimore të Kosovës: U arrestuan dhe u maltretuan shumë pjesëmarrës të protestës së qetë”, *Bujku*, 3.X.1991, 4; Y. Avdiu, A. Salihu and R. B. Demiri, “Shkollat janë tonat, ato nuk i japim”, *Bujku*, 3.X.1991, 4.

[18] ASHAK, Fund: Bujku, Sh. Rexhepi & Y. Avdiu, “Dëbohen profesorët, ndiqen studentët”, *Bujku*, 17.X.1991, 4; Miranda Vickers, *Midis Serbëve dhe Shqiptarëve: Një Histori e Kosovës,* Tiranë 2004, 306.

October 1991 in Geneva.[19] In general, the year 1991 marked a year in which the basic freedoms and rights of the Albanians in Kosovo were violated. As announced by a report of the US State Department, hundreds of cases of ill-treatment of Albanians had been reported. At least 430 Albanian professors and other professional services were forcibly dismissed from the University of Prishtina.[20]

At the beginning of the 1991-1992 academic year, as mentioned above, the entrances of the faculties of the University of Prishtina were blocked for the Albanian teachers and students by the Serbian police. In these circumstances, 13 faculties of the University and 7 post-secondary schools were forced to start lectures in unusual teaching conditions, in about 250 private facilities. On 17 February 1992, the University of Prishtina was re-opened in adopted facilities for learning whereas the students were accommodated in private houses due to the closure of the students' dormitories.[21]

In order to function as a university, Albanians had considered necessary to first elect the leading bodies of the University of Prishtina. On 26 November 1991, the constitutive session of the Assembly of this University was held. In addition, in this session the leaderships of the University and of the faculties were elected, and it was inaugurated the beginning of this new Albanian university, which indeed would continue the activities and work of the old one. Shortly following this session, in early December, the faculties' managements decided to begin preparations for starting the lectures in private adopted facilities.[22] The elected rector of the University of Prishtina, just a few days later, addressed a letter to the rectors of the former Yugoslavia, as well as to the international rectors and institutions, where he clarified the shocking situation in which higher education was going through and the expulsion from the University's facilities. Moreover, on 10 January 1992, he sent a letter to the Serbian violent bodies of the Rectorate of the University of Prishtina, requesting the release of the university facilities, an effort this which resulted in his imprisonment, just a few days later, and the sentence of two months of imprisonment.[23] After the imprisonment of the rector, protests were organized by university teachers [24] until

[19]ASHAK, Fund: Bujku, Demë Jashari, "Delegacioni i LASH "Naim Frashëri" në Gjenevë: Shqiptarëve në Kosovë duhet t'u kthehet shkolla shqipe", *Bujku*, 25.X.1991, 9.

[20] ASHAK, Fund: Bujku, Qamile Blakçori, "Raporti i Stejt – Departmentit Amerikan mbi shkeljen e të drejtave njërëzore në Jugosllavi: Diskriminim i pakufishëm i shqiptarëve", *Bujku,* 6.II.1992, 8.

[21] Clark, *Civil Resistence in Kosovo*, 101.

[22] Denisa Kostovicova, *Kosovo: The Politics of Identity and Space*, London and New York 2005, 103.

[23] Muhamet Mavraj, Mbijetimi i Shkollimit Shqip – Një Histori në Vete, *Bota e Re*, Year XXIX, Nr. 20, Prishtinë, X. 1996, 4.

[24] ASHAK, Fund Bujku, Y. A., "Tubim protestues i arsimtarëve universitarë shqiptarë kundër burgosjes së Rektorit të Universitetit të Prishtinës: Kërkesat e Rektorit janë kërkesa të arsimtarëve dhe studentëve", *Bujku*, 23.I.1992, 3; Sh. R., "Lirimi i lokaleve universitar- kërkesë e ligjshme", *Bujku*, 26.I.1992, 1, 4.

his release on 28 January 1992.[25] Even in March 1993, the rector of the University of Prishtina, Professor Ejup Statovci, was arrested and sentenced to prison, just because he had requested the return of the university buildings to Albanian teachers and students.[26]

As mentioned above, the deprivation of education in Albanian language and the removal of Albanian students from University facilities was only one aspect of the countless discrimination elements that were taking place in Kosovo. According to a report by the Council for the Protection of Freedoms and Human Rights (*Këshilli për Mbrojtjen e Lirive dhe të Drejtave të Njeriut – KMLDNJ)*, only during the period from 1990 to August 1992, 116 Albanians were killed by the Serbian regime, while many others were injured and arrested. A total of 35 laws which severely discriminated the Albanian population of Kosovo were passed. 70% of all employees were dismissed from work, including University of Prishtina personnel, moreover, other private economic activities had been disabled and the free movement was hindered.[27]

The year 1992 was the year of establishment of parallel institutions. Thus, in Kosovo, in addition to the official institutions, which were under the jurisdiction of the Republic of Serbia, parallel, extra-state institutions also began functioning, which were under the control of the declared Republic of Kosovo, institutions these in the field of health, education, defence, culture, sports, information, etc.[28] This unique "parallel society" as the researcher Robert Austin called it, was created in the circumstances when "the Albanians were quasi-stateless, so they created their own state."[29] The parallel education system offered the only possibility for Albanian population to continue learning in the Albanian language, under their organisation and planning. As the scholar Denisa Kostovicova expressed: "Albanian parallel education in Kosovo emerged as an embodiment of the Albanians' peaceful resistance, and an argument used to prove the existence of the Albanian independent state in Kosovo".[30] The readiness to continue education in Albanian language was shown not only by pupils, students and teachers, but by the entire Albanian population in Kosovo, a part of which even gave up their private homes to adapt them to schools.[31]

[25] ASHAK, Fund: Bujku, Sh. Rexhepi & Y. Avdiu, "Përfunduan tubimet protestuese të arsimtarëve shqiptarë kundër burgosjes së Rektorit të UP, Prof. DR. Ejup Statovcit: Rektori u lirua por jo edhe Universiteti", *Bujku*, 30.I.1992, 3.
[26] Tim Judah, *Kosova: Luftë dhe Hakmarrje*, Prishtinë 2002, 89.
[27] Petrit Imami, *Serbët dhe Shqiptarët Ndër Shekuj, Vëllimi II*, Beograd 2017, 232.
[28] *Ibid*, 234.
[29] Robert C. Austin, *Making and Remaking the Balkans: Nations and States since 1878*, Toronto, Buffalo, London 2019, 49.
[30] Kostovicova, *Kosovo: The Politics of Identity and Space*, 97.
[31] ASHAK, Fund: Bujku,M. Kajtazi, "Konferencë shtypi e bashkimit të sindikatave të pavarura të Kosovës: Madhështi kur shtëpitë bëhen shkolla", *Bujku*, 6.II.1992, 4.

In fact, it was the Democratic League of Kosovo[32] which had created this parallel state, with its Government established in 1991. Taxes for the operation of the parallel system began to be collected by Albanians in Kosovo and in diaspora, and 90% of them were dedicated to the parallel education system, a system this, which was developed to be as functional as possible. Thus, in 1993, it included about 20,000 teachers, professors and administrative staff. Only primary schools were allowed by the Serbian regime to hold classes in school facilities, while secondary schools and faculties held classes in homes, garages or other facilities, all of which were released on a voluntary basis.[33] The teaching and administrative staff and students were often maltreated, beaten or arrested by Serbian police. The latter, whenever having the opportunity, also confiscated the finances that had been collected for education needs.[34]

The Assembly of the University of Prishtina, at the beginning of 1993 had approved the recommendations that all University of Prishtina employees whose employment relationship had been terminated by the violent bodies and who continued to work at the Parallel University of Prishtina, should be issued a decision to continue working, as of the day when the employment relationship was terminated.[35] The following year, precisely on 22 June 1994, the Government of the Republic of Kosovo took the decision to approve the *Decree on Higher Education,* according to which decree, the higher education in Kosovo would be organized and operate.[36] The date of the decree of 22 June 1994 will remain a historic date for the University of Prishtina and as the rector Ejup Statovci stated, it was based on the experience of European and world universities.[37]

Challenges of the operation of the Parallel University of Prishtina: learning in private facilities

While in the first academic year of parallel education the professors and students had to move from one private facilitie to another for the teaching process, in the second academic year, there was a permanence in terms of the places where the lesson was held, since a house or several houses in the same neighbourhood were assigned where exactly the lesson was taking place,

[32] *Lidhja Demokratike e Kosovës – LDK* - a political party, established on 23 December 1989. Led by Dr. Ibrahim Rugova it became the leading political party which represented the Albanian population in Kosovo during the 1990s, see: Elsie, *Historical Dictionary of Kosova*, 47.

[33] Independent International Commission on Kosovo, *Kosovo Report: Conflict, International response, Lessons learned*, Oxford 2000, 45-46.

[34] Human Rights Watch, *Under Orders: War Crimes in Kosovo*. New York, Washington, London, Brussels 2001, 29.

[35] See the published document in: Koliqi, *Mbijetesa*, 141.

[36] See the published document in: Koliqi, *Mbijetesa*, 147, 148-163.

[37] ASHAK, Fund: Bujku, Rexhep Demiri, "Intervistë: Prof. Dr. Ejup Statovci, Rektor i Universitetit të Prishtinës: Vendosmëria dhe mençuria po e mban Universitetin", *Bujku*, 3.X.1994, 5.

depending on what faculties they housed. Scholar Denisa Kostovicova highlights a phenomenon in this period, the "Albanians' spatial marginalization". While Serbian and other non-Albanian students were continuing their studies in University facilities in the centre of Prishtina, and were using the entire university campus, Albanian students were studying entirely on the outskirts of the capital, in houses or facilities adopted for learning.[38] In an article published by the student newspaper of the University of Prishtina *Bota e Re*, at the beginning of the academic year 1996-1997, the sixth in a row in private facilities, it was emphasized: "[…] these young students were also received in the same atmosphere and under the same conditions as their older colleagues: in private homes in all neighbourhoods of Prishtina, the University-City […]".[39] The Parallel University of Prishtina continued to have the support of all the Albanian entities of Kosovo.[40] During the 90s, the appearance of the campus of the University of Prishtina gradually changed. Inside its area, right in the middle, without any urban plan, an Orthodox cathedral was built. At the same time, within the university space, all the existing monuments, although of a universal character, were destroyed and removed, to be replaced by busts of Serbian ecclesiastical or historical figures.[41]

Normally, under such circumstances the number of students at the Parallel University decreased significantly. Male students were more likely to drop out, a considerable number of whom had to emigrate in different countries in Europe, to avoid conscription and provide for the families.[42]

In this situation, the number of students registering for the first time at the University was smaller than planned. The reasons for the decline in the number of students enrolled in higher education institutions were numerous and directly related to the political situation in the country. The difficult and extraordinary conditions in which learning was carried out, financial difficulties and the impossibility of pursuing studies, the lack of opportunities for employment, the small markets of the labour economy, the constant migration of the youth to ensure the existence of the whole family, were some of the reasons for the continuous decline of number of students at the University of Prishtina.[43] Thus, during the operation of the Parallel University, the number of planned

[38] Kostovicova, *Kosovo: The Politics of Identity*, 111.

[39] Habibe Maliqi, Viti i Ri Akademik: Gjithçka me të Vjetrën, *Bota e Re*, Year XXIX, Nr. 20, Prishtinë, X, 1996, 3.

[40] ASHAK, Fund: Bujku, Y. Avdiu, "Universiteti i Prishtinës, sot shënon 27 vjetorin: Institucion që jetoi kohën", *Bujku*, 15.II.1997, 1.

[41] Maliqi, *Viti i Ri Akademik: Gjithçka me të Vjetrën*, 3; Christ the Savior Serb Orthodox Church began to be built on the campus of the University of Prishtina, in 1995. Its construction was never completed and to this day it remains unfinished in the middle of the campus, at the heart of Prishtina, see: Austin, *Making and Remaking of the Balkans*, 49.

[42] Clark, *Civil Resistence in Kosovo,* 101; Natasha Kandiq *Nën Lupë: Të Drejtat në Kosovë*, Beograd, 1998, 88.

[43] Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", 72, Realizmi i Regjistrimit të Studentëve 1994/1995, 1996/1997.

students was greater than those who actually enrolled. For example, in the academic year 1991/1992, the year when students and professors were forced to leave the University, it was planned to enrol 7.161 students, while 4.380 students, or 61.24%, were in fact enrolled.[44] In the academic year 1992/1993 there was a slight increase compared to the year 1991/1992, since out of 7.179 students planned for registration, a total of 5.645 students were registered, or 78.63%.[45] In the year 1993-1994, 74.45% of the students were enrolled, out of the total number of students planned to be enrolled,[46] in the academic year 1994/1995 this figure was 75.91%, [47] while in the academic year 1995/1996, 71.58%. [48]

While the insistence of the Serbian leadership to fill the University of Prishtina with Serbian students continued, this was not always attractive for the Serbs of Belgrade, so space was also given to Greek students who, as researcher Raymond Detrez claims, "could get a diploma in Kosovo for a favourable price".[49]

In addition to continuing the education, even under extraordinary conditions, the Parallel University continued with all other processes related to the operation of a University, for example with the election and re-election of the regular academic staff and associates,[50] several agreements were reached with several universities of other countries, and even student activities were reactivated.[51]

Given that the publishing houses were also closed, a very big challenge was to provide the Albanian language textbooks for schools and university. Initially, they were brought from Albania, but over time they began to be published by Kosovo Albanians, mostly abroad. These textbooks were secretly brought to Kosovo and distributed. [52]

So, despite the difficult circumstances, the process of publishing university textbooks continued. The documentation in the archive of the Rectorate of the University of Prishtina "Hasan Prishtina" confirms that only during the period from June 1994 to November 1996, 54 university textbooks were published.[53] The Parallel University possessed also The Publishing Council of the University, which consisted of the president and ten members.[54] Furthermore, the University had approved the Regulation on Publishing Activity

[44] *Ibidem*.
[45] *Ibidem*.
[46] *Ibidem*.
[47] *Ibidem*.
[48] *Ibidem*.
[49] Raymond Detrez, *Kosova - Lufta e Shtyrë*, Tiranë 2004, 98-99.
[50] Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", 72, Realizmi i Regjistrimit të Studentëve 1994/1995, 1996/1997.
[51] Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Fjalori Enciklopedik i Kosovës II: L-ZH*, Prishtinë, 2018, 1707.
[52] Clark, *Civil Resistence in Kosovo*, 99.
[53] Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", Këshilli Botues.
[54] *Ibidem*.

of the University of Prishtina.[55] Under these difficult conditions, post-graduate studies continued in some faculties, while within the University it was possible the establishment of a new faculty in 1997, the Faculty of Teaching.[56]

Of course, the operation of the Parallel University of Prishtina under such conditions was extremely difficult. In many fields it was difficult to professionalize the students. As Professor Luljeta Pula points out: "Pretending that you have prepared a technology engineer who tomorrow will be able to lead production in various factories and enterprises without ever seeing even an ordinary test tube during his education is at least nonsense".[57] Dean of the Faculty of Medicine, Prof. Dr. Zenel Kelmendi highlighted for Human Rights Watch in 1993, the difficulties to carry out the teaching with the students of medicine and dentistry, who, due to the lack of conditions, had to practice in private clinics. As he emphasized, "one of our biggest problems is that we can't get corpses so our students have to go to Albania to study anatomy. They interrupted entrance exams this year [1993/94 school year], so we had to hold it secretly several days later".[58] Despite the severe conditions, the Council of Teachers of the Faculty of Medicine had expressed the determination that they would work as hard as possible for the achievement of the highest quality of studies and for the professional and scientific development of new staff.[59]

The beginning of the war in Kosovo worsened further the severe situation, as far as the results in studies are concerned. In an interview with several students, conducted in April 1998 by the student newspaper *Bota e Re*, the vast majority of them stated that the created situation was affecting their learning results considerably.[60]

In September 1996, an agreement was signed between the President of the Republic of Kosovo, Dr. Ibrahim Rugova and the President of the Republic of Serbia Slobodan Milosevic for the normalization of the education system and the return of pupils and students to schools,[61] although this agreement would never be implemented completely. The day before the release of the Technical Faculty was foreseen in the agreement, the Serbian students had barbarically demolished the faculty.[62]

---

[55] *Ibidem*.
[56] Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Kosova: Vështrim Monografik*, 408.
[57] Luljeta Pula, *Rrëfimi i Një Jete Për Kosovën*, Prishtinë 2020, 183.
[58] Human Rights Watch/Helsinki, *Open Wounds: Human Rights Abuses in Kosovo*, New York, Washington, Los Angeles, London 1993, 117-118.
[59] ASHAK, Fund: Bujku, Sh. Rexhepi, "Mbledhja e Këshillit të Arsimtarëve të Fakultetit të Mjekësisë të Prishtinës: Zotime këmbëngulëse për vazhdimin e studimeve", *Bujku*, 2.II.1992, 4.
[60] Shkumbin Tetaj, Sa ka ndikuar gjendja momentale në rezultatet mësimore të studentëve, *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 42/43, 5.IV.1998, 12.
[61] Archive of the Rectorate of Universitety of Prishtina "Hasan Prishtina", Konkurs për arsimtarë, shtator 98.
[62] Driton Lajqi, Studentët serbë demoluan objektin e Fakultetit Teknik, *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 47, 26.V.1998, 3.

As time went on, especially since the beginning of the war in Kosovo, the continuation and progress of teaching at the University was increasingly becoming more impossible. The situation was so extraordinary that the Parallel University had created a Council for the verification of areas involved in war and attacked by war, which notified the competent bodies, such as the relevant dean's offices, which areas were at war.[63] In such cases, decisions were made according to the situation, such as exempting candidates from paying the registration fee for the semester.[64] In this state of emergency, the Parallel University of Prishtina functioned until 21 March 1999, when its operation was interrupted due to the war. During the war 322 students and 8 teachers of the Parallel University of Prishtina were killed.[65]

Activism of students of the Parallel University of Prishtina

In Kosovo, great changes in the society came from university students. The University of Prishtina was a centre of numerous social and political debates. Albanian students began to react against the abuses of human rights and freedoms in Kosovo, in general, as well as against their marginalisation and unjust treatment at the University by the Serbian regime.[66] In this context, the years 1968, 1981 and 1997, mark the years when the student movements had the most significant role. [67]

The student protest of 1 October 1997 attracted the most the attention of the international public, sensitizing it to the issue of Kosovo. This protest, which was attended by thousands of students, and thousands of citizens who joined their call, started from Velania neighbourhood, where the rectorate of the Parallel University of Prishtina had been improvised, with the plan to continue to the university campus, from which they had been expelled years ago. The protest was organized to be peaceful and the banners mainly called for an end to apartheid in Kosovo and for vigilance and help from Europe and the world. Very soon after the start of the protest, the Serbian police cordon stopped the participants and brutally intervened on the protesters, beating them, mistreating and arresting them, even under the lenses of the most prestigious international media that were covering the protest.[68] This protest had such an echo that in its aftermath, on 6 October 1997, a delegation of students, at the invitation of the

[63] Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", Konkurs për mësimdhënës, 1998, shkurt.
[64] *Ibidem*.
[65] Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Kosova: Vështrim Monografik*, 408; Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Fjalori Enciklopedik i Kosovës II,* 1707.
[66] Nicole Fransworth, *History is herstory Too: The History of Women in Civil Society in Kosovo 1980 – 2004*, Prishtinë, Kosovo 2008, 24.
[67] Hetemi, *Lëvizjet Studentore*, 23-24.
[68] Bërxulli, Berisha, *50 Vjet Universitet,* 67-68. Bujar Dugolli, *1 Tetori i Kthesës: Lëvizja Studentore 1997-1998*, Prishtinë 2013, 151-155.

special emissary of the US President, Robert Gelbard, met at the US Embassy in Belgrade, with the group of senior American diplomats, headed by Gelbard himself. The student delegation was congratulated by the hosts for organizing the peaceful protest and was assured that the US would support student protests even more strongly in the future.[69]

That the Independent Union of Students of the University of Prishtina (*Unioni i Pavarur i Studentëve i Universitetit të Prishtinës – UPSUP)* was already a very important factor of the national question in general is also shown by an overview of the meetings of their leadership with eminent international political personalities of the time. Only during the period of February-March 1998, they had met with the Minister of Foreign Affairs of Great Britain, the special envoy of President Bill Clinton for the Balkans, the German ambassador in Belgrade, The American Information Centre in Prishtina, the Italian Ambassador in Belgrade, the First Secretary of the Albanian Representation in Belgrade, the Delegation of the European Commission in Belgrade, the First Secretary of the French Embassy, the First Secretary at the American Embassy in Belgrade, the vast majority of whom encouraged the continuation of the peaceful path for the accomplishment of their demands.[70]

For the resistance and the peaceful student movement for the return to the university facilities from which they were expelled by the Milosevic regime, the UPSUP also received a prestigious international award, that of the Federation of European Student Organizations AEGEE (Association des Etats Generaux des Etudiants de l'Europe) for the year 1998, what showed how the protest of 1 October 1997 had particularly sensitized both the academic community and the international student community. This award was given to those who had promoted democracy, tolerance and a united Europe.[71]

Students continued the protests further in 1997, on 29 October, 29 November and 30 December, and in 1998, four mass protests were organized in March and on 30 April.[72] By all means, student protests and activities had indisputable support from the population. For example, over 150,000 citizens participated in a student protest held in Prishtina, in Dragodan neighbourhood on 13 March 1998, supported by all groups of the population.[73]

In addition to all the above-mentioned activities, UPSUP, especially after the beginning of the war, stood out for its humanitarian and solidarity activities, not only for students but for the entire population in need. They did this commitment in coordination with local and international humanitarian organizations.[74] At the same time, being at war, UPSUP, in cooperation with the

[69] See the published document in: Dugolli, *1 Tetori i Kthesës*, 335
[70] UPSUP, Pasqyrë kontaktesh ndërkombëtare të UPSUP, në periudhën shkurt-mars 1998, *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 42/43, 5.IV.1998, 18-19.
[71] See the published document in: Dugolli, *1 Tetori i Kthesës*, 339.
[72] Bërxulli, Berisha, *50 Vjet Universitet,* 68.
[73] M. M, Ditari – Mars 98', *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 42/43, 5.IV.1998, 8.
[74] Dugolli, *1 Tetori i Kthesës*, 294-295.

Albanian Women's League, headed by Dr. Flora Brovina had initiated the holding of "First Aid" courses, which were held in groups of 25 students and had instructors consisting of two doctors and a medical nurse.[75] This and many other examples show the conditions under which Albanian students were being educated and their concerns compared to their peers in other European countries and beyond.

Summary

The discriminatory laws issued by Serbia after the suppression of Kosovo's autonomy had also struck the University of Prishtina. Violent measures were first applied to this University, and then, at the beginning of the 1991-1992 academic year, entry was denied for Albanian students. In these circumstances, Albanian professors and students had started lessons in private facilities, adopted for learning. Thus, the Parallel University of Prishtina would become just one of the parallel institutions that were created in Kosovo. The challenges of teaching and learning in these terrible conditions were enormous. The students and teachers, were often mistreated, beaten, and arrested by the Serbian police.

While the Albanian students remained learning in the outskirts of the city, in houses, adopted facilities, garages, etc., the University facilities, in the centre of Prishtina, were frequented mainly by Serbian students, or students of other nationalities, such as Greek or Montenegrin. The campus became a place of monuments constructed for Serbian political motives, such as busts of Serbian ecclesiastical or historical figures or an Orthodox cathedral built in the centre of the campus.

Despite this extraordinary situation, the Parallel University managed to operate in all fields, such as teaching, raising staff, enrolling new students and even opening a new program and publishing textbooks. Management and professors were determined to work with maximum dedication and professionalism to maintain the quality of university studies.

Being a student at the Parallel University of Prishtina was very different from being a student in other countries in the world. In addition to learning in unusual conditions, many of them took the responsibility of involvement in national issues, peaceful resistance and stood out with their humanitarian activities all over Kosovo. Such were the circumstances that during the war they had to attend the "First Aid" courses.

[75] Mentor Bogaj, Para se të bëhet vonë: Përgatitjet elementare për rreziqet e luftës mirëpriten nga studentët, *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 47, 26.V.1998, 3; Human Rights Watch informed that a student of University of Prishtina, and 8 students of post-secondary school "Xhevdet Doda" in Prizren, were arrested on May 23, 1998. They were sentenced to prison from one year to seven and a half years, only because they organized the courses of First Aid in Prizren, see: Human Rights Watch, *Humanitarian Law Violations in Kosovo*, New York, Washington, London, Brussels, 1998, 54-55.

Parallel University of Prishtina became a hearth of the peace movement and the peaceful protests organized by its students that gained attention and support from international politics and the public. With this dynamic, it worked until the interruption of its operation in March 1999 due to the war, to be reopened again immediately after the war.

Zaključak

Diskriminatorni zakoni koje je Srbija usvojila nakon ukidanja autonomije Kosova uticali su i na Univerzitet u Prištini. Na ovom univerzitetu su prvo primenjivane nasilne mere, a potom, početkom školske 1991-1992. godine, albanskim studentima je odbijen ulazak. U ovim okolnostima, albanski profesori i studenti su započeli nastavu u privatnim prostorijama, usvojenim za nastavu. Tako bi Paralelni Univerzitet u Prištini postao samo jedna od paralelnih institucija koje su uspostavljene na Kosovu. Izazovi podučavanja i učenja u ovim užasnim uslovima bili su veliki. Studenti i profesori je srpska policija često maltretirala, tukla i hapsila.

Dok su albanski studenti nastavili da studiraju na periferiji grada, u kućama, usvojenim zgradama, garažama itd, objekte Univerziteta, u centru Prištine, uglavnom su pohađali srpski studenti ili studenti drugih nacionalosti, poput Grka ili Crnogorski. Kampus je postao mesto spomenika izgrađenih iz srpskih političkih motiva, kao što su biste srpskih crkvenih ili istorijskih ličnosti ili pravoslavna katedrala podignuta u centru kampusa.

Uprkos ovoj izvanrednoj situaciji, Paralelni Univerzitet je uspio da djeluje u svim oblastima, kao što su nastava, podizanje kadrova, upis novih studenata, pa čak i otvaranje novog programa i izdavanje udžbenika. Menadžment i profesori su bili odlučni da rade maksimalno predano i profesionalno na održavanju kvaliteta univerzitetskih studija.

Biti student na Paralelnom Univerzitetu u Prištini se veoma razlikovalo od toga da budeš student u drugim zemljama sveta. Pored učenja u neuobičajenim uslovima, mnogi od njih su preuzeli odgovornost uključivanja u nacionalna pitanja, mirni otpor i istakli se svojim humanitarnim aktivnostima širom Kosova. Takve su bili okolnosti da su tokom rata morali pohađati kurseve “Prve pomoći”.

Paralelni Univerzitet u Prištini postao je centar mirnog pokreta i mirnih protesta koje su organizovali njegovi studenti, što je privuklo pažnju i podršku međunarodne politike i javnosti. Ovom dinamikom je radio do prekida rada u martu 1999. godine zbog rata, da bi odmah nakon rata ponovo bio otvoren.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Arkivi i Rektoratit të Universitetit të Prishtinës "Hasan Prishtina" - Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina":
2. Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", *72, Realizmi i Regjistrimit të Studentëve 1994/1995, 1996/1997*.
3. Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", *Këshilli Botues.*
4. Archive of the Rectorate of University of Prishtina "Hasan Prishtina", *Konkurs për arsimtarë, shtator 98.*

Books/Knjige:

1. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Fjalori Enciklopedik i Kosovës II: L-ZH*. Prishtinë 2018.
2. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Kosova: Vështrim Monografik*. Prishtinë 2011.
3. Austin Robert C, *Making and Remaking the Balkans: Nations and States since 1878,* Toronto, Buffalo, London 2019.
4. Bërxulli, Dashamir & Faton Berisha (Eds), *50 Vjet Universitet, 1979-2020: 50 Vjet Universiteti i Prishtinës,* Prishtinë: Universiteti i Prishtinës 2020.
5. Clark Howard, *Civil Resistence in Kosovo*, London 2000.
6. Detrez Raymond, *Kosova - Lufta e Shtyrë*, Tiranë 2004.
7. Dugolli Bujar, *1 Tetori i Kthesës: Lëvizja Studentore 1997-1998*, Prishtinë 2013.
8. Dushi Minir, *Universiteti i Kosovës (1981-1983),* Prishtinë 2004.
9. Elsie Robert, *Historical Dictionary of Kosova*, Lanham, Maryland –Toronto-Oxford 2004.
10. Finlan Alastair, *The Collapse of Yugoslavia, 1991-99,* Great Britain, Oxford 2004.
11. Fransworth, Nicole (Ed.), *History is herstory Too: The History of Women in Civil Society in Kosovo 1980 – 2004*. Prishtinë 2008.
12. Hetemi Atdhe, *Lëvizjet Studentore Për Republikën e Kosovës, 1968, 1981 dhe 1997*, Prishtinë 2020.
13. Human Rights Watch, *Under Orders: War Crimes in Kosovo*. New York, Washington, London, Brussels 2001.
14. Human Rights Watch. *Humanitarian Law Violations in Kosovo*. New York, Washington, London, Brussels 1998.
15. Human Rights Watch/Helsinki. *Open Wounds: Human Rights Abuses in Kosovo,* New York, Washington, Los Angeles, London 1993.
16. Imami Petrit, *Serbët dhe Shqiptarët Ndër Shekuj, Vëllimi II*, Beograd 2017.
17. Independent International Commission on Kosovo, *Kosovo Report: Conflict, International response, Lessons Learned*, Oxford 2000.
18. Judah Tim, *Kosova: Luftë dhe Hakmarrje*, Prishtinë 2002.
19. Kandiq Natasha (Ed.), *Nën Lupë: Të Drejtat në Kosovë*. Fondi për të Drejtën Humanitare, Beograd 1998.
20. Koliqi Hajrullah, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës, 1991-1994,* Prishtinë, 1995.
21. Kostovicova Denisa, *Kosovo: The Politics of Identity and Space,* London and New York 2005.
22. Malcolm Noel, *Kosovo: A Short History,* London 1998.
23. Perritt Henry H, *The Road to Independence: A chronicle of the Ahtisaari Plan,* Cambridge 2010.
24. Pula Luljeta, *Rrëfimi i Një Jete Për Kosovën*, Prishtinë 2020.

25. Ramet Sabrina P, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo,* Cambridge 2005.
26. Vickers Miranda, *Midis Serbëve dhe Shqiptarëve: Një Histori e Kosovës*, Tiranë 2004.

Newspapers and magazines/Novine i časopisi:

1. ASHAK, Fund: Bujku, B. Zogjani & Y. Avdiu, "Konferencë shtypi e Këshillit Koordinues për Arsim të Kosovës:Milicia rrahu nxënës, studentë, mësimdhënës e qytetarë", *Bujku*, 4.X.1991.
2. ASHAK, Fund: Bujku, Demë Jashari, "Delegacioni i LASH "Naim Frashëri" në Gjenevë: Shqiptarëve në Kosovë duhet t'u kthehet shkolla shqipe", *Bujku,* 25.X.1991.
3. ASHAK, Fund: Bujku, M. Kajtazi, "Bashkimi i sindikatave të Kosovës për Masakrën në Uçë të Istogut: Shkollimi Shqip – Çështje vitale e Kombit", *Bujku*, 2.II.1992.
4. ASHAK, Fund: Bujku, M. Kajtazi, "Konferencë shtypi e bashkimit të sindikatave të pavarura të Kosovës: Madhështi kur shtëpitë bëhen shkolla…". *Bujku,* 6.II.1992.
5. ASHAK, Fund: Bujku, Qamile Blakçori, "Raporti i Stejt – Departmentit Amerikan mbi shkeljen e të drejtave njërëzore në Jugosllavi: Diskriminim i pakufishëm i shqiptarëve". *Bujku*, 6.II.1992.
6. ASHAK, Fund: Bujku, Rexhep Demiri, "Intervistë: Prof. Dr. Ejup Statovci, Rektor i Universitetit të Prishtinës: Vendosmëria dhe mençuria po e mban Universitetin". *Bujku*, 3.X.1994.
7. ASHAK, Fund: Bujku, Sh Rexhepi, "Masa të dhunshme në Universitetin e Kosovës: U serbizuan te gjitha udhëheqjet e Fakulteteve dhe të Rektoratit", *Bujku,* 29.VI.1991.
8. ASHAK, Fund: Bujku, Sh. R, "Lirimi i lokaleve universitare - kërkesë e ligjshme", *Bujku*, 26.I.1992.
9. ASHAK, Fund: Bujku, Sh. Rexhepi, & Y. Avdiu, "Dëbohen profesorët, ndiqen studentët", *Bujku*, 17.X.1991.
10. ASHAK, Fund: Bujku, Sh. Rexhepi, & Y. Avdiu. "Përfunduan tubimet protestuese të arsimtarëve shqiptarë kundër burgosjes së Rektorit të UP, Prof. DR. Ejup Statovcit: Rektori u lirua por jo edhe Universiteti", *Bujku*, 30.I.1992.
11. ASHAK, Fund: Bujku, Sh.Rexhepi, & B. Kabashi, "Konferencë për shtyp e Këshillit Koordinues për Çështje Arsimore të Kosovës:U arrestuan dhe u maltretuan shumë pjesëmarrës të protestës së qetë". *Bujku*, 3.X.1991.
12. ASHAK, Fund: Bujku, Y. A, "Tubim protestues i arsimtarëve universitarë shqiptarë kundër burgosjes së Rektorit të Universitetit të Prishtinës: Kërkesat e Rektorit janë kërkesa të arsimtarëve dhe studentëve", *Bujku*, 23.I.1992.
13. ASHAK, Fund: Bujku, Y. Avdiu, "Universiteti i Prishtinës, sot shënon 27 vjetorin: Institucion që jetoi kohën", *Bujku,* 15.II.1997.
14. ASHAK, Fund: Bujku, Y. Avdiu, A. Salihu, R. B. Demiri, "Shkollat janë tonat, ato nuk i japim", *Bujku*, 3.X.1991.
15. ASHAK, Fund: Bujku, Ymer Avdiu, "Policia ndërpreu grevën e studentëve", *Bujku*, 29.VI.1991.
16. ASHAK, Fund: Bujku. Sh. Rexhepi, "Mbledhja e Këshillit të Arsimtarëve të Fakultetit të Mjekësisë të Prishtinës: Zotime këmbëngulëse për vazhdimin e studimeve", *Bujku*, 2.II.1992.
17. ASHAK, Fund: Rilindja, Zeqirja Ballata, "Restriksione të mëdha në komunikimin kulturor në shkallë gjithëkombëtare", *Rilindja*, 5.V.1990.
18. Driton Lajqi, Studentët serbë demoluan objektin e Fakultetit Teknik, *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 47, 26.V.1998.
19. Habibe Maliqi, Viti i Ri Akademik: Gjithçka me të Vjetrën. *Bota e Re*, Year XXIX, Nr. 20, Prishtinë, X, 1996.
20. M. M, Ditari – Mars 98'. *Bota e Re,* Year XXX, Nr. 42/43, 5.IV.1998.
21. Mentor Bogaj, Para se të bëhet vonë: Përgatitjet elementare për rreziqet e luftës mirëpriten nga studentët. *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 47, 26.V.1998.

22. Muhamet Mavraj, Mbijetimi i Shkollimit Shqip – Një Histori në Vete. *Bota e Re*, Year XXIX, Nr. 20, Prishtinë, X, 1996.
23. Shkumbin Tetaj, Sa ka ndikuar gjendja momentale në rezultatet mësimore të studentëve?, *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 42/43, 5.IV.1998.
24. State Agency of Archives of Kosovo (Agjencioni Shtetërorë i Arkivave të Kosovës – hereinafter ASHAK), Fund: Rilindja, Ymer Avdiu, "Breshëri sulmesh mbi Universitet". *Rilindja,* 24. II. 1990.
25. UPSUP, Pasqyrë kontaktesh ndërkombëtare të UPSUP, në periudhën shkurt-mars 1998. *Bota e Re*, Year XXX, Nr. 42/43, 5.IV.1998.

II

PRIKAZI // REVIEWS

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sabota_tuzla@hotmail.com; izet.sabotic@untz.ba
ORCID: 0000-0002-6514-8618

1.04 ***Stručni rad/Professional article***
UDK/UDC: 94:341.485(497.6)"1992/1995" Arria D. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.459

Diego Arria, USPORENI GENOCID U BOSNI, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2023, 326 str.

O događajima vezanim za period agresije (1992-1995) na državu Bosnu i Hercegovinu, te posebno počinjeni genocid nad Bošnjacima Srebrenice, objavljen je znatan broj knjiga i drugih priloga. Ti sadržaji su različitog naučnog dometa. Među njima su oni koji za cilj imaju objektivno predstavljanje agresije i genocida, ali i one koje sve to ciljano negiraju. Važno je i to, da je najveći broj dokaza, posebno onih korištenih pred međunarodnim pravosudnim institucijom, postao dostupan naučnoj javnosti. Zbog važnosti teme i njene aktuelnosti, ista je izazovna za širi krug istraživača različitih profila. To je sa naučnog aspekta dobro, jer je neophodno pitanje agresije i genocida nad Bošnjacima Srebrenice sagledati iz više uglova: historijskog, pravnog, sociološkog, politološkog i drugih. Posebno su važni sadržaji, koji dolaze od strane nekih diplomata, iskrenih prijatelja istine. Riječ je o zvaničnicima, koji su bili u prilici najbolje spoznati uzročno posljedični tok agresije i genocida iz jednog posebnog ugla, koji naučnoj i široj javnosti u Bosni i Hercegovini nije bio dostupan. To je uticalo, da se nije imala pravu predstavo o nekim bitnim događajima kao i odnosu međunarodne zajednice prema agresiji i genocidu. Zato smatram važnim pojavljivanje knjige *Usporeni genocid*, Diega Arrie, venecuelanskog diplomate u Vijeće sigurnosti (VS) UN u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Knjiga je napisana na 326 stranica, u strukturalnom pogledu podijeljena je na 12 zasebnih poglavlja, sa puno tretiranih tema i pitanja. U prvom poglavlju autor opisuje svoj dolazak u VS, u vrijeme složenih međunarodnih odnosa oterećenih invazijom Iraka na Kuvajt i jugoslovenskom krizom. Ukazuje Arria na sopstveni angažman u VS, kao i praćenju rada predstavnika najmoćnihjih svjetskih država u vezi naznačenih međunarodnih kriza. Sa „bosanskim pitanjem“, Arria se prvi put se upoznao septembra 1991. godine, na 46 sjednici Generalne skupštine UN, kada je stalni predstavnik Jugoslavije Hrvat Darko Silović, pozvao ambasadore nesvrstanih zemalja na hitan sastanak sa ministrom vanjskih poslova SFRJ Budimirom Lončarem i tražio podršku vezanu za neintervenisanje u ratu koji je zahvatio Sloveniju i Hrvatsku. Ambasadori nesvrstanih zemalja su podržali Lončarev zahtjev, iako nisu bili potpuno upoznati

sa situacijom u SFRJ. Ministri evropskih zemalja, izuzev Njemačke, nisu bili zainteresirani za „jugoslovensko pitanje“, a što je potvrđeno Kolovim prijedlogom za priznanje Slovenije i Hrvatske, 23. decembra 1991. godine, čime je jugoslovensko pitanje internacionalizirano.

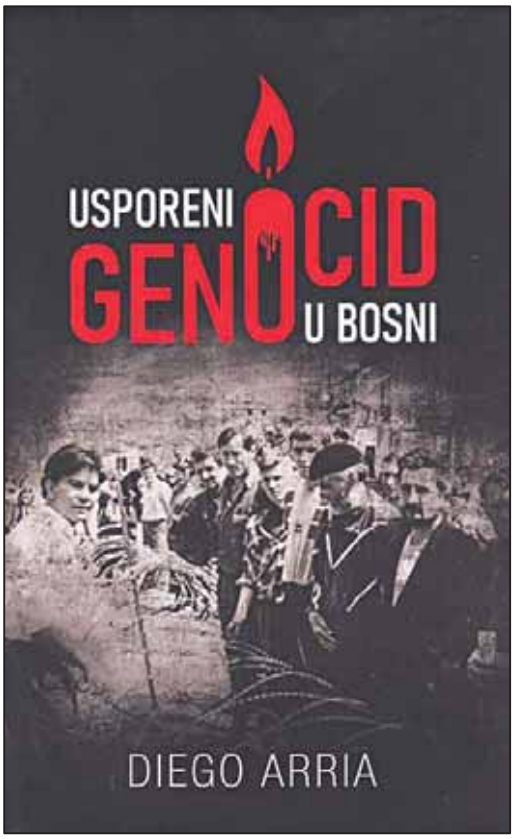

Venecuela je postala nestalna članica VS za period 1992-1993. godine. Tada je Diego Arria imenovan za predstavnika ove države u VS, spreman da da doprinos u najvećem svjetskom političkom tijelu u kojem dominira pet stalnih članice VS. Nade Diega Arrie bile su velike, on nije želio biti samo puki posmatrač u ovom tijelu. Međutim, brzo je shvatio da se najvažnije odluke VS ne donose na zvaničnim sjednicama, već iza zatvorenih vrata u sobi za neformalne konsultacije. Tu je stalna petorka pokazivala svoju nadmoćnost nad ostalim članicama VS. U VS su ga dočekali brojne neprijatnosti, poput dvoličnosti i nedostupnosti informacija svim članovima VS. Svaka odluka VS bila je pod kontrolom pet stalnih članica, i VS je bilo potpuno hermetično. Monopol nad informacijama držale su stalne članice i generalni sektretar UN Butros Gali.

Arria ističe da se jugoslovenska kriza zaoštrila, nakon pada helikoptera i pogibije pet posmatrača iz Evrope. Arriu je uznemirila informacija da su bosanski Srbi najavili uspostavu nelegalne srpske republike u Bosni i Hercegovini, uz vojnu i političku podršku Srbije. Iznenađen je bio blagom reakcijom glavnih protogonista VS, što je dalo motiva Miloševiću da provede politiku spržene zemlje i ubrza vatrom i krvlju stvaranje velike Srbije. Nestalne članice VS osjećale su ogorčenost zbog toga. U zvaničnim dokumentima stalnih članica, Bosna i Hercegovina se označava kao „muslimanska strana“, a rat kao etnička i vjerska borba, a ne agresiju na suverenu i nezavisnu državu, koju su priznale UN. Generalni sekretar UN Butros Gali je sarađivao sa stalnim članicama VS, manipulišući informacijama vezanim za rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ignorišući zločine počinjene od strane Srba. Čak je Margaret Tačer kazala: “Ne smijemo se ograničiti da hranimo ljude, dok s druge strane

dopuštamo da budu masakrirani". Arria u knjizi ukazuje na zabludu „Da samo Evropa može odbraniti i spriječiti požar rata koji je vodila Srbija i da je došlo vrijeme Evrope, a ne Amerikanaca". Zato ne treba čuditi da su prvi plan za Bosnu i Hercegovinu ponudili evropski zvaničnici Karignton i Kuteljer, predlažući podjelu Bosne i Hercegovine po etničkoj i vjerskoj osnovi na tri posebne cjeline. Evropski odnos prema Bosni i Hercegovini najbolje je ilustrovan kroz stav britanskog predstavnika u VS: „Da odbrana suvereniteta Bosne i Hercegovine može dovesti do promovisanja opasne uspostave muslimanske države u srcu Evrope". Arria je smatrao, da je političko rukobodstvo Bosne i Hercegovine bilo u zabludi zbog toga što je vjerovalo Evropi.

Posebna pažnja u knjizi je posvećena „embargu na oružje". VS je na sjednici 25. septembra 1991, kojom je presjedavao francuski ministar Roland Dumas, donijela odluku o „embargu na oružje", pravdajući to šansom za mir u bivšoj SFRJ, znajući pri tome da je svo naoružanje JNA ostalo srpskoj strani, koja vrši agresiju nad zemljama bivše SFRJ. To je šef američke delegacije Džejms Bejker priznao, potvrđujući da će se tim naoružanjem stvarati Velika Srbija. VS je 27. novembra 1991. odobrilo *Rezoluciju* 271 o uspostavu mirovne misije, kao zaštitnih snaga UN u Jugoslaviji (UNPROFOR). Zatim je VS 8. januara 1992. donijelo *Rezoluciju* 727 o obustavi vatre, bez mehanizama sankcionisanja Srbije ako na to ne pristane. Međutim, vrlo brzo se uvidjelo da ove rezolucije nisu imale nikakvog efekta na zaustavljanju agresije na Bosnu i Hercegovinu. Sekretarijat i pet stalnih članica VS su krili podatke o tome da je Srbija premjestila oko 100.000 pripanika JNA u Bosni i Hercegovini, pripremajući otvorenu agresiju. Tako je Bosna bez svoje vojske, sa embargom na oružje, bila prepuštena brutalnoj agresiji od strane Srbije. Evropska zajednica i pet stalnih članica VS su otvoreno ignorisali ovu očiglednu neravnotežu. Ni Amerika ništa značajnije nije uradila, osim što se izborila da svog diplomatu Vensa predloži kao predstavnika Butrosa Galija za Jugoslaviju. Vensova inicijativa je bila potpuno jalova i bez rezultata.

U poglavlju „Na vrhu svijeta", otvoreno je nekoliko osjetljivih pitanja. Arria je 1. marta 1992. godine preuzeo presjedavanje VS. Tada je aktuelno bilo nekoliko kriza, između ostalog i kriza u Somaliji, gdje je radio na organizaiji humanitarne pomoći stanovništvu Somalije. U knjizi je dat osvrt na optužbe protiv Libije zbog terorizma. Arria je imao određenih neugodnosti zbog izjave „da je Libija zemlja državnog terorizma". Zanimljiv stav je iznio jedan arapski diplomata, „da kakva god se odluka donese o Libiji, ne treba Gadafija mijenjati, jer je on jedini koji može držati pod kontrolom 100 plemena u Libiji". Protiv Libije je donesena *Rezolucija* 748, kojom je Libiji uveden embargo na trgovinu i zabrana kupovine naoružanja. Arria je presjedavao sjednicom VS, a kao posljedica toga bila je zapaljena zgrada ambasade Venecuele u Tripoliju. I pored toga, što su Francuska i Velika Britanija bile najglasnije u osudi Libije, to nije smetalo Bleru i Sarkoziju da izravno-interesno sarađuju sa Gadafijom, što govori o njihovoj neprincipijelnoj politici.

U posebnom poglavlju knjige, ukazano je na obmane koje su dolazile od strane Rusije, Francuske i Velike Britanije po pitanju agresije na Bosnu i Hercegovinu. Vrlo brzo se ispostavilo da plavi šljemovi imaju samo ulogu posmatrača, a da su rezolucije VS bile nefikasne. Prvi put je 16. novembra 1992. godine donijeta *Rezolucija* 787, kojom je okrivljena srpska strana zbog kršenja povelje UN, progona i istrebljenja civila iz etničkih i vjerskih razloga, koncentarcionih logora i ubistava bosanskih muslimana. *Rezolucija* je osudila zločine, i zabranila vojne letove iznad Bosne i Hercegovine, te tražila da se stavi pod kontrolom artiljerija srpskih vojnih snaga. Ali, sve je to bilo uzaludno, Srbi su nastavili i dalje ubijati, progoniti civilno muslimansko stanovništvo i rušiti gradove i sela, a da nisu sankcionisani. Karadžić je bio siguran da VS neće poduzeti nikakvu akciju protiv Srba, kako bi zaustavili agresiju. To je natjeralo Arriu da sa nekoliko ambasadora (Pakistan, Mađarska), poduzmu aktivnosti da progovore o brutalnoj agresiji, da su rezolucije VS bez efekta, te da bez smetnje srpska strana može nastaviti sa progonima i zločinima u Bosni i Hercegovini. Tome su doprinijeli stavovi Vensa, koji na sjednici VS, od 19. novembra 1992, nije apsolutno spomenuo zločine, već je insistirao na razgovorima i uspostavi mira. Arria je to smatrao direktnim podržavanju aparthejd koji je na sceni u Bosni, a koji su otvoreno zagovarale Francuska i Velika Britanija uz punu podršku Butrosa Galija i prešutnu saglasnost Bušove administracije.

Krajem 1992, Diego Arria je doživio razočarenje OUN, zbog činjenice da OUN odbija priznati da je politika Srbije, politika istrebljenja muslimana u bivšoj Jugoslaviji, te da nisu zaštitili Bošnjake od ratnih zločina, silovanja i ubijanja djece. Zato je reagovao 16. novembra 1992. godine u VS, insistirajući da se spriječi agresija, podržavajući izjavu egipatskog generala Rezaka iz UNPROFOR-a, da se samo vojnom intervencijom može zaustaviti agresija. Ukazao je i na iznesen stav Momira Talića: „Oni koji dođu ovdje, neće se živi vratiti“, kao i ministra odbarane Srbije Bogdana Subotića „da neće dozvoliti stvaranje muslimanske države u srcu Evrope“.

Na Arriu je snažno djelovalo brutalno ubistvo Hakije Turajlića, potpredsjednika Vlade Bosne i Hercegovine, 8. januara 1993. u vozilu pod zaštitom Francuskog vojnog vozila UNPROFOR-a, pri čemu su francuski vojnici pomogli, otvarajući zadnja vrata vozila. Posebno je osudio ponašanje francuskog pukovnika Sartra, koji je odlikovan od strane francuske Vlade. Alija Izetbegović i Muhamed Šaćirbej su tražili da generalni sekretar i VS ispitaju i osude ovaj slučaj. Vijeće je samo dalo izjavu da isti osuđuje. Ovaj događaj je značilo prekretnicu, da Srbi mogu nastaviti zločine bez bojaznosti da će biti sankcionisani.

U poglavlju „Najcrnja noć“, opisana je nenajavljena posjeta Butrosa Galija Sarajevu, 25. decembra 1992. Sa Aerodroma je Gali otišao direktno u Predsjedništvo, gdje ga je dočekao Ejub Ganić. Narod ga je sačekao sa povicima „Gali fašisto“; Gali Hitleru“. Njegova posjeta Sarajevi i blaga reakcija bili su podsticaj agresoru za nastavak ubijanja. U ovom poglavlju tretirano je pitanje dolaska Klintona na vlast i njegova izborna kampanja u kojoj je osuđivao

brutalnu agresiju na Bosnu. Međutim, nakon toga Amerika je prepustila Bosnu Evropi te je držala neutralan stav, podržavajući Vens-Ovenov plan za podjelu Bosne i Hercegovine na tri nezavisna etnička distrikta, podržavajući politiku Miloševića, kao i Butros Gali. Oven je tražio da se Izetbegović, Karadžić i Boban sastanu i razgovaraju o njihovom prijedlogu za rješenje bosanske krize. Od Arrie je Oven tražio da utiče na bosansku Valdu da prihvati sporazum. Al Gor je Izetbegoviću saopštio da ni on nebi potpisao takav sporazum. VS i Butros Gali su željeli postići mir po svaku cijenu, plašeći se da Klintonov dolazak na vlast može dovesti do promjene američke politike prema Bosni.

Potaknuti zločinima (logorima, ubistvima, progonima) počinjenim u Bosni i Hercegovini, svjetski mediji su snažno svojim informacijama vršili pritisak na međunarodnu javnost. Krajem 1992. godine sve više je zemalja osuđivalo VS što primjenjuje duple standarde po pitanju agresije na Bosnu i Hercegovini, dajući primjer brze intervencije u Iraku. Još u oktobru 1992. formirana je komisija eksperata o kršenju političkih i ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, koja je potakla i druge inicijative, među kojima i formiranje Međunarodnog krivičnog suda za bivšu jugoslaviju (MKSJ) sa sjedištem u Hagu. U knjizi je ukazano na uticaj oštre zime 1993, na prilike u Bosni. Agresori su presekli dotok struje i vode Sarajevu i Srebrenici, te blokirali dostavu hrane. Sagato Ogata, Visoka komesarka za izbjeglice UN, je u nekoliko izveštaja, izvijestila Butrosa Galia o pogoršanju situacije, posebno u Srebrenici. U *Izvještaju* od 18. marta 1993, je skrenula pažnju na tragediju koja se dešavala u Srebrenici, tražeći da se hitno ovo pitanje iznese pred VS. Međutim, sa ovim *Izvještajem* nestalne članice nisu bile upoznate. Sam Arria je za isti saznao deset godina kasnije, za vrijeme sudskog procesa Miloševiću, te se pitao „kako je bilo moguće da je Generalni sekretar Gali mogao da sakrije takvu informaciju“. Upravo ova činjenica potvrđuje njegovu ni malo nevinu politiku dugog ponora, sadržanu u izoliranosti članova VS. Na taj način, Gali je u saradnji sa stalnim članicama VS bio saučesnik u prikrivanju bosanske tragedije. Takav odnos stalnih članica i Generalnog sekretara dogovoren je na konferenciji u Londonu 26-27. avgusta 1992. Na istoj je dogovorena samo humanitarna pomoć. Tadueš Mazovjecki, specijalni izvjestilac za ljudska prava, je nakon genocida nad Bošnjacima Srebrenice 1995. godine, žestoko optužio UN: „da su dopustile isti u zonama koje su označene kao sigurne UN“. Zbog kršenja ranijih rezolucija i pogoršane situacije, VS je 31. marta 1993. donijelo *Rezoluciju* 816, koja je ovlastila zemlje članice da poduzmu aktivnosti i spriječe povredu zračnog prostora Bosne i Hercegovine. Međutim, i ova *Rezolucija* je bila mrtvo slovo na papiru. Namjera Generalnog srekretara i stalnih članica VS, bila je da ne riješe problem, već da ublaže raspoloženje u VS prema agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Stoga je Arria sa ambasadorom Pakistana održao konsultacije sa predstavnicima afričke i arapske grupe, kako bi se obznanilo ono što se dešavalo u Bosni i Hercegovini, kao i Vens-Ovenov plan. Stalne članice i generalni sekretar su podupirali Vens-Ovenov plan, kojim se prihvatila okupacija dvije trećine Bosne i Hercegovine. Arria kao predstavnik nesvrstanih u VS je radio na

pripremi *Rezolucije,* kojom bi se ukazalo na odgovornost UN zbog agresije Srbije na Bosnu i Hercegovinu, smatrajući da je međunarodna zajednica odgovorna da zaustavi agresiju. U tom pogledu, predlagane su ekonomske sankcije Srbiji, imobilizacija njene teške artiljerije i podizanje embarga na oružje Vladi Bosne i Hercegovine.

U dane 16. i 17. aprila 1993, iako je bio vikend, zasijedalo je VS (25 članova), gdje se raspravljalo o novim sankcijama Srbiji. Međunarodni sud pravde je ukazao na hitno djelovanje u sprečavanju zločina u Bosni i Hercegovini, što VS nije moglo ignorisati. Uvođenje zločina genocida u agendi UN, dramatično je povećalo debatu o Bosni i Hercegovini i prisilio VS da djeluje shodno tome. To je vodilo pripremi nove *Rezolucije* VS, koja bi išla u pravcu osude zločina i etničkog čišćenja. R*ezolucija* VS je dala mogućnost odlaska delegacije VS u Bosni i Hercegovine, sa mandatom da na terenu procijene situaciju. SAD, Francuska i Velika Britanija su predlagale odlaganje glasanja za *Rezoluciju* zbog *Refenduma* u Rusiji. No, VS je 25. aprila 1993. ipak usvojilo *Rezoluciju* 819. Ista je ukazivala, da ističe međunarodno strpljenje prema Srbiji, te ako se nastavi agresija, nije isključena intervencija NATO-a. *Rezolucijom* je imenovana delegacija od 6 ambasadora, koji bi što prije otputovali u Bosnu i Hercegovinu, a za vođu je izabran Diego Arria. Osim njega, u delegaciji su bili ambasadori: Francuske, Novog Zelanda, Pakistana, Mađarske i Rusije.

U posebnom poglavljru „Rat i genocid u Bosni“, tretirana je *Rezolucija* 819. kojom je snažno osuđena agresija. Bilo je to prvi puta da je VS proglasilo nezakonitom i neprihvatljivom srpsku okupaciju Bosne i Hercegovine. Arrii je jako bilo stalo da ova *Rezolucija* ima svoj doseg i djelovanje. No, VS nije promijenilo svoju poziciju po pitanju embarga, čime je onemogućilo Vladu Bosne i Hercegovine i narod, da se brani od zločinačke agresije Srbije. Arria i osatli ambasadori su se konačno pripremili za put u Bosnu. Pred polazak, Arria se sreo sa Muhamedom Šaćirbejom, koji mu je prenio važnu informaciju, koju je on dobio od Izetbegovića, a u vezi pritiska generala UNPROFOR-a na Sefera Halilovića, da potpiše s vojskom RS obustavu vatre, a što je podrazumijevalo i uniteralno razoružavanje bosanskih jedinica u Srebrenici, kao bi se izbjegla potpuna okupacija Srebrenice. Izetbegović je želio da ovo Arria zna, jer niko nije stao na bosansku stranu te je ista primorana potpisati takav sporazum, kako bi se narod sačuvao. Infornmacija o djelovanju UMPROFOR-a, bez saglasnosti VS je sakrivena od strane Generalnog sekretara, zbog čega se tražila hitna sjednica VS, koja je uzakazana 21. aprila 1993. godine, kako bi se navedeno utvrdilo. Gali je svjesno izbjegao ovaj sastanak i poslao savjetnika Indijca Gahrekhana, koji je rekao da nisu još sazrele stvari za utvrđivanje granice oko demilitarizovanja Srebrenice. Na kraju je Gahrekhan dodao „da je Kanadski bataljon raspoređen u Srebrenici i čeka srpsko odobrenje da uništi oružje i municiju oduzetu od muslimanskih jedinica“. Na to je reagirao Arria, št nije odgovaralo francuskom predstavniku koji je predložio da se diskusija odloži, dok se delegacija ne vrati iz Bosne. Stanovništvo Srebrenice u poslednja tri mjeseca povećalo se sa 7.000 na skoro 40.000, zbog etničkog čišćenja. Članovi delegacije

za put u Bosnu, usaglasili su agendu, koja je podrazumijevala sastanak sa bosanskim zvaničnicima, ali i sa Karadžićem u Beogradu i Bobanom u Splitu. Put za Bosnu i Hercegovinu je postao opasan, a misija je putovala isključivo zahvaljujući naporima ambasadora nesvrstanih članica. Sa istima, pred polazak za Bosnu i Hercegovinu niko iz VS, čak ni Kofi Anan, njihov dobar prijatelj, nije imao potrebe da se sastane. Tek tada su shvatili šta znači termin „distanciranje". Put je vodio preko Frankfurta do Zagreba i dalje za Bosnu. U Zagreb se stiglo naveče 23. aprila 1993. Sačekali su ih zvaničnici Ministarstva spoljnih poslova Hrvatske, neki plavi šljemovi, a li ne i general Lars Eric Wahlgren, koji ih je dočekao u horelu Hilton. Od Wahlgrena je Arria saznao da on uopšte nije zavao Kofi Anana u vezi demilitarizacije Srebrenice. Arrii je bilo nejasno zašto je on kao glavnokomadujući UNPROFOR-a ostavlejn u Zagrebu, a Morion upućen u Bosnu i Hercegovinu. U Bosni i Hrvatskoj su dominirale francuske i britanske snage UNPROFOR-a, zemalja koje su se najviše suprostavljale cilejvima misije članica nesvrstanih u VS. Kasnije su im u komandi UMPROFOR-a u Zagrebu general Morion i Wahlgren prestavili situaciju u Bosni i Hercegovini. Wahlgren je rekao „Srbi djeluju iracionalno, pa bi bilo najbolje ne vršiti nikakav pritisak na njih".Takva pasivnost pred brutalnom agresijom iznenadila je sve članove misije. Arria ih je upitao: „Generali, kako je moguće da ste sarađivali sa srpskim agresorom oko unilateralnog razoružanja muslimanske vojske, po čijoj odluci ste provodili takvu akciju, koja je bila suprotna odlukama UN? Kako to, da su bosanske civilne vlasti dopustile da razoružate njih, a ne Srbe koji su izvršili agresiju?" Wahlgren je odgovorio:"Jer to je bila jedina mogućnost da ne budu muslimani masakrirani". Podsjetio je Arria na ulogu Moriona 14. aprila 1993. u Srebrenici i njegov skriveni odlazak. Generali su istakli da je sukub u Bosni i Hercegovini pod njihovom kontrolom, osim Srebrenice i Ahmića. Bila je to realnost sa kojom se VS i svi suočavali.

Put za Sarajevo je bio 24. aprila 1993.Taj put nije bilo nimalo prijatan. Nakon slijetanja, delegacija je otputovala u Predsjedništvo BiH, gdje je zakazan sastanak sa Izetbegovićem. Arria je opisao karakterne crte predsjednika Izetbegovića, „odmjeren, ozbilja, diskretan, blag". Bio je potpuno svjestan kompleksnosti situacije u kojoj se nalazio, te je odmah otvorio pitanje koje ga je najviše brinulo, a to je Srebrenica. Kazao je da ova delegacija predstavlja veliku nadu za Srebrenicu. Bio je potpuno svjestan, da Rusija, Velika Britanija i Francuska ne podržavaju Bosnu i Hercegovinu i ne čine ništa da zaustave agresiju. Znao je da ova delegacija radi sve da se istina o Bosni i Hercegovini širi u svijetu. Obavijestio ih je da naredni dan ide u Zagreb, kako bi se susreo sa Tuđmanom iako nije vjerovao da je Tuđman iskreni prijatelj Bosne i Hercegovine. Bilo je govora i o zločinu u Ahmićima. Razgovarali su o brojnim drugim pitanjima te o demilitarizaciji i razoružanju određenih jedinica Armije Republike Bosne i Hercegovine, ističiući da je to UNPROFOR tražio od Halilovića. Ambasador Novog Zelanda ga je pitao: „dali zločin u Ahmićima i razoružavanje imaju veze sa pritiskom da prihvati Vens-Ovenov plan?" Izetbegović je rekao da plan nije najprihvatljiviji, ali zbog mira i stradanja

stanovništva su spremni da ga prihvate. Ali da to nije dovoljno, jer isti trebaju prihvatiti Srbija i Hrvatska. Razgovarali su o miru, embargu na oružje, iskrenom djelovanju VS i dr. Izetbegović je bio svjestan da mandat UNPROFOR-a nema snage da zaustavi rat.

Nakon Predsjedništva, posjećen je Štab snaga UN u Bosni i Hercegovini. Delegaciju je pratio britanski general Vere Hayes, treći u lancu komande snaga UN u Bosni i Hercegovini. General se pocjenjivački ponio prema Arrii, kritikujućiga za neobjektivne prijedloge putem medija za rješavanje bosnaske krize.Vrlo oštro mu je odgovorio Arria, rekavši da nije uljudno da on kritikuje odluke VS, upoznajući ga da su sve rezolucije VS obavezujuće pa i 819, od 16. aprila 1993., te da on (Arria) nije zbunjen, već general Hayes. Nakon ovakvog stava generala Hayesa, jasno je bilo da se delegacija neće moći pouzdati u UMPROFOR.Već tad se moglo naslutiti da uloga UNPROFOR-a nije bila u funkciji, što je potvrdio i izvještaj iz 1999. generalnog sekretara Kofija Anana o genocidu u Srebrenici, kada je izjavio da međunarodna zajednica snosi dio krivnje zbog genocida. U daljem razgovoru Heyes ih je informisao da etničko čišćenje u podruju Srebrenice nije prestalo, te da se i u Sarajevo može suočiti sa istom situacijom.Tvrdeći pri tome, da snage UNPROFORA imaju humanitarnu funkciju. Te je istakao, da je moguće da ih bosanske snage napadnu, a da zato optuže Srbe. Očigledno je bilo, da su rasne predrasude uticale na iskrivljenje ovakve slike od strane generala Heyesa. Bilo je govora i o podržavanju srbijanskih snaga Karadžiću i da rezolucije nisu dale nikakvih rezultata.

Značajna pažnja u knjizi je posvećena zločinu u Ahmićima. Već u putu je delegacija doživjela neprijatnost, zahvaljujući generalu Hayesu, koji je otvorio na srpskom puktu zadnja vrata vozila, kao i u slučaju ubitstva Turajlića. Iako se intervenisalo, Srbi su blokirali prolaz delegacije, koja je doživjela ponižavanje, a UNPROFOR nije bio u stanju da ih zaštiti. Zahvaljujući danskim tanketama stigli su konačno do Ahmića. O zločinima su čuli iz medija, da se isti desio 16. aprila 1993, dok se u Njujorku ispisivala *Rezolucija* 819. General Heyas je delegaciji objasnio šta se dešavalo u Ahmićima. Arija je izjavio: "Nikad, za nikad, nisam nešto tako vidio". Bili su to stravični prizori, gdje je smrt bio na svakom koraku. Čitavo mjesto je hladnokrvno usmrćeno". Nakon Ahmića, delegacija je produžila prema Kiseljaku, odakle su trebali putovati za Srebrenicu. Međutim, let je iznenada otkazan, a što je bilo u vezi sa Sekretariajatom UN. Nakon oštre reakcije Arrie, delegacija se ukrcala u ruski helikopter i krenula za Srebrenicu, ali umjesto u Srerbrenici, spustili su se na fudbalsko igralište u Zvorniku, gdje ih je dočekao srpski oficir Rodić, koji im je poželio dobrodošlicu u RS. Arria ga je upitao: „koja je to republika, i da se nesjeća da je takva republika priznata od UN". Očigledno je bilo da je Rodić sa Hayesom bio u prijateljskim odnosima. Hayes je odgovorio na pitanje Arrie da srpska strana ne dozvoljava pristup Srebrenici. General Hayes je bio umiješan u ovu igru. Kasnije su delegaciji dozvolili pristup Srebrenici, ali pod dva uslova: da novinari ostanu u Zvorniku, i da samo Arria može krenuti prvim od dva leta aviona, a u drugom će biti svi drugi ambasadori. Niko nije smio snimati i svi moraju ostaviti aparate i kamere. Arria je ponio kameru i snimio

puno toga, a slike je dao reporteru Rojtersa.Tako se spriječio srpski pokušaj da se od svijeta sakriju prizori njihove agresije. U helikopteru sa Arriom putovao je pukovnik Rodić.

Posjeta Srebrenici dala je naslov ovoj knjizi: „Usporeni genocid". Zahvaljujući snimcima noviunara CCN, Arria se upoznao sa strahotama Srebrenice. A njegova hrabrost je doprinijela da svijet sazna istinu o Srebrenici. I general Morion je priznao „da je situacija daleko gora, nego što je očekivao". Nezavisni novinari su doprinijeli da se u svijet probije blokada o strašnim zločinima u Srebrenici. Izvještaj „*Njujork Tajmsa",* koji su prenijeli zabrinutost zvaničnika UNHCER-a za zločine srpske strane. Susret sa Srebrenicom je bio posebno težak. Prije slijetanja helikopter je u niskom leti obletio Srebrenicu i Potočare, kako bi se suočio sa snagom srpske artiljerije, a što je bila želja francuskog pukovnika zaduženog za transport. To je dalo za pravo Arrii da postavi pitajne: „dali su oni upravo taoci UNPROFORA?". Aria je nakon toga postavio logično pitanje: „Ko su bili pravi atributi moći nad sudbinom Bosne. Sekretarijat UN, Zapovjedništvo snaga UN u BiH, ili njihovi mentori Francuska i V.Briranija?" Ko je bio odgovoran za saučesništvo između agresora Srbije i nekih savezničkih vlada, da se ne postupi po *Rezoluciji* 819. Napokon, nakon što su se spustili na stadion, dočekalo ih je puno ranjenih i nekoliko bolničara koji su se brinuli o njima. Iznenadilo ga je saznanje da Srbi treba da odluče ko će od ranjenika biti transportovan za Tuzlu, što je bilo kršenje *Rezolucije* 819. Umjesto da snage UN pomognu „muslimanskim" snagama, iste su sarađivale sa agresorom. Razočarala ga je informacija da novinari ipak nisu došli sa drugim helikopterom, što je natjeralo Arriu da shvati da iza ove zavjere stoji UN, čime se očigledno željelo sakriti istinu o zločinima u Srebrenici, kao i svoju odgovornost za to. Arria i drugi ambasdori bili su zapanjeni onim što su vidjeli u Srebrenici. Sve je bilo u ruševnom stanju. Narod ih je pozdravio iza bodljikave žice, kao u koncentracionom logoru. Ambasadori su posjetili školu, gdje su vidjeli užasavajuće prizore. Izvršena je posjeta Kanadskom bataljonu, koji je iskazao bojaznost od zauzimanja ovog prostora od strane srpskog agresora, jer Srbi nedozvoljavaju međunarodnu humanitarnu pomoć.

Nakon Srebrenice, delegacija VS se sastala sa Bobanom u Splitu, gdje su se uvjerili da Boban ima neprijateljski stav prema Bosni i Hercegovini. Sa Karadžićem su se sastali u Beogradu, gdje je Arria vrlo otvoreno govorio o zločinima koje su počinile vojne i policijske snage Srba. Mađarski predstavnik mu je rekao „Da Evropa neće prihvatiti aprthejd u Bosni". Razgovarali su ambasadori i sa Franjom Tuđmanom u Zagrebu, a predmet razgovora bio je Ven-Ovenov plan i sukob Hrvata i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Ovaj razgovor je potvrdio kakav odnos Franjo Tuđman ima prema Bosni i Hercegovini.

U poglavlju „Najveće zataškavanje u historiji", dat je pogled na ulogu UN u ratu u Bosni. Arria osuđuje mračne postupke stalnih članica i Sekretarijata UN na čelu sa Butrosom Galijem. Na kraju je Arria sačinio *Izvještaj* o njihovoj posjeti Bosni. Sekretarijat UN je držao distancu prema ambasadorima koji su posjetili Bosnu i Hercegovinu, pa tako i prema *Izvještaju*, kojeg su pokušali

minimizirati. Jednu sliku o Bosni i Hercegovini davao je Sekretarijat UN, a sasvim drugu ambasadori koji su posjetili Bosnu i Hercegovinu. *Izvještaj* misije je bio detaljan, ukazano je da se vrši otvoren zločin za koji veliku odgovornost snosi VS i Sekretarijat UN. *Izvještaj* nije usvojen na zvaničnoj sjednici VS, jer se time još jednom željela sakriti istina o Bosni i Hercegovini. Stoga je Arria sa članovima misije koja je boravila u Bosni i Hercegovini, održao konferenciju za štampu. Cilj iste bio je da se sazna istina. Ukazano je da je Bosna i Hercegovina ostavljena na milost i nemilost agresora, čemu su kumovale UN. Arria i klub nesvrstanih tražili su intervenciju NATO-a za zaustavljanje agresije. VS je sedmicu dana nakon podnošenja *Izvještaja* misije donijelo *Rezoluciju* 824, a potom i *Rezoluciju* 836.

Arria je imao i negativan odnos prema politici SAD, koju je nazvao „ izopačenom“, a politiku Velike Britanije i Francuske „pogubnom“, okrivljujući iste odgovornim za zločine u Bosni i Hercegovini. Takvoj politici suprostavljao se klub nesvrstanih, što je pokazao prilkom usvajanja *Rezolucije* 836, kojom se davala podrška etničkom čišćenju u Bosni i Hercegovini. U knjizi je dat detaljan osvrt na zaštićene zone te nepoštivanje rezolucija od strane Srbije. Detaljno je u knjizi predstavljen i Vens-Ovenov plan i udovoljavanje istim Miloševiću i Tuđmanu, a što je podržavalo i VS. U knjizi je predstavljena Druga konferencija o ljudskim pravima održana u Beču u junu 1993. godine, gdje je Hariz Silajdžić imao zapažen istup; „Ono što se dešava u BiH nije prirodna nepogoda, već genocid počinjen pred vašim očima....“. U junu 1993. klub nesvrstanih je imao nekoliko razgovora sa američkom delegacijom, a u vezi pripremanja *Rezolucije* o dizanju embarga, gdje se stav Olbrajtove razlikovao od Stejt dejpartmenta i Ministarstva odbrane SAD. Klub nesvrstanih je sa Olbrajtovom pripremao *Rezoluciju* o ukidanju embarga na oružje. Rusija, Francuska i Velika Britanija su radile sve da spriječe donošenje ove *Rezolucije*. Žestoko je reagirao pakistanski ambasador zbog dvostrukih aršina. Olbrajtova je bila za, tvrdeći da Bosna ima pravo da se brani. Za *Rezoluciju* je glasalo šest, a protiv je bilo devet. U isto vrijeme, u Ženevi su Oven i Stotenbelg pokušali legalizovati agresiju i natjerati Izetbegovića da potpiše sporazum, što bi bila smrtna presuda Bosni i Hercegovini. Ukazano je da iste snage koje su glasale protiv *Rezolucije* za ukidanje embarga, su osporavale i početak rada Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, u što je bio uključen i Butros Gali.

U poglavlju „Bosna ostaje sama“, ukazano je na podlu politiku koju je vodila međunarodna zajedniau. Arria se još jednom vratio na Balkan, iskoristivši svoj boravak na Institutu za mir u Beču. Boravio je u Zagrebu i Sarajevu, gdje se sastao sa Tuđmanom i Izetbegovićem. Po povratku u Njujork, dočekala ga je neprijatna informacija, jer ga je ministar spoljnih poslova Venecuele smijenio sa mjesta ambasadora Venecuele u UN. Smijenjen je zato što nije poslušao instrukcije vezane za *Rezoluciju* 836. Cijenu je platio zbog otvorene tvrdnje da su VS i generalni sekretar Butros Gali saučesnici agresije na Bosnu. Otvoreno je govorio da je najveću odgovornost za genocid imao francuski general Bernard Janvijer, koji je naredio da se ne djeluje na položaje vojske bosanskih Srba oko

Srebrenice. O ovom i okolnostima pod kojim je počinjen genocid u knjizi je detaljno pisano. Bila je to tragedija koja se mogla izbeći.To je potvrdila i *Rezolucija* donesena 1999. i *Izvještaj* Kofi Anana. Arria u knjizi iznosi činjenicu, da genocid nad Bošnjacima Srebrenice nikada nije uznemirio vlade Francuske i Velike Britanije, iako su bili najodgovornije za počinjeni genocid. Ni SAD, nikada nisu prihvatile odgovornost za genocid.

U knjizi je dat osvrt, o tome, da su se na 20-godišnjicu genocida 2015. u Srebrenici bili i oni koji su obnašali u vrijeme genocida najznačajnije pozicije. Sam Arria je tek tada saznao za neka dokumenta. Dat je i osvrt na Majke Srebrenice, kao i na obraćanje Izetbegovića na Generalnoj skupštini UN 25. oktobra 1995. Ukazao je i na nepravičnost Dejtonskog sporazuma, kojim je nagrađen agresor. I o suđenju Miloševiću, gdje se pojavio kao svjedok tužilaštva iznesene su važne i zanimljive činjenice. Za ratove u Jugoslaviji je istakao da nisu bili rezultat domaćih sukoba, već agresije i pretenzija Srbije prema drugim republikama. Na ovom suđenju je ukazao na to da je Butros Gali krio dokumenta, našto je Milošević burno reagovao. Zanimljive podatke je iznio i o advokatu Britancu Kaju, koji je postavljao provokativna pitanja Arrii. Dat je i osvrt na knjigu „Sumrak nekažnjivosti“, advokatice Jurid Armanta, kao i knjigu „Krv real politike: afera Srebrenica“, Florence Hartman. Dao je Arria osvrt i na svoju diplomatsku misiju, kao savjetnika Genaeralnog sekretara Kofi Anana. Bio je i svjedok odbrane na suđenju Naseru Oriću, o čemu je iznio zanimljive činjenice. Ukazao je, da se suđenje Oriću, bio pokušaj potkopavanja tragedije naroda Srebrenice. U knjizi je dat osvrt na hapšenje zločinaca Karadžića i Mladića. Veoma detalnjo je govorio o „ostavštini zločinaca“, o presudi MSP u tužbi Bosne i Hercegovine protiv Savezne Jugoslavije. Presuda je ogorčila narod u Bosni i Hercegovini koji je stradao u agresiji. Međunarodni sud pravde nije uzeo u obzor brojne činjenice, pa ni *Izvještaj* Kofi Anana iz 1999. Zbog toga Arria u knjizi piše o savršenom zločinu, te postavlja pitanje: „šta bi se sve desilo da su vlade Francuske, Velike Britanije i SAD sarađivale sa MSP i dali mu sve dokumente?“ Za rad interesa velikih sila MSP je žrtvovao temeljne principe i sudsko tijelo lišio moralnog stava. Iako su Bošnjaci evropski građani, Evropa ih nije tako tretirala, već kao muslimane. VS je ostavilo Bošnjake na milost i nemilost agresora. Lideri koji su zagovarali podjelu Bosne i Hercegovine, nikada nisu osuđeni, kao ni zvaničnici Sekretarijata UN, koji su imali obavezu spriječiti agresiju. U poslednjem poglavlju „Tragedija bez kraja“, govori kako je on vidio tragediju Bosne i Hercegovine, pri čemu je data jasna rezimirana slika tragedije Bosne i Hercegovine.

Iako je knjiga „Usporeni genocid“, dijelom autobiografskog karaktera, ipak je riječ o važnom historijskom sadržaju, koji je bio poznat manjem krugu zvaničnika institucija UN (VS), dok naučnoj i široj javnosti u Bosni i Hercegovini mnoge činjenice iznesene u ovoj vrijednoj knjizi nisu bile poznate. Na ovaj način, knjiga Diega Arrij otklanja brojne nedoumice u vezi uloge međunarodne zajednice, posebno stalnih članica VS i generalnog Sekretara Butrosa Galija u agresiji na Bosnu i Hercegovini. Zahvaljujući iznesenim

činjenicama u ovoj knjizi, jasno je da je politika dvostrukih aršina dozvolila agresiju na jednu suverenu i nezavisnu državu i izravno doprinijela da se počini genocid nad Bošnjacima u zaštićenoj zoni UN Srebrenica. Diego Arria je ovom knjigom, potvrdio svoju dosljednost u borbi za istinu o agresiju na Bosnu i Hercegovinu i počinjnom genocidu nad Bošnjacima Srebrenice. Svi slobodoljubivi ljudi, će zasigurno znati cijeniti i vrednovati sve ono što je Diego Arria učinio za Bosnu i Hercegovinu u najtežim trenucima borbe za opstanak države Bosne i Hercegovine. Historijskoj nauci ova knjiga će biti od velike važnosti. Istaće pomoći u stvaranju jasnije slike o ulozi međunarodne zajednice u događajima iz vremna agresije na Bosnu i Hercegovinu. Vjerujem, da će knjiga Diega Arria „Usporeni genocid u Bosni“, biti rado čitani sadržaj, od strane svih onih koji se bave ovim periodom bosanskohercegovačke prošlosti. Zahvaljujući Vijeću kongresa bošnjačkih intelektualaca štampana je ova vrijedna knjiga.

Emil MUJKIĆ
Student II ciklusa studija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli
E-mail: emilmujkic@hotmail.com

1.04 ***Stručni rad/Professional article***
UDK/UDC: 94:341.485(430:4/9)"19" Port I. A. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.471

Andrew I. Port, NEVER AGAIN: GERMANS AND GENOCIDE AFTER THE HOLOCAUST, The Belknap Press of Harvard University Press; USA, Cambridge, Massachusetts; England, London 2023, 403 str.

Početkom 2023. godine u izdanju Harvard University Press-a publikovana je knjiga *Never again: Germans and Genocide after the Holocaust (Nikad više: Nijemci i genocid poslije holokausta)*. Knjiga je, dakle, svjetlo dana ugledala u periodu kada se na evropskom tlu odvija novi genocid, ovaj put u sklopu ruske agresije na Ukrajinu, teme koja već dvije godine dominantno okupira ljudsku svakodnevnicu kako sa političkog i vojnog, tako i sa ekonomskog, socijalnog i moralnog aspekta. I dok politička vodstva i stanovništvo većine država imaju privilegiju otvorenu rusku agresiju doživljavati tek u svojstvu dovoljno distanciranog posmatrača najnovijeg civilizacijskog kraha, u nekim državama termini poput agresije i posebno genocida imaju drugačiji prizvuk, nose dodatni teret i izazivaju posebnu vrstu nelagode. Njemačka, u kojoj svaki pomen genocida neminovno pronalazi svoje historijsko ishodište u sramnom periodu Trećeg Reicha, i Bosna i Hercegovina, kojom i danas vladaju sljedbenici genocidne politike iz perioda 1992-1995, svaka iz svojih razloga, takve su države.

Za autora knjige, američkog historičara Andrewa I. Porta, upravo je nemogućnost dogovora njemačke vlade o zauzimanju jasnog stava po pitanju reakcije na srpsku agresiju na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine označila momenat buđenja interesovanja za temu kojoj će kasnije posvetiti najveći dio svoje akademske karijere i naučno-istraživačkog rada: njemačkim reakcijama na genocide koji su se dešavali poslije Drugog svjetskog rata. *Never again* predstavlja krunu njegovog višedecenijskog istraživanja spomenute teme. Podijeljena je na 10 poglavlja, od kojih prvih pet tretira pitanje reakcije njemačkih vlasti i javnosti na genocid koji se dešavao u Kambodži za vrijeme vladavine Crvenih Kmera (1975-1979), komunističke organizacije predvođene diktatorom Polom Potom. Autor je, oslanjajući se uglavnom na tekstove iz tadašnje štampe i na zvanične izjave vodećih njemačkih političara, ukazao na razlike koje su bile prisutne između konzervativaca i liberala u Istočnoj i

Zapadnoj Njemačkoj u vezi poimanja zločina Crvenih Kmera i izvještavanja o istima. Njemačko percipiranje novog genocida uspješno je prikazano kao dvosmjeran proces koji je imao bitnu ulogu u sazrijevanju svijesti o vlastitim zločinima vršenim tridesetak godina ranije.

Iako su prve godine Potove strahovlade u njemačkim medijima prošle posve nezapaženo, vremenom su izvještaji postajali sve detaljniji i slikovitiji, posebno u zapadnom, (demokratskom, „američkom") dijelu Njemačke. Termini kao što su *genocid*, *azijski Auschwitz*, *konačno rješenje*, *marš smrti*, *gasne komore* i sl., redovno su korišteni u izvještajima o zločinima Crvenih Kmera. Neskrivene aluzije na njemačke zločine iz Drugog svjetskog rata dostigle su vrhunac 1979. godine kada je *holokaust* proglašena riječju godine od strane vladine Asocijacije za njemački jezik. Poseban utjecaj u procesuiranju istine o holokaustu i uviđanju neizbježne povezanosti sa dešavanjima u Kambodži imala je, ističe autor, knjiga *Murder of a Gentle Land: The Untold Story of a Communist Genocide in Cambodia* američkih autora Johna Barrona i Anthonyja Paula, kao i američka mini TV serija *Holocaust*.

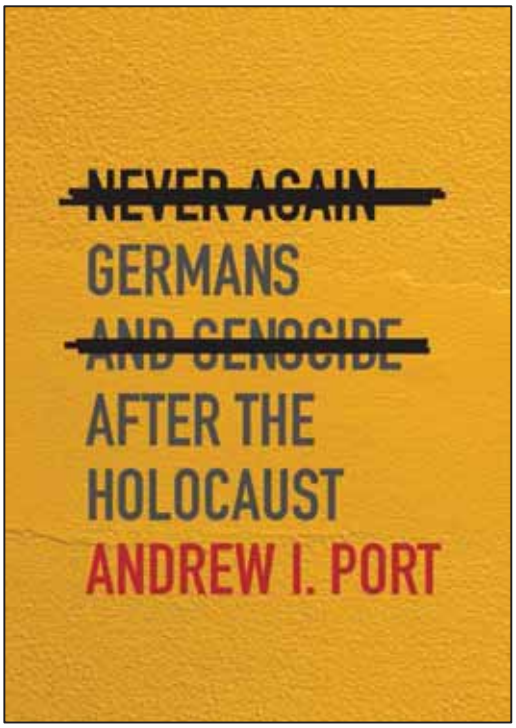

S druge strane, u Istočnoj (komunističkoj, "ruskoj") Njemačkoj, osim povremenih pokušaja relativizacije zločina, kasniji izvještaji su redovno isticali i odgovornost neprijateljske Kine, čak i Amerike, za genocid. Praveći oktlon od kambodžanskih komunista, istočnonjemački su Potovu genocidnu politiku pokušavali prikazati ne kao produkt komunizma, već isključivo maoizma.

Genocid je poslužio kao jak temelj za nastavak višedecenijskih unutrašnjopolitičkih sukoba, a osamdesetih godina XX stoljeća rasprave o njemu su postale ključnim elementom tzv. *Historikestreita*, naučnog spora zapadnonjemačkih intelektualaca oko pitanja inkorporiranja nacističkog nasljeđa u historiografiju. Mišljenja su bila podijeljena i po pitanju prihvatanja izbjeglica iz Kambodže, još jednom segmentu koji je za Nijemce iz objektivnih razloga nosio posebnu historijsku i moralnu težinu. Detaljnom analizom novinskih članaka, skupštinskih rasprava i iskustava brojnih aktivista, autor je uspio dočarati stavove i osjećaje njemačkih vlasti, opozicije i javnosti po ovom

osjetljivom pitanju oko kojeg koncenzus uglavnom nije mogao biti postignut ni na nivou pojedinih političkih stranaka, a kamoli na višim nivoima.

Četiri godine genocidne tiranije u Kambodži dodatno su polarizirale njemačko društvo, a autor kao posebno ilustrativnu navodi jednu situaciju iz 1979. godine. Naime, nakon što su vijetnamske vojne snage izvršile napad na Kambodžu i srušile vladu Pola Pota, Generalna Skupština UN-a organizovala je glasanje o pitanju priznavanja vlasti u Kambodži. Ovo glasanje je pokazalo prave razmjere bremena kojim je njemačko društvo bilo opterećeno kroz prizmu odnosa prema vlastitoj genocidnoj prošlosti, aktuelnim genocidnim politikima i trenutnim političkim saveznicima. Zapadna Njemačka, glasni kritičar Pola Pota, priznala je tada legitimitet njegove vlasti u Kambodži! Iako je takva odluka pravdana time da bi glas za vijetnamsku vladu bio „još gori", jer bi značio priznavanje rezultata vijetnamske agresije, odnosno priznavanje gubitka suvereniteta Kambodže, autor je uspio dokazati da se prije svega radilo o interesnom glasanju iznuđenom pod pritiskom moćnijih političkih saveznika u vidu Amerike, Kine i ASEAN-a (Association of Southeast Asian Nations). Koliko god se zgražavala nad zločinima u Kambodži, vlast u Zapadnoj Njemačkoj u konačnici nije mogla staviti moral i etiku ispred vlastitih političkih i ekonomskih interesa. „Probajte Vi ubijediti Kinu da prestane podržavati Crvene Kmere!" - srdito je odgovorio njemački državni ministar Helmut Schaffer parlamentarki Petri Kelly na učestale prozivke koje je upućivala vladi zbog novonastale podrške Potovoj genocidnoj politici.

Na drugoj strani, u skladu sa istim hladnoratovskim principom zavisnosti, Istočna Njemačka pružala je podršku svom, odnosno ruskom savezniku Vijetnamu. Istočnonjemačka vlast i mediji sada su mahom objašnjavali kako napad Vijetnama na Kambodžu nije akt agresije nego samoodbrane uslijed opasnosti koju su po Vijetnam predstavljali Crveni Kmeri.

Drugi dio knjige (VI-X poglavlje) puno je interesantniji za bosanskohercegovačku historiografiju, budući da najvećim dijelom tretira temu njemačke (sada već zvanično ujedinjene Njemačke) reakcije na srpsku genocidnu politiku u Bosni i Hercegovini od 1992. godine. Postavljajući temelje za naučnu razradu spomenutog fenomena, autor na početku VI poglavlja objašnjava kako specifičan položaj Njemačke prema balkanskoj tragediji, kao i određena doza osjećaja odgovornosti za istu, proizilazi iz dvije historijske činjenice: 1. tokom Drugog svjetskog rata Njemačka je na Balkanu pod vodstvom Hitlera, a posredstvom Ustaša i Nezavisne države Hrvatske, i sama vodila genocidnu politiku prema Srbima i Jevrejima i 2. Njemačka je u procesu raspada Jugoslavije 1991. godine „požurila" priznati Hrvatsku i Sloveniju dok su njeni zapadni saveznici još uvijek vijećali o pitanju nezavisnosti tih zemalja te je na taj način djelomično doprinijela tragičnom obliku koji je taj proces kasnije poprimio.

Teret historijske povezanosti uvjetovao je i znatno veću pažnju njemačke vlade i javnosti za genocid u Bosni i Hercegovini u odnosu na onaj u Kambodži i posebno na onaj koji se kasnije, 1994. godine, desio u Ruandi

(jedno poglavlje knjige posvećeno je genocidu u Ruandi – *afričkoj Bosni*, kako je ta država opisivana u *Der Spiegelu*). Prvi medijski izvještaji o genocidu u Bosni i Hercegovini, slično kao u slučaju Kambodže, sadržali su određenu, istina znatno manju, dozu skepse i nevjerice. Posebnu ulogu u prevazilaženju inicijalne šokiranosti činjenicom da se u srcu Evrope, na samo par sati leta od Njemačke, na kraju XX stoljeća dešava genocid, odigrali su mediji, ali i pojedini njemački parlamentarci, poput Stefana Schwarza. Kako bi izazvao što iskrenije, „ljudske" reakcije kolega iz Bundestaga, Schwarz je svoja skupštinska izlaganja svjesno činio što slikovitijima, ne ustručavajući se detaljno opisivati najjezivije srpske zločine (npr. prisiljavanje bošnjačkih zatvorenika da jedni drugima odgrizaju testise). Brojni njemački novinari se također nisu libili detaljno opisivati grozote kojima su svjedočili boraveći u Bosni i Hercegovini 1992. godine. Tekstovi u kojima se bez zadrške pisalo o detaljima brutalnog seksualnog zlostavljanja žena, od kojih su neke tokom višemjesečnih boravaka u logorima silovane i po deset puta dnevno, nerijetko od strane više srpskih vojnika istovremeno, snažno su pogađali svijest njemačkih političara i javnosti. Dok su pojedini političari još i kalkulisali, „običan čovjek" nije mogao ostati ravnodušan na takve izvještaje, kao ni na one o ženama koje su poslije silovanja zatrudnile pa su prisilno zadržavane u posebnim logorskim prostorijama, gdje su svoju trudnoću morale iznijeti do kraja, a sve sa ciljem – kako su to sami srpski vojnici ponosno isticali – da na svijet dođe što više novih malih četnika. Proces „etničkog čišćenja" Bosne i Hercegovine njemačku javnost neodoljivo je podsjećao na jezivu nacističku *judenfrei* politiku. Stoga je razumljiva činjenica da su Nijemci na svaki način željeli pomoći ugroženom stanovništvu Bosne i Hercegovine te da su konstantnim pritiscima pokušavali nagnati svoju vladu da pruži svu potrebnu pomoć, uključujući i vojnu.

Budući da su njemački novinari, za razliku od dešavanja iz Kambodže, ovaj put imali znatno lakši pristup informacijama i mogućnost direktnog izvještavanja sa mjesta zločina, ne čudi da je u Njemačkoj već sredinom 1992. godine bezrezervno prihvaćen termin genocid za ono što se tada dešavalo u Bosni i Hercegovini. Dok se u drugim zapadnim zemljama još uvijek diskutovalo o tome da li srpski zločini mogu da se podvedu pod Lemkinovu definiciju genocida,[1] u Njemačkoj takve diskusije nije ni bilo. Diskutovalo se, međutim, o tome da li bi bosanskohercegovački genocid trebalo upoređivati sa holokaustom. Konzervativni, desno orijentisani političari dosta su lakše pribjegavali usporedbma i bez puno ustezanja tvrdili kako ni Osmanlije ni Napoleon ni Hitler nisu činili tako strašne zločine kakve čine Srbi u Bosni i Hercegovini. Liberalna ljevica je takve usporedbe uglavnom izbjegavala, pa je situacija slutila na nastavak ranije spomenutog *Historikestreita*. Sličnosti sa

[1] Raphael Lemkin (1900-1959), poljski pravnik jevrejskog porijekla, tvorac termina „genocid" i jedan od kreatora Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida. Konvencija je potpisana 1948. godine i predstavlja prvi sporazum o ljudskim pravima koji je jednoglasno usvojen u Generalnoj Skupštini Ujedinjenih Naroda.

holokaustom su ipak bile nepobitne i prevelike da bi se mogle ignorisati, a autor je osim uopštenih povukao i nekoliko konkretnih paralela između srpskih i nacističkih zločina. Recimo, četnici su na mjestima srušenih džamija gradili parkinge, što je nemoguće ne dovesti u kontekst Kristalne noći iz 1938. godine i Goebbelsove najave da će nacisti na mjestima srušenih sinagoga izgraditi upravo parkinge. Slične poveznice zabilježene su i u „hrvatskom dijelu Bosne i Hercegovine", gdje su njemački novinari nailazili na grafite „Western Herzegovina über alles" i na stanovništvo koje je noseći nacistička obilježja otvoreno veličalo Antu Pavelića i druge ustaške zločince iz Drugog svjetskog rata. Čak su i djeca, kada bi shvatila da ovi dolaze iz Njemačke, novinare pozdravljala nacističkim pokličima i gestikuliranjem.

Ozbiljne diskusije, krajnje oprečnih shvatanja i zaključaka, vođene su i po pitanju međunarodne vojne intervencije u Bosni i Hercegovini, sa naglaskom na eventualnom učešću njemačkih vojnika u takvoj misiji. Iako potpuno očekivan, sukob mišljenja vrlo brzo je poprimio paradoksalne konotacije. Naime, i zagovornici i protivnici vojne intervencije su se u odbrani svojih stavova jednako srčano pozivali na ranije navedene historijske poveznice Njemačke sa Balkanom. Tako su iste historijske činjenice poslužile i kao razlozi zbog kojih *baš Njemačka* od svih država *ne smije* vojno intervenisati te istovremeno kao razlozi zbog kojih *baš Njemačka* od svih država *mora* vojno intervenisati. Autor je uspio dočarati kompleksan proces njemačke misli po ovom ključnom pitanju i prvom većem vanjskopolitičkom testu za ujedinjenu Njemačku. Iako ju je vlastito iskustvo naučilo da samo odlučna vojna reakcija može donijeti konkretne i dugoročno održive rezultate u borbi protiv genocidne politike, njemačka javnost bila je istovremeno svjesna i činjenice da je svaki korak njene vlade diktiran prije svega političkim i ekonomskim interesima. Razapeto između dva jaka imperativa (nikada više ne dozvoliti novi Auschwitz, ali i nikada više ne započeti novi ratni sukob), njemačko političko vodstvo je svoje „moralne dileme" po pitanju vojne intervencije rješavalo, da apsurd bude veći, dok je na snazi bio krajnje nepravedan međunarodni embargo na uvoz oružja u Bosnu i Hercegovinu. Takav nonsens nagnao je neke istaknute njemačke političare na ekstremne poteze: postiđen zvaničnom politkom vlade čiji je član i sam bio, Christian Schwarz-Schilling je u znak protesta dao ostavku na mjesto državnog ministra, ističući da neslanje vojne pomoći i održavanje suludog embarga na uvoz oružja ne predstavlja ništa drugo nego direktnu pomoć Srbima i u konačnici – saučešće u genocidu.

„Nemogućnost" pružanja oružane i vojne pomoći ugroženom stanovništvu Bosne i Hercegovine pokušavala se nadomjestiti iznimnim naporima na humanitarnom planu, tj. doniranjem svih vrsta potrepština i prihvatanjem velikog broja izbjeglica. Njemačka vlada redovno je s ponosom isticala pozitivne brojčane pokazatelje i svoje zasluge, posebno naglašavajući da nijedna druga država nije pružila toliko pomoći i primila toliko bosanskohercegovačkih izbjeglica koliko Njemačka. Ipak, održavajući kontinuitet prikazivanja „obje strane medalje", autor apostrofira činjenicu da su

čak i pitanja humanitarne pomoći i izbjeglištva korištena kao sredstvo za svakodnevna politička prepucavanja. Opozicija je kritikovala samopromotorski pristup vlade ovom delikatnom pitanju te je iznosila vlastite, ne baš tako afirmativne statističke podatke, prema kojima Njemačka uopšte nije bila "prvak" u donacijama novca Bosni i Hercegovini (npr. iznos doniran po glavi stanovnika). Untrašnjopolitički interesi prelamali su se i na pitanjima količine: *koliko* pomoći ponuditi (a ne ugroziti vlastitu ekonomiju) i *koliko* izbjeglica prihvatiti (a ne ugroziti vlastito društvo)? Pritisnuta od strane javnosti, vlada je navodila brojne razloge za ograničavanje broja izbjeglica: od toga da njihovo prihvatanje, iako human čin, zapravo pomaže Srbima da ostvare svoje ciljeve, tj. izvrše "etničko čišćenje", do toga da je za same izbjeglice bolje da budu smještene bliže svojim domovima, npr. u Hrvatskoj, gdje će se svakako lakše asimilirati u društvo i odakle će se lakše vratiti na svoju zemlju kada za to dođe vrijeme.

Kada je sam status bosankohercegovačkih izbjeglica u pitanju, autor nije izbjegavao pisati o njihovim negativnim iskustvima, prouzrokovanim naglim porastom ksenofobije i posebno islamofobije u Njemačkoj osamdesetih i devedesetih godina XX stoljeća. Ipak, zaključio je da su Nijemci uglavnom bili pozitivno iznenađeni bosanskohercegovačkim muslimanima. Strah od navodnog islamskog radikalizma za koji su Bošnjake u pokušajima da "opravdaju" svoja zlodjela optuživali Srbi i Hrvati pokazao se potpuno neosnovanim. Uvidjevši da se radi o – kako autor navodi, pozivajući se na članke *Die Welta* – modernim, prozapadno orijentisanim Evropljanima, čije žene nose suknje, a muškarci šorceve, i koji su u suštini jako slični Nijemcima, njemačko stanovništvo dodatno je "prigrlilo" izbjegle Bošnjake. Ovakvo doživljavanje Bošnjaka samo je jedan u nizu razloga socijalne, kulturološke, geografske, historijske, političke i ekonomske prirode zbog kojih su izbjeglice iz Bosne i Hercegovine imale "privilegovaniji" položaj u odnosu na one iz Ruande, koje je 1994. godine zadesila slična genocidna sudbina. Striktno poštujući te razloge, neki njemački političari otvoreno su se zalagali za intervenciju u Bosni i Hercegovini i istovremeno protivili intervenciji u Ruandi, a i cjelokupna njemačka javnost je pokazivala znatno manje interesovanja za Ruandu nego za Bosnu i Hercegovinu. Uprkos činjenici da je Ruanda ne tako davno bila njemačka kolonija, u datom momentu je ipak predstavljala interesno područje Francuske. Njemački mediji su „začuđujuće" prešućivali kolonizatorsku povezanost sa Ruandom, ali su ipak kritikovali Francusku zbog toga što su joj ekonomski i politički interesi Kigali učinili bližim od Sarajeva.

Bosna i Hercegovina ostala je bitnim dijelom političke i javne rasprave u Njemačkoj i nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma. Dok se njemačka vlada hvalila utjecajem koji je imala u procesu mirovnih pregovora, dotle su brojni novinari i opozicionari isticali sve manjkavosti tog sporazuma. Jedni su ga, dakle, shvatali i slavili kao veliki podvig, signal nade u bolju budućnost, a drugi doživljavali kao nepravedan sporazum kojim su ozvaničeni rezultati "etničkog čišćenja", odnosno genocida. "Dok zločinci slave, Evropa

koja nije uspjela zaustaviti njihove masovne zločine sada im nazdravlja" - sažeto je u jednom broju *Der Spiegela*.

Osim "zasluga za mir", Njemačka je poslije potpisivanja Daytonskog sporazuma preuzela i jednu "dužnost". Naime, uz američko odobravanje, namijenjena joj je uloga svojevrsnog uzora na koji se Bosna i Hercegovina ima ugledati u nadolazećem procesu obnove društva u postgenocidnom periodu. Suprotno naivnim uvjerenjima preoptimističnih njemačkih političara, autor knjige je pokazao znatno bolji nivo poznavanja bosanskohercegovačkih političkih (ne)prilika i zaključio da je takva ideja od početka bila osuđena na propast. Između ostalog i zbog toga što su se, za razliku od postgenocidne Njemačke, u postgenocidnoj Bosni i Hercegovini *genocidnici*[2] neposredno nakon genocida slobodno (i trijumfalno) kretali državom, slavili svoje zločin(c)e, uživali sva građanska prava i obnašali funkcije u najvišim nivoima vlasti. Kako je i danas.

[2] Slobodan prevod termina *génocidaires*, kojeg je autor knjige koristio citirajući Christiana Schwarza Schillinga. Termin označava organizatore, egzekutore, saučesnike, negatore, apologete genocida i uopšte sljedbenike genocidne politike.

Hatidža FETAHAGIĆ
JU Arhiv Tuzlanskog kantona
E-mail: hatidza.arhiv@gmail.com

1.04 ***Stručni rad/Professional article***
UDK/UDC: 821.163.4:929Samokovlija I.(497.6) Tahirovic H. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.478

Husref Tahirović, Dr. ISAK SAMOKOVLIJA - ŽIVOT U BIJELOM MANTILU, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2022, 198 str.

Publikacija autora akademika Husrefa Tahirovića, *Dr. Isak Samokovlija, život u bijelom mantilu*, u izdanju Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebno je osvježenje za čitalačku publiku. Akademik Tahirović, ljekar po struci, duže vremena istražuje život i rad kolega ljekara koji su često radeći u teškim i izazovnim vremenima svojom profesionalnošću, ljudskošću i drugim ljudskim vrlinama pružali svojim pacijentima ozdravljenje, nadu i hrabrili ih da krenu dalje, iako se život činio nemogućim, unapređujući s druge strane teoriju i praksu zdravstva. Smatrajući to karakteristikama vrijednim hvale i spomena, akademik Tahirović, čini sve da te skromne, a velike ljude bosanskohercegovačke prošlosti, učini vidljivim društvenoj javnosti i tako oda priznanje za sav trud i doprinos koji su dali razvoju zdravstva i boljeg društvenog okruženja. Obavljajući posao nesebično krajnje humano, rizikujući često vlastite živote, ljekari su brinuli o svojim pacijentima i nisu ostavljali pisani trag o sebi, kako to obično čine oni koji urade malo ili ništa za čovječanstvo. Istražujući dr. Stanka Sielskog, akademik Tahirović je slučajno ugledao dosije

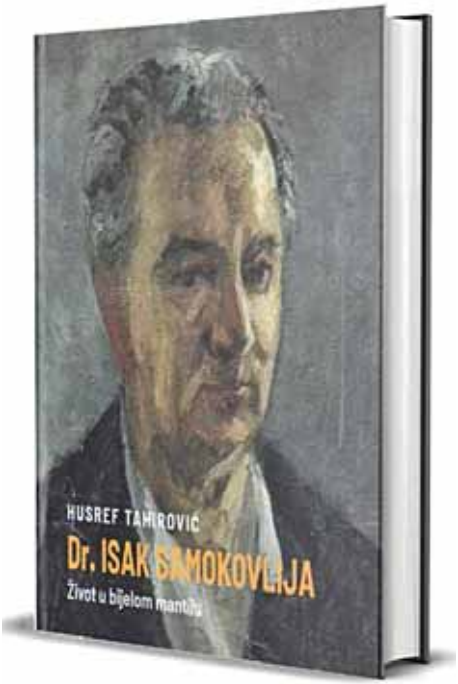

radnika Zavoda za suzbijanje endemskog sifilisa u Banja Luci, dr. Isaka Samokovlije. Bila je to velika radost za akademika Tahirovića i eto, otvorilo se novo istraživanje i prikupljanje činjenica o još jednom velikom ljekaru i čovjeku. Dr. Isaka Samokovliju pamtimo više kao književnika, a manje je poznato da je on bio vrstan ljekar koji je samo zahvaljujući dobrim ljudima uspio preživjeti Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini kada su brojni njegovi sunarodnjaci pobijeni u nacističkim logorima.

Akademik Tahirović se potrudio istražiti kompletan život dr. Isaka Samokovlije, kontaktirajući porodicu Samokovlija, arhive, muzeje, matične urede, ustanove u kojima je dr. Samokovlija radio, tragajući tako za njegovim radovima, pismima, zapisima, sjećanjima pa čak i portretima koje su naslikali Mario Mikulić i Ismet Mujezinović. Sakupljeni izvori, literatura i prilozi su brižno popisani na kraju publikacije i lako provjerljivi. U publikaciji također možemo pronaći i potpune podatke o članovima porodice dr. Samokovlije, koje škole su završili, datume rođenja i smrti, te koje obrazovanje su stekli i gdje su živjeli i radili.

Publikacija je napisana na 198 stranica i strukturalno je podijeljena na slijedeće cjeline: napomena i zahvale, predgovor, biografija dr. Isaka Samokovlije, osvrt na zdravstveno-prosvjetne tekstove dr. Isaka Samokovlije, zdravstveno-prosvjetni tekstovi dr. Isaka Samokovlije, bibliografija zdravstveno-prosvjetnih tekstova dr. Isaka Samokovlije, popis slikovnih priloga, izvori i literatura, indeks ličnih imena i recenzije.

U *Napomenama i zahvalama* akademik Tahirović otkriva zašto se bavio dr. Samokovlijom, kako je otkrio njegov dosije radnika i kako je uslijedila potraga za činjenicama iz života ljekara-književnika, njegovim pisanim uradcima, te prilozima i umjetničkim slikama, tj. portretima dr. Samokovlije. Spisak ustanova i osoba kojima se akademik Tahirović zahvaljuje dokazuju da je to bilo ozbiljno i dugo istraživanje, koje je rezultiralo publikacijom koja potpuno obuhvata život i djelo dr. Samokovlije. Iako je mnogo izvora i priloga, tekst publikacije je odmjeren, lepršav, dopadljiv i lako čitljiv, odišući optimizmom i u najtežim momentima teškog života, dočaravajući vjerodostojno periode iz prošlosti. U predgovoru koji je za knjigu napisao akademik i književnik, Dževad Karahasan, saznajemo da je u prošlosti bilo na svjetskoj sceni više književnika koji su bili više-manje i dobri ljekari, ali dr. Samokovliju smatra izvrsnim ljekarom i vrlo vještim književnikom koji je književne radove prilagođavao prema grupi čitatelja kojima se obraća, prilagođavajući svoj književni izričaj.

Cjelina pod nazivom *Biografija dr. Isaka Samokovlije* prati skladnu vremensku nit od rođenja i školovanja, preko mirnog perioda između dva svjetska rata, teškog perioda Drugog svjetskog rata, te na kraju postratnog perioda (1945-1955). U biografiji saznajemo pojedinosti o dr. Isaku Samokovliji od rođenja u Goraždu, 3.9.1889. godine, u porodici jevrejskog trgovca do

završetka medicinskih studija i braka sa Heddom Brunner, vjernom saputnicom do kraja života. Period između dva svjetska rata je bio pun rada i napredovanja što je rezultiralo povjerenjem i poštovanjem koje je dr. Samokovlija dobio od kolega ljekara, nadzornih inspektora i posebno pacijenata koji su ga ne samo cijenili već i voljeli.

Period Drugog svjetskog rata je za dr. Samokovliju bio izuzetno težak ne samo zbog zaraznih bolesti i nedostatka medikamenata i hrane, već zbog činjenice da je bio Jevrej. Veliku ljudsku pomoć i brigu dobio je od svojih kolega ljekara raznih vjeroispovijesti. Samo zahvaljujući njihovom angažmanu porodica Samokovlija je preživjela taj teški rat u Bosni i Hercegovini.

Nakon Drugog svjetskog rata dr. Samokovlija je imenovan za šefa Odsjeka za zdravstveno prosvjećivanje pri Ministarstvu narodnog zdravlja Narodne Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Književnik u duši lako pronalazi način da perom kroz priču i stih dopre do što većeg broja Bosanaca i Hercegovaca, gradeći izravni kontakt običnog čovjeka sa ljekarom koji ima veliku moć da uz pomoć medikamenata spasi bolesnika. Obraćajući se običnom čovjeku, ovaj vrsni književnik pojednostavljuje književni izražaj da bi ga svi lako razumjeli i uspješno ostvaruje povjerenje narodnih masa, koje je vrlo važno u procesu transformacije zdravstva tog vremena. U tu svrhu izmišlja imaginarni lik, babu Maru, koja jednostavnim pristupom, objašnjenjima i savjetima odvaja sagovornike od praznovjerja i upućuje školovanim ljekarima, kojima je bolje ići ma kako daleko bili, kada je u pitanju vlastito ili zdravlje bliskih osoba.

Književni pripovjedački opus dr. Samokovlije nije obrađen u ovoj publikaciji jer je odavno dobro poznat i analiziran. Akademik Tahirović se referirao na njegove medicinske tekstove, vezane za narodno prosvjećivanje, podijelivši ih na nekoliko grupa: tekstovi s razvijenim likovima (baba Mara), crtice, poezija. Dr. Samokovlija nije pisao samo za narodne mase već i stručne radove namijenjene medicinskim radnicima, pa su u publikaciji stručni medicinski članci odvojeni u posebnu grupu tekstova. Posebno je vrijedan književni rad namijenjen djeci za koju je dr. Samokovlija osmislio vrlo šaljive, odlično rimovane pjesme, lako pamtljive pjesme, koje savršeno opisuju i obješnjavaju razne bolesti i pojave. Pjesmom *Zubi* otklanja se svaki strah od pokvarenih zuba i zubara, naglašavajući važnost njege zuba i ophođenja kako se karijes ne bi prenosio. Iste poruke imaju i pjesme o ušima/vaškama, kijavici, komarcima, svrabu, frenjku, malariji. Pisane jednostavnim jezikom i rimovane lako se pamte i na jednostavna način prenose poruke o važnosti liječenja bolesti i odlaska ljekaru, a ne babama u selu. Pjesme su svevremene i mogle bi se korisiti i danas u procesu školovanja.

Akademik Tahirović je ovu publikaciju posvetio svojim unucima, želeći da im knjige budu putokaz kroz život. Dobre i kvalitetne knjige pišu mudri i pametni ljudi i svaka nosi poruke i zaključke kao smjernice ponašanja u životu.

Akademik želi najbolje svojim unucima. Publikacija *Dr. Isak Samokovlija Život u bijelom mantilu* nosi brojne poruke i zaključke vrijedne i za današnje prilike. Dr. Samokovlija je bio humanista, ljekar kome su zdravlje i život pacijenata bili na prvom mjestu. Neopterećen matrijalizmom ovaj predani ljekar je činio sve kako bi pomogao svojim pacijentima, običnom čovjeku. On je dao doprinos svima i pomagao i bolesne i zdrave. Bolesne je liječio bez naknade, a zdrave je obučavao kako da sačuvaju zdravlje. Vičan peru pisao je književne radove koji su zbog kvalitete uvršteni u redovni obrazovni program, a akademik Tahirović nam je otkrio i manje poznate Samokovlijine radove kojima je on na jednostavan način zdravstvo, bolesti i higijenske navike doveo do svakog malog običnog čovjeka i tako mu život učinio lakšim i boljim. Ovaj divni čovjek je ostao zapamćen kao odličan ljekar, književnik i humanista. Akademik Tahirović posjeduje iste vrline, koje prepoznajemo u njegovom naučnom i stručnom radu. On ide i korak dalje pa ne dozvoljava da ovako odabrani među nama budu zaboravljeni. Odaje im počast i zahvale svojim izvrsnim publikacijama, kojima popunjava praznine u povijesti bosanskoherecgovačnog zdravstva. Upravo zbog svega navedenog toplo preporučujemo ovu divnu publikaciju za čitanje, ne samo onima koji se bave književnošću i medicinom, već i svima drugima kao uzor kako treba živjeti i da samo profesionalan i odgovoran rad i humanost su ono što zaista ostaje iza nas. Samokovlija je nesebično pomagao drugima, pa su i drugi nesebično pomagali njemu rizikujući čak i vlastite živote, pa je jedna jevrejska porodica u žiži Drugog svjetskog rata uspjela preživjeti sve strahote, koje brojni njihovi sunarodnjaci koji su ostali na ovim prostorima nisu.

III

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA // ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA U 2022. GODINI
ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA IN 2022.

DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.485

U toku 2022. godine CIMOSHIS Tuzla je djelovalo u skladu sa utvrđenim planom i programom. U skladu sa navedenim realizovani su naučni i kulturni sadržaji, od izdavačke djelatnosti, promocija knjiga, organizacije i realizacije stručnih i naučnih skupova, obilježavanje značajnih datuma i dr.

Realizacija naučnih skupova

U toku 2022. godine CIMOSHIS Tuzla je skladu sa Programom rada za 2022. godinu, pripremilo i realizovalo slijedeće Programom rada planirane skupove:

- *Naučni projekat „Historijski pogledi 2022“ u okviru koje je održana Međunarodna naučna konferencija „OBNOVA NEZAVISNOTI BOSNE I HERCEGOVINE – 30. godina poslije. Društveno-politički i privredni kontekst“, Tuzla, 18. i 19. 11. 2022. godine*

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 18. i 19. novembra 2022. godinu održao Naučni projekat “Historijski pogledi 2022” u okviru koje je realizirana Međunarodna naučna konferencija pod nazivom „OBNOVA NEZAVISNOTI BOSNE I HERCEGOVINE – 30. godina poslije. Društveno-politički i privredni kontekst“. Ista je održana 18. i 19. novembra 2022. godine u konferencijskoj sali Hotela „Vertigos“ u Tuzli.[1]

Aktualna pitanja bosanskohercegovačke historije vezana za obnovu nezavisnosti i agresiju na Bosnu i Hercegovinu potrebne su za narod Bosne i Hercegovine, zatim za učenike, studente i sve druge ljude kako bi se svima ukazao više godišnji (hiljadugodišnji) kontinuitet postojanja države Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga bilo je potrebno i na ovaj način ukazati na značaj, potrebu i neminovnost očuvanja historije Bosne i Hercegovine u svim njenim fazama kroz koje je prošla kroz historiju. Iz ovih razloga na Međunarodnoj naučnoj konferenciji „OBNOVA NEZAVISNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

[1] Vidi: Jasmin Jajčević, Izvještaj sa Naučnog projekta “HISTORIJSKI POGLEDI 2022”, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 18. i 19. novembar 2022. godine, *Historijski pogledi*, god. VI, br. 9, Tuzla 2023, 425-431. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.425).

– 30 GODINA POSLIJE. Društveno-politički i privredni kontekst“,dat je značaj ovim pitanjima, jer je to potreba historijske nauke, ali i historiografije u cjelini.

Godine (2022) navršilo se 30. godina od međunarodnog priznanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Nakon provedenog Referenduma održanog 29. februara i 1. marta. 1992. godine, Republiku Bosnu i Hercegovinu je priznalo više evropskih država (Bugarska, Turska, Hrvatska i dr), da bi 6. aprila 1992. godine Bosnu i Hercegovinu priznale zemlje Evropske zajednice, a 22. maja 1992. godine Bosna i Hercegovina je primljena u Organizaciju Ujedinjenih nacija, kao nezavisna i suverena država. Nakon obnove nezavisnosti, Bosna i Hercegovina je prošla kroz četvorogodišnji odbrambeno-oslobodilački rat i agresiju (1992-1995), koja je za posljedicu imala više od 100.000 ljudskih žrtava i ogromne materijalne gubitake. U agresiji na suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu u julu 1995. godine počinjen je genocid nad Bošnjacima Srebrenice, kao najveći zločin počinjen na prostoru Evrope nakon Drugog svjetskog rata.

Prilog 1. *Plakat Naučnog projekta „Historijski pogledi 2022“.*

Rat i agresija na Bosnu i Hercegovinu okončana je Okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercoegovini, poznatijim kao Dejtonski mirovni sporazum. Dejtonskim mirovnim sporazumom Bosna i Hercegovina je ustrojena kao država tri konstitutivna naroda i ostalih njenih građana, te dva entiteta-Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Proces provođenja aneksa Dejtonskog sporazuma odvijao se sa brojnim poteškoćama i destrukcijama od strane snaga koje su težile Bosnu i Hercegovinu prikazati nefunkcionalnom i neodrživom državom. Opstruiran je povratak prognanih lica u svoja prijeratna mjesta, obnova zemlje, rad državnih ustanova i svi drugi procesi koji bi Bosnu i

Hercegovinu učinili stabilnom i ekonomski prosperitetnom zemljom. Rezultati takvih destrukcija su vidljivi u brojnim društveno-političkim i ekonomskim segmentima života i 30. godina od obnove njene nezavisnosti. Veliko-državne aspiracije i projekti su i danas prisutni i isti predstavljaju kočnicu u razvoju i izgradnji Bosne i Hercegovine kao stabilne i prosperitetne države.

Stoga je bilo i neophodno, zbog važnosti ovog pitanja, da se historijska nauka, kao i druge naučne discipline bave istim. Jedna od načina jeste obrada zasebnih tematskih pitanja iz društveno-političkog i privrednog života Bosne i Hercegovine od obnove nezavisnosti pa sve do danas putem naučne konferencije. Održavanjem naučne konferencije na naznačenu temu, trebalo bi sa naučnog, historijskog, ekonomsko-sociološkog i kulturološkog aspekta dati jednu potpuniju sliku o događajima i procesima vezanim za ovaj period bosanskohercegovačke prošlosti.

Imajući u vidu naprijed navedeno, te činjenicu da se u navedenom vremenu od 30. godina u Bosni i Hercegovini odvijali složeni društveno-politički i privredni procesi, bitni za njenu opstojnost, smatrano je da ovo pitanje zaslužuje da bude predmet valorizacije na Naučnoj konferenciji.

Realizaciju Naučne projekat "Historijski pogledi 2022", finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i sponzor BH Telecom.

Riječ je o Međunarodnoj naučnoj konferenciji visokog nivoa sa međunarodnog učešćem, na kojem učešće, pored naučnika iz Bosne i Hercegovine, uzimaju vrsni naučnici iz nekoliko evropskih zemalja (Bugarska, Makedonija, Crna Gora). Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Izet Šabotić, izvršni direktor CIMOSHIS-a i predsjednik Naučno-organizacionog odbora. Moderator konferencije bio je mr. sc. Omer Zulić. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj učesnika za međunarodnu naučnu konferenciju (devetnaest).

Prvog dana je održano predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2022. godini i to:

- *Časopis Historijski pogledi, god. V, br. 7* (promotor: prof. dr. Sead Selimović);
- *Časopis Historijski pogledi, god. V, br. 8* (promotor: prof. dr. Izet Šabotić);
- *UBIJENI I PROTJERANI: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne iHercegovine*, autor, prof. dr. Sead Selimović (promotori: prof. dr. Adnan Velagić i prof. dr. Senaid Hadžić);
- *Brčko u period austrougarske uprave (1878-1918): Historijska građa i komentari*, autor, mr. Esaf Lević, (promotori: mr. sc. Omer Zulić i mr. Esaf Lević, autor)),

Planirana problematika koja je prezentovana na Međunarodnoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u dvije sesije:

Prva sesija

1. Prof. dr. Adnan VELAGIĆ, *Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar*, *Da li su Milošević i Tuđman zaista željeli podijeliti Bosnu i Hercegovinu? Novi prilozi za proučavanje razgovora u Karađorđevu i Tikvešu 1991. Godine.*
2. Prof. dr. Senaid HADŽIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*, *Od livanjskog pitanja o (ne)zavisnosti Bosne i Hercegovine do izbornog zakona. Pokušaji/učešće hercegbosanskih vazala u projektu ubijanja/razgradnje države (Livanjski proces).*
3. Mr. Sead BANDŽOVIĆ, *Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu*, *Disolucija Jugoslavije i značaj odluka Badinterove komisije: referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine 1992.*
4. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*, *Plan „RAM“ u funkciji priprema za agresiju na Bosnu i Hercegovinu, sa posebnim osvrtom na sjeveroistočnu Bosnu.*
5. Doc. dr. Mariyana STAMOVA, *Institut za balkanistike sa Centrom za trakologiju, Bugarska akademija nauka*, *Osnivanje nezavisne Republike Makedonije – decenija međunarodnog priznanja (1991-2001).*
6. Mr. sc. Sait S. ŠABOTIĆ, *Filozofski fakultet Nikšić, JU OŠ „Mileva Lajović Lalatović“ - Nikšić*, *Politička i medijska priprema u Crnoj Gori za izbijanje rata 1992. godine u Bosni i Hercegovini.*
7. Dr. sc. Hikmet KARČIĆ, *Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo*, *Presretnuti razgovori 1991-1995: Prilozi za izučavanje genocida nad Bošnjacima.*
8. Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ, *Informativni centar o Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju*, *Američki teoretičar John Mearsheimer i agresija na Bosnu i Hercegovinu.*
9. Prof. dr. Hamza KARČIĆ, *Fakultet političkih nauka Univeziteta u Sarajevu*, *Američki realisti i rat u Bosni i Hercegovini.*

Druga sesija

1. Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ, *Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*, *Ka NATO putu: Od formiranja i ustrojstva ARBiH do OS Bosne i Hercegovine.*
2. Doc. dr. Ermin KUKA, mr. Almir GRABOVICA, mr. Alma HAJRIĆ ČAUŠEVIĆ, *Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*, *Logori za Bosance i Hercegovce na teritoriji Srbije 1992-1996. u funkciji destrukcije bosanskohercegovačkog društva i države.*

3. Prof. dr. Nada TOMOVIĆ, *Filozofski fakultet Nikšić*, *Građanske i reformske snage u Crnoj Gori prema ratu u Bosni i Hercegovini 90-ih godina 20. stoljeća*
4. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*, *Politika destrukcije: Političke strukture bosanskih Srba u funkciji rušenja Republike Bosne i Hercegovine (1992-1995).*
5. Doc. dr. Zećir RAMČILOVIĆ, *Institut za nacionalnu historiju Skoplje, Sjeverna Makedonija*, *Odnosi između Republike Sjeverne Makedonije i Bosne i Hercegovine od nezavisnosti do danas (1993 – 2022).*
6. Mr. Admir LISICA, *Bošnjačka nacionalna fonadacija, Sarajevo*, *Bosanskohercegovačka diplomatija u uslovima agresije: Trideset godina poslije.*
7. Dr. sc. Muamer DŽANANOVIĆ, *Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*, *Diskriminacija povratnika u Repuplici srpskoj – nastavak sprovođenja genocidne politike.*
8. Dr. sc. Jasmin MEDIĆ, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu*, *Bošnjaci u RS (1996 - 2018): Politički faktor ili narod pred nestankom?*
9. Doc. dr. Izet HADŽIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*, *Odgovornost Međunarodne zajednice za trajnu krizu u Bosni i Hercegovini.*
10. Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, *Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla*, *Bosna i Hercegovina od 1992. do 1995. godine na stranicama časopisa Historijski pogledi.*

Prilog 2. *Učesnici Naučnog projekta „Historijski pogledi 2022“.*

Obnova nezavisnosti i period agresije Bosnu i Hercegovinu, predstvalja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti i značaju njihovih utjecaja, ciljeva i pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija treba da bude podstrek svim budućim

historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika procesa i utjecaja agresije na Bosnu i Hercegovini. Naučna konferencija treba da podstakne na razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Potreba za educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara istraživača i studenata o važnosti obnove nezavisnosti Bosne i Hercegovine, zatim kontinuirano praćenje i održavanje značajnih naučnih skupova iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti perioda agresije na Bosnu i Hercegovinu, razmjena iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, upoznavanje sa novim historijskim činjenicama na osnovu novih historijskih izvora, upoznavanje i razmjena iskustava na polju razvoja novih tehnologija po pitanju dostupnosti digitalnih historijskih izvora o prošlosti Bosne i Hercegovine u ustanovama/institucijama u zemlji i okruženju.

Promocija izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2022. godine, te promocija časopisa "Historijski pogledi" i upoznavanje prisutnih sa njegovom koncepcijom, sadržajem i značajem za moderne i savremenu historiju. Upoznavanje stručne, naučne i šire javnosti o uspjesima Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i značaju pokretanja časopisa "Historijski pogledi", koji prezentira naučne radove iz područja moderne i savremene historije.

Organizacija i realizacija okruglih stolova

- *Okrugli sto Patriotska liga Bosne i Hercegovine – Uloga i značaj u odbrani od agresije, sa osvrtom na regiju Sjeveroistočne Bosne, održan je u Plavoj sali BKC TK Tuzla, Tuzla, 10. 1. 2022. godine*[2]

U organizaciji Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Saveza boraca Patriotske lige Tuzlanskog kantona održan okrugli sto u povodu 30. godišnjice Regionalnog savjetovanja Patritske lige. Okrugli sto pod nazivom *Patriotska liga Bosne i Hercegovine – Uloga i značaj u odbrani od agresije, sa osvrtom na regiju Sjeveroistočne Bosne*, održan je u Plavoj Sali BKC TK Tuzla, 10.1.2022. godine sa početkom u 15 sati.

Na okruglom stolu učestvovalo je 12 izlagača, historičara, politologa i učesnika savjetovanja, predočili značaj Regionlanog savjetovanja i Patriotske lige u odbrani Bosne i Hercegovine i sjeveroistočne Bosne.

[2] https://www.cimoshis.org/2022/01/11/okrugli-sto-u-povodu-30-godisnjice-regionalnog-savjetovanja-patriotske-lige/?

Izlagači su se predstavili sa slijedećim temama:

- Izet Šabotić, *Bosna i Hercegovina u procesu disolucije Jugoslavije, sa posebnim osvrtom na sjeveroistočnu Bosnu*;
- Sead Selimović, *Demografski faktor kao jedan od uzroka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*;
- Salih Kulenović, *Značaj i uloga regionalnih i opštinskih štabova Patriotske lige u pripremama za odbraanu od agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*;
- Vahid Karavelić, *Problematika formiranja i djelovanja Okružnog štaba Teritorijalne odbrane Tuzla (u periodu april – maj 1992. godine)*;
- Salim Hodžić, *Regionalno savjetovanje opštinskih štabova Patriotske lige u Tojšićima: zaključci i značaj*;
- Džihad Kovačević, *Obuka komandira specijalnih jedinica Patriotske lige u okviru Regionalnog savjetovanja u Tojšićima*;
- Izet Hadžić, *Početak agresije na područje sjeveroistočne Bosne i uloga Patriotske lige*;

Prilog 3. *Plakat okruglog stola, održanog 10.1.2022. godine.*

- Samir Ništović, *Značaj otpora agresiji na Kula Gradu kod Zvornika*;
- Hazim Rančić, *Jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova u odbrani od agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1991-1992)*;
- Sead Omerbegović, *Problematika aktiviranja opštinskih štabova Teritorijalne odbrane na području tuzlanske regije u aprilu i maju 1992. godine*;
- Dževad Tosunbegović, Samir Halilović, *Manevarske jedinice Patriotske lige u suprostavljanju agresiji na području sjeveroistočne Bosne*;
- Omer Zulić, Jasmin Jajčević, *Patriotska liga u izvorima i štampi*.

Finansijski detalji oko okruglog stola odradio je Savez boraca Patriotske lige TK u saradnji sa Ministartvom za boračka pitanja TK

CIMOSHIS Tuzla se uključio u održavanje okruglog stola organizaciono (priprema plakata, programa i dr), te vođenju okruglog stola. Okrugli sto je bio dobro pripremljen i organiziran, a kao rezultat toga je namjera da se radovi koji su izlagani na okruglom stolu, objave u vidu Zbornika radova.

- *Okrugli sto povodom 30. godišnjice formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na sjeveroistočnu Bosnu (15.4.1992 - 15.4.2022). održan je u Plavoj sali BKC Tuzla, Tuzla, 11. 4. 2022. godine*

Okrugli sto povodom 30. godišnjice formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na sjeveroistočnu Bosnu (15.4.1992 - 15.4.2022). održan je 11. 04. 2022. godine u 13. sati u BKC Tuzla.

Prilog 4. *Plakat i program okruglog stola, održanog 11.4.2022. godine.*

Organizacioni odbor za obilježavanje Dana Armije Republike Bosne i Hercegovine, Savez demobilisanih boraca Tuzlanskog kantona i Koordinacija boračkih saveza i organizacija Tuzlanskog kantona u saradnji sa Savezom boraca Patriotske lige Tuzlanskog kantona i Centrom za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla bili su organizatori okruglog stola.

Pokrovitelj: Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona i Vlada Tuzlanskog kantona.

Izlaganja na okruglom stolu imali su i članovi CIMOSHIS Tuzla. Na okruglom stolu učestvovalo je 7 izlagača, predočili značaj formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine i odbrani sjeveroistočne Bosne.

Prilog 5. *Uvodno obraćanje mr. Dževada Tosunbegovića na okruglom stolu, održanom 11.4.2022. godine.*

Izlagači su se predstavili sa slijedećim temama:

- Sulejman Budaković, *Uloga i značaj Armije RBiH u odbrani opstojnosti Bosne i Hercegovine*
- Izet Šabotić, *Uloga JNA u pripremi agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*;
- Sead Selimović, *Armija RBiH – brana ostvarenju velikodržavnih projekata*;
- Mehmed Žilić, *Ustrojavanje prvih jedinica Armije RBiH na prostoru sjeveroisočne Bosne, sa osvrtom na njihovu multietičnost*;
- Mevludin Bešić, *Opštinski štab Teritorijalne odbrane Živinice – uloga i značaj u suprostavljanju agresiji*; (Nije prisustvovao okruglom iz objektivnih razloga)
- Salim Hodžić, *Regionalno savjetovanje opštinskih štabova Patriotske lige u Tojšićima: zaključci i značaj*;
- Dževad Tosunbegović, *Jedinice ARBiH na prostoru sjeveroistočne Bosne proistekle iz Patriotske lige Bosne i Hercegovine*;
- Jasmin Jajčević, *Historiografija jedinica i komandi Armije RBiH na prostoru sjeveroistočne Bosne i Hercegovine.*

Finansijski detalji oko okruglog stola odradio je Savez demobilisanih boraca TK u saradnji sa Ministartvom za boračka pitanja TK i Vladom TK.

CIMOSHIS Tuzla se uključio u održavanje okruglog stola organizaciono (priprema plakata, programa i dr), te vođenju okruglog stola. Okrugli sto je bio dobro pripremljen i organiziran, a kao rezultat toga je namjera da se radovi koji su izlagani na okruglom stolu, objave.

- *Okrugli sto Tuzlanska Kapija – ubijanje mladosti 1995. godine – nekažnjeni ratni zločin, Memorijalni centar "Kapija" u Tuzli, Tuzlam 23. 5. 2022. godine*

U organizaciji Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, dana 23. maja 2022. godne, u Memorijalnom centru "Kapija" u Tuzli održan je okrugli sto na temu *Tuzlanska Kapija – ubijanje mladosti 1995. godine – nekažnjeni ratni zločin*.[3]

U uvodnom dijelu su se obratili prof. dr. Izet Šabotić i prof. dr. Rasim Muratović, kao organizatori okruglog stola. Okrugli sto finansijski je podržan od strane Grada Tuzle.

Na okruglom stolu istaknuto je da stradanje tuzlanske mladosti zaslužuje daleko veću naučnu pažnju koja je do sada izostala, kao i da svjedočimo negiranju zločina na Kapiji, ali i neprocesuiranju odgovornih. Negiranja dolaze od izvršioca, planera, od onih koji su kumovali tom događaju i koji čine sve da ga izbrišu iz našeg pamćenja. Rezultat toga su ne samo medijski istupi koji bole, nego i članci, pa i knjige koje su namjenski i sistemski rađene, a podržane su od najviših institucija u Srbiji. Neprocesuiranje odgovornih za zločin vodi nezadovoljenju pravde, a negiranje je ponovno diranje

Prilog 6. *Plakat okruglog stola, održanog 23.5.2022. godine.*

[3] Vidi više: Jasmin Jajčević, Izvještaj sa okruglog stola Tuzlanska Kapija – ubijanje mladosti 1995. Nekažnjeni ratni zločin, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Tuzla, 23. maj 2022. godine, *Historijski pogledi*, god. V. br. 8, Tuzla 2022, 455-460. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.455).

u rane stradalih. To je sastavni dio sistematskog rada određenih službi, nažalost i nekih naučnih institucija koje na sve moguće načine žele preinačiti prošlost, a mi se moramo boriti protiv laži i neistine. Razmjera zločina na Kapiji govori da je riječ o jednom od najmorbidnijih u periodu velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine.

Na okruglom stolu govorili su:

- Dr. Muamer Džananović, *Zločin na Tuzlanskoj kapiji – jedan od simbola zločina u „sigurnim zonama" Ujedinjenih nacija.*
- Dr. Merisa Karović – Babić, *Zločin na Tuzlanskoj kapiji – Historijske činjenice, reakcije i odgovornost.*
- Mr. Mehmed Žilić, *Svjedočanstvo o zločinu na Tuzlanskoj kapiji – 27 godina poslije.*
- Dino Kalesić, *Svjedok zločina na Tuzlanskoj kapiji – istina i pravda su naš dug.*
- Dr. Sabina Subašić – Galijatović, *Regionalna saradnja u procesuiranju ratnih zločina.*
- Prof. dr. Izet Šabotić, *Iskrivljena istine: Negiranje ratnog zločina na Tuzlanskoj kapiji, primjer knjige „Diverzija na tuzlanskom trgu Kapija, autora Ilije Brankovića*
- Prof. dr. Sead Selimović, *Masakr nedužnih: Ratni zločin na Tuzlanskoj kapiji prema svjedočenju očevidaca i nalazima vještaka.*
- Mr. Omer Zulić i mr. Jasmin Jajčević, *Istraga i rezultati zločina na Tuzlanskoj kapiji neposredno nakon granatiranja*.

Osnovni cilj okruglog stola je otvoriti, problematizirati i tretirati sa historijskog, pravnog i sociološkog aspekta uzročno–posljedični kontekst vezan za zločin počinjen na Tuzlanskoj kapiji. U realizaciji navedenog cilja neophodno je temeljito sagledati sve okolnosti vezane za počinjeni zločin na Tuzlanskoj kapiji, a u skladu sa metodološkim i naučnim načelima historijske nauke. Pod okolnostima podrazumijevamo vrijeme izvršenja zločina, okolnosti pod kojim se isti dogodio, mjesto izvršenja, te posljedice počinjnog zločina. Važno je ukazati i na činjenicu i cilj negiranja zločina od strane onih koji su ga počinili. Cilj je bio da ovakvim naučnim sadržajima dođemo do objektivnih saznanja o zločinu na Tuzlanskoj kapiji, te na taj način damo doprinos kulturi pamćenja, a sam događaj stavimu na historiografskoj mapi kojoj pripada. U ostvarivanju navedenog cilja provedena je opsežna istraživanja, pri čemu je korištenna relevantna historijska građa, kao i drugi dokazi koji ukazuju na obim i posljedice počinjenog zločina na Tuzlanskoj kapiji.

Okruglim stolom se nastojalo na jednom mjestu objediniti mišljenja i stavove istaknutih naučnika i univerzitetskih profesora po pitanju zločina koji se desio na Tuzlanskoj kapiji maja 1995. godine. Okrugli sto „Tuzlanska kapija. Ubijanje mladosti 1995 - nekažnjeni zločin", treba je da ukaže na značaj obilježavanja datuma koji je za Bosnu i Hercegovinu, Tuzlanski kanton i Tuzlu,

od historijskog i nacionalnog značaja.

Otvorena je diskusija gdje su učestvovali svi članovi UO i gdje su jednoglasno da je okrugli sto bio dobro pripremljen i organiziran, te je na taj način CIMOSHIS Tuzla ostvario dobru saradnju sa Institutom za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, a o tome svjedoči potpisan sporazum o saradnji ove dvije institucije. Dogovoreno je da radovi sa Okruglog stola budu objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*, u 2023. godini.

Promocije/predstavljanje publikacija

Značajnu pažnju CIMOSHIS je poklonio promociji publikacija. Promocije su organizovane pojedinačno, zatim u sklopu tribina, ali i u okviru Naučnog projekta "Historijski pogledi 2022". U toku 2022. godine promovisane su slijedeće publikacije:

- *Predstavljanje časopisa „Historijski pogledi", god. IV, br. 6, Tuzla, 7. april 2022. godine*

Prilog 7. *Promocija časopisa „Historijski pogledi, god. IV, br. 6, Tuzla, 7.4.2022. godine.*

U organizaciji Centra za istraživanja moderne i savremene historije Tuzla održana je promociju časopisa "Historijski pogledi", god. IV, br. 6, Tuzla 2021.Promocija je održana u Hotelu "Minero-Rudar" Tuzla (ul. Mitra Trifunovića Uče 9). Četvrtak, 7. april 2022. godine u 16:30 h

Časopis su "Historijski pogledi" br. 6, promovisali su: prof. dr. Sead Selimović, glavni i odgovorni urednik, dr. sc. Izet Hadžić i prof. dr. Izet Šabotić. Moderator: mr. sc. Omer Zulić.

Promocija časopisa "Historijski pogledi", br. 6, održana je uz finansijsku pomoć BH Telecoma (sponzor).

- *Promocija knjige u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u Kalesiji, u okviru "DANI POVELJE 2022", 6. 9. 2022. godine.*[4]

Prilog 9. *Plakat promocije publikacije „Ubijeni i protjerani, Kalesija, 6.9.2022. godine.*

U velikoj sali kalesijskog JU BKC-a "Alija Izetbegović", u okviru manifestacije „Dani Povelje 2022", koju su organizovali JU BKC „Alija Izetbegović" Kalesija i BZK Preporod Kalesija, održana je promocija knjige prof. dr. Seada Selimoviuća *Ubijeni i protjerani – Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*.

Izdavač knjige je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Osim autora, o knjizi su govorili i prof. dr. Senaid Hadžić, prof. dr. Izet Šabotić i mr. Jasmin Jajčević.

[4] https://kalesijske-novine.com/09/odrzana-promocija-knjige-ubijeni-i-protjerani-prof-dr-seada-selimovica-knjiga-dokazuje-da-su-isti-principi-i-ciljevi-velikosrpske-politike-bili-i-u-19-vijeku-i-90-tih-godina-minu.

- *Predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2022. godine, u okviru Naučnog projekta „Historijski pogledi 2022“, Tuzla, 18. i 19. 11. 2022. godine.*

Prvog dana Naučnog projekta “Historijski pogledi 2022” je održano predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2022. godini i to:

- *Časopis Historijski pogledi, god. V, br. 7* (promotor: prof. dr. Sead Selimović);
- *Časopis Historijski pogledi, god. V, br. 8* (promotor: prof. dr. Izet Šabotić);
- *UBIJENI I PROTJERANI: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, autor, prof. dr. Sead Selimović (promotori: prof. dr. Adnan Velagić i prof. dr. Senaid Hadžić);
- *Brčko u period austrougarske uprave (1878-1918): Historijska građa i komentari*, autor, mr. Esaf Lević, (promotori: mr. sc. Omer Zulić i mr. Esaf Lević, autor).

- *Promocija knjige Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u Brčkom, 19. 12. 2022. godine***.**

Medžlis Islamske zajednice Brčko i Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, pod pokroviteljstvom gradonačelnika Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, organizovali su promociju knjige “Brčko u periodu austrougarske uprave (1878-1918), autora Esafa Levića.

Promocija je održana u restoranu “Divanhana”, Brčko, 19. 12. 2022, sa početkom u 18.30h.

Promotori knjige bili su: dr. Mustafa ef. Gobeljić,

Prilog 10. *Plakat promocije knjige Esafa Levića, Brčko, 19.12.2022. godine.*

glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Brčko, prof. dr. Izet Šabotić, Univerzitet u Tuzli, prof. dr. Sead Selimović, Univerzitet u Tuzli, mr. sc. Omer Zulić, direktor Arhiva TK, Mensura Kadrić, Zavod za planiranje, projektovanje i razvoj Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i autor.

Izdavačka djelatnost

U okvirima izdavačke djelatnosti u 2022. godini, CIMOSHIS je publikovao slijedeće publikacije:

Prilog 11. *Publikacije štampane u izdanju CIMOSHIS Tuzla u 2022. godini.*

1. *UBIJENI I PROTJERANI: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, (Sead Selimović), Tuzla 2022, str. 446.
2. *"BRČKO U PERIODU AUSTROUGARSKE UPRAVE (1878-1918) – Historijska građa i komnetari",* Tuzla 2022, (Esaf Lević), Tuzla 2021, str. 363.

3. Časopis *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, str. 519.
4. Časopis *Historijski pogledi*, god. V, br. 8, Tuzla 2022, str. 495.

Potrebno je istaći da je Izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, donio odluku da se publikuju dva broja časopisa „Historijski pogledi“ u toku godine.

Neophodno je naglasiti da je navedene projekte CIMOSHIS Tuzla sam realizovao. Kroz ova izdanja članovi CIMOSHIS aktivno su učestvovali u dijelu uređenja, lekture, korekture, prijeloma, prevoda, recenzije itd, odnosno da CIMOSHIS Tuzla nije bio samo izdavač, nego i učesnik u cjelokupnoj pripremi izdavačkih projekata.

Također, potrebno je istaći časopis „Historijski pogledi“ indeksiran je u četiridesetčetiri (44) međunarodne naučne i bibliografske baze: SCOPUS; C.E.E.O.L - Central and Eastern European Online Library; ERIH PLUS - European Reference Index for the Humanities and Social Science; DOAJ - Directory of Open Access Journals; Crossref – DOI; HeinOnline; Complementary Index (EBSCO host); MIAR – Information Matrix for the Analysis of Journals; ROAD - Directory of Open Access scholarly Resources; COBBIS.BH; ICI - Index Copernicus International; EuroPub – Directory of Academic and Scientific Journals; ESJI - Eurasian Scientific Journal Index; SIS - Scientific Indexing Services; Slavic Humanities Index with full text; ISI- International Scientific Indexing, ASI- Advanced Sciences Index; ResearchBib – Academic Resource Index; CiteFactor – Academic Scientific Journals; DRJI - Directory of Research Journals Indexing; OAJI - Open Academic Journals Index; Google Scholar - Bibliographic database; Electronic Journals Library of University of Regensburg, OCLC - Online Computer Library Center – WorldCat; BASE - Bielefeld Academic Search Engine; Academia.edu; ResearchGate.net; OpenAIRE; GIF - General Impact Factor; Semantic Scholar; ScienceGate: Academic Search Engine; JISC Sherpa Romeo; Dimensions Digital Science; Scilit - Scientific Literature; OUCI - Open Ukrainian Citation Index; Ulrichs Periodicals Directory - Bibliographic database; Researcher.Life – Global Journal database; Scite_ database; KindCongress – World With Science; SJR – Scimago Journal & Country Rank; HJRS – HEC Journal Recognition System; Jouroscope® – Global Directory of Scientific Journals & Calls For Papers; IIJIF - International Innovative Journal Impact Factor; Rootindexing Journal Abstracting and Indexing Service.

Obilježavanje značajnih datuma

U 2022. godini obilježeni su značajni datumi i to:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla obilježio je značajne datume i to:

- Nezavisnost Bosne i Hercegovine, koji je obilježio kroz održan Naučni projekat "Historijski pogledi 2022" u okviru koje je realizirana Međunarodna naučna konferencija pod nazivom *OBNOVA NEZAVISNOTI BOSNE I HERCEGOVINE – 30. godina poslije. Društveno-politički i privredni kontekst*. Ista je održana 18. i 19. novembra 2022. godine.
- Obilježavanje 27. godina od ubijanje tuzlanske mladosti: Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, dana 23. maja 2022. godne, u Memorijalnom centru "Kapija" u Tuzli održan je okrugli sto na temu *Tuzlanska Kapija – ubijanje mladosti 1995. godine – nekažnjeni ratni zločin*.
- *Obilježavanje 30. godišnjice formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na sjeveroistočnu Bosnu (15.4.1992 - 15.4.2022)*. Okrugli sto održan je 11. 4. 2022. godine u 13. sati u BKC TK Tuzla. Organizacioni odbor za obilježavanje Dana Armije Republike Bosne i Hercegovine, Savez demobilisanih boraca Tuzlanskog kantona i Koordinacija boračkih saveza i organizacija Tuzlanskog kantona u saradnji sa Savezom boraca Patriotske lige Tuzlanskog kantona i Centrom za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla bili su organizatori okruglog stola.
- Obilježavanje 30. godišnjice Regionalnog savjetovanja Patriotske lige. Okrugli sto pod nazivom *Patriotska liga Bosne i Hercegovine – Uloga i značaj u odbrani od agresije, sa osvrtom na regiju Sjeveroistočne Bosne*, održan je u Plavoj Sali BKC TK Tuzla, 10.1.2022. godine sa početkom u 15 sati. U organizaciji Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Saveza boraca Patriotske lige Tuzlanskog kantona.

Saradnja sa stručnim asocijacijama u zemlji i inostranstvu

U 2022. godini ostvarena je dobra saradnja Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Arhivom Tuzlanskog kantona, Društvom arhivskih zaposlenika TK, te Institutom za društvena i religijska istraživanja, Institutom za istraživanje zločina Univerziteta u Sarajevu i dr. U tom smislu, isti su podržavali rad CIMOSHIS-a te se uključivali u određene stručne i druge sadržaje. Prisustvovali su Naučnom ptojektu „Historijski pogledi 2022" u okviru koje je održana naučna konferencija „OBNOVA NEZAVISNOTI

BOSNE I HERCEGOVINE – 30. godina poslije. Društveno-politički i privredni kontekst“. Ostvarena je i dobra saradnja sa autorima/historičarima/naučnicima koji su objavljivali svoje radove u okviru časopisa „Histroisjki pogledi“ i njihovim institucijama.

U 2022. godini potpisani su Sporazumi o saradnji iz oblasti nauke i kulturu i to:

SPORAZUM O SARADNJI IZ OBLASTI NAUKE između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, potpisan je 3. 2. 2022. godine u Tuzli.[5]

Sporazum su potpisali Izvršni direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, prof. dr. Izet Šabotić i prof. dr. Rasim Muratović, direktor Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Prilog 12. *Potpisivanje sporazuma o saradnji iz oblasti nauke, Tuzla, 3.2.2022. godine.*

Potpisivanju Sporazuma o saradnji iz oblasti nauke prisustvovali su i prof. dr. Sead Selimović i mr. Jasmin Jajčević

Sporazumne strane su se usaglasile da zajednički rade na unapređenju, afirmaciji i prezentaciji naučnih vrijednosti kroz realizaciju slijedećih projekata:

- Učešće i saradnja u realizaciji zajedničkih naučno-istraživačkih i izdavačkih projekata,
- Saradnja u realizaciji kulturnih sadržaja (izložbe, promocije knjiga),
- Zajedničko apliciranje za sufinansiranje realizacije projekata sa domaćim i međunarodnim učešćem,
- Razmjena naučnih i stručnih publikacija,

[5] Vidi više: http://www.institut-genocid.unsa.ba/bs/vijest.php?akt_id=281&fbclid.

- Saradnja na projektima organizacije stručnih i naučnih skupova, konferencija, okruglih stolova i tribina, te ostalim oblicima saradnje.

Pokrenuta je web stranica: www.cimoshis.org i web stranica časopisa *Historijski pogledi*: www.pogledi.cimoshis.org i facebook stranica: www.facebook.cimoshis.tuzla.

Na osnovu naprijed navedenog može se konstatovati da je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2022. godini uspješno realizovao brojne stručne i naučne sadržaje. Navedeni projekti su rezultat aktivnosti članova Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0760-6091

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
E-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:

1. ***Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995***, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).

2. ***Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću***, (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.

3. ***Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, knjiga I***, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.

4. ***Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)***, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.

5. ***Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća***, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.

6. ***Migracije i Brčko***, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.

7. ***Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine***, (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.

8. ***Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)***, (Senaid Hadžić), Tuzla 2021, str. 493.

9. ***Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca***, (Sead Selimović), Tuzla 2021, str. 442.

10. ***Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine***, (Sead Selimović), Tuzla 2022, 446 str.

11. ***Brčko u periodu austrougarske uprave (1878–1918): Historijska građa i komentari***, (Esaf Lević), Tuzla 2022, 363 str.

12. Časopis ***Historijski pogledi***, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.

13. Časopis ***Historijski pogledi***, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.

14. Časopis ***Historijski pogledi,*** god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.

15. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.

16. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.

17. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, str. 425.

18. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 7, Tuzla 2022, str. 519.

19. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 8, Tuzla 2022, str. 495.

20. Časopis ***Historijski pogledi***, god. VI, br. 9, Tuzla 2023, str. 447.

21. Časopis ***Historijski pogledi***, god. VI, br. 10, Tuzla 2023, str. 513.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: 1.01 *Izvorni naučni rad*, 1.02 *Pregledni naučni rad,* 1.03 *Prethodno priopćenje* i 1.04 *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova,*
- *bibliografiju korištenih izvora i literature.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnici. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi (članci) se šalju tokom tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu **cimoshis@gmail.com**, sa naznakom **„za časopis Historijski pogledi“.** Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku.* Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).
Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.
Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH,* 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS,* 98.

Kod citiranje časopisa „Historijski pogledi“, obavezno navođenje linka sa DOI brojem (Više vidi na web stranici: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92-94.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novina:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, petak, 12. septembar 1991, 6.
Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).
Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.
Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, god. XLVII, br. 37, Sarajevo, 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(za časopis „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: 1.01 *Original scientific article*, 1.02 *Review scientific article*, 1.03 *Preliminary communication* and 1.04 *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters,*
- *bibliography of used sources and literature.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (.doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) are sent during the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal Historical Views. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address **cimoshis@gmail.com**, with the note "for the journal Historical Views". Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and journal title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People's Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).
When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.
When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.
When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.
When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

When quoting the journal „Historical Views“, it is obligatory to provide a link with the DOI number (See more on the website: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, An intraparty dispute at the beginning of the 1970s. The case of Pasaga Mandzic and Tuzla group, *Historical Views,* vol. III, no. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85.
When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92-94.
When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, vol. XLVIII, no. 356, Sarajevo, Friday, 12 September 1991, 6.
Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).
When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.
When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state pubications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, vol. XLVII, no. 37, Sarajevo, 23 December 1991, 1085.

***Citation from the Internet*:**

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Accessed: 7/26/2013).

Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi/Historical Views”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS "HISTORIJSKI POGLEDI" JE INDEKSIRAN U// THE JOURNAL "HISTORICAL VIEWS" IS INDEXED IN

(http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/)

1. **SCOPUS**
2. **C.E.E.O.L** - Central and Eastern European Online Library
3. **ERIH PLUS -** European Reference Index for the Humanities and Social Science
4. **DOAJ -** Directory of Open Access Journals
5. **Crossref – DOI**
6. **HeinOnline**
7. **Complementary Index (EBSCO host)**
8. **MIAR –** Information Matrix for the Analysis of Journals
9. **ROAD -** Directory of Open Access scholarly Resources
10. **COBBIS.BH**
11. **ICI -** Index Copernicus International
12. **EuroPub –** Directory of Academic and Scientific Journals
13. **ESJI -** Eurasian Scientific Journal Index
14. **SIS -** Scientific Indexing Services
15. **Slavic Humanities Index with full text**
16. **ISI-** International Scientific Indexing
17. **ASI-** Advanced Sciences Index
18. **ResearchBib –** Academic Resource Index
19. **CiteFactor –** Academic Scientific Journals
20. **DRJI -** Directory of Research Journals Indexing
21. **OAJI -** Open Academic Journals Index
22. **Google Scholar -** Bibliographic database
23. **Electronic Journals Library of University of Regensburg**
24. **OCLC -** Online Computer Library Center **- WorldCat**
25. **BASE -** Bielefeld Academic Search Engine
26. **Academia.edu**
27. **ResearchGate.net**
28. **OpenAIRE**
29. **GIF -** General Impact Factor
30. **Semantic Scholar**
31. **ScienceGate:** Academic Search Engine
32. **JISC Sherpa Romeo**
33. **Dimensions Digital Science**
34. **Scilit -** Scientific Literature
35. **OUCI -** Open Ukrainian Citation Index
36. **Ulrichs Periodicals Directory -** Bibliographic database
37. **Researcher.Life –** Global Journal database
38. **Scite_** database
39. **KindCongress** – World With Science
40. **SJR** – Scimago Journal & Country Rank
41. **HJRS** – HEC Journal Recognition System
42. **Jouroscope®** – Global Directory of Scientific Journals & Calls For Papers
43. **IIJIF** - International Innovative Journal Impact Factor
44. **Rootindexing** Journal Abstracting and Indexing Service

Časopis “Historijski pogledi” // “Historical Views” je štampan uz finansijsku podršku:

Federalnog ministartsva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo Sarajevo, Grada Tuzla i BH Telecom